

વિવિધ ગ્રંથમાળા, ગ્રંથાક ૨૨૩ થી ૨૨૫, વર્ષ ૧૯ મું-સં ૧૯૮૫

સ્વામીવિવેકાનંદ

અમના સદુપદેશ-ભાગ ૧૧ મો

જ્ઞાનયોગ

અનુવાદક: નાનુકલાલ નંદલાલ ચૌધરી
ઘડિયાળી પોળ-વડોદરા

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી
તંત્રી, સંપાદક અને પ્રકાશક: ભિક્ષુ-અખંડાનંદ
અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

આવૃત્તિ પહેલી, પૃષ્ઠ ૪૮૦, પ્રત ૫૩૦૦
છટક મૂલ્ય ૧૧૮, સાદુ પૂઠું ૧૧, પો. મૂલ્ય

પ્રસિદ્ધ યુગ સ. ૧૯૪૬ ના ચૈત્ર માસમાં

“સસ્તુ સહિત મુદ્રણાવધ” ૧ રાયખડ-અનંદાવાદ
ભિખુ-અખડાનદના પ્રખ્યાતી મુદ્રિત

પ્રકાશકનું નિવેદન

વિવિધ ગ્રંથમાળાના ૨૨૩ થી ૨૨૫મા અકરષ આ ગ્રંથમા સ્વામી વિવેકાનંદજીના “જ્ઞાનયોગ” સંબંધી ૨૭ વ્યાખ્યાન સમાવલા છે. પ્રભુદાસજી આદિસ-આલ્મોરા તરફથી અંગ્રેજીમાં, અને રામકૃષ્ણ મહા-કલકત્તા તરફથી બંગાળીમાં પ્રસિદ્ધ થયેના પુસ્તકો ઉપરથી આ વ્યાખ્યાનો અનુવાદિત થયા છે.

આ સરથી તરફથી એ મહાત્માના સદુપદેશ સંબંધી દશ ભાગ સ. ૧૯૭૯ સુધીના નીકળ્યા પછી આ અગ્રીઆરમો ભાગ અનિવાર્ય કારણોથી આજ સાત વર્ષે પ્રસિદ્ધ થઈ શક્યો છે. આરમો ભાગ બનતા સુધી આ પછીના વર્ષમાં નીકળશે.

આ ગ્રંથમાં આવેના જ્ઞાનયોગ સંબંધી વ્યાખ્યાનો જોડણી પથ્ય ધીરજ, શાંતિ અને કાળજીપૂર્વક તથા રાત્રિના છેઠ્ઠા કે દિવસના પહેલા પહોરમાં એક પછી એક વચ્ચાતા આવશે તેમ તેમ તેમાં સમાવ્યા જ્ઞાનયોગ સંબંધી પ્રકારો, સાધનો, સાધનાઓ અને સિદ્ધિઓ વિષે તથા સિદ્ધાત્માની અવસ્થાઓ, પ્રકારો અને વિશેષતાઓ-વિષે અનેક પ્રકારની ઉપયોગી માહિતીઓ, સમજણો, સૂચનાઓ અને ખુલાસાઓ વગેરે સમગ્રતુ આવશે; તથા આ જ્ઞાનયોગનો ગહન વિષય વધુ ને વધુ સરળ, સ્પષ્ટ, ગ્રેરક અને ઉત્તેજક થતો ચાલશે, એમાં શક નથી.

શ્રાવણ-૧૯૮૧

લિલ્હુ-અખંડાનંદ

હવેનું પુસ્તક વી. પી. થી મોકલાશે.

૧-સંવત ૧૯૮૫ના છેલ્લા પુસ્તકતરીકે નીકળનાર “મહાન સાધકો” નામે પુસ્તક આવતા વૈશાખની શરૂઆત વી. પી. થી મોકલાઈ સ. ૧૯૮૬ નું વાર્ષિક મૂલ્ય રૂ. ૫) અને સાદા પૂઠાવાળાના રૂ. ૪) મંગાવી લેવાશે. માટે એ વિષે જેમને નીચલામાનુ કે બીજી પ્રાઈ લખવું હોય તેઓ આ (વિવેકાનંદ-ભાગ ૧૧ વાળું) પુસ્તક પહોંચેથી પાંચ સાત દિવસ સુધીમાં લખી મોકલે એવી વિનંતિ છે.

ક-જેમને નવા વર્ષથી નવા આહક ચક્ર હોય

ઁ-જેમને આહકમાંથી નીકળી જવું હોય

ગ-જેમને સાદા પૂઠામાંથી પાકા પૂઠાના વર્ગમાં જવું હોય.

ઘ-જેમને પોતાના ચિરનામાં ફેરફાર કરાવવો હોય

ચ-જેમને ૨૭૨૮૨ પોસ્ટથી મેળવવા માટે રૂ. ૦.૫૦ વધુ ભરવો હોય.

૨-આમ પ્રથમથી સુચના અપાયા છતાં એ વિશેષ સવેળા નહિ
લખે અને વી. પી. પાણુ વાળશે, તે એ છેલ્લું પુસ્તક અમાવશે.

૩-અમદાવાદ અને મુંબઈના જે માલકો ઉપજી વાર્ષિક
મૂલ્ય રૂબરૂમાં લેશે તે ઉપજી ૧૯૮૫ તુ છેલ્લું પુસ્તક લેવા છાંછે,
તેઓ પૈસાખ સુદી ૧૩વાથી પાંચમ સુધીમાં ચોતાનો રજીસ્ટર-
નંબર દર્શાવીને અમદાવાદના તેમજ મુંબઈના સરજી સારિલ વર્ષક
કાર્યાલયમાં જારીને નાણાની પાવલી તથા ઉપજી પુસ્તક મેળવી શકશે
અને તેમને મં. ઓ. ખર્ચના વધારાના બે આના બચી જશે,
તથા વાર્ષિક મૂલ્યમાં પણ રૂપિયે એક આને એકાએક લેવાશે.

૪-વી. પી. ધી કોને નહિ મોકલનાય ? જે સંજ્ઞાઓએ નવા
વર્ષથી આદ્યમાં રહેનારી ના લખી દશે તેમને, તેમજ પડોદરાના
“પુસ્તકાલય સહાયક સરકારી મંડળ” દ્વારા જે લાંબાંસેરીઓ પૈસા
ભરી છે તેમને તથા દિલ્લી બહારના આદ્યકોને ઉપજી પુસ્તક
વો. પી. ધી નહિ મોકલવા સાદી રીતે મોકલાશે અને નવા વર્ષનું
મવાજમ મળ્યેથી નવા વર્ષના પુસ્તક મોકલવા જારી થશે.

૫ આફ્રિકા તેમજ બ્રિટિશ દેશાવરના આદ્યકોને દરેક પુસ્તક
(ત્રણ આનાના વધુ ખર્ચે) રજીસ્ટર કરાવીનેજ મોકલવા હોવાથી
તથા ત્યાં મારેનું ટપાલખર્ચ પણ વધારે આવતું હોવાથી, અતિ
અદી સિલિજ દીકરાથી સાગ્રાદ્ય આના મળતા હોવાથી, તે મદા-
રુએએ પાકા પૂછા સાથેના વાર્ષિક ર. ૮ અથવા સિલિજ ૧૨ મોકલવા.

૬-હવે પછી નીચલામાંથી તેમજ નવા ખસદ કરાશે તેમાંથી
પુસ્તકો નીચળશે-બોલ સુબોધ રત્નમાળા, રામકૃષ્ણ પંચમદસનું
વિસ્તૃત ચરિત્ર, રવામી વિવેકાનંદ-ભાગ ૧૨ મો, ટુંકી વાર્તાઓનો
મધ્ય ભાગ, શુભસમદનો નવો ભાગ, સત્યામદને અસદગદ, બાર્લીમ
નીતિકથાઓ, પદિયારના અગ્રસિદ્ધ પુસ્તકો, સુભાષિન રત્નલાગનાર
સતમદાત્માઓની વાણીના પુસ્તકો, મદાન શીખ ગ્રંથો, શાધર
દેમિયન, ભારતના સતપુરો, શુકર દી વૈશિષ્ઠન.

અનુક્રમણિકા

અંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	ધર્મનું પ્રયોજન, મહત્વ અને ઉત્પત્તિ	૧
૨	મનુષ્યનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ... ..	૧૭
૩	માયા અને જ્ઞાતિ	૪૦
૪	માયા અને ઈશ્વરભાવનાનો ક્રમવિકાસ	૬૬
૫	માયા અને મુક્તિ	૮૩
૬	બ્રહ્મ અને જગત	૯૭
૭	પ્રત્યેક પદાર્થમાં પ્રજ્વલદર્શન	૧૧૫
૮	અપરોક્ષાનુભૂતિ યાને સાક્ષાત્કાર	૧૨૮
૯	બહુત્વમાં એકત્વ યાને વિવિધતામાં એકતા	૧૫૬
૧૦	બ્રહ્માંડ-સ્વળસૃષ્ટિ	૧૭૫
૧૧	બ્રહ્માંડ-સૂક્ષ્મસૃષ્ટિ	૧૮૬
૧૨	અમૃતત્વ	૨૦૪
૧૩	આત્માનું બંધન અને મુક્તિ	૨૧૮
૧૪	આત્મા	૨૨૮
૧૫	વાસ્તવ અને અવાસ્તવ પુરુષ	૨૪૯
૧૬	વ્યાવહારિક વેદાંત-ભાગ ૧ ભો	૨૭૯
૧૭	વ્યાવહારિક વેદાંત-ભાગ ૨ ભો	૩૦૦
૧૮	વ્યાવહારિક વેદાંત-ભાગ ૩ ભો	૩૨૩
૧૯	વિશ્વધર્મ અને તેને પ્રત્યક્ષ કરવાની રીત	૩૪૫
૨૦	વિશ્વધર્મનો આદર્શ	૩૬૪
૨૧	ઉધાતુ રહસ્ય યાને ભાંગ્યો ભરમ... ..	૩૯૩
૨૨	કલ્યાણનો પંથ... ..	૪૦૩
૨૩	યાગવલ્કય અને મૈત્રેયી... ..	૪૧૪
૨૪	જીવાત્મા, પ્રકૃતિ અને ઈશ્વર	૪૨૨
૨૫	જગતશાસ્ત્ર	૪૩૧
૨૬	સાંખ્યદર્શન વિષે વિચાર	૪૪૩
૨૭	સાંખ્ય અને વેદાંત	૪૫૬

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૭	૨૯	આસ્તિત્વમા	અસ્તિત્વમા
૮૬	૧૧	એકશાનું	એકશાનું
૮૯	૧	મુક્ત	મુક્ત
૮૯	૯	મનુ યોને	મનુષ્યોને
૧૦૩	૩૬	આણુઆળની	આણુમાણની
૧૩૯	૨૫	ધમનો	ધર્મનો
૧૭૨	૩૫	પાયવગરનું	પાપાવગરનું
૧૮૯	૧૭	સ્થળદેહ	સ્થૂળદેહ
૨૦૦	૩૦	મારે	મારે
૨૧૦	૮	અત્માઓ	આત્માઓ
૨૩૦	૩૮	વગની	વર્ગની
૨૪૯	૧	૧૬	૧૫
૨૫૪	૨૧	સ્થળદેહનું	સ્થૂળદેહનું
૨૬૨	૩૦	સક્ષાવાધ	સક્ષોવધિ
૨૮૬	૧૧	ધનધાયાદિક	ધનધાન્યાદિક
૩૪૯	૧	વિશ્વધર્મ	વિશ્વધર્મ
૪૨૧	૧૯	તદ્વપ	તદ્વપ
૪૨૩	૬	સ્થળ	સ્થૂળ
૪૩૦	૨૮	આસ્તિત્વ	અસ્તિત્વ

સ્વામી વિવેકાનંદના સદુપદેશ

ગ્રંથ ૧ લો-ભાગ ૧, ૨, ૩.

પાઠનાં પૃષ્ઠ ૫૭૫, મૂલ્ય રા

આમાંના કેટલાક વિષયો:-ધર્મ એટલે શું? તત્ત્વજ્ઞાનના પગથિયા, અનુભવનો માર્ગ અમેરિકાની સર્વધર્મપરિષદમાં વ્યાખ્યાન અનેક માનવજો અને તેના બોધપ્રદ ઉત્તરો ભારતની જડતાનું કારણ-આત્માપ્રતિ અવિશ્વાસ તમારામાં અનંત સામર્થ્ય છે મહાભારતના કૃષ્ણની પૂજા પ્રાચીન સંજ્ઞતાની વિશેષતા, ધાર્મિક ઉત્સવોની આવશ્યકતા શ્રીકૃષ્ણજીની રૂપરેખા સઘશક્તિ એજ મહાશક્તિ સકલ્પસિદ્ધ શ્રીકૃષ્ણજીનું સામર્થ્ય, અવતારી પુરુષોના અનુભવ સેવાધર્મનો ઉત્તમતા ભોગ અને યોગ માથે અને નહિ સંન્યાસનો મહિમા અને કર્તવ્ય અમેરિકાની વિજયશ્યા સુદ્ધ મનનું સામર્થ્ય, પાદરાગ્યનો ઉપદ્રવ ગ્રેતયોનિનું અસ્તિત્વ, એક પ્રેતાત્માનો ઉદ્ધાર શક્તિ ખીલવવાનો માર્ગ ઈશ્વરના કૃપાપાત્ર કેમ બનાવે? મનને વશ કરવાનો માર્ગ

ગ્રંથ ૨ જો-ભાગ ૪ થો અને ૫ મો

છેલ્લે પાઠનાં પૃષ્ઠ ૬૦૦, મૂલ્ય રા

આમાંના કેટલાક વિષયો:-વેદાન્તનું મહાન કાર્ય, મારા સુદની વ્યૂહરચના ભારતખંડના મહાન પુરુષો ભારતખંડનું અવિષ્ય, હિંદુધર્મના સામાન્ય ગૂણતત્ત્વો સંન્યાસનો આદર્શ અને તેનું વ્યાવહારિક સ્વરૂપ હું શું શીખ્યો છું? વર્તમાન હિંદના મહાન પ્રશ્નનું નિરાકરણ પોહારી જાનાનું જ્ઞાન પરાપકાર કર્મબંધનને તોડી શકે છે પરાપકાર પોતાના કલ્યાણમાટેજ કરવાનો છે કર્મ-યાગનો આદર્શ.

ભાગ છઠ્ઠો તથા સાતમો

પાઠનાં પૃષ્ઠ ૪૨૦, રૂ. ૧)

આ ગ્રંથમાં સ્વામીજીના પત્રો, ગુણકાવે, સવાદો ઇત્યાદિરૂપે અનેક બોધપ્રદ વિષયો સમાવેલા છે. જેમકે-જ્ઞાનક્રમા જન્મથી ખોડ કેના પાપથી આવે છે? મૃત્યુ પછીની દશા જાણવગતનિષેધ દુષ્કાળોનો ગદન સવાય સ્વાત્માર્પણ કરનારા કાર્યકર્તાઓ દરેક જણ વિવેકાનંદ થઈ શકે. લઘાયર્થ એજ જળની ચાની પૂર્વ-જન્મોનું જ્ઞાન ચુરકુળની પ્રાચીન પ્રથા સંસ્કૃતિ શિક્ષણની અગત્ય સત્યકામની વાર્તા ત્યાગીઓના હાથતળેનું શિક્ષણ પાઠ્યપુસ્તકો કેવી રીતે તૈયાર કરવા? જાપાનની મહત્તાનું રહસ્ય, અધિકારીવાદના અનર્થો,

—भाग आठमो—

પૃથ ૫૮૦, ૩. ૨)

આમાંના ઘણા વિષયો:-પૂર્વ અને પશ્ચિમ ભક્તિયોગ મૂર્તિપૂજા, વૈદિક ધર્મના આદર્શો, યિયોગોશી વિષે વિચારો જડ-ભગતની વાતો, જગતના મદાન આચાર્યો.

भाग ९ मो-संपूर्ण जीवनचरित्र

પૃથ ૭૪૦, ૩. ૨૥

અનેક પ્રધેને આધારે લખાયેલા આ ચરિત્રમા સ્વામીજીના જીવનની તમામ જાણવા જેવી જાણતો સમાઈ જાય છે. કેટલીક વ્યાખ્યાનોનાં નામ:-કુલવૃત્તાત જાણ્યાવરચા અને વિદ્યાર્થી અવસ્થા. આવી પડેલી વિપત્તિઓ જાણત ચર્ચેલી સત્યની જિજ્ઞાસા. શ્રીરામ-કૃષ્ણ પરમહસ સાથે સમાગમ સાંધક દશા નિર્વિકલ્પ મહાધિ. દ્વિમાસ્યમા અને દેશના જૂઠા જૂઠા ભાગોમા પ્રવાસી સાધુનરીકેનું જીવન અમેરિકાનો પ્રવાસ અને મુશ્કેલીઓ સર્વ ધર્મપરિપક્વતા સર્વોપરિ ધર્મવક્તા અને વેદાન્તના અદ્વૈત ઉપદેશક. ખેલૂર મંદ અને રામકૃષ્ણ મિશનની સ્થાપના ભગિની નિવેદિના વગેરે સાથેની ચર્ચાઓ. મરહી, દુષ્કાળ વગેરે પ્રસંગોમા તેમની સેવાઓ. અના-યાત્રો સેવાત્રો વગેરેની સ્થાપના ફરીથી અમેરિકા જતું ખેલૂર મંદમા જીવન મદાસમાધિ ઉપસંહાર.

भाग १० मो-राजयोग

કેંચ પૃથ ૩૦૦, મૂલ્ય ૧૥

આમા સ્વામીજીના રાજયોગ ઉપરના આઠ મહત્વપૂર્ણ ભાષણો ઉપગત યોગદર્શનના તમામ મૂળ સૂત્રો તેના અર્થ તેમજ વિવેચન સાથે આપેલા છે, જેમા યોગશાસ્ત્રને લગતા અનેક રહસ્ય તથા ખુલાસા આવી જાય છે.

भाग ११ मो-ज्ञानयोग

પૃથ ૪૮૦, મૂલ્ય રૂ. ૧૥=

આ પુસ્તક પોતેજ આમા સ્વામી વિવેકાનંદજીએ જ્ઞાનયોગ ઉપર વિદેશમા આપેલા વ્યાખ્યાનોનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે.

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય { અમદાવાદ અને મુંબઈ નં. ૨

શ્રીરામકૃષ્ણકથામૃત

ભાગ ૧-૨ મેળા, આવૃત્તિ વીજી

ક્રંદ પા.૪૮, પૃષ્ઠ ૬૫૦, મૂલ્ય રા.

સ્વામીથી વિવેકાનંદજીના જગપ્રસિદ્ધ ગુરુદેવ શ્રીરામકૃષ્ણ પરમ-
હંસ જેવા અદ્ભુત પુરુષની જૂદા જૂદા જિજ્ઞાસુઓ તથા વિદ્વાનો સાથેની
અતિસરળ અને બોધપ્રદ વાતચીતો, તે દરમિયાન અપાયલાં સચોટ
દર્શાવેલાં, ગવાયલાં અસરકારક ભજનો તથા વખતોવખત તેમને થઈ
આવેલી ભાવસમાધિઓનું આમેહુજ વર્ણન આ ગ્રંથમાં છે. પોતાની
સહી પણ ન કરી બહુવા છતાં જીવનમુક્ત દશાને પ્રાપ્ત થયેલા આ પરમ-
પૂજ્ય મહાત્માનાં કથનોમાં જે ઉપદેશામૃત, મીઠાસ અને અસર રહેલાં
છે, તે વાંચવાથીજ સમગ્રજય તેમ છે. આમાંની થોડીક આખતોનાં
નામઃ-પુસ્તકો વિના પણ જ્ઞાન થઈ શકે ? પ્રતિમાપૂજન કેવી ભાવનાથી
કરવું જોઈએ ? શું કરીએ તો ઈશ્વરમા ચિત્ત પરાવાય ? વિવધી લોકો
નિંદા-મરકરી કરે ભારે શું કરવું ? દુષ્ટ લોકો ઈર્ષ્ય કરવા આવે તો શું
કરવું ? ચાર પ્રકારના જીવ. સંસારી માટે મુક્તિનો ઉપાય. શ્રદ્ધાનું
માદાત્મ્ય. સત્સંગનું વ્યસન. ત્રિગુણાત્મક પ્રકૃતિ પ્રમાણે ત્રિગુણાત્મક
લક્ષિ. શરીરત્યાગ કે આત્મદત્ત્યા ? સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ સમાધિ.
નિષ્કામ કર્મ અને કર્મત્યાગ. ભગવત્સેવા અને કુંડુંજસેવા. ત્રણ જાતના
આચાર્ય. ખ્રિસ્તીધર્મ અને પાપનો સિદ્ધાંત. જ્ઞાનોન્માદ અને જીવનમુક્ત.
અમલદારી અને અહંકાર. ત્યાગની પરાકાષ્ઠા અને સાચો સંન્યાસ.
અનંતનું દર્શન. ઈશ્વરપ્રાપ્તિ અને દુનિયાદારી. કાચો અહંકાર અને
પાકો અહંકાર. સાચી લક્ષિ અને દેખાડવાની લક્ષિ. પરો દરિદ્રી કેણું ?
દરિદ્ર્યંદ્રની કથા અને ભાવસમાધિ ગુરુકૃપા અને અભયજ્ઞાન. સંસારનું
રામબાણ ઔષધ. ગૌરાંગપ્રભુનું દર્શન. મહાન ભક્ત જયમલનું ચરિત્ર.
જનક ને શુકદેવ. પ્રારબ્ધ અને વામાચાર. જટિલ હોઠરાની વાત.
અનાહત શબ્દ. સિદ્ધિ અને અહંકાર. નાટકસાળામાં સમાધિ. શ્રીગૌ-
રાંગનો પ્રેમોન્માદ. સર્વ પર પ્રેમ શી રીતે રાખવો ? માતાના પ્રેમની વાતો.
સાધકે સ્ત્રી પ્રતિ કેમ વર્તવું ? દેવી ઔધુરાણીની વાત. ઈશ્વરપ્રાપ્તિ
એજ ખરી ચાતુરી. વૈસાનો, જૈવર્ગનો અને સિદ્ધિનો ઉપયોગ. કર્મ-
બંધનનું અપ્રોધ ઔષધ. પરો વૈષ્ણવ કેણું ? પ્રભુને જાણો એટલે બધું
જણાઈ રહેશે. જીવાનીમાંજ ત્યાગવૈરાગ્યની જરૂર. સંસારી અને પ્રભુ-
પ્રેમી વચ્ચેનો ભેદ. સાધના અને સાક્ષાત્કારવિષે શુદ્ધ વાતચીત. પરમ-
દસદેવના અદ્ભુત અનુભવ. ઈશ્વરને ઓળખ્યા પછીજ સંસારમાં
પ્રવેશ કરો. ઈશ્વરી જ્ઞાનંદ અને સંસારસુખ વચ્ચેનો તફાવત.

વિજ્ઞાન, શક્તિ અને અનુભવનાં પ્રમુખ દૃષ્ટાંતોપૂર્વક સ્વચિન્તાના ઉત્તમ સિદ્ધાંતોને સચોટ રીતે સમજાવી માનવહૃદયને આજ્ઞા, જ્ઞાન, ઉત્સાહ અને મનોબળથી ભરપૂર બનાવી મૂકનાર તથા અનેક અનુષ્ઠાનોનાં હવન પસારાવી નાખનાર અપૂર્વ ગ્રંથ

સ્વામી રામતીર્થના સદુપદેશ

ગ્રંથ ૧ જો-ભાગ ૧ થી ૬

કદ ૫૧૧X૮, પૃષ્ઠ ૫૮૦, મૂલ્ય ર)

આમાંના કેટલાક વિષયોનાં નામ-આત્મરૂપા, બ્રહ્મચર્ય, નમસ્કરમ, ભારતનો ભવિષ્યકાળ, દિવનો જરૂરી-આતો, યજ્ઞનું રહસ્ય, રાષ્ટ્રીય ધર્મ, ઉત્કર્ષનું રહસ્ય, પાપનું નિવારણ, આપણું સત્યસ્વરૂપ, ધર્મનું લક્ષ્યબિંદુ, માનસિક શક્તિઓ, સ્વર્ગનું રાજ્ય, પવિત્ર પ્રભુવ દાદયરથ દરિ, સદ્ગાત્રનારનો વિધિ, પ્રારબ્ધ અને પ્રત્યક્ષ સર્વ ધર્મનું સમાધાન છં છં

ગ્રંથ ૨ જો-ભાગ ૬ થી ૯

કદ ૫૧૧X૮, પૃષ્ઠ ૫૮૦, મૂલ્ય ર)

આમાંના કેટલાક વિષયો-સર્વ દ-તા પૂર્ણ કરવાનો માર્ગ, વિશ્વવ્યાપક આધ્યાત્મિક શક્તિ, જન્મન મુખનો દર, જન્મન મારે અને શામાટે? કુટુંબ શી રીતે સુખી કરવા? કુળમાંથી ઉત્પન્નતા, રામનો સંદેશ આર્થોર્થની પ્રાપ્તિન દિવ્ય દષ્ટિ, જન્મનપર દિવ્ય આજ્ઞા, દિઆવ્યવના દરથી, સ્વામીશીના પસા છં છં

ગ્રંથ ૩ જો-ભાગ ૧૦ અને ૧૧

કદ ૫૧૧X૮, પૃષ્ઠ ૫૨૮, મૂલ્ય ર)

આમાંના કેટલાક વિષયો-રામપરિચય, આનંદ, હવતો કાણ છે? લોકોને વેદાત કેમ નથી ગમતુ? જન્મનિનો માર્ગ, અર્હંત, પદમ જૂવા, સુભેદ કે જન્મ-ત્રગાવરગ, ગુપ્તારણા વિરેચના અનુભવ, પદાદી દરથી. છં છં

ગ્રંથ ૪ જો-ભાગ ૧૨ અને ૧૩

કદ ૫૧૧X૮, ૬૪૦, મૂલ્ય ર)

આ મધ્યમાં સ્વામી રામતીર્થના વિસ્તૃત અને અસરકારક ચરિત્ર ઉપરાંત મોખમ ૧૫ લેખો અને ભાષાનો છે

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય-અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

સ્વર્ગનાં પુસ્તકો

સ્વર્ગનું વિમાન { ચોથી આવૃત્તિ, કદ ૫x૯, પૃષ્ઠ ૩૮૦, મૂલ્ય ૧૧=

‘સ્વર્ગ’ એટલે પ્રભુમય જીવન અથવા પ્રભુ પોતે. એ સ્વર્ગ મેળવવા માટે કાંઈ ખટારા કે ધોડાગાદી કામ લાગ નહિ; એને માટે તો ‘વિમાન’ જ જોઈએ. આ પુસ્તક એવાજ પ્રકારનું અને લક્ષિતાર્ગની પહેલી ચોપડી જેવું છે. એમા બહુ દોષો દોષો વાચવા ગમે એવા ટુંકા ટુંકા બોધદાયક અને રસુજી ડરપ દાખલાઓ છે; તથા ઠેકાણે ઠેકાણે પ્રસંગને અનુસરતા બોધપ્રદ ભજનકીર્તન પણ આપેલા છે. આ દાખલા વાચવાથી ધર્મ તથા પ્રભુને જાણવાની ઇચ્છા જાગે છે.

સ્વર્ગની કુંચી { ચોથી આવૃત્તિ, કદ ૫x૯, પૃષ્ઠ ૩૭૫, મૂલ્ય ૧૧=

‘વિમાન’માં બેસીને તો સ્વર્ગના બારણામુધીજ પહોંચી શકાય, પણ પછી અંદર જવા માટે સ્વર્ગના બારણા ઉપર તેવી કુંચી પણ જોઈએ, તેથી લક્ષિતાર્ગની બીજી ચોપડીતરીકે ‘સ્વર્ગની કુંચી’ કાઢવામા આવી છે. પ્રભુને જાણવાની તેમજ ધર્મનું પાલન કરવાની ઇચ્છા પૂરી પડે તેટલામાટે આ પુસ્તકમા ઈશ્વરનો મહિમા, ભગવદ્દર્શિજાને આધીન થવાની ખુબી, ધર્મપાલનના લાભ, પ્રભુસ્મરણનો આનંદ, પ્રભુપ્રેમનું બળ, સત્સંગની ખસિદારી, આચરણ સુધારવાની જરૂર વગેરે અનેક બાબતો સારી રીતે સમજાવવારા ૨૧૦ સચોટ દાખલાઓ, અનેક ભજનો અને વિવિધ પ્રકારની પ્રાર્થનાઓનો સમાવેશ છે.

સ્વર્ગનો ખજાનો { ત્રીજી આવૃત્તિ, કદ ૫x૯, પૃષ્ઠ ૩૫૦, મૂલ્ય ૧૧=

‘કુંચી’વડે દાર ઉઘાડીને સ્વર્ગની અંદર પેલા પછી ‘સ્વર્ગનો ખજાનો’ હાથ કરાવનારા આ પુસ્તકનું નામ ‘સ્વર્ગનો ખજાનો’ રાખ્યું છે અને તે લક્ષિતાર્ગની ત્રીજી ચોપડી છે. એમા ઈશ્વરનું સ્વરૂપ, મનને વશ કરવાના, જી હગીમા મીઠાશ લાવવાના અને પાપથી ખચવાના ઉપાય; ભક્તોનો તરફકાદ, ભક્તિનું સ્વરૂપ, સત્સંગનો લાભ, ઈશ્વરર્પણ ધર્મ, શાસ્ત્રના સાચા અર્થ કેમ સમજવા ? સાચો પરમાર્થ કેવી રીતે યદ્ય શકે ? આચરણ કેમ સુવરે ? એ વગેરે અનેક ઉપકારક વિચારોના ૧૨૫ અસરકારક દાખલાઓ તથા જૂદા જૂદા મંદાત્માઓના ભજન, પદ વગેરે આપેલા છે.

સ્વર્ગનો પ્રકાશ { પહેલી આવૃત્તિ, ૫x૯, પૃષ્ઠ ૩૪૮, મૂલ્ય ૧૧=

આમા આવેલા વિષયો - ઈશ્વરી આનંદ, શ્રદ્ધા અથવા વિશ્વાસ, ઈશ્વરીજ્ઞાન અને પરમાત્મદર્શન, મનોબળ, ભક્તિનો મહિમા, સત્સંગ. ખરા ભગતો, આતરશુદ્ધિ, અધુરાપણ, ધર્મ અને તેની સાધના, સુખી થાનો સહેલો ઉપાય, ચુકની જરૂર, જ્ઞાની-અજ્ઞાની વચ્ચે ભેદ, દુઃખવિષે જાણવાલાયક વાતો વગેરે.

સારામાઠા પ્રસંગે જ્ઞાનલહાણી

ચોતેજ પૂર્ણ જ્ઞાની યદિને બીજાઓને જ્ઞાન આપવું, એ તો કોઈકથીજ બને; પરંતુ મદાન જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનોપદેશરૂપ ઉમદા પુસ્તકો તો સર્વ કોઈ બીજાઓને આપી શકે

કોઈ કોઈ ઉદારાત્માઓ આ રીતે પણ પોતાના ધનને ચોડાધણે સદુપયોગ કરે છેજ, પરંતુ દેશની વર્તમાન દશા તરફ જોતા આ પ્રકાર મર્વત્ર મોટા પ્રમાણમાં આપુ થઈ એક ઉમદા સામાજિક શિક્ષણે બની રહેવો જોઈએ

સારામાઠા પ્રસંગે ઉપર માત્ર થોડુંક વધુ અર્થાર્થી (કે થોડુંક થી જોધુ વાપરીને પણ) સારીરિક ખાતપાન ઉપરાંત એવા માનસિક ખોરાકની પનાવવિષય ઉમદા પુસ્તકો પણ પ્રત્યેક મહેમાન, પડોશી, સર્મા, કુટુંબી, મિત્ર, પડોશી, જ્ઞાતિમિત્ર, આત્મજો, વિદ્યાર્થીઓ વગેરેને બેટ આપાય તો તે તેમને માટે ગમે તેવા મિષ્ટાન્ન અને બીજી વસ્તુઓ કરતા ધણીજ વધારે ઉપકારક થાય એ ખુશ્ખુ છે.

ઈચ્છા હોય તો “અમુક પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિના સ્મરણ-નિમિત્ત અમુક તરફથી બેટ ” કે એવું કોઈ મુખપૃષ્ઠપર ડાલીને, કે રત્નરટાપથી ડાલીને અથવા દાથડે લખીને તો બેટ આપવાથી તે પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિના સ્મારકનો હેતુ પણ મરી રહે છે.

સરતા સાક્ષિયદ્વારા નીકળેલા અથવા બીજા જે પણ પોતાને પસંદ પડે તે તે ભોજોપકારક પુસ્તકો પોતાને ત્યાં આવતા પ્રત્યેક નાનામોટા પ્રસંગે વહેંચીને ધનના સદુપયોગનું તેમજ જ્ઞાન જેવી સર્વોપરિ વસ્તુના પ્રચારનું ક્રેવદરેક સમજી મનુષ્યે મેજરતુ ઉચિત છે.

છૂટથી અર્થ કરવા હઠનાર સજ્જન ધારે તો કોઈએક ઉપકારક પુસ્તકની ખાસ આદરણી ડાલીને પણ વહેંચી-વહેંચારી શકે; અને મધ્યમ કે ઓછા ખર્ચ કરવાનો હોય તો પોતાને પસંદ પડે તેવા કોઈએક ઉત્તમ પુસ્તકની સામગ્રી પ્રત્યે ખરીદીને તેની લદાણી કરી શકે જે એકથી વધુ જાતના સારા સારા પુસ્તકો લીધાં હોય તો બેટ સેનારને તેમથી પોતાને અનગમતું પુસ્તક ઉપાડી લેવાની મનવક પણ આપી શકાય માત્ર પાચ દસ રૂપિયાજ આ રહે અર્થવા હોય તોપણ ગીનાનો ૧૮ મો અધ્યાય અથવા તો બીજી કોઈ સારો બો-ચારમો પુસ્તકોઓની લદાણી વહેંચી શકાય, હવે એકાદ રૂપિયો અર્થવા હોય તો તેટલાવડે પણ મર્મમધ્યાની અથવા બીજી અસરકારક શિખામણોના મો-ગમો દરનપર સુખેથી વહેંચી શકાય.

સ્વામી વિવેકાનંદ

અમના સદુપદેશ-માગ ૧૧ મો

જ્ઞાનયોગ

૧-ધર્મનું પ્રયોજન, મહત્ત્વ અને ઉત્પત્તિ

સૃષ્ટિના આરંભથી તે અત્યાર સુધી મનુષ્યજાતિના નિર્મીણમાં જે જે દૃષ્ટ અદૃષ્ટ શક્તિઓએ ભાગ લેખ્યો છે અને દૃષ્ટ લેખ્યો નય છે, તે સર્વમાં જે શક્તિને આપણે ધર્મ કહીએ છીએ, તે વિશેષ પ્રબળ છે સર્વજ્ઞ સામાજિક સંસ્થાઓના મૂળમાં કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપમાં તે વિલક્ષણ શક્તિનું કાર્ય અચૂક મળી આવે છે સૃષ્ટિના આરંભકાળમાં નિરનિરાળા મનુષ્ય વ્યક્તિઓને એકબીજાના ગાઢ સંબંધમાં આવવાની જે પ્રેરણા ઉત્પન્ન થઈ, તે મહાન પ્રેરણાનું મૂળ એજ શક્તિમાં રહેલું છે આત્મારે પણ પૃથ્વીપરના જૂદા જૂદા સમૂહોની વ્યક્તિઓને પરસ્પર ગાઢ સંબંધમાં બાધી રાખનાર એજ શક્તિ યાને ધર્મબળ સુખ્ય છે કોઈ પણ કુળ, જાતિ કે વંશના બંધન કરતા ધર્મનું બંધન વિશેષ બળવત્તર નીવડે છે, એ વાત ઇતિહાસના બળબદ્ધ લોકો સારી પેઢે જાણતા હોવા જોઈએ. કેમકે ઘણા પ્રસંગોમાં તેમ થયેલું છે. એકજ દેવને ઉપાસનારા અને એકજ ધર્મને માનનારા લોકો આપણને પ્રસંગે સહોદર લાગ્યો કરતા પણ વધારે જોમ અને દૃઢતાથી એકબીજાની પડખે ઉભા રહેતા છે, એવી ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરે છે

ત્યારે હવે સવાલ એ છે કે ધર્મની ઉત્પત્તિ ક્યારે અને કેરી રીતે થઈ? ધર્મની ઉત્પત્તિનું મૂળ શોધી કાઢવાના આજ્ઞાપર્યંત વિવિધ પ્રયત્નો થયા છે. જગતમાં અત્યારે જેટલા ગ્રાંથીદ ધર્મો પ્રચલિત છે, તે સર્વમાં એવો દાવો કરાયેલો જણાય છે કે, પોતાનો

ધર્મ આપીરશેય છે-એટલે કે, તે કાંઈ મનુષ્યભુદિયી નિર્માણ થયેલા નથી પણ ઈશ્વરપ્રેરિત છે, તેનું ઉદ્દેશવચ્ચાન મનુષ્યભુદિયી પર છે.

ધર્મની ઉત્પત્તિના સળધમા અર્વાચીન વિદ્વાનો જે વાદ કેટલેક દરજ્જે આજ ગયે છે એક તો પ્રેતવાદ અને બીજો અનતનો ઉત્કાનિવાદ એક પક્ષનું કહેવું એનું છે કે મૂળ પિતૃપૂજનાથીજ ધર્મસળધી વિવિધ કલ્પનાઓ ઉદ્ભવી છે, ત્યારે બીજો પક્ષ એમ કહે છે કે પ્રકૃતિ કિવા કુદરતની શક્તિઓવિષે સજ્જવારોપણ કરવાની મનુષ્યોની શક્તિને લીધે ધર્મની ઉત્પત્તિ થયેલી છે મનુષ્ય પોતાના મરણ પામેલા સળધીઓની વાદગીરી કાયમ રાખવાની ઇચ્છા ધરાવે છે, એટલુજ નહિ પરંતુ દેહ છોડ્યા પછી પણ તેઓ જાણે જીવતા હોય તેની ઘેટે તેમને ખોરાક વગેરે પહોંચાડવાની અને તેમની એક પ્રકારની પૂજા કરવાની પણ શક્તિ ધરાવે છે એવી શક્તિમાથીજ ધર્મની મૂળ ભાવના ઉત્પન્ન થઈ છે, એમ પ્રથમ પક્ષનું માનવું છે મિસર, ખેલિયોન, ચીન તેમજ અમેરિકા વગેરે અન્ય રથોની પ્રજાઓના પ્રાચીન ધર્મોને અભ્યાસ કરતા, આ પિતૃપૂજનાથીજ તે તે ધર્મોની શત્ચાન થયેલી હોવાની સ્પષ્ટ પ્રતીતિ મળે છે પ્રાચીન મિસરવાસીઓમા, આત્માની પ્રથમ કલ્પના 'હુગવ'ની હતી અર્થાત્ દરેક મનુષ્યના દેહમા બીજો લગભગ તેના જોવાજ સૂક્ષ્મ દેહ રહે છે અને એ સૂક્ષ્મદેહ મૃત્યુસમયે રથુજદેહમાથી નીકળી જાય છે હતા તે સૂક્ષ્મદેહી તો જીવ્યાજ કરે છે અને એ સૂક્ષ્મદેહીનું જીવન ત્યાંજગીજ દેહ છે કે જ્યાંજગી તેનું રથૂજ સળ જોમનું તેમ આશુત રહેવા પામે છે, એવી તેમની કલ્પના હતી આ કલ્પનાને લીધેજ મિસરવાસીઓમા મૃતસરીરને જોમનું તેમ સાચી રાખવાની આદતી બધી કાળજી નજરે પડે છે એ કાળજીના પરિણામેજ તેમણે ગળવર પિરામિડો બાધીને મૃતસરીરને શુક્તિપૂર્વક સાચવી રાખવાની જહેમત ઉઠાવી હતી કેમકે તેઓ મહાપૂર્વક માનતા હતા કે, મરેલાના બાજસરીરને સહેજ પણ ઈર્ષ પટોચના તેવીજ હળ તેમના સૂક્ષ્મદેહને પણ જરૂર પહોંચવાની આ જાનની ભાવના એ જોખમે જોખ્ખી પિતૃપૂજા નહિ તો બીજું શું કહેવાય ? પ્રાચીન બાબીલોનિયનોની અદર પણ એવીજ જાનની 'હુગવ' દેહની કલ્પના ઇલિગોચર થાય છે, પણ તેમા સહેજ ફેર છે તે ફેર એ કે, રથુજદેહ છૂટ્યા પછી સૂક્ષ્મદેહીમાથી સળધીઓ પ્રત્યેની માયામમતાને બિયકુલ લોપ થઈ જતો અને તેથી તેઓ જીવિત મમાસળધીઓને પોતાના ખાનખાન અને શીજ તરેદ તરેદની સમવટો માટે દગવે છે અને પગવે છે િગે તો યુ, પણ મૃત્યુ પછી સૂક્ષ્મદેહીને પોતાના ઈલાહકસ અને પત્નીપ્રત્યે પણ માયામમતા નહિ રહેતા તેમને પણ તે બીજાની માફકજ ડરાવે ને પગવે છે. મનવજ કે, બામીસન

લોકો પોતાના પૂર્વજોને હિંદુસ્થાને જે કંઈ સમર્પણ કરતા, તે મિસર-વાળીઓની માફક પ્રતિ કે ભક્તિભાવથી નહિ, પણ શ્રેતાત્માના ત્રાસ અને કનડગતમાથી બચવા માટે નૃસ્યકેન્ કરતા હતા. પ્રાચીન હિંદુઓમાં પણ પિતૃપૂજા મળી આવે છે. અસલ ચીનાઓની અંદર તો તેમના ધર્મનો પાયોજ પિતૃપૂજા પર નિર્માણ થયો હતો. એ વિશાળ દેશમાં તો અત્યારે પણ એક છેલ્લી બીજા છેડાસુધી પિતૃ-પૂજા ખામ પ્રચલિત છે. વસ્તુતઃ ચીનમાં કેાઈ પણ ધર્મ અત્યારે ખરેખર પ્રચારમાં હોય તો તે પિતૃપૂજા છે એમ કહેવામાં વાધા નથી. એ રીતે જોતા તો જે લોકો પિતૃપૂજાનેજ ધર્મનું મૂળ ઠરાવવા માગે છે, તેમની દલીલમાં પણ પુષ્કળ વળુદ રહ્યું હોય એમ લાગે છે.

હવે બીજા પક્ષના વિદ્વાનો પ્રાચીન આર્ચમંથોમાંથી આધાર ટાંકી બતાવેને એમ પરવાર કરે છે કે, ધર્મની ઉત્પત્તિ પ્રકૃતિપૂજા-માંથી થયેલી છે. હિંદુસ્થાનમાં પણ પિતૃપૂજા પ્રચલિત હોવાના પૂરાવા ઠેરઠેર જણાય છે, તથાપિ આર્યજાતિના પ્રાચીનતમ પુસ્તકોમાં તેનું નામનિશાન પણ નથી જડતું. ઋગ્વેદસાહિતા એ આર્યોનો પ્રાચીનતમ પ્રાચીન ગ્રંથ છે, તેમાં પિતૃપૂજાનો ઉલ્લેખ સરખોય નથી. અર્ચાચીન વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે તો તેમાં ઠેરઠેર પ્રકૃતિપૂજા-વિશેષ કહેવાયું છે. એમાં તો માનવી મન કુદરતના દૃષ્ટાંતોની ઝાંખી કરવા મથતું હોય એમ લાગે છે. પ્રજાત, સંધ્યા, ઝાઝાવાત, મેઘાદંબર વગેરે કુદરતના મહાન જ્ઞાને અદ્ભુત ચમત્કારો તથા તેનું સૌંદર્ય, એ બધાનો અનુબધના મનપ્ર પ્રજાત પડતા સદજ રીતેજ તે તેમનો વિચાર કરવા શુભાય છે, અને કંઈક સમજ પડતા તે આગળ વધી તેમના વિષે કંઈક ચોક્કસ જાણવાને પથ આપુર બને છે. એ ગડમથલમાં-એ પ્રયત્નમાં અનુબધો કુદરતના આ ચમત્કારો વિષે માનવી શુલ્બધર્મોનું આરોપણ કરે છે, તેમનેવિષે કદી સુદર તો કદી સર્વોત્કૃષ્ટ દેહની અને આત્માની કલ્પના કરે છે. કુદરતની એ વિવિધ શક્તિઓ જાણે પોતાના જેવી દેહધારી વ્યક્તિઓ હોય એવું કહે છે. આવા દરેક પ્રયત્નને અંતે કુદરતના કોઈ ને કોઈ ચમત્કારનું ભાવમય પૃથક્કરણ થયું છે, પછી તે ચમત્કાર વિષે સજ્જારોપણ કરવામાં આવ્યું હોય કિંવા નહિ પ્રાચીન ગ્રીકોની બાબતમાં પણ નેમજ થયું છે. તેમનું આજુ પુરાણસાહ્ય બાને દેવેલીઓની કથાઓનું માહિત્ય એ રીતે પૃથક્કૃત થયેલી પ્રકૃતિ-પૂજાનુંજ પરિણામ છે. પ્રાચીન ધર્મન, રહે-રીતેવિવત અને બીજા બધાજ આર્યજાતિઓ વિષે તેવોજ પ્રકાર છે. એ રીતે પ્રકૃતિની શક્તિઓ વિષે સજ્જારોપણ કરવાની મનુષ્યોની શક્તિમાજ ધર્મનું ઉત્પત્તિસ્થાન ગહેયું છે, એ બીજા પક્ષની દલીલનું પણ સરસ રીતે સમર્થન થઈ શકે છે.

આ બે નિરનિરાળી માન્યતાઓ ઉપલક્ષ્ય દૃષ્ટિએ જોનારને પરસ્પર બાધક લાગે તેમ છે, તથાપિ એક નીજ મુદ્દાપર તેમનો મેળ બેસાડી શકાય તેમ છે, અને મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો એ નીજ મુદ્દામાજ 'ધર્મ'નું વાસ્તવિક બીજ રહેતું છે અને હું "મનુષ્યોનો ઇદ્રિયાતીન યવાનો પ્રયત્ન" એવું નામ આપીશ. મનુષ્ય કો તો પોતાના પૂર્વજોના પ્રેતાત્માને શોધતો હોય, કિંવા દેહના પચાત્ર પછી અવરોધ શું રહે છે તે જાણવા માગતો હોય કે પછી કુદરતના અદ્ભુત અમલકારો પાછળ રહેલી શક્તિના મયાર્ય સ્વરૂપને પીછાનવા ચાહતો હોય-મને તે હોય પણ એટલી વાત તો ચોક્કસ કે, તે ઇદ્રિયાતીન યવા યાને ઇદ્રિયોના સક્રિય ક્ષેત્રથી પરજવા મધે છે કેવળ ઇદ્રિયગ્રમ્ય વિષયોથી તેને તૃપ્તિ થતી નથી, તે તેનાથી પર-ઉત્તમ અવસ્થાને પ્રાપ્ત કરવાની ઉત્કટ ઇચ્છા રાખે છે આ સમજવું કંઈ અઘરું નથી અને પોતાને તો 'ધર્મ'ની પ્રથમ ગ્રામી સ્વપ્નદ્વારા યર્ષ હોય એ વધારે સ્વાભાવિક લાગે છે મનુષ્યને અમૃતત્વનો પ્રથમ ખ્યાલ પણ સ્વપ્નાવસ્થામાજ આવ્યો હોય એ વધારે સજાવિત છે સ્વપ્નાવસ્થાની સ્થિતિ ખરેખર બહુ અજાણ છે, એની ના કોણ પાડે વાર ? વળી એમ પણ જણાયું છે કે, બાળકો તેમજ બોળા બટાકે મોઢાએને મન સ્વપ્ન તથા જાગ્રત અવસ્થા વચ્ચે ગાળે ફેર નથી હોતો કારણકે ઉદમા જ્યારે દેહભાન હોતું નથી અને શરીરના સર્વ અંગો નિષ્ક્રિય પડ્યા હોય છે, ત્યારે પણ મન તો તેના અટપટા કાર્યમા રોકાયેલું રહે છે, એવો સ્વાનુભવ તેમને ધણી વાર થાય છે આના કરતા વધારે સ્વત સિદ્ધ પ્રમાણ તેમને બીજું જોમએ પણ શું ? અને એમ થતા પછી મનુષ્ય જો એવા નિર્ભયપર આવે કે, શરીર છૂંટ્યા પછી પણ મનનું કાર્ય ચાલુજ રહેશે, તો કી નવાઈ ? અપોરોષ યાને અપૌકિક ઇદ્રિયાતીન દશા વિષેની આ સમજૂતી, મારા મન પ્રમાણે તો વધારે કુદરતી અને યથાર્થ હોય એમ લાગે છે, અને સ્વપ્નની આ મૂળ કંપનાદ્વારાજ માનવી મન વધારે ઉન્નત અને વધારે ઉચી કંપના એએ પડોચવા પામ્યું, એમ માઈ માનવું છે. અવગત વખત જતા ધણી જણની ખાત્રી થવા પામી કે, સ્વપ્નદશા અને જાગ્રત દશાની ક્રિયાએને ખાસ સજા નથી હોતો-અર્થાત્ સ્વપ્નમા જે જે કંઈ જોમએ છીએ અને અનુભવીએ છીએ તે સમગ્ર જાગ્રત અવસ્થામા ખર નથી દરતું, તેમજ સ્વપ્નાવસ્થામા મનુષ્યનું અસ્તિત્વ યાને જીવન કંઈ નિગળું જની જાય છે તેમ પણ નથી હોતું માત્ર મન જાગ્રત અવસ્થાના અનુભવોનું નિદાવસ્થામા કુદ્ પુનરાવર્તન કરે છે એટલુંજ મનવજ કે, ઇદ્રિયાતીન અપૌકિક સ્થિતિની ભાવના મૂળ સ્વપ્નના અનુભવમાથી ઉદભવવા પામી

પણ તે પછી વિશેષ શેષ શરૂ થયું અને તે શેષ આતંત્રિક દત્તી ખૂદી ખૂદી માનનિક ભૂમિકાઓ વિશે વધારે ને વધારે ઉંડા કિતરીને તપાસ કરવાનું ચાલુ રહ્યું અને પરિણામે ગામત કિવા સુષુપ્તિ કરના ઉચ્ચતર ભૂમિકાઓનો પત્તો વાગ્યો જગતના એકે એક સુચરગ્રિયતા ધર્મોમા આ વસ્તુસ્થિતિ મ લૂપ પડે છે, પછી તેમા એ ઉચ્ચતર ભૂમિકાને સમાધિ કે પરમાનંદના નામથી ઓળખાવી હોય કિવા સૂગ્રણ કે પ્રેરણાના નામથી ઓળખાવી હોય સંધ્યા સુખ્યસ્થિત ધર્મોમા પ્રતિપાદન કરવામા આવ્યું છે કે, તેમના પ્રવર્તકો, ચેગખરો અને આચાર્યો ત્રણે અવસ્થાથી નિપકુલ પર એવી મનની એ ઉચ્ચતર ભૂમિકામા નિદરતા દતા, અને એ ભૂમિકાઓવડેજ તેમને આધ્યાત્મિક સત્યોની પરપડાઓનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો તેમને એ સાક્ષાત્કાર આપણી આજુમાણુની વસ્તુઓનો આપણને એવો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે કરતા પણ વધારે સાચો, ગંદન અને અનુપમ-ઉત્તમોત્તમ દત્તો સત્યના એ સાક્ષાત્કારને યોગિજ તેઓ પોતાનેતાનો ધર્મ પ્રવર્તાવવા પ્રેરાશ દતા હતા હરણુતરીકે આઠણુ કિવા દિદુ ધર્મને લઈએ વેદો ઋષિઓએ લખેલા કહેવાય ■ આ ઋષિઓએ પરગોપત્ર સત્યોનો સાક્ષાત્કાર કરનારા મહાન સાધુજનો દતા

‘ઋષિ’ એ સરકુત શબ્દ છે, અને એનો ખરો અર્થ ‘મત્ર-દ્રષ્ટા’ એવો થાય છે ‘મત્ર’ એટલે વેદિક સૂક્તમા ગુપ્તેમા ઉદાત્ત વિચારો આ તથોક્ષન ઋષિઓએ પોતપોતાના મત્રોદારા જાહેર કર્યું કે “અમે અમુક અમુક સત્યોનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, કિયકુના તેમને અનુભવમય બનાવ્યા છે” એ મહાન સત્યોને તેમણે મત્ર-રૂપે પ્રદેશમા ગુપ્ત્યા, અને પરિણામે વિશ્વવંદ વેદ તૈયાર થયા. વાહુદી અને ખ્રિસ્તી ધર્મોમા પણ તેવોજ પ્રકાર માલમ પડે છે

ખૌદો જેવા અનીધરવાદી ધર્મોના સબધમા-ખાસ કરીને ખૌદ ધર્મના દરિયુ સંપ્રદાયની બાબતમા-કમક અપવાદ જણાય છે ખરો હપના સિદ્ધાત મુજબ એ ધર્મનો વિચાર કરતા સદજ પ્રશ્ન હોં છે કે “ખૌદો જો ઈશ્વર કે આત્માને માનતાજ નથી તો પછી તેમના ધર્મની ઉત્પત્તિ અવીન્દ્રિય અવસ્થામાથી કેવી રીતે થવા પામી ?” એનો જવાબ આ પ્રશ્નને આપી શકાય કે, ખૌદો પણ એક એવા સનાતન સિદ્ધાતને માને છે કે જેની કલ્પના શુદ્ધી પૂર્વે કોઈનેજ નહોતી. શુદ્ધ ભગવાનને પોતાનેજ એ સિદ્ધાત પહેલી વાર અતીન્દ્રિય અવસ્થામા સ્ફૂર્યો દત્તો. શુદ્ધદેવના જીવનચરિત્રનો જેમણે અભ્યાસ કર્યો છે, નિદાન ‘લાઈટ ઓફ એશિયા’ (એશિયાનું નૂ) નામના સુદર અંગ્રેજી ઠા રમા આપેનો શુદ્ધજીવનો સંક્ષિપ્ત સાર પણ જેમણે વાંચેલો છે, તેઓ સારી ચેઠે જાણતા

દમે કે, ભગવન છુદ્ધ સ્વીપુત્રાદિનો ભાગ કરી બિધિવૃદ્ધ તલે દદ
અસન જમાવા ચિતન કરતા બેઠા હતા એ ચિંતનમાં તેમને
અતીન્દ્રિય અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ હતી, અને એ અતીન્દ્રિય અવસ્થામાંજ
તેમને એ દ્રિય સિદ્ધાન્ત-સનાતન નૈતિક નિયમ-સૂત્રો હતા. તેમનો
તમામ ઉપદેશ એ “બોધિવૃદ્ધ” તરીકે તેમને થયેલા સ્વાનુભવના-પરમ
સત્યના સાક્ષાત્કારના-પરિણામરૂપ હતા, અને નહિ કે કેવળ બૌદ્ધિક
તર્કવિતર્કના રૂપરૂપ.

એ રીતે સપળા ધર્મો એક મહાન સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરે
છે, અને તે એ કે, માનવી અતઃકરણ અમુક પલ્લોએ ઇન્દ્રિયોની
સકુચિત મર્યાદાઓને વટી જાય છે, એટલું જ નહિ પણ તમામ
ઈન્દ્રિયો તર્કની મર્યાદાઓની પાર પહોંચે છે. તે ક્ષણે ઇન્દ્રિયો તથા
ઈન્દ્રિયોને અગમ્ય એવા અમુક અમુક સત્યો તેને હાજરાદશુર જાતી
જાય છે, માને તેમનો તેને સંપૂર્ણ સાક્ષાત્કાર થાય છે અવાજ
પ્રકારના સત્યો જગતમાં પ્રચલિત સર્વ ધર્મોના પાયારૂપ છે અપ્રત્યક્ત,
આ સત્યોની વ્યર્થતા વિશે તજવીજ કરવાનો તેમજ તર્કસુદ્ધિની
ક્રમેગીએ તેમને કરી જોવાનો આપણને દક્ષ છે, તથાપિ જગતનો
એકે એક પ્રચલિત ધર્મ દાવો કરે છે કે, અનુપ્પના અતઃકરણમાં
ઇન્દ્રિયોની તેમજ ઇન્દ્રિયોની મર્યાદાઓને ઉછાળી જવાની એક અદ્ભુત
શક્તિ રહેલી છે. એ અદ્ભુત શક્તિનેજ સપળા ધર્મો પોતપોતાના
સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદન કરના આગમ ધરે છે.

દરેક ધર્મોના સત્યોની વ્યર્થતાનો સંવાદ જાણીએ રાખવા
હતા આપણને એક જાળતમા તો સપળા વચ્ચે એકરારપુ સામ્ય
જણાઈ આવે છે, અને તે એ કે, દરેક ધર્મના સત્યો કેવળ ભાવ-
મય છે. તે સત્યો ભૌતિક શાઓની મોઢી મુજબના મૂર્ત સ્વરૂપ-
વાળા કિંવા ઇન્દ્રિયગમ્ય નથી હોતા સપળાજ સુચરિચન ધર્મોની
અદર પોતપોતાના સત્યોને ઇકમેવાદિનિયમ ભાવના વિશુદ્ધમાં
વિગુદ્ધ સ્વરૂપનરીકે વર્ણવેલા હોય છે, પછી તે વર્ણન સર્વવ્યાપી
નિરાકાર નિર્ગુણ બ્રહ્માનરીકેનું હોય, સાકાર સગુણ પરમાત્માનરીકેનું
હોય, કે પછી એક અનુદિત અખડ નિયમનરીકે કિંવા દરેક
અસ્તિત્વની પૃઠે રહેલા એક ભાવમય તત્ત્વરૂપે તેને વર્ણવેલું હોય.
અર્ચામાં મુગમાં પણ જ્યાં જ્યાં ચિત્તની અતીન્દ્રિય અવસ્થાનો
દેશ પણ અશ્વ લીધા વગર ધર્મોપદેશ કરવાના પ્રયત્નો થાય છે,
ત્યાં ત્યાં પ્રાચીન મોકોના એ જુના પુરાણ બાબોને તો સ્થાન આપ-
વુજ પડે છે કેરમાત્ર એટલો કે તે અત્યંત એમાં ‘નૈનિક કાપદો’
‘આદર્શ એકના’ વગેરે જુદા જુદા નામોથી ઓળખાવવામાં આવે છે;
પણ તેમાં શું થઈ ગયું ? સત્ય એ ને આપો, પત્તુ તે બાબો
ઈન્દ્રિયોના વિશ્વ નથી એ તો નિર્વિવદન ને ? અપણામાંના મોઢાએ

એવી આદર્શ વ્યક્તિ નજરે નિહાળી નથી, છતાં પણ તેને માનવાનું આપણને કહેવામાં આવે છે, અને તે વ્યાજબીજ છે. કારણ કે સર્વાંગે સંપૂર્ણ એવી આદર્શજૂત વ્યક્તિને નજર આગળ રાખ્યા સિવાય આપણે આપણી પ્રગતિ સાધી શકીએ નહિ. મતલબ કે, લિન્ન લિન્ન તમામ ધર્મોનું દોહન કરી એમાં તેમાંથી એકજ સાર નીકળે છે અને તે એ કે, વિશ્વમાં કાંઈ એક “સાવરૂપ આદર્શ એકમ” અવશ્ય રહેલું છે. એ સાવરૂપ આદર્શ એકમનેજ લિન્ન લિન્ન ધર્મો લિન્ન લિન્ન નામે આપણી સમક્ષ રજુ કરે છે. એ સર્વોચ્ચ આદર્શને પ્રાપ્ત કરવા માટેજ આપણે બધા આટલી ખટપટ અહોનિશ કરી રહ્યા છીએ. દરેક વ્યક્તિ પછી તે ગમે તે જાતિની અને ગમે ત્યાંની હોય પણ અનંત શક્તિનેજ પોતાનો આદર્શ કહે છે, અને તે આદર્શની પ્રાપ્તિ માટે તે જીવંતોડ મહેનત કરે છે; તેવીજ રીતે દરેક મનુષ્યનો આનંદનો આદર્શ પણ અનંત આનંદનો જ હોય છે. આપણી ચોતરફ કાર્યોની જે પરંપરા ઉતારાતી દેખાય છે, ઠેકઠેકાણે જે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, તેમાંના ઘણા મોટા ભાગ તો આ અનંત ક્ષમતા કહેતાં શક્તિ અને અનંત આનંદની પ્રાપ્તિને માટે થતા પ્રયત્નજૂળ પરિણામ હોય છે. પ્રયત્ન અને ખટપટ તો બધાય કરે છે; પરંતુ જે અનંત ક્ષમતા-શક્તિ-અથવા આનંદની પ્રાપ્તિ માટે તેઓ ભારે જહેમત ઉઠાવે છે તે ઇદ્રિયોની સાધનાદ્વારા અગ્રાપ્ય છે એવી ખબર તો અવ્યા ગાંઠ્યાનેજ વખતસર પડે છે. બાકી મોટા ભાગ તો ઠેક મુઠી અધારામાં જ ફટાયા કરે છે. અનંત આનંદની પ્રાપ્તિ ઇદ્રિયોદ્વારા નથી થઈ શકતી, કિંબદ્ધના મનુષ્યની ઇદ્રિયો અને દેહ અનંતના આવિષ્કાર માટે અપૂર્ણ સાધનો છે, એવી પ્રતીતિ તો કોઈ વિરલ મનુષ્યોનેજ વખતસર થાય છે. અંતવાશાં સાધનદ્વારા અનંતનો આવિષ્કાર થવો તદ્દન અશક્ય હોવાથી વહેલો મોડો તો દરેક મનુષ્ય અંતવાન સાધનોદ્વારા અનંતનો આવિષ્કાર કરવાનો પ્રયત્ન દોહી દેવાનું જ શીખે છે; અને એ ત્યાગમાજ સામર્થ્ય ધીજ રહેલું છે. એ ત્યાગતાજ પાયાપર સદાચાર કિંવા નીતિના સામ્રાજી આખી દુમારત ચલાય છે. અત્યારસુધી ઉપરેચાયલા નીતિ અથવા સદાચારના કાનુનોમાં એવો એક પણ કાનુન નથી કે જેના મૂળમાં ત્યાગની ભાવના ન રહી હોય.

નીતિસામ્રાજ તો નિત્ય એજ કહે છે કે “હું નહિ, પણ તું; સ્વ નહિ, પણ પર; અહંતા નહિ. પણ નિરહંતા” એજ એનો મુદ્રાલેખ છે. ઇદ્રિયોના સાધનદ્વાર એ અનંત ક્ષમતા કે અપાર આનંદને મેળવવા મથતી વેળા મનુષ્ય વ્યક્તિત્વવાદના જે જે મિથ્યા ખ્યાલોને સેવતો હોય છે, તે તે તમામનો પરિત્યાગ થવો જોઈએ

એમ અધ્યત્મ શાસ્ત્રનું કહેવું છે 'સ્વનેત્રમેશા ઉદ્દતે રાખી પરંતેજ આગળ દરવો જોડે એ ઇંદ્રિયો જ્યા ત્યા સ્વને આગળ કરે છે, ત્યારે નીતિશાસ્ત્ર શ ખવાડે છે કે, ૧ 'સ્વને-મારી જનન-સૌથી ઉલ્લે રાખીશ-અર્થાત્ નીતિશાસ્ત્રના સંધાના અથવા ત્યાગના-સ્વ પંથના પાયાપરજ નિર્માણ થયા છે જડ ક્ષેત્રમાં વ્યક્તિત્વનું મૂકન નહિ પણ ખ-ન એજ એતો સિદ્ધાંત છે અતવાળા જડ ક્ષેત્રમાં અનતનો આવિર્ભાવ થવો શક્યજ નથી 'જ-મા પ-મ એતન મય અનત પરમાત્માનો આવિર્ભાવ' એ વિચારજ બેઠ્ઠો છે

તેથી અનતના ખરેખરા આવિર્ભાવ માટે તો મનુષ્યે જડના પરિત્યાગપૂર્વક અન્ય ઉચ્ચ જુમિકાઓને પ્રાપ્ત કર્યેજ છૂટકો છે એને માટે જૂદે જૂદે સમયે જો જૂદે જૂદે રચણે જૂદા જૂદા નૈતિક કાનુના ઘડાય છે પરંતુ તે બધાયમાં એક મધ્યસ્થતા જ્યાં અવસ્થ દોાય છે, અને તે જ્યાં તે 'સનાતન સ્વાર્થ'નો-સ્વનો-સ પૂર્ણ સય એ તો આધ્યાત્મિક નીતિશાસ્ત્રનો સર્વોચ્ચ આદર્શ છે "વ્યક્તિત્વનો વિચાર છોડી દે, સ્વની ભાવના જૂઠી જાઓ" એમ કહેવાતાજ કોઈક અંકે છે પેતાનું વ્યક્તિત્વ મુમારી બેસવાની ધાર્તીથી તેઓ હેબકાઈ જતા લાગે છે છતાં તેના તેજ મનુષ્યો પાછા એમ પણ પ્રતિપાદન કરે છે કે 'આધ્યાત્મ મિનિના સર્વોચ્ચ આદર્શો સાવ સાચા યાને થયાયે અ છે' પરંતુ તે વખતે એમને એ ખ્યાલ મુદ્દલ નથી રહેતો કે સંધના નીતિશાસ્ત્રનું કાયકોન લક્ષ્ય અને નિશાન, વ્યક્તિત્વનું યાને સ્વની ભાવનાનું પોપણ નહિ પણ ચોપણ છે, મૂકન નહિ પણ ખ-ન છે

વ્યવહારક્રમનાનો ઠાવો કરનારા જે તે જાનતમાં ઉપયોગિતાનેજ પ્રથમ રચન ગાપનારા તેમજ મથાઓને પાછું મુખ મળી શકે તેવી રીતે દુનિયાનો કારભાર ચાલવો જોઈએ એવું માનનારાઓના ધારાધારણો મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે ફેલી જાતનો નૈતિક સંબંધ દોષો જોડે તેનો કર્જજ રહેાટ કરી શકતા નથી કારણ કે કેવળ ઉપયોગિતા જો નોજા અ દર થતો દોષ ત્યા નૈતિક નિયમોની સંભાવનાજ નથી હેતી ઉપયોગિતાના જ્યાતોમાથી નૈતિક કાનુનો પ્રકીર્ણ ન શકે સામાન્ય રીતે જોને ફેલી અનુમતિ'ના નામથી એ જખવામાં આવે છે, અને જોને દુ-અનિંદ્રિય અવસ્થા કહેવાનું પમદ ફૂં ફૂ, તેના રંગ કોઈ નીતિશાસ્ત્રની સંભાવના રાખજ નથી, તેમ - નત માંની જટપટવગર કોઈ આદર્શ કિંવા લક્ષ્ય પણ ન મળવે મનુષ્યોને ચોતાના મર્યાદિત વિસ્તારમાં જડી લેવા માગતી દરકોઈ સંસ્થા માનવસમાજમાં પ્રવર્તતા નૈતિક કાનુનોની જાનતમાં કદજ ખુનામો કરી ચાંતી નથી ઉપયોગિતા વાદીઓ આપણને અનતપ્રાપ્તિનો પ્રયાગ છોડી દેવાનું કહે છે

‘અતી દ્રિયત્વ’ના ખ્યાલને તેઓ અચક્ર્ય અને અસંગત ગણી દસી કાઢે છે અને ઉપયોગિતાવાદને આગળ કરી કહે છે કે “નીતિશાસ્ત્રના સિદ્ધાંતોને સ્વીકારો, નીતિશાસ્ત્રના નિયમોને અનુસરી સમાજના નૈતિક સવાધોને હાથગાં લ્યો અને સમાજનું કલ્યાણ અથવા બહુ કરો.” હવે હું એમ પૂછું છું કે, આપણે બહુ ચામાટે કરવું ? ‘બહુ કરવું’ એ દ્વિતીય અથવા ત્રીજા બાગત છે પ્રથમ તેમ કરવાનો કોઈ હેતુ પણ હોવોજ નોમએ નીતિશાસ્ત્ર પોતે કંઈ અતિમ લક્ષ્ય નથી, પણ લક્ષ્યને પહોંચવાનું સાધનમાત્ર છે નીતિશાસ્ત્ર મુજબ વર્તવાનો જે કોઈ હેતુજ ન હોય તોપણી ચામાટે આપણે તેમ કરવું ? ચામાટે નૈતિક બનવું ? બીજાએનું બહુજ મારે ચા માટે કરવું અને જૂર કેમ ન કરવું ? ‘સુખ’ એજ જો માનવી જાતિનું વક્ષ્ય છે, તો હું મારી જાતને સુખી કેમ ન બનાવું ? મારી જાતને સુખી કરવા જતા બીજાને હુ ખી કરવા પડે, તો તેમા પણ શું વાધો ? ને હું તેમ કરતા ચામાટે અચકાઈ ? મતવબ કે, ઉપયોગિતાવાદીઓનું ઉપલુ કથન વ્યાજબી નથી વગી જે પાયાપર ઉપયોગિતાવાદની આખી ધમા-રત રચાઈ છે તે પાયોજ કેટલો સકુચિત છે ‘સમાજહિત’ વાને બહુજનસમાજને જે લાભદાયી નીવડે તેટલું કામતું અને બીજા બહુ નકામું એ એ વાદનો મુખ્ય સિદ્ધાંત છે હવે ત્યારે હું પૂછીશ કે, બહુજનસમાજનું રિત સમાય એના જે જે ધારાધોરણો અને સામાજિક શરિરવાળો અત્યારે પ્રચલિત છે, તેમની ઉત્પત્તિ શેમાથી થઈ છે ? એના ઉત્તરમા તમારે કહેવુંજ પડશે કે, વર્તમાન સમાજમાથીજ અત્યારની સમાજના સ્વરૂપ અને રીતિ-ઓ નીકળી આવેના છે, આમ જતા ઉપયોગિતાવાદીઓને સમાજ શાશ્વત છે એમ કહેવાનો શું અધિગાર છે ? સમાજની ઘટના સનાતન છેજ નહિ યુગો પૂર્વે સમાજ જેવું કંઈજ હતું નહિ અને સભવ છે કે, યુગો પછી ન પણ હોય તો પછી અત્યાર-ના સામાજિક ધારાધોરણોનું શું ? એજ કે, સમાજનું અપારતું સ્વરૂપ બદલાતા કિવા નષ્ટ થતા પ્રચલિત ધારાધોરણો પણ બદલાવાના કિવા નષ્ટ થવાના અત્યારની સમાજઘટના એ બહુધા આપણે જે જે ક્રમોદ્ધાર ઉચ્ચતર ઉદ્ધાતિ તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યા છીએ, તે પૈકીનો એક ક્રમ માત્ર છે, તેથી પ્રચલિત સમાજવ્યવસ્થામાથી ઉત્પન્ન થયેલો કોઈ પણ ધારો કે નિયમ સનાતન ન હોઈ શકે, કિવા માનવપ્રકૃતિના આખા ક્ષેત્રને વ્યાપક પણ ન હોઈ શકે, તેથી ઉપયોગિતાવાદના સિદ્ધાંતો બહુ બહુ તો સમાજની અત્યારની વ્યવસ્થા ચાતું રહે ત્યામુખીજ કામ લાજવાના તે પછી તો તેમની કોઠી જેટલી પણ કિમત નહિ રહેવાની મતવબ કે, ઉપયોગિતાના પાયાપર રચાયેલું નીતિશાસ્ત્ર બિલકુલ મામુલી અને

તથા માનસિક સમાધાની અને શાંતિ થાય છે, એ વગેરે લાભોને બાબુએ મૂકીએ અને માત્ર શાસ્ત્ર અને અભ્યાસનાજ વિષયતરીકે તેનો વિચાર કરીએ, તોપણ ધર્મ બીજા કોઈ પણ વિષય કરતા વધારેમા વધારે ઉપયોગી ખોતક મનુષ્યમનને પૂરો પાડે છે. માનસિક કેળવણીનું કામ ધર્મથી જેવું ઉત્તમમા ઉત્તમ સંધાય છે તેવું બીજા કશાથી સંધાવું નથી. અર્નાદ અને ત પરમાત્મા માટેની આ તાવાવેળી અને આ પ્રયાસ—અર્થાત્ ઇદ્રિયોના સંકુચિત ક્ષેત્રથી યાને સ્થૂળસૃષ્ટિથી પર જઈને અધ્યાત્મવ્યક્તિમા પરિણમવાની આ મહેનત, કિબહુના અને ત પરમાત્મા સાથે વ્યથિષ્ટવનનું નૈકય સાધવાની આ અવિરત ગડમથલ મનુષ્યોની અન્ય સંધળી માયાદૃટો અને ખટ-પટો કરતા વધારે યશસ્વી અને શ્રેયસ્કર છે જેમ ઇદ્રિયલાલુપ મનુષ્યોને ઇદ્રિયોના વિષયમા આનંદ પડે છે, તેમ અધ્યાત્મરસિક વ્યક્તિઓને આધ્યાત્મિક બાળતોમા સવિશેષ રસ પડે છે કેટલાક મનુષ્યો યથેચ્છ આહારવિહારમા મોજ માને છે, તેમ કેટલાક મનુષ્યોને અમુક ચીજોને પોતાની પાસે રાખવામા આનંદ પડે છે એવા મનુષ્યોને પોતાની મનગમતી બાળતોમાથી આનંદ મેળવતા અટકાવવાનો કોઈને અધિકાર નથી, તેવાજ રીતે જ લોકોને અધ્યાત્મચિંતનમા અપૂર્વ આનંદ પડતો હોય તેમને ખાળવાનો કોઈને અધિકાર નથી સુખની કલ્પના મનની સરકારિતા પર આધાર રાખે છે પ્રધીની કોટિ જેમ ઉતરતા પ્રકારની હોય, તેમ ઇદ્રિયજન્ય સુખોમા તેની આભરુચિ વધારે હોય છે, તેવાજ રીતે મનુષ્યોની અદર મનની સરકારિતા જેટલે દરજ્જે કમી હોય છે, તેટલે દરજ્જે ઇદ્રિયજન્ય સુખોમા તેની રુચિ વધારે હોય છે કૃતરા, બિનાકા, વર વગેરે પ્રાણીઓ મનુષ્ય કરતા ઉતરતા દરજ્જાના હોઈ સ્વાદેદ્રિયને વૃષ્ટ કરવાની તેમની લાલસા મનુષ્યના કરતા વધારે હોય છે મનુષ્યની અદર એવે ખાઉંવરે માણસ ભાગ્યે મળી આવશે કે જેવું ખાઉં-ધરાપણુ કૃતરા કે વર જેટલું હોય, પરંતુ જેમ કૃતરા કે વરની સુખાવધિ તેની સ્વદેદ્રિયને વૃષ્ટ કરવામા રહેલી હોય છે, તેમ જૂદી જૂદી મનુષ્ય પ્રજાઓમા પણ જે લોકો છેક પછાત અને અસરકારી હોય છે, તેઓના આનંદનો વિષય માત્ર ઇદ્રિયોના સુખોજ હોય છે ઇદ્રિયજન્ય સુખોમા સિવાય બીજા વિષયોમા તેમને આનંદ નથી પડતો, ત્યારે જે લોકો સુશિક્ષિત અને સરકારી હોય છે તેમને વિઘાકળાના વાયનમનનમા કે તત્ત્વગ્રન કે અન્ય શાસ્ત્ર ય વિષયોમા આનંદ પડે છે આધ્યાત્મિકતાનું ક્ષેત્ર એના કરતા પણ ઉચું હોઈ તેમા રસ પડવા માટે મનના સરકાર પણ વધારે ઉચા પ્રકારના હોવા જોઈએ આધ્યાત્મિકતાનો વિષય અને ત હોવાથી એની બ્રમિકા અને એનો આનંદ પણ સર્વોદ્દૃષ્ટ હોય છે. અથળત, એમા ઘોડાનેજ

રસ પડે છે, પણ જેઓ એ રસ-એ આનંદ માણી શકે છે તેમને માટે તો તે અપૂર્વ અને સર્વોચ્ચ હોય છે. તેથી ઉપયોગિતાવાદીની દૃષ્ટિએ જેતા પણ ધાર્મિક વૃત્તિ ખીલવવાની અગત્ય છે. કેમકે ઉપયોગિતાવાદ પ્રમાણે પણ મનુષ્યે પ્રત્યેક કામમાં સુખપ્રાપ્તિ તરફ જ ધ્યાન આપવાનું છે; તો પછી ધર્મથી પ્રાપ્ત થતા સર્વોચ્ચ સુખ માટેજ પ્રયાસ કેમ ન કરવો ? નિદાન મને તો ધર્મના અભ્યાસની અનિવાર્ય જરૂર લાગે છે. એના કાર્યો ઉપરથી પણ એની જરૂરિયાત સિદ્ધ થાય છે. માનવી મનને ગતિ આપનારા બળોની અંદર ધર્મનું બળ સૌથી મહાન છે. આધ્યાત્મિક આદર્શથી મનુષ્યના મનમાં જેટલો ઉત્સાહ આવે છે, તેટલો અન્ય કોઈ આદર્શથી નથી આવતો. મનુષ્યોનો અત્યારસુધીનો ઇતિહાસ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે અને ભવિષ્યમાં પણ એજ ત્રિવિધ રહેવાની. અધ્યાત્મના પાસવગરના નર્મો ઉપયોગિતાવાદીઓ પણ બહુ ભલા અને નીતિમાન હોઈ શકે છે, તેની ના નહિ. દુનિયામાં એવા પણ અનેક મહાપુરુષો થઈ ગયા છે કે જેઓ કેવળ ઉપયોગિતાવાદનેજ માનનારા હોવા છતાં ઉત્તમ ચારિત્ર્યવાન અને સજ્જન હતા, એ વાતમાં જરાયે શક નહિ; પરંતુ જે મહાપુરુષોએ આખી દુનિયાને હલમથાવી નાખી છે, જેમણે પોતાની અદ્ભુત આકર્ષણશક્તિના યોગે લક્ષાવધિ ભોજાને પોતાની ઇચ્છાનુસાર વર્તતા કર્યા છે, અને જેમનું જીવનચરિત્ર તેમના તિરોભાવ પછી પણ અનેક મનુષ્યોમાં આધ્યાત્મિક જ્યોત પ્રગટાવવા સમર્થ હોય છે, એવા મહાપુરુષોના સબંધમાં તો વિજયની ચાવી સદા તેમના આધ્યાત્મિક બળમાંજ રહેલી જણાય છે. ધર્મ-માથીજ તેમણે પોતાની એ શક્તિ મેળવી અને ખીલવા હતી. અનંત ઉત્સાહ, અનંત આનંદ અને અનંત શક્તિ એ પણ મનુષ્ય-માત્રના જન્મસિદ્ધ હક્ક અને સ્વભાવ છે, એ અનંત આનંદ અને શક્તિનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે ધર્મજ સૌથી સબળ સાધન છે. ચારિત્ર્યના ગઠન માટે કિંવા ભક્ષાઈ અને સજ્જનતાના કાર્યો માટે, અન્યને સુખશાંતિ આપવા માટે કિંવા જાતે પરમ સુખશાંતિ અનુભવવા માટે ધર્મનું સાધન ઉચ્ચામાં ઉચ્ચું છે, અને તેથી તેનો અભ્યાસ પણ એજ દૃષ્ટિએ થવો ઘટે છે—અર્થાત્ ધર્મનો અભ્યાસ આચાર કરતા વધારે વિશાળ દૃષ્ટિએ થવો જોઈએ. ધર્મવિષયક સવળા સંચિત, મર્યાદિત અને પરસ્પર વિરોધી વિચારો છુટ્ટ થવા જોઈએ. તેમજ સવળા સાપ્રદાયિક, કોમિક કે પ્રજાવિશિષ્ટ વિચારોને પણ નિલાંજલિ અપાવી જોઈએ દરેક કોમ કે પ્રજા પોતાના વિશિષ્ટ દેવનેજ માને અને ખીળ બધાને ઉવેખે એ આ પ્રગતિના જમાનાને મિલકુલ બંધબેસતું નથી; માટે એવા એવા ખ્યાલોને જૂતકાળના વહેમરૂપ ગણી સત્વર છોડી દેવા ઘટે.

તથા માનસિક સમાધાની અને શાંતિ થાય છે, એ વગેરે લાભોને બાળુએ મૂકીએ અને માત્ર શાસ્ત્ર અને અભ્યાસનાજ વિષયતરીકે તેનો વિચાર કરીએ, તોપણ ધર્મ બીજા કોઈ પણ વિષય કરતા વધારેમા વધારે હિપયોગી બિારાક મનુષ્યમનને પૂરો પાડે છે. માનસિક કેળવણીનું કામ ધર્મથી જેવું ઉત્તમમા ઉત્તમ સધાય છે તેવું બીજા કશાથી સધાતું નથી. આનંદ અને અનંત પરમાત્મા માટેની આ તાલાવેલી અને આ પ્રયાસ-અર્થાત્ ઇદ્રિયોના સંકુચિત ક્ષેત્રથી યાને સ્થૂળસૂક્ષ્મિથી પર જઈને અધ્યાત્મવ્યક્તિમા પરિણમવાની આ મહેનત, કિ બહુના અનંત પરમાત્મા સાથે વ્યપ્તિજનનું ઐક્ય સાધવાની આ અવિરત ગડમથલ મનુષ્યોની અન્ય સઘળી માયાકૂટો અને ખટપટો કરતા વધારે યશસ્વી અને ઐયરકર છે જેમ ઇદ્રિયલોલુપ મનુષ્યોને ઇદ્રિયોના વિષયમા આનંદ પડે છે, તેમ અધ્યાત્મસંસિક વ્યક્તિઓને આધ્યાત્મિક બાળતોમા સચિરોત્તરસ પડે છે કેટલાક મનુષ્યો યથેચ્છ આહારવિહારમા મોજ માને છે, તેમ કેટલાક મનુષ્યોને અમુક સ્ત્રીઓને પોતાની પાસે રાખવામા આનંદ પડે છે. એવા મનુષ્યોને પોતાની મનગમતી બાળતોમાથી આનંદ મેળવતા અટકાવવાનો કોઈને અધિકાર નથી, તેવાજ રીતે જ લોકોને અધ્યાત્મચિંતનમા અપૂર્વ આનંદ પડતો હોય તેમને બાળવાનો કોઈને અધિકાર નથી. સુખની કલ્પના મનની સરકારિતા પર આધાર રાખે છે. પ્રાણીની ક્રોધ જેમ ઉતરતા પ્રકારની હોય, તેમ ઇદ્રિયજન્ય સુખોમા તેની આબરુચિ વધારે હોય છે; તેવાજ રીતે મનુષ્યોની અંદર મનની સરકારિતા જેટલે દરજ્જે કમી હોય છે, તેટલે દરજ્જે ઇદ્રિયજન્ય સુખોમા તેની રુચિ વધારે હોય છે. કૂતરા, બિલાડા, વગેરે વગેરે પ્રાણીઓ મનુષ્ય કરતા ઉતરતા દરજ્જાના હોય સ્વાદે દ્રિયને તૃપ્ત કરવાની તેમની લાલસા મનુષ્યના કરતા વધારે હોય છે. મનુષ્યની અંદર એવો ખાઉંધરો માણસ લાગ્યે મળી આવશે કે જેવું ખાઉંધરાપણું કૂતરા કે વર જેટલું હોય; પરંતુ જેમ કૂતરા કે વરની સુખાવધિ તેની સ્વાદે દ્રિયને તૃપ્ત કરવામા રહેલી હોય છે, તેમ જૂદી જૂદી મનુષ્ય પ્રજાઓમા પણ જે લોકો છેક પછાત અને અસરકારી હોય છે, તેઓના આનંદનો વિષય માત્ર ઇદ્રિયોના સુખોજ હોય છે. ઇદ્રિયજન્ય સુખબોજો સિવાય બીજા વિષયોમા તેમને આનંદ નથી પડતો, ત્યારે જે લોકો સુશિક્ષિત અને સરકારી હોય છે તેમને વિદ્યાકળાના વાચનમનનમા કે તત્ત્વજ્ઞાન કે અન્ય શાસ્ત્રીય વિષયોમા આનંદ પડે છે. આધ્યાત્મિકતાનું ક્ષેત્ર એના કરતા પણ ઉંચું હોય તેમા રસ પડવા માટે મનના સંસ્કાર પણ વધારે હોય પ્રકારના હોવા જોઈએ આધ્યાત્મિકતાનો વિષય અનંત હોવાથી એની બુમિકા અને એનો આનંદ પણ સર્વોત્કૃષ્ટ હોય છે. અલગત, એમા થોડાનેજ

ની પદ્ધતિ જૂરી હોવાના કારણે, પરસ્પર ઝઘડતા હોય છે. એક પક્ષ અમુક પદ્ધતિએ કાર્ય કરવા માગતો હોય છે તો બીજો બીજી પદ્ધતિએ, અને એ પદ્ધતિફેગની તકરારમાં મૂળભૂત સિદ્ધાંત વિસરી જઈ એકબીજા ધ્યેયવાળા સરસ્થાએ ઝઘડતી જણાય છે. આથીજ સર્વ ધર્મોએ વિશાળ ચવાની જરૂર છે. ધાર્મિક વિચારો સર્વગ્રાહી, સર્વ-દેશીય, વિશાળ અને અનંત બને તોજ ખરો બદ્દાર આવે. ધર્મની ખરી ખુબી, ધર્મની સંપૂર્ણ બનિદારી ત્યારેજ જણાય કેટલીક વાર એમ કહેવામાં આવે છે કે, ધર્મો મરી જવા બેઠા છે, આધ્યાત્મિક વિચારો જગતમાર્થી લુપ્ત થવા માડ્યા છે; પરંતુ મને તો ઉનટું એમજ લાગે છે કે, તેમની ખરી શરૂઆતજ હજી દમણા ધઈ છે. જમન પણ મોડું વહેતું, માનવી જીવનના એકે એક બ્યવહારમાં વિસ્તૃત અને વિશુદ્ધ બનેલા ધર્મની શક્તિનો સચાર થતો જોશે. ધર્મ ન્યાસુધી અમુક થોડાનાજ દાથમાં હતો, એટલે કે ન્યાસુધી તે પડિતો, મૌનવીએ કે પાદરીએ જેવાઓનોજ દળરો હતો, ત્યાસુધી તે મદિરો કે દેવળોમાં, ગ્રંથો કે સિદ્ધાંતોમાં અને વિધિઓ કે વ્રતોમાંજ પરિસમાપ્ત થતો હતો. પણ હવે વસ્તુસ્થિતિ બદલાતી જાય છે, અને ન્યારે ધર્મની ખરી, વિશાળ અને વ્યાપક દેખના સર્વાંશે અસ્તિત્વમાં આવશે ત્યારે 'ધર્મ' તેના ખરેખર સ્વરૂપમાં પ્રકાશશે-રે' ત્યારે તે જીવંત બનશે પછી તો તે આપણા સ્વભાવમાં, વાણીમાં, વિચારમાં અને આપણા અત્યેક બ્યવહારમાં રેલાશે ને સમાજના રોમેરોમમાં વ્યાપતો એવો ધર્મ જગતનું નિર્ભેજ કલ્યાણજ સાધરો, એમાં હાનિ થવાનો સંભવ નહિ રહે.

ત્યારે હવે પ્રાથમિક પૂછશે કે, એવા સર્વોત્કૃષ્ટ સુવિશાળ ધર્મના ઉદય માટે શ્રેની જરૂર છે? તો હુ કહીશ કે, જુદા જુદા ધર્મો વચ્ચે 'ગાદ વિશુદ્ધ બ્રાતૃભાવ' કેળવવાની જરૂર છે. એ બ્રાતૃભાવ વિશુદ્ધ હોવો જોઈએ, એટલુજ નહિ પણ એવો ગાદ હોવો જોઈએ કે તે તોડ્યો તૂટે નહિ. 'જીવંતે તોયે સાથે અને મરીએ તોયે સાથે' એવો સબંધ ધર્મ ધર્મ વચ્ચે કેળવાવો જોઈએ. વળી આવા વિશુદ્ધ ગાદ સબંધની સ્થાપનામાં, ફર્લોગવશાત્ હાથ ધણે દેકાણે જેવામાં આવે છે તેમ સામા ઉપર જાણે મહેરબાની કે દયા કરતા હોય કિંવા પોતે સામાના મુરખી હોય તેવી વૃત્તિ લેય ન રહેવી જોઈએ. બધાય સમાન કેટિના અને સમાન દક્ષ ધગવતા સહે દર લાડુઓ છે, એવી દૃઢ માન્યતા સાથે પરસ્પર હાર્દિક પ્રેમ અને આદરભૂદ્ધિ કેળવાવા જોઈએ. એવો પ્રેમ અને આદરભાવમાર્થીજ જન્મેવો સબંધ ખરો સમજવો, ખાકી બધા વેવવા વળી એવો સબંધ, કેવળ પદ્ધતિ ફેરવાળા પણ સરખા સિદ્ધાંતવાળા ધર્મો વચ્ચેજ સ્થપાય અને બિન સિદ્ધાંતવાળાઓ ઝઘડ્યા કરે તે ન ચાલે. આસ્તિક તેમજ નાસ્તિક,

અત્માને માનનારા તેમજ નહિ માનનારા, જડવાદી ભૌતિક વિજ્ઞાનીઓ તેમજ અધ્યાત્મવાદી તત્ત્વજ્ઞાન ઓ વગેરે મિદ્ધાતમેદ-વાળાઓ વચ્ચે પણ તેવો સબંધ અને તેવો એકરાગ જામવો જોઈએ.

એવો એકરાગ જમાવવા ખાતર જૂદા જૂદા પક્ષોએ આપ-લે અને તોડજોડે તો અલગત કુળીજ પડશે; અને તે તોડજોડે કાંઈ વાર અતિ બારે તો કાંઈ વાર અતિ દુઃખદ પણ હશે પોતાના પ્રિય માન્યતાઓને ત્યજ દેતા કે દીધી મૂકતા તથા સામાની અપ્રિય લાગતી માન્યતાઓને મદજુ કરતા કે સાખી લેતા વસમુ તો લાગશેજ; છતાં પણ અતે તો તેથી બન્ને પક્ષોને લાભ થયેલોજ જણાશે શુદ્ધ હૃદયની તોડજોડ અને નિખાલસ ભોગથી સત્યના માર્ગ-મા તેમની પ્રગતિ અવસ્ય થવાની, પરિણામે દેશ-કાળની મર્યાદાથી સંકુચિત જ્ઞાનનું, એકં આદ્યર્ત્તનું અનંત કૃપાળની સાથે તાદાત્મ્ય સંધારી-અર્થાત્ બન્ને એકરૂપ બનશે.

૨-મનુષ્યનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ*

સ્થૂલ જગત માને ઇદ્રિયગમ્ય વિષયોપરત્વે મનુષ્યની આસક્તિ એટલી બધી જળખર હોય છે કે તેનો ત્યાગ કરવાનું તેને સદસા રચતું નથી પરંતુ જે સ્થૂલ જગતની અદર મનુષ્ય વસે છે અને હરેહરે છે તે સ્થૂલ જગતમાં તેને ફાવે તેટલી આસક્તિ હોય-તેને એ ગમે તેટલું સત્ય અને સારભૂત માનતો હોય, તથાપિ પ્રત્યેક વ્યક્તિના તેમજ પ્રત્યેક જાતિના જીવનમાં કોઈને કોઈ ધડી તો અવશ્ય એવી આવે છે કે જ્યારે અનિચ્છાપૂર્વક પણ તેના મુખમાંથી એવો પ્રશ્ન નીકળવા પામે છે કે “શું આ જગત સાચું છે ?” જે વ્યક્તિને પોતાની પચેદ્રિયની ક્ષમતા અને તે દ્વારા મળતા અનુભવોની સત્યાઈવિષે સહજ પણ મદદ ઉદ્ભવ્યો નથી હોતો, એટલુંજ નહિ પણ જેના જીવનની પ્રત્યેક પળ અવનવા વિષયોપભોગોની અદર શાયવામાંજ વ્યતીત થઈ હોય છે, તેની સમક્ષ પણ મૃત્યુ મો વિકાશીને હિંમુ રહે છે ત્યારે તે વ્યક્તિના મુખમાંથી પણ એજ પ્રશ્ન નીકળી પડે છે કે “શું આ સાચું ?” અરૂ પૂછવો તો આ પ્રશ્નથીજ ધર્મની શરૂઆત થાય છે અને તેના ઉત્તરમાંજ તેની પરિસમાપ્તિ થાય છે લિપિબદ્ધ દતિહાસ જેના પર અજવાળું નાખવા અમમર્થ છે તેવા અત્યંત પ્રાચીન યુગમાં, પૌરાણિક યુગમાં કિંવા માનવ-સંસ્કૃતિના અસ્પૃટ ઉપ કાળમાં આપણે કોઠિયું કરીએ છીએ તો તે વખતે પણ એજ પ્રશ્ન પૂછાયવો માન્ય પડે છે કે “શું જગત સાચું ?”

ઉપનિષદોમાં સૌથી કાવ્યમય એવું જે કડોપનિષદ, તેનો આરંભજ આ પ્રશ્નથી થાય છે કે-એ ચં પ્રેતે વિચિકિત્સા મનુષ્યે અસ્તીત્યકે નાયમસ્તીતિ ચેકે । (કે ૧-૨૦)

અર્થાત્ “મનુષ્યનું મૃત્યુ નીપજતા વાદ ઉપરિચિત થાય છે. એક પક્ષ કહે છે કે તેનું અસ્તિત્વ સદાને માટે નાશ પામ્યું, હોરે ખીજો પક્ષ તેટલાજ આગ્રહ સાથે પ્રતિપાદન કરે છે કે, તેનું અસ્તિત્વ હજી કાયમ છે હવે એ બન્નેમાં સાચું શું ?” આ પ્રશ્નના અત્યાર મુદ્દીમાં અનેક ઉત્તરો અપાઈ ચૂક્યા છે જગતમાં જેટલા જેટલા દર્શનશાસ્ત્રો અને ધર્મો મોજુદ છે, તે બધાયમાં વસ્તુતઃ આ પ્રશ્નનો ઉદાપોહ થયેલો હોઈ તેના વિવિધગતી ઉત્તરોથીજ તે શાસ્ત્રો પરિપૂર્ણ છે સાથે સાથે એ મદાપ્રશ્નને-પ્રાણુની એ ગભીર આકાશાને-એ જગતથી પર એવી પરમાર્થમતાની ઓળખે વ્યર્થ કરી

તેને હિઝારી દેવાના પણ અનેક પ્રયત્નો થયા છે અને થાય છે, પરંતુ મૃત્યુ જેવી વસ્તુ જ્યાંસુધી જંગતમા દયાતી ધર વે છે, ત્યાંસુધી તો એવા સઘળા જ પ્રયત્નો સર્વાંશે નિષ્ફળ જવાના. “જંગત થી પર એવી સત્તાની શોધ માટે દ્વાદશ માત્રવા ન્યામ છે, આપણી સઘળી આશાઓ અને ઇચ્છાઓને કેવળ વર્તમાનમા જ મર્યાદિત ગણવામા માન છે” એમ આપણે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં જોઈએ, અને તેને વર્તમાનમા જિનારવા માટે પ્રયત્ન કર્યા કરીએ એટલે સુધી કે જંગતની સઘળા ગરબર વસ્તુ આપણને પારેન્દ્રિયના વિષયોની સીમામા જ પૂરી રાખે-રે! સમસ્ત સમાર એકસ જ કરી આપણી દૃષ્ટિને વર્તમાનની સંકુચિત સીમાની બહાર જવાનું ન દે-એ બધું શક્ય હોય તોપણ મૃત્યુ જેવી ધના જ્યાંસુધી જંગતમા અસ્તિત્વ ધરાવે છે, ત્યાંસુધી તો આ પ્રશ્ન વારંવાર ઉઠવાનો જ કે “જે વસ્તુઓને આપણે સત્ય અને સારમંત્ર સમજી તેમની અદર આટવી બધી આસક્તિ ધરાવીએ છીએ તેમનું છેવટનું પરિણામ તો આ મૃત્યુજનને? આ વિચારની સાથેજ આપણી જંગતની કલ્પના શક્યમાત્રમા નાશ પામી જમાની ક્યા હિંડી જાય છે અને તેમ થાય તેમા નવાઈ પણ રી? કારણ કે જેમ મોઢાં પ્રવચી પોતાના સુખદ પ્રવાસમા આગળ વધવાની ઇચ્છાએ માર્ગમા આવતા ગમનગામી ગિરિનાજ ચડવા માટે અને ચડતા ચડતા તેના સર્વોચ્ચ શિખરપર પહોંચી આગળ પગ ઉપાડવા જતાજ, નીચે નજર ન પહોંચે એવી હિંડી ખીણ નિહાળે અને તેની જે મનોદશા થાય તેવીજ મનોદશા મૃત્યુના ખ્યાલથી મનુષ્યની થાય છે અને તેવા કાલુ દેવાનો મનુષ્ય પણ તે ધડીએ કપવાનો અને પૂછવાનો કે “શુ આ સાચુ?” જીવનભરી બધી આશાઓ, કાંઈ કાંઈ સચિત દરેલી મનની સઘળી મુશ્કેલી પલકમા ભૂતી ન હતી થઈ જાય છે તો પછી એ બધી મુશ્કેલી, એ સંકળ આશાઓ શુ સાચી? એ પ્રશ્નનો ખુલા અવશ્ય મળવો જોઈએ કોઈ કહેશે કે, એ આકાશનું-એ ઝીરે પ્રશ્નનું જોગ વખત જતા એની મેળે દીણ થઈ જશે, પણ વસ્તુતઃ તેમ થતું ન હોઈ, વખતના વહેવા સાથે તેની શક્તિમા ઝોર વધારો થાય છે અને હૃદયપર ઝોર દબાણુ ચલાવે છે વળી મનુષ્યમાત્રના હૃદયમા સુખી થવાની ઇચ્છા ધર કરી ગદી દોષ છે પોતાની જાનને સુખી બનાવવા માટે આપણે નોખેર દોડાદોડ કરી ચૂકીએ છીએ, દંદિયોના વિષયોની પાછળ પાછળ ભગીએ છીએ અને રચૂળજગતના કાર્યો ગાડાની મારફત કર્યો જઈએ છીએ સસારના સઘળા વ્યવહારમા આજપર્યાંત સંજી નીવડેલા કોઈ તરુણને આપણે પૂછીશું કે ‘જંગત સત્ય કે મિથ્યા?’ તો તે તરત જ દત્તરે આપણે કે ‘મત્ત-ખિલકુપ સત્ય અને ખરે’ એને મન તો એ વખતે અધુરું સાચું જ

ભાસતું હોય છે. પણ પછી તેજ વ્યક્તિ જ્યારે સુવાવરવાનો ઉત્તરો આપે તે જરૂર જણાયેલા પ્રવેશો અને તેની સૌભાગ્યવશી પણ તેને વખતોવખત ફગા દેવા માટે, ત્યારે તેનો તેજ પ્રશ્ન પાછો તેને પૂછી શકે તે કે કપાળ તરફ હાથ કરી ચોતાના અદૃશ અથવા નસીબનો દોષ કાઢતો જણાશે. આટલે વખતે હવે તે જોઈ શકે છે કે, ધાર્મિક મુજબ તેની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ થતી નથી. તે જ્યાં જ્યાં જાય છે ત્યાં ત્યાં એક એવી મજબૂત પોતાની દિવાલ તેની નજરે પડે છે કે જેને હિંદુ ધર્મને કે બેદીને પાર જવાનું સામર્થ્ય તેનામાં નથી ઇન્દ્રિયોના પ્રત્યેક વ્યવહારની પ્રતિક્રિયા કરતી હવે તે અનુભવે છે તાત્પર્ય કે સુખ-દુઃખ બંને નાશવંત છે; પિલાસ, વૈભવ, શક્તિ, દારિદ્ર્ય-રે ! જીવન સુદાત નાશવંત છે, તો પછી “જન્મતમા સાયુ” શું?”

આ પ્રશ્નના બે ખુલાસા હોઈ શકે. એક તો શૂન્યવાદીઓની માફક માનવું કે “સમજી જ શક્ય છે; આપણે કંઈ જ જાણતા નથી; જૂન, ભવિષ્ય અથવા વર્તમાન મધ્યધી પણ આપણે કંઈ જ કદી જાણીએ તેમ નથી.” શૂન્યવાદીઓ ‘વર્તમાન’માં વિદરતા હોવા છતાં તેનો અસ્વીકાર કરે તે જોઈ નવાઈ લાગશે; પણ તેમ ક્યાં વગર તેમને સાથે તેમ નથી. કારણ કે વ્યક્તિ જૂન અને ભવિષ્યનો અસ્વીકાર કરીને કેવળ વર્તમાનના જ અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરી તેમાં જ પોતાની દૃષ્ટિ સંગ્રહ કરેલા રાખવા માટે તે વ્યક્તિને મંડળ સમજવી એ તો પિતામાતાના અસ્તિત્વ વગર પણ સંતાનની સમજતા સ્વીકારવા જેવું યાવ ! પિતામાતા હોવા વગર પણ સંતાનોત્પત્તિ મંભાવિત છે એમ માનવું જેટલું બેહુકું છે તેટલું જ બેહુકું જૂન અને ભવિષ્ય વગર વર્તમાનની સમજતા માનવી તે હ-અર્થાત્ વર્તમાન જ અસ્તિત્વ એક વાર સ્વીકાર્યું કે પછી જૂન અને ભવિષ્યને સ્વીકાર્યા વગર છૂટકો જ ન રહે એ સમજીને જ શૂન્યવાદીઓ જૂન-ભવિષ્યના અસ્વીકાર સાથે વર્તમાનનો પણ અસ્વીકાર કરે છે, અને વાદની દૃષ્ટિએ જોતા તે ઠીક જ કરે છે કેમકે નહિ તો તેમને હપર જણાયા પ્રમાણે ચક્રમતીજ પકિતમાં ખેસવું પડે. ત્યારે, આ એક ખુલાસો શૂન્યવાદીઓના મત પ્રમાણેનો છે કે “સમજી” શક્યકાર છે, કશાની ખબર નથી; જૂન, ભવિષ્ય કે વર્તમાનવિષે પણ કંઈ માહિતી નથી.” પરંતુ એવો એક પણ માણસ મેં અઘાપિ જોયો નથી કે જે એક મુદ્દત માટે પણ યથાર્થ શૂન્યવાદી હોય; બાકી ગોઠે બોલવું તો જહુ સહેલું છે.

બીજો ખુલાસો એવો છે કે, એ પ્રશ્નના પમાર્થ ઉત્તરની ધારે સત્યની સૌંદર્ય કરવી, આ સદાપરિવર્તનશીલ નશ્વર જગતની અંદર સત્ય વસતું શું છે તેની તલાશ કરવી, આ શરીર કે જે કેટલાંક શારિરિક દ્રવ્યોના પરમાણુઓનું સંગઠનમાત્ર છે, તેની અંદર સત્ય

જેવું કે જે અર્થ માનવજીવનના ઇતિહાસમાં સર્વદા આ તત્ત્વ
 શોધાવું આપ્યું જણાય છે માનવજીવનનો ઇતિહાસ તપાસતા માલમ
 પડે છે કે, આ તત્ત્વનો અખો અખો પ્રકાશ તો મનુષ્યના મનપર
 છેક પ્રાચીન કાળથીજ પડવા માડ્યો હતો કારણ કે મનુષ્યને સ્વનિર્દેહ
 ઉપરાંત બીજો એક દેહ, કે જે અનિશ્ચયે સ્વનિર્દેહની ચેટ દેખી શકાય
 એવો નથી તો પણ સ્વનિર્દેહ કરતા શ્રેષ્ઠ યાને સ્વનિર્દેહ નાશ પામવા
 છતાં નાશ ન પામે તોયે શ્રદ્ધા અથવા લિંગદેહ હોય છે, એવું
 જ્ઞાન મનુષ્યને છેક તે સમયથીજ પ્રાપ્ત થયેલું જણાય છે અમારા
 ઋગ્વેદમાં રાજના દ્વિતીયસ્કંધમાં પ્રગટાવેલા અગ્નિને ઉદેશી
 કેટલીક ઋચાઓ આવે છે તેમાં એક ઠેકાણે મળે છે કે 'હે અગ્નિ
 દેવ ! તમે જે હોડનારા મનુષ્યને તમારા કામળ દરતમાં ધારણ
 કરીને ધીમેથી લઇ જાઓ, એને સર્વાંગ મુદર જ્યોતિર્મય દેહ
 આપીને તે સ્થાનકે લઇ જાઓ કે જ્યાં પિતૃદેવો વાસ કરી
 રહ્યા છે અને જ્યાં કુખ કે મૃત્યુ જેવું કંઈ નહિ ' આવી
 જાતની કોઇ ને કોઇ કવના બીજા વધા ધર્મોમાં પણ તમને
 મળી આવશે એટલુંજ નહિ પણ બીજી એક વાત પણ સર્વ ધર્મો
 માં એકસરખી રીતે ચર્ચાબળી જોઇને તમને અચ્ચત્તે પણ થશે એ
 અચ્ચત્તે જેવી વાત એ છે કે, સમજાણ ધર્મો એકે અવાજે જાહેર
 કરે છે કે, મનુષ્યપ્રાણી પહેલાં પવિત્ર અને નિષ્પાપ દત્ત, અત્યારે
 તે અનેક રીતે બદલ થઇ તેની પૂર્વની સ્થિતિમાંથી ખસી પડેલું
 છે આ બીજા એકે એક ધર્મમાં રજુ થયેલી છે-પછી તે કા
 તો રૂપકની અલ્પ કારમય ભાષામાં આલેખાયેલી દશે, દર્શનશાસ્ત્રી
 એની રૂપક ભાષામાં લખાઇ દશે કે પછી કલ્પનાપ્રધાન કવિ
 એના મુદર કવ્યમાં ગુલાઇ દશે પણ એકેએક ધર્મશાસ્ત્ર, એકે
 એક પુરાણગાથા દોન વચાહીને જાહેર કરે છે કે, મનુષ્યપ્રાણી
 જેવું અગાઉ દત્ત તેવું અત્યારે નથી-અર્થાત્ પૂર્વસ્થિતિમાંથી તેવું
 પતન થયેલું કે મહાએના ધર્મશાસ્ત્ર બાઇનના પુરાતન બા
 ગમાં મહેવાયેલી આદમના પતનની વાતની પણ એજ સારાશ છે
 હિંદુએના શાસ્ત્રમાં તો તે વાતનો ઠેકઠેકાણે ઉલ્લેખ થયેલો છે
 હિંદુશાસ્ત્રો નત્યયુગને નામે જે યુગનું વર્ણન કરે છે-કે જ્યારે લોકો
 ઇન્દ્રિયમૃત્યુવાળા હતા યાને જ્યારે સુખી જીવવાની ઇચ્છા હોય ત્યાં સુધી
 જીવી શકતા હતા અને જ્યારે લોકોના મન શુદ્ધ અને દૃઢ હતા-તે સત્ય
 યુગના વર્ણનોમાં પણ એજ સાર્વભૌમિક સત્યનું સૂચન થયેલું જણાઇ
 આવે ? તે વખતે મત્સ્ય દત્ત નહિ તેમજ કોઇ પ્રધારનું અશુભ
 કે દુષ્કર્મ પણ નડેલું અને રત્નમાન યુગ તો એ ઉજન અસ્થાનું
 અવનન સ્વરૂપ છે, એવું હિંદુશાસ્ત્રાનું અપેક્ષા સંદેહમાં વર્ણન છે
 વળી આ વર્ણનની સાથે બીજી પણ એક વાત મર્વ ધર્મોમાં સરખી

રીતે વર્ણવાય-ની નજરે પડે છે, અને તે વાત જળપ્રવચની છે એ જળપ્રવચની સામાન્ય આખ્યાયિકા ઉપરથી પૂવાર થાય છે કે, વર્તમાન યુગ એ પૂર્વયુગનું અનંત સ્વરૂપ છે એમ મર્વ ધર્મો માને છે આ પ્રવચરિણેની સર્વ ધર્મોની આખ્યાયિકાનો સારાશ એજ છે કે “જગત ક્રમે ક્રમે બગડવા માડ્યું અને બગડતા બગડતા છેકજ બગડી ગયું આખરે જળપ્રવચ થયો અને તેમા મોટા ભાગની ભેકસ ખ્યા ટૂંકી ગઈ તે પછી ફરી ઉત્થાન થવા માડી અને અત્યારે પાછું જગત ખોતાની અમન પવિત્ર અસ્થાને પ્રથમ કરવા માટે ધીરે ધીરે પણ મહત્તમ ડગલે પ્રગતિ કરી રહ્યું છે” તમને બધાને ‘આઈ ટેરટમેન્ટ’ માને બૂના બાઈજલમાની જળપ્રવચની કથા તો માલૂમ હશેજ આખેદ્દજ એવીજ જાતની આખ્યાયિકા પ્રાચીન બાબીનેતવાસીઓ, મિમરવાસીઓ, ચીનાઓ અને હિંદુઓમા પણ પ્રચલિત છે હિંદુશાસ્ત્રોમા એ મહાપ્રવચનું વર્ણન આ પ્રમાણે છે—મહર્ષિ મનુ એક દિવસ ગંગાજીને કાંઠે સંધ્યાપૂજા કરતા હતા, તે વખતે એક નાનું સરખું માછલું તેમની પામે આવીને બોલ્યું કે ‘મહારાજ’ મને આશ્રય આપો, મને બચાવો’ મનુજીએ તેને તડકાજ ઉપાડી લઈને એક કમડળમા મૂક્યું અને પૂછ્યું કે ‘તારી શી ખરજ છે—તું શું કહેવા માગે છે?’ માછલું બોલ્યું કે ‘મહારાજ’ મને ગળી જવા સાર એક મોટો મચ્છ મારી પાછળ પડ્યો છે, મને તેનાથી બચાવો’ એ સાંભળી મનુજી તેને ઘેર ઘસી ગયા બીજે દિવસે સવારમા ઉઠીને બુએ છે તો તે માછલું વધીને કમડળ જેવડું મોટું થઈ ગયું હતું મનુને જોતાજ તે બોલ્યું કે ‘મહારાજ’ હવે મારાથી આ કમડળમા રહી શકાતું નથી, હું બચડાઈ મરૂ છું’ એ પરથી મનુએ લઈ તેને એક તળાવમા મૂક્યું વળતે દિવસે તે તળાવ જેવડું મોટું થઈ ગયેલું જણાયું અને મનુને આવેલા જોઈ બોલ્યું કે ‘આમા પણ હું હવે મરી શકું રોમ નથી’ એટલે મનુએ તેને તળાવમાથી કાઢી એક મોટો નદમા મૂક્યું ત્યાં પણ બીજે દિવસે તે નદ જેવડું મોટું થઈ ગયેલું જણાયું હવે મનુએ લઈ તેને સમુદ્રમા મૂક્યું એ વખતે માછલું કહેવા લાગ્યું કે ‘હે મનો’ મને ના બોળાઓ’ હું જગતનો સરજનહાર છું હવે જળપ્રવચદ્વારા હું જગતનો નાશ કરનાર હોવાથી તને ચેતાવવા સાર હું મત્સ્યરૂપ ધારણ કરી આવ્યો છું તું એક સુવિશાળ નૌકા તૈયાર કરી તેમા સર્વ પ્રકારના પ્રાણીઓનું એક એક જોડું તથા સકળ વનસ્પતિઓના બીજ લઈ તું પોતે તારા પરિવારસહિત બેસી જાજે સર્વત્ર જળમય થઈ ગયા બાદ તે જળમય પ્રદેશની વચોવચ્ચ એક શિંગડું દેખાશે તેની સાથે તારી નૌકા બાધી દેજે, એટલે તે સુરક્ષિત રહેશે પછી

જ્યારે જળ એસરી જાય થારે તુ નૌમામારી બદાર નીચી પૃથ્વીપર વગી વિસ્તરજે આ પ્રમાણે ભગવાનના કથનાનુસાર જળપ્રલય થયો અને મનુએ પોતાના કુટુંબપરિવારસહિત સર્વ પ્રકારના કુલજાતના એક એક જોને તથા સ્વર્ગી જાતની વનસ્પતિના બીજને બગાવી લીધા પછી જ્યારે પ્રલયના પાણી એસરી ગયા અને પૃથ્વીનું તળ દેખાવા લાગ્યું, ત્યારે તે નૌમામાથી બદાર નીકળ્યા અને પૃથ્વ પર સમજા જાતની સૃષ્ટિનો વિસ્તાર વધા રવા માડ્યો આપણે બધા માનવ કિંવા મનુષ્યને નામે ઝોગખાદ્યએ છીએ તેનું મારણ એજ કે આપણે એ મનુના વશજો છીએ

વળી જુઓ મનુષ્યની વાણી અથવા ભાષા એ અતરના ઉગ્રાણુમા ગ્રેયા સત્યને બદાર પ્રસ્ટ કરવાના પ્રયત્નેસિવાય બીજું કદજ નથી હું ખાત પૂર્વકે માનું છું કે, નાનું બન્નું પોતાના અસ્પષ્ટ અને ન સમજાય તેવા શબ્દોચ્ચાર, કે જે શબ્દોચ્ચારજ એની ભાષા છે, તેના દ્વારા ગદનમા ગદન દાર્શનિક સત્યનેજ દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે-માત્ર તે ધડીએ બાળકની પાને તે સત્યને થયાર્થ સ્વરૂપમા દર્શાવવા કાજે જરૂરી વાણી કિંવા અન્ય સાધન હોતું નથી એટલુંજ ઉચ્ચમા ઉચ્ચી કોટિના તત્ત્વજ્ઞનીની શુદ્ધ સરસ્મરી બોલ મા અને બાળકની અસ્પષ્ટ તોલલી બોલીમા પ્રકારગત કોઈ ભેદ નથી હોતો, પણ પ્રમાણ કે પાપરીગતજ હોય છે-અર્થાત્ તત્ત્વજ્ઞની જે ગદન તત્ત્વને પ્રયાસપૂર્વક સમજી પોતાની સ્પષ્ટ અને સરસ્મરી ભાષામા દર્શાવે છે, તેજ ગદન તત્ત્વને બાળકની નિર્દોષ શુદ્ધિ સદજ પ્રદણ કરી તેને પોતાની અસ્પષ્ટ ને અસ્પષ્ટ બોલીમા દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે એના સાધન અને શૈલિજ માત્ર જુદા હોય છે આ વાત એક વરસમજી લીધ કે પછી તમને આજમાનની સુદર, સરસ્મરી પ્રપ્રમિણક અને ગણિતના જેવી નોખખીચટ ભાષા તથા પૂર્વજોની અસ્પષ્ટ, ગૂં અને રૂપકમય વૈદિક અને પૌરાણિક ભાષાઓ વચ્ચે રહેલો ભેદ તગજ સમજાઈ જરી એ ભાષાઓ વચ્ચેનો ભેદ પણ પ્રકારગત ન હોતા પરિમાણ અને શૈલિગતજ છે એ બધી ભાષાની ખાલજ એક મદાન ઉદાત્ત સત્ય રહેતું હોઈ તે પ્રકારમા આવવા મળતું હોય છે પ્રાચીન પૂર્વજોની ભાષાએ જે પોતાની શૈલિમા તેજ અત્યંત બદાર સાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, અને આપણી આધુનિક ભાષાઓ પણ પોતાપોતાની શૈલિમા તેવા પ્રયત્ન કરી રહી છે, પણ ખેદ સયે રહેવું પડે છે કે, પૂર્વજોની રૂપકમય વૈદિક અને પૌરાણિક ભાષાઓમાં ઓટ ભાગે મહા અમૂલ્ય સત્યો રહેલાં સાંપડે છે, ત્યારે આધુનિક પ્રજાની કેબીલી મુંદર, અસ્કારી અને યાપડીપવાળી ભાષામાં ધણી વાર નમાલાં યાદલાં નજરે પડે છે. માટે પ્રાચીન એટલું નકામું

અને અર્વાચીન તે બધુંજ સારું, એમ માની લેવાની બુલ ન થવી જોઈએ. અમુક વસ્તુ દેવદેવીઓની રૂપકમય આધાઓમા શું યાપતી છે માટે, અથવા તો ફલાજ્ઞાભાષ કે દી કણ્યાભાષ તે વાતની સાથે સમત થતા નથી માટે, તેને અધ્યાત્મ ગણી તેની અદ્વ રહેવા સત્યને ઉવેખી કાઢવું એ બિંબકુલ વાજળી નથી. અમુક મહાપુરુષે અમુક વાત અમુક પૌરાણિક આખ્યાયિકામા કહેલી છે માટે લોકોએ તેને માનવીજ જોઈએ એમ ધણાખરા ધર્મો પ્રતિપાદન કરે છે તેથી ધર્મમાં અમારી શ્રદ્ધા બેસતી નથી, એમ કહી ધણા આધુનિક લોકો ધર્મની અને તેને માનવાવાળા વૃદ્ધોની ઠેકડી કરે છે; પરંતુ એ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તો આપણે આધુનિક લોકોજ ઉપહાસને પાત્ર હરીએ છીએ. આજકાલ ઇસા, મુસા, યુદ્ધ કે વેદ-ઉપનિષદાદિ-માનુ કોઈ પ્રાચીન મહાપુરુષનું વચન ટાકી જો કોઈ વાત કરે છે તો લોકો તેની મશ્કરી ઉઠાવવા મડી પડે છે; પણ તેજ લોકો જો કોઈ લક્ષ્મી, દિગ્દેવ કે ડાર્વિનનું નામ લઈ વાત કરનાર મળે છે તો તરતજ માથું ધૂણાવી ધૂણાવી અને ‘જી લખ્યો’ કરતા કરતા સર્વ કંઈ સ્વીકારી લે છે અમુક બાબતમા ‘લક્ષ્મીનું આમ કહેવું છે’ અથવા ‘ડાર્વિનનો આ મત છે’ એમ કહેનાજ કેટલાક તો ચડી ચૂપ થઈ જાય છે, ને પ્રાચીન મહાપુરુષોના નામ સાબળી વલવવાટ કરતી તેમની લૂહીબાષઓ સડપ દઈને સતાર્થ જાય છે. લોક કહે છે કે, આપણા પૂર્વજો વહેમી અને કુસસ્કારી હતા અને આપણે તે વહેમ અને કુસસ્કારોની જાળમાંથી મુક્ત થયા છીએ. તેઓ કુસસ્કારી હતા એમ કહેવાતું શું કારણ? તો કહેશે કે, ધર્મને નામે કોઈ તેમને જે કંઈ કહેવું તે તેઓ તરત માની લેતા વાશ, ત્યારે અત્યારના લોકો શ કરે છે? અત્યારના લોકો ભૌતિક વિજ્ઞાનને નામે કહેવાતું સરળ મૂંઝે મોઢે માથે ચલાવે છે. આમ છતાં આધુનિક સમાજ સુસસ્કારી નહિ? વાહરે! આધુનિક સુસસ્કારિતા વાહ! આને શું તમે વહેમ અને કુસસ્કારિતાનાં મુક્તિ કહો છો? ખરી વાત તો એ છે કે, પ્રાચીન સમાજ ભૌતિક વહેમો અને કુસસ્કારોમા ડૂબેલો હશે, તો અર્વાચીન સમાજ ભૌતિક વિજ્ઞાનના કુસસ્કારમા ડૂબેલો છે. અગાઉની કુસસ્કારિતા તો એટલી ઠીક હતી કે તેમાંથી મનુષ્ય-હૃદયને જીવનગ્રંથ આધ્યાત્મિક લાવવું પોષણ મળતું હતું. ત્યારે આધુનિક જડ વૈજ્ઞાનિક વહેમોમાંથી તો કેવળ ભૌતિક કામનાઓ, લોભ, ઇત્યાદિ મનુષ્યના આત્માને હીણનાર ચત્રુઓનેજ પોષણ મળે છે. અગાઉના વહેમ અને કુસસ્કારોમા અવિનાશી પરમાત્માની ઉપાસના રહેતી હતી, ત્યારે આધુનિક વહેમો અને કુસસ્કારોમા નાશવત એવી ધન, કાર્તિ અને સત્તાની ઉપાસના રહેતી છે. એકમા આત્માને ઉન્નતિકર અધ્યાત્મભાષ હતો, ત્યારે જીજ્ઞાસા આત્માને હીણનાર જડ

ભાવ રહેલો છે. જાનેમા તત્કાલ જોવા જઈએ તો આટલોજ છે.

પૌરાણિક આખ્યાયિકાઓના વિચાર કરતા કરતા આપણે કદાચ આડે ઉતરી પડ્યા પણ હવે આપણે ફરી તે તરફ વળીશું એ બધીજ આખ્યાયિકાઓમા આ એક ભાવ પ્રધાનપણે તરવરતો જણાય છે કે, પૂર્વે મનુષ્ય જેવો હતો તેવો હાલમા નથી, માને પર્વચિત્તિમાથી તેનું પતન ચર્ચિત છે. આધુનિક ભૌતિક શાસ્ત્રોને લગતી શોધખાળો આ વાતનો પિવડુલ ઇન્કાર કરે છે ક્રમવિકાસવાદી પડિતગણો અથવા તો ઉત્ક્રાંતિવાદના વિદ્વાનો એ વાતનું સર્વથા ખડન કરે છે તેમના મત પ્રમાણે તો મનુષ્ય એ એક પ્રકારના કુદ્દ મામલ જનુમાથી ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામેનું પ્રાપ્તી છે, અને તેથી ઉપર જણાવેલો પૌરાણિક આખ્યાયિકાઓનો સિદ્ધાંત અમલ છે. બીજા દેશોની પૌરાણિક આખ્યાયિકાઓની વાત બીજી ગમે તે હોય, પણ ભારતના પુરાણો તો એ ઉભય મતોનો માને પૌરાણિક આખ્યાયિકાઓમા રહેલા સિદ્ધાંતો તેમજ અર્વાચીન ઉત્ક્રાંતિવાદીઓના મત-નનો, મમન્વય કરી રોકે છે-મેળ ખેસાડે છે ભારતીય પુરાણોમા ‘ચક્રનેમિક્રમ’ અથવા ‘વદમાન’નો એક સિદ્ધાંત છે એ સિદ્ધાંત મુજબ જે જે ઉત્પત્તિ જોવામા આવે છે તે તે બધી જળતરંગ અથવા મોળા જેવી છે પ્રત્યેક તરંગ અથવા મોળું એક વાર ઉત્પન્ન ઉઠે છે ને નીચે પડે છે, વળી પાછું ચડે છે ને પાછું ઉતરે છે, ઉતરીને પાડ ચડે અને ચડીને પાછું ઉતરે એવો ક્રમ સમુદ્રમા ચાલ્યાજ કરે છે એવી રીતે સૃષ્ટિમા પ્રત્યેક મર્તિ રેટની માફક ચક્રાકારે ચલી ગ્હે છે પ્રાણીસૃષ્ટિમા યેનિ-પગપગ વિષેની દિદુઓની માન્યતા પણ એજ સિદ્ધાંતને અનુસરીને છે. આધુનિક વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોતા પણ મનુષ્ય એ કેવળ ઉત્ક્રાંતિજન્ય પ્રાણી નથી એ સમુદ્ધિક કરે છે ક્રમવિકાસ અથવા ઉત્ક્રાંતિની વાત એક વાગ રવીકારી કે તેની સાથે સાથે ક્રમસંકે ચની પ્રક્રિયાને પણ સ્વીકારવીજ પડે ક્રમમકોચ વગર ક્રમવિકાસનો સંભવજ નથી વૈજ્ઞાનિકો એ વાતની સાક્ષી પૂગમે કે, મત્રમા તમે જેટલી જેટલી શક્તિનો પ્રયોગ કર્યો હતો, તેના પ્રમાણમાજ તેટલી શક્તિનું કાર્ય તમને મળત્રાનું અમલ અથવા અન્યમાથી સત્ કિવા બીજી કોઈનો આવિત્રાવ ચક્ર રોકજ નહિ-અર્થાત્ દરેક કાર્યને તેનું આદિકારણ લોણજ જોઈએ જો મનુષ્ય એ એક પ્રકારના માસન જનુનો ક્રમવિકાસ માત્ર હોય, તો પછી તે જનુપિરોપમા પૂર્ણ મનુષ્ય, કૃત્ત્ર મનુષ્ય, છુદ્ધ મનુષ્ય કે પ્રિસ્ત મનુષ્ય સુધિના સ્વરૂપે માને બીજા-રૂપે રહેતાજ હોવા જોઈએ, નહિ તો એમના જેવી મહાન વિજ્ઞાતિએ આવેજ ક્યાથી? શુ-વમાથી તો ક્યાની કૃપતિ રોકવજ નથી એ રીતે પ્રાચીન શાસ્ત્રોની માથે નાધુનિક વિજ્ઞાનવાદનો મેળ અને

ખેસાડીએ છીએ. જે શક્તિ ધીરે ધીરે અનેક પ્રગયોઆં પસાર કર્યા બાદ પૂર્ણ મનુષ્યરૂપમાં પરિણત થાય છે, તે સક્રિય કંઈ જ નહીં. માંથી તો સદસા નથી જ હિલવતી. તે કામ ને કામ કેકાણે શુભ રહેલી હોય છે; અને જો તમે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ તેના આદિકારણની શોધ કરતાં કરતાં એ માંસલ જંતુવિશેષ અથવા તો જીવાણુ (જેને અંગ્રેજીમાં 'પ્રોટોપ્લાઝમ' કહે છે તે) પર્યંત જઈ પહોંચો તો પછી એ તો નક્કી જ છે, એ જીવાણુમાં તે શક્તિ કોઈ ને કોઈરૂપે રહેલી હોવી જોઈએ.

વર્તમાન સમયના વિદ્વાનોમાં એક મહાપ્રશ્ન ચર્ચાઈ રહ્યો છે કે, આ દેહ નામે ઓળખાતું પંચમહાબૂતનું ખેળિયુંજ આત્મા, વિચાર અથવા સંવેદના વગેરે નામથી ઓળખાતી શક્તિના વિકાસનું કારણ છે, કે પછી વિચારશક્તિ યાને સંવેદનાજ દેહોદ્ભવતિત્વું કારણ છે? અલબત્ત, જન્મતતા સર્વ ધર્મોનું તો એવુંજ માનવું છે કે, વિચાર અથવા સંવેદનાને નામે ઓળખાતી શક્તિજ દેહના આધિકારનું કારણ છે અને નહિ કે તેથી ઉત્પન્ન-અર્થાત્ વિચાર અથવા સંવેદનાશક્તિ દેહમાથી પેદા થાય છે એ વાતનો સકળ ધર્મો સાફ ઇન્કાર કરે છે, કિંતુ આધુનિક વિચારકોમાં કેટલાક એવા સંપ્રદાય છે કે જેઓ આ વિચારશક્તિને શરીરપંચના વિવિધ વિભાગોની અમુક પ્રકારની રચનાનુંજ પરિણામમાત્ર છે, એમ માને છે. હવે જો આ મત સ્વીકારવામાં આવે કે, આત્મા કિંવા મન કિંવા સંવેદના અથવા બીજા કોઈ નામથી ઓળખાતી શક્તિ એ આ જડ દેહરૂપી પંચનાજ દૂળસ્વરૂપ છે, અથવા જો જડ પરમાણુઓદ્વારા મરિતષ્ક અને શરીરનું ચકન થયેલું છે, તેજ પાર્થિવ દ્રવ્યોના રાસાયણિક અને ભૌતિક સંયોગનુંજ પરિણામ છે; તો તો પછી મૂળ પ્રશ્ન જેમનો તેમ નિર્ણય થયા વગર ઉઠે રહે છે. શરીરગઠન કેણું કરે છે? કયી શક્તિ આ ભૌતિક અણુઓને શરીરરૂપમાં પરિણત કરે છે? વળી એવી કયી શક્તિ છે કે જે કુદરતમાં ઓતપ્રોત રહેલ જડ દ્રવ્યોમાથી અમુક અમુક અશો સક્રિય તમાઈ શરીર એક બાટનું, માઈ-બીજા બાટનું અને ત્રીજાનું વળી ત્રીજી રીતનું બંનાવે છે? આ બધી પારવિનાલી વિચિન્નતા શાથી ઉત્પન્ન થાય છે? મનલજ કે, આત્મા નામક શક્તિ શરીરમાંનાં ભૌતિક પરમાણુઓના ચોક્કસ પ્રકારના સંયોગથી ઉત્પન્ન થાય છે, એમ કહેવું જો ખાડીની પછનાડે ઘોડો જોડવા જેવું બેફાલું છે. કારણ કે સવાલજ એ છે કે, જો સંયોગ અથવા જડ પરમાણુઓની એ વિશિષ્ટ રચના થઈ શકે રીતે? કયી શક્તિએ તેમ કર્યું? કદાચ તમે કહેશો કે, જો સંયોગ સિદ્ધ કરનાર શક્તિ કેલ નિરાળા હતી, અને આત્મા કે જે બલારે અમુક અમુક જડ પરમાણુઓની સાથે સંલુકા થયેલો નજરે પડે છે, તે પછી એ જડ પરમાણુ-

ઓના સયોગનું કૃણ છે પણ એમ કહેવાથી મૂળ પ્રશ્નનું બિનકુન સમાધાન થતું નથી એ પ્રશ્ન તો જેમનો તેમ કાયમજ રહે છે જેમત અન્યાન્ય મતોનું ખડન ન કરતા બધી નહિ તો અધિકાર ઘટનાઓનું-અધિકાર વિધેયનું સ્પષ્ટીકરણ કરી શકે તે મત બ્રાહ્મ ગણાવેા જોઈએ. તેથી એમ કહેવું વધારે યુક્તિસંગ છે કે, જે શક્તિ જડ પરમાણુઓને એકત્ર કરી શરીર ધડે તથા જે શક્તિ-જે ચૈતન્ય શરીરની અદર પ્રકાશમાન છે, એ બન્ને અભેદ અને એકજ છે તેથી 'જે ચૈતન્ય અથવા વિચારશક્તિ આપણામા પ્રગટે છે તે કેવળ જડ પરમાણુઓના સયોગનુંજ પરિણામ છે, બધે દેહથી ભિન્ન એવું સ્વતત્ર અસ્તિત્વજ તેનું નથી' એમ કહેવું બિલકુલ અર્થવિનાનું છે વળી શક્તિની ઉત્પત્તિ જડમાથી થઈ શકતી નથી ઉત્તરુ જેને આપણે 'જડ' નામે ઓળખીએ છીએ તેનું અસ્તિત્વજ નથી એવું પ્રયોગદ્વારા સિદ્ધ કરી બતાવવાની શક્તિ વધારે છે તે કેવળ શક્તિની અમુક અવસ્થામાત્રજ છે. જડની અદર જણાતા ધનત્વ, દ્વિનતા, મૃદુતા વગેરે ધર્મો જૂદી જૂદી જાતની ગતિનું પરિણામ છે, એ સિદ્ધ કરી દેખાડાય તેમ છે જડ પરમાણુઓમા પ્રખળ ગતિ, પ્રખળ કપ ઉત્પન્ન કરવાથી તેનામા કદિનતાનો ગુણ આવે છે દાખલાતરીકે જો કાંઈ ખાણ અથવા સુરગના વાતાવરણમા અતિશય પ્રખળ ગતિ ઉત્પન્ન કરવામા આવે તો અદરની દવા એક રેખા કરતા પણ વધારે કદિન અને પ્રતિરોધક બને છે, એટલુંજ નહિ પણ જંગીમા જંગી ધન પદાર્થોને ભાગી કે ભેદી નાખવાની તાકાત તેનામા આવે છે આ દૃષ્ટાંતથી એવી કલ્પના કરી શકાય તેમ છે કે, ઇશ્વરને જો પ્રખળ ગોળ ગતિવાળું કરવામા આવે તો તેમા પણ જડ પદાર્થના સવળા ગુણો આવેના દેખાય આવી જાતની વિચારસરણીથી એ પણ સહેનાઈથી સામીત કરી શકાય કે, આપણે જેને ભૂત કહી ઓળખીએ છીએ તેનું અસ્તિત્વ નથી

શરીરની અદર આ જે શક્તિનો વિકાસ એવામા આવે છે તે શું થીજ છે? આપણે બધા સહેનાઈથી સમજી શકીએ તેમ છીએ કે, એ શક્તિ અમે તે હોય પણ તે જડ પરમાણુઓને ઘ્રણ કરી તેમાથી અમુક અમુક આકૃતિ-અનુપરેદ-નિર્માણ કરે છે અન્ય કાંઈ આર્પણિ ઉમારે માટે કે મારે માટે શરીર નિર્માણ કરી જતું નથી મારે બદરે બીજાને ખાતો ધી જોયો નથી બીજા કાંઈના ખાવા-થી આપણા શરીરનું ચોપણ કદાપિ થતું નથી મારા શરીરના ચોપણમારે તો મારે પડેજ ખોરાક ખાઈ તેને પચાવી તેના સત્ત્વ માથી રક્ત, ગ્રાસ અને અસ્થિ વગેરે બનાવવા પડે છે ત્યારે એ ભેદી શક્તિ કથી છે? ભૂત અને ભવિષ્યવિરોધા નિચારો ધણાકને

ભયાનક લાગે છે. ઘણાકને તે વિચારો કેવળ કપોલકલ્પિત લાગે છે; તેથી અત્રે આપણે વર્તમાનનોજ વિચાર કરીશું. અત્યારે જે શક્તિ આપણી મારફતે કામ કરી રહી છે તે શું છે? એ તો આપણે જોઈ ગયા છીએ કે, સઘળા પ્રાચીન શાસ્ત્રોમા એ શક્તિને એક એવા જ્યોતિર્મય પદાર્થતરીકે વર્ણવવામા આવી છે કે જેને આપણા રચૂળદેહની મારફતે દેહ હોય છે; પણ તે દેહ રચૂળદેહના તાલ સાથે નષ્ટ થતો નથી—અર્થાત્ પ્રત્યેક વ્યક્તિને રચૂળદેહ ઉપરાંત એક સૂક્ષ્મ યાને સિંગદેહ હોય છે. વખત જતાં આના કરતા વધારે ઉચ્ચ ખ્યાલ મનુષ્યના મનમા ઉદ્ભવેલો જણાય છે અને તે એ કે, આ જ્યોતિર્મય દેહજ તે શક્તિ નથી. કારણકે જે વસ્તુને આકાર હોય છે તે વસ્તુ પરમાણુઓના એકીકરણ અથવા સંયોગનુંજ પરિણામ હોઈ તેના સંચાલન માટે ‘અન્ય કશાની’ જરૂર રહે છે. હવે જો આ રચૂળશરીરના નિર્માણ અને સંચાલન માટે રચૂળશરીરથી અતીત સિંગદેહ જેવા ખીળ કશાની જરૂર રહે છે, તો પછી એજ સિદ્ધાંત મુજબ એ જ્યોતિર્દેહના નિર્માણ અને સંચાલન માટે તેનાથી કિન્ન એવા ‘ખીળ કશાની’ જરૂર રહે છે. ત્યારે એ ‘અન્ય કશું’ શું? એ ‘અન્ય કશા’ ને અમારી ભાષામાં આત્મા નામે ઓળખાવ્યો છે. એ આત્માજ જ્યોતિર્મય દેહ યાને સિંગદેહદ્વારા રચૂળદેહ પર કાર્ય કરે છે. એ જ્યોતિર્મય દેહ તો માત્ર મનના આધાર મનાય છે. આત્મા તો તેનાથી અતીત છે. આત્મા કોઈ મન નથી; તે તો મનના ઉપર અમલ કરે છે અને મનની મારફતે શરીર ઉપર અમલ ચલાવે છે. તમારે એક, મારે ખીલો એમ પ્રલોકને જુદા જુદા એક એક આત્મા (કારણદેહ) તથા એક સૂક્ષ્મ દેહ પણ છે. એ સૂક્ષ્મ અથવા સિંગદેહની મદદથી આપણે રચૂળદેહ ઉપર અમલ કરીએ છીએ. આ આત્માની કલ્પના અસ્તિત્વમાં આવતા તેના સ્વરૂપસંબંધમાં અનેક જિજ્ઞાસાઓ થયા લાગી. શરીર અને મનથી કિન્ન એવા આ આત્મા કોણ છે? એનું સ્વરૂપ શું છે? એ વિષયપર પણ અનેક વાદવિવાદો થયા અને વિવિધ સિદ્ધાંતો તથા અનુમાનો આસ્તત્વમા આવ્યા અનેક પ્રકારની તાત્ત્વિક શોધજોળ ચાલી અને પરિણામે કેટલાક સિદ્ધાંત હાથ લાગ્યા, જેમાના કેટલાકનું છું તમારી આગળ વર્ણન કરવાનો ચત્ન કરીશ. આત્માના સ્વરૂપવિષે કિન્ન કિન્ન મતોનો ગમે તે ખ્યાલ હોય, તોપણ સઘળાજ મતો એક બાબતમાં તો એકમન થતા જણાય છે કે, તેને એટલે કે આત્માને કોઈ રૂપ કે આકાર નથી અને જેને રૂપ કે આકાર ન હોય તે અવસ્ય સર્વવ્યાપી હોવો જોઈએ. દેશ અને કાળ મનની અંતર્ગત વસ્તુઓ છે, કાળ શિવાય કાર્યકારણભાવનું અસ્તિત્વ સંભવતુ નથી; અને પૂર્વાપર સંબંધ અથવા ઉત્તરોત્તર ક્રમિકા કાર્યકારણભાવ સલા-

વિત નથી, તેથી દેશ, કાળ અને નિમિત્ત, આ ત્રણે બાબતો મનની અતર્કત વસ્તુઓ છે, અને આત્મા મનથી અતીત અને નિરાકાર છે તેથી તે અવશ્ય દેશ, કાળ અને નિમિત્તથી પણ પર હોવો જોઈએ. હવે જો તે દેશ, કાળ અને નિમિત્તથી પર હોય તો તે અતર્કત હોવો જોઈએ. આથી હવે અમારા હિંદુ દર્શનશાસ્ત્રોનો ઉચ્ચામા હિચોર વિચાર દેખા દે છે, અને તે એ કે, અતર્કત એકજ હોય, બે ન હોય શકે આત્મા જો અતર્કત હોય તો તે એકજ હોવો જોઈએ, અને તમારો એક, મારો બીજો એમ અનેક જૂદા જૂદા આત્માઓના પચાસ ખરા નથી. તેથી વસ્તુપુરુષ અથવા મનુષ્યનું યથાર્થ સ્વરૂપ એક, અતર્કત અને સર્વવ્યાપી છે અને આ સંસારમા જાણાતા વ્યાવહારિક જીવ એ વસ્તુપુરુષનો મર્યાદિત ભાવમાત્ર છે. એ દિમાએ જેતા આજળ જાણાવેલી પૌરાણિક માથાઓ અને તેના સિદ્ધાંતો સત્ય હશે છે કે, વ્યાવહારિક જીવ-પણી તે મને તેટલો મદાન હોય તોપણ-મનુષ્યના એ અતીન્દ્રિય પ્રકૃત સ્વરૂપનું યાને એ વસ્તુપુરુષનું અસ્પૃટ પ્રતિબિંબ માત્ર છે-અર્થાત્ મનુષ્યનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ-આત્મા-કાર્યકારણથી તેમજ દેશકાળથી અતીત હોવાને કારણે અવશ્ય મુક્ત હોવો જોઈએ એને કોઈ પણ જાતનું બંધન કદી હતું નહિ, છે નહિ કે થવું પણ નથી, તેને બાંધવાની તાકાતજ કોઈમા નથી વસ્તુપુરુષના પ્રતિબિંબરૂપ આ વ્યાવહારિક જીવજ માત્ર દેશ, કાળ અને નિમિત્તથી મર્યાદિત છે, અને તેથીજ તે બંધનમા છે અથવા અમારા કેટલાક તત્ત્વવેત્તાઓના શબ્દોમા કહીએ તો તેનું બંધન પણ માત્ર ઉપલબ્ધ છે; એટલે કે તે બંધનમા હોય એમ જાણાય છે, પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી એ સર્વવ્યાપકતા, અતર્કતા અને ચૈતન્યસ્વભાવ એજ આપણા આત્માના સત્ય લક્ષણો છે એ પ્રત્યેક આત્મા અતર્કત હોવાથી તેને જન્મ-મૃત્યુનો પણ સવાલ રહેતો નથી એક પરીક્ષક કેટલાક બાળકોની પરીક્ષા લેતો હતો તેના સવાલો જગા કડક હતો એક સવાલ એણે એવે પૂછ્યો કે ‘પૃથ્વી નીચે કેમ પડી જતી નથી?’ પ્રશ્નના જવાબમા ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમ વગેરેની તેણે અપેક્ષા રાખી હતી ધણાખરા બાળકો કંઈ જવાબ આપી શક્યા નહિ, જ્યારે કેટલાકે ગુરુત્વાકર્ષણ અથવા બીજા કોઈ નિયમને કીધે પૃથ્વી પડતી નથી એમ જણાવ્યું. ‘પરંતુ એક ચાલાક નાની છોકરીએ સામે પ્રશ્ન પૂછી જવાબ વાળ્યો કે ‘એ પડે મ્હા?’ અર્થાત્ એ પ્રશ્નજ અર્થવિનાશો બેહોદો છે પૃથ્વીને તે વળી પડવાનું કેવું? એને નીચે પડવાનું કે ઉપર ચઢવા જેવું કાંઈ છેજ નહિ. અતર્કતા દેશમા ઉપર કે નીચે કંઈજ નથી, એ તો માત્ર સામેક્ષ ભાવ છે અતર્કતને તે વળી જવાનું કે આવવાનું ક્યા હોય? એ ક્યાથી આવે અને ક્યા જાય? આ રીતે વિચાર

કરતા કરતા લોકો જ્યારે જીવ અને લાવિષ્મના વિચાર છોડી દે અને માત્ર દેહનું જ આવાગમન ચતુ હોવાથી તે મર્યાદિત છે એમ સમજી લઈ તેનો ખ્યાલ પણ છોડી શકે, ત્યારે તેઓ હિચ્ચતર આદર્શને પહોંચી શકે છે. દેહ એ આત્મા નથી કે મન પણ નથી કારણ કે તે બન્ને ક્ષય અને વૃદ્ધિના વિકાગ્રસ્ત છે જડ જગતથી અતીત એવો જે આત્મા તેજ માત્ર સદા સર્વદા અનંતકાળ હયાતી ભોગવે છે. શરીર અને મન એ તો સદાય પરિવર્તનશીલ છે વસ્તુતઃ જેમ નદીઓના પાણીમાના પ્રત્યેક પરમાણુ અચળ રચનાવના હોઈ આગળ તે આગળ વધ્યા કરવા છતાં આપણને અખડ નદીરૂપે લાગે છે, તેમ આ દેહના પ્રત્યેક પરમાણુનું પ્રત્યેક પળે પરિવર્તન ચલાવ કરે છે. કોઈ પણ વ્યક્તિનું શરીર એક ઘડીભર માટે પણ એકના એક સ્વરૂપમાં રહેતું નથી, તથાપિ આપણા મનમાં એવાજ સરકાર ખેંચી ગયા છે કે આપણે તેને એક અખડ શરીરતરીકે માની લઈએ છીએ. મનનું સ્વરૂપ પણ એવીજ જાતનું છે એક પળે તે સુખી જણાય છે, તો બીજી પળે દુઃખી, એક પળે સખળ હોય છે, તો બીજી પળે દુર્બળ હોય છે. આપણે પાણીના ભમગ માફક પળે પળે બદલાતું મન તે આત્મા શી રીતે હોઈ શકે? આત્મા તો અવિકારી અને અનંત છે વિકાર અને પરિવર્તન તો મર્યાદિત વસ્તુનેજ હોય. અનંતમાં કોઈ પણ જાતના વિકાર કે પરિવર્તનનું આરંભણ કરવું એ કેવળ બેહદ અને અજીવનું છે, એમ થવું સમ્ભવ નથી. શરીરની દૃષ્ટિએ જોતા તમે અને હું ગતિમાન છીએ-એટલે કે એક સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનમાં જઈ શકીએ છીએ. તેનીજ રીતે જગતના પ્રત્યેક અણુ પરમાણુ પણ નિત્ય પરિવર્તનશીલ છે. પરંતુ જગતને સમષ્ટિ રૂપે વિચારતા તેની ગતિ વા તેનું પરિવર્તન અસંભવિત છે. ગતિ દ્વેષે સાપેક્ષ વસ્તુ છે, એટલે કે એક વસ્તુનો બીજી વસ્તુ સાથે સંબંધ વા આશ્રય હોય કિંવા ટુંબના કરી શકાય તેમ હોય ત્યાંજ એ લાવો સંભવી શકે. આપણે જ્યારે એક સ્થાનમાંથી બીજા સ્થાનમાં જઈએ છીએ, ત્યારે એક એજ અથવા બીજી કોઈ વસ્તુ પ્રત્યેનો આપણો સંબંધ અને સ્થિતિ પ્રકટ કરીએ છીએ-અર્થાત્ કે મારી ગતિ અન્ય કોઈ ઘીજના જેવી હોય છે. જગતનું એકાદ પરમાણુ બીજા કોઈ પરમાણુની ટુંબનામાં વિકાર વા પરિવર્તન પામે, કિંતુ આત્મા જગતનો સમષ્ટિરૂપે વિચાર કરવા માઠીએ, તો કયા અને કેને મુકાવલે તેનું સ્થાનાતર અથવા પરિવર્તન થાય? એના સિવાય બીજું કોઈ અસ્તિત્વજ નથી સચરાચર સર્વ વસ્તુઓ, મનોગમ્ય વિષયો સુદ્ધા, એ વિરાટ સ્વરૂપના અશમાજ છે, એ બધાજ વિરાટની અદર સમાર્પ રહેલા છે, પણ એ વિરાટની ટુંબના તો કરવીજ કોની સાથે? મતલબ કે, આ અનંત શક્યમેવાદ્વિતીયમ્

પરમાત્મા અવિકારી, અચળ અને પૂર્ણ હોઇને પારમાર્થિક સત્તારપ-
 પરમ પુરુષ અથવા વસ્તુપુરુષ છે એ સર્વવ્યાપી અનતમાજ
 આપણ સહ અસ્તિત્વ રહેતુ છે, અને નહિ કે કોઇ અતરા । અને
 મર્યાદાવાળી વસ્તુમા આથી કરીને આપણે માત્ર ક્ષુદ્ર, મર્યાદિત
 અને નિલ પરિવર્તનશીલ યાને વિકારી જીવ છીએ, એ માન્યતા
 ગમે તેટલી સગવડભરી અને સુખપ્રદ હોય તોપણ તે બ્રમણમાત્ર
 છે હોડાને એમ કહેવામા આવે છે કે, તમે સર્વવ્યાપી અનત
 પુરુષ છો, ત્યારે તેઓ જાડકે છે સમરાચર સકળ સૃષ્ટિદારા તમેજ
 કાર્ય કરો છો, સકળ ચરણોવડે તમેજ ચાલો છો, સકળ સુખદારા
 તમેજ ખોલો છો, પ્રત્યેક નાકદ્વાર તમેજ શ્વાસોચ્છવાસની ક્રિયા
 કરો છો અને પ્રત્યેક હૃદયદ્વારા તમેજ અનુભવો છો, એમ કહે
 તામાજ લોકો ગભરાઇ ઉઠે છે અને કુગી કરીને પૂછવા લાગે છે કે
 'શુ ત્યારે અમારે વ્યક્તિત્વ નહિ રહે ? હુ જાણુવા માગુ છુ કે,
 એ વ્યક્તિત્વ શુ ચીજ છે ? હોડાનુ એ વ્યક્તિત્વ 'એ અદમ' મને
 તો કયાય નજરે પડતુ નથી એક વાર પણ જો હુ તે જોઇ શકુ
 તો કેવુ સાર ? વ્યક્તિત્વ શેમા છે ? શુ તે સરીરમા છે ? તેમ
 હોય તો બાળકને નાનપણમા મૂછ વગેરે કાઢ હોતુ નથી, અને
 જ્યારે મોટા થાય છે ત્યારે તેને મૂછ આવે છે હવે જો તેનુ વ્યક્તિત્વ
 સરીરમાજ રહ્યું હોય તો તો તે પણ સગીના એ વિકારની સાથે
 નષ્ટ થયેલુ કહેવાય મારી એક આખ કિવા એમદ હાથ નષ્ટ થઇ
 જાય તોપણ મારે વ્યક્તિત્વ, જો તે સરીરમાજ રહેલુ હોય તો
 નષ્ટ થઇ ગયુ કહેવાય વળી એમજ હોય તો તો એક દારૂડીઆ
 એ પણ પોતાની દારૂની લત તજવી ન જોઇએ, કેમકે તેમ કરવા
 થી તેના વ્યક્તિત્વને ઘોકા પહોંચે । પછી તો એરે પણ એરે
 રીતે મૃદસ્થ થવાનું ન રહ્યું કેમકે તેમ કરવાથી તેનુ વ્યક્તિત્વ
 જતું રહે અને એ રીતે તો કોઈ પણ મનુષ્યે, પોતાનુ વ્યક્તિત્વ
 ખોઇ બેસનાની બીકે પોતાની ટેવેમા કોઇ પણ જાતનો મુધારો
 કરવાનો રહે નહિ, પરંતુ ખરી વાત તેમ નથી એક માત્ર અનત
 સિવાય અન્ય કોઈનું કે કશાનુ વ્યક્તિત્વજ નથી જે અવિકારી
 છે, અને જેને વિષે કોઇ પણ જાતનુ કદાપિ પરિવર્તન નથી તેજ માત્ર
 સત છે, તેનીજ સ્થિતિ છે અનતજ માત્ર અવિકારી અને સ્થિર
 છે, બીજુ બધુ વિકારી અને અસ્થિર છે વ્હાય કોઇ કહેશે કે,
 વ્યક્તિત્વ અથવા અહમ્ રમૃતિ પિવા યાદદાસ્તમા રહેતુ છે, તો
 પછી ધારો કે, મારા મસ્તકપર કોઇ સખ્ત ઝટકો લાગે છે અને
 તેની અસરથી જૂતકાળની મારી બધી વાતો હુ જૂની જાડે છુ
 હવે એમ થના, જો વ્યક્તિત્વ રમૃતિમાજ રહેતુ હોય તો તો
 મારે જાતજ વ્યક્તિત્વ નષ્ટ થઇ જઇ હુ હતો ન હતો થઇ ગયો

કહેવાઈ. માગ બચપણમાં બે કે ત્રણ વર્ષની વાતો મને યાદ ન ગઈ
એ સંભવિત છે હવે જો યાદદાસ્ત અને જીદગી જો એકજ હોય
તો તો જેટલી જીદગી વિષે કહી બૂલી ગયો, તેટલી જીદગી કહી જીવેનો
જ ન કહેવાઈ; પણ વસ્તુતઃ તેમ નથી એ તો વ્યક્તિત્વનો ખડુ
સાકડો ખ્યાલ છે ખરું જોતા તો આપણે હજી આપણું ખરું અથવા
પૂરું વ્યક્તિત્વ પામ્યા નથી, પણ વ્યક્તિત્વને પામવા મરી રહ્યા છીએ;
અને એ વ્યક્તિત્વને-એટલે કે તે એક જ આદિતીયમ તે અવિચલ
અનત-એને જ આપણે પ્રાપ્ત કરવાનો છે, એને જ માટે આપણું જીવન
છે અને એજ મનુષ્યનું વ્યર્થ સ્વરૂપ છે. તેજ વ્યક્તિ ખરું જીવે
છે, કે જેનું જીવન સમર્થિત છે. મર્યાદિત આદિ અતવાળી વસ્તુઓને
આપણે જેમ જેમ વધારે વળગતા જઈએ છીએ, તેમ તેમ આપણે
વધારે વેગથી મૃત્યુમુખમાં ધસીએ છીએ આમણું જીવન જ્યાંસુધી
મર્યાદિત અને અંતવાળી પદાર્થોમાં અટવાયા કરે છે ત્યાંસુધી
આપણે કૃતાંત કાળના જન્મમાં ધસ્યા જઈએ છીએ. જીવનની
જેટલી પળો આપણે સમર્થિત મુજરીએ છીએ અર્થાત્ સ્વ-પરનો
ભેદ વિસારે નાખી વર્તીએ છીએ, તેટલા પુરતજ આપણું જીવન
છે એ કુદા જીવતરને ખાદ કરતા ખાકીનું જીવતર એ જીવતર
નથી પણ મૃત્યુ છે, જ-વા જતા ન જીવ્યા જેવું છે-રે' ચોખ્ખું
મોત છે, અને તેથીજ આપણને મોતનો આટલો ભય લાગે છે
મોતનો એ ભય ત્યારેજ ટલે કે જ્યારે મનુષ્યના મનની પ્રતીતિ
ચામ અને તેની શ્રદ્ધા બધાય કે, જ્યાંસુધી વિશ્વમાં એક પણ જીવની
હયાતિ છે, ત્યાંસુધી તેની મોતની જીદગી છે-ત્યાંસુધી તે પડે
જીવે છે મનુષ્યને જ્યારે આવી જાતનું ચામ ચામ અને તે વધી
શકે કે "હું સકળ પદાર્થમાં છું", સકળ શરીરમાં છું", જીવજીતમાં
છું, સત્યરાયર જગત તે હું જ છું, હું સ્વયં સમર્થિ છું' ભારેજ
મૃત્યુનો ભય ટલે અને નિર્ભયતાને પમાવ ખાકી, નિલ પરિવર્તન-
શીલ પદાર્થોમાં અમૃતત્વની ભાવના કરવી એ તો કેવળ અર્થરહિત છે
એમને વિષે અમરતાની વાતો કરવી એ તો ખાલી બકવાદ છે અમારા
એક તત્ત્વવેત્તાએ કીકળ કહ્યું છે કે વ્યક્તિત્વ અથવા જીવન હોય
તો તે એકલા આત્માનું જ છે, કેમકે તે અનત છે અનત કદી
વિલક્ષ્ય થઈ શકેજ નહિ; અનતના ભાગવા પાડી શકાયજ નહિ.
તે સદા સર્વદા એકજ સ્વરૂપે, અવિભાજ્ય એકમતરીકે પ્રવર્તે છે,
અને એજ માત્ર ખરી વ્યક્તિ છે, એજ મનુષ્યનું વ્યર્થ વ્યક્તિત્વ
છે અને એજ વસ્તુપુરુષ છે સ્થૂળ માનવરૂપ એ તો માત્ર એ અગ્રેયર
વ્યક્તિત્વને-એ વસ્તુ પુરુષને સ્થૂળ જગતની અદ્ભુત વ્યક્ત કરવાના
પ્રયાસનું પરિણામ છે, આત્મા માટે તો ક્રમવિકાસ જેવું કંઈ
છેજ નહિ એ તો સ્વર્ણસિદ્ધ અને સર્વથા સંપૂર્ણ છે કુદનું કુદતા

સંજ્ઞાને સંજ્ઞાન થયું, પરંતુ એનું મનુષ્યોનિને પામવું, એ વગેરે જે જે પરિવર્તનો જગતમાં નિલય થઈ રહ્યા છે તેમની સાથે આત્માને કંઈ જ લેવાદેવા નથી એ પરિવર્તનો આત્માના મુદ્દા નથી એ દેખીતો ક્રમવિકાસ પ્રકૃતિનો છે, આત્માનો તો અવિર્ભાવ છે દાખલાતરીકે ધારા કે, ભારી અને મારી વચ્ચે એક પડદો આવેલો છે, અને તેની વચ્ચે એક બાકુ છે એ બાકુ એમનું છે જે ભારી દુ તમારામાંનાં માત્ર યોગકનાજ મુખ જોઈ શકે છે દરે ધારો કે, તે બાકુ કમે કમે પ્રિયાજનના ધારણ કરે છે પરિણામ શું થવાનું ? એજ કે, મારી આગળનું દૃશ્ય વધારે ને વધારે ખુલ્લું થતું જવાનું—એટલે કે દુ તમારામાંના વધારે જણને જોઈ શકે વાતો અને એમ કરતા કરતા છેવટે જ્યાં પડદો અદૃશ્ય થઈ જાય એટલે દુ તમેને બધાને જરોગર નિદાગી શકવાનો દરે આ પ્રસંગમાં શું જાણુ ત તપાસીને તમે તો જેમના તેમ તમારા મૂળ સ્થિતિમાં હતા, તમારામાં કોઈ પણ જાતનું પરિવર્તન થતા પામ્યું નથી, પરિવર્તન થયું હોય તો બાકાનું વિકાસ થયો હોય તોપણ તે બાકાનો, તમારો તો માત્ર કમેકમે અવિર્ભાવ થતો હતો બાં તમે વધારે ને વધારે ખુલ્લા થતા જતા હતા એટલુંજ એમાં તમારો વિનય નહોતો, પણ અવિર્ભાવ હતો આત્માના સંબંધમાં પણ આમેજ અવેજ પ્રકાર છે આત્માને કોઈ જાતની પૂર્ણતા પ્રાપ્ત કરવાની નથી એ તો પ્રથમથીજ મુક્ત અને સંપૂર્ણ છે

ત્યારે આ મર્મ અને ઈશ્વર તેમજ મરજોત્તર દશાની શોધ ના ખ્યાલો એ બધું શું છે ? ઈશ્વરની જાણ મનુષ્ય શામાટે કરે છે ? દરેક પ્રજામાં અને દરેક પ્રકારના સમાજમાં મનુષ્ય કો તો કોઈ ગાંધુલાવ વ્યવસ્થા, ઈશ્વરમાં કે પછી અન્યન પણ મ પૂર્ણ આદર્શની અપેક્ષા રાખતો જણાય છે, તેનું શું કારણ ? કારણ માત્ર એટલુંજ કે, તે ખ્યાલ-સંપૂર્ણતાના આદર્શનો ખ્યાલ આપણા પોતામાં મૂળથી જોણુંદ છે આપણું પોતાનું હૃદય ધડકતું હોય છતાં આપણને તેની સમજ ન પડતા, આપણને ને મૂળકારો કંઈ બદારથી આવે છે, એમ માની લેવાની જૂન કરીએ છીએ એજ પ્રમાણે આપણા મર્મમાં જિરાજમાન પરમાત્માજ આપણને તેની શોધ અર્થ યાને તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા પ્રેરે છે, પણ આપણને તેની ગતાગમ નહિ હોવાથી આપણે વર્ષ જાટલામને છીએ મદિ-રોમાં અને મરજોદોમાં દેવોમાં અને દેરામરોમાં, પૃથ્વીપર અને આકાશમાં એને પ્રાપ્ત કરવા માટે દીપ કાળપર્વ તથા ચર્ચ શિક્ષા માર્ગો બાદ અને આપણે જ્યાંના ત્યાં દેહોએ આવીએ છીએ તર્જનાકાર માર્ગમાં પ્રયાણ કરતા કરતા આખરે જે નિદુષ્ટી ઉપડ્યા હોય એ છીએ ત્યાંજ આવીને હતા ગદીએ છીએ, તેમ આ જાણનામાં પણ

આપણે પોતાના આત્માપ્રત્યેજ પાછા વળીએ છીએ, અને સાચર્થ અનુભવીએ છીએ કે, જેની શોધમાં આપણે આખી આલમ અટવાઈ મુઝ્યા, જેને માટે આપણે મંદિરો અને મસ્જિદોમાં અનેક વાર અશ્રુ સાર્યાં અને કાકલુદીલરી પ્રાર્થનાઓ ગુજારી, અને જેને આપણે વાદળોની ઓથે છુપાઈ રહેલા એકાદ ગુપ્તમાં ગુપ્ત રહસ્યતરીકે માનતાં હતાં, તે તો આપણી નજદીકમાં નજદીક છે—રે આપણું પોતાનું સ્વરૂપ છે. આપણી પોતાની પ્રકૃતિ અથવા આપણો પોતાનો સ્વભાવ તે આ છે. તેના પર તમારું સ્વામીત્વ સિદ્ધ કરી તેનો આવિષ્કાર કરો. તમારે શુદ્ધ થવાનું છે નહિ; કારણકે તમે શુદ્ધ છો. સંપૂર્ણ પશુ થતા જેવું છે નહિ; કેમકે તમે પૂર્ણ છો. પ્રકૃતિજ એ સત્ય વસ્તુને પોતાને ઓથે છુપાવી રાખનાર પડદા જેવી છે. પડદાની પાછળ અમુક વસ્તુ ચોક્કસ હોવા છતાં, પડદાને લીધે આપણને તેનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકતો નથી; તેમ ઈશ્વર અને આપણી વચ્ચે પણ પ્રકૃતિરૂપ અંતરપટ છે તેથીજ તે આપણી નજદીક છતાં આપણને તેનો સહજ સાક્ષાત્કાર થતો નથી. આપણા પ્રત્યેક સહવિચાર અને સહવ્યવહારથી તે પડદો ચીરાતો જાય છે—પાતળો—આછો થતો ચાલે છે, અને તેને ઓથે રહેલી વિશુદ્ધતા, અનંતતા, પરમાત્માની વિભૂતિ વધારે ને વધારે આવિષ્કાર પામતી જાય છે—અર્થાત્ કે ઈશ્વર અને આપણી વચ્ચે રહેલા પ્રકૃતિરૂપ અંતરપટને કાઢવા માટે સહવિચાર અને સત્કાર્ય એજ ખરા અને સચોટ સાધનો છે. એ પડદો જેમ જેમ પાતળો થતો જાય છે, તેમ તેમ તેને ઓથે રહેલી જ્યોત વધારે ને વધારે પ્રકાશમાન લાગે છે. કારણકે પ્રકાશનું એ તો એનો સ્વભાવસિદ્ધ ધર્મ છે. એ અગમ્ય છે, એને જાણવાની આપણી સધળી કોશીશ વ્યર્થ છે. જો એ રૂપ વસ્તુ હોય, તો પછી તે છે તેવી અનાદિ-અનંત હોઈ શકે નહિ. જ્ઞાન એ મર્યાદિત છે, વસ્તુનું નિરૂપણ છે; ત્યારે પરમાત્મા તો પ્રત્યેક વસ્તુનો અનંત વિષય છે, વિશ્વનો અનંત સાક્ષી છે, તમારું પોતાનું સ્વરૂપ છે. જ્ઞાન એ તો એનાથી હિનરતું પગથિયું છે. મૂળથીજ આપણે તે અનંત વસ્તુ છીએ, તો પછી તેને આપણે જાણી કેવી રીતે શકીએ? કોણે કેને જાણવાનું? મનુષ્યમાત્રનું તે વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે, અને સમજીને કે સમજ્યાવિના—ખરી રીતે કે હિસ્ટી રીતે ને તેનેજ વ્યક્ત કરવાના વિવિધ પ્રયાસો કરે છે; નહિ તો વળી આટલા બધા નૈતિક કાનુનોજ ક્યાંથી અને શા માટે હોય? આ બધા નૈતિક નિયમોનો ખુલાસો ખીજે શા હોય? બધીજ નૈતિક પ્રણાલિકાઓના કેન્દ્ર-તરીકે એકજ ખ્યાલ—એકજ ભાવ જૂદે જૂદે રૂપે દર્શાવાયેલો જણાય છે; અને તે એ કે, પરાપકાર કરો, ખીજાનું ભક્ષું કરો. મનુષ્યજાત પ્રત્યે, અરે! પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે પરાપકારશુદ્ધિ એજ

મનુષ્યજનનો મુખ્યત્વે દેશ હોવો જોઈએ પણ એ બધા તો પેલા અનંત સત્ય કે “હુ વિશ્વ હુ-વિરાટ હુ, આ વિશ્વ એક છે” એના વિવિધ ભાવમાત્ર છે, નહિ તો પછી એમા પ્રયોજન જેવું ક્યા રહે છે ? મારે મારા માનવજાતિઓ ઉપર ઉપકારજ શા માટે કરવો, બીજાનું લાલુ મારે શા માટે કરવું ? તેન કરવા મને કાણુ પ્રેરે છે ? એ પ્રેરનાર શક્તિ તે સમભાવ માને સર્વત્ર એકતાની સાગણી છે કંઈકમા કંઈક હૃદયો પણ કોઈ કેઈ વાર બીજાઓ માટે સમભાવની સાગણીથી દ્રવી જાય છે આ માની લીધેલું વ્યક્તિત્વ એ વસ્તુત માયા અથવા પ્રપચ છે, અને એ દેખીતા વ્યક્તિત્વને વળગી રહેવાનો પ્રયાસ કરવો એ અધમતાનું લક્ષણ છે, એમ કહેતા જે માણસ ભડકી ઉઠે છે, તેવો માણસ પણ તમને છાતી ઠોકીને કહેશે કે, સંપૂર્ણ સ્વાર્થત્યાગ એજ સઘળા નૈતિકતાનું કેન્દ્ર છે આ સંપૂર્ણ સ્વાર્થત્યાગ એ શું છે ? એનો અર્થ એટલોજ છે, આ દેખીતા ‘સ્વ’નો માને સ્વાર્થમાનનો ત્યાગ કરવો આ ‘હુ’ અને ‘મારા’ની ભાવના માને અહતા અને મમતા-એ ગત જન્મ-ના ભ્રમનું પરિણામ છે તેથી આ વર્તમાન જન્મમા મિથ્યા ‘સ્વ’ની ભાવના જેમ જેમ ગળતી જશે, તેમ તેમ સત્ય ‘સ્વ’ ની આખી વધુ ને વધુ ચત્તી જશે સઘળા નીતિશિક્ષણના કેન્દ્રરૂપ, પાપાશૂત અને સારરૂપ જે સાચો સ્વાર્થત્યાગ-સાચું સ્વાર્થણ તે આ છે; અને આપણે જાણતા હોઈએ કે ન જાણતા હોઈએ તોપણ દુનિયા આજાવતા પ્રમાણમા તે આચરીને તે તરફ ધીરે ધીરે પ્રયાણ કરી રહી છે મનુષ્યોનો મોટો ભાગ તે યોગ્યપણા પ્રમાણમા આચરે છે, તે બહેઅજાણપણે આચરે છે પણ દુનિયાભરમા નેનું આચરણ તો ચાલીજ રહ્યું છે એ નિર્વિવાદ છે લોકો તે સમજાણુપૂર્વક કરતા યામ એટલીજ જરૂર છે આ અહતા અને મમતા માને આ ‘હુ’ અને ‘મારું’ એ માર્ગ મનુષ્યનું સાચું સ્વરૂપ નથી, પણ મર્યાદિત અશમાત્ર છે જોયે રહેવા એ અનંત સત્યની એક આખી, એ અનંત પ્રકાશ કે જે સર્વત્ર અને સર્વસ્વ છે તેની એક ચીજ-મારીરૂપજ અત્યાત્રનો મનુષ્ય છે અને અનંત એ તેનું સત્ય સ્વરૂપ છે

આજ્ઞાનના ઉપયોગ અસર અને પરિણામ શાં છે ? આ જમાના માં તો પ્રત્યેક વસ્તુનું માપ તેની વ્યવહારમા ઉપયોગિતા ઉપરથી કાઢવામા આવે છે-તેની કિંમત કેટલા રૂપિયા-આના-પૈ નાંકાય તેમ છે, તેનાજ દિસાજ કાઢવામા આવે છે, પરંતુ સત્યને ઉપયોગિતાના કિંવા પૈસાના માપથી આપનાનું કહેવાનો કાઢીને શો અધિગર છે ? ધારો કે, તેની કિંમત ઉપયોગિતા ન હોય, પણ તેથી શું તે સત્યના અશમા કંઈ આજીવ આવવાની ? વસ્તુન તો કૌટુંબિક ઉપયોગિતા એ સત્યની કમોડીજ નથી, તથાપિ તેનામા ઉપયોગિતા પણ વધારે-

મા વધારે અને શ્રેષ્ઠી શ્રેષ્ઠ રહેલી છે, એ સૂચવું જોઈએ નહિ. આ
તો આપણા અનુભવની વાત છે કે, હરેક પ્રાણી સુખનેજ
માટે ફાંફાં મારતો જણાય છે, ફેરમાત્ર એટલોજ કે મોટો
ભાગ તેને તાશવંત અને અવાસ્તવિક વસ્તુઓમાં ખોળતો
જણાય છે. ખરી રીતે તો સુખ ઇદ્રિયજન્ય વિષયોમાં કદી કોઈને
મળ્યું નથી કે મળવાનું નથી. વાસ્તવિક સુખ ઇદ્રિયજન્ય ભોગોમાં
નથી મળતું પણ જહું તો માત્ર સુખાભાસજ મળે છે; અને
વાસ્તવ સુખ તો માત્ર આત્મામાંજ મળે છે. અને તેથી મનુષ્યને
માટે શ્રેષ્ઠ શ્રેષ્ઠ ઉપયોગિતા એજ છે કે, ખોતાના વાસ્તવિક આત્મા-
રૂપ પરમાત્મામાંજ સુખને શોધવું. ખીજો મુદ્દો એ છે કે, અજ્ઞાન
એ મર્વ દુઃખોની જનેતા હોઈને અનંત આયુ સારે છે અને એજ
મોટામાં મોટું તથા ખરેખર અજ્ઞાન છે. અજ્ઞાનમર, નિત્યવિશુદ્ધ
અને સંપૂર્ણ આત્મા એવા જે આપણે તે એવું માની લઈએ છીએ
કે, આપણે કુદ્ર શુભ અને અર્ધ પ્રાણીઓ છીએ, અને એ માન્ય-
તાજ સર્વ દુઃખોનું અને સ્વાર્થનું મૂળ હોઈને ખીજા દેહોના ભોગે
પણ તેને પોષવાની-એટલે કે મારા દેહને-સંભાળવા સરસવાની તથા
તેને સુંદર અને ઠીકઠીક રાખવાની મનોવૃત્તિ ઉત્પન્ન થવાની એટલે
પછી તમે અને હું બિન છીએ એવી ભેદવૃત્તિ ઉત્પન્ન થવાની.
એ જાતની ભેદવૃત્તિ પેદા થતાજ ઉપદ્રવ ને ધાંધલને માટે માર્ગ
મોકળો બને છે અને તેને પરિણામે દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે-અર્થાત્ કે
દુનિયામાં પ્રવર્તતા તોફાન અને ઉપદ્રવો તથા દુઃખોની પરંપરા-એ
આ ભેદવૃત્તિને લીધેજ છે. આજે મનુષ્યોનો થોડો ભાગ પણ જે
સ્વાર્થવૃત્તિ, સંકુચિતપણું અને કુદ્રતાને બાજુએ મૂકી શકે, તો આવતી
કાલેજ આ પૃથ્વી સ્વર્ગ બની જાય. ધર્મની અને અધ્યાત્મજ્ઞાનની
ખરી ઉપયોગિતા હોય તો તે આ છે; બાકી આ યત્રો અને ભૌતિક
જ્ઞાનની પ્રગતિથી તો તેમ કદીજ થવાનો સંભાવ નથી. પૃથ્વીપર
સ્વર્ગ ઉતરે તો તે થોડાધણના સ્વાર્થજીથી; બાકી નવીન નવીન
યત્રો અને ભૌતિક વિજ્ઞાનની નવી નવી શોધખોળોથી તો, આગમાં
તેલ બાટતા વધારે ભડકા થાય છે તેમ દુનિયાના દુઃખોમાં વધારોજ
થવા કરવાનો. આત્મજ્ઞાન થાને આધ્યાત્મિકતા વિનાનું નથી
ભૌતિક વિજ્ઞાન તો આગમાં બળતણ ઉમેરવા સરખું લય-
કર છે. એથી તો સ્વાર્થસાધકોના હાથમાં ચારકાનું છીનવી લેવા
માટે, અને પરને માટે કુરબાની કરવાને બદલે ચારકાના શુવને જોખમે
પણ પોતે છાંદશી માણવા માટેનું એક વધુ શસ્ત્ર આવે છે, અને
તેનો ઉપયોગ તેવાજ થતા નજરે પડે છે.

ત્યારે હવે આ ઠેકાણે કાંઈ એવો સંવાદ કરશે કે “તમે કહો
છો તે શું વ્યવહાર છે? તમારો સ્વાર્થજીનો સિદ્ધાંત અર્વાચીન

સમાજમાં આચરી શકાય તેમ છે ખરો ? એના જવાબમાં એટલું જ કહેવાનું છે કે “પ્રાચીન કે અર્વાચીન કોઈ પણ સમાજ આગળ સત્ય નમતું નથી, નમવાનું હોય તો તે સમાજના મનુષ્યોજ નમે અને યોગ્યતા પણ ન નમે તથા બીજાઓએ નમનારાઓને નજ અનુસરે, તો આખો સમાજ મરે.” દલીલ તો આવી હોવાથી એ પરમાત્મ સત્યને અનુસરીને સમાજનું વ્યવસ્થા થવું ઘટે છે; સમાજની જિંદગીને સત્ય અનુસરવાનું છેજ નહિ સ્વાર્થત્યાગ કિંવા સ્વાર્થલુ જેવું ઉમદા સત્ય જો સમાજમાં રહીને ન જ આચરી શકાય તો બહેતર છે કે, મનુષ્યે સમાજનો પરિચાગ કરી જગલમાં જઈ વસવું એમ કરનાર મનુષ્ય ખરો ધીર નજ છે ધીરજ અથવા દિમત બે પ્રકારની હોય છે તોપણ મોટે જાતી કાઢી ઉભા રહેવાની દિમત તે એક પ્રકારની, અને બીજી તે આધ્યાત્મિક શક્તિની એક વાર ભરતખડ પર ચડી આવેના એક વિજયી બાદશાહને તેના ગુરુતરથી એવી સલાહ મળ્યા કે તેણે ભરતખડના કેટલાક સત્ મહાત્માઓના દર્શન કરી આવના તે મુજબ બાદશાહ સત્ મહાત્માની શોધમાં નીકળે. ઘણા દિવસના શોધ પછી તેને એક શિયાપર બિરાજેલા એક અતિ જદ્દ મહાત્માનો ભેટો થયો. યોગી ઘણી વાતચીત થતાજ બાદશાહના મનપર તે મહાત્માના જ્ઞાનનો ઉડો પ્રભાવ પડ્યો, અને પરિણામે બાદશાહે તે મહાત્માને પોતા ની સાથે દેશમાં આલવાની વિનંતિ કરી મહાત્માએ કહ્યું ‘ના, મને મારા આ જ ગયવાસથી પૂર્ણ સંતોષ છે’ બાદશાહે કહ્યું “હું તમને પૈસા, પદવી અને વૈભવ આપીશ, હું દુનિયાનો બાદશાહ છું” મહાત્માએ કહ્યું કે ‘નહિ મને તેની મદ્ય પત્તવા નથી’ તે પર બાદશાહે ચોદવાદને કહ્યું કે ‘જે તમે એમ નહિ આવો, તો હું તમને મારી નાખીશ’ એટલે તો મહાત્મા શાંતચિત્તે મો મહાકાવ્યને બોલ્યા ‘અરે બાદશાહ એ તું કેવું મૂર્ખ વચન ઉચ્ચાર્યો ? બાદશાહ કરતા વધારે મૂર્ખતાબળુ અને અર્થરહિત વાચ્ય બીજું નહિ હોય’ મને તું મારી શકવાનોજ નથી સ્વર્ગ મને સુખી શકે તેમ નથી, અગ્નિ મને જળી શકે તેમ નથી કે તરવાર મારો વધ કરી શકે તેમ નથી કારણકે હું તો આત્મજ્ઞ, અમર, નિત્યજીવો, સર્વશક્તિમાન અને સર્વવ્યાપી, આત્મા-અરજી-શુ” અને એક આધ્યાત્મિક દિમનનું દર્શન છે તિલકે વાળની દિમન એ બીજા પ્રકારની છે. || સ ૧૮૫૭ના બળવા વખતે એક મહાત્માને એક મુસલમાન બળવાખોરે બળરવડે મરણોત્તર લોહીપ્રદાણ કર્યા એટલે તેમના દિલ સામીતાએ તેને પકડી તે મહાત્મા પામે ધસડી આપ્યો અને તેના પ્રાણ લેવા માટે તેમની અનુમતિ માગી, પણ એ મહાત્મા તો શાંત ચિત્તે નથન બોલી બોલ્યા કે “જે” હું પણ તે છે, હું તેજ

છે' અને એ રીતે ખુતીમા પ્રભુની લાવના ધરતા ધરતા તેમણે પ્રાણુ
 હેઠળા. આધ્યાત્મિક ધૈર્યનું-આધ્યાત્મિક વિશ્વાસનું આ બીજું
 ઉદાહરણ છે. તમારા સમાજમા જો સત્યનો સમાવેશ થઈ ન શકે
 અગર તો હિંમતથી હિંમત સત્યને સ્થાન મળી શકે એવા સમાજને
 તમે નિર્માણ ન કરી શકો, તો પછી તમારા બાહ્યબળની અને
 પાશ્ચાત્ય સંસ્થાઓની શ્રેષ્ઠતાની માન વાતો કરવામાં શું હાંસલ ?
 તમારા લેખક અને મહત્તાની બહાસલરી વાતો કરવાથી શો લાભ ?
 જો તમે કહો કે "આવી હિંમત વ્યવહાર નથી, શક્ય નથી" તો
 શું પાકિંગ, શિલિંગ અને પેન્સવગર બીજું કશુંજ વ્યવહાર નથી ?
 જો એમજ હોય તો પછી તમારા સમાજવિને બહાસ મારવાની ક્યા
 રહી ? હિંમતથી હિંમત સત્ય જે સમાજમા વ્યવહાર બની શકે તેજ
 સમાજ સૌથી શ્રેષ્ઠ, અને સૌથી મહાન છે. મારો તો આલો અભિ-
 પ્રાય છે. જો સમાજ સર્વોચ્ચ સત્ય માટે ચોક્કસ ન હોય તો તેને
 ચોક્કસ બનાવો, અને તે જોમ જલદી કરશો તેમ સારું. ભાઈઓ અને
 બહેનો ! હોંઠો અને તે અનંત સત્યરૂપ, અનંત શક્તિરૂપ અને
 અનંત આત્મારૂપ એવા સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માનેજ માનવાની અને
 તેનેજ પામવાની સાધના અમલમા ચક્રવાતી હિંમત ધરો. જગતને
 અત્યારે એવા ચોક્કસ સો હિંમતવાળા બીજુરૂપેની જરૂર છે. પ્રથમ
 સત્યને જાણવું અને સમજના બાદ છાંદોમા જોમવણું એજ શ્રેષ્ઠ
 અને સાચી બહાદુરી અથવા હિંમત છે. એ હિંમત આવતાં મનુષ્ય
 મૃત્યુથી મૂળવાને બદલે તેને વધાવી લે છે. કારણકે તે સમજે છે કે,
 પોતે પરબ્રહ્મ પરમદ્રમા છે. તેને મારી શકે એવું આ સમય જગતમાં
 કોઈજ અને કશુંજ નથી. આ બાતની હિંમત તમે કેળવો અને આચ-
 રણમા મૂકો; એટલે પછી તમને પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ અવસ્થ સમજાશે.

હાલના વખતમા કામને અતિશય મહત્ત્વ આપી વિચારની
 અવગણના કરવાની વૃત્તિ વધારે જણાય છે. કામ કરવું એ સાક છે,
 પરંતુ એ કામ નીકળે છે ક્યાથી ? વિચારવગર કામ માંલવેજ નહિ.
 રનાયુએદ્વારા શક્તિનો ચોક્કસ ધણો આવિષ્કાર કરવો એને આપણે
 કામને નામે જાણીએ છીએ; પણ જ્યાં વિચારજ નહિ હોય ત્યાં
 કામને નામે પણ મીંડુંજ-અર્થાત્ કોઈ પણ કામના પાયારૂપ વિચાર
 તો હોવાનોજ. તો પછી જગતને હિંમત વિચારેથી ભરો અને
 ઉત્તમ આદર્શો નજર આગળ રાખો, કે જેથી ઉત્તમ અને મહાન
 કામ કરી શકાય.

એક સિંહણની વાત છે. તે ગર્ભિણી હતી એ સ્ત્રીતિમા
 એક દિવસ તે સિકારની શોધમા આમ તેમ ફરતી હતી. તેવામાં
 તેની નજરે એક ઘેટાંનું ટાળું પડ્યું. ઘેટાંને જોતાજ તેણે તેમના
 પર હલ્લો મારી; પણ તેમ કરતાં તેને પ્રસવ થઈ ગયો અને તેના
 બિ. ૪

રામ રમી ગયા. બચ્ચુ બિચારું જન્મતાવે તજ નમાયું બન્ધું. એટલે ઘેટાના ટોળા સાથે તે રહ્યું અને ઘેટા બેસુ ઉઠ્યું. પરિણામે તે ધાસખાઉ અને ઘેટાની માફક ગરીબ થયું. વખત જતા તે બચ્ચુ મટી મોટો સિદ્ધ થયો, છતાં પણ તે એમજ માનતું કે, હું એક ઘેટું છું. એવામા એક દિવસે બીજો એક સિદ્ધ, રાહાર સોધતો સોધતો આ ઘેટાના ટોળા આગળ આવી ચડ્યો. તેને જોતાજ ઘેટા બિચારા પ્રાણ લપ્ત નાહ્યા, તેમની સાથે રેલું સિદ્ધનું બચ્ચુ પણ નાહ્યું. ઘેટાના ટોળામા સિદ્ધને જોઈને અને તેને પ્રાણબચ્ચી આમ લાગતો જોઈને આ સિદ્ધને અચ્ચો ઉપજ્યો. તેણે એ ઘેટા-સિદ્ધ પાસે જઈને તેને “તું સિદ્ધ છે” એમ કહેવાનો બહુએ પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે બિચારાના તો તેના દર્શનમાત્રથી દોશ દોશ ઉઠી જતા અને તેથી તે જીવ લપ્ત નાસી જતું છતાં પણ ચેલા સિદ્ધે પોતાની કાશીશ જરૂરી રાખી અને આતુકળ તકની રાહ નેતા જોતા તેણે એક દલાડો રેલા ઘેટા-સિદ્ધને ઉઘડતો પકડી પાડ્યો, અને તેને લંટાળા હત્યું કે “ઉહ, તું તો મારા જેવો સિદ્ધ છે” રેલા કહે “ના, લામમાન મને જવા દો, હું તો ઘેટું છું” અને એમ કરી ભયથી બેખારવા લાગ્યો. તે જોઈ મિદ્ધ તેને એક તળાવ પર ધસડી ગયો અને બોલ્યો કે “જો, આ પાણીમા ગારા જોળા પડે છે ને તારાવ પડે છે, જન્મેને મરખાવી જો.” તે મુજબ ચેલાએ પ્રથમ મિદ્ધ લાગી અને પછી પોતાના પડખામા લાગી ધારી ધારીને જોયું. જોતાજ તેને જ્ઞાન થયું કે ચેલે ઘેટું નથી, પણ સિદ્ધ છે. એ જ્ઞાન થતાજ તેનું બેબાનવાનું જતું રહ્યું અને પ્રચંડ ગર્જનાથી તેણે આખો વનપ્રદેશ ગળવી મૂક્યો. એવીજ રીતે તમે બધા પણ સિદ્ધ છો, આત્મા છો, શુદ્ધ, અનત અને સંપૂર્ણ છો ! સકળ વિશ્વનું બળ તમારી અંદર છે તેનું જ્ઞાનજ માત્ર જનમત થરાતી જરૂર છે. એક આર્થ માના પોતાના બાળકને માટે નીચસા કાવના માનથી લીચોગતી લની કે, ‘મિત્ર’ તું શીદને રહે છે ? તારે જન્મ નથી કે મત્યુ નથી તું શીદને રહે છે ? તારે બ્યાધિ નથી કે ઉપાધિ નથી, તું તો અનત આકાશસમ છે આકાશના પટ પર વિનિધર ગી અનેક વાદળા આવે છે, પટીઝર ખેતે ફૂટે છે અને પછી પાછા અતોપ થઈ જાય છે, પણ તેથી આકાશમા કંઈજ ફરક પડતો નથી, તે તો નિરતર જોગનું તેમ આસ્માની રંગુજ દોષ છે” જગતમા આપણે દુષ્ટતાને કેમ લાળીએ છીએ ? તો કે આપણામા તે છે મારે. આપણે જેવા દોષએ તેવાજ ખ્યાલ બીજાને જોતા આપણને આવે. એક આંનું ફુંકું દગ્ગ. રાત્રિના અધારામા તે ચોર, તરુણ આશક અને એક બાળક, એમ બધું જળના દીપમા આજ્યું. એ ફૂટાને જોતાજ ત્રણેના મનમા ત્રણ જુદા જુદા લાવ બધામા. ચોરે

માન્ય કે પોલીસનો સિપાઈ છે, પ્રિયાની વાટ જોતા આશકે ધાયું કે પોતાની માથુકે હમી છે, અને તેજ દિવસે જૂતની વાતો સાંભળેલા પેના બાળકે કહ્યું કે, તે જૂત છે અને તેથી તેણે બહીને રડવા માડ્યું આમ એકજ દુહાને જોઈ પણ જણના મનમા જૂઠા જૂઠા ભાવ પેદા થયા, છતાં પણ એ ભાવને પેદા કરનાર પોતે તો વસ્તુતઃ હુંડું જ હઈ તાત્પર્ય કે, આપણે પોતે જોયા હોઈએ છીએ તેવું જગત આપણને જણાય છે ધારો કે, એક ઝારામા એક બાળક ખેડેલું છે અને તેની બાળુમા એક મેજ પર સોનામહોરોથી ભરેલ એક થેલી છે, તે થેલી એક ચોર આવીને ચોરી ભય છે, કહે કહો જોઈએ કે, બાળકને વિચાર સરખો પણ હોય છે કે તે ચોરાઈ ગઈ ? આપણી પોતાની અંદર જે હોય છે તેજ આપણે બહાર નીકળીએ છીએ બાળકના નિર્દોષ મનમા ચોરનો ખ્યાલ સરખો હોતો નથી, અને તેથી બહાર પણ તેને ચોર કે ચોરી જેવું કંઈ જણાતું નથી બધી બાબતમા એમજ સમજવાનું છે, દુનિયાની દુષ્ટતા અને તેના પાપોની વાતો ન કરો હજી પણ આપણને સર્વત્ર દુષ્ટતા અને પાપ જોવા પડે છે, તો તે માટે રડો, શોક કરો, અને જો તમે ખરેખર દુનિયાને સહાય કરવા ચાહતા હો તો તેને દૂધથી દેવાનું અને તેના દોષોજ જોમા કરવાનું છોડી દેજો દૂધથી દૂધ દઈને તેને ૩ તેના કરતા પણ વધારે નિર્જાળ બનાવશો નહિ આ પાપ અને દુખ-એ બધું નિર્જાળતાનું પરિણામ નહિ તો બીજું શું છે ? પાપ અને દુખ-વિષેના ઉપદેશોથી તો જગત દિવસે દિવસે વધારે નિર્જાળ બનતું જાય છે માણસોને બચપણથીજ એવું શીખવવામા આવે છે કે, તેઓ નિર્જાળ અને પાપી છે એ રીત સાલ ગઈત છે. તેનો ત્યાગ કરો, તેને બદલે આવીર્ણવની બાબતમા નબળામા નબળા મનુષ્યોને પણ સમજાવો કે, તમે અમરતાના ચશરવી બાળકો છો. બચ પછીથીજ તેમના ભેળમા નિશ્ચવાત્મક અને સુદૃઢ વિચારોનો પ્રવેશ થવા દો નિર્જાળતા અને નિશ્ચેષ્ટતા લાવનાર વિચારોને બદલે સુદૃઢ અને સરસ વિચારોનું સેવન કરો વિશ્વનું અનંત બળ તમારું છે. તમારા મનને આગ્રહાદિત કરનારા વહેમ અને ભ્રમના આવરણોને દૂર કરો બહાદુર બનો, ધીર બનો, સત્યને જાણો અને આચરો છટ દૂર સુદૂર હોય, જના ઉચ્ચિષ્ઠત જાગ્રત પ્રાપ્ય ચરાન્નિઘોષત । એ સત્યને લક્ષમા રાખી ઉઠો, બાળસને પરહરો અને ઇષ્ટને પ્રાપ્ત કરીનેજ જ પો.

૩-માયા અને આંતિ'

‘માયા’ એ શબ્દ તો તમે જાણો જાણો જો. સામાન્ય રીતે એ શબ્દ જ્ઞાતિ, પ્રપન્ચ, ઉદ્ભવ એવા કેટલા અર્થમાં વપરાય છે, પણ તે એનો ખરો અર્થ નથી. વેદાંતમાં એ અર્થમાં વપરાયો છે તે આ નથી. માયાવાદ તો વેદાંતનો એક અગત્યનો અંગ છે. વેદાંતના વિષયમાં અનુપ્રવેશ કરતા પહેલાં આ ‘માયા’ શબ્દનો અર્થ બરાબર મનજવો જોઈએ; પણ એ વિષય ધણે ગદન હોઈ સદજ મનજાય તેવો નથી તેથી તો કેટલા ધીમ્ન ધરી ખ્યાનપૂર્વક કવણુ કરે એવી મારી પ્રાર્થના છે; નહિ તો અર્થનો અનર્થ થઈ જવાનો યાને ઉધું સમજાઈ જવાનો સંભવ છે.

‘માયા’ શબ્દનો પહેલવહેલો પ્રયોગ અમારા વૈદિક સાહિત્યમાં થયેલો જોવામાં આવે છે ત્યાં એ પ્રપન્ચ અથવા ઉદ્ભવના અર્થમાં વપરાયેલો છે ‘માયા’ શબ્દનો એ જૂનામાં જૂનો ખ્યાલ છે પરંતુ એ ખ્યાલમાં રાખવાનું છે કે, તે સમયે પ્રકૃત માયાવાદ અસ્તિત્વમાં આવ્યો નહોતો તે જમાનામાં માયાવાદનો અત્યારનો સિદ્ધાંત હજી નીકળ્યોજ નહોતો. ઇન્કો માયામિઃ પુરુષમિયતે દદે પોનાતી માયાથી વિવિધ રૂપો ધાણુ કર્યાં, એવા ભાવાર્થવાળા અનેક દેહરા વેદમાં મળ્યા આવે છે આ દેહાણે ‘માયા’ શબ્દ ઉદ્ભવ અથવા જાદુનાજ અર્થમાં વપરાયો છે, અને એજ અર્થમાં બીજે અનેક દેહાણે પણ વેદની નદ એ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. ત્યારપછી ટેલોટ સમય એ શબ્દ સાહિત્યમાં વપરાતો જાય પડ્યો પરંતુ તેથી એમ નમનવાનું નથી કે, તે સાચું વિતારે પડ્યો હતો. વસ્તુતઃ તો તે ગાળામાં ‘માયા’ શબ્દનો અત્યારનો રહસ્ય અથવા પરિભ્રાષિક ખ્યાલ રિઝમ પામતો જતો હતો; તેથી યોગ્ય રચના પછી આ પ્રશ્ન પૂછાયો નહોતે પડે છે કે “જમતનું ગુપ્ત રહસ્ય આપણે કેમ જાણી શકના નથી ?” આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ જદું અર્જિત થાને અર્થમુલક મળ્યો, અને તે એ કે, નોદારેણ પ્રાકૃત્તા જલ્પા આગુ ઉદય યાસાચ્ચરન્તિ-અર્થાત્ આપણે ખોટો ભવારો કરીએ છીએ, ઉદ્ભવનુષમાં રાત્રીએ છીએ અને વાસનાના ગુલામ

બની તેની પાછળ ભગીએ છીએ, તેથી આપણે જ નહીં એ સત્યને-
જગતના એ મૂઢ રહસ્યને નીહાર કહેતા હોવેર અથવા હુમસની
એથે કાઢી રાખીએ છીએ અહીં આગળ ‘માયા’ શબ્દને પ્રયોગ
બિયકુલ થયો નથી, પણ સત્ય અને આપણી વચ્ચે એક ભાતની
આધી અથવા હોવેર જેવું આવેલું હોય તેજ આપણા અજ્ઞાનનું
કારણ છે, એવો ખ્યાલ તો જરૂર મળે છે. ત્યાર પછી ઘણો વખત
રહીને, એકાદા છેવટના ઉપનિષદમાં ‘માયા’ શબ્દ ફરી દેખા દે છે.
પરંતુ હવે એની અર્થવાદકતામાં પુષ્કળ રૂપાંતર થયેલું હોય તેને
એક નવોજ અર્થ પ્રાપ્ત થયેલો છે. અનેક પ્રકારના મતો પ્રચા-
રમાં આવ્યા, તેના અડન થયા, વળી પાછા નવા સિદ્ધાંતો મંડાયા
અને એમ કરતા કરતા છેવટે ‘માયા’ શબ્દને પ્રચલિત ભાવ
સ્થિર થયો. શ્વેતાશ્વતઃ ઉપનિષદમાં આપણા વાચકોમાં આવે છે
કે “માયાન્તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્માયિનન્તુ મહેશ્વરમ્” —અર્થાત્
માયાને પ્રકૃતિ સમજો અને માયી કહેતા તેના પ્રવર્તક અગર સત્યા
લોકને સ્વયં મહેશ્વર સમજો મતવચ્ચ કે, માયા અને પ્રકૃતિ અભિન્ન
છે-એકજ છે-એવો ખ્યાલ દૃઢ થયો. મહાન શંકરાચાર્ય પહેલાંના
તત્ત્વવેત્તા પંડિતોએ ‘માયા’ શબ્દને વિવિધ અર્થમાં વાપરેલો છે
આ માયાવાદ કિબહુના માયા શબ્દ પર બૌદ્ધોના હાથે પણ કંઈક
રગ ચડેલા છે. તેમના દ્વારા એને બહુધા વિજ્ઞાનવાદ* કિંવા કલ્પના-
વાદનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયેલું છે, અને અત્યારે ‘માયા’ શબ્દને સાધા
રણ્યુત એજ અર્થ મમજવામાં આવે છે જ્યારે કાંઈ દિલ્લો બોલે છે કે
‘જગત માયામય છે’ ત્યારે સાધારણ જનસમુદાયના મનમાં એવોજ
ભાવ પેદા થાય છે કે “જગત કલ્પના યાને આભાસમાત્ર છે” માયા-
વિષયક બૌદ્ધ તત્ત્વવેત્તાઓની આ ભ્રાષ્ટ્રતા એક આધારવગરની
માને સાવ સ્વતંત્ર નથી બૌદ્ધો પહેલાના દર્શનશાસ્ત્રીઓમાં એક વર્ગ
એવો પણ હતો કે જે બાહ્યજગતના અસ્તિત્વને માનતોજ નહોતો-
અર્થાત્ કે બૌદ્ધોના વિજ્ઞાનવાદની હિમારત એમના પૂર્વગામી પંડિતોના
મતના આધારપર રચાઈ હતી, પણ વેદાંતોક્ત ‘માયા’ કે જે એનું
છેદનામાં છેલ્લું પરિપુષ્ટ સ્વરૂપ છે, તે વિજ્ઞાનવાદ, વાસ્તવવાદ* કિંવા
અન્ય કોઈ મતવાદ નથી એ તો “આપણે કાણ છીએ” એનું
સહજ અને સાદું વર્ણનમાત્ર છે. હું આગળ કહી ગયો છું તેમ,
જે ઋષિઓના અતરમાયી વૈદે પ્રગટયા છે તેમનું ધકલ્પાન મૂળ

* દિવિયગમ્ય યાને સ્વયં જગત એ આપણે મનની વિચિત્ર અનુ-
ભૂતિમાત્ર હોઈ વાસ્તવિક રીતે તેની કદંજ સત્તા નથી, એ મતને વિજ્ઞાનવાદ
કિંવા કલ્પનાવાદ કહેવામાં આવે.

* જગત એ કેવળ આપણા મનની અનુભૂતિ માત્ર નથી, પણ તેની વાસ્ત-
વિક સત્તા છે-એ ભાવનો મત વાસ્તવવદ્-રીચાલોકમ, તે નામે ઓળખાય છે.

તરવોના અનુસરણ અને અવિષ્કરણના કામમાજ નિરાદિન લાગેલું હતું એ તરવોનું વિગતવાર અનુસીધન કરવાનો તેમને અવકાશ નહોતો કે તેમ કરવાની તેમને ઝરઝર પણ નહોતી. તેઓ તો વસ્તુ-માત્રના અતરંગ પ્રદેશમાં પહોંચી જવાને તથાપણ દર્દી રહ્યા હતા. આ જગતથી અતીત એવી કોઈ વસ્તુ જાણે તેમને આકર્ષતી હતી અને તેથી વિગતને માટે યોગવાનું તેમને પાલવે તેમ નહોતું. એમને આપણે આધુનિક વિજ્ઞાનસામ્રાજ્યોતરીકે ઓળખીએ છીએ, તેમને લગતી કેટલીક વિગતો ઉપનિષદોમાં અહીં તહીં વીખરાયેલી મળી આવે છે. તે વિગતો અત્યારના પ્રગતિમય વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ જોતા ધણી વાર અધ્યત્ત જમાત્મક યાને બૂલભરેલી લાગે છે, તોપણ તેમના નૂળનત્વોમાં જિજ્ઞસુક દૃષ્ટિ નથી માલમ પડતો; એ ખીના ધ્યાન ખેંચનારી છે. ઉદાહરણતરીકે દરેક કે જે આધુનિક વિજ્ઞાનની પણ ઉદ્દામાં ઉછી તાત્વિક શોધ છે, તેના અધ્યાય અમારા પ્રાચીન સાહિત્ય—ઉપનિષદમાં મળી આવે છે; એટલુંજ નહિ પણ આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોના ઈશર કરતા ઉપનિષદ-માનુ અમારે એ આકાશતત્ત્વ વધારે પરિપુષ્ટ લાવવાનું—વધારે વિકસિત સ્વરૂપનું—છે, પણ તે મૂળતત્ત્વ પૂરતુંજ. એ આકાશ-તત્ત્વના કાર્વની વ્યાખ્યા કરવા જતા અર્થાત્ એના માર્ગદર્શનું નિરૂપણ કરવા જતા અનેક ભૂલો થયેલી છે સમસ્ત જગતની જીવનસૃષ્ટિ યાને જગતની સમમ ચેતનસૃષ્ટિ એ સર્વવ્યાપી જીવન-શક્તિનો વિભિન્ન વિકાસમાત્ર છે, અને એ સર્વવ્યાપી જીવનશક્તિ અથવા સર્વવ્યાપી ચેતનનો સિદ્ધાન્ત અમારા વેદના અબ્રહ્મવિભાગ-માં રહ્યું થયેલો છે. તદિતિમાં પણ એક લાખા મતથી પ્રાણુની સ્તુતિ ગાયેલી છે. એ પ્રાણુજ જગતની સકળ ચેતનમૂર્તિનો મૂળમૂલ આધાર હોય તેમાદાજ તે જાણ લિન્ન સ્વરૂપે અવિભૂત થયેલી છે. વળી તમાનામાના કેટલાકને એ જાણીને આનંદ દશે કે, પૃથ્વીના જીવોદભવતત્ત્વો આધુનિક યુરોપીય વૈજ્ઞાનિકોના મનને મગતો સિદ્ધાન્ત વૈદેક દર્શનમાં પણ મળી આવે છે. અક્ષયજ્ઞ, એ તો આપ તથાજાજ જાણના હર્ષ કે, પૃથ્વીપરનો જીવ અન્ય મહો-માથી લક્ષ્ય રહ્યો છે, એવો એક મત આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોમાં પ્રચલિત છે તેવીજ રીતે અમારા પણ કેટલાક દાર્શનિકોનો એવો સ્થાપિત સિદ્ધાન્ત યાને સિદ્ધ મત છે કે, જીવ અદલોકમાથી પૃથ્વી-પર આગમન કરે છે.

ત્યારે હવે, જો આપણે નૂળ નત્વો ખૂંતેજ વિચાર કરીએ, તો તો કહેવું પડશે કે, વિજ્ઞાન અને જાણ સિદ્ધાન્ત નું પ્રતિપદન કરવામાં તથા સામાન્ય અનુમાનો દો-વામાં વેદના આ વિચારોનો ભદ્ર નીડર અને સ્પષ્ટતા હતા. રથૂજજગત ઉપરથી તેમણે જગતના સ્વરૂપનું

જે નિરાકરણ તારવી કાઢેલું છે, તે જોખણે તેલું સતોષકારક છે. અર્વાચીન વિજ્ઞાનનું વિશાળ અનુસીધન એ નિરાકરણની દિશામાં એક કગલું પણ આગળ લઈ જતું નથી; કારણકે એના મૂળતરવો પોતે એ કામચા નિષ્ફળ નીકળ્યા છે. અત્યંત કે, જે મૂળ તરવો પોતે જગતના રહસ્યનો પ્રકૃત મીમાંસા કરવાને અસમર્થ નીવડ્યાં તે મૂળતરવોની જારીક તપાસ અને વિસ્તૃત માહિતીથી વિરોધ લામ મવાની લગી નથી. આકાશતત્વ માને ધરના મૂળ સિદ્ધાન્ત જગતના રહસ્યનું ઉદ્ધારન અથવા નિરાકરણ કરવામાં એ નિષ્ફળ નીવડ્યો, તો એ ધરને લગતી આત્માની જીણી ઝીણી શોધખોળ અને માહિતીઓ એ સત્ય તરફ આપણને જરાયે આગળ લઈ જતી નથી. એજ પ્રમાણે સર્વવ્યાપી પ્રાણનો વાદ પણ એ પ્રાચીનકાળમાં એ રહસ્ય ખોળવાને અસમર્થ નીવડ્યો હોય, તો પછી આત્માના તેના વિસ્તૃત અનુસીધનથી વિરોધ કંઈ નીવળવાનું નથી; કારણ કે વિસ્તૃત અનુસીધન અગર જારીક જારીક વિમતોથી જગતના મૂળ-તરવોમાં કંઈ ફેર પડતો નથી. મારી કહેવાની મતલબ એ છે કે, મૂળતરવોના અનુસીધનમાં હિંદુ વિચારકો આધુનિકોના જેટલાજ કિબલના કેટલીક વાર તો તેમના કરતા વધારે સાદસિક અને છાતી-ચઢા હતાં. તેમણે કેટલાક તો એવા લબ્ધ અનુમાનો દોર્યાં છે કે જેવા આજ સુધી દોરાયા નથી; તેમણે શોધા કારેલા અનેક સુવિસ્તૃત સાધારણ ગિયમો તો આજ પણ હજી સંપૂર્ણ નૂતન છે. તેમના પ્રયોગો એવા અનેક આવિષ્કારો સતવાદરૂપે પહેલા છે કે જે આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોને હજી ચેતવાડતરીકે પણ ગ્રામ વધા નથી. ઉદા-હરણતરીકે તેઓ આકાશતત્વ અથવા ધરના સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરીનેજ અટક્યા નથી, પણ આગળ વધીને તેમણે સમષ્ટિ મનનું વર્ગીકરણ કર્યું છે, અને મન એ આકાશતરવોના એક સૂક્ષ્મતર પ્રકાર છે એવું પ્રતિપાદન કર્યું છે. એ જપરાત તેથીયે આગળ વધીને મન કરતા પણ વધારે સૂક્ષ્મ આકાશતત્વની શોધ કરી છે; છતાં પણ તેથી કંઈજ નિરાકરણ થતું નથી, પ્રત્યેક જોમને તેમ જોએ રહે છે. અર્થાત્ આજજગતને લગતા ફાવે તેવા ખોટાના જાનથી પણ એ રહસ્યનો રહેાટ થઈ શકે તેજ નથી. આગામી આ કથનને સાંભળી વૈજ્ઞાનિકો કહે છે કે “પણ અમે તો હજી સહેજડીજજ જાણવા માડકુ છે; થોડાક દબાર વધે” થોડો અને પછી જુઓ કે અને એ કાગડો ઉડેલીએ હીએ કે નહિ—એ રહસ્યની મીમાંસા અમે અવસ્થ કરીશું.” કિંતુ અને વેદાંતીઓ એના જવાબમાં કહીએ છીએ કે “ના, તેમ નહિ બને; કારણ કે મનની સસીમતા અમે નિર્મસંશયપણે સાબીત કરેલી હોવાથી અમે બારપૂર્વક કદાએ છીએ કે, જાનથી મન અમુક મીમાંસા ખદ્ધર વિચરી શકે તેજ નથી.” મહાપ્રમાદ દેસ, કાળ

અને નિમિત્તને આધીન હોવાથી આપણે તેની સીમાની બદલ જઈ શકીએ તેમ નથી જેવી રીતે કોઈ પણ મનુષ્ય પોતાની જાત માને પોતાના “સ્વ” માથો બદલે દૂદી આવવા સમર્થ નથી, તેવીજ રીતે કોઈ પણ માણસ દેશ અને કાળના નિયમોએ સ્થાપન કરેલી મર્યાદા વટાવી જવા સમર્થ નથી આ દેશ, કાળ અને નિમિત્તના નિયમોનું રહસ્ય પામવાની માયાફાડ કરવાથી પણ કંઈ વળે તેમ નથી એવો એકે એક પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડવાનો, કારણ એવો પ્રયત્ન કરવો એટલેજ એ ત્રણેની મત્તાનો સ્વીકાર કરવો એ ત્રણેનું અસ્તિત્વ માન્યા વગર તેમના રહસ્યને પામવાનો પ્રયત્નજ ન થઈ શકે, અને તેમની સત્તાને એક વાર માન્ય કરી એટલે પછી તેમનું રહસ્ય પામવાનું સંભવેજ રી રીતે? તો પછી જગનના અસ્તિત્વવાદનો માને જગત સત્ છે એ કથનનો અર્થ શો? ‘આ જગતનું અસ્તિત્વ નથી માને જગત મિથ્યા છે’ એ કથનનો પણ શો અર્થ? એ કથનનો અર્થ એટલેજ છે કે, એનું ગિરપેશ કિંવા સાવ સ્વતંત્ર એવું અસ્તિત્વ નથી મારા, તમારા તેમજ છતર સર્વ જાણના મનના સબધ પૂરતું તેનું કેવળ આપેક્ષિક અસ્તિત્વ છે આપણને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે, તેમની સહાયથી આપણે જગતને નિદાણીએ ઊંચે અને ઓળખીએ છીએ પરંતુ એક ઇન્દ્રિય જે વધારે પ્રાપ્ત થાય તો અસારે આપણે તેને જે રૂપમા જોઈએ છીએ તેના કરતા કંઈ જૂદાજ રૂપમા જોઈએ- તેનામા કંઈ ઓર વિશેષતા અનુભવીએ, એટલુંજ નહિ પણ હજી ખીજી એકાદ ઇન્દ્રિય વધારે સાપડે તો તેના કરતા પણ કંઈ અવ નવું રસરૂપ જગતનું આપણને લાગે તેથીજ અમે કદીએ છીએ કે, તેનું વાસ્તવિક અસ્તિત્વ નથી મતલબ કે, જગતનું અસ્તિત્વ સનાતન, અવિચળ અને અનત નથી પણ વર્ણી, એને અસ્તિત્વ-શૂન્ય કહેવાથી માને એના અસ્તિત્વનો મુદ્દન ઇન્કાર કર્યાથી પણ પાડે તેમ નથી, કારણકે તેની વિદ્યમાનતા આપણે નજરે નિદાણી-એ ઊંચે, એટલુંજ નહિ પણ તેની અદર રહીને અને તેની સાથે સામેય થઈનેજ આપણને પોતપોતાના નર્થ કરવા પડે છે તાત્પર્ય કે ‘જગત’ એ સત્ અને અસતનું મિશ્રણ છે.

ઉપર મુજબના સૂક્ષ્મ તાત્ત્વિક વિચારોને અલગ રાખના આપણી રાજી દી જી દગીના રચૂળ કાર્યોનો વિચાર કરીશું, તોપણ આપણને માત્રમ પડશે કે, આપણુ સમસ્ત જીવન આ સત્ અને અસતતા વિરોધલાનનુંજ સમિશ્રણ છે જ્ઞાનની જાગૃતમા પણ એ વિરોધભાવ મોલુદ ન્દેસો ॥ જિનાસા દોષ તો માનવી સર્વ કંઈ જાણી શકે, એવું આપણને લાગે છે ખરૂં, પરંતુ તે દિશામા મનુષ્યની સહેજસાજ પ્રગતિ થતા પહેલાજ તેની મમક્ષ દિમાનપ થી પણ અમેઘ એવી એક દિવાન ખડી થાય છે કે જેને ઉદ્દનધન

કરવાનું સામર્થ્ય તેનામા નથી હોતું પોતાનું સઘળુંજ કાર્ય એક વર્તુલમા ચતુ તેને માલમ પડે છે, અને તે વર્તુલને પાગ કરી જવાનું તેને માટે કેવળ અશક્ય છે. ઉકેલ માટે હાથ ધરેલા તેના એ પ્રાણુ-પ્રિય પ્રાણે તેને ગતિદિવસ ઉત્તેજિત કરી કરીને સાદ માટે છે, પણ તેનો ઉત્તર સરખો આપવાની તેની શુભસ નથી; કારણકે પોતીકી શુદ્ધિની સીમા ઉલ્લંઘી જવી એ તેની તાકાત બદારની વાત છે આમ છતાં પણ એ રહસ્યોને પામવાની ભાવના કિંવા લાલસા તો તેના અંતરમા જેવી ને તેવી પ્રબળ રહે છે. પણ ખદ પૂછાવો તો એવી ભાવનાનું-એવી લાલસાનું દમન કરવામાજ શ્રેય છે, અને એ વાત કદાચ આપણી બધુ બદાર નથી. આપણા પ્રત્યેક નિઃશ્વાસની સાથે ઉદ્ભવતો આપણા હૃદયનો પ્રત્યેક ધબકારો આપણને સ્વાર્થપરાયણ થવાની પ્રેરણા કરે છે તથાપિ તેજ ધડીએ કોઈએક દિવ્ય શક્તિ આપણને એમ સૂચવતી માલમ પડે છે કે, નિ સ્વાર્થતાજ શ્રેયસ્કર છે જ-મતાવે તજ પ્રત્યેક બાળક સુખાશાવાદી (જાપ્ટીમીસ્ટ) હોય છે; તેને કેવળ સુખનાજ સ્વપ્ના આવ્યા કરે છે. તમણાવરયા પ્રાપ્ત થતાં તે પહેલા કરતા પણ અધિક સુખાશાવાદી બને છે. તે સમયે તેને મૃત્યુ, પરાજય કિંવા અપમાન જેવી કોઈ ચીજ છે, એવું મનાવતુ પણ મુશ્કેલ પડે છે-અર્થાત્ મૃત્યુ, પરાજય કે અપમાન જેવી કોઈ ચીજ છે એવું માનવાની પણ તે સમયે ધ્રુવક ના પાડે છે. પરતુ વૃદ્ધાવરયા આવતાજ તે શખ્સને પોતાનો જીવનમહેલ શેખરવદીના મહેલની માફક જમીનદોસ્ત ચેચેયો માલમ પડે છે; તેના મીઠા મધુરા સુખસ્વપ્ના કમાના ય્યા ઉઠી ગયેલા જણાય છે અને એક વખતનો ■ ચૂરત સુખાશાવાદી સાવ નિગાશાવાદી બને છે. એ રીતે આપણે કુદગતના ધર્યા બાધ બાધને આશાશૂન્ય અને અતઃશૂન્ય બની ક્યાં જઈએ છીએ તેના જ્ઞાન વગર એક છેડેથી છેક બીજે છેડે જતા રહીએ છીએ. આ ઠેકાણે લલિત વિસ્તર નામના શુદ્ધ-મરિત્રમાનું એક પ્રસિદ્ધ સંગીત મને યાદ આવે છે એ પુસ્તકમા લખ્યું છે કે, શુદ્ધ ભગવાનનો અવતાર માનવસમાજના પરિત્રાણ અથવા ઉદ્ધાર માટે હતો, છતાં પણ રાજમહેલના વિલાસવૈભવમા પડતા તેમને પોતાના અવતારકાર્યનું વિસ્મરણ થઈ ગયું એટલે કેટલીક દેવબાળાએએ આવી તેમને જમાડવા સાડ યાને તેમનું આત્મજ્ઞાન સ્પુરાવવા સાડ એક સુદર ગરબો ગાયો એ આખાય ગરબાનો મર્મીય એજ હતો કે “આપણે જીવનઐતની અદર આગળ ને આગળ વહે જઈએ છીએ. એ સ્રોત સતત પરિવર્તનશીલ હોઈ તેને નથી નિવૃત્તિ કે નથી વિગમ.” અર્થાત્ કે મનુષ્યનું જીવન એક સ્રોત અથવા નદી જેવું હોઈ નદીની માફક તે પણ અવિશ્રાતપણે નિરતર વહે જાય છે-નિવૃત્તિ કે વિરામ શી વસ્તુ છે તેનું જ્ઞાન મરણ તેને

નથી હોતુ તો પછી કયુ મુ ? જેની પામે ખાવાપીવાના પૂરતા સાધન છે તે દમેશા સુખાશાવાદી નહે છે, અને દુખની વાત કાને ધરવાની પણ ના પાડતા કહે છે કે “ભય ઉપગમવનાર દુખની વાત મારી આગળ કદા મા-સમાનના દુખ અને ક્ષેત્રની વાતો મને મલગાવો મા” તેની પાસે જઈને જો એટલુંજ કહો કે “બધુંજ સુખ કુ છે, બધુંજ મગજમય છે” તો તગજ તે બોલી ઉઠશે કે “હા, હા, તમે સાચુંજ કહો છો જુઓ, હું મ’પૂર્ણ સનામન છું, જેવા કાન્તે નારે મનોહર મકાન છે, હડી કે ભૂખથી મારે બહીવાતુ નથી, મોટે મોટોમાની કરીને એ ભયાનક દરેશો મારી આગળ ચીત મોજ નહિ” પરંતુ ખીજી તરફ અનેક જથ્થે ભૂખ અને હડીથી પીડાતા અને મનતા નજરે પડે છે એવાની પાસે જઈને કાવો મોટે કહીશ કે “ભાઈ બધું કેવું સુખમય છે, કેવું મગજમારી છે” તો તેઓ તમારી એ સુખ, સૌંદર્ય અને મગજની વાતને સાંભળવા ધસીને ના પાડશે, કારણ કે તેમનું સમગ્ર જીવન બીજા સુખમાં વ્યતીત થઈ રહેતું છે. પોતે દુખ અને ક્ષેત્રમાં મગજના દોષ ત્યારે બીજાઓ સુખવેનમાં રાને એ તેમને કેમ રહે ? તેથી તેઓ કહે છે કે, “બધાયને ભય દેખાડો, અમે રડતા હોઈએ ત્યારે બીજાઓ કેમ હસે ? અમે બધાયને અમારી સાથે રોવડાવીશું કાણ કે અમે દુખ-પીડિત છીએ તેથી બધાજ દુખપીડિત થાય એવું ઈચ્છીએ છીએ એમાજ અમારી શાંતિ છે” તાત્પર્ય કે, દરેક જથ્થે પોતપોતાની હાલતપરથ જ જગતની હાલતને માપે છે એ રીતે આપણે સુખાશાવાદમાંથી નીકળી નિરાશાવાદમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ-માનો કે આપણે સુખાશાવાદ અને નિરાશાવાદ વચ્ચે પોતા ખાઈએ છીએ.

વળી શ્રુત્યુની ભયાનક ઘટના નજર આગળ રાતદિવસ ચાલી રહી છે સમગ્ર મમાજ શ્રુત્યુસુખમાં મસ્તી રહી છે ‘જલુ તે જવાનું’ એ ન્યાયે સર્વ કંઈ વહેતું મોકું નષ્ટ થાય છેજ આપણી ઉન્નતિ, આપણા આડબર આપણા સરકાર, આપણા સુધારા વધારા, આપણા વંશવંશિવાસ અને ઐશ્વર્ય તથા વિદ્યા-જ્ઞાન વગેરે સર્વ કંઈની એકજ ગતિ છે-બધુંજ મનુષ્યાધીન છે, જે છે તે એજ છે, એજ નિશ્ચિત છે દાખનાતગીકે મોટા મોટા ભવ્ય નગરો ઉભા થાય છે અને પાછા નષ્ટ પણ એવા થઈ જાય છે કે તેમના નામનિશાન પણ મગવા કંઈજ થઈ પડે છે, મોગી મોગી સન્નતો ઉદયમાં આવે છે અને પાછી ક્યાની ક્યા દત્તી ન દત્તી થઈ જાય છે-અરે ! વિદત્તા મટો સુદ્ધા ચૂર્ણ વિચૂર્ણ થઈને ધૂળ બેગા થાય છે અને અન્ય મટોના વાનાવ-જુને પ્રભાવે તેના રજકણો અદી તરીકે ઉડે છે આ વ્યાપાર આજકાલનો નથી, પણ કંઈ અનાદિમગથી આવતો આવ્યો છે. શ્રુત્યુ એજ સમજાતું સદ્ગરથાન છે-સમગ્રચર

સર્વ કંઈ છેવટે મૃત્યુનેજ ભેટ છે. જીદગી, રૂપ, દોષત, મત્તા, સદ્ગુણ ધ્યાનિ સર્વનું છેવટ મૃત્યુ છે. સંત, સાધુઓ તેમજ મહા-પાપીઓ, ગન્ધર્વકેમવગા મહાવનાર્ગ તેમજ ચીંચરેહાવ બટકનારા-સર્વ કોઈ મરે છે બધાજ કાળનો કોળિયો બને છે અને એ વાત રાતદિન નબરે પડે છે, છતાં પણ જીદગી માટેની આ ભયકર મમતા જેમની તેમ કાયમ રહે છે. કોણ બણે શાથી પણ આપણે જીદગીને મંકોડાની માફક વળગી રહીએ છીએ અને સ્વેચ્છાપૂર્વક તેને છોડી શકતા નથી. જીદગી માટે આવડું મમત્વ આપણને કેમ છે અને તેનો પરિભાગ આપણે ગજબુદ્ધીથી કેમ કરી શકતા નથી ? તેની આપણને ખબર નથી અને એજ માયા છે.

માતા જતન કરી બાળકને ઈછેરે છે અને તેનું લાવનપાલન કરે છે; તેનું મન, તેનું જીવનસર્વસ્વ બાળકમય હોય છે; તથાપિ ભોગજોગે તેજ બાળક મોઢા આદમી જનતા એક મહાદુષ્ટ અને પશુતુલ્ય નીવડે છે અને પેની વહાલમોહ માતાના વાત્મલ્યનો બદલો રોજ લાતપાડુથી વાળે છે. આમ છતાં પણ માતા તો પુત્રને વળગતીજ રહે છે એમ કરતા પુત્રના વધતા જતા અભ્યાસારથી તેની વિચારશક્તિ કદાચને જમત યાય છે, તો તેને રનેહના આચ્છાદન તળે તેણી તરતજ દાખી દે છે, અને 'બધું' પાછું જૂની જાય છે. તેણીને લાગે ખબર હોય છે કે, એ આર્દ્રલુ વાસ્તવિક ગીતે રનેહ નથી, પણ એક અઘાત યકિતનો તેના જાનંતતુઓ પર અધિકાર જામેલો છે. એ શક્તિના પ્રભાવમાથી તેનાથી છૂટા થવાય તેમ નથી. ગમે તેવો પ્રયત્ન કરવા છતાં-ભગીચ પ્રભાસ આદર્શ છતાં તેણી એ બંધન તોડી શકતી નથી-એ પાશમાથી તેણી છૂટી શકતી નથી એજ માયા.

આપણે નોં કોઈ શ્રીક માયામાના કલ્પિત સુવર્ણભોમની* ગોધમા

* શ્રીક લોકોના પૌરાણિક સાહિત્યમા વર્ણન છે કે, શ્રીસ દેરાના દેસાથી માતના રાજવંશી આશામાસને નેફલ નામની રાણી હતી. તેને પેટ ફિક્સાસ નામનો એક પુત્ર અને હેલ નામની એક કન્યા અવતર્યા તે પછી થોડી મુદતે નેફલ મૃત્યુ પામી અને આશામાસ ઈનો નામની એક ન્યાડમસ કન્યા જોડે ફગી પરણ્યો. બેટેથી ઈનોએ રોમ્યના સવાનો માટે પતિના કાન લાભેરના માડયા અને કેટલાક ચન્નિને અને તોણીએ દેવને પારે ફિક્સાસનો ભોગ આપવા કાળે પતિ પાસે હા બાજાવી પણ બલિદાન માટે ઠસવેલો દિવસ આવી પહોંચવા પહેલા ફિક્સાસની સ્વર્ગસ્થ જનેતાનો આત્મા તેની પાસે હપસ્થિત થયો અને તેને એક સુવર્ણભોમયુક્ત યાને સોનાના વાળવાળો મેટો આપી કહ્યું કે “આનાપર સવાર ૫૯ વૃ સમુદ્ર-પાર પવાચન કરી નવ” તે પ્રમાણે બેટનેને લઈ ફિક્સાસે પ્રયાણ કર્યું. પણ મધ્યદરિયે તેની બહેન મેટા પરદી બજડી પડી અને સમુદ્રના અગાધ જગમા ડૂબી ગઈ પછી ફિક્સાસ કાગા સમુદ્રના પૂર્વવટે આવેલા મલ્કિમસ નામના સ્થળે આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં જકસ દેવને તે મેટાનો ભોમ થવાથી તેનું

આમતેમ બાથોડિયા મારીએ છીએ. દરેક જણ ધારે છે કે એ વસ્તુ પોતાને સાપડશે-પોતાના ભાગમાં તે લખાયેલી છે પણ તેમના કંટલા સસારમાં દ્રવિત રહે છે? સમજનાર માણસો સઘળાજ સમજે છે કે એ સુવર્ણભોમ, બે કરોડમાં એમદ મનુષ્યનેજ મળવાનો સંભવ છે, તથાપિ સમજી નસમજી બધાજ તેને પ્રાપ્ત કરવા બાથોડિયા ભરે છે અને આકે રાપાતાળ એક કરી નાખે છે એટલેજ નામ માયા

મૂતાત ઠાળ ઉન્નત મસ્તકે સસારમાં યથે-છ વિદરી રહ્યો છે- નિરાદિન અનેક જણને આપણે એ ઠાળના ભોગ થઈ પડતા લેખ્યે છીએ, ઠાળ પણ આપણે તો મનમાં એમજ આકે ખાયા કરીએ છીએ કે, આપણે કદી મરવાનું નથી-આપણે ચિરકાળ દ્રવિત રહીશું કેવા વિશ્વાસ! ધર્મરાજ મુષિદિરને એક વાર એક યથે પ્રશ્ન પૂછ્યો હતો કે “પૃથ્વીપર સૌથી મહાન કૌતુક કયું છે?” તેના જવાબમાં ધર્મરાજએ જણાવ્યું હતું કે “આણુબાણુ ચોમેર અનેક જણ દરોજ મરે છે તે નજરે નિહાળ્યા છતાં જીવતા માનવી ધારે છે કે ‘અમે કદાપિ નહિ મરીએ’ તે મોટામાં મોટું કૌતુક છે” એવુંજ નામ માયા

આ વિષય વિશદભાવ આપણી શ્રુતિ, જ્ઞાન-રે જીવનની સમસ્ત ઘટનાઓમાં વ્યાપેરો હોઈ સર્વ નજરે પડે છે સુખ એ દુઃખનો અને દુઃખ એ સુખનો અનુગામી થાય છે કાંઈ એક સુધારક જન્મે છે અને કાંઈ અમુક જાતિ કિંવા પ્રજાની અદર પ્રવર્તી રહેવા અનેક દોષાનું નિવારણ કરવા કમર કસે છે, પણ તે દર થાય તે પહેલાં તો દગ્ગરો ખીમ્મ અનર્થ અન્યથ પ્રગટે છે એ તો પડવા બેરેલા પુરાતન મકાનના જેવી વાત છે અર્થ યથેના મકાન ને એક ઠેકાણે યોગકથીગક કરવી હિનું રાખવા જતા તે ખીજી બાણુએથી ખવાવા માડે છે, અને એ ક્રમ એ અર્થ મમાનને સપૂર્ણ તોડી પાડી તેને નવેસર રચવામાં ન આવે ત્યાંથી અવિરત પણે ચાલ્યાજ કરે છે તેજ પ્રમાણે માનવમયાનું પણ સમ જુગ અમારા હારતવર્ષમાં સુધારકો પરાણે પગવવામાં આવતા વૈવંધ્યનના અનર્થો સામે ઝુબેરા ચલાવે છે. ત્યારે તમાગ પાશ્વત્ય પ્રદેશોમાં અવિવાદિત રહેવાનો વાયરો વાઈ રહ્યો છે અને એજ અર્થના મોડામાં મોટો અનર્થ કિંવા દોર છે-અર્થાત્ એક બાણુ

ચામડું લઈ તેણે માર્સ દેવના મુજામાં જટકાવ્યું એક દેવ ને ચામડાની રાતદિવસ રમ્યા કર્યા હાગ્યો. કટલીક મુદત વીત્યા બાદ તે મુવર્ણભોમને લાવવા કાળે આયામ સને ભરીએ જ્યાસન તેના પ્રતિસ્પર્ધીન ઇલાહાથી નડ્યો અને આના નામના એક વિશ વ વદાજમાં અનેક સુવિખ્યાત વીરોને લઈ નીકળે. રસ્તામાં તેને વિવિધ મક રની મુશીબનો ની છતાં તે બધીનું નિવારણ કરી તે માર્સ દેવના મહિના પહોંચ્યો અને જેવની દિશ વસ્તુને સુવર્ણભોમ, તે નેજવવામાં સફર થયે શોકાના પુરાણમાં આ ઘટના આ મૌનેટિક એક્સપેરિસન નામે સુખસિદ્ધ છે. (ગેલ્લન ફલીસ)

કંવારાના કષ્ટ કાપવામા સદાયજીત થવાનું, તો બીજી તરફ વિધ-
વાઓના સંકટનું નિવારણ કરવા કટિબદ્ધ થવાનું છે. કારણ કે
બન્ને દુઃખી યાત્ર છે. સસાર એમજ ચાલે છે સસારના અનર્થો
જૂના સંધિવાતના હાડીલા દર્દ જેવા છે. દવા કરી કરી તેને મસ્તક-
માથી કાઢો તો તે જાદનમા ભરાય છે, અને જાદનમાંથી હાકો તો
પગમા ભરાય છે, પણ એ રોગ પીછો નથી મૂકતો તે નથીજ મૂકતો.
જગતમા કેટલાક માણસો દોષતમ હ હોષ વિદ્યા, વૈભવ અને જ્ઞાન-
સંપાદન—એ તેમનાજ હાથનો ઇન્જરો બની રહે જ્ઞાનનો મહિમા
કેવો ભારે છે અને તે કેવું મનોહર છે ! જ્ઞાન મેળવવું અઠા, કેવું
સુંદર છે ! અને છતાં તે કેવળ અમુક વર્ગનાજ હાથમા ! કેવું
ભય કર ! એવામા કોઇ સુધારક જન્મે છે અને જનસમુદાયમા જ્ઞાન-
નો મહિમા ફેલાવી ઉપદેશો છે કે “વિદ્યા, વિત્ત અને સરકાર—એ
કોઇ એક સુનદા વર્ગનીજ મિલકત નથી, સર્વ કોઈ તેમને મરજી
મુજબ મેળવી શકે છે.” સુધારક પોતે ઉપદેશ આપીનેજ વિરમતો
નથી, પણ પોતે ઉપદેશોથી વસ્તુઓ સકળ જનસમુદાયને સહેલથી
પ્રાપ્ત થઇ શકે તેવા પ્રયત્ન કરે છે અને તેને સફળ કરવા ભારેમા
ભારે જહેમત ઉઠાવે છે પરિણામે જનસમુદાયમાના કેટલાક જણ
વધારે સુખી બનતા જાય છે; પણ એ જ્ઞાનનું ચિત્તન-મનન જેમ જેમ
વધારે પ્રમાણમા થતું જાય છે યાને પ્રભ જેમ જેમ વધારે સુધક
અને સરકારી બનતી જાય છે, તેમ તેમ તેના શારીરિક સુખનો
હાસ થતો જાય છે સુખની સવેદના યાને લાગણી સાથે અસુખ
કિવા દુઃખની લાગણી પણ તેટલીજ તીવ્ર બને છે તો પછી આપણે
કયો માર્ગ મહણ કરીશું ? આપણે અહીં રહ્યા જો કંઈ થોકુ ધણ
સુખ ભોગવીએ છીએ, તે બીજે કોઇ કેશણે તેટલાજ પ્રમાણમા
અસુખ ઉત્પન્ન કરતું દરી. સઘળાજ વસ્તુની એ સ્થિતિ છે—માનો
તે એક કુદરતી કાવત્ર છે તરણોના મગજમા કદાચ આ વાત એકા-
એક નહિ ઉતરે, પણ જેમણે જગતના વાયરા લાખો વખત ખાધા
છે અને જેમણે સસારની અનક ધાર્મી સૂઝા અનુભવી છે, તેમને
મળે એ વાત ટપ દધને ઉતરશે ભાઈ ! એજ માયા છે.

માયાનો આવો વ્યાપાર તો રાતદિવસ જેમનો તેમ અસ્ખલિત-
પણે ચાલ્યાજ કરે છે, કિન્તુ તેની મીમાસા કરવાનું યાને તેનું રદસ્પ
ઉકેલવાનું કામ માત્ર કદિનજ નહિ પણ અશક્ય છે. કોઇ પૂછશે કે,
એમ કેમ છે ? તો કે એ પ્રશ્નનો જવાબજ સંભવતો નથી; કેમકે
તાકિંક દષ્ટિએ જોતા એવો પ્રશ્નજ ઉપસ્થિત થઇ શકતો નથી.
કોઇ પણ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા પહેલાં તેનો ભાવ કળાવો જોઇએ,
પણ અહીં તેમ નથી થતું યાને શુ પૂછવામા આવે છે તેજ નથી
સમજાવું. મતલબ કે, અમુક એક વસ્તુસ્થિતિ યાને સત્ય ઘટનાના
વિ. ૫

સબધમા “કેવી રીતે?” કે “શામાટે?” એ પ્રશ્નજ દોર્લન શકે, આપણે માત્ર એટલું જ જાણીએ છીએ કે, એ જાળત એવીજ છે અને ત્યાં આપણો કંઈ કરતાં પણ તાગ ખાતો નથી. યાને આપણો કોઈજ ઈન્દ્રિય ચાલતો નથી તેને પકડવાનો પ્રયત્ન કરવો, કિંવા આપણા માનસપટ પર તેની આબેદુખ છબી ચીનરવી એ આપણા ગળ જાદારની વાત છે. તો પછી તેનો નિર્ણય તે આપણે કેવી રીતે કરી શકીએ? કેવી છે એ માયા? એના કાર્મને આપણે એક પળભર પણ ચલાવી શકતા નથી. તેને પકડવા જતા તે પ્રત્યેક પળે આપણા હાથમાથી આગળ ને આગળ સરકતી જાય છે. આપણે બધા અધ યંત્રની માફક તેના દોરો દોરાયા જઈએ છીએ. અગાઉ આપણે કોઈ કોઈ વાર કંઈ કંઈ નિસ્વાર્થતાના કે પરોપકારના કામ કર્યા હોય છે, તેમને સંભારીને આપણે મનમા મકવાઈએ છીએ કે “એ કાર્યો મેં મારી સંપૂર્ણ શુદ્ધિ તથા જાણ વિચારપૂર્વક કર્યા છે,” પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોતા તો તે કાર્યો ક્યાં વગર આપણો છૂટકો નહોતો તેથીજ આપણે તે કાર્યો ક્યાં હોય છે. અત્યારે હું આ ઠેકાણે બોલીને આપની સમક્ષ વ્યાખ્યાન કરી ઉપદેશ આપી જાય છું, અને તમે બેઠા બેઠા તે શ્રવણ કરો છો—એ કાર્યો પણ આપણે, તેમ ક્યાં વગર આપણો છૂટકો નથી મારેજ, કરી રહ્યા છીએ વ્યાખ્યાન પૂરે થતા આપ સર્વે અહીંથી ધેર સીરાવરો. ત્યારબાદ આપમાના કેટલાક તો થોડો ધણો પણ ઉપદેશ ઉરમા ઉતારશે અને તેનો લાભ ઉઠાવશે, ત્યારે બીજા વળી એમ પણ માનનાર નીકળશે કે “અમરથો કંઈનો બકબકાટ કરી ગયો.” હું પણ મારે મુકામે જઈશ અને મારા મનમા ધારી લઈશ કે મેં વ્યાખ્યાન આપ્યું છે. પણ ખરૂં પૂછાવો તો એમાત્ર કંઈજ આપણે સ્વેચ્છાથી કર્યું નથી એ તો માયાજ આપણી પામે તેમ કરાવે છે એજ માયાનો પ્રભાવ.

અર્થાત્ કે માયા એટલે સસારની વસ્તુસ્થિતિનું યાને સસારની ગતિનું વર્ણન સામાન્ય રીતે લોકો આવી વાતો સાંભળીને ગભરાય છે; પણ આપણે સાદસિક અને ધર જનવાની જરૂર છે દર્દીની ખરી હાલત છુપાવી રાખવાથી જેમ દર્દીની યથાર્થ ચિકિત્સા થઈ શકતી નથી, તેમજ અત્ય જાળન સંતાટી રાખવાથી કોઈ પણ મવાયનો નિર્ણય કરવાનો સહ માર્ગ લાધતો નથી. તમે સૌ સમયાની વાત તો જાણતાજ હશે. પોતાની પૂઠે પડેલા ચિકારી ફૂંસાઓથી બચવા કાળે સમગ્ર પોતાનું માયું નીચે બોલપર સતાટી દર્દને જેમ પોતાની જાનને મવામન અને મુશ્કિલ માને છે તેવી રીતે આપણે માનવીઓ પણ જ્યારે મુખારાવાદ કિંવા નિરાશવાદના પૂ-મા તણાઈએ છીએ, ત્યારે આપણું વર્તન પણ આમેદજ એ સમસાના જેવું જ હોય છે. પરંતુ માયાના વમજમાથી બચવાનો એ કંઈખરો ઇલાજ નથી.

ખીજી તરફ આ માયાવાદની સામે કેટલાક વાંધા પણ ઉઠાવવામાં આવે છે; પણ ખ્યાનમા રાખવાનું છે કે એવા વાંધા, જેમની પાસે જીવનને સુખ-સ્વચ્છંદતામાં બહેલાવવાનાં સાધનો વિપુલ પ્રમાણમાં હોય છે, તેમની તરફથી સામાન્ય રીતે ઉઠાવાય છે. અત્રે-ઈર્ષ્યક દેશમાં નિરાશાવાદી ચવું જહું કહણ છે. દરેકને મોઢે હું સાંભળું છું કે “સંસારનું કાર્ય કેવું કાંકડું” ચાલી રહ્યું છે ! સંસારની જ્વરી સરસ ઉ-નતિ ચમ્પ રહી છે ! પરંતુ અરૂં પૂછાવો તો એમ બોલનારને મન તો પોતીકું જીવનજ સમસ્ત સંસારરૂપ હોય છે. એનો સંસાર એટલે કે એનું પોતીકું જીવન. ‘પોતે સુખી તો સમસ્ત સંસાર સુખી અને પોતે દુઃખી તો સંસાર આખો દુઃખી’ એમજ સામાન્ય રીતે સોડાનું માનવું હોય છે; અને ઇર્ષ્યકમાં જક આખાદી વિશેષ પ્રમાણમાં હોવાથી ત્યાના સોડાને મન આખો સંસાર આખાદ અને ઉત્તિશીલ લાગે તેમા શી નવાઈ? આ ઠેકાણે પાછા જૂના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે કે “ખ્રિસ્તીધર્મજ દુનિયામાં એક માત્ર ખરો ધર્મ” હોઈ શકે છે, કારણકે ખ્રિસ્તી ધર્મ પાળનારી પ્રજાઓજ જીવો, જગતમાં આખાદ અને સમૃદ્ધિશાળી છે.” પરંતુ આ હેતુવાદમાં યાને આ દલીલમાં વિરોધાભાસ રહેસો છે; કેમકે ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની આખાદાની અને સૌભાગ્યવૃદ્ધિ ખીજી પ્રજાઓની પાપમાલી અને દુર્ભાગ્યવૃદ્ધિ ઉપરજ આધાર રાખે છે. ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની આખાદી અને સૌભાગ્યવૃદ્ધિથી ખ્રિસ્તીતર પ્રજાઓનું સોહી ચૂસાય છે, એ બૂલવું ન જોઈએ-અર્થાત્ કે ખ્રિસ્તી પ્રજાઓને પોતાની આ કહેવાતી આખાદી અને સૌભાગ્યલક્ષ્મી ટકાવી રાખવા માટે કોઈ ને કોઈ શિકાર તો આવશ્ય જોઈએ છે. હવે જો ખ્રિસ્તી ધર્મજ એકસો ખરો ધર્મ હોય અને તેના પ્રભાવથી આખી દુનિયાજ ખ્રિસ્તી બની ગઈ, તો તો પછી અત્યારની ખ્રિસ્તી પ્રજાઓ પ્રમાણમાં ગરીબ થઈ જવાની-નિહાન તેમની સૌભાગ્યવૃદ્ધિ તો અટકી જવાની; કેમકે દલીલ મુજબ તો ખીજી પ્રજાઓ ખ્રિસ્તી બનતા તેઓ પણ આખાદ અને સમૃદ્ધ બનવીજ જોઈએ. જો તેમ ન થાય તો દલીલ મુજબ ખ્રિસ્તી ધર્મની શ્રેષ્ઠતાનો દાવો ખોટો દરે, અને જો ખીજી પ્રજાઓ પણ તેવીજ આખાદ અને સમૃદ્ધ બને તો પછી અત્યારની ખ્રિસ્તી પ્રજાઓને કોઈ ખ્રિસ્તીતર પ્રજાઓ શિકાર માટે ન મળે અને તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ તેઓ કંગાલ બને. મતલબ કે, ધર્મની સમ્યાઈ સંબંધી ઉપલી દલીલજ ખોટી છે, એનું ખંડન એની મેળેજ થઈ જાય છે. ઉદ્દક્ષિજ્જ યાને વનસ્પતિ પશુઓના આદારરૂપ બને છે, પશુઓ મનુષ્યોનું ભક્ષ્ય છે અને તેમાયે અતિનિંદ વાત તો એ છે કે, મનુષ્ય પોતાની જાતપર પણ પરસ્પર જીવારો ચલાવે છે-સખળાંઓ નખળાને હમેશાં પોતાનું ભક્ષ્ય બનાવે છે. જગતમાં સર્વત્ર આમ

યદ્ય રહ્યું છે, અને એજ માયા છે આ રદરસનો ખુનામો જડે છે? દરરોજ નવા નવા ખુલાસા આપણા સાલજવામા આવે છે તેમા કહેવામા આવે છે કે, વખત જતા સૌ સારા વાના થશે જો કે એમ કદાપિ જનશે કે કેમ એ અત્યત સદેહભર્યું છે, તથાપિ દલીલને ખાતર ધડીલાર માની લઇએ કે તેમ થવું શક્ય છે, છતાં પણ આવી પૈશાચિક પદ્ધતિનુજ અવવજન સારા વાના કરવા સાર શામાટે થવું જોઇએ? પૈશાચિક રીતિનો મદદવગર કોઇ શુભ ને મંગળમય પદ્ધતિથી એ મંગળ કાર્ય કેમ સાધી ન શકાય? પૈશાચિક પદ્ધતિથી કદાચ વર્તમાન યુગના માનવસમાજના વશજો ભવિષ્યમા સુખી થશે એમ માનીએ, પણ તેથી આપણને શો લાભ? આપણે શામાટે અત્યારે આ બીધણુ યત્રણુ અને અત્યાચારના ભોગ બનવું? અત્યારની આ યત્રણુની જરૂર શી છે? આ પ્રશ્નનો કંઇજ ખુલાસો થઇ શકતો નથી એજ માયા છે

વળી, ધણી વાર આપણે એમ પણ કહેવાતું સાંભળીએ છીએ કે, જગતના દોષો અને અનર્થો ક્રમે ક્રમે એમની મેળે ટળતા જાય છે, એમનું નિવારણ આપોઆપ થતું જાય છે, એમ થવું એ તો ક્રમવિકાસવાદનું ખાસ લક્ષણ છે અને એવી રીતે ક્રમે ક્રમે પણ સતત નિવારણ થતા-થતા દોષમાત્ર-અનર્થમાત્ર જગતમાથી ટળી જશે અને આખરે કેવળ શુભ અને મંગળ દર્શી તેજ રહેશે સાંભળવામા તો એ બહુ સુંદર અને કર્ણપ્રિય વાત છે, એટલુજ નહિ પણ જેમની પાસે સ સારની સુખસામગ્રી ભરપૂર છે, જેમને જીવન કલહની કઠોર યત્રણુ રોજ ને રોજ સહેવી પડતી નથી અને જેમને આ કહેવાતા ક્રમવિકાસવાદના ચક્કર નીચે ચગદાવું પડતું નથી, તેમને તો એ વાતથી ગનગણીઆ ઉપજ તેમની દાલિકતા અને મિથ્યાકબર વધી જાય તેમ છે એવા નસીમદારોને માટે તો એ વાત ખરેખર અતિશય સુખદ અને શાંતિદાતા છે બહુજન સમાજને સહેવું પડે-પીધાવું પડે, પણ તેમા એમને શું? છાને તેઓ મરી જતા, કચકાઇ જતા કે છુદાઇ જતા, તેમનો શો હિસાબ છે? બહુ સારું, પણ આ દલીલજ મૂળથી છેડા સુધી ભ્રમાત્મક છે એમા પ્રથમ તો પ્રમાણુ વિનાજ એમ સ્વીકારી લેવામા આવે છે કે, જગતમા જણાતા શુભ અને અશુભ એ બે ખરેખરી વાસ્તવિક વસ્તુઓ છે, અને બીજી, પહેલી કરના વધારે દોષપાત્ર ધાગણુ એ છે, શુભનું પ્રમાણુ ક્રમે ક્રમે વધતું જાય છે અને અશુભનું પ્રમાણુ ક્રમે ક્રમે ઘટતું જાય છે આથી કરીને અશુભનું પ્રમાણુ આ રીતે-કે જેને ક્રમવિકાસને નામે ઓળખવામા આવે છે તે રીતે-ઘટતા ઘટતા એક સમય એવો આવી લાગશે કે ન્યારે કેવળ શુભજ અવશિષ્ટ રહેશે આ કહેવું તો બહુ સહેલું છે, પણ અશુભનું પરિમાણ

કમે કમે ખરેખર થતું જાય છે, એ વાત શું સાબીત થઈ શકે તેમ છે? તે વધતું જતું કેમ નહિ હોય? કિંદાહરણતરીકે, એક અરણ્યનિવાસી મનુષ્યને આપણે લઈએ કે જેને મનને સંસ્કારી કેવી રીતે બનાવવું તેની મતામત નથી, પુસ્તક વાંચતાં કરતાં આવડતું નથી કે લેખનકળાનું નામ સુદ્ધાં સાંભળ્યું નથી. એ માણસના અંગ પર આજ રાત્રે પાંચ પંદર સખ્ત ધા કરો અને જુઓ કે ખીજેજ દિવસે તે ખારસો હરતો કરતો થયો છે; એના શરીરમાં એક સુતીદણુ અત્રો ભોંકીને બહાર ખેંચી કાઢો તોપણ તેને જલદી રૂઝ વળી જાય છે અને કંઈ વિશેષ દુઃખ થતું નથી—અર્થાત્ કે સખ્ત ધાયલ થવા છતાં પણ તે અપાટાબધ પાછો સાને થઈ જાય છે; ત્યારે આપણે સુધરેલા કહેવાતા નગરનિવાસીઓ સાધારણ ઉપરછઠ્ઠા પાથી કિંવા રસ્તે ચાલતાં ઠેસ વાગવાથી પણ ટપ દબને રામચરણ થઈએ છીએ. વળી, યંત્રો વસ્ત્રોને સોંધી અને સસ્તી બનાવે છે તથા પ્રગતિ અને ક્રમવિકાસના કાર્યને મદદ કરે છે; પણ એથી થતા જોરલાબ પણ તેવાજ ભારે છે. એક માણસને તાલેવંત બનાવવા કાળે હજારોને કંગાલિયત તથા ભૂખમરને ભેટવું પડે છે અનેથોડાંબધ મનુષ્યોને કૂતરાંબિલાડાં જેવું શુભામી જીવન ચુભારવું પડે છે. જોયું ને, જગત અત્યારે કેમનું ચાલી રહ્યું છે તે! વળી, પાસવચ્છપ્રધાન મનુષ્યોનું જીવન ઇદ્રિયપરાપણુ છે—અર્થાત્ તેમના જીવનનાં સુખદુઃખનો આધાર ઇદ્રિયોની તૃપ્તિયા અતૃપ્તિ ઉપર છે. એવા માણસને જો ભરપટ્ટે ખાવાનું નથી મળતું તો તે દુઃખી બને છે; અથવા તો તેના શરીરને જો કંઈ ઈન્નિયાય છે તોપણ તેનેદુઃખ થાય છે. તેનાં સુખદુઃખના મૂળ ઇદ્રિયજન્ય ભોગોમાં છે તેમજ તેમનો આંતર પણ તેમાજ છે. આવો માણસ જો ઉન્નતિને પથે પરવરે છે અને તેનું જીવન કંઈક ઉચ્ચ સંસ્કારોથી રંગાવા પામે છે, તો તેની સુખની આવના પણ લાગલી વિશાળ બનવા પામે છે. પણ તેની સીમારેખા વધતાં તેની દુઃખની સીમારેખા પણતેટલાજ પ્રમાણમાં વધે છે. અરણ્યનિવાસી માણસ ઈર્ષ્યા કરવાનું સમજતો નથી, કોર્ટ કચેરીઓનાં પગથિયાં ચઢવાનું જાણતો નથી, નિયમિત કરવેરા ભરવાનો તેને મહાવરો નથી કે લોકનિંદાના ભોગ થવાનો તેને ખ્યાલ નથી. વળી પ્રત્યેક મનુષ્યના દિલની સુખ વાત જાણી લેવા માટે જો વિવિધ પૈશાચિક પદ્ધતિઓ પ્રચારમાં આવેલી છે, અને તેના ઝોઠા હેઠળ જો જીવણુ અત્યાચાર માનવજંઘુ પરસ્પર કરે ॥ તેવી પૈશાચિક પદ્ધતિઓના રાતદિન ભોગ થઈ પડવાનો પણ તેને લેશ પરિચય નથી. સમ્યક કહેવાતાં માણસોને હાથે થતા જીવણુ અત્યાચારો જોઈ એ બિચારો મુંઝાઈ જાય છે. શાનનો આવડો આડખર, તેમજ માનવ અપતારનો અને સમ્યકતાનો આવડો ગર્વ હોવા

છતાં પણ મનુષ્ય હિંસક પણ કરતા પણ સદસ્રગણો વધારે હિંસક અને પૈશાચિક વૃત્તિવાળો કેમ બને છે, તેની એ બાબતને સમજાવવા નથી પડતી. મનસુખ કે, આવી રીતે મનુષ્ય ઇન્દ્રિયપરાયણતાના ક્ષેત્રમાં જોમ જોમ બહાર નીકળતો જાય છે, તેમ તેમ તેની સુખાનુભવની ઉચ્ચતર શક્તિઓ વિકસતી જાય છે; પણ તેની સાથે એની દુઃખાનુભવની શક્તિઓ પણ તેટલીજ ખીચે છે. આપણી મરજી હોય કે ન હોય પણ સુખાનુભવની ઉચ્ચતર શક્તિઓ ખીચવાની સાથે દુઃખાનુભવની શક્તિઓ પણ તેટલા પ્રમાણમાં ખીચવાનીજ. સુખદુઃખની શક્તિઓનો વિકાસ થવો એટલે જ્ઞાન-તંત્રોએનું વધારે કામળ બનવું, અને સુખદુઃખ એટલે વૃત્તિઓની તૃપ્તિ યા અતૃપ્તિ. સુખદુઃખ અનુભવવાના જ્ઞાનતંત્રો તે એકના એકજ હોવાથી ઇચ્છાની તૃપ્તિથી સુખ ઉપજવાનું અને અતૃપ્તિથી દુઃખ થવાનું. સંખ્યતા વધતા માણસના જ્ઞાનતંત્રો વધારે કામળ બને છે અને પરિણામે તેની સુખાનુભવની શક્તિઓ સાથે દુઃખાનુભવની શક્તિઓ પણ તીવ્ર બને છે. એનો દાખલો જુઓ.-કેઈ અજણ ને ગમ્મર જેવા પૃથ્વી વર્ગના માણસને ગાળો દેવામાં આવે છે ત્યારે તેની લાગણી કંઈ ઝાઝી દુખાતી નથી. તે તો માત્ર એમજ સમજે છે કે, તેની ઝાટકણી કાઢવામાં આવી અને ગાળો જેમ વધારે સખત અને ખરાબ તેમ તે પોતાની ઝાટકણી પણ વધારે સખત સમજે છે. પરંતુ એક સ્વયં અચવા સરકારી માણસથી એકાદી સામાન્ય ગાળ પણ સાખી ચકાતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ સમાજમાં તેના દરજ્જે જેમ વધારે તેમ એ ગાળ તેને વધારે અસહ્ય થઈ પડે છે. આતુ કારણ એટલુંજ છે કે, તેના જ્ઞાનતંત્રો તે તે પ્રમાણમાં વધારે કામળ બનેલા હોય છે. આવા દાખલા કોઈ એક વિશિષ્ટ સમાજમાં નહિ, પણ જગતના દરેક સમાજમાં જોઈએ તેટલા ગણા આવશે. મતલબ કે, સુખમાદક શક્તિ સાથે મનુષ્યની દુઃખમાદક શક્તિ પણ વધે છે, અને નહિ કે ઘટે છે. આ પરથી તમે સ્પષ્ટ સમજી શકશો કે, ક્રમવિકાસવાદની દલીલ કેવી નબળી છે-ક્રમવિકાસવાદીનો કેસ પાને દાવો કેવો લૂથો છે. સુખાનુભવની શક્તિના વધારા સાથે મનુષ્યની દુઃખાનુભવની શક્તિ વધે છે, એટલુંજ નહિ પણ ઘણી વાર તો મને એમ કહેવાનું પણ મન થઈ જાય છે કે, આપણી સુખાનુભવની શક્તિ યોગાકના નિયમે

૪ યોગાંક અને ગુણાંક-યોગાંક એટલે ૮+૫+૩+૨ વગેરે, અદાઆ આપેલી સંખ્યામાં ઉત્તરોત્તર બબ્બેનો વધારો થયેલો છે-અર્થાત્ કે એક રકમ પોતાની પડોશની રકમ કરતા ૨ જેટલી વધારે છે ત્યારે ગુણાંક એટલે ૩+૧+૨+૨૪ વગેરે; અર્થાત્ કે ગુણાંક એટલે પ્રત્યેક પાછલી રકમ પોતાની પૂર્વગામી રકમ કરતા બમણી હોય તે અદી આપેલી રકમો તપાસશો તો પાછલી રકમ પોતાની પડોશની રકમ કરતાં બમણી જણાશે.

વધે છે ત્યારે દુઃખાનુભવની શક્તિ ગુણાકના ક્રમે વધે છે પ્રગતિને પણ પરવરી રહેના આપણે એ વાત તો સારી પેઠે સમજીએ છીએ કે, આપણે જેમ જેમ વધારે ને વધાર પ્રગતિ કરતા જઈએ છીએ, તેમ તેમ દુઃખના તેમજ સુખના દરવાજા વધારે ને વધારે મોકળા થતા જાય છે જેમકે દવાખાના અને ડોક્ટરો તેમજ રોગીની ચિકિત્સા અને તેમના નિહાનોના વધારા સાથે રોગો ને રોગીઓની સંખ્યામાં પણ વધારો થતો રહ્યો છે ભૌતિક વિજ્ઞાનની અજબ શોધખોળોથી વિદ્યાદુનનની અભિવૃદ્ધિ તથા વ્યવહારની સગવડમાં વધારો થયો છે, પણ તેનીજ સાથે નબળાને કચરી મારવાના અને માતિને નામે અર્થાત દેહાવવાના સાધનોમાં તેમજ જીહારક અન્ન શસ્ત્રોમાં પણ વધારો થયો છે એવું જ બધી બાબતમાં ત્યારે એ બધું શું ? એ તો માયા ભાઈ, માયા !

આ પ્રમાણે આપણે જોઈએ છીએ કે, માયા એ મસારના રહસ્યની સમજૂતી આપનાર કોઈ ચોક્કસ મતવાદ નથી, એ તો સસારની સ્થિતિ અને સસારની બાબતો વસ્તુતઃ જેવા રૂપમાં છે તેવાજ રૂપમાં તેનું આબેહૂબ વર્ણન કરે છે જેમકે-આપણી હયાતિનો મૂળ પાયોજ વિરહભાવ છે યાને આપણા અસ્તિત્વનું મહાશુભ વિરોધભાસના પાયાપર થયેલું છે એ ભયાનક વિરોધાભામની વચમાં રહીનેજ આપણે સર્વત્ર વિચરવાનું છે વળી, જ્યાં શુભ અગર મગળ રહેલું હોય છે, ત્યાં અશુભ અથવા અમગળ પણ સાથે રહ્યું હોય છે, તેમજ જ્યાં આગળ અશુભ અને અમગળ હોય છે, ત્યાં આગળ સાથે શુભ ને મગળ પણ હોય છેજ. તેમજ જ્યાં શુભ હોય છે, ત્યાં મૃત્યુ પણ છાયારૂપે અતુરે છે. જેઓ હમે જ તેમને રાત્રી પડશે અને જેઓ રડે છે તેમને દસવાનું પણ આવશેજ સસારની આ વસ્તુસ્થિતિ જેમ છે તેમની તેમજ રહેવાની, તે બદલી બદલાય તેવી નથી આપણે એક એવું રચાનું અવશ્ય કલ્પી શકીએ કે જ્યાં કેવળ શુભ અને મગળતાનુંજ આત્મભાવ હોય અને અશુભ કે અમગળતાની મધે સરખી ન હોય, અને જ્યાં આપણને કેવળ દસવાનુંજ ગ્રાસ થાય અને કદાપિ રડવુંજ ન પડે એવી કલ્પના કરવી તો સહેલ છે-કલ્પનાના ઘોડા હોડાવવામાં કંઈ જતું નથી પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ જે હદસુધી છે તેવી ને તેવીજ સ્થિતિ જગતમાં સર્વત્ર વિષમાન છે, ત્યાંસુધી તો એવું રચાનું હોવું અસંભવિતજ જ કેમકે વિશ્વની વ્યવસ્થા વિરોધભાવના પાયાપર થયેલી છે, અને તેથી જ્યાં આગળ આપણને દસાવવાની શક્તિ રહેલી હોય છે, ત્યાં આગળ રડાવવાની શક્તિ પણ શુભ રીતે રહેલીજ હોય છે તેમજ જ્યાં સુખ હિપજીવવાની શક્તિનો વાસ છે ત્યાં દુઃખ પેદા કરવાની શક્તિ પણ કોઈ ને કોઈ ખૂણે છુપાયેલીજ હોય

એ કેવલ રૂપ આત્મક, એ જીવનદિ મધ્યે પદ પદ પૈથાની
 કેમિ રૂપ તેજ મધ્ય પદે-તેજ વપુર્ણ સુખીઆ સ્વાય અને
 અમરો એક આત્મક મરી છદ્મીના નથી તેમના તદ્દ લેખને
 તે અત્યંત દૃઢ હૃદય કે જ્યાં અસ્થિના-પ્રાંતિ નિવાસે । કેટલું
 દૃઢિત પદ્મ જેવીજ ગીતે જાના લે-ન કહે કે કે, જે આપણે
 હવે-જે વિગતોને કીધે આપણે આપણું દૃઢિત અભિનય-દે વિ-
 નય-ત્યાગી વાનથી અત્યંત મન પ્રાપ્ત રૂપ છે, તેજ આત્મક
 અને તેજ વિચારો તદ્દ ને ને સ્વચ્છ મ કે-વા આપણે
 અભિનય દત્તેશુ અત્યંત નૌકા-વેનપે તામા દેવની દા કે વ
 મા) ચિત્તનુ જણવ છે કે અને પદ્મ તેના ત્યાગ કેવલુ નવરુ
 નથી કેમકે નૌકા એવ મારુ છે કે, આ દેવને લે વધે-ક દશાવી
 ન્યાય દો દેવ હા । કેમ સુખીઆ વધે-ક પદ્મ એક સમય
 એકે પદ્મ આપણે કે ક્યારે જ વિચારના મધ્ય જનાથી પદ્મ
 આપણને ઉત્તર આત્મક તો આપણે કે જે વસ્તુચિત્તિ આવી-
 ન કેમ, એ આપણે દૃઢિત વિચાર વધાર રૂપા વેલકે,
 એવે કે નવ પદ્મ નરિ તેજ અત્યંત પદ્મ નરિ પદ્મ નવે-
 નિરુપ્ત સુખેશ નરિ તેજ સુખેશ નરિ, પદ્મ કિમયુ નિરુપ્ત-
 લો પદ્મ તમાના લે-તમાને તેજ અત્યંત દૃઢિત દાખનો મો
 હવે-જે પદ્મોના પદ્મ દો હવે-જે વધાર, ન ર્થ કે પદ્મોના
 કે વધાર પદ્મ મુ પ્રમે જન જેવે પ્રમે જનના દેવલે છે, કેમ
 કે એ વાન લે સનીજ હે-કે અમુ-પદ્મ મુન ર્થે સમુજ
 નથી, અને ત્યાં જ્યાં ને જ્યાં જ્યાં નુપ્ત દો-વા નવા
 કીધે ત્યાં ત્યાં ને ત્યાં ને કે સુખની નવરે દુખ પદ્મ રૂપના
 વધાર વધાર દેવ નથી, તે હો-કે પદ્મો કે ત્યાં મુન અત્યંત ર્થે
 પદ્મ કે વધાર જા જા શી હે-કે એના જા જા આ પ્રમે છે-
 પ્રમે તે દુખ પ્રમે ને પ્રમે પ્રમે વધાર આપણે દૃઢિત
 નથી, કેમકે દુખી ની સુખી રૂપનો જેજ નામ કો પ્રમે છે
 આપણી છદ્મીના કેવી વધે-ક પદ્મ ને વધાર અપણે જણાવ
 વધાર દેવી નથી પ્રમે દૃઢિતને તેજ જા જણી જણવ કે
 તે નવ છદ્મિતે જ્યાં પ્રમેથી પદ્મ સમયકે ખરીજ બીજી
 કે આપણે અપણે કે વધાર વધાર ત્યાં જ્યાં ને જે, કેમકે
 વિચારનાથી એવી આ છદ્મીનાથી મુખ રૂપનો જેજ નામ
 કે પ્રમે કે-અત્યંત કે સદ-કેવલ સુખપૂર્ણ અને, દુખનાને
 કે નરિ કે વાન પ્રમે દાને નિદ વધાર નથી એ વાન લે કે
 અપણે નથી કીધી છે ને નવ દુખને કે નવા નામ અપણાથી
 ર્થે પ્રમે વધાર ની સમયકે નથી, એવું નરિ પદ્મ એવી દુખ-
 ન, એવ વધારો વધાર પ્રમે, તેજ આપણે આપણે પ્રમે

ચાતુ રાખીશું નુખદુષ્ણની ઉભય શમિઓજ આ વિશ્વને શ્રવત રાખે છે અને છેવટે એક દિવસ એવો આવે છે કે જ્યારે આપણે સ્વપ્નદર્શનમાંથી જાગૃત થઈને આ માગીના પૂતળા બનાવવાની રમત છોડી દઈશું. તે ખરેખર આ બધા વખત આપણે માગીના પૂતળાનું નિર્માણ કરી રહ્યા છીએ. એ શિખામણ આપણે મદલું કરવી પડશે, અને એ મદલું કરતા આપણને દીર્ઘચિત્ત સમય લાગશે.

વેદાન્ત કહે છે કે—“અનંતજ અતવાણુ બનેલું છે” એ ઉક્તિના આધારપર એક નૂતન દર્શનશાસ્ત્ર કિંવા તત્ત્વજ્ઞાન રચવાના પ્રયત્ન જર્મનીમાં થયેલા છે, અને ઇંગ્લેન્ડમાં અસારે થઈ રહ્યા છે. પણ એ બધા દર્શનકારોના મતનું પૃથક્કરણ કરી જોના માન્યમ પડે છે કે “અનંત તત્ત્વ જગતની અદર પોતાને વ્યક્ત કરવાનો દશ પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે અને યથાકાલે તે પ્રયત્નમાં એ હારશે અર્થાત્ કે નિરપેક્ષાવસ્થા યાને અવ્યક્તતા એ વિકસિતાવસ્થા યાને વ્યક્તતાના કરતા ઉત્તરોત્તર છે કેમકે નિરપેક્ષ સ્વરૂપ વિકસિતતાવસ્થામાંજ પોતાને વ્યક્ત કરે છે. માટે જ્યાંનુધી અનંત તત્ત્વ સંપૂર્ણપણે પોતાને વ્યક્ત કરી શકે નહિ, ત્યાંનુધી આપણે તેને ઉત્તરોત્તર એ કાર્યમાં સદાય કરવી જ નેહશે.” આ કથન કાનને લાગે છે તો ધણુ મધુર અને વળી અનંત વિકાસ, વ્યક્ત-અવ્યક્ત-દ્વારિ દાર્શનિક થાપે. પણ વપરાયા છે પરંતુ આ નૂતન દાર્શનિકોને ઇતર દાર્શનિક પડિતો સ્વાભાવિક રીતેજ પૂછી શકે કે “જ્ઞાન અનંતને સંપૂર્ણપણે વ્યક્ત કરે છે” એ કથન માટે તમારી પાસે આપસગત એવો શ્રી આધાર છે ? નિરપેક્ષ અને અનંત સત્તા સોપાનિક યાને મર્યાદિત જનીનેજ જગતરૂપે પ્રકાશિત થયું છે, તેથી કરી એ દેશો સધળુંજ મર્યાદિત હોવાનું દ્રશ્ય, મન તેમજ શુદ્ધિદારા જે જે કદ અનુભવી શકે તેથી શકાય છે તે બધુંજ સસીમ યાને મર્યાદિત છે મસીમ વસ્તુમાં અસીમત્વ યાને અનંતતાનું આરોપણ કરવું કેવળ બેહુકું છે સમીપ વસ્તુ અસીમત્વને પ્રાપ્ત થાય એ વિચારજ દારવારપદ છે એમ કદાપિ થઈ શકેજ નહિ.

ઉલટ પક્ષે વેદાન્ત કહે છે કે, નિરપેક્ષ અથવા અનંત સત્તા સ્વાતસ્વરૂપે પોતાને વ્યક્ત કરવાની ચેષ્ટા કરે છે, એ વાત સાચી, પણ એવો એક વખત આવશે કે જ્યારે એને પોતાનો એ ઉદ્યોગ નિર્ગર્થક ભાસી સમેતી સેવો પડશે એ પાછા ડગ જરૂરના સમયથીજ ધર્મનો ખરો આરંભ થશે, કાગળ કે વેનગથ એજ ધર્મનું ખરું લક્ષણ છે અને પાછા ડગ જરૂર એટલેજ વૈરાગ્ય સેવે. અત્યંતના જમાનામાં તો વૈરાગ્યની વાત કંઠવી પણ દગિન થઈ પડે છે હું અમેરિકામાં હતો ત્યારે મારેચિત્તે એમ કહેવામાં આવતું કે હું કોઈ પાંચ દબાર વર્ષપર મૃત્યુ પામેલી અને નિશ્ચયપૂર્વક પડમાં

દટાઈ ગયેલી ભૂમિમાથી આવ્યો છું અને વૈરાગ્યની વાતો કરે છું. લોકો કહેતા "જવા દો, જવા દો, એ તો કોઈ પાત્ર હજાર વર્ષ પૂર્વેની દુનિયામાથી આવ્યો છે અને વૈરાગ્યની વાતો કરે છે." ઇર્ષ્યાના દર્શનવેત્તાઓ પણ કદાચ એવું કહેતા હશે, પરંતુ સત્ય માન્યતા કે વૈરાગ્ય અથવા ત્યાગ એજ ધર્મનો ખરો પથ છે ને આ જીવનની સાચી વસ્તુ છે. આણ્ણત પ્રયત્ન મરી જાયો કે, એ સિવાય અન્ય કોઈ રસ્તો છે? બીજો માર્ગજ નથી મારે ત્યાગનુજ સેવન કરો ત્યાગો, જસ ત્યાગો. ઇશ્વરે પણ શું કહ્યું હતું? એજ કે "મારી ખાતર જે પોતાની જાણી કુર્યાન કરશે તેનેજ તે પદ પ્રાપ્ત થશે." એટલું જ નહિ પણ ઇશ્વરે તો વારંવાર ઉપદેશ્ય છે કે— "સંપૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરવાનો ત્યાગજ એકમાત્ર રસ્તો છે." વળી અમારામા કહેવત છે કે ત્યાગે તેની આગે અને માગે તેથી આગે. મારે ભાઈઓ! સૌ કોઈ ત્યાગનુ સેવન કરો—ત્યાગમાજ શ્રેય અને શાંતિ છે. દરેકની જાણીમા એક વખત અવસ્થ એવા આવશે કે જ્યારે અંતરાત્મા આજસ મરડશે અને આ દીર્ઘકાળની વિષાદપૂર્ણ સ્વપ્નાવસ્થામાથી જાગ્રત થશે, અને જાગ્રત જેમ માતાને નિરખી રમકડા કેડી હાથેની સમીપ દોઢી જાય છે, તેમ એ પણ પોતાના આદિસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવા ઉદ્યોગ કરશે, તે વખતે—

ન જાતુ કામ કામાતામુપભોગેન શામ્યતિ ।

હૃદિવા કૃષ્ણવર્ત્તેન ચ ભૂયઃ સ્વામિયર્ચત ॥

યાને "કામીજનોની કામવાસના કામ્ય વસ્તુઓના ઉપભોગથી શાંત પડતી નથી, પણ અગ્નિમા લીની આકૃતિ પડવાથી જેમ અગ્નિની જ્વાળા વધે છે, તેમ કામી જનની વાસના પણ ઉપભોગથી વધતી જાય છે"—એ સત્ય બરાબર તેના સમજવામા આવશે. ઇન્દ્રિયવિવાસ, શુદ્ધિવિવાસ તેમજ અનુબ્ય મનના બીજ પણ વિવિધ વિકાસની એજ રિયતિ-ગતિ છે. તે તે બધાજ મિથ્યા હોઈ માયાધીન છે, બધાજ માયાના એક એવા પાશમા લપટાયલા છે કે જેમાથી આપણે છૂટી જ ન શકીએ. અનંત કાળ આપણે એમા ને એમા દોડ્યા કરીએ તોપણ તેનો અંત આવતો નથી, અને એમા અટવાતા અટવાતા અપ સુખ ભોગવી લેવાનો જ્યાં કંઈ આપણે પ્રયત્ન કરીએ છીએ કે લાગતા દુખના કુચર આવીને આપણને દબાવી દે છે કેવી ભયકર અવસ્થા! અને જ્યારે જ્યારે હું એના વિષે વિચાર કરે છું, ત્યારે ત્યારે મને એમ લાગ્યા વગર નથી રહેતું કે, આ માયાવાદ યાને બધું જ માયામય છે—એજ માત્ર એનો એક મયાર્થ જુવાસો છે આ સંસારમા, અહા! કેટલા બધા દુખના દગવા પડ્યા છે! અને જો આપણે વિવિધ રાષ્ટ્રોમા પ્રવાસ કરીશું તો જણાશે કે, એ દુખના કુચરાઓને દૂર કરવાને એક દેશ એક રસ્તો અખત્યાર કરે છે, તો

બીજી પ્રજા વળી બીજી રીતે મરે છે. એક જાનનું દુઃખ દૂર કરવા જૂદી જૂદી પ્રજાઓએ કેમર કરી છે અને તેને દાગવાના વિવિધ ભાતના પ્રયત્નો અજમાવી લેયા છે, પણ દુઃખસુધી તો કોઈએ સફળતા મેળવી કરી નથી-એટલે કે કોઈને પણ વિજ્ય મળ્યો નથી. જો કોઈ ખૂણે તેનું પ્રમાણ અત્યંત સ્વસ્થ થઈયું હશે તો બીજે ખૂણે વળી તેના ૫૩ વધારે ધાગ થયા હશે એની ગતિજ એવી છે. દિંદુ-ભૂતિએ પોતાની જાતીય વિશુદ્ધતા અને પવિત્રતાનું પ્રમાણ જાગવી રાખવા સાર જાળવ્યું અને અનુમતિ આપી, જેને પરિણામે કેમેકમે સમય દિ દુભાતિનું અધઃપતન થયું છે. બીજી તરફ તમે ઈસ્ટવાસી-એ પણ શું વધારે સારી રિયલિટી છે? અલ્પજાત નહિજ. તમારાં આ કહેવાતા પ્રેમભગ્ન અને સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્યની આશિષો પણ ક્યાં ઓછી છે? યાદ રાખો કે, સતીત્વ અને પવિત્રતાજ દરેકોઈ ભાતિની જીવન-શક્તિ છે. દુનિયાના દત્તિદાસોમા શું તમે નથી જોયું કે, કે ઈ પણ ભાતિના વિનાશનું બીજ તેના અસતીત્વમા અથવા અપવિત્રતામા રહેયું છે? અસતીત્વ અને અપવિત્રતા એ ભાતિના મૃત્યુનું લક્ષણ છે એ જો જાનિમા પ્રવેશ થવા પામ્યું તે ભાતિને વિનાશ દુઃકેડો અથવા દાઢવેતમા છે, એમ સમજી લેવું. આ જુદા દુઃખદાયક પ્રત્યેકો ઉદ્ધેશ ત્વરે શી રીતે થઈ શકે? જો માતાપિતા તરફથીજ પોતપોતાના સત્તાને માટે સુયોગ્ય જોડની પસંદગી થાય છે-એટલે કે પુત્રમાટે યોગ્ય કન્યાની અને કન્યા માટે યોગ્ય વરની પસંદગી કરવાનું કામ માતાપિતાનાજ હાથમા હોય છે, તો આ અનર્થ-આ તમારા કહેવાતા પ્રેમભગ્નના દેવો કહક અંશે ઓછા હાય છે. અમારી ભારતપુત્રીઓમા રસિકતા કરના વ્યવહારકુશળતાનો ગુણ વધારે હોય છે, પણ તેમની જીંદગીમા કાંચ અથવા કાંપના પ્રિયતા જેવું બદલું ઓછું હોય છે હવે જો સમાજમા સ્વોપરોપે પોત-પોતાનો જીવનસાથી પોતાની મેદેજ પસંદ કરી લે છે, તે સમાજમા એ રીતથી કંઈ વધારે સુખ આવી જતું નથી. એમ તો જો જોવા જાએ તો અમારો ભારતભૌ સાધારણ રીતે જદું સુખી છે; ત્યાં પતિપત્ની વચ્ચે ત્રવગના કેસ પ્રાપ્ત થવાનું નથી, એમ કહીએ તો વ્યાસે ઉત્તર પછે, અમેરિકાના તથા સરચાનોમાં કે જ્યાં સ્વાતંત્ર્યની ભાવના પૂરજોસમા પ્રવર્તે છે, ત્યાં જોઈયું તો સુખીઆ પરસ સાર અને સુખીઆ લગ્નસંબંધ જુજ નજરે પડે છે; ત્યારે દુઃખી ધરો અને દુઃખી દેવતાએ ની સંખ્યા અતિથય જડોગા પ્રમાણમા મળી આવે છે. એક વાર દુઃખ ત્યાં કોઈ સખામા મળે દત્તો, ત્યાં મારા સાબજવામા આવ્યું દુઃખ કે, તે સખામા દાખર રહેશે સોએ પૈશી પોણા બામનીએ પોતાના પતિપુત્રાદિકનો પતિત્યાગ થયો દત્તો એ તો જયેજ એમ છે-પેપેર માટીના મૂકા જેવું છે.

અહી તહી બધેજ કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપમાં દુખ તો છેજ. એ વસ્તુસ્થિતિ શુ સૂચવે છે વાર ? એજ કે, આટ આટલા આદર્શો અને વિવિધ ઇલાજોથી પણ માનવસમાજે ઝાંઝુ સુખ લાભ્યુ નથી આપણે બધાજ સુખને માટે મથીએ છીએ, પણ જ્યાં એક બાલુએ જરાતરા સુખની પ્રાપ્તિ થાય છે કે બીજી બાલુથી લાગલા દુખના કુગર ધસી પડે છે.

ત્યારે, શુ હજી પણ આપણે શુભ કાર્ય કરવાનું ચાલુજ રાખીશુ ? અલગત, હા; અને તે પણ પહેલા કરતા વધારે કિંસાઈ ને ઉમંગથી. આટલા જ્ઞાનથી આપણને એ લાભ અવશ્ય થશે કે, આપણુ ઝતુન અને એકદેશીપણુ રહેવા નહિ પામે એ જ્ઞાન-એ શિક્ષણના પ્રતાપે આપણુ ઝતુન એગળી જશે એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતા અગ્રેજો ઝતુનમાં તથાઈ હિંદુઓને “અરે ! આ નરાધમ હિંદુઓ ! તમે નારીજાતિ પ્રત્યે કેવો અયોગ્ય વ્યવહાર કરો છો !” એમ કહી કહી નહિ નિંદે કે તિરસ્કારે. જૂદી જૂદી પ્રજાઓના રિવાજોને તે માન આપતા શીખશે અને ત્યારેજ ઝતુન યાને ઉદ્દેશાઈ જવાની વૃત્તિ કમી થશે તથા વધારે સગીન કાર્ય નીપજશે. ઝતુની લોકોથી કામ નથી નીપજતુ, તેમની પોણી શક્તિ તો નકામા ઉદ્દેશાઈ જવા-માંજ ખતમ થાય છે. જેઓ ધીર, શાંતચિત્ત અને વ્યવહારક્ષ હોય છે તેઓજ કંઈકે કરી શકે છે, માટે આ જ્ઞાનથી આપણને લાભજ છે, આપણી કાર્ય કરવાની શક્તિ એથી વધશે. “વસ્તુ-સ્થિતિજ એવી છે, એમાં કોઈનો દોષ નથી” એવું જ્ઞાન થતા આપણી નિતિક્ષા અથવા સદ્ગુણશક્તિ ખીબશે. વળી દુખ કે અશુભના દેખાવમાત્રથી આપણી ચિત્તશાંતિને ખવેલ નહિ પહોંચે કે મગજ-નું સમતોલપણું ધુમાવી આપણે સલના પરિત્યાગપૂર્વક જાયા ને પકડવા નહિ દોઢીએ મતલબ કે, સસારની ગતિજ એવી છે, એવું સચોટ જ્ઞાન થતા આપણે સહિષ્ણુ બનીશુ. દાખલાતરીકે જો બધાજ મનુષ્યો આમ કરતા કરતા જાયા યાને દોષશૂન્ય બની જાય, તો પછી પશુસૃષ્ટિનો વારો આવશે-અર્થાત્ કે પશુઓ માનવતા પ્રાપ્ત કરશે અને તેમને પણ આપણી માફક એક પછી એક સ્થિતિઓ પસાર કરવી પડશે એજ પ્રમાણે વનસ્પતિસૃષ્ટિ-નું પણ સમજી લેવાનું પરંતુ એક વાત જેમ ચોક્કસ છે કે, નહી જોરથી સમુદ્ર તરફ ધસે છે અને પોતાનું જળ તેમાં દાલવે છે, ને એમ કરતા નદીના પાણીનું એકે એક બિંદુ વિશાળ મહાસાગરમાં સમાઈ જાય છે; તેમજ આ સુખ-દુખ, દર્પ-શોક, હાસ્ય-રુદન ઇત્યાદિથી ભરેલા સંસારમાં પણ એક વાત ચોક્કસ છે કે, બધી વસ્તુઓ તેના ઇષ્ટ ધ્યેય તરફ ધસ્યે જાય છે અને યથાકાળે તમે, હું ને બધાય-વૃક્ષવેલ ને પશુપખી-રે ! શુદ્રમાં શુદ્ર જીવાણુ

સુદા પોતાના ધ્યેયને—સંપૂર્ણતાના એ અનંત મહાસાગરને—
 પરમાત્માને—મુક્તિ—પરમ સમિચ્છાનંદપદને—અવશ્ય પ્રપ્ત કરશે
 ફરી વાર પણ જણાવું છું કે, વેદાન્ત સુખાશાવાદી પણ નથી
 કે નિરાશાવાદી પણ નથી આ સંસાર કેવળ મુગ્ધમય કિંવા કેવળ
 અમગ્ધમય છે, એવું વેદાન્ત નથી કહેતું એ તો એમ કહે છે કે,
 શુભઅશુભ કિંવા મગ્ધ—અમગ્ધની કિંમત આપણે માટે તો સરખી
 છે અશુભની કિંમત શુભ કરતાં ઓછી નથી કે શુભની કિંમત
 અશુભ કરતાં તલભાર ઠી નથી અર્થાત્ શુભ—અશુભ એવી
 રીતે એકબીજા સાથે સંકળાયેલા છે કે એકની કિંમત બીજા
 કરતાં ભેદ પણ ઓછીવત્તી થતી નથી સંસાર આવે છે, તેને
 તમે પિઠાની લઇને સહિષ્ણુતા કિંવા સહનતાપૂર્વક કર્મ કરો, પણ
 પાપુ કોઇ પૂછશે કે ‘શામાટે કર્મ કરવા—શું કરવા કંઈ પણ
 કાર્ય કરવા ? જે ઘટનાચક્ર જ આવી જાતલું છે તો પછી અમે
 શું કરીએ ? અગ્નેયવાદીજ કેમ ન બનીએ ?’ પણ ભાઈ ! અર્વાચીન
 અગ્નેયવાદીઓ પણ એટલું તો જાણે છે કે “આ રદસ્પતે કંઈ
 રહેત નથી—આ ધુત્યતે ઉકેલ નથી—અમારી વેદાન્તની ભાષા
 માં નથી એ તો આ માયાપાસમાયા છુવવાની કોઈ જારીજ નથી
 માટે સદૃષ્ટ રહીને જીવનના સર્વ ભોગો ભોગવવાની તેઓ સલાહ
 આપે છે પરંતુ જહીઆ પણ ભારે જૂત થાય છે, ન્યાયથી અસંગત
 એવો મહાભય પેદા થાય છે જીવનને તમે શું સમજો છો ? જીવન
 વિષેની તમારી માન્યતા કેવી છે ? પચેદ્રિયપરાયણ જીવનનેજ શું
 તમે જીવન માનો છો ? ઇન્દ્રિયોમાજ રમ્યાપમ્યા રહેવું એનેજ શું
 તમે જીવન સમજો છો ? એ બાબતમાં યાને હૃદયોમાંથી જાનમાં
 તો આપણે પણ એ કંઈ યોગ્યતા યદીઆતા છીએ, પણ
 મારી ખાત્રા છે કે, અદાઆ બેરેલ થોતાઓમાંથી તો કોઈ એવું
 નહિ હોય કે જેનું જીવન સંપૂર્ણભાવે યાને સંસારી હૃદયપરાયણ
 હોય તાત્પર્ય કે, આપણું વર્તમાન જીવન એટલે હૃદયોત્થાન
 વત્તા કંઈક બીજું અને એ બીજું તે આપણી લાગણીઓ,
 આપણા વિચારો, જો આપણી મદત્તાકાશાઓ એ બધુંજ
 આપણા જીવનના અંગીકૃત છે, જો પૂર્ણતાના એ મહા આદર્શને
 પહોંચવાનો આપણો તનનો ઉદ્દેશ પણ શું આપણા જીવન
 નું એ જ અંગ નથી ? અગ્નેયવાદીઓના મત પ્રમાણે તો આપણે
 આપણા વર્તમાન જીવનની રક્ષા કરવાની ઠાસીય કરાને તેને છે
 તેવું ભાગવવું પરંતુ ઉપર જણાયા મુજબ જીવન એટલે આપણા
 સામાન્ય સુખ-દુઃખ ઉપરાંત આપણા જીવનના અસ્થિમજ્જા
 સ્વરૂપ એ મહા આદર્શની જોજ યાને પૂર્ણતાને પહોંચવાનો એ
 પ્રયત્ન ઉદ્દેશ પણ સમજવાનો છે તે મહા આદર્શને આપણે

પહોંચવાનુંજ છે અને તેથી આપણે વસ્તુતઃ અજ્ઞેયવાદી નથી થઈ શકતા કે સંસાર જેવો બદારથી જણાય છે તેવો ને તેવો સ્વીકારી લઈ નથી નહાવી શકતા અજ્ઞેયવાદીઓ. જીવનના છેલ્લા અંગને—પૂર્ણતા મેળવવાના મહાન આદર્શને હોદી દેને બાકીના નેજા જીવનમર્સ્વનરીકે સ્વીકારે છે તેઓ કહે છે કે, એ આદર્શ અજોયર હોઈ પ્રાપ્ત કરાય તેમ નથી, માટે અમે તેની શોધને પડતી મૂકીએ છીએ આ કુદરત—આ જગત—એનેજ માયા કહેવા મા આવે છે વેદાત્મતમા એનેજ પ્રકૃતિ નામે ઓળખાયા આવે છે બધાજ ધર્મો ઓળેવત્તે અશે આ પ્રકૃતિના પાને આ માયાના બધનને બેદી જવાનાજ નાનામોટા પ્રયત્નો છે પછી તે ધર્મ જગતીમા જગતી જાતનો હોય કે ઉન્નતમા ઉન્નત પ્રકારનો હોય—દેવોપાસનાપ્રધાન હોય કે પ્રતિકોપાસનાપ્રધાન હોય, જ્ઞાન, ધ્યાન અને ચિંતનના પાયાપર તેણે મહાજ્ઞ થયું હોય કે દેવચરિત, પિશાચચરિત, પ્રેતચરિત, સતચરિત, ઋષિચરિત, મહાત્માચરિત કિંવા કોઈ અવતારચરિતની સહાયથી ચાલતો હોય, પણ બધાયનો હેશ તો એકજ છે બધાજ ધર્મો પ્રકૃતિના આ બધોને બેદવાના અર્થ અગર મહાન પ્રયત્નો આદરે છે દુઃખ કહેતા તેઓ બધાજ મુક્તિની દિશામા આજળ વધવાનો મહાન પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે જ્ઞાનપૂર્વક કે અજ્ઞાનપૂર્વક પણ મનુષ્યને એટલું તો જરૂર લાગે છે કે, પોતે બધાયલો છે, છૂટે નથી—યાને પોતે જેવો હોવાની ઇચ્છા વરાવે છે તેવો નથી પૃથ્વીપર તેના ડોળા પ્રથમ વાર ઉઘડ્યા અને તેણે ચોગરદમ નજર ફેરવી ત્યારથીજ તે વાત તેના કબ્યામા આવી ગઈ તેજ ધ્રુવીએ તેના ધ્યાનમા વસી ગયું કે તે બધનમા છે વળી તેને એમ પણ સમજાઈ ચૂક્યું કે, તેની પોતાની અદર એક કંઈ એવું તત્ત્વ રહેલું ■ કે જે દેહને અગમ્ય એવા કોઈ સ્થાનમા હોડી જવા ઇચ્છે છે, પણ તે આ શૃમ્ભવા બધનમા સપડાયલું હોવાથી તેમ કરી શકતું નથી જે ધર્મોની અદર પોતાનાજ સમાસજન્મીઓના ધરની આસપાસ અદસ્યપણે ભટક્યા દરીને તેમને અનેક પ્રકારના ત્રાસ આવે એવા નિષ્કુર અને પીડાકારી પિતૃઓ અને પ્રેતાત્માઓની પૂજા કરવામા આવે છે, તેના કનિષ્ઠ પ્રકારના ધર્મોમા પણ આપણને મુક્તિનો એ સર્વસામાન્ય ભાવ નજરે પડે છે દેવોપાસના કરનારાએ ને બધાજ દેવોમા ખીજ બધી મદત્તા ઉપરાંત એક વાત ખાસ વિશેષ લાગે છે અને તે એ કે, બધાયની અદર પોતાના કરતા વધારે સ્વાધીનતા રહેતી છે દાખલાતરીકે, ધરના બારીબારણા બધ હોય તોયે દેવતાઓ ધરમા પ્રવેશ કરી શકે છે યાને બીજો કે બારી બાજી તેમને અડકાવી શકતા નથી મુક્તિ અથવા સ્વાધીનતા

નો આ ખ્યાલ ક્રમે ક્રમે વધતા આખરે સત્ત્વ ઈશ્વરનો ભાવ પ્રગટે છે એ ભાવનું અથવા એ આદર્શનું મધ્યબિંદુ એ છે કે, 'ઈશ્વર પ્રકૃતિ અથવા માયાથી પર છે માને માયાતીત છે' મને એમ લાગે છે કે, જાણે અત્યારે હું પ્રાચીન યુગમાં જીવું છું અને જોડે છું કે, ભાગ્યવર્ષના એકાદિક તથોવનોમાં પ્રાચીન ઋષિમહર્ષિઓ એમના થયા છે. ને આ સવાલની વિચારણા કરી રહ્યા છે તેમની એ ચર્ચા હું જાણે સાબળી શકું છું એવી એક સભામાં એક તરુણ ઉભો થાય છે અને જોનો નિર્ણય કરવામાં જદમાં જદા અને પવિત્રમાં પવિત્ર પુરાનો શુદ્ધ કામ નથી કરતી એવા એ કૃત પ્રખર પોતાનો મત પ્રદર્શિત કરતો બોલે છે કે- '૨' દિવ્ય ધામવાસી અમૃતના પુત્રો' સાબળો, સાબળો મને રસતો જડયો છે, એક આદિત્યપૂર્ણ મદાન પરપ મારા ધ્યાનમાં આવ્યો છે કે જે અધિકારથી અતીત છે અને એનેજ જાણવાથી-એનેજ ઓળખવાથી આપણે અધિકારની બદાર જઈ શકીશું '*.

આ માયા આપણી મોઝેર સર્વત્ર વ્યાપેલી હોય અતિશય વિકટ છે, તથાપિ તેમાં થઈનેજ આપણે આપણો માર્ગ દાખવાનો જીગત બધું સંપૂર્ણપણે સાર બની જશે ત્યારેજ હું કામ કરીશ અને સુખાનંદ મણીશ એવું કહેનાર વ્યક્તિની ધારણા સૂણ થવાનો સંભવજ નથી કારણકે એ તો જગા જેવી મહા નદીને આ પાર બેસી કોઈ કહે કે 'નદીનું તમામ પાણી સમુદ્રમાં ફલવાઈ રહેશે એટલે હું સમે પાર જઈશ' એના જેવું છે આપણો રસતો માયાની સાથે-માયાના પ્રવાહની સાથે વહેવામાં નથી, પણ તેની વિરુદ્ધ છે એ બીજું સત્ય આપણે ધીખવાનું છે આપણે માયા અથવા પ્રકૃતિના મદદગારતરીકે જન્મ્યા નથી પણ તેના પ્રતિસ્પર્ધાતરકિ જન્મ્યા હોયે આપણે તેના ધણી માને માલીક અથવા શેર હોયે ત્તા દાથે કરીને આપણે તેના ગુનામી સ્વીકારી લઈએ છીએ આ ધર અદા કયાથી ને કેવી રીતે આવ્યું ? પ્રકૃતિએ તો તે બાધુજ નથી પ્રકૃતિ તો કહે છે કે 'જાઓ, અને જગતમાં વસો' પરંતુ મનુષ્ય કહે છે કે 'ના, હું ધર બનાવીશ અને તારી સાથે યુદ્ધ મચાવીશ--' અને તે તેમ કરે પણ છે અર્થાત્ કે મનુષ્ય કુદરત અથવા પ્રકૃતિ નો પ્રતિસ્પર્ધા તેમજ માલીક છે માનવજાતિનો સમગ્ર ઇતિ

* શૃણ્યન્તુ વિશ્વે અમૃતસ્ય પુત્રા । આયે ધામાનિ દિવ્યાનિ તરુણ

वेदोऽहमेन पुरुषं महात्मम्, आदित्यवर्णं तमस परस्तात् ।
तमेव । यदि वा तिम्रमुमेति, नान्य एया विद्यतेऽयनाय ॥
(^१वेनाधनरोपनिपद् २-५ અને ૩-૮)

હાસ એજ વાતનુ સમર્થન કરે છે એમા પ્રકૃતિના કહેવાતા કાવુનો સામે માનવીએ મયાવેના સતત યુદ્ધનાજ વર્ણન હોય છે; અને બધાય યુદ્ધોમા અતે માનવીનોજ જય થયો હોય છે આતર-જગતનો વિચાર કરતા ત્યા પછુ એવુજ યુદ્ધ ચાલુ હોય છે ત્યા એ યુદ્ધ પાશવ-માનવ અને આધ્યાત્મિક માનવ યાને માનવીની પાશવવૃત્તિઓ અને આધ્યાત્મિક વૃત્તિઓ વચ્ચે કિ બહુના તેજ અને તમ વચ્ચે ચાલે છે, અને તેમાયે માનવજ છુતે છે-જાણે કે તે પ્રકૃતિમા ઘષ્ટને પરાણે મુક્તિધામનો રસ્તો કાઢે છે આપણે તમારે જોઈ ગયા કે “વેદાન્તી પડિતોએ આ શાયની પેલી પાર એક એવા તત્ત્વને શોધી કાઢ્યુ છે કે જે માયાથી મુક્ત છે” અને આપણે પછુ જો તે તત્ત્વની સમીપ જઈ પહોચીએ તો આપણે પછુ માયાથી હેપાઈશુ નહિ-અર્થાત આપણને માયાનુ બધન પછુ નહિ હોય આ અપાક્ષ-આ આદર્શ તો ઈશ્વરને માનવાવાળા સધળાજ ધર્મોની સામાન્ય માનકીનો છે, પછુ વેદાન્તના મત પ્રમાણે તો એ આદર્શથીજ વસ્તુત ધર્મની સરખાત થાય છે એ આદર્શ પ્રાપ્ત થવો એ કંઈ ધર્મનો છેડો નથી, પરંતુ માત્ર આરભજ છે મતલબ કે, જેને વિશ્વના સૃષ્ટી, નિવૃત્તા અને પાલનકર્તા તથા માયા અથવા પ્રકૃતિના અધિષ્ઠાતાતરીકે ઓળખવામા આવે છે, એવા એ સચુચુ બદલનો-એ સચુચુ ઈશ્વરનો આદર્શ એ કંઈ વેદાન્તમતનો છેડો નથી, પછુ આરભ છે એ આદર્શ-એ જ્ઞાન ક્રમે ક્રમે ખીલતું જાય છે અને પરિણામે વેદાન્તીને માત્રમ પડે છે કે “જેને પોતે પોતાની બહાર-પોતાથી જુદો-ધારતો હતો તે તો પોતામાજ છે માયાના આપણને લીધે અત્યાર સુધી પોતે જેને બદલ સમજતો હતો તે પોતેજ સ્વય મુક્તામા છે.

૪-માયા અને ईश्वरभावનાનો ક્રમવિકાસ*

માયાવાદ એ અદૈત વેદાંતના એક પાઠશીપ હોઈ બીજરૂપે તે સંદિગ્ધતામાં પણ મગ્ની જાવે છે. માયાવિષયક જે જે વિચારો ઉપનિષદોમાં રૂપરૂપે વિકાસ પામ્યા છે તે બધાજ વિચારો એક જા બીજ સ્વરૂપમાં સંદિગ્ધતામાં રજુ થયેલા છે. અલગત, સંદિગ્ધતામાં તે ઉપનિષદોના જોડલા રૂપરૂપાવે નથી, પણ બીજરૂપે અરૂપ છે. અત્યારસુધીમાં તમારામાંના ઘણા જણ આ માયાના ખ્યાલથી સંપૂર્ણ પગિરિન થયા હશે અને જાણીના પણ થયા હશે કે, એ માયાને કેટલીક વાર બમ કિંવા હંદ-જગના નામથી ઝોળખાવવાની જૂઠા કરવામાં આવે છે-અર્થાત્ કે માયાની વ્યાખ્યા ઘણી વાર લોકો 'બમ કિંવા હંદજગ' એવી કરે છે. તેથી જ્યારે લોકો જનનને માયા કહે છે, ત્યારે ત્યાં પણ "નમ-પ્રપંચ" એવોજ અર્થ સામાન્ય રીતે સમજવાનો હોય છે; પણ માયા સજ્જનો એ અર્થ જલ્દી સારો કે વાળા નથી અત્ર ઉદેવાતજ વૃક્ષ છે કે, માયા એ કોઈ મનવિરોધ નથી, પણ વિશ્વજ્ઞાના સ્વરૂપનું વર્ણનમાત્ર છે. એ માયાને યદ્યર્થ સમજવા માટે તો આપણે સંદિગ્ધતાપૂર્વક જણું જોઈશો, અને ઉંઠે શરજાનમાં પ્રવાસ બધી કેવી ધારણા દતી તે અવ-લોકનું જોઈશો-અર્થાત્ કે અદિવાળાનું બીજ આપણે ગોળી કાઢવું જોઈશો. લોકોમાં દેવતાઓને ખ્યાલ કેવી રીતે ઉદભવવા પામ્યો એ તો આપણે જોઈ શકીએ. વળી એ પણ આપણે જાણી લીધું છે કે, એ દેવતાઓ પહેલાં તો ઇન્દ્રિયાગ પુરૂષ જ માત્ર દત્તા. દેવતાપણનો ભાવ તો પાંડળથીજ તેમનમાં અરે પાથો છે. શ્રોક, હીણ, હગની કે એવી કોઈ બીજી પ્રજાઓના પ્રાચીન ઇત્યોમાં જ્યારે આપણે વાંચીએ છીએ કે, એ પ્રાચીન દેવતાઓ ઘણી વાર આપણી અલસ સ્ત્રી દૃષ્ટિએ અનિચય જુલારખદ કાર્યો કરતા હતા, ત્યારે આપણામાંનાં ઘણાજણને ત્રાસ છટે છે. પણ એ વખતે એ વાત તો આપણે સ્વ વિસતી જતએ છીએ કે, આપણે હંમુની ઝોરણીસમી (અત્યારે વીરુમ્મી) સદીના મનુષ્યો છીએ, ત્યારે એ દેવતાઓ ગણના મનુ-ષ્યો તો હજારો વર્ષપૂર્વે થઈ ગયા છે. વળી સાથે સાથે એ પણ વિસતી જતએ છીએ કે, એ દેવતાઓના ઉપાસકોને તે દેવતાઓના

ચારિત્રના અસંગત એવું કહી શકાય નહોતું લાગતું, કિંવા પોતાના દેવતાઓના એવા વર્ણનથી તેમને લાગે કે ત્યાં એવું પણ નહોતું થયું એવું કારણે એજ છે કે, એ હિંદુઓએ પણ પહેલાં જાણે પોતાના ઉપાસ્ય એવાનું હતા આપણી છદ્દગીમાં એક વાત આપણે સારી રીતે ત્યાં રાખવી જોઈએ કે, બીજાઓના અવનવિરોધે બોનતા કે વિચારતા આપણે આપણા પોતાના દૃષ્ટિનિદુષ્ટી નથી બોલતા, પણ તે એકોના દૃષ્ટિનિદુષ્ટિ લક્ષણવાનું છે આપણા આપણે તે હિંદુઓ આપણે કાઢીને બીજાઓને તેજાવા જાણે છીએ, પણ એ રીતે બ્યાજની નથી પ્રત્યેક બાંધિતો વિચાર તેના પોતાના આદર્શ મુજબ થવો જોઈએ, અને નહિ કે કોઈ પરવાના બીજા માનવમધ્યમાં સચિત્તા આપણા અવધારમાં પણ આ જૂન આપણે હાથે સતત થાય છે, અને ખતે તે હાથે છે કે, આપણા આત્મવિચારોનાં વાતે પરસ્પરનાં દંડા-ખર્ચોનાં મોટા ભાગ આ એકજ કારણમાંથી ઉપજવા પામે છે બીજાઓના ઉપાસ્ય દેવતાઓ, અને વિચારોને આપણે આપણા પોતાના ઉપાસ્ય દેવતાઓ, વિચારો અને આચારોને મુજબને સમજાવો પ્રયત્ન કરીએ છીએ, અને તેથીજ પરસ્પર વિવાદ ઉપજવાય છે અમુક સંજોગોમાં મૂકતાં મારે હાથે અમુક કોઈ કોઈ સિદ્ધ થયું હોય, એવામાં અન્ય કોઈ માણસ એજ કામ કરવો મારી નજરે પડે તે જ તત્તજ્ઞ માની લઈ લે કે, એ માણસ પણ એજ ઉદ્દેશથી તે કામ કરી રહ્યો છે તે જાણે અને સ્વયં પણ બ્યાજ નથી આવતો કે, જો કે કારણે કાંઈ સરખું હોય, છતાં પણ કાર્યના પ્રેરક કારણો સિદ્ધિ સિદ્ધિ હોઈ શકે છે કાર્ય કાર્ય-નું તેજ પ્રયોજન ત્યાં પ્રયોજન કરતાં ત્યાં જુદું હોય એ તેજ વિતે છે તેથી જાનીન થયોનાં વિચાર કાઢી પાડે પણ આપણે આપણા દૃષ્ટિનિદુષ્ટિને વળગી રહેવું ન જોઈએ, પણ આપણે તેમના-જ અસતતા જમાનામાં તેમનાજ આચારવિચાર મુજબ છદ્દગી હોઈએ એવું કાંઈ લાક્ષણિક તે તેમનાં વિચાર કરવો જોઈએ

જોઈએ કેટલો-ટકા (જાણતલા નૂના કારણમાં) આવતા કામથી અહો-હાહ પણ ન વાળીને પણ જાણ તારી શકે છે, પણ તેમ જાણે થઈ જોઈએ : પ્રાચીન શકદી લોકોનાં અહો-હાહ એ આજકાલ ઉચિતતામાંથી એવું બ્યાજ પ્રવર્તી રહેલો છે તેવાજ ગુણધર્મવાળો હોયો જોઈએ, એવું માની લેવાનો આપણને કે જાણે તે અધિકાર છે : પણ ત્યાં રાખો કે, આપણા પાંડે પણ એવા એક પ્રગલ્ભ સત્યને કોઈ કે કોઈ અંતે ઉચિત સંજયના આપણા અસતતા વિચારો પ્રત્યે, પ્રાચીન લોકોના વિચાર પ્રત્યે જેમ આપણે દસીએ છીએ તેમ હમણે આમ લેતાં છતાં પણ

અપરિવર્તનશીલ અને નિત્ય છે. એને વધવાપણું છેજ નહિ. એજ અર્થમાં મનુષ્યમાત્રની અંદર રહેલા ખરા મનુષ્યને-વસ્તુપુરુષને-પણ વધવાપણું નથી. પરંતુ વાત એમ છે કે, મનુષ્યના ઈશ્વરવિષયક જે ખ્યાલ હોય છે તેમાં ફેરફાર અને વિકાસ થતો રહે છે. આપણે આગળ જતાં જોઈશું કે, આ માનવી રૂપોમાં જે પ્રકૃત મનુષ્ય રહેલો છે તે અગળ, અવિકારી, શુદ્ધ અને નિત્યમુક્ત છે. હવે જેમ આ માનવી રૂપો એ પ્રકૃત મનુષ્યની છાયામાત્ર છે, તેમ આપણી ઈશ્વરભાવના પણ કેવળ આપણા મનની સૃષ્ટિ છે-અર્થાત્ પ્રકૃત ઈશ્વરનો તે એક આશિક પ્રકાશમાત્ર છે-આભાસમાત્ર છે. એ આશિક પ્રકાશની પીઠે પ્રકૃત ઈશ્વર રહેલો છે; અને તે નિત્ય, શુદ્ધ અને અવિકારી છે. પરંતુ આ આશિક પ્રકાશ નિત્યનિત્ય જલ્લાયા કરે છે અને પોતાની પૂંઠણ રહેલા સત્યને વધારે ને વધારે પ્રકાશમાં લાવે છે. એ સત્ય જ્યારે અધિક ને અધિક પ્રમાણમાં વ્યક્ત થાય છે ત્યારે એને આપણે 'દિવ્યતિ થઈ' એમ કહીએ છીએ, અને જ્યારે તે સત્ય વધારે ને વધારે અસ્પષ્ટિત થતું જાય છે ત્યારે 'અવનતિ અથવા અધોગતિ થઈ' એમ કહેવાય છે. આવી રીતે જેમ આપણે જ્ઞાનમાં ઉન્નત થઈએ છીએ, તેમ આપણા દેવતાઓ અગર ઈશ્વર પણ ઉન્નત થાય છે-અર્થાત્ કે ક્રમવિકાસ મુજબ જેમ આપણો વિકાસ થાય છે તેમ દેવતાઓ અગર ઈશ્વરનો મહિમા આપણને વધારે પ્રતીત થાય છે. અને એ બધું આપણા પોતપોતાના મનોભાવ ઉન્નત થવા ઉપર આધાર રાખે છે-અર્થાત્ જેવા આપણા મનોભાવ તેવા આપણા દેવતા !

હવે આપણે માયાવાદ મતાર્થે રૂપમાં સમજવા શક્તિમાન થઈશું. જગતના સર્વ ધર્મો આ પ્રશ્ન ઉપરિચિત કરે છે કે, જગતમાં અમમાનતા કેમ છે? જન્મમાં આ અશુભ સાથી છે? ધર્મભાવની શરૂઆતની સ્થિતિમાં આ પ્રશ્ન ઉપજેલો નથી દેખાતો; તેનું કારણ એ છે કે, આદિમ અથવા આરંભના મનુષ્યોની નજરે જગત અસમાનતાવાળું નહોતું લાગતું. તેમની આભુખાણું કોઈ જાતની અમમાનતા કે વિષમતા, કોઈ જાતનો મતભેદ અથવા તો શુભ-અશુભના કોઈ વિરોધાભાસ જેવું નહોતું. તેમના હૃદયમાં માત્ર બેજ તત્ત્વ વચ્ચે શુદ્ધ ચાલતું એક કહેતું કે 'અમુક કરે' અને બીજું કહેતું કે 'તે ન કરે.' આદિમ મનુષ્ય મનોભાવનો દાસ હતો. યાને પ્રેરણાપથ હતો. તેના મનમાં જે ભાવ કે વિચાર પ્રગટતો તે એ ઘુસ્તજ શરીરવડે અમલમાં ચૂકતો. પોતાના એ મનોભાવના સારાસારપણાને વિચાર કરી જોયા કે તેનું સંયમન કરવા તે ભાગ્યેજ સંકોચતો. તેમના દેવતાઓ વિશે પણ તેમજ હતું. કેમકે આપણે ઉપર જોઈ ગયા કે, જેવા મનુષ્યના સંસ્કારો હોય છે; તેવાજ દેવતાસંજ્ઞાથી તેના ખ્યાલો હોય છે. તેથી તેમના દેવોને પણ

આપણે તેમના જેવાજ ભાવવદ્ય અથવા પ્રેરણાના પૂનઃપ્રતીકો
લોકોએ છે. દાખલાતરીકે, દંદ આવે છેને અનુરોધના દગને ડિલ-
લિન્ન કરી નામે છે જેહોવા. એક જાણપર પ્રસ્ન્ન થાય છે અને
ખીજપર કોપે ભાવ છે કેમ અને સામ્રાટ એકાદ જાણપર નથી
અને કોઈ પૂછતુયે નથી પડપૂછ કરવાની રેવ એ સમયમાં દંદ
મનુષ્યમાં ઉત્પન્નજ થઈ નહોતી, અને તેથી દેવતાઓએ જે કંઈ
કર્તુ હોય તે ખર અને વાજબીજ છે. એમ માની લેવામાં આવતુ.
વળી શુભ અશુભ યાને ભલા-ભુરાનો ખ્યાલ પણ તે વખતે નહોતો.
એ દેવતાઓ એવા અનેક કામે કરતા કે જે આપણી દૃષ્ટિએ
દુષ્કૃત્યો હોય છે. દંદ તેમજ ખીજ દેવતાઓને હાથે અનેક વાર
એવા દુષ્કૃત્યો થયા છે, પણ દંદના ઉપાસકોને મન તેમના એ
કામોની દુષ્ટતા અને ભુરાકનો વિચાર સરખો નહોતો વસ્યો, અને
તેથી તેમણે કોઈએ એ સંબંધમાં કંઈ પ્રલજ નથી ઉઠાવ્યો.

નૈતિક ભાવોની દૈનિકતા તાથે મનુષ્યના મનમાં એક ભતતું
શુદ્ધ ઘર થયું-મનુષ્યના અંતરમાં જાણે કોઈ નૂતન દરિયો
આવિર્ભાવ થયો જૂદી જૂદી પ્રજાઓમાં અને જૂદી જૂદી ભાષા-
ઓમાં એના જૂદા જૂદા નામ છે. કોઈ એને હિંદુસ્થાની કહે છે
તો કોઈ એને પૂર્વતરકા તુ રજ કહી ઓળખે છે. એ જમે તે
નામે ઓળખાય, પણ તેની અસર એ થઈ કે, મનુષ્યની સ્વાભાવિક
વૃત્તિઓપર કંઈક અકુચ મૂકાયો. આપણા મનની એક વૃત્તિ કહે
છે કે 'અમુક કર' પણ તેની પાછળ તરતજ એક ખીજે અવાજ
નીકલે છે કે 'ન કર' વગ્ન આપણી મને. વૃત્તિએનો એક સમૂહ
એવો છે કે જે દરિયો વટે જદાર પડવાને સતત મથે છે; પણ
તેની પાછળ, જમે તેવો મદ અને ફીલ જલેને હોય છતાં પણ
એક નાનોરો અવાજ તો જરૂર નીકળે છે કે 'રહે રહે, જદાર
ન જા' આ મનોઆપોને માટે તરફતમાં જે તુરર થયો છે-
પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ પ્રવૃત્તિ આપણા સપજા કાપેનું મૂળ છે;
ત્યારે નિવૃત્તિ ધર્મનું દુઃખમરદાન છે ધર્મનો આરભ આ 'નકાર'
અથવા આ 'નાકર' માથી થાય છે આધ્યાત્મિકતાનો સરસ્વાત પણ
આ 'નિષેધ' અથવા 'નાકર' માથી થાય છે. જ્યાં આગળ 'નિષેધ'
અથવા 'નાકર' નથી ત્યાં ધર્મનો આગભજ નથી થયો એમ
સમજવું હકવાડીના ઉપર દેવતાઓ છતાં પણ મનુષ્યોમાં આ
નિષેધ-આ 'નાકર' કિંવા નિવૃત્તિનો ભાવ આ-ઓ અને પરિણામે
તેમના વિચારો અને આર્થો ઉન્નત થયા

આ વખતે વળી મનુષ્યજાતિના હૃદયમાં મંદક પ્રેમભાવ પ્ર-
દ્યો એ ભવ ખરેજ જદુ આપ દને; અને અત્યારે પણ તે
માં એટલો જધો વધારે છે? સરખાતમાં તો એ પ્રેમભાવ એક કુળ-

પૂરતોજ મર્યાદિત રહી, એકજ માત્ર અથવા કુળની વ્યક્તિઓમા પરસ્પર કંઈક મમતા ઉત્પન્ન થઈ આ દેવતાઓ પોતપોતાના ગોત્ર અથવા કુળને ચાહતા, અને એવો એક એક દેવતા પોતપોતાના ગોત્ર અથવા કુળનો કુળદેવતા હતો અને તે પોતાનાજ કુળ અથવા ગોત્રનો રક્ષક મનાતો—અર્થાત્ કે મનુષ્યોમા પ્રિયભાવ પ્રગટતા દેવતાઓ સંબંધી તેમની માન્યતામા પણ સુધારો થયો અમુક દેવતા અમુક કુળનો ને અમુક દેવતા અમુક કુળનો, એમ મનાવા લાગ્યું અને પ્રત્યેક દેવતા પોતપોતાના કુળને ચલાવ છે અને તેનું રક્ષણ કરે છે, એમ મનાવા લાગ્યું હવે જૂદી જૂદી પ્રજાના જૂદા જૂદા સમુદાયો જેમ પોતાને જે તે સમુદાયના સરચાપકના સામાન્ય વશજોતરીકે જાળખાવે છે, તેમ આ જૂદા જૂદા ગોત્ર અથવા કુળના લોકો પણ પોતપોતાને જે તે કુળદેવતાના વશજોતરીકે ગણવા લાગ્યા—અર્થાત્ કે પોતે જે દેવતાને ઉપાસતા હોય તે કુળદેવતાનીજ પોતે શ્રોતા હો છે એમ લોકો માનવા લાગ્યા પ્રાચીન સમયમા તેમ હાલમા પણ એવા અનેક લોકો છે કે જેઓ માત્ર આ કુળદેવતાઓનાજ વશજો હોવાનો નહિ પણ સૂર્ય અને ચંદ્રના વશજો હોવાનો દાવો કરે છે જૂના સંસ્કૃત ગ્રંથોમા સૂર્ય અને ચંદ્રવશના મોટા મોટા પરાક્રમી સમ્રાટોની હકીકત મળી આવે છે તેઓ પ્રથમ તો સૂર્ય અને ચંદ્રના ઉપાસકો હતા, પણ પાંચ્છથી ધારે ધારે તેઓ એવું માનતા થયા કે, અમે તો સૂર્ય અને ચંદ્રના વશજો છીએ મતનજ કે, આ કુળ અથવા ગોત્રના ખ્યાલ આવવા માડતા કંઈક સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન થયો, પરસ્પર પ્રત્યે કંઈક દ્રવ્ય છે એવું જ્ઞાન રૂપું અને આપ્રમાણમા સમાજવ્યવસ્થા જન્મી આટલું ચતા સ્વાભાવિક રીતે-જ આ ખ્યાલ ઉત્પન્ન થયો કે “પરસ્પરના દોષ સહન કર્યા વગર અને માફ કર્યા વગર આપણે એકત્ર શી રીતે રહી શકાશું ?” પોતાની જાતિઓને અમુક અમુક પ્રસંગોએ ઠાણમા રાખ્યા વગર, પોતાની જાતપર સંયમ મેળ થા વગર અને મનમા આવ્યું તે કરી નાખવાની આદતપર અકુશ મૂક્યા વગર એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિ સાથે કેવી રીતે રહી શકે ? એમ બન્નવુજ અસંકય આ વિચારને અતે સંયમનો આદર્શ ઉદ્ભવ્યો એ સંયમના ભાવ ઉપરજ આખી સમાજ વ્યવસ્થાનું નિર્માણ થય છે, અને એ તો આપણે સર્વ જાણીએ છીએ કે, જે કોઈ પુરુષ અથવા સ્ત્રીએ આ સહેવા અને માફ કરવાનો મહાન ધડો હૃદયમા નથી ઉતાર્યો હોતો તેમને કેવું કષ્ટમય જીવન સુજારવું પડે છે ?

હારે હવે, ધર્મના વિચારો આ પ્રમાણે અસ્તિત્વમા આવતા વધારે જિનંત અને વધારે નીતિવાળો એવો એક કાવ મનુષ્ય-શુદ્ધિમા ઉદ્ભવ પામ્યો પરિણામે આ જૂના દેવતાઓ કે જેઓ

માધવીના, હાથાડીના, મઘ પીના । અને એમ તમજુક દના અને જેમને બગતા નાતની ગ્રેષ્ઠ તથા જલદ મઘની આદુનિ અનિશ્ચય પ્રિય હતી, તેઓ નકામા અને અસંગત માલમ પડ્યા પ્રાચીનોની માન્યતા પ્રમાણે ૬૬ ઘણી વાર એવો તો પાગો બની જતો કે તે બોયપર ગળદી પડતો અને ફાવે તેમ બકવા માડતો આવી જતના દેવતાઓની કલ્પના હવે અરુચિગ્રસ્ત પડી શકે આવા પર્વનવાળા દેવતાઓ હવે સાખી દેવાય તેવા દલ્લા નહિ માર્ગ-કારણની પડપૂઠ કરવાનો ખ્યાલ અસ્તિત્વમાં આ-એ હતો, તેથી તે દેવતાઓ પણ તેવી પડપૂઠમયી થાને તેવી લપકમયી બનવા પા થા નહિ અમુક અમુક કાર્ય કરવાનું અમુક દેવતાને શુ કારણ હતું એમ પૂછવા માડ્યું અને કોઈ કારણ નથી આવડતું નહિ એટલે માણેનોએ એ દેવતાઓને મ તો લઈ દીધા કે પછી તેમના સંબંધમાં વધારે ઉન્નત માદરો અને વિનારો ખીલ્યા એ રીતે બધાજ દેવતાઓના કાર્ય તથા ગુણોની સામાન્ય તપાન તેઓ કરી વળ્યા એવું પરિણામ એ થયું કે, જે દેવતાઓના કાર્ય તેમને સારા લાગ્યા નહિ કે સમગ્રમાં નહિ, તેમજ જેમને તેઓ નૂનન વિચારો સાથે બંધબેસતા બનાવી સમ્યા નહિ, તેમનો તેમણે સંપૂર્ણ ભાગ કરી દીધા તથા બાકીનાઓને ધન્યા ફેરફાર તથા તેમણે કાપન રાખ્યા, એવું જ નહિ પણ બધાના યમિ અને ગુણોને એક કે એક મળી એ યમિ અને ગુણો-અથવા દેવદેવ અથવા પરમેશ્વર એવું નામ આપ્યું ઉપાસ્ય દેવતા હવે માત્ર યમિના સ્વચ્છપણ દલ્લા નહિ પણ યમિ ઉપરાત બીજા પણ ગુણોની એનામાં આવશ્યકતા મનાવા લાગી ઉપાસ્યદેવતા હવે નીતિમાન તથા મનુષ્યભાવિતને નાહનરો અને હિતકર બન્યો દેવતાઓ વિવેની માન્યતા મા આવા ફેરફાર થયા બા, પણ દેવતાની ભાવના તો જેમના તેમ કાયમ રહી તેની ગતિમત્તા અને સામ્યતા નાત વધારો થવા પાન્યે-અથવા કે હવે જગતની અદર દેવતા સૌથી છેદ, નીતિમાન અને હમજગ સવ યમિમાન લેખાવા લાગે.

પરંતુ આ દાગ થગઃ અથવા લેયા હ પસીનું કામ બહુ નબી રોક્યું નાહ સંબંધાન અને સમલુતીનું પ્રમણ જેમ જેમ વધતું નાપ્યું, તેમ તેમ રૂબ મુરોદી પણ વધવા લાગી દેવતા અથવા દર્શના ગુણોમાં સમલના ક્રમે વધારો થયો, તો તેના વિવેના રોકાના તમ નચણે ના ક્રમે વધારો થયો-અર્થાત કે જે દેવતાના ગુણોના એનો વધારો થયો તો તેને હજુલા રોકામાં જમણે વધારો થયેલ જે નમયે જેહો-દા નાનનો નિધુર દેવતા દર્શન તરીકે પૂજાનો તે નમયે ઉની થની રોકાઓનું સમબાન કે તા જે મુશીબત પાની તેના કરના આ નવીન ગુણભાવવા દર્શન ના

સબંધમાં લોકોના મનનું સમાધાન કરવાનું કામ વધારે ગંભીર થઈ પડ્યું, અને એ સવાલ અત્યારે પણ તેવોજ છે. સર્વશક્તિ-
માન અને સર્વશૂન્યપ્રેમી જગન્નાથ અથવા વિશ્વવિશ્વના રાજ્યમાં
આવી પૈશાચિક ઘટનાઓ બનવાજ કેમ પામે ? સુખ કરતા દુઃખનું
પ્રમાણ આટલું બધું વધારે કેમ ? ભલામં કરતા ખરાબ વધારે કેમ
હોય ? આ બધી બાબતો પ્રત્યે આપણે ભત્રે આજો મીઠી
રાખીએ પણ જન્મત બિદામણ અને ત્રાસજનક છે, એ વાતમાં
તેથી લેણ પણ ફરક પડ્યો નહિ એ તો જે છે તે છેજ બહુ બહુ તો
તેને રેન્ડેલસના ઝઢોળખનો ઉપમા આપી શકીએ આપણી સ્થિતિ
રેન્ડેલસના જેવીજ છે સસારમાં રહીને આપણે ત્રીજા પ્રેરણાઓ
અને પ્રબળ મનોપાસનાઓનું સેવન કરીએ છીએ, પણ તેમને
કદી તૃપ્ત કરી શકતા નથી આપણી ઇચ્છાવિરહ આપણા હૃદયમાં
એકાદ તરંગ ઉઠી આપણને કંઈક આગળ ધકેલ છે, પણ એકાદ
ડગલું આગળ લાગતાજ ધબકે અને ઉપરથી ધમ્બો પડે છે ખરેખર !
આ જગતમાં રહીને રેન્ડેલસની માફકજ જીવવાની ને મરવાની
સમ આપણને લેયેની છે-આપણે બધા રેન્ડેલસો છીએ પએન્ડ-
યોની સીમા બહારના કેટલાક આદર્શો આપણા મગજમાં રહી છે,
પણ તેમને કાર્યદ્વારા પ્રકાશમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કરવા જતા આપણે
તેમાં ફાવી શકતા નથી એટલુંજ નહિ પણ આપણે ઉત્ક્રાંત આત્મ-
બાલુની પરિસ્થિતિના પૈડા તળે ચગદાઈ મરવું પડે છે કદાપિ કું
એ આદર્શો માટેના પ્રયત્નો છે હી દઉં અને કેવળ સસારનુંજ ગાડું
પ્રસાડ્યા કરે અથાત્ સપૂણા સેવા સારી બની જાઉં, તો મારું જીવન
પણજીવન જેવું બની જાય અને મારી અવનતિ થવા પામે એક
રસ્તે સુખ નથી આ જગતમાં જન્મ્યા તેવી ને તેવી સ્થિતિમાં રહી
જીવવામાં જેઓ સ તોષ માને છે, તેઓના નસીબમાં કુખ લખાયું
છે તેમ જેઓ સત્ય તથા હિંત આદર્શો માટે પ્રાણ પાથરવા તત્પર
થાય છે અને નર્મ પશુજીવન કરતા ધકક વધારે ઉજાત જીવનની
આકાંક્ષા ધરે છે, તેઓના નસીબમાં એથીયે વધુ દુઃખ લેાય છે આ સત્ય
ખીના છે, એનો કંઈ માર્ગજ નથી, છતાં વેદાંત તેનો તોડ કાઢી સસાર-
માથી બહાર નીકળવાનો માર્ગ બતાવે છે તમારે યાદ રાખવું કે,
મારા વ્યાખ્યાનો દરમિયાન અનેક વાર મારે એવી એવી વાતો કહેવાની

* ગ્રીક લોમિમાં એક પૌરાણિક આખ્યાયિકા છે તેમાં એવું વર્ણન
છે કે ટેટેલસ નામના એક રાજાને પાતાળની અદર એક સરોવરમાં
નાખવામાં આવ્યો હતો એ સરોવરનું જળ તેના લોક સુધી આવતું,
પણ તે જળમાન કરી વરસ ધ્રુવાવવા જતો કે લાગતું પછો ત્યાંથી સરકી
જતું તેના મરવા પર ભાવ લાવના કૃષ્ણકાદિ લોકમાં કરતા, પણ તે છુપા
શક્તિ કરવા માટે તે કૃષ્ણ તોળના જતો કે લાગતા તે કૃષ્ણ અદસ્થ થઈ જતા

પ્રાપ્ત થશે કે જે સાલગાને તમે ભયભીન બનસો; તથાપિ એ વાતો
જો સ્મૃતિમાં ઉનારસો, તેમનું મનન કરસો અને હૃદયમાં પચાવસો,
તો તે તમારી પોતાની બની જશે; એટલું જ નહિ પણ તેથી તમારું
જીવન ઉન્નત થશે અને તમે સતને સમજવાને તથા સત્યમય
જીવન જીવવાને સમર્થ થસો.

આ જગત ટેન્ટેશનના નરક સમાન છે, એ કોઈ મતવિશેષ
નથી પણ વાસ્તવિકે દૃઢીકૃત છે જુઓને, આ જગત વિશે
આપણે કંઈ જ જાણી શકતા નથી, છતાં એમ પણ કહી શકતા
નથી કે, અમે કંઈ જાણતા નથી વળી આ જગતના બંધનનું
અસ્તિત્વ છેજ, એમ પણ આપણે કહી શકતા નથી કેમકે એના-
પર વિચાર કરવા માગતા અને નામે છે કે, તેના સંબંધી આપણે
કંઈ જ જાણતા નથી કદાચ એ બધા આપણા મગજનો જન્મ પણ
હોય, આ બધો સમય હું કદાચ સ્વપ્નાવસ્થામાં જ હોઉં. હું તમારી
આગળ વાતો કરું છું અને તમે બધા સાંભળો છો, એવું સ્વપ્નજ
હું અત્યારે અનુભવતો હોઉં એ સ્વપ્ન નથીજ એવું કોઈ પૂરવાર
કરી શકે તેમ નથી. મારું મગજ ખુદ પણ સ્વપ્ન હોય; અને
વસ્તુતઃ જોઈએ તો તો કોઈએ પોતાનું મગજ પોતે કદાપિ જોયું પણ
નથી એ તો આપણે બધા તેમ માની લઈએ છીએ દરેક વિષયના
સંબંધમાં એવો જ પ્રકાર છે મારું શરીર પણ એ માની લીધું
■ એટલું જ. એમ છતાં હું એમ પણ નથી કહી શકતો કે તેને
હું નથી ઓળખતો જ્ઞાન અને અજ્ઞાન વચ્ચેની આ રિધતિ, સ્વ-
સ્થમય જાણ અજ્ઞવાણ અને સત્ય-અસત્યનું આ મિશ્રણ જ છે
અને તેઓ બધા ક્યા મળે છે? તેની કોઈને જ ખબર નથી આપણે
સૌ અર્ધા જગતી અને અર્ધા ઉઘતી એવી એક સ્વપ્નાવસ્થામાં
ચક્રને વિચરી રહ્યા છીએ, અને આપણું આખું જીવન જાણે પુરુષસ-
માં દકાર્ષ રહીને ખત્રાસ થઈ ગય છે. આપણા માના એકેએક
જાણતી આ દશા છે, બધા ઈન્દ્રિયજ્ઞાનની પણ આજ દ્વાપત છે,
બધી જગતના તત્ત્વજ્ઞાનો, ગર્વના વિષયરૂપ વિજ્ઞાન તથા સર્વ
પ્રકારના માનવી જ્ઞાનો અને તે સંબંધી આપણા અદકાર-એ
બધામની એ દશા છે. જગત આતું છે.

જદ, ચેતન, મૂલ અગર એવા એવા બીજા નામોથી તમે
જેમને પીંજાનો છો, તે બધાના સંબંધમાં પણ એવી જ વસ્તુરિધતિ
છે. તેઓ છે એમ પણ આપણે નથી કહી શકતા કે 'નથી' એમ
પણ નથી કહી શકતા. તેઓ બધા એક છે એમ નથી કહી શકતા
કે 'અનેક છે' એમ પણ નથી કહી શકતા. આ અધારા-અજ્ઞ-
વાજનો, આ 'જા-જાનો' ખેપ ચરી પણ મોહુ છે. એ
ખેસ, ખરજ! અવિચાર્ય, અભિન્ન અને અવિભાજ્ય છે' એના

ચોગેજ જડ, ચેનન, મન વગેરેની બધી ઘટનાઓ એક વાર સત્ય તો બીજી વાર મિથ્યા લાસે છે એના-૪ ચોગે આપણને એક વાર એમ લાસે છે કે, આપણે જગતીએ છીએ અને બીજી વાર વળી એમ લાગે છે કે “ના, હિલીએ છીએ” મસારની આ સાચી સ્થિતિ છે અને એનેજ માયા કહેવામા આવે છે એ માયાગાજ આપણે જન્મ્યા છીએ એની અદર મહિનજ આપણે વિચારો કરીએ છીએ અને સ્વપ્નો પણ આપણે એમા રહીનેજ અનુભવીએ છીએ માયાની અદગજ આપણે આધ્યાત્મિક જનો છીએ અરે ! એવુ જ નહિ પણ એ માયાની અદગજ આપણે કદી જાનવ તો કદી દેવરૂપ હોઈએ છીએ તમારા આદર્શો અને વિચારોને મરજી મુજબ વિસ્તારો, તેમને અધિક ને અધિક ઉન્નત બનાવો જાઓ અને તેમને ધ્યન તં અગર એના તમને રૂએ તે બીજા વિશેષજ્ઞથી ઓગાખાવો, પણ તમારાં એ આદર્શો અને વિચારો પણ આ માયાનાજ ક્ષેત્રની અદર છે એથી ઉંડુ હોય સંકેજ નહિ કેમકે માનવીઓનું બધુ જ જ્ઞાન આ માયાના સાધારણ ભાવોનો આવિષ્કાર કરવાનો અને તેના પ્રકૃત સ્વરૂપને પીછાનવાનો વિવિધ પ્રયત્નમાત્ર છે એ તો નામરૂપનું કાર્ય છે જેને આકૃતિ અથવા રૂપ છે અને જેનું દર્શન તમારા મનમાં અમુક એક વિચાર અથવા ભાવને પ્રકટાવે છે, તે પ્રત્યેક બાબત માયાની અદર છે કેમકે જે જે કંઈ દેશ, કાળ અને નિમિત્તના નિયમોને આધીન છે તે તે તમામ માયામા સમાયજી છે જર્મન તત્ત્વવેત્તાઓ પણ એટલું તો સ્વીકારે છે કે ‘સર્વ કંઈ દેશ-કાળ-નિમિત્તને આધીન છે.’

અહીં, હવે પાછા આપણે ઈશ્વરસબધીની ધારણા તરફ વળીશું, અને આગળ શું નીપજ્યુ તેનો વિચાર કરીશું આગળ આપણે જોઈ ગયા કે, ઉપરાક્ત ઈશ્વરધારણા-કે ઈશ્વર અનંતપ્રેમી, અનંત નિસ્વાર્થી, સર્વશક્તિમાન અને જન્મતો નિષ્પતા છે-એ ધારણા પણ લોકોને અસતોષકારક નીવડી કોઈ તત્તાવાની પડિતે પ્રશ્ન ઊઠાવ્યો કે “ઈશ્વર ન્યાયપરાયણ અને દલાયત ક્યા છે ?” મનુષ્ય અને જીવજંતુના રૂપમા એના લક્ષણવધિ બાળકો રોજ નાસ પામે છે, એ શું તે નથી દેખતો ? અન્યનો સંહાર કર્યા વગર આપણે કશુંકાર જીવી શકીએ તેમજ ક્યા છે ? હાનરો જીવાણુઓનો સંહાર કર્યા વગર આસનો એક ઘુટકો સરખો આપણે શરી રાકીએજ નહિ અર્થાત્ કે લક્ષણવધિ જીવોના બોલે આપણે જીવીએ છીએ આપણા જીવનની એકે એક પળ, આપણો એકે એક કુટુંબીસ અને આપણી એકે એક હીન્દુઆનો અર્થજ એ કે હાનરો બધે લાખો જીવોનું મૃત્યુ તેઓ ચામદે મરવા જોઈએ ? એ સળધમા એક જાતિગતક શક્તિવાદ અમનથી આવતો આવ્યો છે, અને તે એવો કે,

અત્યંત ક્ષુદ્ર અને હીન જીવો છે ધારો કે તેમ છે, છતાં પણ તેમણે તમારે કાળે શામાટે મરવું નોંધ્યું? ખરૂં પૂછાવો તો તેઓ ક્ષુદ્ર અને હીન જીવો છે કે કેમ એ પણ એક સવાલ છે, કારણ કે કોણ જાણે છે કે મનુષ્ય કરતા કોઈ શ્રેષ્ઠ છે કે કોઈ કરતા મનુષ્ય શ્રેષ્ઠ છે કોઈ કહેશે કે મનુષ્યપ્રાણી ધર ખાધી શકે છે અને યત્રો ખનાવ શકે છે તેથી કોઈ કરતા મનુષ્યપ્રાણી અદ્વિવાતું પરંતુ તેની સામે એવી દલીલ પણ મરી શકાય કે, કોઈ ગૃહનિર્માણ નથી કરી શકતું અને યત્ર સોધી કાઢી શકતું નથી, માટેજ એ પ્રાણી મનુષ્યપ્રાણી કરતા શ્રેષ્ઠ હોવાનું પ્રમાણ શું? પણ પ્રમાણ માગશો તો અપક્ષનુયે નહિ મળે તેમ તે પક્ષનુયે નહિ મળે

એ સવાલને બાજુએ રાખીએ અને એ જીવો ક્ષુદ્ર તથા હીન છે, એવું સ્વીકારી લઈએ તોપણ તે મરવા શામાટે નોંધ્યું? જો તેઓ ખરેખર ક્ષુદ્ર અને હીનજ છે, તો તો તેમને જીવવાનો વધા દબ છે, તેમને સજાણપૂર્વક બચાવવા નોંધ્યું, કારણ કે તેમનું જીવન અધિકતમ હૃદયપરાયણ હોવાથી સુખ અને દુઃખની લાગણી તેમને તમારા કે મારા કરતા હળુરમણી વધારે થાય છે કૂતરું અથવા વર પોતાનો ખોરાક જેવી લહેજત અને સ્ફૂર્તિથી ખાય છે, તેવી લહેજત અને સ્ફૂર્તિથી આપણામાનું કયું માણસ ખાય છે? કોઈ નહિ, કેમકે આપણી સઠળ સક્રિયતા, સઠળ કાર્યપ્રવૃત્તિઓ એકલ હૃદયોમાજ નથી પૂરાઈ રહી, પણ બુદ્ધિમા અને આત્મામા પણ રહેલ છે પરંતુ મનુષ્યેતર પ્રાણીઓના સંબંધમા તેમ નથી તેમનો આખો પ્રાણજ જાણે હૃદયોમા રહેલો છે, તેથી હૃદયસુખ માટે તેઓ ગાડાતુર બને છે, અને આપણું મનુષ્યોને કેવળ અપરિચિત એવું આનંદ અને લહેજતથી તેઓ પોતાના ભોગ ભોગવે છે તેમનું સુખ જેમ વધારે છે, તેમ દુઃખ પણ તેટલુંજ વધારે છે જેટલું સુખ તેટલુંજ દુઃખ એ તો એક સામાન્ય નિયમ છે તેથી માનવે તર જીવોની સુખની લાગણી જો મનુષ્યોની લાગણી કરતા વધારે તીવ્ર છે, તો પછી સ્વાભાવિક રીતેજ સિદ્ધ થાય છે કે, તેમની દુઃખની લાગણી પણ મનુષ્યોની દુઃખની લાગણી કરતા વધારે તીવ્ર નહિ તે નિદાન તેટલી તીવ્ર તો છેજ આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, મનુષ્યોને મરતી વખતે જે કષ્ટ અને દુઃખ થાય છે, તેના કરતા ખીજા પ્રાણીઓને એ દુઃખ સેકડોગણ વધારે થાય છે, અને છતાં તેમની દુઃખની દરકાર કયાં વગર આપણે તેમનો સદાર કયાંજ જઈએ છીએ! એજ માયા છે દેવે, જે આપણે એમ માનીએ કે, મનુષ્યનું જીવો દેહધારી કોઈ સચુલ ઈશ્વર છે કે જેણે સર્વસ્વ વેદા ઠર્યું છે તો તો ‘અશુભમાંથી શુભ જન્મે છે’-એ વચનને સાબીત કરવા માટે જે જે સમજૂતીઓ અને વાદો પ્રયત્નિત છે, તે બધાજ નિર

થાક છે-એક પણ પૂરણ નથી મેકડો અને હજારો શુભ એક અશુભ-
માથી બહેને આવે, પણ અહીં તો સવાનજ એ કે કે, તે અશુભ-
માથીજ સામારે આવવા બેઠાએ? સિદ્ધાંત અનુસાર તો મારી
પરો દિવેની સપૂર્ણ તૃપ્તિ અર્થે હું પારકાઓના મળા પણ કાપી
શકું. પણ એ કંઈ બરાબર નથી-અર્થાત્ કે “અશુભદારાજ
શુભ સામારે આવે?” એ પ્રશ્ન અત્યાપિ હેતર રહિત છે, અને તેના
હેતર આથી શક્ય તેમ પણ નથી બારતવર્ણના દર્શન અવધા
તત્વજ્ઞાનને પણ એ વાત કબૂત કરવી પડી છે.

સર્વ પ્રકારના ધર્મસમ્પ્રદાયોમા પેદાત ધીટમા ધીટ અને સાહ-
સિકમા સાહસિક છે સત્યની શોધ કરતા પેદાત અમુક એક જગ્યાએ
જર્થ અટકવું નથી-બલવાની વાત તો તે સમજવુંજ નહોતું. પોતાની
શોધને તેણે કદી અટકવાજ દીધી નહોતી પ્રગતિ માટે તેને એક
સુગમતા પણ હતી પેદાતવિકાસના યુગમા એવો કોઈ પુરોહિત-
સમાજ નહોતો કે જે સત્યચોધકને પોતાના સત્યને બહેરમા મૂકતા
અટકાવે પોતપોતાની માન્યતાને પ્રસિદ્ધિમા મૂકવાની દરકોષને છૂટ
હતી, તેમા અતશય નાખવાતું કોઈ સમજવુંજ નહોતું-કહો કે,
ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્ય હિંદુસ્થાનમા સપૂર્ણ પ્રવર્તતું હતું. હિંદુ
સ્થાનમા વહેમના બંધન કિંવા સાક્રમણ સમાજિક પ્રકારના છે,
અહીં પશ્ચિમમા સમાજ બહુ સ્વતંત્ર છે હિંદુસ્થાનમા સામાજિક
આબતમા સ્વતંત્રતા નથી યાને સમાજવ્યવસ્થા અતિશય કડક છે, પણ
ધાર્મિક બાબતમા તેમ નથી ધર્મની બાબતમા હિંદુસ્થાન બહુજ
હિંદાર છે ઈંગ્લંડનું દરકોષ માણસ મરજ પડે તે પોપાક સજે કે
મરજ પડે તે ખામ-ખીએ, તેમા કોઈ કશુંજ બોલતું નથી-કોઈને
કશોજ વાધો હોતો નથી, પરંતુ એકાદ વખત પણ જો તે દેવળમા
પગ મૂકે છે તો તેનાપર ખીસ્તાન પડે છે અને સમાજ હોહા કરી
મૂકે. વળી કોઈ નવીન સત્યનો વિચાર કરતા પહેલાં પણ તેને
હજાર ગણે ગણને પાણી પીવું પડે કે-અર્થાત્ કે સમાજ તુ કહે. તેનો
વિચાર તેને પ્રથમ કરવો પડે છે આથી ઉરદુ હિંદુસ્થાનમા
જો કોઈ સત્ય જોતાં જાણી જાણી જાતિસ્થાપનાની સાથે બાજ
પીએ છે, તો સમાજ તેનાપર વી પડે છે અને એકદમ તેનો
બહિષ્કાર કરે છે વળી, પોતાના માપદાદા અસરથી જે જાતનો
પહેરવેશ પહેરતા આવ્યા હોય તેનાની જૂદી તરીકનો પહેરવેશ જો
કોઈ પહેરવા માટે તો તેનુમે આવી બને છે. એક એવો કિસ્સો
મારા સાબળવામ આવ્યો છે કે જેમા પહેલ્લહેથી શરૂ થયેલી આગ-
માલીને જોરને કેટલાક માલ આધે બવાના વાક મટે એક જગ્યાને
માતિબદાર મૂકવામા આવ્યો હતો આપણે મલ્લી લાકડું કે, આ
વાત કદાચ ગપગોળો પણ હોય પરંતુ કહેવાનો મુદ્દો એટલોજ કે,

અમારે ત્યાં સમાજવ્યવસ્થા અતિશય દુઃક છે, તથાપિ ધર્મની બાબતમાં જોઈશું તો અમારે ત્યાં નાસ્તિક, જડવાદી, બૌદ્ધમાર્ગી તેમજ અનેક જાતના બીજા મતમતાત્તરો કે જેમાના કેટલાક તો અતિશય ભયાનક દીસે છે, તે બધાંયને માનવાવાળાઓ અડોશ-પડોશમાં મુખે વસી રાકે છે બધાજ મતના પ્રચારકો પોતપોતાના મતનો પ્રચાર કરતા છૂટથી ફરી રાકે છે, અને તેમને અનુયાયીઓ પણ મને છે; એટલુજ નહિ પણ ધન્યવાદપૂર્વક કહેવું પડે છે કે, એવા ભયાનક મતવાળા જડવાદીઓને સુદા જાણણો પોતાના દેવ મંદિરોના દરવાજા આગળ હિંમત રહી તેમના પોતાના મતનો પ્રચાર કરવા દે છે ! એવાઓને સુદા તેઓ પોતાની દલમાં પણ અટકાવતા નથી ! કેટલો બધો હિંમત સાવ !

શુદ્ધ ભગવાનનું મૃત્યુ ખારી પાકટ ઉમરે નીપળ્યું. અમે-રિકામાં મારે એક વિજ્ઞાની મિત્ર છે તેને શુદ્ધ ભગવાનનું જીવન-ચરિત્ર વાચવું બહુ ગમે છે, પરંતુ તેને શુદ્ધનું મરણ ગમતું નથી, કેમકે તેમનું મૃત્યુ વધસ્તબ્ધપર ના નીપળ્યું ને ! કેવો જોરો ખ્યાલ ! જાણે કે મહાન ગણ્યાવા મારે વધસ્તબ્ધ પર ચઢવું જોઈએ કે ખૂનના ભોગ ચલું જ જોઈએ ! આવા ખ્યાલ હિંદુસ્થાનમાં કદાપિ પ્રવર્ત્યાંજ નથી આ મહાન શુદ્ધ હિંદુસ્થાનભરમાં અનેક પર્વદણો કર્યા હતા અને જ્યાં ત્યાં તેના અનેક દેવતાઓનીજ નહિ, પણ વિશ્વ-વિધાતા એક પરમેશ્વરની સુદા નાતેથી અને અરગળ્યના કરી હતી, છતાં પણ તેઓ લાણુ આક્રમ્ય ભોગવી શમ્યા અને પચાશી વર્ષની પાકટ ઉમરે સ્વાભાવિક મૃત્યુથી મર્યા આ લાળા આયુષ્યરમિયાન તેમણે અર્ધો દેશને પોતાના મતનો બનાવ્યો, છતાં તેમનો ધાટ ધડવાને વિચાર સરખો કોઈને સૂર્યો નહિ !

વળી ચાર્લોટ આખ્યા તેમણે હાલકતો જડવાદ ફેલાવવા માડ્યો અને એવી એવી તો ભયકર વાતો ખુલ્લેખુલ્લો કહેવા માડી કે જે જાતની વાતો કરતા આ ઝોણીસમી-વીસમી સદીના જડવાદીઓની પણ જાતી ન આવે એ ચાર્લોટને પણ નગરે નગરે અને મંદિરે મંદિરે ફરીને પોતાના મતનો પ્રચાર કરવામાં કોઈએ દરોશ અંતરાય ક્યો નહિ તેઓ કોઈ જાતનો પડદો રાખ્યા વગર ખુલ્લે ખુલ્લું કહેતા કે, ધર્મ એ ધતીંગ છે, પુરોહિતો અને જાજણોને પેટ ભરી ખાવાનો એક જાતનો ધંધો છે અને પેદા એ તો મૂર્ખ તથા લુચ્ચા લોકોના બધે નિશાચરોનાં વચનો અને લખાણો છે વળી ઈશ્વર કે અનંત આત્મા જેવું કંઈજ નથી જો આત્મા જેવું કંઈ હોય, તો મૃત્યુ બાદ તે પોતાના સીપુત્રાદિના પ્રેમથી આકર્ષાઈને પાછું ન આવે ! તેમનો એવો ખ્યાલ હતો કે, જો આત્મા હોયજ, તો તો મૃત્યુ પછી પણ તેનામાં સ્નેહભાવ કાવચ રહેવો જોઈએ, તેમજ સારામાં સારા

હૂગડાવતાની તથા સારા સારા ખાનપાનની તેને ઇચ્છા થવીજ જોઈએ. આવા ભય કર ચર્ચાકોનો પણ કોઈએ વાળ વાકો નહોતો કર્યો-રે ! તેમને આબ્યા સરખા નહોતા.

આ રીતે ત્યારે ધાર્મિક સ્વાતંત્ર્યનો ભવ્ય આદર્શ હિંદુસ્થાન માં પરાપૂર્વથી ચાલતો આવ્યો છે, અને એ તો હમેશા યાદ રાખવાનું છે કે, સ્વાતંત્ર્ય એ તો ઉન્નતિ અને શૃદ્ધતા પ્રથમ અને અગત્યની શરત છે. જેને આપણે છૂટ નહિ મૂકીએ તેની વૃદ્ધિ કે ઉન્નતિ કદાપિ ચનાનીજ નહિ શિક્ષકના જેવી સત્તા અને છૂટ પોતાને હસ્તક રાખીને ખીમ્મએને આપણે દોરવણી અને સૂચનાઓથી ઉન્નત બનાવી શકીએ અગર તેમની ઉન્નતિમા સહાયબૂત થઈ શકીએ-એ વિચારજ ખોટો છે, એક જાતનું ભય કર જૂઠાણું છે એ ખોટા ખ્યાલેજ જગતમાના કરોડો મનુષ્યોની ઉન્નતિ અને વિકાસ અટકાવ્યા છે મનુષ્યમાત્રને સ્વાતંત્ર્યનો પ્રકાશ પામવા દો ઉભતિ અને વિકાસની તે મુખ્ય અને એકલી શરત છે પ્રકાશવગર વૃદ્ધિ અને વિકાસ સંભવીજ ન શકે.

મતનખ કે, આધ્યાત્મિક બાબતમા અમે ભારતવર્ષમા સ્વતંત્રતા બક્ષી અને તેને પરિણામે ધાર્મિક વિચારમા અમે આજે પશ્ચિમેશુમાર આધ્યાત્મિક શક્તિ ધરાવીએ છીએ. આધ્યાત્મિક જગતમા અત્યારે પણ અમારી સત્તા અદિતીય છે એવીજ છૂટ-એવીજ સ્વતંત્રતા જે સામાજિક જાગૃતમા પણ જણવામા આવે, તો સમાજજીવવરથા પણ સુદર અને જાલ્ય બનવા પામે સામાજિક બાબતોના વિકાસમાટે અમે એવી છૂટ નથી આપી તેથી અમારો સમાજ અનુદાર અને સકીર્ણ રહેવા પામ્યો છે તમે સોંકાએ ધાર્મિક બાબતમા કદી સ્વાતંત્ર્ય નથી બક્ષ્યું, પણ હિન્દુ તરવાર અને આગની મદદથી તમારા મતો જળાતકારે પળાવ્યા છે, અને તેનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે, તમારો ધર્મભાવ સકીર્ણ રહેવા પામ્યો છે-કહો કે, એ ઠીકરાઈ ગયો છે અને એનો વિકાસ થતો અટકાવ્યો છે તાત્પર્ય કે, હિંદુસ્થાનમા અમારે સમાજના શરીર પરની સાકળો દૂર કરવાની છે ત્યારે ચૂરોપમા તમારે આધ્યાત્મિક પ્રગતિના પગમા પડેલી બેડીઓ કાઢી નાખવાની છે એમ થશે ત્યારેજ મનુષ્યની અજબ વૃદ્ધિ અને ઉન્નતિ થવા પામશે આ બધા આધ્યાત્મિક, નૈતિક અને સામાજિક વૃદ્ધિ તથા વિકાસોમા એકત્વ રહેતું છે અર્થાત્ તે બધા એકજ મૂળ પદાર્થના ભિન્ન ભિન્ન વિકાસમાત્ર છે આ વાત જો આપણે પીછાની શકીએ તો ધર્મ તેના ખરા અર્થમા આપણા સમાજમા તેમજ આપણા નિલ્લ જીવનમા પ્રવર્ત્યો વગર રહે નહિ વેદતરૂપી દીપકના પ્રકાશમા તમે એ વાત પણ સમજી શકશો કે જાદી જાતના ભૌતિક વિજ્ઞાનો વસ્તુત-

ધર્મનાજ આનિષ્કારમાત્ર છે, અને જમતની મચરાચર સધળા વસ્તુઓ પણ એવાજ આનિષ્કાર

ત્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે, સ્વતંત્રતાને લીધેજ શાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિ અને શ્રીષ્ટિ થઈ છે, અને એમા આપણને બે પક્ષ મળી આવે છે-એક ઉ-છેદક અથવા ખડનકારી અને બીજો રચનાત્મક અથવા મડનકારી વળી આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે, પ્રત્યેક સમાજમા એવા બે પક્ષો હોય છે હવે ધારો કે, સમાજમા અમુક કોષ દોષ પ્રવર્તે છે તે જોઈ ઉ-છેદક પક્ષ એકદમ આગળ આવી ગાળ ગવીચ કંવા મઢી પડે છે અને નિદાહારા ખડનની ધૂનમા તે ધૂનમા તેમનો જુરસો ધણી વાર ઝનુનનું રૂપ પકડે છે આવા ઝનુનીઓ દરેક સમાજમા મળી આવે છે એ ધાધલમા સ્ત્રાએ ધણી વાર બહુ આગળ પડતો ભાગ પેલી જણાય છે, કારણ કે તેમનો સ્વભાવ બહુ પ્રેરણાપ્રધાન યાને તરંગી હોય છે હરકોઈ ઝનુનીને ખડનનો ઝુંડો લપ્ત આગળ આવતા શ્રેતાઓ તથા ઝનુધામીઓ તો મળી રહે છે પણ ભાગવુ બહુ સહેલુ છે ઉ-મરત મનુષ્ય હરકોઈ વસ્તુને સહેલાઈથી તોડી ફોડી શકે છે, પણ એકાદ વસ્તુ નિર્માણ કરતા તેને જોર પડે છે-અર્થાત્ કે આવી જાતના ગાડાઓ યાને ઝનુની મનુષ્યો એક યા બીજા રૂપમા સર્વ દેશોમા વિચ્છમાન હોય છે તેઓનુ માનવુ એવુ હોય છે કે, ગાળગવીચ અને ભાગફોડ કરવાથી તથા નિદા કરી કરી દોષને પ્રકાશમા નાવવાથી તેઓ સમાજને સુધારી શકશે આ ઝનુની ઉ-છેદકો પોતાની દૃષ્ટિએ કંઈ લાભ પણ કરતા હોય, પણ એક દરે જોતા તો લાભ કરતા હાનિનુજ પ્રમાણુ વિશેષ હોય છે-અર્થાત્ કે તેમની એ રીતથી સમાજનુ દિત થરતા અતિત વધારે થવા પામે છે સમાજ-સંસ્થા કંઈ એક દિવસમા નિર્માણ થતી નથી, એ તો કમે કમે વિકાસ પામે છે તેથી કોષક કોષક દોષો માટે આખી સંસ્થાનેજ તોડી પાડવી એ કંઈ તેને સુધારવાનો ખરો રસ્તો નથી એને સુધારવા માટે તો દોષના આદિકારણો દૂર કરવા જોઈએ ધારો કે, અમુક એક દોષ છે, તો તેને તિ રક્ષારી કાઢવાથી તે દૂર નહિ થાય, પરંતુ જો તેનું મૂળકારણ શોધી કાઢશો અને તેને દૂર કરશો, તો તે કારણના ફળસ્વરૂપ તે દોષ પણ આપોઆપ દૂર થઈ જશે એવા ખૂબખરાડાથી કંઈ સાર ફળ નીવળતું નથી, સિવાય કે આપત્તિ

આ તો જાણે ઉ-છેદક પક્ષની વાત થઈ હવે બીજા પક્ષનો વિચાર કરતા જણાય છે કે, તેમના દિનમા પ્રચલિત સંસ્થાઓ-પ્રત્યે સમભાવ હોય છે, એટલુજ નહિ પણ તેઓ એમ પણ સમ-જતા હોય છે કે, તે સંસ્થાઓને સુધારવા માટે તેમના દોરોના કારણોની ઉડે ઉતરી તપાસ કરવી જોઈએ જૂનકાગમા મોટા મોટા મહાપુરોનો આ પક્ષ જનેલો હતો એક વાત તમારે ખાસ રમરણુ

મા રાખવાની છે અને તે એ કે, જન્મતા સર્વે મહાન આચાર્યો એ કહ્યું છે કે “અમારૂં આગમન વિનાય અર્થે યશુ નથી, પરંતુ પૂર્વે જે કંઈ થઈ ગયું છે તેને સંપૂર્ણ બનાવવાને યશુ છે.” આચાર્યો નો આ મહાન હેતુ ધણી વાર લોકો મમજી શકતા નથી, અને ક્ષમમા પડી જઈ કહે છે કે “જનસમુદાયના પ્રયોજન મત તરફ તેઓ દૃષ્ટી પડ્યા એ તેમણે ઠીક કહ્યું નહિ” અત્યારે પણ આપણે ધણી વાર એમ કહેવાતું સાંભળીએ છીએ કે “પોને જેને સત્ય માનતા હતા તેને સાત્રોપાગ પ્રકાશમા મૂકવાની તેમની છાતી ચાલી નહિ તેથી હાગે છે કે તેઓ કંઈ કાયર અથવા ખીકણ હતા.” પરંતુ ખરી રીતે જોઈએ તો તેમ નહોતું આ બધા એક દેશીય ઝંતુનીઓને એ મરાપુરપોના દિવની અદર પ્રેમની જે અનંત શક્તિ નિવાસ મરી રહી હતી તેનું ભાગ્યેજ ભાન છે વસ્તુતઃ એ મહાપુરપો જન્મતા સર્વજ્ઞ નરનારીઓને પોતાના સત્તાનવત્ ગણતા અને ચાહતા તેઓ તેમના યથાર્થ પિતા અને યથાર્થ દેવતા હતા, એટલુંજ નહિ પણ તેમના દિનમા પ્રત્યેક જન્મને મારે અનંત સંકાતુજ્જ્વિત અને ક્ષમા ભરેલી હતી મહેવા અને ક્ષમા કંઈવાને તેઓ સદા સર્વદા તત્પર રહેતા માનવસમાજ કેવી રીતે આગળ વધી શકે એ વાત તેઓ મારી રીતે જણાવતા હતા અને તેથીજ તેમણે અતિશય ધીર અને શાંતભાવે છતાં દૃઢતાપૂર્વક પોતાની સંજીવની છુટ્ટી વાપરવા માઠી એમણે લોકોને નિહા નહિ કે ખીવડાવ્યા નહિ, પણ ધીરજ અને મમતાપૂર્વક તેમને એક એક ડગનું કરી આગળ દોર્યા એ મહાપુરપો તે ઉપનિષદોના રમ્ય નાર હતા આગળ વધેના જમાનાના નૈતિક આદર્શો સાથે ઈશ્વર સંબંધી ગ્રામીન ધારણાનો મેળ બેસી શકે તેમ નથી, એ વાત તેઓ સારી પે’ સમજતા હતા એટલુંજ નહિ પણ આ બધા મંડનકારીઓના કહેવામા પણ પુષ્કળ વલુદ રહેતું છે—ખીલાદિક નાસ્તિકવાદીઓના મનમા પણ અનેક મહાન સત્યા રહેતા છે—એ વાત પણ તેમને સારી રીતે અવગત હતી પરંતુ એની સાથે સાથે તેઓનું એમ પણ પાકે પાથે માનવું હતું કે “જેઓ પૂર્વે પ્રચલિત ગતની સાથે કોઈ પણ જાતનો સંબંધ રાખ્યા વગર નૂતન મત સ્થાપવા ઇચ્છે છે, જેઓ જૂના જૂના મણકાને માળાના રૂપમા ઝૂંચવાર સૂતને હેદવા કચ્છે છે અને જેઓ ચૂંચના પાયા-પર નૂતન સમાજ નિર્માણ કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે, તેઓ સર્વથા સંપૂર્ણ અર્થે નિષ્ફળ નીવડે છે.”

આપણે કદાપિ કોઈ વસ્તુ નૂતન નિર્માણ કરી સમજાવવા નથી આપણે તો પ્રસવન વસ્તુનું સ્થાનાતરણ માન કરી શકીએ છીએ વસ્તુને તેના મૂળ સ્થાનેથી ઉઠાવીને નવીન સ્થાને પહોંચાવી શકીએ

એમ્હુજ. બીજજ ક્રમેક્રમે વૃક્ષરૂપે ઉગી નીકળે છે તેથી આપણે તો માત્ર આપણી મર્વ સક્રિયબોને સત્યની દિશામાં વાળીને જે જે સત્યો અસ્તિત્વમાં છે, તેમને સંપૂર્ણરૂપે સમજવાનો યત્ન કરવાનો છે અને નહિ કે નવન સત્યો નીપજવી કાઢવાનો. આ સિદ્ધાંતને અનુસરીને એ મહાપુરુષોએ ઈશ્વરસખધી એ પ્રાચીન ભાવના કિંવા ધારણાને ચાહુ જમાના માટે નિરૂપણી અને અયોગ્ય કહીને પૂરેપૂરી ઉઘાવી દીધી નહિ, પરંતુ તેની અદર જે સત્ય રહેલું હતું તેની શોધ આગળ ચલાવવા માઠી એ શોધના ફળરૂપેજ આપણને વેદાંતની પ્રાપ્તિ થઈ એક સચ્ચ પરમેશ્વરમાયીજ તેમને પૂર્વ કરતા વધારે ઉચ્ચ આદર્શ-ભાવો પ્રાપ્ત થતા ગયા, અને પરિણામે નિર્ગુણ પૂર્ણ બ્રહ્મ નામથી ઓળખાતું ઉચ્ચતમ સત્ય તેમણે શોધી કાઢ્યું એ નિર્ગુણ પૂર્ણ બ્રહ્મની ધારણાનો આવિષ્કાર થતા અખીલ વિશ્વમાં એકજ અખડ સત્તા પ્રવર્તતી તેમને જણાઈ “આ બહુત્વપૂર્ણ જગતની અદર જેઓ એક અખડ સ્વરૂપને ભેદ શકે છે, આ મર્ત્ય સંસારમાં જેઓ એ એક અનંત જીવનને અનુભવી શકે છે, અને આ તમસ તથા અજ્ઞાનપૂર્ણ જગતમાં જેઓ તે એક અખડ પ્રકાશ અને જ્ઞાનસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરી શકે છે, તેઓ-અરે ! તેઓજ-શાશ્વત શાંતિના ભોક્તા બને છે, અન્ય કોઈ નહિ, કોઈ નહિ

૫-માયા અને મુક્તિ*

કવિજન કહે છે કે “જગતમાં પ્રવેશ કરતી વેળા આપણે પોતાની પાછળ જાણે એક હિરણ્યમય અગ્ર લઘને આવીએ છીએ; તથાપિ ખરૂં પૂછાવે તો આપણે બધાંજ કંઈ કીર્તિશ્પી હિરણ્યમય અગ્ર લઘને નથી અવતરતાં. અનેક જણ અપકીર્તિશ્પી હુમ્મસ-તું પડ પણ પોતાની પાછળ લેતાં આવે છે એમાં સંદેહ નથી. બાકી એટલી વાત તો સાચી કે, આપણામાંનું દરેક જણ સંસાર-શ્પી યુદ્ધક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરવા અવતર્યું છે. રડતાં રડતાં આપણે આ સંસારસમરમાં પ્રવેશીએ છીએ; અને પછી યથાસાધ્ય પ્રયત્ન કરીને આપણે આપણા ભાગ કાઢીએ છીએ. પાછળ ચિહ્ન સરખું રાખ્યા-વગર આપણે આ અનંત જીવનમહાસાગરમાંથી આગળ ને આગળ વધીએ છીએ, આપણી પાછળ તેમ આગળ અનંત યુગો પડ્યા હોય છે. એ રીતે આપણે આગળ ને આગળ પંથ કાપતા જઈએ છીએ. અતે મૃત્યુ આવીને આપણને સમરાંગણમાંથી ઉપાડી લે છે-વિજયી કે પરાજિત દસામાં તે તો કોણ જાણે ?-ત્યારેજ આપણે છૂટકો થાય છે. એજ માયા.

બાળકના હૃદયમાં આશા જાહુ બગવાન હોય છે; બાળકનાં ફાટલાં તેજો સમગ્ર સધળુંજ સુવર્ણમય બાસે છે; તે માને છે કે ‘મારી પ્રત્યેક ઇચ્છા પાર પડશે-બધુંજ હું ધારીશ તેમ થશે.’ પણ જીવનસંઘામમાં તે જેમ જેમ મુકાવતો જાય છે, તેમ તેમ તેને માલમ પડતું જાય છે કે, કુદરત અથવા પ્રકૃતિ ડગલે ને પગલે તેની આડે દિમાલય જેવી અડચણ હોય છે. તેને ભેદી પાર જવાને તે વારંવાર તેની સાથે વેગપૂર્વક અથડાય છે, પણ કશુંજ વળતું નથી. એ આખું જીવન એમ માણું પડે છે; પણ જેમ જેમ તે આગળ જાય છે, તેમ તેમ પોતાનો આદર્શ તેને વધારે ને વધારે દૂર સરકતો જાય છે. એમ કરતા અતે મૃત્યુ આવી પહોંચે છે, અને ત્યારે કદાચ તેનો છૂટકો થાય છે. આ માયા છે.

કોઈ એક વૈજ્ઞાનિક જન્મે છે; તે જ્ઞાનનો ખૂણ તરસ્યો છે. એવી-એકે ચીજ નથી કે જેનો જ્ઞાન માટે જોગ આપવામાં તે પાછી

પાની કરે, અથવા એવી ઝાઝ માચાફટ નથી કે જે કરતા તે કટાણે એ વૈજ્ઞાનિક પ્રકૃતિના રહસ્ય પછી -રહસ્ય યોધી કાઢતો, કિબલુ-કુદરતનું વક્તવ્યના ભેદી તેમાંથી એક પછી એક રહસ્યો ખેંચ કાઢતો આગળ વધે છે -આ બધું શામાટે ? શા માટે આ બધું ગડમથલ ? અને એનું ગૌરવ પણ આપણે શામાટે કરવું ? એ માથે કીર્તિનિષાટ શામાટે બિરાળે ? પ્રકૃતિ શું મનુષ્યના કરતા વધારે તાકાત ધરાવતી નથી વા મનુષ્યના મરતા વધારે બાંધતી નથી છતાં તેને કીર્તિ કેમ નહિ ? તો કહેશો કે તે તો અણુધ અને જ છે વાં ? ત્યારે, એવી સુસ્ત અને જડ પ્રકૃતિનું અનુકરણ કરવાનું આવકું ગૌરવ શાને ? ભારેમા ભારે વિદ્યુતશક્તિવાળા વળ્લને પ્રકૃતિ આધેમા આધે ફેંચી શકે છે મનુષ્ય એનો અપાશ પણ સાધે ॥ તો આપણે તેને એકદમ વખાણવા મઠી પડીએ છીએ, અને તે વખાણી વખાણીને છેક આરમાનમા ચઢાવી દઇએ છીએ, કેમ વાં ? પ્રકૃતિનું અનુકરણ-ચતુરનું અનુકરણ-જડતાનું અનુકરણ-અચેતન અનુકરણ કરવામા વખાણ કરવાની શી જરૂર ?

શુભ્ત્વાકર્ષણ શક્તિ, અરિનત્વ ધરાવતા ભારેમા ભારે વળ ને નીચે ખેંચી પાડી તેન કુચ્ચે કુચ્ચા ઉડાવી દે છે, છતાં પણ શક્તિ જડ છે જડના અનુકરણમા ગૌરવ જેવું શું છે ? તથાપિ આપ જન્મભર તેને માટે માયાગ્રી કરીએ છીએ છીએ ! એનું જ નામ માયા

હૃદયો મનુષ્યના આત્માને બહાર ખેંચે છે મળે નહિ તે દેકાણે મનુષ્ય શુભ અને આનંદને ખોળે છે યુગો થયા આપણું શિખામણ મળ્યા કરી છે કે, એ પ્રપત્ત નિરર્થક છે, મિથ્યા ૬ ખરૂં શુભ એમા નથી પરંતુ એ શિખામણ આપણે ગળે ના ઉતરતી, જાતે અનુભવ કરી જોયા સિવાય એ શિખામણ શીખવા આપણે માટે અસક્ય નીવડે છે આપણે પ્રયોગો આદરીએ છીએ હૃદયોને અનુભવ લેવા દઇએ છીએ-અને ધળ દઇને ઉપગ્રથી ધર પડે છે આટલાથી શું આપણે શીખીએ છીએ ? ના, હજી પણ આપણે એવા ને એવા રહીએ છીએ પનગીઆની પેરે આપ દીનાની જ્યોતમા ઝપનારીએ છીએ, અને એમાજ અતે સતે મળવાની આશામા ને આશામા આપણે હૃદયજન્ય વિનયભોગો વાર વાર ઝપનાર્યા કરીએ છીએ ફરી ફરીને આપણે નૂતન ઉત્સ ને નૂતન જોમ મેળવ ને એમા તદ્દનીન ચંદ્રએ છીએ એમ કર અતે આપણે નિરાશ થઇને સર્વ શક્તિઓથી દણાઇ મરણ શરણ થઇએ છીએ એનું જ નામ માયા

આપણી ભુદિના સબધમા પણ તેવોજ પ્રમાર ॥ વિશ્વ રહસ્ય ઉદ્ધેવવાની આપણી આતુરતામા ને આતુરતામા આપ આપણી જિજ્ઞાસાવૃત્તિને અકુશમા ગાંધી શકતા નથી. આપ

મણુવુજ જોઈએ એમ આપણને લાગે છે, પણ વ્યર્થ જ્ઞાન એ કાંઈ વાતની વાતમા પ્રાપ્ત થાય એવી સહેલી વસ્તુ નથી, એ વાન આપણે માની શકનાજ નથી પરિણામે જોઈએ છીએ કે, થોડાકે કદમ ભરતા ન ભરતામા તો એ અનાદિ અનતકાળની અભેદ દિવાન આપણી સમક્ષ આવી ઉભે છે જેને ઉઘડી જવાનુ સામર્થ્ય આપણામા નથી વળી જીમ્ન કેટલાકે કમ ભરતા, અસીમ દેશની દિવાન રસ્તો રાફી ઉભેની જણાય છે, એ પણ પહેલીની માફક અભેદ છે, અને એ જાણ્યે અનુદાનનીય કાર્યકારણરૂપ દિવાલથી એમરથી ઘેરાયુ છે આપણાથી તે દિવાલો ભેદી શકાતી નથી, તેમ છતાં આપણે મથા કરીએ છીએ મથવાની જાણે આપણુ ને ફરજ પડે છે એજ માયાનુ સ્વરૂપ

પ્રત્યેક જ્ઞાનોદ્ધૃત સાથે હૃદયના પ્રત્યેક ધબકારા સાથે, આપણી પ્રત્યેક ગતિ સાથે આપણને લાગે છે કે આપણે સુખ છીએ, પણ તેજ ક્ષણે આપણને અનુભવ મળે છે કે ના, સુખ નથી, જકડા થના છીએ કુદરતના આપણે કીતદાસ યાને ખરીદેલા ગુનામ છીએ શરીર, મન, વિચાર, લાગણી, બધીજ જાનતમા આપણે કુદરત અથવા પ્રકૃતિના બાંધેના ગુનામ છીએ લાઇએ. 'એજ માયા

એવી કાંઈ માતા નહિ હોય કે જેણને પોતાનુ માળક જન્મ થીજ મહાશુદ્ધિમાન અને અમાધારણ સુક્તિવાળી લાસણુ ન હોય. તેના પર તે વારી જાય છે તેનો સમમ પ્રાણુ જાણે તે બાળકમાજ વમે છે-માળકજ જાણે તેનો પ્રાણુ છે વિમે વિમે છોકરે મોટુ થાય છે અતે તે એક જગરજસ્ત દારૂડીઓ અને પણ જેવો નીવડે છે, અને પોતાને માટે પ્રાણુ પટતી માતાને પજવે છે, પરંતુ તે જેમ જેમ વધારે પજવણી કરે છે, તેમ તેમ પ્રેમધેની બિચારી મા અધિક ને અધિક પ્રેમ કરતી જાય છે સસાર એ પ્રેમને માતા નો નિસ્વાર્થ પ્રેમ મ્હી વખાળે છે, પણ સસારને એ વાતની સ્વપ્નેયે ખજર નથી હોતી કે "એ માતા જન્મથીજ પ્રકૃતિ અથવા માયાની કીતદાસ છે, તેથી તેમ ક્યાં વગર તેનો છૂટકોજ નથી" એ લાગ પટકી દેવાને તો તે ઘણીએ ઇતેજા હરો, પણ તેનામા તેમ કરવાની તાકાતજ મ્યા છે? તેથી તેણી અજ્ઞ માતૃપ્રેમ નામે એળખાતા સુદર પુષ્પોના દગના તળે પોતાના એ આતરિકે અલિ-લાપને દાકી રાખે છે. એજ માયા.

જગતમા આપણે જાણજ આપા છીએ આ ઉપર એક આખ્યાયિકા છે કહે છે કે, એક દિવસ નારદમુનિએ શ્રીકૃષ્ણની પાસે આવીને કહ્યું કે 'ભગવન' તમારી માયા મેલી છે તે મને બતાવો" શ્રીકૃષ્ણે હાસ્ય કરી કહ્યું "હી છે, કોઈક દહાડો બતાવીશ" થોડા દિવસ મ્હીને શ્રીકૃષ્ણ નારદને એક અરણ્યમા પોતા-

ની સગે લઈ આવ્યા કેટલાક માંડો પચ કાપ્યા બાદ બમવાને કહ્યું-“નારદ ! મને ખૂબ તરસ લાગી છે, તું જઈને થોડુંક જળ ખાડયો લઈ આવીય ?” નારદે કહ્યું-“અબધડી લઈ આવું છું, મદારાજ !” એમ કહીને નારદ મુનિ પાણી લેવા નીકળ્યા થોડેક છેટે એક મામ આવ્યું પાણી મેળવવાની આશાએ નારદ તે મામમા પેવા, અને એક ધરતું બાતણું અખદ્યનું એટલે તુસાજ ધરતું બારણું ઉપડ્યું અને એક લાવણવતી કન્યા નારદની સામે આવી ઊભી તેને જોતાજ નારદ પાણી બાણીની વાતજ વિસરી ગયા; પોતાના મનુ પોતાની રાહ જોના હિલા છે, અને તુવાને લપ્તે લેમના પ્રાણ જોખમમા આવી પડશે, એકરાતું તેમને જાન રહ્યું નહિ. તે આખો દિવસ નારદ ત્યાના ત્યા રહ્યા અને હૃદય પાસે મવાજ નહિ બીજે દિવસે પણ નારદ ત્યાના ત્યાં તે મુકર બાળા સાથે વાતચીત કરવા બેઠા. વાર્તાવિનોદ કરતા ઉભય વચ્ચે પ્રેમ બધાયો પરિણામે નારદે તે કન્યાના બાપ પાસે જઈ તેના દરતની માગણી કરી આખરે બન્ને પરસ્પર નારદે એ મામમાજ રહી સંસાર માંડયો ને કેટલાક બાળકેના તે પિતા થયા એ રીતે બાર વર્ષ વહી ગયા દરમિયાન તેમના સંસારાત મૃત્યુ થયું, અને નારદને તેનો વાસો મળ્યો દરે નારદ પોતાના પુત્રકમજ સગાથે વાઢીવઢા અને પશુધનનો ઉપભોગ કરતા સુખમા રહેવા લાગ્યા એવામા એક ભારે રેલ આવી એક ગત્રે મામ પાસેની નહીમા પાણી પુષ્કળ થયું અને બન્ને કાશપર લપ્તે મામમા ઘૂસવા માંડ્યું ધરે પડવા માઢયા, જન જનવરે તણાઈને મરવા લાગ્યા અને સવ ઠંઠ રેલના સપાટામા એઆવા લાગ્યું. નારદને પોતાના કુટુંબસમેન જામણુ પડ્યું એક દાયે પતનીનો દાય પકડી, બીજે દાયે બે બાળકેના દાય ખાપી અને એક બાળકને ખમ ઉચડી, નારદજીએ આ લય કર પૂરને બેઠી સરામત જડપાએ પહોંમવાનો પ્રયત્ન કરવા માંડયો, પણ થોડેક દૂર જતાજ નારદને જાણાયું કે પણીનો વેગ અતિશય ભારે છે. એટલામા આંધપરતું બાળક પડી જઈ તણાવા લાગ્યું. તે જોઈ નારદના મુખનાથી નિતાશા અને કુખની ચીચીઆરી નીકળી પડી તેને ખચપવાનો પ્રયત્ન કરવા જતા આગળથી ખસેલું એક બીલુ બાળક સંગ્રાહ પડ્યું ને ડૂબી ગયું. એમ કરતા કરતા આખરે એમની પત્ની કે જેને પોતાના સર્વ જગથી પકડી રાખી હતી તે પણ પ્રવાહના વેગથી છૂગી પડી તણાઈ ગઈ, અને નારદ જોતે પણ રડતી કંઠતી સિંધતિમા કિવલે લસડાઈ આવ્યા. ત્યાં બેસીને તે કરણ રવરે વિવાપ કરવા લાગ્યા એવામા પાણીથી એક મદુ અવાજ આવ્યો-“વસ ! પાણી લાગ્યો” તું લેટો લાપને પાણી લેવા ગયો

દતો ને ૧ હું તારી રાહ જોવા કેવું છું. તારે ગયે અર્ધો કલાક પીતી ગયો; આવડી વાર કેમ ચમ? એ સાબળનાંજ નારદના મુખમાથી નીકળી પડ્યું-“મમ! અર્ધો કલાક!” નારદને મન તો પૂરા બાર વર્ષ વહી ગયા હતાં, જ્યારે ખરી રીતે તો માત્ર અર્ધો કલાકમાજ આ સવળી ઘટના તેના મનમા ને મનમા બની ગઈ હતી એજ માયા. એક યા બીજા રૂપમા આપણે બંધાજ એ માયાની અંદર રહ્યા છીએ. માયાનો વ્યાપાર અતિ અટપટો હોઈ સમજવો અત્યંત કઠણ છે. સર્વ દેશોમા એ વિવચનર બોધ આપવામા આવે છે, સર્વ ક્રેકાણે લોકોને એનું જ્ઞાન આપવામા આવે છે; પણ કોઈ વીરવા જનોજ તે વાતનો વિશ્વાસ કરે છે; કારણકે જાતે અનુભવ થયા વગર, જાતે ઠોકરો ખાધા વગર માત્ર મોહના ઉપદેશથી આપણ બંધાનો એ વાતપર વિશ્વાસ બેમતો નથી. આ શું બતાવે છે? એજ કે, માયા મહાભયકર ને દુસ્તર છે. વાસ્તવિક કહીએ તો બહુજ થયા ને મિથ્યા છે.

સર્વસંહારક કાળ આવીને બંધાવનો કાળાઓ કરી જાય છે, કશુંજ બાકી રહેવા દેતો નથી. તે પાપીનો ભક્ષ કરે છે, તેમ સાધુમતનો પણ ભક્ષ કરે છે, રાજાનો, પ્રજાનો, રૂપવાનનો, કદૂપાનો-સર્વનોજ તે કાળાઓ કરે છે. કોઈને-ર! કથા-યને તે છોડતો નથી. સર્વ કંઈ એ અતિમ ગતિ યાને વિનાશની દિશામા ધસ્યે જાય છે આપણું જ્ઞાન, ચિંત્ન, વિજ્ઞાન-સધનુંજ એ અનિવાર્ય ગતિ-મૃત્યુની દિશામા આમળ વધે છે. કાળના પૂરને અટકાવવા કોઈજ સમર્થ નથી, એક મિનિટ પણ તેને કોઈથી ખાળી શકાતું નથી આપણે તેને જૂની જવાનો કદાચ પ્રયત્ન કરીએ જેમ મહામારી યાને ખેમમા સપડાયલા લાગના રહેવાસીઓ મલપાન, તૃણગાન અને એવીજ બીજી ચેષ્ટાઓમા મગ્ન બની પોતાની રમરણ અને વિચારશક્તિને જૂલી બનાવી દે છે, અને એ રીતે આલતા ઉપડવને જૂની જવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેમ આપણે બધા પણ સર્વ પ્રકારના દ્વિધિસુખોમા તસ્લીન બની ને - મૃત્યુને જૂલી જવાનો ભારે પ્રયત્ન કરીએ છીએ. અથવા પાસે તેમ કરાવે છે, પરંતુ તેથી કંઈ તેનો નિર્મલિ ? એ તો થયાસમયે આવી ગળા ઝાલેજ છે.

થોડું થઈ જાય ત્યાં સુધી કે, જો કંઈ કંઈ થાય તે કંઈ
 થશે. તમે રચિતની મળી જાણુ છાવેજ નહિ, તેજસ્વી અને આરા
 વંત મનુષ્ય જ તમરી નવ- દનેદા "સુદી રાખે" આ અનન્ય
 કદાચ તમે છે ખર, પછી તે એ સ્વયં પણ રહ્યો છે તમે એ
 છે કે, એ મન કાચને કાર્યના પ્રવૃત્તિ ગમે છે આરા અને
 અવી જાનનો પ્રત્યક્ષ અર્થ આપણે મર્યાદા પ્રવૃત્તિ તરફ ઉત્સા
 હિન મરે છે એ ખર, પરંતુ સ્વયં એ -લો છે કે અતિ દનાય
 જાનીને અપણે સમજે. પ્રવૃત્તિ ત્વજ જાણું. જો હોય મરે છે કે
 "મનનર જોયો જાને છે, તેવોજ અદણ કદા, સ્વ-ઉદે જોઈલું અદા
 હાય તેમજુ અદા જો હુ અતત્તપ આવી પડે તેરે નવિષમ
 મહો, ધોષા પડે તે મરે કે પુષ્પજિ રમ છે, અને શુદ્ધિની
 મારકે આમ તેમ અટકવું પડે તેવું મરો કે મુખ ડીએ એ
 રીતે નિરુદ્ધિન નગરી પેનની જાતને તેમજ ખીજાને જુદું
 સમજાયા કરો કેમકે સંસ્કારના મુખે જીવવાનો જોજ અત્ર એક
 રસો છે" એવો ઉપદેશ આપના એની પણ અતિ તો ઉપર
 જણુ વેલીજ ગતિ રાખ જે-આદાર કે તેમને પણ દનાય જાની
 મધુરોડી દેવ પડે જે પાકે આવા નિકે જાન મરેવાય છે તે અજ-
 આ ઉપર જણુવેલો ઉપદેશ અને એ અવધારિકાન આ અહી
 નદીમા જેટલું આ મા જે, તેટલું પહેના મરી નહે વુ એનું માણ
 એ જે કે, હોમને અચાર જેવા લીન અચાર ને નવેવા પડે છે તેવા
 પૂર્વે કદી સહેવા પડના નદીમા, દરીશા પણુ અન્યા ના જેમી
 પૂર્વે કદી નદેલી, અનુભવ અચાર જે નના ખીજા અન્ય મરુએ
 મરે જેટલો નિષ્કુ છે તેમજો આગળ કંઈ નહે તો અને તેરે જ
 દાહના અવી જાનના દિલજની અગત્ય વધી જે. દાહના વાગન
 મા એ ઉપદેશને વધારે અમદપૂર્વક અગત્ય અવધા અવે જે,
 પણ તેથી કે- રૂળ નીપજવું નથી અને રૂદિ નીપજવું નુરેનદી
 તથા અગે- રાજની હજારી જુદું જે-રૂદિ રૂદિના રૂદિ રૂદિની
 પુષ્પાવાને નહિ, રૂદિ અગત્ય મરે એ રૂદિ રૂદિ રૂદિ, પણ અગે
 રૂદિ નહિ નમે રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ
 અગી રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ
 પણ એજ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ
 ના વાગા જે રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ
 પણ એજ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ
 અગી રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ
 રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ રૂદિ

તારે મુ રોજ જાનની આશા નહીં રાખશે નવું રાશના
દામ હીમે, રાખા અમ્મા હીમે બને રાખાજ જીવન જોગ રાખે

છીએ, એ સાચું; પણ તેમાંથી છૂટવાનો શું કારણ રસ્તો નથી ? કંઈજ આશા નથી ? આપણે બધાજ દુર્દશામાં આવી પડ્યા છીએ, આપણે બધાજ દુઃખી છીએ. આ સસાર વસ્તુતઃ જ્ઞેતા કારાવાસ છે, આપણા આ કહેવાતા રૂપગુણનો મહિમા અને કીર્તિ, આપણી શુદ્ધિ, આપણુ મન—એ સઘળાજ કારાવાસ છે, એ વાત તો યુગો થયા હોકાને સુવિદિત છે. ગમે તેમ કહો પણ એવો એક પણ માણસ—એક પણ માનવદેહધારી નથી કે જેને આ વાનનો કોઈ ને કોઈ વખત અનુભવ થયો ન હોય વ્યોત્કલ મનુ જેને તો એને સૌથી વધારે તીવ્ર અનુભવ થાય છે, કેમકે તેમના પાલવમાં તો આખી હિમરનો અનુભવ સચ્ચિત થયો હોય છે અને પ્રકૃતિના જૂઠાણાઓથી તે એકાએક પેતરાતા નથી. ત્યારે આ કારાવાસ-માંથી છૂટવાનો ધવાજ શો ? માયાના આ ભયંકર વ્યાપાર છતાં, આપણી આગળ પાછળ સર્વજ તેની જાળ પચગમથી હોવા છતાં, આ બધા દુઃખ અને સતાપોની હાજરી છતાં, અને જ્યાં જીવન તથા મૃત્યુ એકબીજાના પર્યાયવાચક છે તેવા આ મંસારમાં પણ એક નાનોશો મંદ અવાજ સર્વ યુગોમાં અને સર્વ દેશોમાં મનુષ્યમાનના અંતરમાં સુજાગ્રવ કરતો સભળાય છે. તે કહે છે કે—

દૈવી દોષા શુભમર્યા મમ માયા દુરત્સયા ।

મમિવ યે પ્રવર્તંતે માયામેતાં તરન્તિ તે ॥

અર્થાત્ કે મારી આ દૈવી માયા ત્રિશુભમયી છે, તેને તરી જવી બહુ અઘરી છે, છતાં જેઓ મારા શરણે આવે છે, તેઓ તેને તરી જઈ શકે છે. વળી બાઈ-નવ મુજબ—“એ થાકેલા અને ભાર નીને કચરાઈ મરના સુસાદરો” આવો, મારી પામે આવો; હું તમને આરામ અપીંશ.” આજ અવાજ—આજ મંદ શુભ-રવ આપણને ધીરે ધીરે પ્રગતિ કગાવે છે. માણસે આ શુંજરવ સાલ્યો છે અને યુગો થયા સાલજતો આવ્યો છે આ અવાજ મનુષ્યને કાને પડે છે ખરો, પણ ક્યારે ? જ્યારે તેનું સર્વસ્વ નષ્ટ થતું આવમ પડે છે, સર્વ આશા ચૂર્ણ થઈ જાય છે, પોતાના બળપરથી બધાજ વિશ્વાસ હડી જાય ■ અને તેની પોતાની સુદૃઢ-માંથી સર્વ કંઈ સગતુ જઈ જઈ જઈ જઈ નિરાશાપૂર્ણ ખડિયેર બની જાય છે ત્યારે સારેજ એ મંદ શુભરવ તેને કાને અડાય છે. અને એનેજ ધર્મ કહેવામાં આવે છે

આવી રીતે એક હાથપર અભય અને આશાપ્રદ વચન છે કે, આ બધું અમાર છે, બધુંજ આપામય છે, છતાં પણ એ માયાના રૂંદમાંથી છૂટવાનો માર્ગ છે ત્યારે બીજા હાથપર સસારના વ્યવહારકુશલો કહે છે કે “ધર્મ” અને અધ્યાત્મસંપાદન વગેરે સાથે માયા ન ફેડો, સસારમાંજ રહો; સસાર ખરાબ તો છે, છતાં પણ

તેનો અને તેટલો સદુપયોગ કરી લે” સાદી ભાષામાં એનો અર્થ એટલોજ થાય કે “જુમાંણા અને છેતરપિંડીભર્યા દાબિક જીવન જીવો, અને તમારા દુર્ગંધમય ચામડાને કુશળતાપૂર્વક ઢાંકી રાખો. થીંગડા ઉપર થીંગડા ચોદયે જાઓ. અસન વસ્ત્ર ઓળખાતી મટી જાય અને તમે કેવળ થીંગડામય બની જાઓ. ત્યાંસુધી થીંગડા પર થીંગડા માર્યે જાઓ. સસારમાં વ્યવહારકુશળ જીવન કહેવાય છે તે આનું નામ આવા યાગડયાગડયા જાઓ. સત્વૃષ્ટ રહે છે તેમને ધર્મલાલ કહીજાય તો નથી. વર્તમાન પરિસ્થિતિ પર અને વર્તમાન જીવન પર જ્યારે ધોર અસતોષ ઉત્પન્ન થાય છે, તથા જીવન પર યાગડા મારવાની આ ક્રિયા પર લાયકર ધૂણા પેદા થઈને જુમાંણા ને છેતરપિંડીપર પારાવાર ધિક્કાર વહૂટે છે ત્યારેજ-ત્યારેજ ધર્મની શરૂઆત થાય છે. વ્યવહારકુશળતાનો આ વિચાર મનમાં આવતા જુદા જગવાને બોધિત્વશત્રુ બેઠા બેઠા એક વાર ને વચ્ચેના ઉચ્ચાર્યા હતા, તેવી જાતના વચ્ચેના ઉચ્ચારવાની જેની દામ હોય તે-રે’ તેજ માણસ ધાર્મિક થઈ શકે જગવાન જુદાના હૃદયમાં પણ એક વાર ફરી પાછા સસારી જનવાની ઇચ્છા થઈ આવી હતી તે સમયે તેમની અવસ્થા કાચી હતી તેમને મન એટલું ચોક્કસ વસી ગયું હતું કે, સાસારિક જીવન અસાર છે, તેમાંથી છૂટવું જોઈએ, પણ કેમ છૂટવું તેની તેમને ખબર નહોતી. આ અવસ્થામાં-આ કાચી અવસ્થામાં લાલચ તેમની સમક્ષ આવી અને કહેવા લાગી કે “જા, જા, સત્યની શોધ પડતી મૂકી સસાર માં પાછો જા, અને પહેલાની માફક છેતરપિંડીભર્યા દાબિક જીવન જીવ; બધી વસ્તુઓને ખોટા નામોથી ઓળખ અને ઓળખાવ તથા તારા પોતાના આત્મા આજળ તેમજ પારકા આગળ જૂઠું દાકયે જા” પણ એ મદાન વીરનરે એ લાલચપર આતે વિજય મેળવ્યો અને ધૂતકારી કાઢતા કહ્યું કે “બુધ્ધની માફક ખાવાપીવામાં જીવન પૂરું કરવું તેના કરતા મૃત્યુ દળર દરજ્જે સારું છે, પરાજિત થઈ જીવવા કરતા ચરાસ્વી રીતે ધરાશાયી થવું” યાને લડતા લડતા રજીમાં પોદવું વધારે સારું છે” આવી જાતના નિશ્ચયમાં ધર્મનો પાયો રહેલો છે આવો દૃઢ નિશ્ચય જ્યારે કોઈ મનુષ્યનો થાય ત્યારે સમજવું કે, તે સત્યના પથે-પ્રભુના પથે પરવરે છે ધાર્મિક થવા માટે પણ આવાજ દૃઢ સંકલ્પની અગત્ય છે “મારો માર્ગ હું મારી મેળે શોધી લઈશ-કાર્ય સાધવામાં વેદે પાતયામિ-યાને સત્યને હું શોધી કાઢીશ અગર તો એ પ્રયત્નમાં પ્રાણનું અલિદાન દશ સસારમાં રહેવાથીયે શું વધારે છે? એમાં પણ દેહનો નાશ તો સર્જિત છે” રોજ ને રોજ તે નષ્ટ થઈ જ રહ્યું છે, કારણ કે આજનો સુદર જીવાનજ આવતી

કાંઈ બિદામણો છુટ્ટો બની ગયોતો જણાય છે; આશાઓ, આનંદો અને એનમનઓરૂપી આગની કામળ કળીઓ આવતી કાલના દિવસમાં બળીને ખરી પડે છે—અર્થાત્ કે સંસારમાં રહીને જીવનમાં પણ દેહપાત નિશ્ચિત છે. તો પછી હું આ બીજો માર્ગ કાં ન સ્વીકારું કે જેમાં વિજયની-સંસારના અનેક અનર્થો પર, છાંડગી પર અને વિશ્વ પર વિજય મળવાની—આનંદપ્રદ આશા રહેલી છે ?” આવા સંકલ્પના પાયાપરજ માણસ અક્રમપણે ઉભો રહી શકે છે. તેથી જેઓ આ અદ્ભુત વિજય માટે, સત્યને મારે અને ધર્મને મારે નિશ્ચયપૂર્વક પ્રયાસ કરે છે, તેઓ ખરે પચે પરવરી રણા છે. વેદ પણ તેમજ કહે છે “નિરાશ થાઓ નહિ, પંચ મહાવિકટ છે—તરવારની ધારપર ચાલ્યા જોવો કપરા છે; તથાપિ નિરાશ થાઓ મા. વચ્ચિદ્રત જામત પ્રાપ્ય ચરાધિયોધત-ઉઠી, ભગ્નત થાઓ અને છટને શામ કરીનેજ વિરમો.”

હવે કહેવાનું એ કે, જગતમાં જુદાં જુદાં રૂપ અને રંગના જેટલા ધર્મો છે તે બધાંયના પાયામાં એક સામાન્ય તત્ત્વ રહેલું છે. તેઓ બધાજ આ સંસારચક્રમાંથી બહાર નીકળવાનો અર્થાત્ મુક્તિનો ઉપદેશ કરે છે. તે દરેકનો મૂળ ઉદ્દેશ આવો હોય છે:—“સંસાર અને ધર્મ નવ્યે તોડજેક કે સમવાન કરવું નહિ, પણ સત્ય હોય તે તકને હક ખતાવી દેવું; ધર્મને તેના મુક આદર્શ પર સ્થાપન કરવો—સંસારની સાથે તેનો મેળ બેસાડી તેની મહત્તા ઘટાડવી નહિ.” ધર્મ માત્ર આજ ઉપદેશનો પ્રચાર કરે છે, અને એ બધા ધર્મોની એકતા સાધવી માને ઉત્તમ તેમજ કનિષ્ઠ બધાજ ધર્મોમાં મુક્તિરૂપી આ સામાન્ય પાથો રણો છે એ વાત જગત આગળ સ્પષ્ટ રીતે માંડવી-એને વેદાંત પોતાનું કૌત્ય ભેખે છે. જેને આપણે અતિ નિંદ્ર વહેમો મણીએ છીએ તેમનો તેમજ જિવ્યામાં જિંવી જાતના વત્તવજાનનો ઉદ્દેશ, ખરી રીતે જોતાં એક-સમાન છે. હિમ્મ એકજ પ્રકારની મુર્ચ્જાતયાંથી હટવાનો માર્ગ બતાવે છે; એટલુંજ નહિ પણ ઘણા ખરા ધર્મોનું માનવું છે કે, આ મુક્તિનો માર્ગ પ્રપંચથી મુક્ત, પ્રકૃતિના નિયમોથી પર એવા કોઈ મુક્તાત્માની સદાચર્યાનું સાધી સકાય છે. એ મુક્તાત્માના સ્વરૂપવિષે જુદા જુદા ધર્મો વચ્ચે મતફેર કે ભાંજગડો હોય ખરી-જેવી કે એ સમુદાય છે કે નિર્ગુણ, માણસના જેવો એ અચેતના-મુક્ત પ્રાણી છે કે કેમ ? પુરય છે, સી છે કે ના-એવર છે—વગેરે વગેરે અનેક મતફેર અને ભાંજગડો છતાં પણ બધાનો મૂળ આદર્શ એકમરૂપો છે. આટલા આટલા પ્રયત્ન અને નિરાશાજનક વિરોધો છતાં પણ સદૃશ ધર્મોમાં એકતારૂપી એક અતનો જે સંવર્ણનો દોરો પરાવાહ રહેતો છે, તે જણાઈ આવ્યા વગર રહેતો

નથી, તેથી આ બધા વિરોધથી અગત્ય લાયક સાગતો નથી અમારા વેદાત્મક નિર્માણ આ સુવર્ણનો દોરો ધારે ધારે કરીને દષ્ટિગમ્ય થયો છે આ વિચારોનું પ્રથમ પગલું જ એ છે કે આપણે બધાજ જૂદા જૂદા પથદારો એકજ ઇષ્ટ યાને મુક્તિ તરફ દૃઢ કરી રહ્યા છીએ- બધા ધર્મોનો એજ સામાન્ય ઉદ્દેશ છે

સુખદુઃખ, હપશોક તેમજ મુસિબત અને ઉદ્યોગ-બધીજ અવસ્થામાં એક અદ્ભુત વ્યાપાર ચાલી રહેલો જણાય છે, અને તે એ કે, આપણે બધાજ ખાલીબધ મુક્તિની દશામાં ગમન કરી રહ્યા છીએ પ્રેમ આપણી સમક્ષ આ હતો કે- 'આ જગત શી વસ્તુ છે, તે કયાથી આવે છે અને કયા નાશ છે ?' અને તેનો ઉત્તર પણ આપ જ મળ્યો કે 'મુક્તિમાં તેની ઉત્પત્તિ છે, મુક્તિમાં તેની સ્થિતિ છે અને મુક્તિમાં જ તેની પરિસમાપ્તિ છે' મુક્તિનો આ ખ્યાલ જ્યારે મુક્ત છીએ એવો ભાવ ધરીબર પણ અજગેશ કરી શકાતો નથી એના વિના તો તમારી સધળી ક્રિયાઓ-રે' ખુદ તમારું જીવન રૂઢ બાલક થઈ જશે' પ્રકૃતિ પ્રત્યેક પળે આપણને એમ ઠસાવવા માગે છે કે 'તું મારો દાસ છે, બાંધેલો ગુનામ છે, મુક્ત નથી' તથાપિ તેની સાથેજ આપણને બીજો ખ્યાલ આવે છે કે 'ના, આપણે મુક્ત છીએ' માયા ડમલે ને પગલે આપણને ધમ્પા મારી મારી બતાવે છે કે 'જો જો, તું બદ્ધ છે-મારો બંધાયેલો છે' તેમ જતા એ ધમ્પાની સથેજ વને આપણે બદ્ધ છીએ એ લાગણીની સથેજ બીજી લાગણી અતરમાં પ્રગટે છે કે 'ના, મુક્ત છીએ' કેાંઈ આતરિક અવાજ આપણને નિરંતર કલા કરે છે કે 'આપણે મુક્ત છીએ' પરંતુ એ મુક્તિનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો યાને તેનો આ વિચાર કરવાનો આપણે પ્રયાસ આદરીએ છીએ, સારે તો વળી લગભગ અસાધ્ય જેવી અડચણો આ પેણી નજર સમક્ષ આવી ખડી થાય છે તેમ જતા પણ અતરમાં કેાંઈ કલા કરે છે કે 'મુક્તોઽહમ્ મુક્તોઽહમ્-હું મુક્ત છું, હું મુક્ત છું' જગતના લિન્ન લિન્ન ધર્મોનો અભ્યાસ કરી જોશો તે તમને જણાશે કે, સકળ ધર્મોની અદર આ ભાવ-મુક્તાત્માનો આ ભાવ-એક યા બીજા રૂપમાં પ્રદર્શિત થયેલો છે એકલો ધર્મજ નદિ-ધર્મને એના સક્રિય અર્થમાં રખે સમજતા-પણ સમાજનું આપણ જીવન મુક્તિના આ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરે છે આપણી પ્રત્યેક કૃતિ ગતિ પણ આ એક મુક્તિનું પ્રતિપાદન કરે છે અતરનો એ અવાજ પ્રત્યેક જણના સાલજવામાં આવ્યો હોય તેની ખબર એને હોય કે ન હોય પણ તે અવાજ ડિમ્ ડિમ્ના નાદ સાથે દટે છે 'અરે' એ સંસારથી થમિત થયેના અને દયારાઈ મળેલા લોકો' તમે સી મા' સમીપ આવો" એ અવાજ આજ બાપામાં, કિંવા આવીજ શબ્દ

રચનામાં હોય એવું કંઈ નથી; ગમે તે રચના પણ મુક્તિમાટે આહવાન કરતો એ અવાજ આપણી સાથેનો સાથેજ છે. અરે ! એ અવાજને લઈનેજ આપણે જન્મ્યા છીએ, અને આપણી પ્રત્યેક કૃતિ અને ગતિ પણ એનેજ આહારી છે આપણે જાણતા હોઈએ કે ન જાણતા હોઈએ, પણ એજ અવાજને અનુસરીને આપણે મુક્તિ તરફ ધસી રહ્યા છીએ બસીધર મોહનની બસરીના નાદથી ગામના બાળકો જેમ આકર્ષાઈ આવતા હતા, તેમ આ આતરનાદને આપણે સૌ પણ અજાણતા અજાણતાએ અનુસરીએ છીએ.

આપણે નીતિપરાયણ બનીએ છીએ, પણ ક્યારે ? જ્યારે એ આતર અવાજને અનુસરીએ છીએ ત્યારેજ. એકવા મનુષ્યોનાજ સાક્ષળવામાં એ આતરનાદ આવ્યો છે એમ નથી, પણ અધમમાં અધમ જીવોથી માલીને તે ઉત્તમોત્તમ મનુષ્યપ્રાણીઓપર ત સંકળના સાક્ષળવામાં એ અવાજ આવ્યો છે, અને તે બધાજ તેના તરફ વેગબધ ધસે છે એ ઉદ્યોગમાં કેટલાક એકબીજાને સાથ દે છે, ત્યારે બીજાં કેટલાક ધક્કામુઠ્ઠી કરી બીજાને બાજુએ હડસેલે છે. એમાયીજ હરીશર્ષ, આનંદ, ઉદ્યોગ, જીવન, મજા અને મૃત્યુ જન્મે છે, અને ખૂબ પૂછાવો તો આ આખું જગત એ અવાજને પહેલવવાના ઉન્નત ઉદ્યોગના ફળસિવાય બીજું છે પણ શું ? આપણે એજ કરતા આવ્યા છીએ આ નાદનું સંકળાવું એ પ્રકૃતિનો આ વિષ્કાર છે-પ્રકૃતિનું વ્યવસ્થા રૂપ છે

એ પછી-એ નાદ સંકળાયા પછી શું થાય છે ? તો કે પછી પડે છે ઉચકાવા માટે છે એ નાદ ઓળખાતા અને બરાબર સમજાતાજ આખા દશ્યનુ રૂપાતર થઈ જાય છે. એનો એજ મસાર કે જે પહેલા આપણને માયાનું બધ કર સત્રામસેત્ર બાસતુ, તે હવે સારો અને સુંદર બામે છે. પ્રકૃતિને હવે આપણે શાપ દેતા નથી કે એમ કહેતા નથી કે, સસાર કુખ્યદ અને મિથ્યા છે રડવાની કે હાથપીટ કરવાની પણ હવે આપણને જરૂર પડતી નથી. એ અવાજ આપણને બરાબર સમજાતાજ, જગતની અંદર આ બધી ખટપટ, મારામારી, હરીફાઈ, મુસ્કેપી, નિંકુરતા તેમજ સુખો અને આનંદો શા સાર છે ? તેનું રહસ્ય આપણે સમજી શકીએ છીએ. આપણને સમજાય છે કે, સસારમાં તેમની હાજરી અનિવાર્ય છે. તેમના વગર એ અવાજને અનુસરવાનું આપણાથી બનતજ નહિ, અને આપણને ખગર હોય કે ન હોય પણ એ અવાજને અનુસરવું એ તો આપણા જીવનનું ખોલ છે. તેથીજ સમગ્ર જડચેતન સૃષ્ટિ મુક્તિ મેળવવા તનતોડ મહેનત કરી રહી છે. સૂર્ય પોતાના ખોલપ્રતિજ્ઞ મતિમાન છે, પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ભ્રમે છે તે પણ એટલાજ સાર, તેમજ ચંદ્રમાં પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરે છે તે પણ એજ હેતુથી.

મહો પણ એજ ધ્યેયની દિશામાં ગતિ કરી રહ્યા છે અને વાયુ વાય છે તે પણ એજ ધ્યેયની પ્રાપ્તિ અર્થે સર્વ કોઈ અને સર્વ કંઈ એનેજ માટે ખટપટ કરે છે સાધુજન એજ અવાજની દિશામાં ગતિ કરે છે, કેમકે તેને માટે બીજો ઇનાજન નથી અર્થાત્ એમાં એની કંઈ મદદતા નથી દુર્જનનો પ્રકાર પણ એવોજ છે, અર્થાત્ એમાં એની ગૌરવદાનિ પણ નથી ઉત્તર દાનશીન નર મંધોસટ એ અવાજ પ્રતિ ગતિ કરે છે, એને કોઈજ અતરસ નહીં શકતો નથી કલુસ પણ એજ ધ્યેય તરફ જઈ રહ્યો છે ઉત્તમોત્તમ પરાપન્થી અને સમાજસેવક પણ પોતાના અતરમાં એજ અવાજ ધ્રુવણ કરે છે તેના પ્રતિરોધ તેનાથી કરી શકતો નથી અને તેથીજ તેના તરફ ડગના ભરવાની તેને જરૂર પડે છે ધોરમાં ધોર આળસુના સળધમાં પણ તેવોજ પ્રકાર છે એક માત્ર એટલોજ છે કે, બીજાઓ કરતા તે જરા વધારે પડે આખડે છે જે વધારે આખડે છે તેને આપણે ખરાબ કહીએ છીએ, અને જે ઓછો આખડે છે તેને સારો કહીએ છીએ વસ્તુતઃ જોઈએ તો 'સાફ-ખરાબ' જેવી કોઈ બે બિન્ન બિન્ન ચીજોજ નથી-મૂળે એ છે તો એકજ વસ્તુ એક જથ્થાએ છે તે પ્રકારગત નથી, પણ પરિમાણગત છે

હવે જુઓ આ મુકનભાવશક્તિજ જે ખરેખરી રીતે જગતના કાર્યનું સચાનન અને નિયમન કરે છે, તો આપણે જેની સમાભોચના કરી રહ્યા છીએ તે ધર્મના નિયમને તે લાગુ પાડતા પણ જથ્થાએ છે કે, જગતના સર્વ ધર્મોનું પણ એ એક ભાવ-દ્વારાજ નિયમન થાય છે ઉદાહરણતરીકે, જગતના અધમમાં અધમ પ્રમારના ધર્મનો વિચાર કરીશું કે જે ધર્મમાં મૃતપૂર્વજો અથવા તો ચોક્કસ પ્રકારના બળવાન અને નિધુર દેવતાઓની ઉપાસનાજ મુખ્યત્વે થાય છે, એમાં ઉપાસિત દેવતાઓ અથવા મૃતપૂર્વજોની ધારણાનો તો અર્થ છે માને એ શું સૂચવે છે વા? એજ કે, એ ઉપાસિતો પ્રકૃતિથી પર છે-એટલે કે એમને પ્રકૃતિ અથવા માયાના બંધન નથી આદા પ્રકૃતિસબધી ઉપાસકની માન્યતા, અનબલ જનુ સાદી અને સાધારણ હોય છે પ્રકૃતિના આકર્ષણ અને વિપ્રકર્ષણ એ બેજ શુણ્ણની માત્ર તેમને માત્રીતિ હોય છે-અર્થાત્ ઉપાસક સાધારણનું જનુ અણ છે અને પ્રકૃતિ સબધી તેની ધારણા અત્યંત સકુચિત અને રચૂળ છે તે જાણે છે કે, પોતાનાથી બધા દિવાનની આરપાર મધને પસાર થઈ શકાતું નથી કે શૂન્ય અથવા આકાશમાં ઉડી શકાતું નથી, પણ જે દેવતાઓ અથવા પૂર્વજોની પોતે ઉપાસના કરે છે, તેઓ તેમ કરી શકે છે અથવા તો પોતાના રૂપનું રૂપાનર કરી શકે છે, તેથી તેમ નામાં શક્તિઓ છે એ નિર્વિવાદ તાર્કિક દૃષ્ટિએ જોના આનો

શું અર્થ થાય છે? આ દેવોપાસનાનું શું રહસ્ય છે? એજ કે, એની અંદર પણ યુક્તિનો એ લાવ મોજુદ છે, અને પોતાના ઉપાસિત વિષેની તેની ધારણા, પ્રકૃતિ સંબંધીની તેની પરિચિત ધારણા કરતા વધારે ઉચત છે. એમના કૃતા પણ વધારે ઉચત દેવતાઓને જેઓ ઉપાસે છે, તેમના સંબંધમાં પણ તેવોજ પ્રકાર હોય છે પ્રકૃતિવિષેની ધારણા જેમ જેમ વિસ્તૃત બનતી જાય છે, તેમ તેમ પ્રકૃતિથી અતીત એવો જે આત્મા તેની ધારણા પણ વિકાસ પામતી જાય છે; અને એમ કરતા કરતા આપણને એકેશ્વરવાદની પ્રાપ્તિ થાય છે. એની માન્યતા એવી છે કે, જગતમાં પ્રકૃતિ અથવા માયાનું અસ્તિત્વ છે, અને એ માયાનો એક નિયામક અથવા પ્રભુ છે, કે જે આપણી આશાનું ધામ છે.

અહીંથીજ—આ એકેશ્વરવાદનો લાવ જ્યાં શરૂ થાય છે ત્યાંથી—જ-વેદાંતની શરૂઆત થાય છે. પરંતુ હજી વધારે અનુસંધાન અથવા શોધ કરવાને વેદાંત પ્રેરાય છે. વેદાંત કહે છે કે, આ માયાના પ્રપચની પછવાડે માયાથી અતીત અને માયાના પ્રભુરૂપ જે એક આત્મા રહેલો છે, તે આપણને પોતાની તરફ આકર્ષે છે અને આપણે સૌ કોનેકો તેના તરફ ગતિ કરી રહ્યા છીએ—એ ધારણા બહુ સારી છે. પરંતુ હજી તે જોઈએ તેવી સ્પષ્ટ નથી, પ્રત્યક્ષ રીતે તે તર્ક અથવા યુક્તિની વિરુદ્ધ નથી; છતાં પણ હજી તે ઝાંખી અને અસ્પષ્ટ છે તમારા એક ધર્મસૂક્તમાં કહ્યું છે કે ‘મારો પ્રભુ તારી અતિનિકટ છે.’ એજ સૂક્ત માત્ર એકજ સંબંધના ફેરફારસહિત વેદાંતને પ્રિયકર થઈ પડે વેદાંતી કહેશે કે ‘મારો પ્રભુ મારી અતિનિકટ છે; આપણું અતિમ ધ્યેય જે પ્રભુ તે આપણાથી ઘણું દૂર છે, પ્રકૃતિની પેસે પાર બહુ આધે છે અને આપણે તેના પ્રત્યે ધીરે ધીરે આકર્ષાઈએ છીએ—એ આદર્શ અથવા ભાવની મહત્તા કે પવિત્રતામાં લેશ પણ ઘટાડો કર્યા વગર આપણે તેને આપણી વધારે ને વધારે નિકટ લાવી શકીએ તેમ છીએ. વેદાંતની અંતર્ગત શોધે કમણે તેને આપણી નિકટમાં નિકટ લાવી મૂક્યો છે પરિણામે સ્વર્ગમાં વસનારો ઈશ્વર પ્રકૃતિરૂપ માલમ પડે છે; પછી પ્રકૃતિમાં વસનારો ઈશ્વર ખુદ પ્રકૃતિમય જણાય છે વાને પ્રકૃતિ અને ઇશ્વર વચ્ચે અભેદ માલમ પડે છે. ત્યારબાદ એ પ્રકૃતિરૂપ ઇશ્વર આ દેહ-મંદિરમાં વસતો અનુભવાય છે; અને અતે તે દેહમંદિરમાંનો ઈશ્વર પોતે દેહમંદિરરૂપ લામે છે; અને એજ જીવાત્મા અનુબ્યતરીકે પરિચિત થાય છે. વેદાંતની શોધ અહીંજ વિરમે છે. તેના છેલ્લા સંખેદા આ છે:—“ઋગ્ વિદ્યા જેને અહીંતહીં યોગતા હતા તેનો પત્તો લાગ્યો છે—તે બહાર નથી પણ આપણા પોતાનાજ અંતરમાં છે.” અર્થાત્ વેદાંત કહે છે કે “જે નાદને તમે સાંભળ્યો

છે તે બરાબર છે, પણ તેની દિશા તમે જોઈ પકડી છે; મુક્તિનો જે આદર્શ તમારા અનુભવમાં આવ્યો છે તે ખરો છે, પણ તેને માટે તમે બહાર ફાફા મારો છો તે બૂન છે એ બાવને તમારી વધારે ને વધારે નિકટમાં લાવતા જાઓ, અને જ્યારે તમને અનુભવ થાય કે, સધળોજ વખત તે બાવ-તે મુક્તિનું તત્ત્વ-તમારી પોતાની બીતરજ વસે છે અને તેજ તમારા આત્માના અતરાત્મા રૂપ હૃદય અને છે ત્યારેજ વિરગો મુક્તિ એજ તમારૂં યથાર્થ સ્વરૂપ છે, અને માયા તમને કદાપિ બાધી શક્તી નથી પ્રકૃતિ અથવા માયાની તમારાપર કંઈજ સત્તા નથી એ તો ચમકેલા બાળકની માફક તમને સ્વપ્ન આવે છે કે, પ્રકૃતિ તમારી ગળચી દાબી તમને ગુજાવે છે, પણ તેમાંથી-એટલે કે એ સ્વપ્નમાંથી છૂટવું એજ તમારૂં લક્ષ્ય છે એ લક્ષ્યને તમારે શુદ્ધિપૂર્વક માત્ર ઓળખવાનુંજ નથી, પણ તેનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે અને સ્થૂલ જગતનું આપણે જેટલું ચોક્કસપણે નિરીક્ષણ કરીએ છીએ તેટલાજ ચોક્કસપણે આપણે તે લક્ષ્યને નીરખવાનું છે " એમ થશે ત્યારેજ આપણને અનુભવ થશે કે, આપણે મુગ્ધ છીએ, ત્યારે ને ત્યારેજ આપણી સર્વ મુશ્કેલીઓ અને ભાજગડો દૂર થશે, આપણા અતરની મુઝવણી અદૃશ્ય થશે અને હૃદયની ચચળતા ટળી જશે, ત્યારેજ સધળી વસ્તુ દૂર થઈ જઈ સરળતા પ્રાપ્ત થશે અને પ્રકૃતિના અનેકત્વનો ભ્રમ ટળી જશે, ત્યારેજ આ પ્રકૃતિ-આ માયા અત્યારની માફક ભયંકર અને નિરાશાજનક સ્વપ્ન ભાસવાને બદલે આપણને મુંદર અને મોહક જણાશે, અને આ પૃથ્વી આપણને કારાવાસ ભાસવાને બદલે આપણા ક્રીડામણરૂપ ભાસશે, એટલુંજ નહિ પણ આપણી સધળી બીક, મુશ્કેલીઓ અને વિપત્તિઓને ત્યારે એક જાતનો દિવ્ય ભાવ પ્રાપ્ત થશે અને તેઓ પોતાના અસત માને ખરા સ્વરૂપમાં પ્રગટી આપણને બતાવી આપશે કે, તે દરેકની પાછળ દરેકના સારભાવરૂપ તેજ એક બ્રહ્મ ઉત્તો છે, અને તેજ એક આપણે ખરો અતરાત્મા છે

૬-બ્રહ્મ અને જગત

બદ્ધિત વેદાંત સમજવાયા આ એક પ્રશ્ન બહુ કઠણ છે કે અનંત બ્રહ્મ અંતવાણું અને સીમાવાન કેવી રીતે બને છે ? એ પ્રશ્નની જિજ્ઞાસા મનુષ્ય ચિરકાળ કર્યા કરે, અને આખું જીવન એનો ખુલાસો મેળવવા ગમે, તોપણ આ પ્રશ્ન તો તેના આંતરમા રમ્યાજ કરવાનો કે બ્રહ્મ જે અનંત અને અસીમ છે, તે અંતવાણું અને સીમાવાન કેવી રીતે બને છે ? આનો એ પ્રશ્ન હું હાથમા લઉં છું

ક્રમ
૧
કાળ
દેશ
નિમિત્ત
સ્વ જગત

અને તેને સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવા માટે હું આ સામેની આકૃતિનો ઉપયોગ કરીશ. જુઓ, આ આકૃતિમા ક્રમ એ બ્રહ્મ છે, અને સ્વ જગત છે. બ્રહ્મનુજ જગતમાં રૂપાંતર થયું છે. આ ઠેકાણે જગતનો અર્થ કેવળ જડ અથવા સ્થૂળ જગતજ નથી સમજવાનો, પણ માનસિક અથવા

સૂક્ષ્મ તેમજ આધ્યાત્મિક જગત પણ સમજવાનો છે. સ્વર્ગ, નરક અને દુઃકમા જે જે કંઈ છે તે તે તમામ અસ્તિત્વનો મમાવેશ જગત રાખદની અદ્વય થઈ જાય છે. મન એ એક જાતનું રૂપાંતર અથવા પરિણામનું નામ છે, અને શરીર બીજા પરિણામનું નામ છે. આ ક્રમ કહેતા બ્રહ્મત્વ જ એટલે કાળ દેશ અને નિમિત્તમા થઈને આવતાં સ્વ કહેના જગતમા રૂપાંતર પામ્યું છે અદ્વૈતવાદનો આ તો એક મુખ્ય આદર્શ છે, માનો તેનું મુખ્ય અંગ છે. કાળ, દેશ અને નિમિત્તની ત્રિપુટિ અરીસા જેવી છે. તેની ઉપરની બાજુએ જોઈએ છીએ ત્યારે આપણને બ્રહ્મ જણાય છે, અને નીચેની બાજુએથી જોઈએ છીએ ત્યારે એજ બ્રહ્મ જગતરૂપે જણાય છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, બ્રહ્મા બ્રહ્મ છે ત્યાં દેશ, કાળ, નિમિત્ત કંઈજ નથી. કાળનું અસ્તિત્વ ત્યાં સંભવતું નથી; કેમકે ત્યાં મન તેમ વિચાર પણ નથી. દેશનો ત્યાં સંભવ

નથી, કેમકે ત્યાં કોઈ પ્રકારનું બાહ્યરૂપાતર યા પરિણામ નથી જોને તમે ગતિ અને કાર્યકારણભાવ કહો છો તે નિમિત્ત પણ ત્યાં સંભવિત નથી, કેમકે ત્યાં કેવળ એક જ સત્તા વિરાજમાન છે. આપણે આ બરાબર સમજવાનું છે અને મનમાં દસાવવાનું છે કે, જોને આપણે કાર્ય-કારણભાવ અથવા નિમિત્ત કહીએ છીએ તે, પ્રપચરૂપમાં યાને જગતરૂપમાં જાણતી અવનતિ (એમ કહેવામાં વાધો ન હોય તો) થવા પછીજ સાર થાય છે અને નહિ કે પહેલાં આપણી ઇચ્છા, વાસના ઇત્યાદિ પણ તે પછીજ સાર થાય છે. વેદાંતને સમજતા શોધનહોરે અદાજ ગોચુ ખાલુ લાગે છે, કેમકે તે ઇચ્છાનેજ સર્વસ્વ કરી રચાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જાણને રથાને તે આ 'ઇચ્છાશક્તિ'નેજ ગોઠવી દે છે. પરંતુ ઇચ્છાશક્તિને જાણતરીકે ઓળખાવી શકાયજ નહિ. કેમકે ઇચ્છા એ જગત પ્રપચની અતર્ગત વસ્તુ હોઈ પરિણામશીલ છે, અને જાણમાં (જો કહેતા દેશ કાળ, નિમિત્તનો ઉપર) તો કોઈ જાતની ગતિ કે પરિણામનું અસ્તિત્વજ નથી. બાલક તેમજ આતર સર્વ પ્રકારની ગતિનો આરભ ગની નીચેજ થાય છે, અને એ આતરિક ગતિનેજ વિચાર કહેવામાં આવે છે-અર્થાત્ ગની ઉપર કોઈ જાતની ઇચ્છાજ હોતી નથી, અને તેથી 'ઇચ્છા' જગતના કારણરૂપ હોઈ શકતી નથી. આપણી બધારે નજીકની વસ્તુનો વિચાર કરતા, આપણા શરીરની અંદર પણ આપણે જોઈએ છીએ કે, આપણી સંવર્ગીજ શારીરિક ગતિ કંઈ ઇચ્છાપૂર્વક થતી નથી હોતી. દાખલાતરીકે હું આ ખુરસી ખસડું હું અદા ખસેડવાનું નિમિત્ત 'ઇચ્છા' જરૂર છે, અને આ ઇચ્છા રનાયુવા ગતિરૂપ બીજે છેડે વ્યક્ત પણ થાય છે, પણ જે શક્તિ ખુરસાને ગતિ આપે છે, તેજ શક્તિ હૃદય, ફેફસા વગેરેને ગતિ આપતા હોવા છતાં તે ગતિ ઇચ્છાના રૂપરૂપ નથી હોતી. હવે આ શક્તિ અંકજ છે, એમ નિર્વિવાદ સ્વીકારી લેતાં અવુ હરે છે કે, જ્યારે તે શક્તિ મનુષ્યની યાત્રાની બુમિકાપર આરોહણ કરે છે-અર્થાત્ મનુષ્યને તેનું જ્ઞાન હોય છે, ત્યારે તે 'ઇચ્છારૂપે' ઓળખાય છે, બાકી તે પૂર્વે એટલે કે યાત્રાની બુમિકાએ, પ્રાચીન સ્થાન પહોંચી, તેને 'ઇચ્છા'નું નામ આપવું એ કેવળ બદલેને જાનિતજનક છે. એવા કરીતજ શોધનહોરના તત્ત્વજ્ઞાનમાં ભારે ગોટાળો ને રૂચવણ ઉભી થવા પામી છે.

એક પથ્થર પડે છે અને આપણે પૂછીએ છીએ કે, તે યાથી પડ્યો? હવે ખરૂં પૂછાવો તો કારણ વચરકોઈ કાર્ય જાતનું નથી એવું માનતા હોઈએ તોજ આના પ્રશ્ન સંભવે આ વાત બદલ રૂપરૂપ રીતે પોતપોતાના મનમાં સમજી લેવાની હું તમને વિનંતિ કરું છું. કારણ કે જ્યારે જ્યારે આપણે પૂછીએ છીએ કે, અમુક

શાથી યયુ ? ત્યારે ત્યારે આપણે એ મિદાનનો સ્વીકાર કરી લઇએ છીએ કે જે જે કંઈ બને છે તે તે દરેકનું 'શા માટે' કહેતા કારણ હોવાનું જોઈએ; એટલે કે તે દરેકની પહેલા અન્ય કશું થયેલું હોવાનું જોઈએ કે જે આપણે ઘટનાનું નિમિત્ત જન્યું. આ પૂર્વ-વર્તિતા અને અનુવર્તિતાનેજ નિમિત્ત અથવા કાર્યકારણભાવ કહેવામા આવે છે એનો અર્થ એવો થાય છે કે, આપણે જે જે કંઈ જોઈએ છીએ, સાક્ષીએ છીએ કેવા અનુભવીએ છીએ—તુ કમા જગતની સઘળી ઘટના વારાફરતી એક વાર કાર્ય અને ખીજી વાર કારણ હોય છે અને તે પોતે પૂર્વે થઈ ગયેલી કાર્ય ઘટનાઓનું ફળ અથવા કાર્ય હોય છે આનેજ નિમિત્ત અથવા કાર્ય-કારણના નિયમ કહેવામા આવે છે, અને તે અમારી પ્રત્યેક વિચારસરણીનું એક આવશ્યક અંગ છે—અમારી પ્રત્યેક ધારણાની તે એક આવશ્યક સરત છે અમે વિશ્વામપૂર્વક માનીએ છીએ કે, જગતનું પ્રત્યેક પરમાણુ જગતની ઈતર સકળ વસ્તુઓ સાથે—પછી તે ગમે તે ઠા ન હોવ—કોઈ ને કોઈ પણ જાતનો સંબંધ અવશ્ય ધરાવે છે અમારી આ ધારણા કેવી રીતે ઉત્પન્ન થવા પામી, તેના ઉપર ભારે વાદવિવાદ ચાલ્યા છે. યુરોપમા અનેક અંતર્વાદી દાર્શનિકો ઘઈ ગયા છે, જેઓનું માનવું છે કે, એ ધારણા મનુષ્યની સ્વભાવજાત છે. ખીજાઓ વળી માને છે કે, તે અનુભવદ્વારા ઉત્પન્ન થવા પામી; પરંતુ એ વાતનો ચોક્કસ નિર્ણય હજી થયો નથી વેદાંતનું એ બાબતપર શું કહેવું છે તે આપણે આગળપર જોઈશું; પણ સૌથી પ્રથમ આપણે આ માદ રાખવું જોઈએ છે કે, 'શા માટે' એવો પ્રશ્ન પૂછવાનો અર્થજ એ થાય છે કે, આપણી આજુગાજુ એમે જે જે કંઈ છે તે સર્વની પૂર્વે અન્ય ચોક્કસ બાબતો બની ગઈ છે અને તેમના પછી પણ અમુક બાબતો ખીજી બનશે એ પ્રશ્નમા ખીજી એક માન્યતા એવી રહેલી છે કે, જગતમા કશુંજ સ્વતંત્ર નથી, યાને જગતના પ્રત્યેક પદાર્થ ઉપર તેની બહારના અન્ય કોઈ પદાર્થનું કાર્ય થાય છે—અર્થાત્ કે પરસ્પર આધાર એ સમસ્ત જગતનો કાનુન છે. તેથી "બ્રહ્મ શાથી ઉત્પન્ન થયું—અથવા તો બ્રહ્મના ઉપર કયા શક્તિએ કાર્ય કર્યું ?" એવો સવાલ પૂછવામા કેવી ગભીર જૂલ થાય છે ! એ સવાલનો અર્થજ એવો થાય કે બ્રહ્મતત્ત્વ પણ કશાથી બંધાયેલું છે, અને તે પણ દશાપર આધાર રાખે છે, અને એમ કહેવામા નિરપેક્ષ બ્રહ્મસત્તાને આપણે જગતની સપાટીપર ઘસડી લાવીએ છીએ, યાને એ નિરપેક્ષ બ્રહ્મસત્તાને પણ આપણે જગતની કોટીની ગણીએ છીએ. પરંતુ વસ્તુતઃ તો પૂર્વોક્ત આદર્શમાની ઉપલી રેખા ઉપર દેશ-કાળ-નિમિત્ત જેવી કોઈ સત્તાજ નથી. ત્યા તો માત્ર

એ એકમેવાદિનીય દ્રશ્ય છે જે કેવળ નિજના અસ્તિત્વમાજ નિજ પ્રદાશી રહ્યો છે જે કેવળ માત્ર એક છે એકમ-અદ્વિતીય છે, તેનું કોઈ નિમિત્ત યા કારણ હોઈ શકેજ નહિ જે સ્વભાવેજ મુક્ત છે, સ્વત્ર ૨ તેનું કોઈ મારણજ ન સભવે કેમકે નહિ તો તે મુક્ત ને અસીમ નહિ પણ બદ ને સર્વમ હોય જેની અદર સાપેક્ષપણ યાને પરસ્પર સબધ હોવાપણ હોય છે તે પણ મુક્ત સ્વભાવવાળું હોઈ શકતું નથી એટલે આપણે જોઈએ છીએ કે અનંત તત્ત્વ માત્ર કેમ બન્યું એ સમાનજ ખુદ સ્વવિરોધી અને ભ્રાતિમૂનક હોઈ અસાધ્ય છે

હવે આ બધા સુક્ષ્મ વિચારોને બાળુએ ૨ ખી આપણે આ વિષયનો વિચાર કરીશું ધારો કે, આપણે એ રહસ્ય જાણી લીધું કે બ્રહ્મતત્ત્વ જગતમા કેવી રીતે રૂપાતર પામ્યું ? અનંત સત્તા કેવી રીતે સાત બની ? તો પછી બ્રહ્મ શું બ્રહ્મતરીકેજ કાયમ રહેશે યાને અનંત અનંતરૂપજ રહેશે ? ના તેમ થતાજ અનંત સાત બની જાય છે, નિરપેક્ષ સત્તા સાપેક્ષ બની જાય છે સામાન્ય રીતે આપણી દુનિયાદારીની ભાષામા આપણે જ્ઞાન તેનેજ કહીએ છીએ કે જે આપણા મનનો વિષય બને છે-અર્થાત્ જે કંઈ આપણા મનની સીમામા પૂરાય છે મનની સીમામા આનંતી વસ્તુનેજ આપણે જાણી શકીએ છીએ જ્યાંવગી તે આપણા મનથી અતીત છે યને મનની બહાર છે, ત્યાંવગી તેનું જ્ઞાન થયું નથી કંટેવાતું ત્યાંવગી આપણે તેને જાણી નથી શક્તા હવે જો અનંત બ્રહ્મ મનની સીમામા પૂરાય તો પછી તે અનંત બ્રહ્મ રહી શકેજ નહિ કારણ કે તે બદ અને સાત બન્યું છે મનની સીમામાં પૂરાતી પ્રત્યેક વસ્તુ સાત હોય છે તેથી 'બ્રહ્મતત્ત્વને જાણવું' એ વચનજ સ્વવિરોધી છે આમ હોવાને લીધેજ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર અદ્વાપિ આપી શકાયો નથી ઉત્તર અપાય તો પછી તે અનંત બ્રહ્મજ રહી શકે નહિ ઈશ્વર જ્ઞાન વસ્તુ બનતાજ તે ઈશ્વરત્વ રહેતું નથી, કેમકે પછી તો તે આપણી માફક એ સાત વ્યક્તિ બની જાય છે, તેમા કંઈ વિરોધના રહેવા પામતી નથી તે કહેતા ઈશ્વર મદાપિ શ્રેય નથી તે હૃદયેશ અશ્રેય એ છે, આ એક મનન સત્ય તમારે સર્વજ્ઞાનુ છે તવાપિ એમા જ્યાંસ સાચે તમારે જે વાછા નથી ફરગતું કે ઈશ્વર અનેવાદીઓ મ્હે છે તે અર્થમા અશ્રેય છે દાખલાતરીકે, આ એ ખુરશી છે તે આપણને જ્ઞાત વસ્તુ છે પરંતુ ઈશ્વર અથવા આમણતત્ત્વની પાર શું આવેન છે તથા ત્યાં મનુષ્ય વગેરેની વસ્તી છે કે કેમ ? એ તબવન અન્ય છે પણ આ અર્થમા ઈશ્વર કદાપિ નુય અગત અશ્રેય નથી ઈશ્વર, જેને આપણે 'જ્ઞાત' મ્દી જોગખીએ છીએ તેના ક ના વધારે ઉચા

દરજાનો છે એટલાજ અર્થે ઈશ્વરને જ્ઞાત અને જાણે કહેવાનો થાય છે અને નહિ કે લોકો કાઈ કાઈ પ્રશ્નને જ્ઞાત અને અજ્ઞેય કહી બોલ્યાવે છે તે અર્થમાં ઈશ્વર જ્ઞાત કરતા કઈક વિશેષ છે આ પુરથી જ્ઞાત વસ્તુ છે, પણ ઈશ્વર તેના કરતા અધિક જ્ઞેય જ્ઞાત છે, કેમકે આપણે તે પુરજ્ઞાતે તેની અંદર અને તેના દ્વારાજ જાણવાની રહે છે તે સાક્ષી છે-જ્ઞાનમાત્રનો તે અનત સાક્ષી છે આપણે જે જે કંઈ જાણીએ છીએ, તે આપણે તેની બીતર અને તેના દ્વારાજ જાણવાનું હોય છે. તેજ આપણા આત્માની સાર-સત્તા છે આ 'અદ્ભ' કહેતા 'હું'નો સાર પણ તેજ છે એ 'હું'ને પ્રથમ જાણ્યા વગર અને તેના ગ્રાધ્યમ વગર આપણે કશું જાણી શકીએજ નહિ. સારાશ કે, સર્વ કંઈ આપણે બ્રહ્મની અદરજ યાને બ્રહ્મને પ્રથમ જાણ્યા બાદ તેના દ્વારાજ જાણવાનું છે. તેથી પુરથી જ્ઞાત કરવાને મારે પણ તમારે તેને બ્રહ્મની અદર અને બ્રહ્મના દ્વારાજ પીછાનવાની છે આ રીતે ઈશ્વરજ્ઞયવા બ્રહ્મ પુરથી કરતા અનંતજ્ઞેય આપણી વધારે નિદટ છે, તથાપિ તે આપણા કરતા અનેકજ્ઞેય હોય છે 'જ્ઞેય' નહિ તેમ 'અજ્ઞેય' પણ નહિ, કિંતુ એ બન્ને સ્થિતિ કરતા કઈક વધારે હોયો તે તમે પોતેજ યાને તમારે પોતાનું આત્મસ્વરૂપ છે એ એક સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ જે જગતની બધીએ બધીમાં ભરપૂર વસ્તુ ન હોય, તે જગતની અંદર કેનાથી એક હણવાર પણ છૂલી શકાય? કેનાથી એક હમ પણ સર્વ શકાય? એની અદર અને એના દ્વારાજ આપણે આસી-નહીસની ક્રિયા કરીએ છીએ અને એની અંદર અને એના દ્વારાજ આપણું અસ્તિત્વ છે એવું નથી કે, તે એક બાબુએ હોમો રહ્યો છે અને ત્યાં હોમો હોમો મારૂ સ્પિરામિસરણ મલાવે છે તાર્પણ કે, તે આસક્ત અસ્તિત્વનો સાર છે, મારા આત્માનો આત્મા છે તમે કાઈ પણ રીતે એમ કહી શકોજ નહિ કે, તમે તેને જાણો છો, કેમકે એથી તો તેની અદતા મટે. તમે તમારી પોતાની જાતમાંથી દંદીને બહાર આવી શકતા નથી, તેથી તમે તેને જાણી શકતા પણ નથી તાન એટલે વિષયીકરણ એટલે કે કાઈ બાજતને બહાર લાવી વિષય કહેતા જોય વસ્તુની મારૂક તેણું પ્રત્યક્ષીકરણ (સાક્ષાતકાર) કરવું તે. દાખલાતરીકે, સ્મરણકાર્યમાં તમે અનેક બાબતોને વિષયીકૃત કરો છો અને જાણે તમારી પોતાની અંદરથી તેમને બહાર કાઢો છો બધીજ સ્મૃતિ યાને જે જે મેં જોયું છે અને જે જે હું જાણું છું તે તે તમામ મારા મનની અદર સ્થિત છે એ બધી બાબતોની છાની અથવા હાપ મારા મનની અંદર રહી હોય છે, અને જ્યારે હું તેમને વિચાર કરવા ઈચ્છું અથવા તેમને જાણવા માણું, ત્યારે સૌથી પ્રથમ મારે તે છાની અથવા છાપને બહાર કાઢવાનું પ્રાપ્ત થશે જ્ઞાનની

એ સૌથી પ્રથમ ક્રિયા છે ઈશ્વરના સંબંધમાં તેમ ઘર્ષ શકતું નથી, કારણકે તે આપણા આત્માનો સાગ છે અને આત્માના પણ આત્મા-સ્વરૂપ છે, અને તેથી તેને આપણે બહાર કાઢી શકીએ તેમ નથી. છાદોગ્ય ઉપનિષદમાં એક અત્યંત અર્થપૂર્ણ શ્લોક છે કે સય યયોઽનિમેતદાત્મ્યમિદં સર્વં તત્સત્યં સ આત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો । એનો અર્થ એવો થાય છે કે “એ સદૃશ સ્વરૂપ જગત-કારણ સકળ વસ્તુનો આત્મા છે, તે સત્ય સ્વરૂપ છે, હે શ્વેતકેતો ! તુ તેજ છે. આ ‘તત્ત્વમસિ’ વાક્યને વેદાંતની અદર પવિત્રતા પવિત્ર મહાવાક્ય કહેવામાં આવ્યું છે, અને ઉપર ઉનારેલા શ્લોક-દ્વારા ‘તત્ત્વમસિ’ નો પ્રકૃત અર્થ એજ કે ‘તે એજાખવો’-તુંજ તે છે આ સિવાય બીજી કોઈ પણ રીતે તમે તેને વર્ણવી શકોજ નહિ પિતા, માતા, બ્રાતા કિંવા પ્રિયતમ પરમપ્રિય કહી ઈશ્વરને એજાખાવવાના જાપાના બંધાજ પ્રયત્નો, તેને વિષયીકૃત બનાવવાના માને તેને બહાર લાવીને નજરે જોવાના પ્રયત્નો છે, પણ તેમ કદીજ બની શકતું નથી વસ્તુભાવનો તે અનંત વિષયી માને દ્રષ્ટા છે. જેવી રીતે હું આ પુરથી જોઉં છું, હું જેમ પુરથીનો દ્રષ્ટા અથવા વિષયી છું, તેવા રીતે અને તેમ ઈશ્વર મારા આત્માનો નિત્યવિષયી, નિત્યજ્ઞાતા અને નિત્યદ્રષ્ટા છે તો પછી તમે તેને-તમારા આત્માના અંતરાત્માને-સકળ વસ્તુના સારને-તેકેવી રીતે વિષયીકૃત બનાવી શકો માને બહાર કાઢી દેખી શકો ? તેથી તમારી આગળ હું ફરી વાર કહું છું કે, ઈશ્વર જેમ નથી તેમ અજ્ઞેય પણ નથી; પરંતુ એ બન્ને દરતા કંઈ અનતરણી અધિક છે. તે આપણી સાથે એકરૂપ છે માને અમેદ છે, અને જે આપણી પોતાની સાથે અમેદ છે તે કદાપિ આપણને જેમ કિંવા અજ્ઞેય હોતો નથી જેમ-કે પોતાનો આત્મા. આપણો આત્મા જેમ પણ ન કહેવાય તેમ અજ્ઞેય પણ ન કહેવાય તમે તમારા આત્માને જાણી શકતા નથી, કેમકે તમે તેને એક ટેકાણેથી બીજે ટેકાણે ખસેડી શકતા નથી અથવા તેને ‘વિષય’ બનાવી દૃષ્ટિગોચર કરી શકતા નથી-અને તમે તેમ કરી પણ શી રીતે શકો ? કારણ તમે પોતેજ તે છો, તમે પોતાને તેનાથી અલગ પાડી શકતા નથી વળી તે છેક અજ્ઞેય પણ ન કહેવાય, કારણ કે અજ્ઞેય કહેવા જતા પણ તેને ‘વિષય’રૂપ તો બનાવવોજ પડે અને આપણે આગળ જોઈ ગયા કે, તેમ થવું અશક્ય છે. વળી તમારી પોતાની જાન કગતા વધારે પરિચિત તમને શું હોય ? વસ્તુતઃ તો એજ આપણા જ્ઞાનનું કેન્દ્રસ્વરૂપ છે. જગત્તર એજ અર્થમાં કહી શકાય કે, ઈશ્વર અજ્ઞેય નથી તેમ જ્ઞાન પણ નથી, પરંતુ તે બન્ને કરના તે અનંતરણી ઉચ્ચ કોટિનો છે, કારણ કે તે આપણા આત્માના અંતરગત સાર પ્રકૃત આત્મા છે.

અનએન, આપણે જોઈએ છીએ કે, પ્રથમ તો “બ્રહ્મ સત્તાનુ કારણ શું” એ પ્રશ્નજ સ્વવિરોધી છે, અને બીજું એ કે, અદ્વૈત વાદની બાદ ઈશ્વરની કારણતા આ એકત્વજ છે તેથી આપણે તેને આપણે વિવેચ કરી શકતા નથી; કેમકે આપણને ખબર હોય કે ન હોય તોપણ આપણે સદા સર્વદા તેનામાજ જીવીએ છીએ અને તેનામાજ રહીને સંવર્ણી ગતિ કરીએ છીએ આપણે જે કંઈ કરીએ છીએ તે પણ તેનામા રહીનેજ કરીએ છીએ દ્વે સવાલ એ રહે છે કે, આ દેશ, કાળ અને કારણ અથવા નિમિત્ત)ની ત્રિપુટિ શું છે? અદ્વૈત એટલે દ્વૈતનો અભાવ—એ વસ્તુ નહિ પણ એક, તથાપિ વળી એમ કહેવાય છે કે, એ અનંત એક બ્રહ્મ, દેશ-કાળ-કારણતા આવ-રણથીજ અનેકરૂપે થાય છે—દેખાય છે એ ઉપરથી વળી એમ લાગે છે કે, એ વસ્તુ છે—એક તો એ અનંત બ્રહ્મ અને બીજી વસ્તુ તે દેશ-કાળ-કારણતા સરવાળાશ્ચ માયા. એ મુજબ દેખીતી રીતે તો આપણને એમજ ખાતરીપૂર્વક લાગે છે કે, એ વસ્તુઓ છે; પરંતુ એના ઉત્તરમા અદ્વૈતવાદી જણાવે છે કે એ જણાવા છતાં વસ્તુના તે બે નથી, પણ એકજ વસ્તુ છે કારણ કે જો ખરેખર તે બેજ હોય તો બ્રહ્મની માફક જેના ઉપર કોઈ નિમિત્તનું કાંઈ ચાલી શકે નહિ એવા બે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વો હોવા જોઈએ, પણ તેમ નથી પ્રથમ તો ‘દેશ-કાળ-કારણ’ને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ કહી શકાયજ નહિ કાળ એ બિલકુલ પરાધીન વસ્તુ છે, કેમકે આપણા મનની અવરદા બદલાવા સાથે તે પણ બદલાય છે હાખલાતરીકે કોઈકોઈ વાર સ્વપ્નમા જણાય છે કે આપણે જાણે કેટલાય વર્ષ પસાર થયાં, ત્યારે વળી બીજી કોઈ વાગ એમ લાગે છે કે કેટલાય માસ એક ધરીતરીકે પસાર થઈ ગયા—અર્થાત્ ‘કાળ’ એ બિલકુલ આપણા મનની અવરદા ઉપર નિર્ભર છે. બીજું ‘કાળ’ના કાળ કેટલીક વાર બિલકુલ નષ્ટ થઈ જાય છે, તો કેટલીક વાર વળી આવે છે ‘દેશ’નો પ્રકાર પણ તેવોજ છે દેશનું સ્વરૂપ આપણે જાણી શકતા નથી, તથાપિ તે છે તો ખરે તેની ચોક્કસ વ્યાખ્યા કરવી અશક્ય છે, છતાં પણ તે છે એની તો ના પડાય તેમ નથી પણ બીજી વસ્તુઓથી અલગ થતા તેનું અસ્તિત્વ રહેવા પામતું નથી ‘નિમિત્ત’ અથવા કાર્યકારણભાવ વિષે પણ તેવુંજ છે.

દેશ-કાળ-કારણની અદર એક ખાસ લક્ષણ આપણને એ જણાય છે કે, કોઈ પદાર્થથી છૂટા પડતા તેમનું અસ્તિત્વ રહેવા પામતું નથી એવા કોઈ શુદ્ધ દેશનો વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન કરો કે જોને રંગ ન હોય, દદ ન હોય કે વ્યાજુગાત્રની કોઈ પણ વસ્તુઓ સાથે કોઈ પણ જાતનો સંબંધ ન હોય એવા શુદ્ધ દેશનો તમે વિચારજ નહિ કરી શકો, એની કલ્પનાસરખી તમને નહિ આ

આધિપત્ય મેળવી શકે, અને મારૂં મન એવું સખળ થવા પામે કે હૃદયને કોઈ તિ-સ્કાર કરે તોપણ મને કંઈ કષ્ટ ન થાય એ રીતેજ આપણે બધા પ્રકૃતિને જીતવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ વળી નીતિનો અર્થ શો છે ? એજ કે, જ્યારની સથે તાદાત્મ્ય સાધી 'વિષયો' કહેના નિબંધને જગવાન બનાવવું, કે જેથી સાત પ્રકૃતિનો અમન આપણા ઉપર આવતો બધ પડે તમારે બૌદ્ધિક વિજ્ઞાન કિબદ્ધના ક્રમવિકાસવાદ કહે છે કે, મનુષ્યસરીર વખત જતા સર્વ અવરથાને સહન કરવાએજ સખળ મનમે એ વાન એ સત્ય હોય તો તો પછી અમારા દર્શનશાસ્ત્રનો આ મિદ્દાત કે-પ્રકૃતિ સાત અથવા સસીમ છે તેથી એવો એક વખત આવશે કે જ્યારે આપણે સર્વ પ્રકારની અવસ્થા પર વિજય મેળવી શકીશું-તે અત્યંત સુખી ઉપર સ્થાપિત થયેલો છે, એમજ કહેવું પડે.

એક નવી વાત અહીં સીખવાની છે કે, પ્રકૃતિ સસીમ-દ્વિવાળી છે પ્રકૃતિને દ્વિ છે એવું શી રીતે જાણ્યું ? દર્શનશાસ્ત્રદ્વારાજ તે જાણી શકાય 'પ્રકૃતિ' એ અનતનોજ સીમાબદ્ધ ભાવ છે અનત-નુજ સીમાબદ્ધ સ્વરૂપ છે તેથી તે સસીમ છે મારે એવો એક સમય અવશ્ય આવવો જોઈએ કે જ્યારે આપણે બહારની તમામ પરિસ્થિતિઓપર જય મેળવ્યો હશે આપણે તેમનાપર જય કેવી રીતે મેળવી શકીશું ? તેમને જીતવાનો દવાજ શો ? ખરે જોતા આપણે બહારની વસ્તુઓ અમર સ્થિતિઓમા ફેરફાર અથવા ઉદ્ધ-પાલ્લ કરીને તેમના ઉપર જય નહિજ મેળવી શકીએ ના, તેમ જનશેજ નહિ ત્યારે તે શી રીતે થાય ? ધારો કે, એક નાની સરખી માછલી સમુદ્રમાના પોતાના દુશ્મનોથી જયવ ની ઈ-છા ધરાવે છે એ ઈ-છા તે કેવી રીતે પાર પાડે છે ? પાણી મેળવીને-પછી થઇ આકાશમા ઉડીને પોતાની દબ્બા પાર પાડવા સાર માછલીએ પાણીમા કંઈ ફેરફાર ઉત્પન્ન ન કર્યો કે ન તો દવામા, ફેરફાર માત્ર પોતાની જાનમાજ કયો ફેરફાર અથવા પરિવર્તન હમેશા પોતાની જાનમાજ હોય, પરિસ્થિતિમા નહિ ક્રમવિકાસવાદની અદ્વ પછુ સર્વત્ર આપણે એજ જોઈએ છીએ કે, ક્રમવિકાસની એક એક ઘટ-નામા પરિવર્તન પોતાની જાનમાજ-નિજ રૂપમા થઇ થકનેજ પ્રકૃતિપર જય મેળવાય છે એ તત્ત્વ ધર્મ અને નીતિને પણ લાગુ પાડો અને જુઓ તો જણાશે કે, એમા પણ 'અશુભનાજય' પોતાના પડમા ફેરફાર સાધવાથીજ સંધાયો છે જયનો જયોજ આધાર 'નિજ' અથવા 'પોતાની' ઉપર ગ્રહેલો છે એ 'નિજ'ની ઉપર એક આપવામાજ અદ્વિતવાદની સવળી શક્તિ ગ્રહેલી છે 'અશુભ-દુષ્પ' એવી એવી વાતો કરવામા કંઈ માય નથી, કેમકે તેઓ નિજની બહાર તો રહ્યાજ નથી નિજની બહાર તેમજ અસ્તિત્વજ નથી.

ક્રોધના કારણે વખતોવખત ઉપસ્થિત થતા રહે, છતાં જો એવે પ્રસંગ પણ સિચ્છાસ્થાવે રહેવાનો અને મહાવરો પડી ગય, તો પછી થોડો પણ ક્રોધ મારામા કદાપિ ઉત્પન્ન થવા ન પામે એવીજ રીતે જો હું તિરસ્કારની સામે ટક્કર ઝીંજવાની તાકાત કેળવું, તો તિરસ્કારનો સહેજ પણ લાગણી મારામા કદાપિ નહિ જણાય, કેમકે મારા જેવા તિરસ્કારની મામે ટક્કર ઝીંજનારને તે અહીં શકેજ નહિ.

આ રીતે ત્યારે મેં તમને પ્રકૃતિ પર વિજય મેળવવાની- પોતાની સંપૂર્ણતા સાધીને વિજય મેળવવાની ક્રિયા બતાવી પરિણામે તમે જોઇ શકો છો કે, અદ્વૈતવાદજ એક એવો ધર્મ છે, કે જે આધુનિક વિજ્ઞાનની શોધોની સાથે બધમેસતો આવે છે, એટલુજ નહિ પણ ફેટનીક બાબતમા તેના કરતા પણ વ્યાગળ જધને ઉચ્ચતર ભૌતિક તેમજ નૈતિક સત્યો પ્રતિપાદન કરે છે અને તેથીજ તે આધુનિક વૈજ્ઞાનિકોને આટલો બધો ગમે છે. તેમને જણાય છે કે, તેમના જૂના દ્વૈતવાદી સિદ્ધાંતો તેમને માટે પૂરતા નથી એથી તેમની જ્ઞાન માટેની બૂખ ભાગતી નથી, પણ આ અદ્વૈતવાદથી તેમની જ્ઞાનની બૂખ મટે છે એકના માનસિક વિશ્વાસથી માણસને નથી માલતુ, પણ સાથે સાથે એવો બૌદ્ધિક વિશ્વાસ પણ હોવો જોઇએ, કે જેથી તેની જ્ઞાનવૃત્તિ ચરિતાર્થ થાય માને સતોપાય આ આત્મ શતાગ્નિમા કહેવું કે, અમારા ધરડા-નરડાઓનો ધર્મજ એકમાત્ર સાચો છે, બીજો ઠેકાણે બીજા જે જે ધર્મો પ્રચ્છામા આવ્યા છે, તે બધાજ મિથ્યા છે-એ કેવળ દારવારપદ છે. એવા ખ્યાલોને તો હવે તિના જલિ મળી જવી જોઇએ એવી ધારણા અત્યારે પણ અનેક સ્થળે પ્રવર્તતી જોવામા આવે છે તે એટલુજ બતાવે છે કે, હજી પણ આપણામા બહુ દુર્નજના ઝી છે, અને તે આપણે શીઘ્ર દૂર કરવી ઘટે છે માત્ર કહેનનો લાનાર્થ એવો નથી કે, એ દુર્નજના એકની આ તમારા ધર્મોડ દેશમાજ છે, ખરી રીતે તો સર્વત્ર છે અને મારા દેશ હિંદુસ્તાનમા એનૂ જેટલુ જોર છે તેટલુ તો બીજો કયાય નથી આતુ કારણ એ છે કે, અદ્વૈત ધર્મને ત્યા સાવારણુ જન સમુદાયમા છૂટથી ફેલાવા દીધોજ નથી શરજ્ઞાતમા તે તાત્ત્વીઓ અને યોગીઓની મિલકતરૂપ હતો અને તે લોકો તેને અરણ્યમા લઇ ગયા-અર્થાત્ સન્યાસીઓ અને યોગીઓ અરણ્યમા રહીને ત્યા તેની સાધના કરતા અને તેથીજ વેદાંતનુ બીજુ નામ 'આરણ્યક' એવુ પડવા પામ્યુ છે તે પછી પ્રજુકૃપાથી શુદ્ધ ભગવાનનો પ્રાદુર્ભાવ થયો તેમણે જનસમુદાયમા એનો પ્રચાર કર્યો અને આખો દેશ બૌદ્ધ-ધર્માવલખી બન્યો પણ તે પછી લાભે વખતે નારિકવાદીઓ અને અજ્ઞેયવાદીઓએ ફરી પાડો જાતિનો ખમ કરવા માડ્યો તે વખતે પણ હિંદુસ્તાનને ભયકર જડવાદમાથી બચાવવાનો રસ્તો માત્ર પણ

આ અદ્વૈત ધર્મમાજી જાનીઓને પ્રાપ્ત થયો-અર્થાત્ અદ્વૈત ધર્મનું શરૂ થઈ જાય છે અને જાનીઓએ જાણીને મનાવેને બચાવે.

આ રીતે અદ્વૈત ધર્મે બે વાર જાણવું રહેલું હતું. જુદા પડેલા જડવાદ મદાભય કર પ્રમાણમાં ફેલાયો હતો એની બચત તો અત્યારના જડવાદની લાજ કરવાને તો મ્યાયે ટપી જતી હતી, એના કરતાં બે ચદરવા વધારે હતી પણ એકી નહિ એક અર્થમાં જોવા જાય એ તો હું પણ જડવાદી છું, કેમકે હું માનું છું કે 'એક જ વસ્તુનું માત્ર અસ્તિત્વ છે' જડવાદીઓ આપણી પાને એજ મનાવવા મથે છે, તદ્વાત્ર માત્ર એટલો જ કે, તેઓ એ એક વસ્તુને જડ કહી ઓળખાવે છે અને હું તેને 'બ્રહ્મ' અથવા હિંદુ કહું છું. જડવાદીઓ આ તો કમલ કરે છે કે, આ એક જડમાથીજ આશા, ધર્મ વગેરે સર્વસ્વનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે ત્યારે હું કહું છું કે, એ બધું 'બ્રહ્મ' માથી નીમ્ળું છે-અર્થાત્ મારી અને જડવાદીની વચ્ચે તદ્વાત્ર જોવા જાય એ તો માત્ર શબ્દનોજ છે એ 'જડ' કહે છે અને હું 'બ્રહ્મ' કહું છું પરંતુ જુદા જગવાનના પડેનાનો જડવાદ કે જેની હું વાત કરું છું તે આર્વાકે મતના સિદ્ધાન્ત બહુ વિપરીત હતા તેઓ કહેતા કે 'ખાઓ, પીઓ અને ખુશ રહો, અમન અમન કરવામાજી કાલગીનું સાર્યક છે હિંદુ, આત્મા વા સ્વર્ગ એવું કંઈ નથી, ધર્મ એ તો ટેલકાક વૃત્ત અને કુદૃષ્ટિવાળા પુરોહિતોની કલ્પના-માત્ર છે યાદગીવેત્ સુસ્ત જીવેત્ ન્વળ દૃષ્ટ્યા ઘૃત વિચેત્ પાને જીવો ત્યાગી મુખનેનમા જીવો, દરજ કરીને પણ વિવિધ સ્વાદ-વાળું ખાઓપીઓ, કન્ન ફેડવાની લપમા પડવું નહિ-એ તો જાણે તેમનો દીક્ષામત્ર હતો આ જાતનો દાદાતો નાસ્તિકવાદ જુદોવના પહેલા પસરવા પામ્યો હતો અને તે એટલે દરજજે કે તેનું ખીજી નામ 'લોકાયન દર્શન' થાને 'લોકપ્રિય તત્ત્વજ્ઞાન' એવું પડવા પામ્યું હતું આજ પણ તે એ નામથી ઓળખાય છે એવી સ્થિતિમાં જુદા જગવાને આવીને વેગતને ફરી પ્રમાણમાં આણ્યો અને મર્વસાધારણ મા વેગતનો પ્રચાર કરીને જાણવું રહેલું હતું જુદોવના નિરોભાવ પછી હજાર વર્ષ ફરી પાછો નાસ્તિકવાદનો સપાટો ચાલ્યો અને દેશની દુર્દશા થવા માહી બૌદ્ધધર્મની વિશાળ લાવનાને પરિણામે આજુથી લઈને ચાડાજ સુધીની સર્વ જાતનું પ્રજા ઉપત્તન જાણતેનર અનેક જાતિઓ પણ બૌદ્ધમાર્ગી થવા લાગી બૌદ્ધધર્મ ગ્રંથ કરતાથી અનેક નીચ જાતિના લોકો પણ સદાચારી થવા લાગ્યા પરંતુ એ લોકોમાં પૂર્વના અનેક જાતના કુમસ્કારો હતા, થાને દોગ-ધાગા, બૂત-પ્રેત, મત્ર-તત્ર વગેરેમાં તેમનો પહેલા વિશ્રામ હતો આમ જના શરૂઆતમાં બૌદ્ધ ધર્મના વધના જતા પ્રભાવને લીધે એ બધા કુમસ્કારો દબાઈ રહ્યા, પણ ધર્મનો પ્રભાવ કંઈક નરમ પડતાજ તે

પાછા ફરી પ્રકાશમાં આવવા લાગ્યા અને પગિષ્ઠાને બૌદ્ધધર્મની પડતી થવા લાગી મૂળના શુદ્ધ બૌદ્ધ ધર્મમાં અનેક પ્રકારના વહેમો નો ખીચડો થયો હવે ભારતવર્ષના ગગનમાં ફરી પાછા નારિતક વાદના વાદળા ઊભરાવા લાગ્યા—ભણેના અને સરસ્વારી લોકો થયેજા-ચારી થયા અને અજાણ ને અજ્ઞાન લોકો વહેમી બનતા ચાલ્યા એવે સમયે ભગવાન શકરાચાર્ય જન્મ્યા અને વેદાંતધર્મનો પુનરોદ્ધાર કર્યો ઉપનિષદોની દરીઓ અને વિચારસરણી જેમણે તેવી રચણ નથી-અસ્તુ છે પણ શકરાચાર્યે વેદાંતને એક યુક્તિસંગત દર્શનનું રૂપ આપ્યું એ યુક્તિસંગત વિચારસરણીથી ભરેલા વેદાંતનોજ તેમણે પ્રચાર કર્યો શુદ્ધવેદ ઉપનિષદના નીતિભાગ ઉપર ખૂબ ઝોક આપ્યો હતો, ત્યારે શ્રીશકરાચાર્યે તેના જ્ઞાનભાગપર વિશેષ ઝોક આપ્યો છે તેઓશ્રીએ ઉપનિષદનાજ સદ્ધર્મને યુક્તિ અને તર્કદ્વારા પ્રમાણિત કરીને એક અખંડિત પ્રણાલીતરારકે લોકો આગળ મૂક્યા એ અદ્વૈત પ્રણાલી તે આજનો અદ્વૈતવાદ

યૂરોપની અત્યારે એજ દશા છે—નાસ્તિકવાદનું સામાન્ય જામ્યું છે આ આધુનિક નાસ્તિકગણોની મુખ્તિ માટે, તમે આપુ જગત મળીને તેમને પ્રાર્થના કરો કે, નાસ્તિકતાને ત્યાગી પ્રજાપર વિશ્વાસ કરો, કિંતુ તે વાતનો તેઓ સ્વીકાર નહિ કરે તેઓ તો વિશ્વાસ મૂકતા પહેલાં સંયુક્તિતક પ્રમાણની અપેક્ષા કરે છે. યૂરોપનો ઉદ્ધાર યુક્તિસંગત ધર્મ ઉપર આધાર રાખે છે, અને નિર્ગુણ બ્રહ્મના ભાવવાળો આ અદ્વૈત એ એકજ એવો ધર્મ છે કે જેનો પ્રભાવ શુદ્ધિશાળીઓના મનપર પડે જ્યારે જ્યારે ધર્મની લાનિ થતી અને અધર્મની અભિવૃદ્ધિ થતી જણાય છે, ત્યારે ત્યારે અદ્વૈતનો આવિર્ભાવ થાય છે આ કારણથીજ યૂરોપ—અમેરિકામાં અદ્વૈતનો પ્રવેશ થઈ તેના મૂળ જામવા માડવા છે

આ અદ્વૈત તત્ત્વજ્ઞાનના મળધમાં હું એક વાત વધારે કહીશ જૂના ઉપનિષદોમાં ઉચ્ચ પ્રમાણનું કાવ્ય આપણને મળી આવે છે એ બધા ઉપનિષદોના રચનાર ઋષિઓ મહાકવિ હતા પ્લેગ કહે છે કે “ઈશ્વરી પ્રેરણા તેમજ જગતના અનૌકિક સત્યો કાવ્ય દ્વારાજ પ્રકાશમાં આવે છે” ઉપનિષદના સત્યોના દ્રષ્ટા ઋષિઓને કાવ્યદ્વારા ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સત્યો જગતને આપવા વિધાતાએ જાણે સાધારણ લોકો કરતા બહુ ઉચ્ચ પદ પર મૂક્યા હતા યાને કવિતરોકે-જ જન્મ્યા હતા એ દ્રષ્ટાઓ કદી ઉપદેશ નહોતા કરતા કે તત્ત્વજ્ઞાનની વાતો પણ નહોતા કરતા કે લખતા પણ નહોતા, પરંતુ તેમના હૃદયમાં એકાએક સચીત સ્ફૂરી આવતું, અને શૂદ્ધ સત્યો મંત્રોરૂપે બહાર પડતા તે પછી શુદ્ધવેદ થયા તેમનું હૃદય અત્યંત વિશાળ હોય વિશ્વકોશથી તથા શાંતિથી ભરપૂર હતું તેમણે ધર્મને

અવદાર અને સર્વશ્રદ્ધાસ્થિતે મારે લક્ષ્યોથી જના થો અને તે કે તેનો ફેલાવો કર્યો તે પછી શ્રીમત્ શ્રીમદ્વાર્ધ ઘણા તેમની અદર દિ દુસ્તાનને અમાધાગ્ય પ્રખર શુદ્ધિશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ તેઓથીએ ધર્મની પ્રત્યેક જાનતર તમો ઉચ્ચ પ્રમાણ નાખ્યો અને ધર્મને તર્કસિદ્ધ કરી જતા-યો અત્યારે આ પછીને આવા પ્રખર શુદ્ધિશક્તિ સાથે શુદ્ધ જગતના દયા અને પ્રેમથી ઉમરતા અદ્ભુત અનંત હૃદયના સંવાદની જરૂર છે સદગુરુના શુદ્ધિ-જ્ઞાન અને શુદ્ધ ભગવાનના વિશાળ હૃદયનો સંગોગ એ મુલિદાયનના યોગ જેવો નીવડે, અને આપણને ઉચ્ચામાં ઉંચી જાતનું તત્ત્વજ્ઞાન અર્પશે એમ થના વિજ્ઞાન અને ધર્મ પરસ્પર હાથ મિલાવશે, અને કાન્ય તથા તત્ત્વજ્ઞાન અત્યારની મહત્ત્વ અનડા ન રહેતા એમનીમનના દાસ્ત યાનશે એ તત્ત્વજ્ઞાનજી સવિધનો ધર્મ જાનશે અને એવું તત્ત્વજ્ઞાન નીખાજી કાઢવ મા આપણે એક વાર ભે દોહમદ યથા તો તો નિમ્મ માનવ કે, તેસવ કાળ સર્વ રૂઢિ અને સર્વ લોભા મારે ઉપયોગી નીવડે યે જાને તમે સિદ્ધિભાવે વિચાર કરશે તો જાણશે કે પ્રત્યેક વિજ્ઞાનથી અદર કોઈને કાઢી જાતી કુદિ રહેવી છે, તેમ પણ પછી એટલું તો નહીં છે કે, તે જાણતેજ આ એક માર્ગ પર આવવું પડે-સમજાવ આવીજ પહોંચા છે તેથી આ માર્ગ અધુનિક વિજ્ઞાનને પણ સદગુરુથી માલ નીવડે જરૂર કાઢ મહાન વૈજ્ઞાનિક અનાય પ્રતિપદન મે છે કે, જાધીજ વસ્તુ એ એકજ મહત્ત્વજ્ઞાન અર્થિદર્શન છે, ત્યારે ઉપનિષદોમાના બ્રહ્મ(ઈશ્વર)નું સ્મરણ નથી થઈ અવગુ ? અહીંના મનિમા વર્ણવતા ઉપનિષદોમાં કથું છે કે —

અતિર્યેકો મુવન પ્રતિષ્ઠો રૂપ રૂપ પ્રતિરૂપો વમૂઃ ।

एकस्तथा सव भूतान्तरात्मा रूप रूप प्रतिरूपं यद्विद्य ॥

અર્થાત્ કે જેમ એક જાતિ અમતની અદર પ્રવેશ કરીને વિવિધ રૂપે પ્રમાણત થય છે, તેમ એ જૂનમાત્રના અતરામારૂપ એક જાત પછી વિવિધરૂપે પ્રમાણિત થાય છે અને તદુપ જ જગતની જરૂર પણ તે જનનમણે જ આ ઉપરથી વિજ્ઞાનની અતિ રૂપી દિશા ન હોય તે શું નથી સમજાવું ? દિ દુર્લભિતએ મન તત્ત્વની આજો નના કમતા કરતા દહાનજાતને માર્ગે પ્રગતિ કરી, ત્યારે પૂરેપૂરું જન જાનિઓએ જાણ કિવા રમૂજ પ્રકૃતિની આવેશનથી ચર્યાત કરી છે, પણ પછી અત્યારે તેઓ એજ પરિણામપર આવી રહ્યા છે આપણે જોઈએ છીએ કે, મનની દ્વારા શોધ કરવા કરતા આખરે આપણે સમજ વસ્તુના અતમત્ત્વસ્વરૂપ, સર્વના સાર અને સત્સ્વરૂપ નિત્યમુક્ત, નિત્યાત દમન અને નિત્યસત્સ્વરૂપ અનંત એકત્વનજ પ્રાપ્ત થઈએ છીએ જા વિજ્ઞાનદ્વારા પણ આપણે એજ એક તત્ત્વને

પહોંચીએ છીએ. કારણ કે વિજ્ઞાન અત્યારે આપણને કહી રહ્યું છે કે, જગતની સર્વ વસ્તુઓ એકજ મદાયક્રિતાના આધારે છે, કે જે શક્તિ જગતમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી સકળ વસ્તુઓની સમષ્ટિરૂપ છે વળી વિજ્ઞાન કહે છે કે, મનુષ્યજાતનું વલણ મુક્તિ તરફ છે અને નહિ કે બંધન તરફ. મનુષ્યોએ નીતિપરચણ શામળે થયું જોઈએ ? કારણ કે નીતિદારાજ મુક્તિનો પંથ છે; અને અનીતિ બંધનપ્રતિ દોરી જાય છે.

અદ્વૈતવાદની બીજી એક ખુબી એ છે કે, એની મૂળ શરૂઆત-શીખ તે અખંડનાત્મક છે. આ એની બીજી મહત્તા છે. તે સાદસ-ગેર ઉપદેશો કે—

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानानां कर्मसंगिनाम् ।

योजयेत्सर्व कर्माणि विद्वान् युक्त समाचरेत् ॥

અર્થાત્ “જ્ઞાનીજનને, કર્મોમાં આસક્ત રહેવા અજ્ઞાની-ઓનામાં બુદ્ધિભેદ ઉત્પન્ન કરવો નહિ; વિદ્વાને તો પોતે પોતાના માર્ગમાં ચુસ્ત રહીને તેઓને તેમના અધિકારને અનુસરતા કર્મો કરવા દેવા.” મતવળ કે, કોઈની પણ ધર્મમાન્યતામાં દખલગીરી કર્યા વગર અને કોઈની પણ બુદ્ધિ ભ્રમણા વગર પ્રત્યેક જનને ઉત્તરોત્તર ઉચ્ચ માર્ગે જવામાં સહાય કરવા એવો અદ્વૈતનો ઉપદેશ છે. અદ્વૈત-વાદ જે ઈશ્વરનો પ્રચાર કરે છે તે સકળ જગતનું સમષ્ટિસ્વરૂપ છે. આ ધર્મ જે સાચ છે તો તે જગતના સકળ મનોને અવશ્ય પોતાના વિશાળ ઉદ્ધરમાં સ્થાન આપશે બંધાને લાગુ પડી શકે એવો કોઈ વિશ્વધર્મ કાઢવા માગતા હોય તો તેમાં અમુક ભેદો કે પ્રજાઓને કાલે થાય તેવાજ સત્યાશેષ દાખલ કર્યો નહિ આશે, તેમાં તો બધાજ સત્યો મમષ્ટિરૂપે આવવા જોઈએ અને ધાર્મિક વિકાસની સર્વ કોટિ-ઓનો સમાવેશ થવો જોઈએ.

બીજા કોઈ પણ ધર્મસમ્રદાયમાં આ સમષ્ટિભાવ એટલો બધો સ્પષ્ટરૂપમાં નથી કે જેટલો અદ્વૈતમાં છે, છતાં પણ તે બધા એ સમષ્ટિભાવને પ્રાપ્ત કરવાનો હિતોગ તો કરે છેજ. તેથી એ આશિક ધર્મોનું અસ્તિત્વ પણ ભલે રહ્યું. અદ્વૈતવાદને તેમની સાથે કંઈ વિરોધ નથી. વિરોધભાવ તો અદ્વૈતવાદે કદાપિ કેળવ્યોજ નથી મૂળથીજ ભારતવર્ષમાં અનેક સમ્રદાયો યાદ્યા આવે છે, તેમાંના કોઈની સાથે અદ્વૈતવાદને કદી કોઈ વિરોધ નહોતો. અત્યારે પણ ત્યાં દ્વૈતવાદીઓ છે અને તેમની સંખ્યા સૌથી વધારે છે. અપરિચક્ષિત ભેદોના મનને સ્વાભાવિક રીતેજ દ્વૈતવાદ ધણો રૂચે છે અને તેથી તેમની સંખ્યા પણ વધારે હોય છે જગત સખધીનો દ્વૈતવાદનો ખુલાસો બહુ સાનુકૂળ, સ્વાભાવિક અને સામાન્ય અણબને સહજ મની જાવ તેવો છે; તથાપિ આદ્વૈતવાદીઓ સાથે અદ્વૈતવાદી-

ને કે હિંમત ઝમકે નથી દેવવાદીઓ યાને છે કે, હિંમત જાતની બદાર કોઈ કોણે સ્વગત વધે છે, ત્યારે અદેવવાદીઓ તુ મારવ છે કે તે અત્યંત પોતાના અલગતા દેઈ તેને દૂર વસતો કહેવો એ તેની નિંદા કરવા જેવું છે આગળથીને જાણજાણતા અને ભયકર છે, તે તો નવદીમાં નવદીક છે આ નિષ્ઠાને દશોપવાને જાતની કોઈ પણ ભાષામાં સુષોભ સંબંધ નથી મિલાવ કે એકાચર્યક 'તત્ત્વમાસિ' જેવી રીતે દેવવાદી અદેવ દીઓના મતથી ભય પામે ॥ અને તેને નાસિતતા અવગ હિંમતિદા કહે છે, તેવી રીતે નદેવવાદીઓને પણ દેવ દીઓના મનથી સંતોષ થતો નથી અને પૂછે છે કે હિંમતને પોતાની રોષરસ તરીકે વિચારવાનું સાદસ જતુપથી ન્તરજ કેમ ? તેમ છતાં પણ અદેવ દી જાણે છે કે, આવા બીજા વિચારોથી પણ જાતના અમલ છે અને તેથી દેવવાદીઓ સાથે તેઓ કે હિંમત વિરોધિતા નથી સખતા કેમકે તેઓ નિશાન ખસ માર્યા છે દેવવાદી અવાજથી ચપટિભાવ થી નહિ જોતા બાંધિલાવથી જુઓ છે તથા મુખી તેને જાતનો બાસ થવાને જ તેવું હિંમતિદુ બાંધિલાવનું દેવવાદી ભગવાન તેને જાતની બદારજ વસતા જાણવાના એનો હિંમતજ તરીકે બહે તેમથી ચરજ તેમ છે તો તેઓ તેમ કરે અદેવવાદીને તેમ કે હિંમત વાધો નથી કેમકે તે એટલું તો સાક જાણે છે કે દેવવાદીના સિદ્ધાંત મને તેમ હોય છતાં પણ પોતાનું જે ક્ષેપ છે તેમ ક્ષેપ તરફ તેઓ પણ જઈ રહ્યા છે આ બાજતમા અદેવવાદી દેવ દીથી તફાવત બહાં પડે છે, કેમકે દેવવાદીને તો પોતાના હિંમતિદુને લીધે એમ માનવાની ફરજ પડે છે કે, જે મતો પેતાનાથી જુદા પડે છે તે બંધાજ બોટા દુનિયાસરના બધાજ દેવ દીઓ સ્વભાવિક રીતે એવા એક સમુજ્ય હિંમતને મને છે, કે જે બહુ ઉચ્ચ અભિ સંપન્ન છે અને જે કોઈ મોટા સવાધીયનો મારક કેટલાની ઉપર પ્રસન્ન રહે છે તો કેનાજી ઉપર નાખુસ રહે છે કેટલાક સોડો અને કેટલીક બંધે ઉપર તો તેની પ્રસન્નતા ખાસ ઉતરે છે અને તેમનાં પર તે અર્થવાદ અને મહેજાનીના વરસદ વગસાખ્યા કરે છે સ્વાભાવિક રીતેજ દેવવાદીઓનો એવો નિર્ણય થયો હોય છે કે, હિંમતને કૃષામ ત્રો હોય છે અને પોતે તેમનો એક જાતની ઉમેદ રાખે છે સંભવ પ્રેરક દેવવાદી ધર્મમાં આપણને આ ખ્યાલ મળી આવે છે કે જ્યારે હિંમતના જાસ કૃષામવ હીએ અને આમરી મલક માનવાચકોજ તમે તેની કૃષા મેવરી સહમે ॥ વળી કેનાક દેવ દીઓના વિચાર તો બહુજ સહકા દેવ છે તેઓ એમ માને છે કે, પોતાક જણ અજાણીજ હિંમતના ખાસ કૃષામ ત્રો આખા છે તેમનેજ ઉદાર કરો, જાતીના બીજા ફાવે તમે

પ્રયત્ન કરશે-માથા પટકી મરી જશે, તોયે તેમનો સ્વીકાર નહિ થાય તે નહિજ થાય. એવો એક પણ દૈતવાદી પંથ જતાવવાને હું તમને આહવાન કરું છું કે જેમાં આવી જાતની ચોડી ઘણી પણ સંકીર્ણતા-ચોડું ઘણું પણ અતડાપણું ન રહ્યું હોય અને લીધે દૈતવાદી ધર્મોને પરસ્પર અનુકૂળ વચર ખીજો આરોજ નથી રહેતો, અને તેમ તેઓ કરતા પણ વ્યાખ્યા છે. વળા આ દૈતવાદી ધર્મો અસિક્ષિત લોકોના મિથ્યા ગર્વને બહેકાવી બહેકાવી પોતાને લોક-મિત્ર બનાવે છે. પોતે ખાસ હમ્કો બોલવે છે એવું સાબળવાનું એવા લોકોને બહુ ગમે છે, અને પરિણામે તેઓ મોટી સંખ્યામાં એવા ધર્મોમાં જોડાય છે એ રીતે દૈતવાદી ધર્મો લોકમિત્રના મંપાદન કરે છે. દૈતવાદી માને છે કે, ગુન્હેમાને સજા કરવા માટે એક દહાધારી ઈશ્વર ન હોય તો લોકો નીતિને પથે ચાલેજ નહિ, તેમની નીતિ જળવાઈ રહેજ નહિ. ઉડો વિચાર કરવાને અશક્ત એવા સાધારણ જનસમાજ સામાન્ય રીતે દૈતવાદી હોય છે અને એવા બિચારાઓને બધાજ દેશોમાં ચિરકાળ અત્યાચારના ભોગ બનતા રહેવું પડ્યું છે, અને તેથી એવા લોકોને મન મુક્તિનો ખ્યાલ એટલે આ સમગ્રી ધાર્મિકાચી છૂટવું એ હોય તો નવાઈ નહિ. અમેરિકામાં અને એક પાદરીએ પૂછ્યું હતું કે “શું” તમારા ધર્મના સેતાન જેવું નથી? એમ કેમ હોઈ શકે?” પરંતુ અહીંજે જોઈએ છીએ કે, દુનિયાની અંદર જે જે ઉત્તમ મહાપુરુષો ચર્ચા ગયા છે તેઓ બધાએજ નિર્ધન્ય પ્રજાના એકત્વનો ઉચ્ચભાવ લઈનેજ કામ કર્યું છે. લક્ષ્યાધિ મનુષ્યોની અંદર જેની શક્તિનો મંચાર થયો છે એવા ઇસુએ પણ એ એકત્વના ભાવથી એતપ્રેત બનીને કહ્યું હતું કે “હું” અને મારા પિતા એક છીએ.” મેંકડો વર્ષ થયા એ શક્તિ-એ મનુષ્યોના આત્માનું કલ્યાણ સાધ્યું છે. આપણે જાણીએ છીએ કે, એ માથસ અદૈતવાદી હોવાથીજ ખીલ એપ્રત્યે દયાળુ હતો. સગ્રહ ઈશ્વર કરતા વધારે ઉચ્ચભાવ જેમની કલ્પનામાં ઉતરે તેમ નહોતો. તેના સાધારણ લોકોને તે “સ્વર્ગમાં વસતા તમારા પિતાની પ્રાર્થના કરો.” એવા ઉપદેશ આપતો. ખીલ જેઓ વધારે ઉચ્ચ ભાવ સમજી શકે તેવા હતા તેમને એ કહેતો કે “હું” પ્રજાનો વેલો છું અને તમે તેની ડાળીઓ છો,” પણ પોતાના ખાસ એલાઓ કે જેમની આગળ તેણે પોતાનું રૂપ સંપૂર્ણ રીતે પ્રકાશિત કર્યું હતું તેમની આગળ જેણે ઉચ્ચમા ઉચ્ચ સત્ય બહેર કર્યું હતું કે “હું” અને મારા પિતા એક છીએ.” સાધારણ લોકોને સ્વર્ગમાં વસતા પિતાની પ્રાર્થના કરવાનું કહી પછી પણ તે ઘણી વાર કહેતો કે “વખત આવશે ત્યારે તમે બધારો કે હું” તમારી સાથે ન તમે મારી સાથે એકકાર થઈશું, અને એ રીતે તમે બધાજ એ એક પિતા

સાથે એકીમૂલક થશે કેમકે હું અને મારા પિતા અમેદ છીએ ' જીવદેવ દેવતા, ઈશ્વર-કથાએ માનતા નહોતા તેથી તેમને નિર્વિનક અને જડવાદી કહેવામાં આવે છે, છતાં તેઓજ એક સમયે મ અજ્ઞ જ્ઞાતક થાને બપરીના બન્સા મારે પોતાનો પ્રાણ અર્પવા તેપર થયા હતા એ જીવ લગવાને કાર્મિક પ્રવૃત્તિ ન હોય તેવી ઉંચામાં ઉંચી જાતની નીતિનો પ્રચાર કર્યો તથા જ્યાં કોઈ પણ જાતનું નીતિવિધાન જોવામાં આવે ત્યાં ત્યાં સમજવું કે તે એ મહાપુરુષોના નીર્નિશ્ચયનુંજ એક ફિરજ છે દુનિયાના આવા મદાન હૃદયોને બાપણે દર્શ સંસ્થિત રહોમા પડ્યા રહેવા દમ સદાએ નહિ, અને તે ખાસ કરીને માનવ-હૃદયસના આ જમાનામાં કે જ્યારે એક સત્યાગ્રહ પર જોને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ હોય તેવા અપૂર્વ જીવિ વિમલ ધર્મ રહ્યો છે, અને જ્યારે પચાસ વર્ષ પર સ્વપ્ન પણ નહિ હોય તેજુ વૈશ્વનિક જાનનું મોજુ ઉજાગું રહ્યું છે આવા વખતે તો આપણે તેમને સંકુચિત સીમામાં પૂરી રાખી રાજીએજ નહિ એમ ઠરવ થી તો મનુષ્યો પશુતુલ્ય અને વિચાર મરવાની ધમ્મિ વિનાના જડજીવ બને એજ કેવળ સંભવિત છે એથી તો એમની નીતિનો પણ મહાર થવા પામશે અત્યારે તો ઉંચામાં ઉંચા જ્ઞાનની સાથે ઉંચામાં ઉંચા હૃદયના સંયોગની, અનંત જ્ઞાનની સાથે અનંત પ્રેમ અથવા આનંદના સાથે જની અવસ્થાકતા છે તેવાની ઈશ્વરની અદર અનંત સત્ અનંત જ્ઞાન અને અનંત આનંદ અથવા પ્રેમ એ ત્રણ ગુણોજ અર્પણ કરે છે, અને એ ત્રણેની સમષ્ટિએજ એક અનંત જ્ઞાન રહે છે જ્ઞાન અને આનંદ સિદ્ધિ સત્ કહેતા અસ્તિત્વ ઠી સંભવિત નથી, જ્ઞાન પણ આનંદ અથવા પ્રેમ વિના અને પ્રેમ અથવા આનંદ જ્ઞાનવિના સંભવતા નથી આપણને જોની અગત્ય છે તે આ અનંત સત્, અનંત જ્ઞાન અને અનંત આનંદનીજ છે કારણ કે તેજ આપણે ધ્યેય છે આપણને આ અનંત સત્, અનંત જ્ઞાન અને અનંત આનંદો એકાગ્ર લેખે છે એકદેશીય હૃદયે તથા લેખલી-અર્થાત આપણને અત્યારે સર્વોચી ઉપલબ્ધિ સત્ ચિત્ અને આનંદની પરમેશ્વરતિની અને નહિ કે કોઈ પણ એકદેશીય ઉન્નતિની અવસ્થાકતા છે જ્યારે વિશેષની એક સમાન ઉન્નતિ આપણે ઈચ્છીએ છીએ જીવદેવ સમાન મદાન હૃદયની સાથે મહાજીવિ અથવા મહાજ્ઞાનનો યોગ ખિતકુલ સંભવિત છે હું આશા રાખુ છું કે આપણે બધાંજ એ સદ્યતે પહોંચવા-એ સુખી સંયોગને મિલ કરવા અને પૂરેપૂરો પ્રયાત કરીશું

૭-પ્રત્યેક પદાર્થમાં પ્રમુદર્શન*

આપણે જોયું છે કે, આપણે ગમે તેટલો પ્રતિરોધ કરીએ છતાં આપણા જીવનનો ધણો મોટો ભાગ અવશ્ય દુઃખપૂર્ણ હોય છે; એટલુંજ નહિ પણ એ દુઃખના હુંગર આપણે માટે લગભગ અનંત હોય છે. એનો ઇલાજ શોધી કાઢવા આપણે અનાદિકાળથી મથતા આવ્યા છીએ, છતાં સ્થિતિમાં સહેજ પણ ફેર પડ્યો નથી, દુઃખ જેમનું તેમ કાયમજ છે. એ દુઃખપ્રતિકારના જેટજેટલા ઉપાયો શોધી કાઢીએ છીએ, તેટલેટલા આપણે તીવ્રતર દુઃખથી ઘેરાતાં જતાં જણાઈએ છીએ-જાણે જગતની અંદર કેટલાયે દુઃખો ગુપ્તપણે વસતાં ન હોય ! આપણે એ પણ જોયું છે કે, બધાજ ધર્મો આ દુઃખોમાંથી છૂટવાનો એકજ ઉપાય બતાવે છે, અને તે ઇશ્વર. પ્રત્યક્ષવાદી ભેદો કહે છે કે, જગત બહારથી જેવું દેખાય છે તેવુંજ સ્વીકારી ભવામાં મજા દે; પણ બધાજ ધર્મોનું કહેવું છે કે, તેમ કરવાથી તો દુઃખ સિવાય બીજું કંઈજ આપણા નસીબમાં નહિ રહે. વળી તેઓ એમ પણ પ્રતિપાદન કરે છે કે, આ જગતની પાર કંઈક અવશ્ય છે. આ પચોદ્વિધગ્રાહ્ય જીવનથી-આ જડ સાસારિક જીવનથીજ કંઈ સમાપ્તિ થતી નથી; એ તો પ્રકૃત જીવનનો અતિ સામાન્ય અંશ-માત્ર હોય પ્રકૃત જીવનના ઉપરજડતા વાને સ્થૂળ વ્યાપારશ્પ છે. તેની પાછળ અને તેનાથી પર અનંત જીવન આવેલું છે કે જ્યાં દુઃખ અને અનિષ્ટનું નામ સરખું નથી. એ અનંત જીવનને કેટલાક 'ગોડ' કહે છે, કેટલાક અલ્લા કહે છે, કેટલાક જેહોન્ના કહે છે અને કેટલાક જોવ કહે છે. વેદાંતીઓ એને બ્રહ્મા કહે છે.

આ જીવનના દુઃખોને દૂર કરવા માટે ધર્મો આપણને જે સલાહ આપે છે, તેની પ્રથમ જાપ તો આપણા મનપર એ પડે છે કે, આપણા જીવનનો અંત આણી નાખવો એજ સારામાં સારો રસ્તો છે. જીવનનાં દુઃખો મિટાવવાનો ઉપાય શો ! એ પ્રશ્નનો જે ઉત્તર ધર્મોની અંદર આપવામાં આવે છે તેનો દેખીતો ભાવ એવોજ હોય છે કે "જીવનનો ત્યાગ કરો." એ સલાહ આપણને એક જૂની વાતનું સ્મરણ કરાવે છે. એક મસ્જીદ આવીને મનુષ્યના માથાપર બેઠો. તે જોઈને તેના મિત્રે મસ્જીદને મારી નાખવાના ઇરાદાથી તે માણસના

આદ્યપર એક એવા ચાપો ચાપો કે જેથી તે માણસ તથા મનુષ્ય
જન્મે વસમહા સીધાન્યા. હું ખનિવારસુનો ઉપરોક્ત ઈલાજ પણ
આના જેવોજ રરતો સૂચવતો વાતે છે. જનન દુઃખથી બારૂર
છે, સંસાર દુઃખથી ઘરેલો છે, એ વાતનો તો સંસારને સમજ
શો તેથી પુખ્ત ઉમરનો કોઈ પણ ઇખ્ત પાડા નહિ કરે
તથાપિ નવા કમોં એવા નિવારણનો શો ઉપાય બતાવે છે ?
તેઓ કહે છે કે, જનન અમાર છે, આ જન્મથી પર એકું કંઈ છે
કે જે પ્રાપ્ત સત્ય છે, આ કેટલેજ મુશ્કેલી ઊભી થાય છે, આ
ઉપાયમાં આપણું જે કંઈ હોય તે મરદેરનો ખસ કરી નાખવો.
આપણને ઉપરોક્ત કલ્યાણમાં આવે છે. એ ઉપાય તે દેવી રીતે કામ
આપે ? તો પછી કેઈ ઉપાયજ નથી સુ ? વેદાંત કહે છે કે, જ્યાં
કમોં ને મવાઈ આવે છે તે છે તો સંપૂર્ણ સત્ય, પણ તેને બરાબર
સમજવી તોઈએ પછી વાર તેને જ્યાં અર્થમાં સમજાવ્યામાં આવે છે,
કેમોં કમોંએ પણ તે સમયમાં સ્વદેશ પુત્રાસો કમોં હોતો નથી.
ખરેખર 'મનુષ્યને હૃદય તથા મસ્તિષ્ક કિંવા મગજ જન્મે હોવાની
બર છે. હૃદય ખરેખર 'ખલુ મદાન વસ્તુ છે; હૃદયમાંથી જ જન્મની
મદાન મદાન પ્રેરણાઓ ઉદભવે છે અને હૃદયવિનાશુ' એકાપુ'
મગજ હોય તેના કરતા મગજ વિનાશુ એક વાતુ સરણુ' હૃદય હૃદય
એ કુ વધારે પસંદ કરે અને હૃદય છે તેને મદે જનન કલ્યા છે,
પ્રમાણિ શાય છે, પણ જેને હૃદય નથી હોતું ને એકું મગજજ
હોય છે, તે તો નિશ્ચયે શુદ્ધતામાં જ મરી જાય છે.

પરંતુ આની સાથે આપણે એ પણ જાણીએ છીએ કે, ને
શબ્દમાં ખામ પોતના હૃદયથીજ દોષવા કરે છે, તેને અનેક દુઃખના
ભોજ થવા વારો આવે છે કેમકે તેનામાં મગજ અથવા જુદીની
હૃદયના દોષથી વખલોવખલ તેને જાણના આપણા કેટલાક પડવાના
પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય છે; તેથીજ કદુ છુ કે, હૃદય અને જુદીના
સંમિશ્રણની આપણને જરૂર છે મારા કહેવાનો આશ્ચર્ય એવો નથી
કે એક ખાનામાં હૃદય અને એક ખાનામાં મસ્તિષ્ક અથવા મગજ
છાતે મનુષ્યે ૧૨૨૫૨ વસ્તેનું પ્રમાણ હીં કરી દેવું, પણ પ્રત્યેક
જનમાં અનંત હૃદય અને પ્રેમ દોષ સાથે અનંત વિચારજુદિ
પણ હોવી જોઈએ

આ દુનિયામાં આપણી જરૂરી-વાતોની કંઈ ખીચા છે ? જનન
દુઃખ અનંત નથી ? જનનની અંદર અનંત પરિવર્તનના પ્રાપ્તી
અથવા પ્રેમના વિકાસને શરૂ તેમજ અનંત પરિવર્તન સરસા તથા
વિચાર-જુદિના વિગતોને શરૂ રચાત હૃદયથીજ એ જન્મેની જરૂર
છે. તે જન્મે એકાદીનનો દાવ આવીને નિ સકળે અથવા દો અને
જન્મેને સમાનર શીડીમાંજ અડખે પડખે દોડવા દો.

પણ ખરા પર્વો આ વાત સમજે છે તો ખરા, પણ તેઓ બધા એકજ જાતની જુવ કરે છે યાને એકજ જાતના જુવાના પડે છે. અને તે એ કે, તેઓ બધાજ હૃદયથી કિંવા લાગણીગ્રીથી દોગઈ જાય છે, સસારમાં દુઃખ છે તેથી સસારનો ત્યાગ કરો, એ મદાન અને અદિતીય ઉપદેશ છે, એમાં તો સક નહિ સમારનો ત્યાગ કરો ! સત્ય જાણવું હોય તો અસત્યનો ત્યાગ કરવોજ પડે શુભ મેળવવું હોય તો અશુભનો ત્યાગ કરવોજ જોઈએ, અને શુરત પ્રાપ્ત કરવું હોય તો મૃત્યુનો ત્યાગ કરવોજ રહ્યો. એ વાનમાં તો બે મત હોય શકેજ નહિ.

તથાપિ આ મનવાદનું જો એવુંજ તાત્પર્ય હોય કે, પચે દ્રિય-જત જગત યાને આપણે જગત ચુદ્ધથી જે સમજીએ છીએ તેનો ત્યાગજ કરવો જોઈએ, તો પછી અમારે બીજું રથ પણ શું ? જીવન-નો બીજો અર્થજ શો રહ્યો ? આનો ત્યાગ કરી દઈએ તો પછી બીજું રહેજ શું ?

આગળ ઉપર આપણે વેદાતના વધારે દાર્શનિક ભાગોની આસો-ચના કરીશું, ત્યારે આ તત્ત્વ વધારે મારી રીતે સમજશે અત્યારે તો હું એટલુંજ કહીને વિગ્રમીય કે એકવા વેદાતમાંજ આ સમસ્યાની યુક્તિસંગત મીમાંસા (ખુનાસો) મળા આવે છે આ ટુકણે તો વેદાતનો ખરા ઉપદેશ શો છે તેજ હું તમને કહીશ વેદાત એમ પણ કહે છે કે 'જગતને બ્રહ્મરૂપે-પ્રજ્ઞારૂપે જુઓ "

વાસ્તવિકે જોતા, વેદાત સસારને હેકજ તરછોડવા નથી માગતું. ત્યાગ અથવા વૈરાગ્યની ભાવના વેદાતની અંદર જેટલી પરાકાષ્ટાએ પહોચી છે, તેટલી અન્યત્ર ક્યાય નથી પહોચી છતાં પણ વેદાત શુદ્ધ અને આત્મવાતક સવાહ નથી આપતું વેદાતનો વૈરાગ્ય એટલે આત્મહત્યા કરવી કિંવા યોતાની જાનને સૂકવી નાખવી એમ નથી વેદાતના વૈરાગ્યનો ખરા અર્થ એજ છે કે, જગતની અંદર બ્રહ્મભાવ અનુભવો જગતને આપણે જે ભાવરૂપમાં સમજીએ છીએ તેનો ત્યાગ કરો અને તેના પ્રકૃત સ્વરૂપને પિછાનો. જગતને બ્રહ્મભાવે રેખો; વસ્તુત તે બ્રહ્મ સિવાય કંઈજ નથી અમારા એક અતિ જૂનામાં જૂના ઉપનિષદના આરભમાં આ મંત્ર જોવામાં આવે છે કે-
ઈશાવાસ્યમિદં સર્વં ચત્ કિંચ જગત્યા જગત્ । અર્થાત્ જગતમાં જે જે કંઈ છે તે બધુંજ ઈશ્વરથી વસાવા યોગ્ય છે-યાને બધામાં-જ ઈશ્વર વસેનો છે.

પદાર્થમાત્રને આપણે ખુદ પ્રજ્ઞાથી આચ્છાદિત કરવાનો છે, અને તે દુઃખની તરફ આખમી આગળા કરીને કિંવા બધુંજ સારું અને શુભમય છે અગર ભવિષ્યમાં તેમ થશે એવા જોટા સંખ્યાસાવાદથી પ્રેરાઈને નહિ, પણ પ્રત્યેક પદાર્થમાં પ્રજ્ઞાના દર્શન કરીને. આ રીતે

આપણે જમને તજ દેવાનું છે, અને જ્યારે એવો ત્યાગ થાય ત્યારે પછી ખાલી શું રહે ? ઈશ્વર-એકલો ઈશ્વરજી બાકી ગમે અર્થ તારાઈ શું ? તારાઈ એજ કે તમારી ઓ જાણે નહીં, તેણીને ત્યારે ત્યાગ કરી દેવો બોલ્યો એજ નથી, પણ તેની અંદર તમારે પ્રભુના દર્શન કરવાના છે અર્થાત્ અધ્યાત્મ પ્રભુદર્શન કરવાના છે જીવનમાં તેમ મૃત્યુમાં, સુખમાં તેમ દુઃખમાં બધાંવચ્ચે પ્રભુ એકમગ્રહી રીતે અદ્વિતિય-વારે વિલસી રહ્યા છે, આપણે જમત ઈશ્વરથી જાણું છે આખો ખોયો ને તેને નિરખેલે વેદાંતના કહેવાનો મારા આદેશજ છે કે “તમારા કંઈથી છીંધેલા જગત્તો ત્યાગ કરો, કેમકે તમારી કંઈવત્તા માત્ર અસિદ્ધ અનુભવ ઉપર, સ્થૂળ તર્કશક્તિ ઉપર અને તમારા પોતાની દુર્મંથના ઉપર ગ્રાહ છે જે જગત્તો તમે અત્યાર મુશ્કેલી વિચાર કરી રહ્યા છો અને જો તમે દંછ નુપી વગમી રહ્યા છો તે આપણુ પોતાનું ઉપજાવી કાઢેલું ખોટું જગત છે, યાદે તેને ત્યાગ કરો, તેનો ત્યાગ કરો કેમકે આખો ઉતારીને લુપ્તો કે, તમારી કંઈવત્તા જેનું કોઈ અસ્તિત્વજ રહ્યું નહોતું અને નથી, એ લો ખાલી જ્વંતુ દંતુ-માથા દળી જે કંઈ અસ્તિત્વજા દંતુ અને છે તે ખુદ પરિવ્રજાનું છે બાળકમાં, પત્નીમાં અને પતિમાં એજ છે. સાગમાં તેમજ ન-સાગમાં, પાપમાં તેમજ પાપીમાં એજ વર્તેલો છે, જીવનમાં તે છે તેજ મૃત્યુમાં પણ તેજ છે

અમારૂં ખરેખર બહુ વિષય છે ! તથાપિ વેદાંત તો એજ વિષય પૂરવાર કરી દેખાડવા, એનું જ શિક્ષણ આપવા અને એનેજ પ્રચાર કરવાની હિંમત ધનવે છે એજ વિશ્વથી વેદાંતનો આદેશ થાય છે

આથી રીતે જીવન બહાદુર્ય કરીને અને હોમ જીવન અને તેના દુઃખોનું નિવારણ કરીને છીએ ત્યાં કોઈ પણ સ્ત્રીજન વાસના બધવા હિંમત ન કરે આપણને અમુખી બધવા દુઃખી દેખે કો છે ? આપણા બધવાજ દુઃખોનું મૂળ બોલા જતું છે તો આ વાસનાજ છે તમે મોં વચ્ચેની વાસના ગાળવા દે, અને તે વાસના જે પ્રવૃત્તિ ન થાય, તો તેનું પરિણામ દુઃખમાં આવશે જે વાસનાજ ન હોય, તો દુઃખ પણ ન હોય જગત્ત મહી પણ મદા દેવેત્તો (પો અર્થ સમજાઈ જવાની હાલતી છે તેથી વાસના તજ દેને નર્વ દુઃખામાંથી મુક્તિ બનવું, એજ દેવેત્તો મો અર્થ થાય છે જેનો ખુલાસો કરવાની દુઃશક્તિ બેડે હુ દિશાએ કોઈજ વાસના રોકી નથી, અને તેથી તેમને મોઢ દુઃખ પણ અદેવાનું દોટું નથી, પરંતુ નાથે એ પણ થાદ નાથવાનું છે કે, તેમનો કમ-વિશ્વ પણ કદી થનો નથી આ ખુદીને પણ મોં જાળવી વાસના નથી, અને તેથી તેને પણ કંઈ અદેવાપણું નથી; પરંતુ તે નિર્વંત પ્રવૃત્તિ ને પ્રવૃત્તિજ એ છે. સુખમાં ઓ-ન છે, તેમ દુઃખમાં પણ

ગૌરવ અને મહત્તા રહેવા છે જો હું એટલેા ધૂષ્ટ બની શકુ તો કહી શકું કે અનિષ્ટ અને અગુણમાં પણ ઉપયોગિતા રહી છે. દુઃખનો મહાન ધડો તો આપણે બવાજ બધીએ છીએ આપણી જીંદગીમાં એવી સેકડો બાબત આપણે કરી હોય છે કે જે આપણે નજ કરી હોત તો સાર એમ આપણને લાગે છે. પણ તે તો ખરી રીતે આપણા મહાન શિક્ષકરૂપ નીવડી હોય છે મારીજ વાત કર મારે હાથે થોડુંક માર અને ઘણુંક જૂઠું અને બૂનભરેલું થયું છે, પરંતુ એવી પ્રત્યેક જૂથે અને એક એક મહાન ધડો શીખવાડ્યો છે. એ દૃષ્ટિથી એથી પણ હું સજી ચાઉં છું. મારે અત્યારનું સ્વરૂપ મેં બૂનકાળમાં જે જે કહ્યું છે અને વિચાર્યું છે તેના પરિણામરૂપ છે. આગલી પ્રત્યેક ક્રિયા અને પ્રત્યેક વિચારનું ફળ આવ્યું છે, અને એ ફળોનો કુલ સરવાળો તેજ મારી અત્યારની પ્રગતિ અથવા ઉન્નત અવસ્થા છે.

એ તો આપણે બધાએ સમજીએ છીએ કે, વાસના બહુ ખરાબ વસ્તુ છે, પણ વાસનાઓનો ત્યાગ કરી દેવાનો અર્થ શો ? વાસનાઓ-વગર જીવન કેવી રીતે ચાલે ? એ તો પેલાના બેવીજ આત્મધાતક સલાહ કહેવાય વાસનાનો સદ્ગત કરવા જતા માણસનો પણ સંહાર થઈ જાય ! ગમરાઓ નહિ, એનો ખુવામો આવો છે—વાસનાનો ત્યાગ કરવો એટલે જે કાઈ રાખવું હોય તે રાખો, પણ જે ખરી હકીકત છે તે ખરાબર સમજો અને પ્રત્યક્ષ અનુભવો દ્રવ્ય કોઈની માલિકીનું નથી; લક્ષ્મી કોઈની ઘર્ષિનથી ને થવાની નથી. માટે માલિકી-પણનો કિંવા કમજોદારીનો ખ્યાલ હૃદયમાં રહેવા ન દો. આપણે તે કોણ ? તમે કોઈ નથી, હું કોઈ નથી કે અન્ય જન પણ કોઈ નથી બધુંજ પ્રભુનું છે—પ્રભુજ સર્વસ્વનો માલીક છે. આગળ ધર્શાપનિષદના પહેલા શ્લોકમાં કહેવાઈજ ગયું છે કે, બંધી વસ્તુમાં પ્રભુને સ્થાપન કરો—વાને બંધી વસ્તુમાં પ્રભુને લુઓ પ્રભુ તમારા ધનની બહાર રહ્યો છે, તમારા મનમાં હિંસી વાસનાઓમાં તે રહ્યો છે, તમારી વાસનાઓને મતોપવા તમે જે વસ્તુઓ ખરદો છો તેમાં તે રહ્યો છે, તમારા સુદર વસ્ત્રોમાં તેમજ સુદર અક્ષકારોમાં પણ તે રહેલો છે આ પ્રમાણે વિચાર કરવાનો છે. એ રીતે વસ્તુઓને નિહાળવા માડતાજ તમારી દૃષ્ટિમાં સમગ્રજ ફેરવાઈ ગયેલું લાગશે. તમારી પ્રત્યેક કૃતિ—ગતિમાં, પ્રત્યેક વાતચીતમાં, તમારા રગદંડમાં અને સર્વસ્વમાં જો તમે પ્રભુને યાન આપશો, તો બધો દેખાવજ બદલાઈ જશે, અને પછી જગત દુઃખમય લાસવાને બદલે સ્વર્ગતુલ્ય લાસમે.

“સ્વર્ગનું રાજ્ય તમારી બીતર છે” એમ ધસુ બગવાન કહે છે. વેદાંત તેમજ સર્વ ધર્મના મહાન આચાર્યો પણ તેમજ કહે છે.

“જેને આપો છે તે જુઓ, જેને કાન છે તે સાંભળો.” વેદાત કહે છે કે, તે પ્રથમથીજ તમારી અંદર છે વેદાત એમ કહીનેજ યોગ્ય નથી, પણ સધુકિતક સામીત કરી આપે છે કે, જે સત્યને આપણે આટલા વખતથી દૂરના આવ્યા છીએ તે આપણી સમક્ષ છે, એટલુજ નહિ પણ બધો વખત તે આપણી સાથેનું સાથેજ હતું આપણા અજ્ઞાનને લીધે આપણને એમ લાગતું હતું કે, તે યુમાધ ગયું છે, અને તેથી હાથપીટ કરતા કરતા દુનિયાભરમા તેને દૂરના ફરતા હતા, પરંતુ ખરી રીતે તો તે બધોજ સમય આપણા પોતામા જ વસતું હતું ત્યાજ-આપણા અંતરમાજ આપણને તે મળશે

‘સંસારનો ત્યાગ કરો’-એ મત્તાદને જો તેના જૂના અણુષ્ઠ અર્થમા સમજવામા આવે, તો તો સ્થિતિ એવી થાય કે આપણે કંઈજ કામ ન કરવું, કંઈ પણ કર્યો વગર કે વિચાર્યો વગર માગીના ? ક્ષા માફક આજસુધીકિ વાનિરુચી થઈ બેસી રહેવું, અને અદૃષ્ટવાદી બનીને કુદરતના નિયમાનુમાર જે પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત થાય તે જેમ ધસડે તેમ આમતેમ ધસડાયા કરવું એજ પરિણામ થાય, પરંતુ સંસાર ત્યાગનો એ ખરો અર્થ નથી આપણે કામ તો કરવુંજ જોઈએ ખોળી વાસનાઓથી ધસડાતો સામાન્ય માણસ કામનો મર્મ શું સમજે ? પોતાની લાગણીઓ અને ઇદ્રિયોને વશ વર્તનારો માણસ મથુ કાર્યની ખરી લહેજત શું સમજે ? તેજ માણસ ખરું કામ કરે છે, કે જે વાસનાઓથી કિંવા કોઈ જાતના સ્વાયથી દોરાતો નથી. તેજ માણસ ખરું કામ કરે છે, કે જેના મનમા કોઈ જાતનો લૌકિક હેતુ સાધવાનો વિચાર નથી તેજ માણસ ખરું કામ કરે છે કે જેને તેમાથી કોઈજ વાલ પોતાને માટે મેળવવો નથી

ચિત્રોની દુકાને ચિત્રોનો આનંદ કોણ લૂટે છે ? ચિત્ર વેચનાર દુકાનદાર કે તટસ્થ ઉભો રહી જોનાર ? દુકાનદાર તો બિચારો તેના દિસાનમા પોતાને કેટલી કમાણી થઈ તેનો સુમાર બાંધવામા અને આ અમુક ચિત્રમા કેટલું મગશે તેનાજ વિચારમા મરાયુત હોય છે એનું મગજ તો તેનાજ ખ્યાલોથી ભરેલું હોય છે એ તો બિચારો લીનામ પોકારનાર પર મીટ મારીને માગણીઓ સાંભળતો બેઠો હોય છે માગણીઓ કેવી ઝપાટાબંધ આગળ વધે છે તે સાંભળવામા તે તનીન થયો ટોચ છે જેઓ ખરીદવા આ બા હોય છે તેઓ પણ ચિત્રની મત્રા લઈ શકતા નથી ચિત્રનો ઉપભોગ તો તેજ માણસ કરી રહ્યો છે, કે જે ત્યા આગળ વેચવા અગર ખરીદવાના ધગદા વગર ગયો છે તે ચિત્ર તરફ જુએ છે અને તેમાથી મળેલો આનંદ ભોગવે એ પ્રમાણે આખું જગત પણ એક ચિત્રજ છે, અને જ્યારે પોતાની બધી વાસનાઓનો અંત આવી જશે, ત્યારેજ મનુષ્યને તેનો ખરો આનંદ આવશે તથા આ

વેચવા ખરીદવાનો સોદો અને એવાજ ધીમી મૂર્ખાઈભરેલા ખ્યાલો-
નો અત આવશે ધીરધાર કરનાર જતો રહેતા, ખરીદનાર અદૃશ્ય
થતા અને વેચનાર ગેબ થતા, આ જગત એક ચિત્ર-સુંદર મન-
મોહક ચિત્ર જેવું જ રહે છે. નીચે લખેલી ઇશ્વરીય ધારણા કરતા
વધારે સરસ ને સુંદર ધારણા મારા વાચકોમાં ક્યાંય કદી આવી
નથી. કહે છે કે “તે એક મહાન કવિ છે-જૂનામાં જૂનો કવિ છે.
જગત અથવા બ્રહ્માંડ તેનું કાવ્ય છે; તેમાં અનેક દુકો, અનેક
છંદો ને અનેક તાલ હોઈ તે અનત આનંદોદ્વાસમાં લખાયું છે.”
અર્થાત્ કે બ્રહ્માંડ એ બ્રહ્મરૂપી મહાકવિનું એક મહાકાવ્ય છે. તે
કાવ્ય આપણે જ્યારે જધી વાસનીઓનો સાગ કરી રહીશું, ત્યારેજ
સમજી શકીશું અને તેનો આનંદ લૂંટી શકીશું. ત્યારે સર્વ કષ્ટ
બહારૂપ જણાશે જગતના ખૂણા ખોલશે, ગલીઓ ને કૂળે ને
અત્યાર સુધી આપણને અંધારમાં અને અર્ધવિત લાગતા હતા તે
બધાજ દિવ્ય બની જશે. તેઓ પોતે પોતાનું ‘અર્ધ’ સ્વરૂપ પ્રકાશશે.
તે જોઈ અત્યાર સુધીની આ જધી હાથદુટ એ માત્ર હોકરાની રમત
હતી અને તે રમત આપણે ખાણે ઉભા ઉભા બેતા હતા; એ
વિચારથી આપણે આપણા મનમાં દસીશું

તેથી નેહાત કહે છે કે, તમારું કામ તો કરોજ, પણ તે આવી
રીતે કરો - નેહાતની પહેલી સલાહ તો એજ છે કે, દેખીતા પ્રાપ્તિ
જગતનો ત્યાગ કરીને કામ કરો; એનો અર્થ એટલોજ કે પ્રભુને
સર્વજ્ઞ પેખો અને સર્વ કશામાં તેને પેખીનેજ તમારું કામ કર્યું
જાઓ મરજી હોય તો ભયે સો વર્ષ જીવવાની ઇચ્છા કરો કે
ભયે પાર્થિવ સુખોની વાસના રાખો; પણ માત્ર એટલું કરો કે પ્રથમ
તેમને દિવ્ય બનાવો. યાને તેમાં પ્રભુને નિહાળો અને પછીજ તે
વાસનાઓ પૂરી કરો. જાડી મરજી હોય તો જગતમાં રહીને બીજાઓને
મદદરૂપ થઈને સાચું જીવવાની ઇચ્છા જાહેર કરો. આવી રીતે કામ
કરતા કરતા તમને મુકિતનો ખરો રસ્તો જરૂર જણશે, એ સિવાય
બીજો રસ્તોજ નથી સત્યને જાણવા વગર જે માણસ સસાગના
વિપવવિલસમાં આધર્મ આ કરી અંપલાવે છે, તે માણસ અવળે માર્ગે
ચઢી જાય છે, અને કદીએ ધારેલા લક્ષ્યને પહોંચી શકતો નથી.
તથા જે માણસ કશું જાણ્યા સમજ્યા વિનાજ જગતમાં ભાગી
જઈ કડક અને શુષ્ક બની જાય છે તે માણસ પણ ખરો રસ્તો
ચૂકી જાય છે. એ બંને અતિમ બિંદુઓ હોઈ જે છેડાની જે
મહાન ભૂલો છે. જાને માર્ગે વિચરનારા માર્ગ બૂઝ્યા છે, જાને
પોતાનું ધ્યેય ચૂક્યા છે.

તેથી નેહાત કહે છે કે, પ્રભુને સર્વ વસ્તુમાં સ્થાપન કરીને
અને સર્વ કશામાં તેને નિરખીને કામ કરો એજ આપણું પરમ
વિ. ૧૧

કર્તવ્ય છે, અને એ પ્રમાણે આપણે કરી શકીએ એટલુંજ આપણે પ્રયત્ન વાતે બાંધવાનું છે પ્રયત્ન સર્વે સ્થાનમાં છે, આમ સમજીનેજ આપણે કામ કરવું જોઈએ એ એકજ વસ્તો છે, ખીજો હજ નહિ એમ કરીશું તો કાર્યના ફળનું બંધન આપણે માટે નહિ રહે આપણે જે જે કુબો અને અનિષ્ટો બેઠગરીએ છીએ, તે બંધનનું કારણ આપણી જાણી વાસનાઓ છે, એ તો આપણે જોઈ મધા છીએ પરંતુ તે વાસનાઓનો બધારે પ્રભુભાવદ્વારા દિવ્ય અને શુદ્ધ બનાવવામાં આવે છે, ત્યારે પછી તે કેંઈ અનર્થ કે કુબંધન કારણરૂપ નથી રહેતી. આ રહસ્ય જોએ નથી સમજતા, તેમને તે સમજતા ક્ષુદ્રી આસુરી જનરત્ના રહેવું પડે છે પોતાની બીનર, પોતાની આશ પાસ યોગેર અને સર્વજ, સુખાનંદની કેરી અનલ આધુ આવી રહી છે, તેની ધણી જાણને ખબર નથી હોતી, એ અદ્યુત પાણનો પત્તો હજ તેમને નથી લાગે. હોતો આસુરી અથવા પિંડાચક જગત એકદે શું ? વેળાત કહે છે કે “આશન”

કારણ કે મોટા મદાનદને કિનાર બેઠા છતાં આપણે તરસથી પીનાઈએ છીએ અને અનાજના ટગલા આલેખ બેઠા છતાં જુએ મરી-એ છીએ જગત આનંદથી ભરેનું છે, છતાં આપણે તેને મારે કાંઈ મારીએ છીએ આપણે સધળા વખત તેમાજ-આનંદપ્રાપ્તિમાજ રહીએ છીએ, છતાં કહેશાં આપણે તેને ભુખી જમીએ છીએ એ બાનદા ધામ મેળવી આપવા ધમ આપણને સતત્ય દે છે એ આનંદદામ માટેની તાનાવેની તો બધાજ હૃદયમાં હોય છે, ધીજ નજ તેને બોળી રહી છે, બધા ધમેનું તેજ કમે છે નો બધાજ ધમેમાં જુદી જુદી ભાનામાં પણ એનેજ આદર્શ અનુભવ આપ્યું છે માત્ર ભાવાનાજ એકને લીધે આ જન્મ દેખીવા તકાવતો દેખીતા મતભેદો ઉભા થાય છે એક જણ એ વિચાર એક રીતે દેશાવે છે, ત્યારે ખીજો સહેજ અંતર રીતે તે જણે છે, તથાપિ દરેક જણને ભાવાર્થ તો સામાન્યજ બીજા ભાસમાં જે હતી ગદા હોય કે તો આજેનું મળતો થાય છે

આ સમયમાં અર્ધ વિના સચોટ હલા લાવ છે કોઈ જુદો કે “અર્ધ પ્રભુદાન દેશ, એમ મોટે મોટે તો સમેતુ જ, પણ એ ઉપદેશ આચરણમાં કિનારો કદજ છે પ્રભુને નવજ અને સવ દશમાં જુગ્યા એ વાન જમખલુમાંથી મળે દાને પડી છે, અને અને હાજુ પડ્યું છે કે અજ અવશીજ દુ સંસારનો વ્યર્થ ઉપભોગ કરી શકીશ પરંતુ સંસારના રમડામાં પડનાજ અને અસાર ની બે નાર થાવટે પડેજ, એ વિચાર કયાનો વા છીટી જુદા છે પ્રત્યેક માણસમાં પ્રભુના વાસ છે એવો વિચાર કે તો કરતો દેશમાં ચાલુ જુ, જેવામાં એક બાગવાન માણસ પ.એથી

આવી મને હકસેચો મારે છે, અને હું ચતોપાદ પડી જાઉં છું. પછી તો હું મુઠ્ઠી વાળી ઝટપટ ઉભો થઈ જાઉં છું, મારું મગજ તપી જાય છે અને પ્રભુનું પ્રતિબિંબ ક્યાનું ક્યાય જતું રહે છે. તુરતજ હું ગાડોતુર ખની જાઉં છું, બહુજ વિસરાઈ જાય છે અને મારી સામે હું પ્રભુને બદલે સેતલા ઉમેલો જોઉં છું.” વાત તો ખરી છે. જન્મતા-વેતજ આપણા દાન કુંકવામાં આવ્યા હોય છે કે, પ્રભુને સર્વ રોકણે અને મર્મમાં જુઓ. ભગવદ્ગીતામાં અને બાઈબલમાં પણ એ જ કહ્યું છે. આપણને બધાંયને એ દીક્ષા ગળા હોય છે, છતાં જ્યારે તેને વર્તનમાં ચૂકવાનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારેજ ખરી મુશ્કેલી યદ ધાય છે. ઇસપતીતિમાની સાબરની વાત તો બધાને યાદજ હશે. એક મુંઝર સાબર એક તળાવને કાઠે ઉભું ઉભું પોતાના બચ્ચાને કહેતું હતું કે “જો, હું કેવું બળવાન થાણી છું, મારું માથું કેવું બળ્ય છે ! મારા અવધવા સાથે તો જો, તે કેવા મજબૂત અને મુદ્દ છે ! અને હું દોડી પણ કેવું ઝપાટાબધ થઈ જાઉં છું !” એવામાં આધેથી શિકારી ફેરવાયોના ભસવાનો અવાજ આવે છે. તે સાંભળતાંજ સાબર ઉભી પૂછીએ છનખાય ચણુરા મંડી પડે છે, અને કેટલાક માધલ સુધી દોડ્યા બાદ તે હાફત હાફત પાણું આવે છે. એટલે બચ્ચું કહે છે કે “મા” તું તો હમણાજ મને કહેતી હતી કે તું બહુ બળવાન છે, અને છતાં ફેરવાનો અવાજ કાને પડતા તને નાસી જવાનું કેમ સૂચ્યું ?” સાબરે જવાબ આપ્યો “હા, મોટા ! એ ખરું, પણ જ્યારે હું ફેરવાયોને ભસવા સાંભળું છું, ત્યારે મારી તમામ સમજણ ઉડી જાય છે.” આપણો પણ આવેજાં કિસ્સો છે. આપણે પણ મનુષ્યજાત માટે ઉચ્ચા ઉચ્ચા મનો બાધીએ છીએ, આપણે પોતાને બળવાન અને બહાદૂર સમજીએ છીએ અને મોટા મોટા નિશ્ચયો કરીએ છીએ. પરંતુ કસોટી અને લાલચના ફેરવા જ્યાં ભસવા માટે છે કે તરતજ આપણી દયા પણ ઇસપતીતિમાના સાબર જેવી થઈ જાય છે, વસ્તુસ્થિતિ જો આવીજ છે તો પછી કેમ પૂછશે કે, આ બધા ઉપદેશો અને આ બધી સલાહો બાળવા શીખવાનો ઉપયોગ શું ? પરંતુ ભાઈઓ ! એમ કિતાવળા ન થાઓ. એનો ઉપયોગ તો યશો મોટો છે. વાદ રાખો કે, ખત અને સહુરીજ અતિ જીતશે. કિતાવળે આગા પાકતા નથી. મહાન કાર્યો એક દિવસ-મા કંઈ મંવાતા નથી. ખત અને સહુરી મેરજો, તો અતિ તમને વિજય જરૂર મળવાનો યાને એ ઉપદેશ તમને જરૂર ફળવાનો.

આત્મપ્રાપ્તિ એ આપણો આદર્શ છે. વેળાત કહે છે કે “આ આત્માવિષે પ્રથમ થવણું કરવું જોઈએ, પછી તેના પર મનન કરવું જોઈએ અને ત્યાર પછી તેનું ધ્યાન ધરવું જોઈએ.” આદર્શ દૂર હોય તેથી શું થયું ? આકાશ તો પ્રત્યેક જગ્યાએ જોઈ શકે છે, જમીનપર

ચેટ ચાલતો ફીડો પણ જૂરા આકાશને જુએ છે, પણ-પણ તે કેટલું દૂર છે ' શરીરસહિત આકાશને પહોંચવું કેટલું કપરું ' આપણા આદર્શ અથવા પ્યેવની ખાજતમા પણ એમજ સમજવાનું છે એણે તે આપણાથી અત્યંત આધે હોય છે, જના આપણે જાણીએ છીએ કે તેને પ્રાપ્ત કર્યા વગર આપણે છૂટકો નથી મનુષ્યમાત્રની જીંદગીમા કોઈ ને કોઈ આદર્શ અસ્પષ્ટ હોવો જોઈએ-અને તો ઉચ્ચમા ઉચ્ચ પ્રભુપ્રાપ્તિનો આદર્શ હોવો જોઈએ કમનસીબની વાત છે કે, મનુષ્યોના ધણા મોટા ભાગને જીંદગીમા કોઈ પણ જાતનો આદર્શજ નથી હોતો. આદર્શરૂપી દીપકના અભાવે તેમનું જીવન ધોર અધારી ચુકા જેવું હોય છે અને એ ધોર અધારામા તેઓ આખી જીંદગી અટવાયા કરે છે આદર્શવાળા મનુષ્યને દાંચે જૂનો તો થાય છે, પણ જો એની જૂલોનું પ્રમાણ દળર જેટલું હશે તો અચિત્ત માનજો કે, આદર્શહીન મનુષ્યની જૂલોનું પ્રમાણ પચાસ દળર જેટલું હશે તેથી જીંદગીમા કોઈ પણ જાતનો આદર્શ સેવવો એ અત્યંત બહેનર છે, અને એ આદર્શવિષે આપણે જોમ જને તેમ વધારે ને વધારે તથા એટલી હદ સુધી જાણવું-સાબળવું જોઈએ, કે જેથી તે આપણા હૃદયમા ઉતરે, મજબૂત રહે, નસોમા વહેવા માટે, લોહીના પ્રત્યેક બિંદુમા ભળે અને આપણા શરીરના હિંદ્રોહિંદ્રમા તે આખી જામ આપું થાય ત્યાં સુધી તે વિશે શ્રવણ કરવું જોઈએ, મનન કરવું જોઈએ અને પછી તેનું ધ્યાન ધરવું જોઈએ અર્થાત્ કે આપણા આ સર્વોત્કૃષ્ટ આદર્શની પ્રાપ્તિ અર્થે આપણે આત્મ તત્ત્વનું પ્રથમ શ્રવણ કરવું જોઈએ, કેમકે કલ્પેજ છે કે " જેવું હોયે તેવું હોઈ " -હેલુ જરૂર જનનાજ મુખ જોવવા માટે અને દાંચ કામ કરવા માટે છે

વિચારજ આપણી સધળી કાર્યપ્રવૃત્તિનો નિયામક છે, વિચાર જ આપણી અદર કાર્યપ્રેરક પ્રધાન શક્તિ છે તેથી મનને ઉચ્ચમા ઉચ્ચ વિચારોથી ભરી કાઢો શી રીતે ? તો કે રાજ ને રાજ એ ઉચ્ચ વિચારોનું શ્રવણ અને મનન કર્યા કરો નિષ્ફળતાને મળ્યુંકારો નહિ નિષ્ફળતાઓ તો સ્વાભાવિક છે નિષ્ફળતા વગર જીંદગીનું કાલ્પ યાને જીવનનો રસ ધ્યા રહેન ? માટે પરિશ્રમ અને જૂઓની તો પરવાજ ન કરો જાય જૂઠું જોણતી કદી સાબળવામા આવી નથી, પણ અતેતો તે માન માયજ છે, માણસ કદી નથી માટે આ નિષ્ફળતાઓ અને દુઃશનિઓની પરવા મુદ્વંધરો નહિ એકના એક આદર્શને દળર વાર હૃદયમા રચાન આપવું પડે તો આપો, અને એ દળર વાર નિષ્ફળ નીવડે તોપણ ફરી ફરીને પ્રયત્ન કરો પ્રયત્ન કરવો છોડો નહિ પદાર્થમાત્રમા પ્રભુને ચેખવો, એ મનુષ્ય નો મહાન આદર્શ છે પરંતુ જો તમે એને પદાર્થમાત્રમા જોઈ

શક્તિ ન હોય, તો પ્રથમ એને એકજ વસ્તુમાં જુઓ કે જે તમને વહાલામાં વહાલી હોય. તે પછી બીજી વસ્તુમાં એને જુઓ અને એમ કરતાં કરતા પછી બધાજ પદાર્થમાં એના દિદાર દેખો. આત્મા સમક્ષ જીવન તો અનંત પડ્યું છે. જીવનની ખોટ તમને પડવાની નથી. ઉઘમ જારી રાખો અને તમારો બેડો અતે પાર પડશેજ.

આ આદર્શ અને તેને પ્રાપ્ત કરનારનું વર્ણન કરતાં ઇશોપ-નિપદ્માં કહે છે:-

અનેજદેકં મનસો જર્વાયો નૈનદેયા આપ્તુવન્ પૂર્વમર્પત્ ।
તદ્વાવતોડન્યાનત્યેતિતિષ્ઠત્ સસ્મિન્નયો માતરિશ્વાદધાતિ ॥
તદેજતિ તર્મજતિ રેહૂરે તદ્દાન્તિકે । તદન્વરસ્ય સર્વસ્ય તદ્વ
સર્વસ્યાસ્ય યાત્યતઃ ॥

યસ્તુ સર્વાણિ ભૂતાનિ આત્મન્યેવાનુપદ્યતિ ।

સર્વં ભૂતેષુ ચાત્માનં તતો ન વિજુગુપ્સતે ॥

યસ્મિન્ સર્વાણિ ભૂતાનિ આત્મેષામ્દ્વિજાનતઃ ।

તત્ત્વ ક્રો મોહઃ ક્ષ્ ષોકઃ ષકત્ત્વમનુપદ્યતઃ ॥ (ઇશો-૪ થી ૭)

અર્થાત્ “તે આત્મા અચળ અને એક હોય મન કરતા વધારે વેગવાન છે. તેની ટોડને કાપ પહોંચી શકતું નથી. તે ઉભો રહી હોય છતાં પણ મન અને વિચાર જેવા વેગવાન પદાર્થો પણ તેનાથી આગળ જઈ શકતા નથી તે અચળ છે, તેમ સ્થિર છે; તે દૂર છે તેમ નિકટ છે; તે બધાની બીતર છે તેમ બહાર પણ છે. એવા આત્માની, અંદર જે માણસ સર્વ ભૂતમાનનું દર્શન કરે, તેમજ સર્વ ભૂતમાનમાં આત્માને જુએ, તે માણસને કંઈજ સંતાડવાનું મન થતું નથી; કારણ કે એ અવસ્થામાં યાત્રીને મન સર્વ પ્રાણી આત્મરૂપ થઈ જાય છે. એની આડે માયાનો પડદો રહી શકતોજ નથી. એવી અવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલા-સર્વત્ર એક જોનારા પુરુષને પછી શીક કેવો કે મોહ કેવો ?”

‘જીવનનું આ એકત્વ યાને પદાર્થમાત્રનો અભેદ’-એ બીજો મહાન પાઠ વેદાત શીખવાડે છે. આગળપર વેદાત એ સપ્રમાણુ સાબીત ઠરશે કે, આપણું સવળું દુઃખ અજ્ઞાનમાથી જન્મે છે અને એ અજ્ઞાન અનેકપણાના ખ્યાલથી-મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના, પ્રજા પ્રજા વચ્ચેના, પૃથ્વી અને ચંદ્ર વચ્ચેના અને ચંદ્ર તથા સૂર્ય વચ્ચેના ભેદભાવથી પ્રગટે છે. પરમાણુ પરમાણુ વચ્ચેના ભેદભાવનો આ ખ્યાલ બધા દુઃખનું મૂળ છે; પરંતુ વેદાત કહે છે કે, એવો ભેદ-ભાવ વસ્તુતઃ છેજ નહિ; જણાય છે તે ખરો નથી. જણાતો ભેદ-ભાવ એ તો માત્ર દેખીતો ઉપરજસ્ત્રો યાને સપાટીપરનો છે. પદાર્થોના અંતરમાં તો હજીયે એકત્વ રહેલું છે. સપાટી નીચે જનરી

જેવાનો પ્રયત્ન કરશો તો મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેનું, જાતિ જાતિ વચ્ચેનું, હિન્દુ ને નીચ વચ્ચેનું દેવનાઓ અને મનુષ્ય વચ્ચેનું અને માણસો તથા પશુઓ વચ્ચેનું આ એકત્વ તમને જણાવા વગર નહિ રહે. હવે પણ વધારે હોડે તમે જશો, તો એ બધા એકજ તત્ત્વના આવ શિલ્પિન રૂપે જણાશે આ એકત્વનો ખ્યાલ જેણે અનુભવ્યો છે અને જે એકત્વથી મથો હોય છે, તેને મારે મોઢ રહેતોજ નથી મોઢ તે એને સોનો થાય ? પ્રત્યેક પદાર્થનું પ્રકૃત સ્વરૂપ, પ્રત્યેક વસ્તુનું રહસ્ય તો એ બધાનો હોય છે એને દુખ પણ શેનું ધરવાનું હોય ? કારણ કે એને વાસના તો દોડીજ નથી. પ્રત્યેક વસ્તુનું સત્ સ્વરૂપ જોધના એને પ્રભુસ્વરૂપનીજ પ્રાપ્તિ થઈ હોય છે, અને પ્રભુજ સર્વ યીજનું કેન્દ્ર ને એકત્વસ્વરૂપ છે એની એની પ્રતીતિ થઈ હોય છે, અને પ્રભુ થોને તો નિત્ય સત્, નિત્ય ચિત્ (જ્ઞાન) અને નિત્યાનંદરૂપ છે એવા સમ્વિજ્ઞાન સ્વરૂપની આખી થપા પછી તેને બીજી વાસના રેની હોય ? એ સમ્વિજ્ઞાનંદ સ્વરૂપમા મૃત્યુ નથી, બ્રાધિ નથી, શોક નથી, દુખ નથી તેમ અસા- તોષનો પણ અભાવ છે સંપૂર્ણ એકત્વ અને સંપૂર્ણ આનંદ સિવાય અન્ય કશું છેજ નહિ તો પછી રેતે, શેત્ર કચ્છો, પથ્થર, હોનો, દોષ, વસ્તુતે આનંદધામમા, તે સત્ય સ્વરૂપમા યત્ન કે દુખ જેવું છેજ નહિ; તેમજ રડનાર કે વડાવનાર પણ કોઈ બા કશું નથી એ પ્રભુનું સ્વરૂપ હેવું છે તે કવે જુઓ —

સ પર્યાગાલ્લુકમકામમઝ્જમરનાર્પિરં શુદ્ધમવાપયિશમ્ ।

કષિર્મનીપી પદિશ્ચ સ્વયંભૂયાંથાસશ્યસોઽયાન્

દલદ્વાલ્લાશ્વતીશ્ચા સમાશ્ચા ॥

(હોપનિપદ-૮ શ્લોક)

અર્થાત્ “તે એમરે સર્વત્ર વ્યાપેલા છે તે હિન્દુવધ બાને શુદ્ધ છે, અશરીરી છે મણરહિત છે, સ્વાયત્ત્ય છે, અવિત અને નિષ્કાપ છે, વળા તે કવિ છે, મનનો નિષ્વતા છે, મર્મમા ક્ષેપ છે, અને અવ્યજ્જ છે, તે નિરતર મર્મ જનોની કામના મથાપેગ્ય પૂરી કરે છે” આવા પ્રભુરૂપને ન જાણના જેઓ અધિવામથ બાને અજ્ઞાનમાથી જ-એલા જમતને સાચુ માનીને લાજ્યા કરે છે, તેઓ અંધારામા કાકા મારે હ, અને જેઓ જાણે જ-મારે આ જમતમા છવ્યા હતા તેમાથી કંઈ વધારે સાર કે વધારે હિન્દુ તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરતા નથી, તેઓ તો તેના કરતા પણ વધારે મારા અંધકારમા અન- વાય છે એમ સમજવું પડતું જેને પરમ ગુરુ પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ જાત થાય છે, અને જે પ્રકૃતિની સદામથી પ્રકૃતિથી પર એવા એ પરમાત્મને જુએ છે તે મૃત્યુને તરી જાય છે અને એ પરમ તાવની થાને પરિવ્રજાની સદામથી અમૃતત્વના અનંત આનંદનો ઉપનોગ

કગલ સને છે -

હિરણ્યમયેન પાત્રેણ સ્તવત્યાપિ દિતં મુક્તમ્ ।

વત્તં પૂષ્પપાત્રણુ સત્ય ધર્માય દદ્યુષે ॥

x

x

x

x

તેજો યત્તે રૂપં કલ્યાણતમમ્ ।

વત્તે પદ્યામિ યોડસાવસો પુરુષઃ સોડહમસ્મિ ॥ (૪૧૦-૧૫-૧૧)

અર્થાત્ ‘હે સૂર્ય’ તારા હિરણ્યમય પિંજલને તેં સત્યને ઘડી રાખ્યું છે એ ઘડકણને તુ જરૂર ખમેલી લે કે જોથી હું એ સત્યના દર્શન કરી શકું. x x x x તારી અંદર રહેવા સત્યને મેં જોયું છે, તારા કિરણો અને ગૌરવનો શો અર્થ છે તે હું સમજ્યો છું, અને તારી અંદર જે તત્ત્વ ચમકી રહ્યું છે તે મેં નિરખ્યું છે. તારી અંદરનું કલ્યાણકારી સત્ય મેં જોયું છે, અને જે તારી અંદર છે તેજ મારી અંદર પણ છે-હું તેજ છું-એજ છું.”

૮-અપરોક્ષાનુભૂતિ યાને સાક્ષાત્કાર

આજે હું તમોને કોપનિષદ નામના બીજા એક ઉપનિષદ-
માથી થોડુંક વાચી સંભળાણું છું. આ ઉપનિષદ સર્વ ઉપનિષદોમાં
સરળમાં સરળ છતાં સૌ કરતા વધારે કાવ્યમય છે. એનો અનુવાદ
અંગ્રેજી ભાષામાં સર એફ્રિન આર્નોલ્ડને દાયે 'સિક્રેટ ઓફ ડેવ-
યાને મૃત્યુનું રહસ્ય' એ નામે થયેલો છે. તે કદાચ તમારામાંનાં
કેટલાકે જાણે વાંચ્યો પણ હશે. 'સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે ને
શેમાંથી થઈ' એ પ્રશ્નનો ઉત્તર બાલજગતમાંથી સંતોષકારક રીતે
ન મળતા લોકોની દૃષ્ટિ આતરજગત પ્રતિ વળવા પામી, એ તો
આપણે આગલા વ્યાખ્યાનમાં જોઈ ગયા. તે મુજબ કોપનિષદની
અંદર મનુષ્યના આતરસ્વભાવમાં શોધજોળ શરૂ થાય છે-અર્થાત્
કે મનુષ્યના આતરભાગમાં પ્રવેશી ઉપલા પ્રશ્નનો સંતોષકારક
ખુલાસો પ્રાપ્ત કરવાનો. કોપનિષદમાં પ્રથમ થયેલો છે. અસારસુધી
એ પ્રશ્ન આગળ કરવામાં આવતો હતો કે, આ બાલ જગત કોણે
અને કેવી રીતે પેદા કર્યું ? પણ તેને ઠેકણે રહે એવો પ્રશ્ન ઉપાડી
લેવામાં આવ્યો કે, મનુષ્યની અંદર એવી કયી વસ્તુ છે કે જે તેને
જીવિતદયામાં રાખે છે, તેને હલન-ચલનની શક્તિ આપે છે અને
જે જતી રહેતા તે મૃત્યુ પામેલો લેખાય છે ? વળી, મૃત્યુ પછી
મનુષ્યની અંદર રહેલી તે વસ્તુની શી દયા થાય છે તે પ્રશ્ન પણ
છણાવા માડ્યો. આરંભના તત્ત્વચિંતકોએ જઈ જગનનો આધાર
હાથને તેનાદારા અતિમ નિર્ણય પર આવવાની ચેષ્ટા કરી. પરિ-
ણામે તેઓ એવા નિર્ણય પર આવે છે કે આ જગતનો કોઈ
એક શાસનકર્તા છે, ને તે શાસનકર્તા અનિચય વિરાટ હોવા
છતાં માનવરહેઠાણી થઈ માનવીના હક્કજુક્ત થયો છે-અર્થાત્ કે
આ શોધને પરિણામે જે એક બ્રહ્માને જગનના ઉપાદાતા, સાક-
અને શાસનકર્તાનું રહસ્ય સ્વીકારવામાં આવી તેનામાં મનુષ્યનાં મુલ-
હક્કો પણ મોટા પ્રમાણમાં આરોપિત કરવામાં આવ્યાં, બીજા
માનવપ્રાણીઓ કરતાં તેનું પદ અતિ ઘણું લઘુ ને ગૌરવચાળ
લેખવામાં આવ્યું; છતાં તે બ્રહ્માને વ્યવહારમાં તો એક માનવ

વ્યક્તિતરીકેજ ચીનરવામા આવી. એટલે આ શોધ, આ નિર્ણય આશિક સત્ય હતુ અને નહિ કે પૂર્ણ સત્ય કેમકે આપણે મનુષ્યો જગતને જે નિદાણાએ છીએ તે મનુષ્યદષ્ટિએ^૧ નિદાણાએ છીએ, કિંબદ્ધના આપણું જગત મનુષ્યસૃષ્ટિમાજ પરિસમાપ્ત થાય છે અને તેથી જગતના ઉત્પાદક અને નિષ્ક્રાંત ઈશ્વરને આપણે માનવ-રૂપધારી આલેખીએ છીએ તે ઠીક છે.

પણ ધારો કે, કાલે ઉડીને ગાય અને ઘોડા જેવા પ્રાણીવર્ગમા તત્ત્વચિતકો પેદા થાય અને તેમને પોતપોતાનો ધ્યાયદો ધર્મ હોય, તો તે પ્રાણીઓ જગતને પોતપોતાની દષ્ટિએ નિદાણશે, તેમને મન જગત એટલે ગાયની કે ઘોડાનીજ સૃષ્ટિ આનું પગિલામ એ આવવાનું કે, આ પ્રાણીવર્ગના તત્ત્વચિતકો જગતની મીમાસા પોતપોતાની દષ્ટિએજ કરવાના ગાય કે ઘોડાને મન જગતનો ઉત્પાદક ને આલક દોષ હુશિયાર ગાય કે ઘોડાજ હોવાનો તે પ્રાણીઓ બિચારા આપણે મનુષ્યોએ કંપનેા ઈશ્વર કેમે કર્યા નહિ સમજી શકવાના, તો પછી સ્વીકારવાની તો વાતજ શી ? એજ પ્રમાણે બિલાડાની સૃષ્ટિમા જે તત્ત્વચિતકો પડે તો તેઓ આખી સૃષ્ટિને બિલાડાનીજ સૃષ્ટિતરીકે જોવાના અને તેમનો ઈશ્વર પણ એક ભવ્ય અને ગૌરવશાળી વિરાટ બિલાડોજ હોવાનો આ કપગથી આપણે સ્પષ્ટ જોઈ શકીશું કે, જગતવિષયક આપણા માનવી તત્ત્વચિતકોનો નિર્ણય સંપૂર્ણશે સત્ય નહોતો, તેમજ જગતસખધી આપણી માનવી ધારણા પણ સર્વાંગસ્પર્શી-સંપૂર્ણ માદ્રિતીવાળી-સર્વાંગે સમજજીવાળી-નહોતી. એ પ્રકારની ભયકર અપરા મીમાસા સ્વીકારતા તો આપણને મોટા ચક્કર-ભમરમા પડવું પડે, અર્થાત્ બાહ્યજગતપરથી જગતની મીમાસા કરવાથી જે પરિણામ પ્રાપ્ત થાય છે તેમા દોષ એ રહેલો છે કે, આપણે જે જગત જોઈએ છીએ, તે જગત આપણા પોતાના પૂરતુંજ હોય છે; કિંબદ્ધના સત્ય કિંવા વાસ્તવિક સ્વરૂપ વિષેની આપણી જેવી તે જેટલી ભાવના હોય છે તેવી અને તેટલીજ આપણી ઈશ્વરસખધી કંપના હોય છે. કારણ કે એ સત્ય યાને વાસ્તવિક સ્વરૂપ આપણી ઇન્દ્રિયોને અગોચર હોઈ આપણી શુદ્ધિને અકળ અથવા નહિ સમજાય એવું છે. અત્યારે આપણે જગતને એટલુંજ માત્ર સમજી શકીએ છીએ કે, જેટલું તે આપણી પાસે દ્રિયોને જણાયુ હોય છે પણ ધારો કે કાળે કરીને આપણને એક વધારાની ઇન્દ્રિય પ્રાપ્ત થઈ, તો પછી સમસ્ત બ્રહ્માની આપણી ભાવના અવશ્ય બદલાઈ જવાની ધારો કે એ વધારાની ઇન્દ્રિય જે આપણને પ્રાપ્ત થાય છે તે યુગ્મક અથવા આકર્ષક ઇન્દ્રિય હોય, તો પછી એ ઇન્દ્રિયને અભાવે અત્યારે જગતમા મોજુદ રહેતી જે લક્ષાવધિ સંકિતઓનું આપણને જ્ઞાન કે જ્ઞાન નથી, તે

તમામ શક્તિઓનું આપણને જ્ઞાન થવા માટે, એ જાનવા જોગ છે. તાત્પર્ય કે, આપણી ઇદ્રિયો સીમાબદ્ધ છે-રે' અતિશય મર્યાદિત છે, અને એ મર્યાદિત ક્ષેત્રમાજ આપણું સમગ્ર જગત સમાવતું હોવાથી જગતના ઉત્પાદક ઇશ્વરવિષેની આપણી કલ્પના પણ એ મર્યાદિત જગતને અનુરૂપજ હોય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એ કલ્પના સમગ્ર સમસ્યાના સતોષકારક ખુલાસારૂપ નથી, કિંબદ્ધતા તે ખરે ખુલાસોજ નથી. અને તેથીજ મનુષ્ય એ કલ્પના પામ્યા પછી પણ ત્યાં આગળ ચોક્કસ નથી. મનુષ્ય એ ચિંતાશીલ પ્રાણી હોવાથી વધુ વિચાર કરતા તેને એ ખુલાસો સર્વાંશે સતોષકારક નથી લાગતો. પરિણામે તે સમગ્ર સૃષ્ટિઓનું યથાર્થ રહસ્ય સમજવી શકે તેવા કોઈ ખુલાસો મેળવવાનું મન કરે છે, અને આગળ મથે છે.

આ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ પ્રારે પ્રથમ તો મનુષ્યને એવું એક જગત-એવું એક વિશ્વ જડવું જોમએ કે જેની અદર તમામ સૃષ્ટિઓનો સમાવેશ થઈ શકતો હોય-અર્થાત્ એવી કોઈ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવી જોઈએ કે જે એકજ વસ્તુ પોતે પ્રાણીઓની પચોંદ્રિયોને ગમ્ય તેમજ આગમ્ય તમામ પ્રકારના અસ્તિત્વમાં, માળાના મણકાઓમાં વ્યાપી રહેવા સૂત્રની માફક સમાન રીતે વ્યાપી રહેતી હોય એવી કોઈ વસ્તુ-નિકૃષ્ટ તેમજ ઉત્કૃષ્ટ સૃષ્ટિમા સમાન રીતે વ્યાપી રહેતી વસ્તુ હાય લાગે તોજ આપણી આગળ ઉપસ્થિત થયેથી સમસ્યાનો નિર્ણય શક્ય અને એ અવિચ્છિન્ન વસ્તુ-એ સમાન તત્ત્વ ઇદ્રિયા-તીત હોય તેની ફિકર નહિ, પણ એવું કોઈ તત્ત્વ સર્વત્ર સમાનભાવે મેળવું છે એવું કેવળ તર્કથી પણ જો સિદ્ધ કરી શકાય તો આપણી આ સમસ્યાનો તોડ થોડો ધજો પણ હાય લાગે. પરંતુ એ તોડ અગર નિર્ણય આપણે જે જગત જોઈએ છીએ અને અનુભવીએ છીએ, તેના દ્વારા તો અચિતજ આપણને લાક્ષણિક નહિ કેમકે આ ઇદ્રિયગમ્ય જગત તો સમગ્ર જલ્લાડનો અમુક એક અંશમાત્ર છે.

તેથી આપણી સમસ્યાની મીમાસા પ્રારંભ જગતના આતર-પ્રદેશમા ઉત્તર્યા વગર જીન્ને ઈલાજ નથી અમારા પ્રાચીન પૂર્વજોને ગાઠ મનનને અતે માલમ પડેલું કે, કેન્દ્રસ્થ મૂળ વસ્તુથી તેઓ જેમ જેમ છેડા જતા, તેમ તેમ તે અખંડ એક વસ્તુને જદસે વિવિધતા અને લિન્નતાનો ભાસ થતો, અને જેમ જેમ તે કેન્દ્રસ્થ મૂળ વસ્તુની સમીપ આવવાનું થતું, તેમ તેમ સમગ્ર સૃષ્ટિઓમા એકરૂપતાનું વિશેષ તે વિશેષ પ્રમાણમા જ્ઞાન થતું. અર્થાત્ જડ ચેતન સમસ્ત સૃષ્ટિમા સમાનભાવે વિદ્યસ્તી રહેવા એક અવિચ્છિન્ન તત્ત્વની સમીપતાથી એકતાનો ભાવ અનુભવાય છે, અને એ મૂળ તત્ત્વથી દૂર દૂર જતા અનેકતા તથા લિન્નતાનો ભાસ થાય છે; એ ચિદ્વાન અમારા પૂર્વજોને હાય લાગ્યો આ વાત સૌને સહેજથી સમજાય

તેવી છે. કાર્મ એક વર્ણવમા ઉભા રહેલા માણસો પૈકી જેટલા મધ્યમિદુની નજીક ઉભા હોય છે તેટલા માણસો સમાન ક્ષેત્રમા હોઈ એકબીજાને ઝડેલા યાને એકરૂપ લાગે છે, અને તેજ વર્ણવ-માનાં જેઓ કેદ્રથી આધે હોય છે, તેઓ એકબીજાથી અલગ જણાય છે. તેવીજ રીતે આ બાલ જગત મૂળ કેદ્રસ્ય વસ્તુથી ખડું દૂર-સૂદૂર હોવાથી તેની અંદર એવું એક સમાન ક્ષેત્ર નથી કે જ્યાં સમગ્ર અસ્તિત્વના ચમત્કાર એકરૂપ દેખાય. દુકમા કહીએ તો આ બાલ યાને ઉદ્વિગમ્ય જગત, સમગ્ર સૃષ્ટિ ચમત્કારનો એક અશ-માન છે. બાલ જનન ઉપરાંત માનસિક, નૈતિક અને બૌદ્ધિક વગેરે બીજાં અનેક જગતના બ્યાપારો છે. તેમાંથી માત્ર એકનોજ વિચાર કરી તે એક ઉપરથી સમગ્ર જગતની-અખિલ બ્રહ્માંડની-સમસ્યા છોડવવાનું કાર્ય કેવળ કેપડું નહિ પણ અશક્ય છે. તેથી પ્રથમ તો આપણને એવું એક મધ્યમિદુ હાય લાગવું જોઈએ કે જેમાંથી અસ્તિત્વની ભિન્ન ભિન્ન ભૂમિકાઓના ફાટા ફૂટતા હોય. એવા સમાન કેદ્રને પ્રાપ્ત કરીનેજ આ જગતવિષયક સમસ્યા યથાર્થ રીતે છોડવી શકીએ ત્યારે હવે પ્રશ્ન એ રહે છે કે, એ કેદ્ર યાને એ સમાન મધ્યમિદુ ક્યા છે ? તેના જવાબમા જણાવવાનું કે, તે કેદ્ર આપણી પોતાની અંદર છે. અમારા પ્રાચીન ઋષિઓએ આબ્યતર પ્રદેશમા ઉડા ને ઉડા કિતરીને શોધી કાઢ્યું છે કે સમગ્ર બ્રહ્માંડનું મધ્યમિદુ જીવતમાના ઉડામા ઉડા લાગમા રહેલું છે. એ એકજ મિદુ તરફ સૃષ્ટિમાત્ર યાને વ્યાપ્તમાત્ર આકર્ષાતી હોઈ તેજ બધાં અસ્તિત્વનું સામાન્ય ક્ષેત્ર છે એ સામાન્ય ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કર્યા પછીજ આપણી આગળની સમસ્યા સર્વા સે છોડવી શકાય તેમ છે. માટે “આ જગત કેાણે નિર્માણ કર્યું”-એ પ્રશ્ન એટલેાજધી કંઈ દાર્શનિક નથી, તેમ એ પ્રશ્નના નિરાકરણથી ખસ કંઈ લાભ જેવું નથી. આજ બીના કઠોપનિષદમા અત્યંત અસકારકરી ભાષામા વર્ણવાયલી છે, અને તે આ પ્રમાણે -

અસવના વખતમા એક અત્યંત ધનાઢ્ય મનુષ્ય યઈ ગયો. તેણે એક વખતે એવો એક યજ્ઞ કરવા ગાડ્યો કે જેમા સર્વવસ્તુ દાન કરી દેવુ પડે; પણ આ દ્વિનાઢ્ય યજ્ઞમાનના દેખાડવાના ને આવવાના દાત જુદા હતા. તેની વૃત્તિ નિખાલસ નહોતી. એને તો નિષ્કામ યજ્ઞના પુણ્યને જદ્યે યજ્ઞ કયાંની કીર્તિ અને વાહવાહ મેળવવાની-જ ઇચ્છા હતી. તેથી તે રાજસુ મનુષ્ય યજ્ઞમા એવીજ ગાયોનું દાન કરતો હતો કે જે આધળી, લગડી કે વાઝણી હોય. હવે એમ જાન્યું કે, એને નચિકેતા નામનો એક પ્રખર બુદ્ધિશાળી પુત્ર હતો. તેણે જોઈ લીધું કે તેનો બાપ યજ્ઞના સાત્ત્વિક નિયમોનું યથાર્થ પાલન કરતો નથી, તે શાસ્ત્રવિધિનો ભંગ કરે છે, પરંતુ તીર્થરૂપ પિતાને શું

રહેતું તેની એને કંઈ ગમ પડી નહિ. કારણ કે હિંદુઓનાં બાળકો મળાપિતાને જીવંત દેવનારૂપ લેખે છે. બહુ વિચારને અંતે નચિકેતા પિતાની પાસે ગયો અને અતિશય નમ્રતા તથા વિનયસહિત પૂછવા લાગ્યો કે “પિતાશુ ! મને આપ કોને આપવા ધારો છો ? આ યજ્ઞના નિયમ પ્રમાણે તો આપે આપનું સર્વ કંઈ આપી દેવું જોઈશે ને ?” આ પ્રશ્નથી તે ધનાઢ્ય બહુ ખીજાયો અને બોલ્યો કે “શું બકે છે તું મૂર્ખ છોકરા ? એમ ફરીએ તો તો પોતાના પુત્રને—તને પોતાને પણ આપી દેવો જોઈએ તે આપી દઉં ? જા, જતો રહે. પુત્રને તે વળી કોઈ પિતા આપી દેતો હશે ?” આમ છતાં નચિકેતાએ શાસ્ત્રના નિયમને આગળ કરી એનો એજ પ્રશ્ન બીજી ને ત્રીજી વાર પણ પૂછ્યો. એટલે તે ક્રોધાવગ્નન થયેલા પિતાએ ક્રોધમાં ને ક્રોધમાં કહ્યું કે “વાર, ત્યારે જા હવે તને હું યજ્ઞના હાયમા સમર્પું છું.” તે પછીનો કથામાત્ર એવો છે કે, નચિકેતા પિતાના સંકલ્પ પ્રમાણે મૃત્યુના દેવ યમરાજને ત્યાં ગયો છે. આ યમ અત્યંત પવિત્ર અને ધર્મિષ્ઠ વ્યક્તિ હોય છે, અને તેના નામ પ્રમાણે તે અત્યંત આરિઝ્મ-શીલ તથા સંભળી હોય તેના સહવાસમાં પુણ્યાત્માઓ મરણ બાદ ચિરકાળ સુવા વસે છે. એવા પુણ્યાત્માઓ (પતૃદેવોને નામે અને એ સ્થાન યમયોગ કે પિતૃયાકને નામ ઓળખાય છે. આ યમયોગમાં નચિકેતા ગયો. પરંતુ તે સમયે યમરાજ કંઈ કામસર બહાર ગયેલા હતા; તેથી નચિકેતાને ત્રણ દિવસસુધા યમરાજની વાટ જોતા બિમા રહેતું પડ્યું. એણે દિવસે યમરાજ પેર આન્યા અને નચિકેતાને જોનાજ બોલી ઉઠ્યા.—

“અહો ! મહાતુલાવ વિદ્વન્ ! તુ પૂજવા લાયક અતિથિ હોવા છતાં તારે મારા દારપર ત્રણ દિવસ જૂખ્યા ને તરસ્યા ઉભા રહેવું પડ્યું તે માટે હું દિવગીર છું. તને મારા વારંવાર વંદન હો ! તારા દર્શનથી મારે કલ્યાણ થાયો ! કાર્ત્તવશાત્ મારે બહાર જવું થવાથી તારે થોભવું પડ્યું તે માટે મને બહુ લાગે છે; પણ ફિકર નહિ, તેનો બાલ્યો હું વાળી આપાશ પ્રત્યેક દિવસ દીઠ તુ એકેક વરદાન મારી પાસેથી માગી લે; હું તને તે પ્રશ્નાર્થી આપીશ.” તે ઉપરથી નચિકેતાએ માથું કે “મહારાજ ! પ્રથમ વરદાન મને એ આપો કે, મારા પિતાનો મારા પ્રત્યેનો ગુરસો રાખી ગયો, અને હું અહીંથી પાછો ફરે ત્યારે તે મને ઓળખે અને પ્રસન્નતાપૂર્વક અપનાવે” એ વરદાન યમરાજએ માથા પ્રમાણે આપ્યું. એટલે ખીજા વરદાન-તરીકે નચિકેતાએ સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ કરાવનાર કોઈ યનવિષે જાણવાની ઈચ્છા દર્શાવી. હવે, એ તો આપણે આગળ જોઈ ગયા છીએ કે, વેદના મંદિનાલાગમાં દેવજ સ્વર્ગનીજ કથા મળી આવે છે આ સ્વર્ગમાં જીવાત્માઓ મૃત્યુ બાદ દિવ્ય શરીરને પ્રાપ્ત કરી

પિતૃઓ સાથે વસવાનું સુખ મેળવતા. તે પછી વળી કમે કમે બીજા ભાવો-બીજા હૃદયતર આદર્શો આગળ આવ્યા; પણ તે કસાથી લોકોના મનનું સર્વોચ્ચ સમાધાન થયું નહિ. આ વિવિધ દિવ્ય લોકની ભાવના કરતા વધારે હૃદય વસ્તુની અપેક્ષા હતી; કારણ કે દિવ્ય લોકનો વખવાટ કાઈ સર્વોપરિ પરમધામ જેવો અને નિત્ય અને પરમાનન્દમય હોતો નથી બહુ બહુ તો ત્યાં જીવાત્માને તંદુરસ્ત અને પુષ્કળ સમૃદ્ધિવાળું જીવન પ્રાપ્ત થાય છે, ભોગવિવામોની રેલ છેલ્લે ત્યાં ઉડતી હોય છે ને તે ભોગો સ્વચ્છ દે ભોગ થા છતાં દેહના આરોગ્યમા કે સુદૃઢપણામા કશી હિલુપ આવતી નથી અર્થાત્ કે સ્વર્ગલોકની ભાવના આ સ્પૂળજગત કરતાં તો બહુ વધારે સુખદાયી છે, તથાપિ બીજી રીતે તો તે પણ સ્પૂળ જગતની પેઠે અસ્થાયી હોઈ પરમધામ (મોક્ષ)ની અપેક્ષાએ તો આહુમાત્ર જેટલી હોય છે અને એ તો આપણે અતાર અગાઉ જોઈ ગયા છીએ કે, સ્પૂળ-જગતની સ્પૂળદૃષ્ટિયા આ વિકટ સમસ્યાનો ઉકેલ થાય તેમ નથી નેથી સિદ્ધ થાય છે કે, સ્વર્ગવિષયક ગમે તેવી ભાવના પણ એ સમસ્યાનું સતોષકાન્ક નિરાકરણ કરવાને અસમર્થ છે કેમકે સ્વર્ગ-લોક એ તો માત્ર આ સ્પૂળ જગતનું સુધરેલું સ્વરૂપ હોઈ જડ છે. સ્પૂળ અથવા જડજગત એ તો આ તાર પ્રકૃતિના અનેકવિધ ચમત્કારો-માનો એક અસત સ્વરૂપ અંશ છે, એ આપણે વિસંગુ ન જોઈએ. એ અદ્ભુત અને વિચિત્ર પ્રકૃતિના બીજા જે અસપ્પ ચમત્કારો આપણે જોઈએ છીએ તે વસ્તુત છેક ભૌતિક યાને જડ નથી

ઉદાહરણતરીકે, આપણા જીવનની પ્રત્યેક પળ તપાસીશું, તો તેમા વાસ્તવિક બાજુ ધટનાઓ કરતા માનસિક કિંવા આત્મિક વ્યાપારોનું પ્રમાણ બહુ વધારે જણાયા સિવાય રહેતું નથી. એ આત્મિક જગતનો વિસ્તાર અટો! કેટલો મોટો છે અને તેની કાર્ય-ક્ષમતા પણ દેવી ભારે છે! એની ઘુનનામા હૃદયગમ્ય વ્યાપારો અતિ હ્રુદ્ધ બાને છે. સ્વર્ગની કંપનાથી આ સમસ્યાનું નિગકરણ કરવા જતા એક જૂવ થાય છે, અને તે એ કે, તે સમય ભાવના, રૂપ રસ ગંધ સ્પર્શ અને શબ્દના વિષયોમાજ પરિસ્થાપિત થાય છે. પરિણામે આ સ્વર્ગલોકમા જ્યોતિર્મય દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે, એ કંપના બધાના મનને સમાધાનકારક નહોતી, તેમ છતાં નચિકેતા બીજા વરદાનતરીકે સ્વર્ગલોકની પ્રાપ્તિ કરાવનાર કેાઇ યજ્ઞવિધે જાણુ-વાની માગણી કરે છે કારણકે વેગેના પ્રાચીન ભાગેમા એવું વિદિત થયેલું છે કે, યજ્ઞેથી દેવતાઓ પ્રસન્ન થાય છે, ને મનુષ્યોને સ્વર્ગ-મા રયાન આપે છે

આ ટેકાણે બીજી એક વાત યાદ રાખવાની છે તે એ કે, સર્વ ધર્મોનું નિરીક્ષણ કરતા આપણને ખાસત પડે છે કે, પૂર્વની જે જે

વારો જૂના યથેચ્છ હોય છે અને સામાન્ય પ્રચારમાથી નીકળી ગઇ હોય છે, તે વાતો પવિત્ર મનાય છે. દિગ્વિસ્તારમાં અમારા પૂર્વજો અસલ બ્રહ્મપત્રોપર લખતા હતા, તે પછી તેમના વંશજોએ કાગળ બનાવવાની કળા હસ્તગત કરી કાગળપર લખવા માડ્યું, છતાં અત્યારે પણ ભોજપત્રો દિગ્વિસ્તારમાં અતિ પવિત્ર વસ્તુ ગણાય છે એવીજ રીતે પ્રાચીનકાળમાં જે વાસણોમાં તેઓ રાધતા હતા તેમાં મુધારા થતા પ્રાચીન વાસણો પવિત્ર વસ્તુતરીકે લેખારા લાગ્યા આ જાતની જાવના લગલગ બધેજ હોય છે, છતાં દિગ્વિસ્તારને જોડી પ્રબળ તે કોઇ ઢેકાણે ભેવામાં નથી આવતી જે લાકડીઓના ધર્મચુકી અમિ પેદા કર્યા જેવી નવ કે દસ હજાર વર્ષ જોડી જૂની રીતોતુ હજુ પણ પાવન થતું હોય છે. યત વખતે બીજી રીતે પ્રાપ્ત કરેલો અમિ આલેખ નહિ, તેમાં તો પવિત્ર મનાયલી અસંખ્ય દબેજ અમિ ઉત્પન્ન કરાવે. જોડેએ એકલા દિગ્વિસ્તારના આયોગવિશેષ આવે પ્રકાર છે એમ નથી; પરંતુ એશિયાવાસી આર્યોની બીજી એક શાખા વિશે પણ તેવું જ છે તેમના અર્ધચીન વસાળે પોતાનો પવિત્ર અમિ અત્યારે પણ વિદ્યુત્કારા પ્રાપ્ત કરી જગતને દર્શાવે છે કે, તેમના પૂર્વજો પ્રાચીન-કાળમાં જે રીતે અમિ મેળવતા હતા અમિ ઉત્પન્ન કરવાની બીજી સહેલી રીતો જાણ્યા પછી પણ જૂનાં રીત જાણી રખાયાથી તે પવિત્ર બની દ્રાવ્ય પ્રભમાં પણ એવો પ્રકાર નજરે પડે છે. અસંવદના વખતમાં તેમના પૂર્વજો ચર્મપત્ર પર લખતા હતા. અત્યારે સખાણુ માટે તેઓ જોડે કાગળ વાપરે છે, છતાં પણ ચર્મપત્ર એ તેમને મન અતિ પવિત્ર વસ્તુ છે એવીજ રીતે બીજી બધી પ્રભાઓના સંગ્રહમાં સમજી લેવાનું છે મતવળ કે, અત્યારે જે જે વિધિઓ પવિત્ર મનાય છે તે અતિ પ્રાચીનકાળમાં પ્રચલિત રિવજ સિવાય બીજું કદજ નથી હોતું. વેદવિદિત યજ્ઞો આવી જાતની પ્રાચીન પ્રથાએ જ હતી વખત જતા લોકોને જીદગી જોગવવાની નવી નદી ને સારી મુક્તિઓ જેમ જેમ જાણી ગઇ, તેમ તેમ તેમના વિચારો અને આદર્શોમાં ધણા ધણા મુધરાવધારા થતા ગયા તથા જીના આચારો અને વિધિઓ હેઠલે પડ્યા નહિ, અવાર નવાર તેમના અનુષ્ઠાન થવા લાગ્યા અને પરિણામે તે પવિત્રતાની હાપથી અગ્નિ થવા

તે પછી આ ચનો કગવનાર એક ચાત્રિક મહાગ અરિત્વમાં આપું તેમનો ગુપ્ત ધધો યજ્ઞો કરાવવાનોજ બન્યો અને યજ્ઞ તેમનું સર્વસ્વ જનતા તેના વિરોધ વિવિધ કલ્પન ઓતેમણે પ્રચારમાં આણી દાખવાતરીકે, દેવતાઓ યજ્ઞમાં અપાતી આદુનિઓની મુગ્ધ દેવા આવે છે, યજ્ઞના જગથી આ દુનિયામાં દરકોઈ પાન

સિદ્ધ થઇ શકે છે અમુક અમુક આહુતિઓ આપવાથી અમુક અમુક મનો ભણવાથી તથા અમુક અમુક પ્રમારના કરીને વેદોઓ તૈયાર કરવાથી દેવતાઓ પ્રસન્ન થઇ હરકોઇ પ્રચ્છિત વસ્તુ અર્પણ કરે છે આવી જાતની શાવેતા તે કાળે પ્રચલિત હોવાથી નચિકેતા કયા પ્રકારના યજ્ઞથી મનુષ્યને સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થઇ શકે તે જાણવાની ઇચ્છા પ્રસિદ્ધિ કરે છે એ જીલ્લુ વરદાન પશુ યમરાજ તેને તત્કાળ આપે છે અને વિશેષમાં એમ પણ કહે છે કે, એ યજ્ઞ જૂતળ પર નચિકેતાના નામથી ઓળખાયો

હવે, ત્રીજી વરદાન માગવાની ચારી આવે છે અને સાધીજ આ ઉપનિષદની ખરી સૂચનાત થાય છે. નચિકેતાએ યમરાજ આગળ વિદિત કહ્યું કે “મહારાજ” મારે એક ધુમ્મ છે ને તે એ કે મનુષ્ય જ્યારે મરી જવા પછીને માટે કેટલાકો એમ કહે છે કે તે હજી છે અને કેટલાક એમ કહે છે કે હવે તે નથી. આપની પાસે થી આ વાતનું ખરું સ્વરૂપ જાણવાની મારી ઉઘાડો” નચિકેતાની આ ત્રીજી માગણીથી યમરાજ મહારાજા પહેલા એ વરદાનો તો તેમણે ખુશીથી તત્કાળ આપ્યા હતા, પણ આ વખતે તે કચવાયા અને બોલ્યા કે “એ બાઈ” દેવતાઓ પણ આ વિષયમાં પૂર્વે મુજાયા હતા એ સુદૃઢ કાષ્ઠો તાગથી સહેલથી સમજાય તેવા નથી માટે એ બાબતનો આગ્રહ છોડી, એા નચિકેતા! તુ જીલ્લુ કઈ વરદાન પસંદ કર અને મારે પીછા છોડ”

પરંતુ નચિકેતા પોતાની માગણીમાં દબ રહ્યો ને બોલ્યો કે ‘હું મહારાજ’ આપેને કહ્યું કે દેવતાઓને પણ એ વિષય ગુપ્તવજુ-ભર્યો ખાર્યો હતો અને તે સહેલથી સમજાય તેવા નથી, એ વાત સાવ સાચી છે, પણ એ વિષય એટલો જઘી કપરો કે તેથીજ હું તે સમજવાની ઇચ્છા કરું છું આપના જોવા સમજાવનાર મને બીજો કેણ મળનાર છે?”

તે ઉપર યોગે કહ્યું કે “હે નચિકેતા! ચતાયુ પુત્ર-પૌત્રો માગ, અગ્રાજ્ય ઠારઠાકર ને હાથીધોડા જાગ, કિવા સુરણના ઢગલે ઢગલા માગ, હું તે બધું તને આપીશ અગર મરજી હોય તો આ પૃથ્વીના સામ્રાજ્ય ઉપરાંત તારી ઇચ્છા હોય ત્યાલગી છવવાનું પણ માગ આપવા તો પુષ્કળ સમૃદ્ધિ અને દામજીવનની બરોજાતનું અન્ય કોઈ પણ વરદાન માગ હું તારી એ પ્રકારની બધી માગણીઓ પૂર્ણ કરીશ આ દુનિયામાં દુષપ્રાપ્ત એવી ને ને વસ્તુઓ દુસ્પ્રાપ્ત તે બધી હું તને આપીશ એ મનુષ્યને અપ્રાપ્ત એવું એવું વિમાનો, દિ ય વાદિયો ને બા અપ્સરાયણ એ ય યુગ્મ સરસ થઈ રહેશે આ સ્વર્ગની સુધરીઓ તારી એવડ ને રહેશે”

પછી શુ થાય છે તે વિષે મને પૂછવાનું ચૂકી દે. ”

યમના આ પ્રયોજનના જવાબમાં નચિકેતાએ કહ્યું-“ મહારાજ ! એ બધી વસ્તુઓ તો નાશવંત હોઈ ઇન્દ્રિયોત્તી શક્તિને દરે નારી છે. દીર્ઘમા દીર્ઘ જીવન પણ કાળની અનંતતાની સરખામણીમાં અત્યંત અલ્પ ■ માટે આ ઘોડા ને હાથીઓ, આ રથ અને વિમાનો, આ રિચ વાસનાઓ અને વાદિઓ, એ બધું રહેવા દો. એવા વિકારી ને અનિત્ય પદાર્થોથી સદાની શાંતિ અને પરમ સુખ મળે નહિ એટલે એનાથી કુ તૂટ થાઉં તેવો નથી. તમે પણ જાણો છોજ કે, એ ઐશ્વર્ય અને એ ભોગસામગ્રી તો તમારા દર્શન થતાજ માણસને જ્યાંના ત્યાં છોડી દઈને જ્યાં પણ લઈ જાઓ ત્યાં જવું પડે છે. કારણ કે મનુષ્યની જીવનદોરી પણ તમારાજ હાથમાં છે, તો પછી એવી અનિત્ય વસ્તુઓ સ્વીકારીને કુ કેમ સતોષ પામું ? માટે મારે તો મેં માગેલી વસ્તુજ ત્રીજી વરદાનમાં જોઈએ. ”

નચિકેતાના આ જવાબથી યમરાજ બહુ પ્રમન થયા અને જોત્યા કે “ ધન્ય છે તને તારા જેવો યાચક દુર્લભ છે. તારે સાબળ; એયસ એટલે કે પરમ કલ્યાણ અને ત્રેયસ એટલે કે સુખોપભોગ-એ બે લિન્ન વસ્તુઓ છે. જન્મેના ઉદ્દેશ જૂદા જૂદા હોઈ મનુષ્યને તે જન્મે જૂદી જૂદી રીતે બાધે છે. જે માણસ એયસને વરે છે, તેનું કલ્યાણ થાય છે, અને જે ત્રેયસને અનુસરે છે પાને સામાનિક ભોગવિલાસમાં દુખે છે તે એ અનિત્ય અને માત્ર સુખાભાસ જેવા પદાર્થો મેળવવા અને ભોગવવા આડે પોતાના જીવનનું ખર્ચ લક્ષ્ય જાણવાનું અને મેળવવાનું ચૂકે છે; પતાસા ને જાહે દીરો ચુમાવવા જેવું કરવા છતાં પોતાને જાદુ ડાલો અને કુશળ માની ભે છે, પણ વાસ્તવમાં તો તે લવસાગરમાં લટકાતો ફરે છે. આ એયસ અને ત્રેયસ બંને મનુષ્યમાત્રની આગળ ઉપરિચિત થાય છે. ડાહ્યો માણસ વિચારપૂર્વક એકબીજા વચ્ચેનો એ અતિ મહત્વનો ફેરફાર પારખી કાઢે છે ને ત્રેયનો ત્યાગ કરી એમનેજ વરે છે; પરંતુ મૂઠ હોય છે તે તો સારીરિક સુખોપભોગ પૂરા પાડનાર ત્રેયસ માગેજ પસંદ કરી રાખે છે. માટે હે નચિકેતા ! લોકિક વસ્તુઓની નશ્વરતા પીછાહીને તે તેમનો અસ્વીકાર-ત્યાગ કર્યો ■ તે બહુ ડહાપણનું કામ કર્યું છે. ” એટલું કહીને યમરાજએ નચિકેતાને આગળ ઉપદેશ આપવા માંડ્યો.

આ ઠેકાણે આપણને વૈદિક વૈરાગ્ય અને નીનિમિત્તાની અતિ ઉન્નત સાવનાનું દર્શન થાય છે. તે સાવના એવી છે કે, મનુષ્યની ભોગવાસના જ્યાલગી છૂટી નથી ત્યાલગી તેના દુદયમાં મત્વ જ્યોતિ પ્રગટતી નથી, અને એ વાત સાચી પણ છે. જ્યાલમો આ મિથ્યા વાસનાઓ આપણી આગળ કોણદલ મચાવી આપણને

બાહ્યજગતમા જેવી જઈ આત્મિક પરમપદથી વિરુદ્ધ કરતી હોય; અને જ્ઞાનનો ગમે તેટલો ફોફો રાખવા છતાં જ્યાં સુધી એ મિત્ર જેવી દેખાવા છતાં મોદપાશમા બાંધવાનું દૃષ્ટ સચુનું કામ બળ-વનારી એ તૃષ્ણાઓ આપણને રૂપ, રમ, ગમ હતાદિ લૌકિક વિષયોના લેશમાત્ર જેટલા પછુ દામ બનાવતી હોય; ત્યાંથી પરમ સત્યની પ્રાપ્તિ જ્યોતિ હૃદયમા પ્રગટે પણ આથી ? અર્થાત્ હૃદયમા પરમપદદાયક સર્વોપરિ સત્યની જ્યોતિ પ્રગટવા માટે લોગવાસનાઓ બધી છૂટી જવી જોઈએ

આમજ આવતા યમ સમજાવે છે કે “જે આત્માના વિષે, જે પરતોક તત્ત્વના સંબંધમા તે પ્રશ્ન પૂછ્યો છે તેનો તો વિચાર સગો! એ મનાદિકની સાવસામાં મત યથેવા મૂર્ખ બાળ છવોના મનમા આવતો નથી આ લોકનુજ અસ્તિત્વ છે, પરતોક જેનું કે પગ્ગોક-છવન જેનું કંઈ નથી એમજ ધારીને એવા મનુષ્યો પોતાનું નાવ હાકવે જાય છે, અને પુનઃ પુનઃ તેઓ મારા-ચમરાજના જ-મમરણના પંકામા સપડાય છે”

આ સત્ય સમજાવું બહુ કપડ છે ધણા જણ કંપ્યા છતાં અને શ્રવણ ક્યાં છતાં પણ એ વાત સમજી શકતા નથી એ સત્યના વક્તા તેમજ શ્રોતા બંને અનોદિત હોવા જોઈએ * સમજાવ નાર તેમજ સમજનાર બંને પૂરી યોગ્યતાવાળા હોય, તો જ એ

* કારણ કે એવા ધણાખરાઓનું કથવું અને સાંભળવું, એ બાહ્ય ડોળ માટે-પડિનમા કે સંજ્ઞનમા ખર્ચી ધનમાનાદિક મેળવવા માટે હોય છે વેદાંતના પ્રત્યેક મુખ્ય ગ્રંથમા આવા શ્રવણ અને કથનના અધિકારી કોણ તે રપટ રીતે કહ્યું છે અને અનધિકારી તો એને સારી વધુ અવજે રરતે ગતી બ્રહ્મવિદ્યાને હથકી પાડે છે એ વાત પણ કહી છે, પણ તે તરફ ધ્યાનજ કોણ આપે છે ? નચિ-કેતાએ વેદાંતનો વિષય પૂછવા છતાં તેનો અધિકાર સમજવા માટે યમરાજ તેને લૌકિક સુખલૈભ્ય માટે કેટલો બધો ઘણ્યાવે છે ! છતાં ન લવચાપો લારેજ તેને અધિકારી સમજીને એ વાત સમજાવે છે. વિદેહમુક્ત પૂજ્ય જ્ઞાનકીદામજીએ એક ગામમા કેટલાકોને વેદાંત સણાવેતું, તેઓ મિચ્યાલિમાની ચર્ધ એક સ્ત્રીન બેખધારીને પ્રશ્નાદિક કરીને નાવાયક કરાવવા મથ્યા બેખધારી ત્યાંથી બીજો ચાલ્યો ગયો હકીકત જાણના શ્રી જ્ઞાનકીદાસજી મદારાજને એમજ લાગ્યું કે, ચરોતગના એ. ગામમા તો મે કારાજ સિવાય ઉઠેવા પછી તેઓશ્રીએ વેદાંતના કમનાદિકની વાત જ લગભગ ચૂકી દીધી હતી, અને તદ્દન મામાન્ય સદાચાર પણ જનમચૂદ જાણે કે પાળે નહિ, તે વિષેજ મુખ્યત્વે જ્યાં જાય ત્યાં ઉપદેશ કરતા.

સિ. સિશુ-અખંડાનંદ

સત્ત્વ મધ્યાર્થ મમજ્ઞાન જાણી જ્યાં વદચિત્તાળી મનને અચળ બનાવવું, એમાં સાર નથી કેમકે એ પરમાર્થતત્ત્વ તર્ક યા દલીલનો વિષય નથી, પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવ કે સાક્ષાત્કારનો વિષય છે. આપણે બરાબર માલગતતા આ-યા છીએ કે, પ્રત્યેક ધર્મમાં વિશ્વાસ અથવા શ્રદ્ધાપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવે છે-કહેા કે, ધર્મ આપણને શ્રદ્ધાનુજ્ઞ સિદ્ધાંત આપે છે અથવા શ્રદ્ધા એ બેટાક વાધાભરી વસ્તુ છે, તથાપિ સ્થિતચિત્તે તેનું પૃથક્કરણ કરી જોતા તેની પાછળ પણ આપણને એક અતિ મહાન સત્ય -હેતુ મળી આવે છે જેઓ આ અધ્યશ્રદ્ધા રાખવાનું યાને તર્કકુતર્ક કયાં વગર વિશ્વાસ મૂકવાનું કહેતા હોય છે, તેમનો વાસ્તવિક ઉદ્દેશ તો જાત્યારે આપણે જેની આનોચના કરીએ છીએ તે અપરોક્ષાનુભૂતિ અથવા સાક્ષાત્કારનોજ હોય છે સક્ષાત્કાર કેવા સ્વાનુભવ વગર એ પરમ સત્યની કદાપિ પ્રતીતિ યતી નથી, તેથી તેની પ્રતીતિ યતા લગી તેમાં વિશ્વાસ રાખ્યેજ છટકો. એ પરમ તત્ત્વની બાબતમાં મનને ખાતી વાદવિવાદથી અસ્વસ્થ બનાવવામાં માલ નથી કારણ કે ઈશ્વરને એ જખાવવામાં તર્ક જરાયે સહાયબૂત થાય તેમ નથી ઈશ્વર એ સાક્ષાત્કારનો વિષય છે અને નહિ કે દક્ષીન કે તર્કનો તર્ક માત્ર કેટલાક સિદ્ધાંતો અને અવતોકનો ઉપર રચાપિત થયેલા હોય છે, એવો સિદ્ધાંત છે કે, અવતોકનના પાયા વગર તર્કની સંભાવનાજ ન હેય કુદમાં કહીએ તો તર્ક એટલે આપણે અવતોકન કરેલી અમુક અમુક વસ્તુઓ વચ્ચેની છૂતનાની રીત એ અવતોકન કરેલી વસ્તુઓજ મૂળે ન હોય તો પછી તર્ક પણ આની શકતો નથી મૂળ વગર શાખાની મહાવના જેટલી દારૂપારપદ છે, તેટલીજ દારૂપારપદ અગાઉ અવતોકન કરેલી વસ્તુવિના તર્કની સંભાવના છે આ વાત બાજીજગતના સબધમાં જો સાચી હોય તો આત્મ-જગતમાં પણ તેટલીજ સાચી કેમ ન હોય ?

રસાયણશાસ્ત્રી અમુક અમુક રસાયણિક પદાર્થો લઈને અમુક પરિણામો નીપજાવે છે તે એક સત્ય ધરના હોય તેને નજરે જોઈ તથા અનુભવીને તેના આધારપર આપણી રસાયણિક દલીલો આપણે રચીએ છીએ પદાર્થવિજ્ઞાન તેમજ બીજી વિદ્યાઓના સબધમાં પણ તેવીજ પ્રકાર સમજવાનો છે. જ્ઞાન માત્ર કોઈ ને કોઈ સિદ્ધાંત યાને પ્રત્યક્ષ અનુભવાયથી વસ્તુના પાયા ઉપર રચાપિત થયેલું હોય છે, અને તેના આધારેજ આપણી બધી દલીલો અને તર્ક-પરપરાઓ રચાય છે આમ છતાં આશ્ચર્યની વાત એ છે કે, લોકોનો ધણો મોટો ભાગ, ખાસ કરી ચાતુ જમાનામાં, એવું જ માનતો જણાય છે કે આવી જગતના સિદ્ધાંત યાને આવી જગતનું પૂર્વ અવતોકન અથવા પ્રત્યક્ષાનુભવ ધર્મની બાબતમાં શંક્ય નથી, ધર્મના તત્ત્વ તો

કેવળ વાદવિવાદથીજ સમજી શકાય એટલા મારેજ આપણને
 કહેવામા આવ્યું છે કે, મનને જ્યાં વાદવિવાદથીજ મુક્ત થવા દેશે
 નહિ ધર્મ એ પ્રત્યક્ષાનુભવનો વિષય છે, અને નહિ કે વાતોનો.
 આપણા આમાનુ પૃથક્કરણ કરી તેની અંદર શું તરવ રહ્યું છે તે
 જોળી કાઢવાનું છે એ તત્ત્વને મથાર્ય સમજી તેનો સાક્ષાત્કાર
 કરવો તેનું જ નામ ધર્મ છે બાકી વાતોના માટે માઝાથી ધર્મની
 સિદ્ધિ થતી નથી માટે ઈશ્વર જેવી કોઈ સત્તા છે કે નહિ એ
 સવાલનું નિરાકરણ દલીલ અને તર્કથી કદી થવાનું નથી કેમકે
 અનુરૂપ દલીલોની સખ્યા બંને પક્ષમા જોઈએ તેટલી છે, કિંતુ
 ઈશ્વર જેવી કોઈ પરમાર્થ સત્તા હોય તો તે આપણા પોતાના
 હૃદયમા છે તેનો પ્રત્યક્ષાનુભવ લેવાનો પ્રધાન તમે કદી કર્યો છે ?
 એજ ખરો પ્રશ્ન છે જમત સત્ છે કે અમત-એ પ્રશ્નનું નિરા-
 કરણ કશું શક્ય નથી, કારણ કે એ વિષયમા પ્રત્યક્ષવાદીઓ અને
 વિશ્વાનવાદીઓ વચ્ચેનો વાદ કશું મટયો નથી તેમ જતાં પણ
 આપણે બધીએ છીએ કિબહુના અનુભવીએ છીએ કે, જમત છે
 અને તેનો અવકાર આની રજો છે દલીલોમા ચળવેલા અર્થોને
 આપણે મારી મચોડીએ છીએ એટલુંજ જીવનના પ્રત્યેક પ્રશ્નમા
 એવું જ થાય છે માટે આપણે દલીલો અને તર્કો મૂકી દઈ
 સત્ય વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર કરવા થયવું જોઈએ ભૌતિક વિશ્વાસોની
 માફક અધ્યાત્મવિશ્વાસની અદર અમુક તરવોનું પ્રત્યક્ષ અવ-
 લોકન થવું જોઈએ એ પ્રત્યક્ષાવલોકન ઉપરજ ધર્મની આખી
 ઇમારત ચણાય છે-અર્થાત્ કે પ્રત્યક્ષાનુભવનો પ્રથમ કયાં વિના-
 જ અમુક ધાર્મિક માન્યતાઓને જોડી કહેવી એ જૂનભરેલું છે,
 તથાપિ અમુક ધર્મનો પ્રત્યેક સિદ્ધાંત, તમને સાક્ષાત્કાર થયો
 નથી મારેજ તમારે માનવો જોઈએ એવો કોઈ કાર્યો કરે તો
 તે પણ જેહોડો હોય મનુષ્યની અવનતિ કરનારો છે જુદિને કોરાણે
 મૂકી બધીજ વાતો અધિવિશ્વાસપૂર્વક માનવાનું કોઈ માણસ કહેતો
 હોય તો તે પણ પોતાની અવનતિ કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ
 તમે પણ જો તે વાત તમારી જુદિમા ન ઉતરતી હોય તો પણ ખાની
 લ્યો, તો તમારે જીવન પણ અવનત બને છે તેટલા માટે દુનિયાના
 નકપિમુનિઓ અને ચિંતકો તથા શોધકો આપણને એટલુંજ
 કહેનાનો અધિકાર ધરાવે છે કે “ અમારા મનનું પૃથક્કરણ કરી
 નેતા અમને અમુક અમુક સત્યો લાખ્યા છે, અને તમે જો તેમ
 કરો તો તમે પણ તે સત્યો માનશો, અનથા નહિ ” ધર્મનો
 ખરો મર્મ આજ છે, તથાપિ સામાન્યતઃ એવું બને છે કે ધર્મનો
 સામે તર્કદારો જે ઝુજેશ થલાવનારો હોય છે, તેમાના સંકડે નવાજી
 જશે પોતાના મનનું પૃથક્કરણ કરીને પ્રતિપાદિત તત્ત્વોનો પ્રત્યક્ષ

અનુભવ લેવાનો પ્રયત્નજ મુદ્દવ કયોં હોતો નથી તેથી ધર્મવિન્દની તેમની દર્શાનો પશુ વજન પડતુ નથી “સર્વ જોવી વસ્તુને માનનારા લોકો મૂર્ખો છે” એવી એક આધળા મનુષ્યની ધોપણા જેટલી નિરર્થક અને હાસ્યાર્થક છે, તેટલોજ નિરર્થક અને હાસ્યાર્થક ધર્મના તત્ત્વોને પ્રત્યક્ષાનુભવથી પીછાનવાનો પ્રયત્ન કર્યા વિના ધર્મની સામે અગવળ ચલાવનારની દનીસા હોય છે માટે એવી દલીલોમા આસ્થા રાખવાની આવશ્યકતા નથી

અપરોક્ષાનુભૂતિ અથવા સાક્ષાત્કારનો મુદ્દો ખાસ સમજવા જેવો છે, અને સમજીને સંદોદિત જાગ્રત રાખવાનો છે. એમ થશે ત્યારેજ ધર્મના વિષયમા ચાલતી મારામારી, ટટાખાણ અને ખીગ્ન વિનંડાવાદ સમશે, અન્યથા નહિ. આપણે સાફ સાફ સમજી લેવું જોઈએ કે ધર્મ કાર્ષ્વપુરતકોમા કે દેવગોમા સમાયેરો નથી, પણ વાસ્તવિક ધર્મ તો પ્રત્યક્ષાનુભૂતિમા એટલે કે સ્વાનુભવમા સમાયો છે. ધર્મ એ ઇંદ્રિયગમ્ય વિષય નથી, પણ અનીંદ્રિય વિષય હોય તેમા પ્રતિપાદિત તત્ત્વો સ્વાનુભવથી સમજવાના છે. ઇશ્વર અને આત્માને સ્વાનુભવથી પ્રત્યક્ષ કરનારનેજ ખરો ધાર્મિક સમજવો જોઈએ ખાદો ધર્મની મોટી મોટી ડિગ્રી હાકનારા છતાં પ્રત્યક્ષાનુભૂતિ વમરના મહાન પંડિતમા અને એક સાધારણમા સાધારણ અજ્ઞાન જડવાદીમા જરાયે ફેર નથી ઉભય સમાન કોટિના છે. ખરો જોના આપણે બધાજ નારિનકો થાને અનીશ્વરવાદી છીએ, એ વાન આપણે સ્વમુખે કબૂલવી જોઈએ. માત્ર ધાર્મિક મુદ્દાઓને સંમતિ આપ્યાથી અથવા ગોખીને એવી બનાવવાથી ધાર્મિક બનાવુ નથી. ઉદાહરણતરીકે ખ્રિસ્તી, ઇસ્લામી કે શ્વે તે ધર્મોવલખીને જ્યો અને સાક્ષાત્કાર પામેલા કેટલા જણ મળી આવે ૥ તે તપાસો. ભગવાન હંસા મસાંહે પર્વતપર આપેલા ધર્મોપદેશનો જોણે સ્વાનુભવ કર્યો હોય, અને તે ઉપદેશ પ્રમાણે જીવન જીવ્યો હોય તેવો માણસ સિદ્ધ પુરુષ બની તત્કાળ દેવતાપદને પ્રાપ્ત થાય, એમા શક નથી; પણ જે એમ કહેવામા આવે છે કે, પૃથ્વીપર આટલા કરોડ ખ્રિસ્તીઓ છે. એનો અર્થ શું એવો થાય ખરો કે, એ બધાજ સાચા ખ્રિસ્તીઓ છે ? એમણે બધાંયે ભગવાન ઇશુ ખ્રિસ્તના ઉપદેશને આચરણમાં મૂક્યો છે ? એનો ખરો અર્થ બદ્ધ તો એટલોજ સમજવાનો છે કે, એ ઉપદેશને માનનારા લોકોમાના જે જે મનુષ્યો કાર્ષ્વ પશુ સાચી ઉજનિના હેતુથી માનના દશે તેઓ તો અવશ્ય કેસ ને કાર્ષ્વ કાને તેને જીવનમા ઉતારવા થાને તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા કોશીય કરશે ખાદો એ મિલાવના કરોડો ખ્રિસ્તીઓમા કે બીજાઓમાં એકાદ પશુ સાચો ધાર્મિક એક દશે કે કેમ તેનો મને શક છે.

દિદુરચનમાં કરોડો વેદાંતી દિદુઓ છે એમ કહેવાય છે

પરંતુ એટલી મોટી સંખ્યામાં દગ્ગરે એકાદ પક્ષ ધર્મને સ્વાનુભવનો વિષય બનાવનાર વેદાંતી હોત, તો આ દુનિયાનો રંગ ક્યાંનેયે પવટાઈ ગયો હોત મનઃકળ કે, આપણે બધાજ વસ્તુતઃ અધાર્મિક યાને અનીધરવાદી છીએ પણ તે સ્વમુખે સ્વીકારતા નથી, અને જે કોઈ તે સાચી વાત સ્પષ્ટ સંદોષા જણાવે છે તેનો બધા સામટો વિરોધ કરીએ છીએ ખરું જોતા આપણે બધાજ અધિકારમાં અદ્રવાઈએ છીએ આપણે મન તો ધર્મને-એટલે અમુક આધ્યાત્મિક માન્યતાને સમતિ આપવા સિવાય અને માન્યતાઓ વિષે મોઢાંતી વાતો કરવા સિવાય બીજી કંઈ જ નથી હોતું. આત્મા અને શ્રદ્ધાને યગતા વિષયો પર છૂટી ઉઠાપોઠ કરનાર મનુષ્યને ધાર્મિક સમજી લેવાની ધણી વાર ભૂલ કરીએ છીએ; પણ એવા મોટી મોટી મોઢાંતી વાતો એ કાંઈ ખરો ધર્મ નથી એક ઠેકાણે ખરું કહ્યું છે કે “અહીં જીવન શબ્દયોજના કરવી, અર્થકારિક ભાષાપ્રયોગ આવડવા અને વિવિધ રીતિઓએ શાઓના અર્થ ઘટાવવાની કુચળતા મેળવવી એ તો પાંડિતોના મનોરંજન માટે અવશ્યક તો લૌકિક સ્વાર્થ માટે હોય છે. નહિ કે ધર્મને માટે.” ધર્મ તો આત્માનો પરોક્ષ સાક્ષાત્કાર થવા પછીજ (પરમાત્મા અને સર્વ જીવાત્માઓ વાસ્તવમાં એકજ છે, એવી પાકી માન્યતા થવા પછીજ) સર શાય છે અર્થાત્ એવો સાક્ષાત્કાર થવો એ તો હજી ધર્મનો ઉપકાળ છે, અને એ ઉપકાળના ઉદય પછીજ આપણે ખરા નૈતિક યાને ખરા સદાચારી બની શકીશું બાકી અત્યારે તો આપણે પશુ કરતા વધારે નૈતિક નજ કહેવાઈએ, અત્યારે આપણે થોડા ધણા પણ અકુશમાં રહેવા જણાઈએ છીએ તે સમાજના માનખાના કરતી છીએ; અને નહિ કે નૈતિક સમજણથી. સમાજ જો આજે જાહેર કરી દે કે “ચોરી કરનારને સજા નહિ થાય”-તો આજે ને આજેજ આપણે એકબીજાની મિત્રતા પચાવી પાડવા માટે પદપદી કરી મૂકીએ, એવી આપણી અવદશા છે. ચોરીસ અને તેની સજાનો ભયજ આપણને ચોરીથી વિમુખ રાખે છે, અને આપણે નીતિપરાયણ રહીએ છીએ બીજા સંદોષા કહીએ તો અમુક કામ કર્યાંથી સમાજમાં ખોટું દેખાયે, સમાજ થી કહેશે-એ ભવધીજ આપણા જીવન બહારથી નીતિપરાયણ રહ્યા છે, બાકી બીજી રીતે આપણા જીવન પરુઓના જીવન કરતા જરા તરાજ સારા દરો. આ વાત કેટલી સાચી છે તે પોતપોતાના અંતરમાં સૌ કોઈ સમજે છે. માટે આવો, આપણે દલનો ડગલો ઉતારી નાખી નિઃખાવસ દિલે કળૂવ કરીએ કે, અમે ધાર્મિક નથી અને તેથી એકબીજાની ધૂણી કરવાનો અમને લેશપણ અધિકાર નથી. આપણુ બધા વચ્ચે જાત-ભાવનો સબંધ છે, અને ખગ ધર્મનો યાને અબેદ ભાવનો સાક્ષાત્કાર કર્યો પછીજ આપણે વાસ્તવિક નીતિપરાયણ બનીશું એ વાત કદી ન ભૂલો.

સુખદુઃખ, ધનાદયતા ને દરિદ્રતા—એ મનના કારણ છે. દર્પ અને
 ગોક એ શી વસ્તુ છે ? આને જે વાતથી દર્પ થાય છે તેજ
 વાતથી કાચે શોક થતો જોવામાં આવે છે; જે વસ્તુ એકને મન
 અતિ સુખદાયી હોય છે, તેજ ખીજને મન અતિ દુઃખદાયી હોય
 છે. મતલબ કે, સુખ-દુઃખ, દર્પ-શોક ઇત્યાદિ પરિવર્તનશીલ
 થીજે છે. હું જ્યારે 'નાનો' છોકરો હતો, ત્યારે મારા મનમાં
 એમ થતું કે મોટા થતાં હું કાચમેન યાને ગાડી હાકનારું બનીશ;
 કારણ કે એ ધંધાથી મને આખો દહાડો ગાડીમાં સહેલ કરવાની
 મતગમતી મોજ મળ્યા કરશે પણ અત્યારે મારા વિચાર
 તેવા નથી. અત્યારે તમે ક્યા સુખને વળગવાનું પરાંદ કરો છો ?
 એ પ્રશ્ન આપણે દરેક જણે ખાસ સમાજવાનો પ્રશ્ન કરવો
 જોઈએ. આપણા ખીજ બધા કુસરકારી—ખીજ બધા ભ્રમે
 આપણને છોડી જશે, પણ આ સુખલાવસાનો ભ્રમ આપણો કેડો
 સહેજે મૂકે તેમ નથી. એ ભ્રમ જશે તોયે મહાપ્રયાસને અતે સૌથી
 છેલ્લો જશે. વળી સુખવિષયક દરેક જણની માન્યતા બિંબ
 બિન્ન હોય છે. એવાં અનેક જણ મારા જોવામાં આવ્યા છે કે
 જેમને અપ્રીયનો મોટો માગડો મળ્યા વગર એન પડતું નથી. તે
 સ્વર્ગના સ્વર્ણના જોતા હશે, તો તેમાં સ્વર્ગની તમામ ભૂમિ એમને
 અપ્રીયમય દેખાતી હશે એમને મન અપ્રીયની હહેજત એ સુખની
 પરાકાષ્ઠા છે, પણ તમારે કે મારે મન એવી જાતનું સુખ એ
 દુઃખની પરમાવધિ છે, યાને એવી જાતનું સ્વર્ગ તે નરક છે. અરબી
 લાવાના કાચેભા, ખળખળ વહેતી નદીઓવાળા મનોહર ઉદ્યાનો
 જેમાં આવેલા છે તેવા સ્વર્ગના ઉદ્દેશ્ય કેકેકેણે મળ્યા આવે છે—
 અર્થાત્ કે જળની વિપુલતાવાળા ખાગખગીયા ધરાવવા એ આરંભો-
 ને મન અત્યંત સુખનો વિષય છે. પરંતુ મારા જેવો આદમી
 કે જે પારાવાર જળવાળા પ્રદેશમાં જન્મે છે ને ઇદગીનો મોટો
 ભાગ રહ્યો છે; તથા જ્યાં આગળ અનેક રમ્ય ગામડાઓ પ્રતિ-
 વર્ષે રેલમા તાગજ થઇ જઇ અનેક અમૂલ્ય જ્વનોની ખુવારી
 થાય છે, તેને મન ખળખળ વહેતી નદીઓવાળા ખગીયાવાળું
 સ્વર્ગ કદાપિ નહિ ગોઠે. મને તો એવી ભૂમિ રહે કે જ્યાં
 અતિ અલ્પ વરસાદ વરસતો હોય સુખવિષયક મનુષ્યના ખ્યાલો
 નિરંતર બદલાતા રહે છે. સ્વખાવસ્થામાં પડેલા એક તરુણની
 સ્વર્ગ સબધી કલ્પનામાં લાવણ્યવતી લલનાઓ અતિ અગત્યનો
 ભાગ ભજવે છે. સુંદર સ્ત્રી પડખામાં ધરાવવાનું સુખ જ્યાં
 આગળ ન મળતું હોય તેણે સ્વર્ગ એને મુદ્દતે નહિ રહે; પણ
 એનો એજ આદમી જ્યારે વૃદ્ધાવસ્થાએ પહોંચે છે, ત્યારે સુંદરી-
 ઓના સમૂહવાળું સ્વર્ગ તેને અકાર લાગે છે. તાત્પર્ય કે, સ્વર્ગ-

આનંદનું અસ્તિત્વ છે. એ આનંદ, આપણે ઔદિક સુખોપભોગનો જે આનંદ અનુભવીએ છીએ તેનાથી સાવ નિરાળો છે. એની મજા કંઈ ઓરજ છે. ઉચ્ચત્ત્વે વેદાંત કહે છે તેમ આ જગતમા જે જે કંઈ આનંદપ્રદ છે, તે પ્રત્યેક વસ્તુ આ અજ્ઞાનદેવી કલ્પિકામાત્ર છે; કારણ કે વાસ્તવિક જોતા અજ્ઞાનંદ સિવાય બીજા આનંદનું અસ્તિત્વજ નથી. તેથી પ્રત્યેક પળે આપણે એ અજ્ઞાનંદનોજ અનુભવ કરીએ છીએ; પણ તે અજ્ઞાનંદ છે એમ જાણીતા નથી. જ્યાં જ્યાં સુખ કે આનંદ જેવું કંઈ જણાય છે, ત્યાં બધે અજ્ઞાનંદનોજ અંશ છે. ચોરી કરવામા ચોરને કે દારૂ પીવામા દારૂડીઆને જે આનંદ થાય છે, તે પણ વસ્તુતઃ તે અજ્ઞાનંદનોજ અંશ છે. ફેર માત્ર એટલોજ કે, દેહલીક બાથ ઉપાધિઓના સંસર્ગથી તે શુદ્ધ આનંદ મલિન થયેલા હોવાથી આપણને યથાર્થ સમજાતો નથી. એને જે યથાર્થ સમજવો હોય, તો પ્રથમ તો આપણે ઔદિક સુખોપભોગ માત્રનો પરિત્યાગ કરવો જોઈએ એવો નિષ્વાયમ પરિત્યાગ થતાજ પ્રકૃત આનંદની હેજત પ્રાપ્ત થવાની. પહેલા અજ્ઞાન અને મિથ્યાભાવવાળી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરી દર્શન એટલે સત્યની નિર્મળ જ્યોતિ આપો-આપ હૃદયમા પ્રકાશવા માંડશે એ સત્યની જ્યોતિને આપણે દૃઢપણે અપનાવીશું, એટલે પછી આપણે પ્રથમ ત્યાગી દીધેલી એકે એક મીજ નવીન આધારમા આપણી આગળ આવશે, અને તે પ્રત્યેકમા આપણને દિવ્ય પ્રતિભા અને દિવ્ય જોજસનુ જ્ઞાન થશે. તે વખતે બધું જ-બધું જ્ઞાન-આપણને અજ્ઞાનદમય લાસશે. પરંતુ વસ્તુમાત્રને એ સ્વરૂપમાં સમજવા કાળે સત્યના જાખી આપણને પ્રથમ થયેલી હોવી જોઈએ, અને એ જાખી માટે પ્રથમ તમામ વસ્તુઓનો આપણે ત્યાગ કરી દેવો જોઈએ. સત્યની જાખી થયા બાદ એની એજ વસ્તુઓ આપણને પુનઃ આવા મળે છે, પણ તે તેમના દિવ્ય સ્વરૂપમા. તાત્પર્ય કે, સત્યની જાખીમાટે, ખરા આનંદના અનુભવમાટે, ઔદિક સુખદુઃખ, હર્ષ-રોડ ઈત્યાદિ સર્વને આપણે તિલાંજલિ આપવી જોઈએ.

“જેના વિષે વેદ્યવૃદ્ધ્ય પોઠારી પોઠારીને કહે છે, જેની પ્રાપ્તિ માટે સઘળા પ્રકારની તપસ્યાઓ નિર્માણ થઈ છે અને જેને મેળવવા લોકો અશ્વર્ય્ય વ્રત યાને ધૃતિયનિગ્રહનું પાલન કરે છે, તેના વિષે સંક્ષેપમા કહેતા હું તમને કહીશ કે, તે ઈ (એટલે કે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા) છે.” વેદોની અંદર આ ઈ કારનો અતિશય મહિમા ગવાયો છે, ને એ ઈ શબ્દ અત્યંત પવિત્ર મનાયો છે.

આટલી પ્રસ્તાવના બાદ નચિકેતાએ પૂછેલા પ્રશ્નનો યમરાજ જવાબ આપે છે. દેહ છૂટ્યા પછી માણસનું શું થાય છે ?-એના પુલા-સામા કહે છે કે, તે સચ્ચિદાનંદમય પરમાત્મા કદાપિ મરનો નથી, કદાપિ જન્મતો નથી, તે કરામાથી ઉત્પન્ન થયો નથી કે તેમાથી

કશું ઉત્પન્ન થયું નથી એ જાણ છે, અમર છે, અનર્થ છે, સામ્ય છે, પવિત્ર પુત્રાણુપુરુષ છે દેહધારીઓના દેહ નાશ પામતા પણ એ નાશ પામતો નથી હણતો અને કે જે અમુકને દાણ છે, અને હણ નારો મળે કે જે અમુકને હાથે હણાઈ છે, પણ તે હિલચાલ સત્યથી અજાણ છે કારણ કે એ આત્મા કોઈને હણતો નથી કે કોઈથી હણાતો નથી કોઈના પાતક નથી કે કોઈથી ધવાનો નથી " આ અસત અટપરી વાત છે યમના હિમમાં જવાળમી પહેલી લીંગમા 'સત્ત્વિત્' કિંવા જ્ઞાનમય યજ્ઞનો પ્રયોગ થયેલો છે, તેના પર ખાસ હક્ક આપેલો છેદાતમ અભ્યાસમાં જેમ જેમ આપણે આગળ વધીએ છીએ, તેમ તેમ વેદાંતનો ખાસ આદર્શ આપણને માલમ પડી આવે છે કે 'સકળ જ્ઞાન, સકળ વિશુદ્ધિ મૂળથીજ આત્માની અદર રહેલા છે એ જ્ઞાન, એ વિશુદ્ધિ કોઈ કોઈને કમ પ્રમાણમાં અપ્ત થયેલા હોય છે, તો કોઈ કેમણે સારા પ્રમાણમાં અપ્ત થયેલા હોય છે એટલેજ માન તદ્વાત હોય છે—અથવા માણસ માણસ વચ્ચે કિંવા જ્ઞાનની અવ્યય કોઈ વસ્તુ વચ્ચે જે એક જોવામાં આવે છે, તે એક પ્રકારમાં નથી પણ પ્રમાણમાં છે પદાર્થમાનના આત્મર સામ્યમાં તો તેજ એક અનંત આનંદમય પરમાત્મ પૂણું પુરોષોત્તમ રહેલો છે સજ્જનમાં ને દુર્જનમાં, મુલ્યદાળીમાં ને પાપીમાં સુખીમાં ને દુઃખીમાં, સ્વરૂપવાનમાં ને કદરૂપમાં, શુ માનવીમાં કે શુ પશુમાં એજ જ્યોતિર્મય તત્ત્વ વિલસી રહ્યું છે એ જ્યોતિર્મય તત્ત્વ તે સર્વ કોઈનો આત્મા છે પરસ્પરમાં દેખાતો એક જે જણાય છે તે એના અવિર્ભાવ મિથા પ્રકાશના પ્રમાણને લીધે છે કોઈમાં તે વધારે પ્રમાણમાં અવિર્ભૂત થયેલો હોય છે, તો કોઈમાં જોઈ પ્રમાણમાં અવિર્ભાવના આ એકાગ્રતા પ્રમાણથી આત્મતત્ત્વ હિમર કોઈ જગત ની અસર પડેલતી નથી એ તત્ત્વ તો સર્વત્ર એકજ છે દાખલા તરીકે આપણે બધાએ જુદા જુદા પાયાક પડેલા છે તેમાં કોઈનો પાયાર એવો છે કે જેમાંથી શરીરના મજો ભાગ દેખાઈ આવે છે, બ્યારે કોઈનો એવો છે કે જે શરીરનો અત્ય ભાગજ ખુલ્લો રહેવા દે છે, પણ તેથી શુ જુદા જુદા પાયાક પહેરનારના શરીરમાં કંઈ તદ્વાત સમ જણાતો હો? જરાયે નહિ તદ્વાત છે તે શરીરના અગોમાં નથી, પણ શરીરપર ધારણ થેવા પેલાકલા છે તેજ પ્રમાણે દેહ અને મનના આપણના પ્રમાણમાં આત્માની શક્તિ અને વિશુદ્ધિ બોલીવતી પ્રકાશમાં આવે છે આ દેહાણે આપણે ખાસ ચાલ રાખવાનું છે કે, વેદાંતની અદર કોઈ પણ રચના શુભ—અશુભ જેથી બિન વસ્તુ પ્રતિ પાદિત થઈ નથી વસ્તુ તો એકજ છે પણ પ્રમાણબદ્ધે હાથે એકની એક વસ્તુ સારી અર નમ્સી જાણે છે જે વસ્તુને આવે છે શુભકર લેણુ છે તેની તેજ વસ્તુને કાલે સજ્જન પાદલાતા દ

દુઃખકર કહેવાનો જે અગ્નિ આપણને હુક આપે છે, તેજ અગ્નિ બાળી પણ નાખે છે તેમા દોષ કોનો—અગ્નિનો છે? ના, તેમજ આત્મા સ્વયં જોકે વિશુદ્ધ અને પૂર્ણ છે તથાપિ જે વ્યક્તિ અ નિષ્ઠ કાર્યમા પ્રવૃત્ત થાય છે તે પોતાના નિઃસ્વરૂપથી વિપરિના- સરણ કરે છે, કેમકે તેને પોતાના સત્યસ્વરૂપનું જ્ઞાન નથી એક ખુનીની અદર પણ વિશુદ્ધ આત્માનો વાસો કાચમ છે, તે નાશ પામ્યો હોતો નથી અમવશ બની તે શખ્મ પોતાના આત્માને આવૃત્ત યાને દકાયનો રાખે છે, તેની વિશુદ્ધ જ્યોતિને પ્રકાશવા દેતો નથી એટલુંજ, બાકી આત્મા તો તેની અદર પણ બીજાના જેટલોજ વિશુદ્ધ છે તેજ પ્રમાણે જે માણસ પોતાને દહ્યાયવો માને છે તેનો આત્મા પણ દહ્યાયા વગરનો—અવિચ્છિન્ન રહે છે આત્મા અમર છે, નિત્ય છે, અવિચ્છિન્ન છે એ કદાપિ દહ્યાતો નથી કે નષ્ટ કરાતો નથી, અળોરળીયાન્ ગરીયો ગરીયાન્ યાને નાનામા નાનો અને મોટામા મોટો એ આત્મા—મર્ત્યો સ્વામી પરમેશ્વર માનવીમાત્રના હૃદયમા ઉડે ઉડે પણ રહ્યો છે ખરો નિષ્પાપ વ્યક્તિ હોય છે તે વિદ્યાતાની કૃપાથી તેના દર્શન પામીને યાને તેનો સાક્ષાત્કાર કરીને સકળ શોક—મોહથી રહિત બને છે જે પોતે દેહવિહીન છતા દેહમા રહ્યો છે, સ્થાનવિહીન છતા સર્વ સ્થાને બાપેનો છે, તે અનંત સર્વબાપી આત્માને તેના સત્યસ્વરૂપમા પિછાની શાની પુરુષો એકેસપાટે દુઃખમુક્ત બને છે, તે સદા સર્વદા દુઃખમુક્ત રહે છે

આ આત્માનો સાક્ષાત્કાર વાક્યપદ્ધતાથી, શ્રુતિયાતુર્થથી કિંવા વેદાધ્યયનથી સધાનો નથી ‘વેદદ્વારા પણ આત્મસાક્ષાત્કાર સચાતો નથી’—એ વચન હચ્ચાગવામા નહિઓએ જળરી હામ લીડી છે, એમજ કહેવું જોઈએ અમારા નરિમુનિઓ સમર્થ વિચારક હોઈ વિચારસૃષ્ટિમા તેમના સાદસ અજ્ઞ પ્રકારના હતા, એ તો હું તમને અક્ષર અગાઉ ક્યારનો કહી ગયો છું વિચારમદેશમા તેમની ગતિ કલાવી દુક્ષિત વળી નહિ બાળ રાખો કે, હિંદુઓ વેદને જેટલા માનભાવથી જુએ છે તેમલા માનભાવથી ખ્રિસ્તીઓ બાઇબલને નહિ જોતા હોય બીજા શબ્દમા કહીએ તો ખ્રિસ્તી લોકો બાઇબલ ત્રય વિષે જે ભાવ ધરાવે છે, તેના કરતા વેદવિષેનો હિંદુઓનો જ્ઞાન વધારે ગૂઢ છે ખ્રિસ્તી લોકો બાઇબલને ઈશ્વરની વાણીતરીકે જોળે છે ઈશ્વરવાણીનો અર્થ એટલોજ અમ- જવાનો છે કે એ ત્રય ઈશ્વરી પ્રેરણા પામેના કાષ્ઠ મનુષ્યને હાથે લખાયો છે, પણ હિંદુઓની વેદવિષયક માન્યતા એવી છે કે, જગતમા જે જે પાંચો છે, તે વેદમા છે, ગ્રંથ કે વેદમા તેમનો હૃદયે બ થયેતો છે વેદમા અને વેદદ્વારાજ સર્વ સૃષ્ટિ સરખાઈ છે એવી

હિંદુઓની અટલ માન્યતા ॥ જાતને નામે જે જે ઓળખાય છે, તે સંપત્તિ વંદેશમાં છે તે જોઈએ જ જ્ઞાન વેદનો પ્રત્યેક શબ્દ પવિત્ર અને શાશ્વત હોઈ આત્માની પેઠે અનાદિ અનંત છે સૃષ્ટિકર્તાના સંકળ મનોભાવ એ પ્રયત્ન જાણે કલ્યાણ છે આવા ગદ્ય અર્થમાં હિંદુઓ વેદને સમજે છે, અને તેના વચનોને માન આપે છે અમુક વાત નૈતિક કેમ છે, તે કે તે વેદવિદિત છે; અને દુરાણી વાત અનીતિમય કેમ છે, તે કે એ વેદવિદિત નથી. હિંદુઓમાં વેદ આટલા બધા પ્રમાણભૂત મનાયા હતા ‘અરણ્યકિત વેદાધ્યયનથી પણ શુદ્ધ સત્યનો સાક્ષાત્કાર થમાતો નથી-એમ જ્ઞાની જાપિઓએ જાહેર કર્યું છે, એ વાત જતારી આપે છે કે, અમારા આ ઋષિઓ સત્યની શોધમાં કેવા સાહસિક હતા સંપૂર્ણ શોધને અંતે એ સાહસિક વીરોએ જ જાહેર કર્યું છે કે “જેના પર પ્રભુ પ્રસન્ન થાય છે, તેને જ નિઃસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે’ અર્થાત્ કે પરમાત્માની કૃપા સંપાદન કર્યા વગર તેને સાક્ષાત્કાર દુર્લભ છે આ ઉપર કોઈ શંકા ઉઠાવશે કે ‘એમ તો પદ્મધાવ મવાનો સંભવ છે’ પણ એ જ જ્ઞાના નિષારણમાં થમ સમજાવે છે કે “જેઓ પાપી અને દુરાચારી હોય છે તથા જેમનું મન સાત કોતું નથી, તેમને એ સત્યની જાણી વાને એ સાક્ષાત્કારનો અનુભવ પ્રાપ્ત થતો નથી જેઓ માર, વચન અને કાયાથી પવિત્ર હોઈ, અચળ છાત્રોને સયમમાં રાખનારા હોય છે, તેમને જ માત્ર એ પરમાત્મતત્વના દર્શન થાય છે, તેઓ જ સાક્ષાત્કારના અધિકારી બને ॥

આ વિષય પર કોપનિપદમાં એક સુદર ઉપમા આપેઆપ છે આત્માને સ્વાર, શરીરને રથ, જીવિને સારથિ, જનને લગામ અને ઇન્દ્રિયમણને ઘેઝાતરીકે વર્ણવી સમજાવ્યું ॥ કે “જેના ઘેઝાસારા કલ્યાણના એટલે કે સયમને વશ હોય છે, અને જેની લગામ મજબૂત હોઈ સારથિના હાથમાં મજબૂતપણે પકડાઈ હોય છે, તે નિશ્ચય રથને એટલે કે પ્રભુના પરમપદને પહોંચે છે પણ જેના ઘેઝા કહેના ઇન્દ્રિયો સયમને વશ નથી, અને જેની લગામ મહેતા મન પણ સુવ્યવસ્થિત નથી, તે સ્વારને રથ ધરિસે રથને પહોંચવાને બદલે વિનાશના આઘાતો પાડે છે” આશ્ચર્યમાં સમીપજાવે બાપેરો આત્મા આ ચર્મચતુષ્કો કે અન્ન ઇન્દ્રિયોને દેવળ અગ્રેયર છે, પણ જેમના મન પવિત્ર અને વિશુદ્ધ બનેલા છે, તેમના હૃદયમાં તેની જ્યોત આપોઆપ પ્રગટ થાય છે જન્મ, રપર્ષ, રૂઝ, સ અને મધ્યી અત્તીન, અન્નય, અનાદિ અનંત અને વર્ગી મહાથી પર એવા આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર જે વાગે છે, તે મૃત્યુના જગ્યામાંથી હમેશને માટે મુક્ત થાય છે પરંતુ એ રિવાજ પ્રાપ્ત થવી જણી કાણ છે, જાણની ધાર પર ચાલવા જેવી કાણ છે વળી

ત્તરો પણ દુઝડો કે નિર્ભય નથી પણ લાભો ને લપાનક છે, છતાં નિરાશ ન થતા વેગપૂર્વક આરણ વધે. 'હસ્તિષ્ઠત જામ્નત પ્રાપ્ય વરાનિનોધન યાને જાગે, ઉઠો અને ઇચ્છિત વસ્તુને પ્રાપ્ત કરીનેજ ન'પો' આ સૂત્રને નિરતર સ્મરણમા રાખી પ્રયત્ન કરો-ભગી-રથ પ્રયત્ન કરો.

હવે આ ઠેકાણે તમને જણાવું હશે કે, જધા ઉપનિષદોમા સાક્ષાત્કારનીજ વાત પ્રધાનપણે આવેલી છે અને તે ઉપરજ વખતો-વખત પ્રત્નો હોલા છે ખાસ કરીને આધુનિક જમાનામા એવી શક્તિ હોશે કે 'એની ઉપયોગિતા શી છે?' બીજા પણ એવા સદેહ ઉપજશે, પણ એ જધા મદદના મૂળ તપાસીશું તો જણાયા વગર રહેશે નહિ કે, આપણા જધાજ કાંયો પૂર્વસરકારોથી પ્રેરિત થાય છે પૂર્વસરકારોનો આપણા મનપર ઘણો જબ્બર પ્રભાવ હોય છે બધપણથીજ જેઓ સગુણ હૃદય અને મનના લિન્નત્વની વાતો સાલળતા આપ્યા છે, તેમને આ બધી વાતો અવસ્થ કોણ અને અસ્થિતર લાગશે, પણ એવા લોકો પણ જો તે વાતોનું શ્રવણ-મનન ચાતુ રાખશે, તો વખત જતા તે વાતો તેમના જીવનનું અગ્ર બની જશે-રે' તેમના મનજમા પચા જશે, એટલે પછી તેમને એવી વાતોથી ભડકવાનું રહેશે નહિ મૌઢી મોગ સદેહ જે ઉઠે છે તે અધ્યાત્મવાદ અથવા હિન્દુશ્રીની ઉપયોગિતાના સબધમા હોય છે એનો કેવળ એકજ ખુલાસો હોય શકે, અને તે એ કે, ઉપયોગિતાવાદી કેવા પ્રયોજનવાદીના મતનુ પ્રમાણે જૈદિક સુખ માટે જરૂરી ભોગસામગ્રી મેળવવા અનેક મનુષ્યો પ્રયત્ન કરે, એ જો ઇષ્ટ મનાવું હોય તો પછી જે લોકો આધ્યાત્મિક વિરથમાજ ખર સુખ માનતા હોય, તેમને તે વિષય વિચારવાની છૂટ કેમ ન હોવી જોઈએ? અર્થાત્ સુખની વ્યાખ્યા બંને ગદિતા લોખને મન જૂદી છે, તેથી સુખપ્રાપ્તિના તેમના શ્રેય પણ જૂદા હોય તે સાફ સમજી શકાય તેમ છે ઉદ્વિગ્નન્ય વિષયભોગ થણાને રહે છે, માટે તેઓ તેની પાછળ પડે છે, પણ બીજા કેટલાક એવા પણ હશે કે જેમને તે મુદ્દલ નથી રચતા, અને જેઓ ઉદ્વિગ્નન્ય સુખ કરતા ઉચ્ચતર સુખ ઝખે છે કૃતર ખાનપાનમાજ રાયનાર પ્રાણી છે એનું સુખ આહાર-વિદાગમાજ પરિસમાપ્ત થઈ જાય છે, પણ એક વિજ્ઞાનવેદાને આહાર-વિદાર અને બીજા વિદાસના સુખોને તિનાજવિ આપી અમુક તાગ્યોની ગતિ તથા રિયતિ નક્કી કરવા માટે નિર્જન પદાર્થના ચિખરખર વસનામા મગ્રા પડે છે એ વિજ્ઞાનવેદાની મગ્રા કૃતગથી સમજાય તેમ નથી તેથી કૃતર તેને જોખને કદાચ દસશે અને ધારણે કે, આ તો પાગલ છે સક્ષવ છે કે, આ વિજ્ઞાનવેદાની પામે પરણવા પૂગતા પણ સાધન

નહિ હોય, અને તે પોતે સુકા પાંકા ચોટધાનો દુકડો ખાઈ તપા પાણી પીને રહેતો હતો. છતાં અગોળ તો ચોધમા એને જે રસ પડે છે, તે ફતરાથી કેવળ અન્નપ્રસ્થ હોય છે કેવરાને દસલુ જોઈ વેળા-નિક તેને કહેશે કે 'જાણ કુતરા' તું દસ મા તારે સુખ કેવળ ઉદ્વિગ્ન વિષયભોગમાં સમાયેલું છે, તને જીવન સુખની મતા રસ નથી, મારા વાત તારાથી નિરાળી છે મારે મારે તો મારે આ જીવન અસત સુખપ્રદ છે મારે તને જેમ તારા માનીતા વિષયો મારી સુખ મેળવવાની છૂટ છે, તેમ મને પણ મારા માનીતા વિષય મારા મેળવવાનો અધિકાર છે." મારે સુખની ભાવના લિન-લિન હોય તેમા દસના જેવું કંઈજ નથી પણ બૂપ અદ્વી દાવ ૩૩ કે, આપણે સમસ્ત જગતને આપણા મત મુજબ ચાલવું જોવા છામીએ છીએ, અને આપણા વિચારજગજાજ અધાને આપણા ચાહીએ છીએ ઉદ્વિગ્ન્ય ભોગવિલાસમાં તમને અસત મજા પડતી હોય એ બનવાજોગ છે, પરંતુ તેટલા મારે મને પણ તેમા મજા પડતી જોઈએ, મારી મજા અને મારા આનંદનો વિષય પણ એજ હોવો જોઈએ, એમ તમારે માની લેવાનું કશુંજ કારણ નથી તેમ હેતુજ જોઈએ એવી છદ્દ બે તમે પકડો, તો તમારી ને મારી વચ્ચે મતભેદ ઉભો થવાનો સામારિક પ્રયોજનવાદી અને ધર્મવાદીઓની વચ્ચે જે મતભેદ રહેતો છે, તે અવાજ પ્રકારનો સમજવાનો છે. પ્રયોજનવાદી કહે છે કે 'રે ધર્મવાદી' જો, ૩૩ કેવો સુખી છું' મને જે જોઈએ તે મળે છે, છતાં ધર્મ ધર્મ વિરે દુ કંઈ સમજતો નથી એના વિષે નાદક માયુ કોણ પકડે ? અને એ વિષય પણ કેવો અજાણેડીઓ છે ? હું તો મારે ધર્મવચ્ચે પણ ખાસો સુખી છું" તેના જવાબમાં મારા જેવો ધર્મવાદી કહે કે "બહુ સાર, જાણી' છું સુખી છે તે બહુ સારી વાત છે, પણ પાદ રાખજો કે, આ સંસાર બહુ બધકર છે તારા ખાડોશીનું કે માનવસમાજના કોઈ ક્ષાગ્રનું અનિદ કર્ણ વચ્ચે તારું હચ્ચિત સુખ તું પ્રાપ્ત કરી રાકતો હોય, તો હંશર તારો અદતી કળા કરો" પણ એ પ્રયોજનવાદી આ જવાબથી સતોષ ન પામતા મારી પાસે આવીને કહેતે કે "તમારે પણ મારે પ મે આયુ જોઈએ, મારા જેવું વર્તન નહિ રાખવામા તમારી મૂખીઈ ચાય છે." તો તેના જવાબમાં હું એમ કહીશ કે 'જાણી' તારું માનવું જોઈ છે કારણ સંસારની જે વસ્તુઓ તને સુખપ્રદ બાંસે છે, તે વસ્તુઓ મારે મારે જરાયે મોહક નથી, તોપણ સુખપ્રદ તો ક્યાંકા હોય ? સોનાના ધોમા બાયકા મારે મારે અઢાલકા બટકવું પડે તો મારા જીવનને દુ રફબાલક સમજુ. એવા જીવન કરતા તો હું મોતને પધારે સુખ કર લેખું." ધર્મવાદી પ્રયોજનવાદીને આ સજ્જસણતો જવાબ ચદ

દઇતે સલજાવશે આમા ખરી વાત એમ છે કે, જે લોકોની તુચ્છ ભોગવાસના ખતમ થઈ હોય છે, તેઓજ ધર્મના વિષયમા રસ લઇ શકે છે, તેનાજ લોકોમાટે ધર્માચરણ શક્ય છે, જીજ્ઞાસો માટે નહિ આપણુ દરેકે સસારના પૂરા અનુભવ લેવા જોઇએ, સાસારિક ભોગો સાથે પૂરા પડેલા ભરવા જોઇએ જેટલી દેડ હોય તેટલુ એક વાર દોડી લો, તે પછીજ પરમાર્થની વાત તમારે ગળે ઉતરશે, ને ત્યારેજ પરલોકના દ્વાર ખુલશે

આ પ્રસંગે મારા મનમા બીજી એક ખાસ વાત સૂરી આવે છે તે વાત તમારા કાનને કદાચ કહેશે લાગશે પણ વાત સાવ સાચી છે આ સાસારિક ભોગવાસના કોઈ કોઈ વાર સુદર સ્વાગ સજો છે, પણ એ સ્વાગ અતિ ભયંકર અને દસાવનારો હોય છે એ ભયંકર સ્વાગ તે આ છે—અતિ પ્રાચીનકાળથી અને પ્રત્યેક ધર્મમા એ વાત ચાનતી આવી છે કે, એક સમય એવો આવશે કે જ્યારે સાસારિક જીવનના સધળા દુખો નષ્ટપ્રાપ્ત થઈ જઈ કેવળ સુખ, સુખ ને સુખજ રહેશે અને આ પૃથ્વીપરજ સ્વર્ગ ઉતરશે, પણ મને એ વાતમા લવલેશ શંકા નથી આ પૃથ્વી તો જરી છે તેવીને તેવીજ શંકા રહેશે, એવો મારો દંઙ વિન્યાસ છે મારી આ વાત મારા શ્રોતાઓને અને ખાસ કરીને મારા ખ્રિસ્તી શ્રોતાઓને અતિ ભયંકર લાગશે, પણ તે ચચ્ચાં વગર મારો દૂટકો નથી જુઓ ખ્યાનપૂર્વક સાંભળો આ સસારના જે દુખો છે, તે શરીરની અંદર ધર કરી રહેલા સધિવાના અસાખ્ય વ્યાધિ સમાન છે અસાખ્ય સધિવા જેમ શરીરના એક ભાગમાથી લહાનતા બીજામા, અને બીજામાથી લહાવતા ત્રીજામા એમ નિવિધ અભોમા વારાફરતી દેખા દીધા કરે છે, અને લેશમાત્ર ખીટો છેડતો નથી, તેમ આ સાસારિક દુખોનું પણ સમજવાનું છે પ્રાચીનકાળમા લોકો અરણ્યમા વસતા હતા અને એક બીજાનો સહાર કરી તેમના માસનું ભક્ષણ કરતા હતા અર્વાચીન કાળમા તેઓ એકબીજાનો પ્રત્યક્ષ સહાર કરી તેમનું માસ નથી ખાતા, પણ સામાને જળપ્રપ થઈ છુદી તેમની માલામલકત હોઇયા કરે છે આખા નગરના નગર અને મુલકના મુલક આ જળપ્રપચના ભોગ બની પાપમાલ થઈ જાય છે આ વસ્તુસ્થિતિ અનુબ્યન્નતિ માટે પ્રગતિમ્લચક ન કહેવાય આ સસારમા તમે જેને પ્રગતિ કહી જોળખાવો છો, તે વસ્તુત પ્રગતિ નથી, પણ વાસનાઓની અને તેમની તૃપ્તિમાટેના સાધનોની વૃદ્ધિમાત્ર છે આ સિવાય તમારા ‘પ્રગતિ’ શબ્દમા મને તો બીજુ કંઈ જણાતુ નથી મારા મનમા તો એ વાત સાફ માફ વસી ગઇ છે કે, વાસનાઓજ સધળા દુખનું કારણ છે વાસનાવાળુ જીવન પાપકના જીવન સરખુ ૮ પાપજ જેમ કંઈ ને કંઈ હમેશા માગ્યા કરે છે, માગવા વગર બીજુ કંઈ એને

સુખતું નથી અને એમ વસ્તુ નગણ્ય ખીજ વધારે ને વધારેની તે માગણી કરે છે, તેમ વામનાને સુખામ જીવ પછી એક વાસના તૃપ્ત થતા ખીજ વાસનાની તૃપ્તિ ઇચ્છે છે, એટલેજ નદિ પછી તૃપ્ત થયેલી વાસનાઓનો તારતાર આન્વૃત્ત થીંવા છતાં તેની એ વાસનાઓ તપૂર્ણ રૂપે સતીજ નથી-અર્થાત્ કે વામનાની તૃપ્તિના આપણા સાધન ને શક્તિ અદ્યક્ષિતના ક્રમે વધે છે, તો વાસનાનો આપણા ઉપરનો કાણુ રેખાગણિત થાને જમિનિત્ય ક્રમે વધે છે. એટલે સુખદુઃખનો એકદં મરવાનો તો આ દુનિયામાં, કંઈ નદિ તો છે ત્યાંનો ત્યાજ્ય ગટે છે સમુદ્રમ એમ મોતુ વસ્તુ મરે છે તો કંઈ ને કંઈ ઠેકાણે તે ખારો પાટલા વગર -હેતુ નથી, તેજ પ્રમાણે જો એક માણસને કંઈક ગુણ પ્રાપ્ત થયું હશે, તો તેજ વખતે ખીજા માણસને અન્ય કંઈ પડ્યું તેમજુજ ફૂળ થયું ત્યો દાખલા તરીકે, મનુષ્યની સખ્યા જેમ જેમ શક્તિગત થાય છે તેમ તેમ જનારોની સખ્યામાં નટારો થાય છે, કાલજ આપણે મનુષ્યો તેમને મારી નાખીને તેમના વસવાટની જગ્યા આપણા વસવાટ માટે પથારી પાડીએ છીએ, અજગ મોજગ જેવા તેમના આશ્ચર્યિકાના સાધનો બધાવી પાડીએ છીએ માનવ આમ છે તો પછી સુ મોડું છંદને આપણે કહી શકીએ કે, સુખતું નમાણુ શક્તિગત થયું જાય છે ! જગવાન પ્રજાઓ નિર્ભજને હોરે તે ન તેમનો અંગેર સહાર કરે છે. પરંતુ એ જગવાન પ્રજા જેને બધું નુખી થયો, એમ શુ તમે ધારો છો ! ભોજનેમે તમારી એવી ધારણા દેખ, તો તે ખોટી છે વખત જતા તેઓ પોતપોતાની અદર માદવારથથી મચાવશે, એ નિસઠક છે અથવા આવું પ્રતક્ષ પ્રમાણેને આપણે જુદું કંઈ જુદું છે, આ પૃથ્વીપર દરર્ગ નથી કિતવનુ આ સમાર કેવળ સુખમય કંદાપિ નથી થવતો, મારજ વસ્તુસ્થિતિ બધી દરજ છે અદ્યમાનના જોર પર પછી કંઈ કહી શકું છું કે, એ વાત કંદાપિ સિદ્ધ થવાની નથી

પૂણ્યતા સહ સર્વદા અનત છે આપણે પણ વસ્તુત તો આ અનતસ્વરૂપ જીએ, અને એ અનતતાને વ્યવ કરવા મધી રજા છીએ તમે, હું અને તો કે છ એ અનતતાને વિકસાવવા, કિ બહુના વ્યવ કરવાનો પ્રયત્ન આદરીએ છીએ, આટલું કહેવું મથાવોગ્ય છે પરંતુ આ સમ્બન્ધી કેટલાક જર્મન દાર્શનિકોએ નીધનવી કાદલા વિચિત્રતાને નાધારે આપણે એમ મેંદા લાગીએ કે, અનતનો આ આવિષ્કાર થાને વ્યક્તતા દિવ્યમતિદિવ વધારે ને વધારે હિચ્ચતમી થશે અને અંતે આપણે તપૂર્ણ આવિષ્કાર અથવા વિકાસને પ્રાપ્ત થઈ સપૂજ્ય પ્રાણીઓ ખલીય, તો તે કેવળ બેટહું છે. સપૂર્ણ આવિષ્કાર એટલે શું નમજતુ ? સપૂર્ણતા એટલે અનતતા અને અવિષ્કાર એટલે સર્વદા, એ વાતનો સ્વીકાર

કયાં વગર તમારા દેવનો પણ છૂંકો નથી તો પછી આપણે સંપૂર્ણ
આવિષ્કાર પામીશું એ વાક્યનો અર્થ એવો થાય કે આપણે અનંત
મર્યાદિત કિંવા અમર્યાદિત મર્યાદિત બનીશું. વાહરે, બુદ્ધિ ! કેવો ભારે
વિરોધાભાસ ! એવો અર્થહીન વાદ છોકરાને લાલે ખુશ કરે, પણ
તેમ કરવા દેવું એ પણ અનિષ્ટ છે. કેમકે એથી કરી બાળકોના
કુમળા ભેળમાં બુદ્ધિશાળી અણુ ભરાય છે, અને તેમના પથમાં
કંટક વેરાય છે. પરંતુ આપણને ખબર છે કે, આ જગત તેમજ
માણસ પૂર્ણ પુરુષોત્તમનું યાને પરબ્રહ્મનું અવનત સ્વરૂપ છે.
નિષિદ્ધ વસ્તુ રૂઝા આવાના પ્રાયશ્ચિત્તતરીકે આપણુ આદમીઓના
મૂળ પુરુષ આદમનું સ્વર્ગમાંથી પતન થયું હતું. એ વાત પણ
આપણને સુવિદિત છે. એવો એક પણ ધર્મ અત્યારે નથી કે જેમાં
મનુષ્યની આ અવનત દશાની વાત ન હોય આપણે અવનત થતા
થતા એક વાર પશુની રીધતિએ પહોંચ્યા હતા, અને અત્યારે પાછા
ક્રમે ક્રમે ઉન્નત થતા જઈએ છીએ, તે અવનતિના ઉડા ખાડા-
માંથી બહાર નીસરી મૂળ સ્વરૂપમાં બળી જવા માટેજ પણ એ
કાર્ય આપણે સંસારમાં રહીને સંપૂર્ણરૂપે કદાપિ નહિ સાધી શકીએ.
આપણે બગીરથ પ્રવળ આદરીશું, બહુ બહુ મથીશું, પણ સાસા-
રિક ભાગોમાં રચાયેલા રહીને, આપણે એ સંપૂર્ણતાને—એ
અનંતતાને—રે ' એ મૂળ સ્વરૂપને કદાપિ પ્રાપ્ત કરી શકીશું નહિ.
આ વાત ઠાંધને ઠાંધ વખત આપણા હૃદયમાં વરસા વગર રહેવાની
નથી. એક વાર તો જરૂર આપણી અક્ષયતા આગળા ખુબરી અને
આપણને એ વાતનું તારતમ્ય સારી પેઠે સમજાશે તેજ ધડીએ
'પિઠેહઠ'નું તણું કુકારી અને આપણે આપણી અનંતતાની મૂળ
ભૂમિકા તરફ મો ફેરવીશું.

આ ક્રિયાનો અર્થ ત્યાગ અથવા વૈરાગ્ય છે સંસારના કાદા-
માંથી છૂટવા કાળે જે રસ્તે આપણે એ કાદામાં ફસાયા તેનાથી
ઉછડો રસ્તો લેવો પડશે. વાસનાઓ અને ભોગવિવાસથી ફસાયા
તો છૂટવા કાળે વાસનાઓ અને ભોગવિવાસોનો ત્યાગ કરવો જોઈશે.
એમ યશો એટલે પછી સદાચાર અને સખાવતનો ખરો આરંભ
યશે. સમસ્ત નૈતિક અનુચાસનોના સાકેતિક શબ્દ યાને મૂળમંત્ર
તપાસીશું, તો તે “ હુ નહિ પણ તુ ” એવો મળી આવશે.
અને આ ‘હુ’કાર તે આપણી અંદર જે અનંત તત્ત્વ આપેલું
છે, તે વ્યક્ત થવાનો યાને બહાર પડવાનો પ્રયત્ન કરે છે તેના
પરિણામરૂપ છે આ નાતું સરખું ‘હુ’ મોટું પરિણામસૂચક છે.
એ ‘હુ’ને પોતાના સ્વાભાવિક સ્વરૂપ અનંતતા તરફ પાછા વળી
તેમાં બળી જવાનું છે. ‘ભાઈ ! હુ નહિ પણ તુ, માર નહિ પણ
તાર, મે નહિ પણ તે ”—એવો એવો પ્રયોગ તમે જ્યારે જ્યારે

કરો છો, ત્યારે ત્યારે તમે અનંતતા તરફ પાછા ફરવાનો પ્રયત્ન કરો છો. પણ જ્યારે ત્યારે—“ તુ નદિ પશુ દુ, તાર નદિ પશુ માડ, મે નદિ પશુ તે ”—એવો પ્રયોગ કરો છો ત્યારે ત્યારે તમે ઉલટી દિશામાં ગતિ કરો છો. તે વખતે પણ ‘દુ’ કારથી જો કે અનંતતત્ત્વનેજ વ્યક્ત કરો છો, પણ તે અવળે પગલે રચૂલ જગત ભણી મોઢું કરીને યાને અનંતથી વિમુખ બનીને એ અવળી સ્થિતિજ દુનિયામાંના ઝવડા અને અનર્થોની ઉત્પાદક છે. પરંતુ અનુભવને અંતે એ જૂન સમજાવ છે ત્યારેજ શુદ્ધ ત્યાગવૈરાગ્યનો ઉદય થાય છે અને તેમ થતાજ શુદ્ધ ‘દુ’ પુનઃપ્રાપ્ત થઈ જાય છે, તથા સુવિચાર સૂરે છે કે “ આ શુદ્ધ જીવનની શાખાટે આટલી બધી ખરદાસ લેવી ? આ લોકમાં કે પગલોકમાં આ શુદ્ધ જીવન જીવવાની અને જોગવવાની મિથ્યા લાલસાજ મોતને નોતરે છે ”

હવે, એ વાત જો સાચીજ હોય કે આપણે પશુયોનિમાંથી વિકાસ પામતા પામતા મનુષ્યયોનિમાં આ-આ છીએ, તો પશુયોનિ એ મનુષ્યયોનિનું અવનત રૂપ, યાને પશુઓ અવનત દશાએ પહોંચેલા મનુષ્યોજ હોય એ બનવા જોગ છે એમ નથીજ, એવું તમે ખાત્રીપૂર્વક થી રીતે કહી શકો ? ક્રમવિકાસવાદના પ્રમાણતરીકે નીચમાંની નીચ યોનિથી માઠી ઉંચામાં ઉંચી મનુષ્યયોનિના પ્રાણી-ઓની શરીરરચનામાં રહેના સાદસ્પને આગળ કરવામાં આવે છે. ક્રમવિકાસવાદમાં આ સાદસ્પતા નીચી યોનિથી શરૂ કરી ઉંચી યોનિમાં સિદ્ધ કરવામાં આવે છે યાને નીચમાંથી ઉચ્ચ યોનિ વિકસિત થઈ છે, એમ બતાવવામાં આવે છે પણ તેટલા ઉપરથી તમે એમ કહેવાનો દાવો થી રીતે કરી શકો કે, એ ક્રમ હમેશા નીચેથી ઉપર ચડતો છે અને ઉપરથી નીચે ઉતરતો કદાપિ નથી ? ક્રમવિકાસની યુક્તિ બંને રીતે લાગુ પડે તેવી છે આ ક્રમવિકાસ-વાદમાં કંઈ પણ તથ્ય રહેલું હોય તો તો મારી માન્યતા છે કે, એ ક્રમ ઉત્ક્રાંતિનું આ-આ કરે છે, એટલે કે નીચમાંથી ઉચ્ચ અને ઉચ્ચમાંથી નીચ એમ ક્રમશઃ ચાલવાજ કરે છે, કેમકે ક્રમસંકેત્ય વિના ક્રમવિકાસની શક્યતાજ ન હોય ઉન્નત જીવન મારેનો આપણો પ્રયત્ન પૂરવાર કરે છે કે, ઉન્નત દશામાંથી આપણું પતન થયું છે આ યોનિપરપરાના સંબંધમાં પણ એમજ હોયું જોઈએ કે, માત્ર વિગત યા રીતિમાં કંઈ ભેદ હોય તો તે જૂદી વાત છે. ભગવાન ઇસુ ખ્રિસ્તે, જુદાંદેવે તેમજ વેદાંતે એકે અવાજે જાહેર કરેલા મતને હું સુસ્ત રીતે માનું છું કે “ મોડા વહેવા આપણે મો કોઈ પૂર્ણતાને યાને અર્થપદને પામીશું, પણ તે આ અપૂર્ણતા યાને રચૂળ જગતનો અને તેના મુખોનો મોઢું છોડીશું તેજ પામી શકીશું ” આ રચૂળજગત અને તેના મુખો વચ્ચે કંઈ ચીજ નથી બહુમાં બહુ

તો એટલુંજ કહી શકીએ કે, આ સ્થૂળજગત એ ચૈતન્યજગતનું, અને આ સ્થૂળજગતનાં સુખો એ પ્રકૃત સુખ યાને અજ્ઞાનદંતું વિકૃત સ્વરૂપ છે, તેની છાયામાત્ર છે, માટે છાયાનો ત્યાગ કરી આપણે મૂળ વસ્તુનેજ પકડવી જોઈએ. ત્યાગજ આપણને તેના પ્રતિ દોરી લઈ જશે. ત્યાગ એજ આપણા સત્ય જીવનનો મૂળ પાયો છે. સ્થૂળવ્યવહારમાં પણ જ્યારે જ્યારે આપણી પોતાની જાતનો વિચાર ખાણુએ મૂકીને કામ કરીએ છીએ, ત્યારે ત્યારેજ આપણને ખરા સુખનો કંઈક અનુભવ થાય છે. માટે આ ક્ષુદ્ર પોતાપણાનો-ક્ષુદ્ર અદાલાવનો-દેહાત્મલાવનો તો લોપજ થવો જોઈએ. એ સિદ્ધ થતાંજ આપણને જણાશે કે, આપણે સત્ય અથવા ચૈતન્યસૃષ્ટિમાં છીએ અને તે ચૈતન્યસૃષ્ટિ તેજ પરમેશ્વર છે. એ ચૈતન્યસ્વરૂપ આપણી સ્વાભાવિક સ્થિતિ હોય આપણે તેનીજ અંદર અને તે આપણી સાથેજ નિરંતર વસે છે. આપણી સ્થિતિ અને ગતિ એની અંદરજ ભલે રહે. આનંદમય અસ્તિત્વની ખરી સ્થિતિ તો એજ છે; એજ સાચું આનંદમય જીવન છે. પરમાત્માની સમાન કક્ષાનું જીવન ધાને પ્રલંભ જીવન એજ ખરું જીવન છે, બીજાં બધાં ફાંફાં છે. એ સાચા જીવનને સાધ્ય કરવા, યાને એ સાક્ષાત્કારના સુખનો અનુભવ લેવા, ચાલો આપણે બધાંજ પ્રયત્ન આદરીએ.

૧-વહુત્વમાં એકત્વ યાને વિવિધતામાં એકતા*

કોટીપનિષદના બીજા અધ્યાયની પહેલી વહીમાં કહ્યું છે કે-
પરાશ્ચિન્થાનિચ્છત્વત્ સ્વયંભૂસ્તસ્માત્ પરાઽપ્તયતિ
તાન્તરાત્મન્ । કશ્ચિદ્દીરઃ પ્રત્યગ્તાત્માનૈક્ષદાવૃત્તચક્ષુર-
નૃતત્ત્વમિચ્છન્ ॥

અર્થાત્ કે “સ્વયંભૂ જગતકર્તાએ દિશ્વિચોના મુખ બહારની બાજુએ રાખેલા છે, તેથીજ મનુષ્યની દષ્ટિ સ્થળ જગતના વિષયો તરફ વળે છે અને અંતરાત્મા તરફ વળતી નથી. ક્વચિન્ ક્વચિત્ કોઇ જાની પીરસોજ બાહ્ય વિષયોથી પરાસ્મુખ થઇને અમૃતતત્વની ઇચ્છાથી અતંગભિમુખ બની અંતરસ્થ આત્માને નિદ્રાણે છે.” અગાઉ દુ તમેને બતાવી ગયો છું કે, વેદોના સદિતાભાગમાં તેમજ બીજા કેટલાક ગ્રંથોમાં જગતની રચણવસ્તુઓનીજ આ-લોચના સૌથી પ્રથમ થયેલી હોય તે વાટે જગતના આદિકારણને પત્તો મેળવવાનો પ્રયત્ન થાય છે. પણ પછી કેટલાક અનુભવને અંતે શોધકોની ખાત્રી થાય છે કે, જગતના આદિકારણને પત્તો આબ્ધ-ભિમુખ રહેવાથી યાને બાહ્યજગતમાં શોધ્યા હોવાથી મળવાનો નથી, પણ અંતરાભિમુખ થવાથી યાને અંતરદૃષ્ટિથી મળશે એટલે પછી તેઓ આતરજગતમાં શોધ ચલાવતા થાય છે. અંતરાત્માને માટે તેમણે જે ‘પ્રલક્ષ્’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તે વ્યક્ત બાવવારી છે. ‘પ્રત્યક્ષ’ એટલે અદર ગયેલો યાને અંતરના ઉડાણમાં રહેલો પરમ પદાર્થ-હૃદયરૂપી વર્ણવવું મધ્યખિદુ કે જેમાંથી બધી વસ્તુ-ઓ ત્રિભ્યારૂપે બહાર આવે છે-અર્થાત્ કે અંતરાત્મા એવો એક મધ્યવર્તી સૂર્ય છે, કે જેમાંથી મન, સરીર, દિશ્વિચો અને બીજું બધું કિરણોરૂપે પ્રગટે છે. જગતના આદિકારણને પત્તો અંતરની શોધથી લાધશે, એવી ખાત્રી થતાજ શોધકોએ બેધક્ષ્યે પોતાના વિચારો દર્શાવી દીધા કે પરા ચ કામાનનૂ યાન્તિ ચાલાસ્તે નૃત્યોર્ચાન્તિ ચિત્તત્ત્વ પાદમ્ । જય ધીરા અનૃતત્વં ચિદિત્થા ધ્રુવનધ્રુવે-
ગ્વિદ્ ન પ્રાર્થયન્તે ॥

અર્થાત્ “જાણકહુદિવાળા યાને અજ્ઞાન લોકોજ બાહ્ય કામ્ય વસ્તુઓની પાછળ દોડે છે, અને પરિણામે તેઓ શ્રુત્યુના મહા-

પાશમાં સપડાય છે પણ યાની-નો અમૃતત્વને ઝોળખીને અમૃત કહેના અનિત્ય કિંવા અત્યંત વસ્તુની અદર ક્રુર કહેતા નિત્ય અગર અનંત વસ્તુની ઝોળ કરતા નથી” અને એજ વિચારનું સ્પષ્ટી-કરણુ થયેનું જોઈએ છીએ કે, સાત કિંવા નાશનંત વસ્તુઓથી ભરેલા બાલ્ય જગતમાં અનંત કહેના અવિનાશી તત્ત્વની શોધ કરવી થયા છે અનંત તત્ત્વની શોધ અનંત પ્રદેશમાં થવી જોઈએ, અને આપણા અસ્તિત્વની આલુ-માલુ જો કોઈ પણ અનંત વસ્તુ મોલુદ હોય, તો તે આપણી ચોતાની અદર રહેવો અતરાત્મા છે બાકી આ શરીર, આ મન, આપણા વિચારો કે આપણી આલુ બાલુ આવી રહેની સમસ્ત કુ-મવી વસ્તુઓ-એમાનુ કશુંજ અનંત નથી, બધુંજ અત્યંત અગર નાશવંત છે અતરસ્ય આત્મા કે જે બધાનો દષ્ટિ અને સાક્ષીપુરુષ છે, જે સર્વ જણનો માક્ષીક છે અને જે સદા સર્વદા જાગ્રત છે, તેજ એકમાત્ર અનંત વસ્તુ છે તેથી સૃષ્ટિ સમસ્તના આદિ અનંત કારણની ઝોળ આપણે ત્યાજ કરવી ઘટે ત્યાજ-અનંત આત્માની અદરજ-આપણને જગતના આદિકારણનો પતો મળશે આ પડી અતરસ્ય શોધનું પરિણામ જાહેર કરતા શોધો કહે છે કે—

યદેવેહ તદ્મૂન યદ્મૂન તદન્વિહ ।

મૃત્યોં સ મૃત્યુમાન્નોત ય દ્વિ નાનવપ્સ્યતિ ॥

અર્થાત્ “જે અવી છે તેજ ત્યા છે, અને જે સા છે તેજ અલી છે જે અહા બહુતા કે અનેકતા જુએ છે તે મૃત્યુપર પરાને આધીન થાય છે” મતનજકે, અતરગત શોધથી ઋષિએને માક્ષમ પડે છે કે, જે તત્ત્વ અત્યંત વ્યાપેનું છે, તેજ એકમાત્ર તત્ત્વ આ હમજગતમાં સર્વત્ર જાયું છે તેને યથાવત્ ન પિજાનતા જેઓ અનેકતાનો ભ્રમણમાં દૂટાયા કરે છે, તેઓ જન્મમરણની ચક્ષીમાં પીસાય છે, તેમને મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી નથી

આગલા વ્યાખ્યાનમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે, પહેલ પ્રથમ સ્વર્ગની ભાવના પ્રાચીન આર્ય લોકોના મનમાં ઉદય પામી. આ ભાવના કેમ ઉત્પન્ન થવા પામી તેની તપાસ કરના માયમ પડે છે કે, અસનના આર્યો ચાતરૂં ચાની રહેના જગતપ્રપંચથી કંટાળી ગયા, ભારે સ્વાભાવિક રીતેજ તેમના મનમાં એવી ધારણા ઉત્પન્ન થઈ કે મૃત્યુ બાદ તેઓ એક એવા સ્થાનમાં જશે કે જ્યાં કુપરહિત નર્ક સુખજ દસે એ નર્ક સુખવાળા કલ્પિત સ્થાનનું નામ તેમણે સ્વર્ગ પા-યું પછી વળી એક સ્વર્ગની ભાવનાથી સંતોષ ન થતા ચડતા ઉતરતી અનેક સ્વર્ગો-અનેક પરલોકો તેમણે કલ્પ્યા, કે જ્યાં આગળ નિરંતર આનંદ આનંદ વર્તી રહ્યો હોય, જ્યાં શરીર અને મન અજર, અમર રહે અને જ્યાં પૂર્વજ પિતૃ-
વિ. ૧૪

ઓની સાથે રહેવાનું સુખ પ્રાપ્ત થાય પણ ત્યાર-પછે આર્થો દાસ્ય નિક વિચાર કરના થયા એટલે તાર્ત્વિક વિચારોને પરિણામે તેમને માનસ પડે છે કે, આવી જ્વલતા અનત સુખવાળા સ્વર્ગોની ભાવના કેવળ અસંભવિત છે તથા અસંભવ યાને દમધકા વિનાની છે કારણ, “અનત તે વળી ‘દેશની’ સીમામાં શી રીતે બદ્ધ થાય ?” અનત એક સ્થાનમાં વિશ્વમાન છે, એ વાક્યજ સ્વવિરોધી છે, કેમકે કોઈ પણ સ્થાનની ઉત્પત્તિ અને ક્ષય કાળથી બાધિત છે પરિણામે અનત સુખ-આનંદવાળા સ્થાનો કહેતા સ્વર્ગોની ભાવના તેમને હોરી દેવી પડે છે અને, જો સ્વર્ગ અનત ન હોય, તો પછી તેમાં વસનાર દેવતાઓ આગર-અમર છે એમ કેમ કહેવાય ? તેથી વિચારને અતે તમે એમ બતાવે છે કે, આ સ્વર્ગલાકમાં રહેનારા દેવતાઓ પૂર્વે શ્રુત્યુષોકનાજ માનવી હતા અને તે પોતાના સુકૃત્યોથી દેવપદ પામ્યા છે, અને પુણ્ય પરવારણ તેમને પાછું માનવધોનિમાં આવવું પડશે-અર્થાત્ કે દેવો અજરામર નથી તો પછી વેદ વગેરેમાં જુદા જુદા દેવતાઓના જે નામ આવે છે તેનું કેમ ? અનુભવમાન તેમની ચિત્તવનશીલ શુદ્ધિ એમ શે થી કાઢે છે કે, એ નામો વ્યક્તિ સ્વરૂપ નથી પણ પદવી-સુચક છે રાજા, પ્રધાન, કલકર્તા, મામવતકાર-એ જેમ પદવીના સ્વરૂપ છે, તમ ઇશ્વર, વરુણ વગેરે ઇન્દ્રાદિ નામો પણ પદવી-સુચક છે જેમ સ્મૃતજન્મતામાં પદવીધર વ્યક્તિઓ અવારનવાર બદલાયા છતાં જૂન પદવી અમર હોવા કાયમ રહે છે, તેમ દેવતા ઓની વ્યક્તિઓ બદલાયા છતાં તેમની પદવીઓ જેમની તેમ કાયમ રહે છે

દાખલાતરીકે, ઇશ્વર અને વરુણ એ કેટલાં દેવવ્યક્તિના નામ નથી, પણ અસુક પદ અમર હોવાના નામો છે-અર્થાત્ કે એ સંહોથી ઇશ્વર અને વરુણપદ સમજવાના છે, અને નહિ કે એ નામના દેવો મહુ પ્રાચીનકાળમાં ઇશ્વરતરીકે જે વ્યક્તિ હતી તેની તેજ વ્યક્તિ અત્યારે કાયમહોવી જેમને એનું કંઈ નથી પૃથ્વીપરની અન્ય પુણ્યશાળી વ્યક્તિ અત્યારે તે સ્થાનપર હરી એવીજ રીતે ખીજા બધા દેવાના સંજ્ઞામાં સમજવાનું છે જૂના નગરોમાં આ દેવતાઓના સમ્બંધમાં “અમરત્વ”નો પ્રયોગ થયેનો આપણા જોવામાં આવે છે, પણ તે પછીના સંસ્કૃતમાં તેનો સદતર બદલવા થયેલો છે કારણ, સાકાર કહેતાં દેશ-કાળથી ભર્ષાદિત વસ્તુ ગમે તેવી ઉત્પત્તિ કોટિની હોય તોપણ તેના સમ્બંધમાં દેશકાલાવચ્છિન્ન “અમરત્વ”નો પ્રયોગ કરવો ઉચિત નથી, એમ એમના મનમાં વસી જાય છે સાકાર વસ્તુ ગમે તેવી ઉત્પત્તિ અમર સદ્મ હોય છતાં તેની ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિ દેશ-કાળની આદર છે આકારનું પ્રધાન બળ દેશ છે દેશ કિંવા સ્થાનરહિત કોઈ આ

કાર મનમાં કંપનાનો તમે ચાલ્યો તેનો પ્રયત્ન કરો, પણ તેનો કોઈ આકાર તમારી કલ્પનામાં આવી શકશે નહિ અર્થાત્ આકાર કલ્પના થવામાં ફેર એ પ્રધાન ઉપાદાન હોય એ ઉપાદાન નિરતર બદલાનાર છે તેથી અને કાળ બને માયાની અતરંગત છે તેથી સ્વર્ગ અનત નથી, એવી ખાત્રી થતાજ આર્થ સોધકો બાપો કાર જાહેર કરે છે કે 'જે અડી છે, તેજ ત્યા છે' અર્થાત્ સ્વર્ગ પણ પૃથ્વીની માફક સાત અને અનિત્ય છે તેથી દેવતા જેવી કોઈ વ્યક્તિઓનું અસ્તિત્વ જો હોય, તો જન્મમરણના જે નિયમો આ લોકમાં વર્તે છે, તેજ નિયમો તેમને ત્યા પણ લાગુ પડવા જ જોઈએ અને આ નિયમો એટલે કે જન્મમરણની ઘટમાળ આ નિયમોના પ્રભાવેજ જડ તત્ત્વ વિવિધ રૂપોમાં પરિણત થાય છે, અને ફરી થોડો સમય રહીને ચૂર્ણવિચૂર્ણ થઈ મૂળ જડ તત્ત્વમાં મળી જાય છે અર્થાત્ જેની ઉત્પત્તિ છે તેનો લય પણ અવસ્થ છે તો પછી સ્વર્ગ જેવી કોઈ ચીજ હોય તોપણ તે આ અપક્ષ પાત્રી નિયમને આધીન છે

આ જગતમાં હરકોઈ સુખની પાછળ દુઃખ તેની જાયારૂપે રહેલું જણાય છે જીવનની પૂઠે મોત જાયારૂપે રહેલું છે તેઓ પરસ્પર સંગેજ રહી શકે છે, કારણ કે તેઓ એકમીન્યથી પિરુદ કે પૃથક્ વસ્તુ ન હોઈ એકજ વસ્તુના ભિન્ન ભિન્ન રૂપો માત્ર છે સુખ-દુઃખ, જીવન-મરણ, દર્પ-સોઠ, શુભ-અશુભ ઇત્યાદિ હો મૂળે એકજ વસ્તુ હોઈ ભિન્ન ભિન્ન સમયે ભિન્ન ભિન્ન રૂપે પ્રકાશે છે આ શુભ-અશુભ ઇત્યાદિ હો બળે જૂદી જૂદી વસ્તુઓ છે અને તે બંને અનત કાળ વડી અનગ ને અપગ આનું રહે છે, એવી દૈતલાવી કંપના બિનકુન અમગત છે વસ્તુત તેઓ એકજ વસ્તુ હોઈ બહુરૂપીની માફક કોઈ વાર શુભરૂપે અને કોઈ વાર અશુભરૂપે દેખા દે છે અર્થાત્ કે એ હોના અદર દેખ તો ભિન્નતા એ પ્રકારગત ભિન્નતા નથી પણ પ્રમાણગત છે વસ્તુ એકા પ્રમણને લંબેજ દેખાતો બેડ ઉત્પન્ન થાય છે આ વિચાર બરાબર સમજાય ચાટે એક દાખરો લખએ આપણા જ્ઞાનતણ્ણોનું કાર્ય તપાસીએ એકના એકજ જ્ઞાનતણ્ણો સારા તેમજ નરસા લાવેના વાહક છે, એ વાત તો આપણે સૌ અનુભવથી જાણીએ છીએ પગય પીથી થતા સુખની લાગણી જે જ્ઞાનતણ્ણોદારા અનુભવાય છે તેજ જ્ઞાનતણ્ણો વીછી કરકવાથી કે કાંટો ભોકા વાંચી થતા દુઃખની લાગણી પણ મગજને પહેચાડે છે-અર્થાત્ કે આપણા જ્ઞાનતણ્ણો શુભ તેમજ અશુભ સંદેશા લઈ જનાર તાગના દોરડા જેવા છે હવે ધારો કે આપણે એકાદ જ્ઞાનતણ્ણ પક્ષાધાત જેવા વ્યવિમા સપડાઈ જાય, તો તેનું પરિણામ શું

જોવામા આવે છે ? એજ કે, તે જ્ઞાનનંદુનાળા અગમા થતી કેમ પણ સારી નરસી ક્રિયાની લાગણી થતી નથી, તે અગમા થતું સુખ કે દુઃખ ઠશુજ અનુભવાતુ નથી. આ વાત સાબીત કરી આપે છે કે, સુખ અને દુઃખ એ જૂદીજૂદી બે વસ્તુ નથી પણ એકજ છે વળી આપણો બીજો પણ અનુભવ છે કે, એકની એકજ વસ્તુ જૂદે જૂદે વખતે ને જૂદી જૂદી અવસ્થામા સુખકર યા દુઃખકર લાગે છે ત્રીજી વાત એ કે, જે વસ્તુ એક જણને સુખદાયક હોય છે તેજ વસ્તુ બીજાને દુઃખદાયકી નીવડે છે માસાદારની લહેજત સેવા ઇચ્છનારને બકર કે ઘેટું કપાતુ જોઇ સુખના લાગણી થાય એ ખરૂં, પણ તેજ વખતે કપાતા જનવરને જે ભયાનક પાતના થતી હોય છે તેનું કેમ ? મતલબ કે, સસારમા એવી એક પણ બાબત યા એક પણ વસ્તુ શોધી જડતી નથી કે જે સર્વને એકસમાન સુખકર હોય વાત એકની એક હોય છે, છતાં એકજ સમયે કેટલાંક તેનાથી ખુશી થાય છે, ને બીજા કેટલાંક નાખુશ થાય છે અને એ પ્રકાર તો અવ્યાહત એમજ ચાલ્યા કરવાનો. એટલા માટેજ દ્વેતભાવનો ઇન્કાર કરવામા આવે છે. આ ઉપરથી એજ સમજવાનું કે, સુખદુઃખ નિરંતર એકબીજાની પાછળ ઊભા રહે ચાલ્યાજ કરવાના. આટલા માટેજ મારા આગલા વ્યાખ્યાનમા મેં કહ્યું હતું કે, આ પૃથ્વીપર ન્યાં સુખનું સામાન્ય વ્યાપેલું હોય ને દુઃખનું નામનિશાન પણ ન હોય તેવી અવસ્થા કદાપિ કાળે શક્ય નથી. મારા એ ઉદ્દેશારે તમારામાના કેટલાએકને નાસીપાસ કર્યા હશે કિંવા બડકાવ્યા હશે, પરંતુ તેમા મારો ઇલાજ નથી વસ્તુ રિયતિ જે તે એવીજ છે, છતાં તેથી ઉચ્છેદ-એટલે કે કોઇ કાળે પણ એકનું સુખજ રહેશે એ વાત-મારા દિવમા ન્તે કોઈદેસાવી શકે તેમ હોય તો હું મારો મત બદલવા તૈયાર છું, પણ મારી સંપૂર્ણ ખાત્રી ન થાય ત્યાંસુધી તો નહિજ.

મારા આ કથનની વિરુદ્ધ એકજ સંયુક્તિક દલીલ થઈ શકે તેમ તે એ કે, કમવિકાસના રાહે અશુભ માત્રનું પરિવર્તન થઇ જઇ એક લક્ષ્યાવધિ વર્ષે પણ એક વખત એવો આવશે ખરોજ કે જ્યારે જગતમા સર્વત્ર શુભ, શુભ ને શુભજ પ્રવર્તી રહ્યું હશે. આ દલીલ દેખીતી તો બહુ સચોટ લાગે છે, અને પ્રભુકૃપાએ જો તે સાચીજ હોત, તો બહુ સારી વાત હતી, પણ તેમા એક મહાન દોષ રહેલો છે. તે દોષ આ છે કે, એ દલીલ કરનાર નિશ્ચયપૂર્વક અગાડિધી માની લે છે કે જગતમા શુભ અને અશુભનું પ્રમાણ દ મેશને માટે ચોક્કસ નક્કી થયેલું છે. મારોકે, શુભ અને અશુભ પ્રત્યેકનું પ્રમાણ સો સોનું છે, અને કમવિકાસાનુસાર દર વર્ષે એક એક અશુભ કમી થાય છે, તો સો વર્ષે એવો સમય આવે ખરો કે જ્યારે સર્વત્ર કેવળ

શુભજ બાકી હોય. પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ તેથી ઉચ્ચ છે. સંસારનો મતિદાસ સાક્ષી પૂરે છે કે, શુભની માફક અશુભ પણ ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામતી વસ્તુ છે નિકૃટમાં નિકૃષ્ટ સંસ્કૃતિવાળા માણસનો દાખલો લઈએ. એ જ ગલમાં વસતો હોય છે. એના સુખના વિષયો બહુ થોડા હોય છે, તેમ એની દુઃખની બાબતો પણ પ્રમાણમાં ઓછી હોય છે, તેનું સુખદુઃખ કેવળ ઇન્દ્રિયજન્ય વિષયોમાં કિમહુના આધારવિહારમાજ સમાયતું હોય છે. એને પૂરતું ખાવાનું નથી મળતું કે મેળ પડે ત્યાં ફરવા ફરવાનું નથી મળતું, સારે એ અસુખી થાય છે. એને ભરપટ્ટે ખાવાનું આપો, સ્વચ્છ દે ફરવા દો, ચઢાય તેનો શિકાર કરવા દો, તો એ પોતાની જાતને સંપૂર્ણ સુખી માનવાનો. કારણ કે એના સુખદુઃખ કેવળ ઇન્દ્રિયોમાજ સમાયેલાં છે. હવે, ધારો કે એજ માણસ વખત જતા મંડકારી બને છે ને જ્ઞાનસંપન્ન થાય છે. એટલે એના સુખના વિષય પણ વધશે. તેની શુદ્ધિ શુદ્ધી હોય છે. એટલે હવે તેને ઇન્દ્રિયસુખ ઉપરાંત શુદ્ધિજન્ય સુખ મેળવવાની ઇચ્છા થાય છે. સુદર કાવ્ય મોઢે કરી તે લગ્નકારવામાં કે ગણિત કે વિજ્ઞાનના કોયડા ઉકેલવામાં, સાર જીવન વ્યતીત કરવામાં પણ તેને આનંદ પડે છે. ઇન્દ્રિયોને સંતોષવા કરતા પણ આ બૌદ્ધિક વિષયોમાં એને વધારે રસ પડે છે. આ વાત તદ્દન માત્રી છે. પરંતુ તેની સાથે એ વાત પણ સાચી છે કે, અમરકારી અવસ્થામાં તેને જે માનસિક માતના કેવળ અગ્નિ હતી, તે માનસિક વેદના પણ અનુભવવાનો હવે તેના જ્ઞાનગુણોને મદાવરે પડ્યો હોય છે. તેથી મનની ધારી વાત ન જનતા તીવ્ર માનસિક કષ્ટ તેને અનુભવવું પડે છે. જોયું ને? પહેલાં એને માનસિક સુખ નહોતું તેમ માનસિક દુઃખ પણ નહોતું અત્યારે હવે એનું સુખનું ક્ષેત્ર વધ્યું છે તેમ દુઃખનું પણ વધ્યું છે. ખીજે એક સહેલો દાખલો લઈએ - ટિબેટમાં લગ્ન, જેવું કંઈ નથી. તેથી લગ્નની ભાવનાને પરિણામે જન્મતી ઈર્ષ્યા કે અદેખાઈ અને તેના દુઃખપરિણામો પણ ત્યાં નથી. આમ છતાં આપણે ખાતીપૂર્વક માનીએ છીએ કે, લગ્નની સ્થિતિ ત્રીપુરપના સ્વચ્છંદી સંબંધ કરતા વધારે ઉચ્ચ કોટિની છે. ટિબેટવાસીઓ બિચારા પત્નીલક્ષ પતિ અને પતિલક્ષ પત્નીના વિશુદ્ધ દાપત્ય રોદતી ખુબીયા અગ્નિ હોય છે, પણ તેની સાથે આપણા સમાજમાં પતિ કે પત્ની બેવડા નીવડતા બેમાથી વધારા રહેવાના મનમાં જે દાઝ ઉત્પન્ન થાય છે, તેનું દુઃખ પણ તેમનાથી અગવ્યું હોય છે - અર્થાત્ લગ્નનો મબ્બતાસૂચક રિવાજ દાખલ કરવાથી દાપત્ય રોદતું મીઠું સુખ તેમને મળે ખર, પણ તેની સાથે તેમને અદેખાઈ અને બેવડાઈમાંથી નીપજતા કડવા દુઃખ માટે પણ દરવાજા મોકળા કરવા પડે.

આ તમાગ દેશ છોડેનીજ વાત કરીએ એ દેશ દુનિયામા મૌથી ધનાઢ્ય તેમજ સૌથી વિનામી છે, જતા એમા દુખનુ પ્રમાણ પણ કેટલું મધુ જલોશ છે તેનો ખ્યાન કરે તમારી પ્રજામા ભેગ ચરકેન યાને ગાડાઓની જેટલી સખ્યા છે, તેવી અન્ય કોઇ પ્રજામા નથી આનું કારણ ખીજુ કંઈજ નથી, સિવાય કે ક્રમવાલસા ને ભોગવાસનાની પ્રમળતા અહીના સમાજમા આ મૂત ભગઇ ગયુ છે કે, માણમે અમુક ધોરણસરજ નેવુ ભેઇએ, અને એ ધોરણ પાછગ તે ધૂમ નાણા ખર્ચે જાય છે અહી એક માણસ વર્ષ દહાડે જેટલી રકમ ખર્ચે છે, તેટલી રકમ એક દિ દવામીને મળતા તેને દોનન મમાન યર્ષ પડે અહી સાદા જીવનનો ઉપદેશ ચાલે તેમ પણ નથી, કારણ કે સમાજમા ખર્ચાગ ધોરણ રૂઢ ચર્ષ ગયુ છે. અહીની આતુનાતુની પરિસ્થિતિજ એવી ચઇ ગઇ છે કે અમુક સ્થાનમા આટલા ખર્ચ વગર ચાલેજ નહિ એથી ઓછામા ચલાવવા જનાર ગિયારાને સમાજના ચાતુ ચક નીચે છુદાઇ મરતુ પડે આ સમાજચક બધેજ અદર્શ એકસરખુ ચાલ્યાજ કરે છે; વિધવાના અમુની કે અનાથની ચીચી-આરીઓની તેને પરવા નથી, બધેજ આ દસા છે તમારી ભોગવાસના અને ભોગસામગ્રી બહુ આગળ વધેની છે, અને તમારો સમાજ પણ ખીજા દેશાક સમાજે કરતા વધારે આકર્ષક છે ખીજા કરતા તમારી પાસે ભોગની સામગ્રીઓ વધારે છે એ વાત માથી, પણ જેમની પાસે તે સામગ્રીઓ તમારા કરતા ઓછી છે, તેમના દુખો પણ તમારા કરતા ઓછા છે આ જાનની દરીન ન્યામુધી લખાવવી હોય ત્યામુધી લખાવી શકીએ તુકામા એટલુજ કહી લઇએ કે, આદર્શ અને અભિનાયા જેમ જેમ ઉજન થતા જાય છે, તેમ તેમ સુખનુ પ્રમાણ પણ વધતુ જાય છે, અને દુખ પણ તેટલુ ઘાકુ થતુ જાય છે મનનગ કે, સુખને દુખ એકગીજાતી જાપાની પેડે અનુસરનારા છે

આમ જતા, દુખ કિવા અશુભનુ પ્રમાણ ઘટતુજ જાય છે, એમ કહેવાનો આગ્રહ કોઇ પકડીજ રાખે, તો તેને સામે સવાન કરીશુ કે, સુખ કિવા શુભનુ પ્રમાણ પણ નથી ઘટતુ એની શી ખાત્રી ? વસ્તુત તો એવો પ્રકાર છે કે અશુભ કિવા દુખ એક બાલુએ ઘટતા જાય છે, તેમ ખીજા બાલુએ તે અનેકગણા વધતા પણ જાય છે સારા કરતા નજળાનો વિખાર વ્યવહારમા પણ વધારે ભેવામા નથી આવતો શુ ? ખરે જોના તો શુભની વૃદ્ધિ અક ગણિતના કમે થાય છે, તો અશુભની વૃદ્ધિ રેખાગણિતના કમે થાય છે એ ન્યાય પ્રમાણે તો શુભ ઘટતુ જઇ અશુભ વૃદ્ધિ મન થાય છે, એવી હુ દલીલ કરે તો શુ ખોટુ ? જોયુને, માયાના ખેલ કેવા

હનગમુવગી હોય છે. શુભ-અશુભ અને સુખ-દુઃખના ભેદમાં એકસગાથે અવિ તપણે આસ્થાજ કરે એનું જ નામ માયા. આ મારો વાદ કેવળ સુખવાદ કે આસ્થાવાદ ન મહેવાય, તેમ કેવળ દુઃખવાદ કે નિરાશાવાદ પણ ન કહેવાય. વેદાત કદાપિ મહેતુજ નથી કે આ સમાર કેવળ દુઃખથીજ ભરેલો છે એમ કહેવું એ સત્યથી વેગળું છે તેજ પ્રમાણે સસારમાં કેવળ સુખ અને આનંદજ ભરેલા છે એમ કહેવું પણ વાજમી નથી માટે આ જગત કેવળ સુખમય છે, કેવળ મધુમય છે યાને તેમાં જ્યાં ત્યાં સુખના આગર સાકર ના ગાગડા, મધના કુડા, મીઠી સુવામવાળા ફૂતોના ફગના વાખ-શય્યા છે તે સૌંદર્યના ગાડેમાડા ભરેલા છે-એવું શિક્ષણ આગકાને આપના વિચાર કરજો એવી જાનતું શિક્ષણ આપવામાં મોગી જૂન થાય છે, કારણ ત્રિપરીન અનુભવ ચતા એના ઉપદેશથી ભરેલા ધર્મશ્રદ્ધાપગથી તેમનો વિશ્વાસ ઉઠી જાય છે વગી એકાદ જાણી ખીજા કરતા વધારે દુઃખી જણાતા એમ ધારી લઈએ કે, બરાજ દુઃખી છે, તો તેમાં પણ એવાજ જૂન થાય છે બધી સસાર આ દૈતભાવથી ભરેલો હોય તેમાં શુભ-અશુભ વગેરે દ્વંદ્વોના એવ મતત આસ્થાજ કરે છે આપણા ઐતિક અનુભવોનો ખાતનો તે આ સસારશ્રી અખાડાપગ એનાતા દ્વંદ્વોના એતોનું જ પરિણામ છે તેમ છતાં આ સુખદુઃખ વગેરે દ્વંદ્વોના મૃચ્છ અગ્નિત્વો છે એમ માની લેજો નહિ કેમકે વસ્તુત તો તે એકજ પદાર્થ હોય બિન્ન બિન્ન વેશે બિન્ન બિન્ન પ્રમાણમાં દેખા દર્શ એક તે એક માણુમના મનમાં બિન્ન બિન્ન ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે-એમ વેદાન્ત આગ્રદર્પૂર્વક જણાવે છે પરિણામે આ દૈતમય ભાસતા બાજ જગતમાં એકત્વ સિદ્ધ કરવું એ વેદાનતું સૌથી અગત્યનું કાર્ય બને છે, અને એ કાર્યમાં તેને સફળતા પણ મળે છે કેટલાક લોકોમાં અને ખામ કરી અમનના ધરાનીઓમાં એક ભોજપણુભરી જૂની માન્યતા હતી કે આ સૃષ્ટિની રચના લના અને જુડા બે દેવોએ ભેગા મળીને કરેલી છે લના દેવે બધી સુખતામયી રચી છે તે જુડા દેવે બધી દુઃખમામયી રચી છે આ ભોજા લોકોની ભોજી કંપનાનો વિચાર કરીએ છીએ, તો તે વળા દેખીતી રીતેજ અસબવિન લાગે છે કાણુ કે એ પ્રમાણેજ બે સૃષ્ટિની રચના થયેલી હોય, તો તો પ્રકૃતિના દરેક નિયમના જબ્બે વિભાગ હોવા જોઈએ, અને એ જબ્બે વિભાગના આનંદ વારા કરતી જદનાતા હોવા જોઈએ સસારપગ જબ્બેનો સમાન અધિમાર ચાલતો હોય અને એકમીજના વિરુદ્ધ કાર્યથી પણ કામ્બે નાગજ ન ચવાની દંડ સમજૂન જબ્બેએ અગાઉથી કંઈ લાવેલી હોય, યાને જબ્બેમાં એટલું અન્ય હોય તોજ આ વાત નલવિત બને એનો અર્થ એ કે, જબ્બેના

ઐશ્વર્યી સૃષ્ટિના એક ભાગમાં ભલા દેવની હ-હાથી, માન્યના દગવે દગથા ખુદાવા હોય છે; ને ખીના ભાગમાં ભુડા દેવની હ-હાથી લાખો જાણુ ભૂખમરના ભોગ રૂઢ પડેલા હોય રે. આવી રીતે એ બન્ને દેવોના કાર્ય પરસ્પર ન અવગાહ પડવા જોઈએ ઐશ્વર્ય હોય, એ કલ્પના ફેટલી બધી અલ્પહિન અને કિલ્લ છે! કલ્પના મિથ્ય છે, છતાં પોતાની કિલ્લ રીતે પણ તે જગતમાં દેખાતો દૈતભાવ પણ વાસ્તવિક ઐશ્વર્યાવ માને એકત્વ સિદ્ધ કરે છે, એમાં તો શક નહિ.

આપણે એ જોઈ લીધું છે કે, કેવળ સુખવાદથી કે કેવળ દુઃખવાદથી જગતની ચથાર્ય આલોચના થઈ શકે તેમ નથી. કારણકે ફેટલીક ધટના એવી છે કે જે દુઃખવાદને રોકા આપે છે. મારે એમજ કહેવું ગ્રામ થાય છે કે, સમારમાં સુખદુઃખનું મિશ્રણ છે. એમાં પ્રકૃતિનો દોષ કાઢવા કોઈ તાપર ચરી; પણ વેદાન સાદે રીતે પ્રકૃતિને માથેથી એ દોષનો દોષનો ઉતારી નાખી આપણા ઉપર મૂકે છે. પરંતુ તેની સાથે એ દોષભારમાંથી મુક્ત થવાની આશા અને ખારી પણ વેદાત આપણને જતાવે છે. વેદાતની એ ખારી તે દુઃખના અસ્તિત્વનો કેવળ હ-કાર કરવો તે નથી સાચી ચાલને સતાડવાનો પ્રયત્ન કરવાનું વેદાત સમજ્યુજ નથી. વેદાત તો વસ્તુસ્થિતિ જેવી હોય તેવી ને તેવી હાથમાં લઈ તડ ને ફડ તેનું પૃથક્કરણ કરવા મૂકી પડે છે, ને તેનું પરિણામ જેવું હોય તેવું સૌને મારે ખુદા કરી દે છે તે મુજબ આ જાગતમાં તે કેવળ નિરાશાવાદી કે કેવળ અજ્ઞેયવાદી ન જનતા મનુષ્યને આ દોષભારમાંથી મુક્ત થવાનો સચોટ ઉપાય રોધી કાઢે છે અને તે ઉપાય વજ જેવા અજળૂત પાયાપર સ્થાપિત છે તેની ખાત્રી કરે છે. ચંદ્રમાં પડડવાની જીદ લઈ બોધા બાળકને ડાનું રાખવા તેને ખરેશી જેવું કંઈ ખાવાનું આપી તેનું મોઢું બંધ કરી દેવું અગર વિજગતની જતી જેવી ખોટી વસ્તુથી તેની આખો આજી નાખીને તેને ચંદ્રનો ભાસ કરાવવો, એ ચોડા વખત મારે બાળકને જૂથ-થાપમાં નાખવાનો ઉપાય છે. પણ એ પોરણ ચોડાજ વખતમાં બાળકના સમજવામાં આવી જાય છે, એટલે તેના જનાવનારની છુદ્ધિ અને જ્ઞાનપરથી તેની આરદા ઉઠી જાય છે. તેવી રિદનિ ઉત્પત્ત થવા ન પામે તેની વેદાત ખાસ સભાજ રાખે છે. મારી તાની ઉમરમાં જનેલો એક દિરસો મને જરાજર થાદ છે. વાત એવી છે કે, એક યુવકનો બાપ પોતાની પાછળ જહોલો વિસ્તાર અને કગાલિયત મૂકીને મરી ગયો; તેથી તે યુવકને નિવારણે પરિવારનું પોષણ કરવાના પણ કાફા પડવા લાગ્યા. બાપના સર્ગ-સખેથી અને મિત્રો પાસે જતા તેને અનુભવ મળ્યો કે તેઓ કહેવાના સચા હોય તેમની પાસેથી કાઢીની પણ મદદ મેળવવાની વકી

નથી. એવી રીતે એ નિગણામા ફૂળેલો હતો, તેવામા તેને એક ધર્મગુરુ અથવા ગૌર મહારાજનો મોટો થાય છે. જાનચીતમા ગોઝ મહારાજ આગળ પોતાનું દુઃખ નિવેદન કરતા, ગૌર મહારાજ તેને આશ્વાસન આપતો કહે છે કે “લાઘ ! જે યશું છે ને થાય છે તે સારા માટે, પ્રભુ જે કરે છે તે આપણા લગ્ના માટેજ હોય છે; એવો વિશ્વાસ રાખી જીવનનાવ દંકાર્યે રાખ. ” ગોઝ મહારાજની આ રીત જૂના ગંધાતા ચાદાપર મોનાનો વરખ ચોટાઠી તેને સંતાડવા જેવી હતી. એક રીતે જોઈએ તો તે પોતાની નજીબાઈ અને અજ્ઞાનતા દર્શાવનારું પગલું હતું. પછી પેલો તરુણ અને ગૌર મહારાજ છૂટા પડ્યા તે બાદ છએક મહિના રહીને પેલા ગૌર મહારાજને ત્યાં પુત્રજન્મ થાય છે તેના આનંદમા ગૌર મહારાજ પોતાના ઝાળખીતા-પારખીતાઓને ચક્ષુપાણી મારે નોતરે છે, નોતરેલી વ્યક્તિઓમા પેલો યુવક પણ હતો. બંધી મંડળી યથારથને ગોઝવાઈ જતા ગૌર મહારાજે ઉભા થઈ પ્રભુની પ્રાર્થના કરતાં ઉદ્ગાર કાઢ્યા કે “ પ્રભુની આ પ્રસાદી માટે હું વારંવાર તેનો પાડ માનું છું, અને તમે સૌ લાઘઓ મારી આ પ્રાર્થનામાં સામેલ થાઓ એમ હવું છું. ” એટલે ચટ દઈને તે તરુણ ઉભો થઈને કહેવા લાગ્યો કે “ સખર, આ પુત્રજન્મનો પ્રસંગ દુઃખદાયી હોઈ તેમાં પ્રભુનો પાડ માનવા જેવું કંઈ નથી. ” બધા વ્યક્તિ ડાળે તે તરુણ સામે જોવા લાગ્યા અને ગૌર મહારાજે તેને પૂછ્યું કે “ કેમ લાઘ ! તુ એમ કેમ જોલે છે ? ” તેના જવાબમા તરુણે કહ્યું કે “ મારા પિતાનું અવસાન થયું એ દેખીતો દુઃખદ બનાવ હતો, છતાં આપે મને તે વખતે કહ્યું હતું કે ‘ જે યશું છે તે સાઈ યશું છે એમ સમજ; ’ તો એ ન્યાયે આ પુત્રજન્મ દેખીતો શુભ પ્રસંગ છે પણ વસ્તુતઃ તો તે દુઃખદ હોવો જોઈએ ના ? ” અર્થાત્ કે આવી રીતે દુઃખોને દાખી રાખવાથી તે કદાપિ મટવાના નથી. મરે જતે લગ્ના થાઓ અને સંકટગ્રસ્ત વ્યક્તિઓ પ્રત્યે લક્ષમનસાઈ ને દયા ધરાવતા બનો. ટાપટીપ કે અન્ય આચાર્યનાથી દુઃખોને ઠાંકી રાખવાનો પ્રયત્ન કરવો વૃથા છે, એથી આ ભવરોગ ટળે તેમ નથી. એના નિવારણ માટેનો રાખખાણ ઇલાજ તો એજ છે કે, સંસારથી પર બનો.

આના ઉપાયની આશ્રયના કરતા વેદાંત કહે છે કે, આ દુનિયા શુભ-અશુભના મિશ્રણની બનેલી છે યાને સંસારમાં સુખ ને દુઃખનું મિશ્રણ લાગેલું છે. જ્યાં જ્યાં સુખનો લાસ થતો દશે, ત્યાં ત્યાં દુઃખ પણ જાણાઈપે દાગર હોવાનુંજ; કિન્તુ સુખદુઃખના આ વ્યક્ત ભાવોની પાછળ ને તેની પાર, આ સઘળા દેખીતા વિરોધી ભાવોની પૂઠળ ને પર એકત્વ રહેલું છે એમ વેદાંત જોળા કાઢે

હો, અને જાહેર કરે છે કે “આ નિર્નારિક અશુભમાનનો ત્યાગ કરો, તેન મિશ્રિત ગુણ માનનો પણ ત્યાગ કરો-બાને સ્નારિક નુબ-કુબોને તરખી રીતે પાંદરો” તો તો પછી નાહી પૂ-દે? એમ કાંઈ પૂછશે. તેના બુધામાના વેદ ત કહે છે કે “ગુણ અને અગુણ ભાવે ની પાછળ એક એક વસ્તુ -દેહી છે, કે ને તમારી પોતાની છે. એ વસ્તુ ને તમાર આત્મસ્વરૂપ છે, ને તેજ ખરું અસ્તિત્વ છે એ ખરું અસ્તિત્વ-એ આત્મસ્વરૂપ ગુણ અગુણ ભાવે દેખા દે છે” આ સત્ય પ્રથમ પાછળ તો પછીજ ખરા આશાવાતી વિવા હજીવાદી જતી સકારો તે પટેલા કાંપિ નદિ કેનકે એ સત્ય સ્વરૂપને જોળખ્યા પછી અસ્તિત્વનાત્રે તમે પોતાને વચ વર્તારી શકો, માને જ્યાંપર તમારો કાણુ સ્વરૂપો મારે એ સમજાવ્યું જાવો પર પ્રથમ કાણુ મેળવો, તેનને જીતો, એટલે પછી તમ ના આત્મસ્વરૂપને યદ્યે-છ રીતે પ્રકાશવની છૂટ મળશે મટે પ્રથમ પોતાના પડના મહીક જનો, હો અને આ પ્રકૃતિના કમદાના પાશમાંથી નુબ જનો પ્રકૃતિના નિધનોની સત્તામાંથી બેધકક પતાર ૨૮ જાઓ, કેમકે વાસ્તવિક રીતે એ નિધનોની તમાનાપર કુલ્લ અત્તા ન દેહ તે પોતેજ તમાર અંગ છે તેથી તૈયા પ્રથમ એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થો કે તમે પ્રકૃતિના દાન નથી, કદાપિ હતા નહિ તેમ કદી ચવાના પણ નથી આ પ્રકૃતિ ઉપલક દષ્ટિએ તમને અનત અને અસીમ ભાતની હશે, પણ વસ્તુત તે અનત નથી, પણ સાત અને મતાન છે-એટલી સાત અને સસીમ કે જાણે મહાનાવરના એક જિહુ તનાર આત્મ સ્વરૂપ, એ મહામાગ અને પ્રકૃતિ તે એનુ એક જિહુમાત તનાર સ્વરૂપ આ સૂર્ય, ચંદ્ર અને નક્ષત્રોથી પણ પર છે એ વાન ચંદ્ર થી પીછાનતા થાઓ, એટલે પછી ગુણ અને અગુણ ભાવોપર તમારો કાણુ જામશે એમ થવા તમારી આખો આગળનુ આપુ દમ્યજ પલટાઈ જશે અને તમારા મુખમાંથી એકાએક ઉદ્યાર નીકળી પડશે કે ‘અરો’ આ ગુણ ભાવો કેમલા ને અગુણ ભાવો કેવા અદ્ભુત”

વેદ તનો ઉપદેશ આવો છે, અને એજ અનુબને સિદ્ધે લદાવળ દેખ્યા માથી કિ જહુના જ્વરોજનાથી અંગ સ્વાને ખરો દલાજ છે સરીરપદ નીકળેલા સ્વાદાને નોનાના વ-ખથી તત્તાડી અખત અને સાદા મોટા ચતા જાય તેમ તેમ તેમના પર નોટાને મોટા પદ્ય નોટાડવા જેવો જલિછનાભર્યો ઉપાય વેદાત સ્વરૂપે નથી આ જીવન એ એક વ્યૂદ અંગ કાયડો છે, ને તેને અપણે બેદવનો છે બીજા શબ્દમાં કદીએ તો આત્મને દેવથી કુમેલ કેદાનુ પ્રાપ્ત થયેલુ છે, ને તેમાંથી તનારે તેને કુખ મરવાને

છે દિ મતભેર આગળ વધો ને કેદખાનાને ભેરી છૂટકારાનો દમ ખેચો એવી દિવાલો વજની બનેલી હોય તોપણ ચિંતા રાખવાનું કારણ નથી, કેમકે આત્મા વજથી પણ વધારે શક્તિવાન છે. વળી વેદાતની બીજી ખુબી એ કે, આપણા દુઝોની જવાબદારી તે બીજા દેવના પર દોશી ન હોતા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવી દે છે કે, મનુષ્ય પોનેજ પોતાનો જાગૃત્વવિધતા છે તમે પોતેજ પોતાની જાતને દુખી બનાવો છો; સાર નરતુ વચેરના કર્તા તમે પોતેજ છો. પરંતુ આત્મારે વાત એવી છે કે, તમે પોતાની આખો આડે પોતાના હાથ શખી ચૂક્યા છે ને ખાસી જમરાણુ મચાવો છો કે અધાર છે, અધાર છે; કંઈ દેખાતુ નથી, દેખાતુ નથી. હાથ ખસેલી શ્વે એટલે અજવાણુ અપોઆપ દેખાવા માડશે. તમે સ્વયંભ્યોનિસ્વરૂપ છો, તમે પોતે પહેલેથીજ પૂર્ણ છો. આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થનાજ આપણને પ્રતીત થાય છે કે, મૃત્યોઃ સ સૃત્યુમાજ્ઞોતિ ય દદ્ધ નાન્વેષ પદ્યતિ—એટલે કે અહીં આ શોકમાં પદ્યતને ખેજનાર માણુમ મૃત્યુપરંખગનો ભોગ બને છે. એ જુલિવાન્ય સાવ સાચુ છે. મિથ્યા બહુત્વને ડેહાણે એકત્વ અનુભવી મુક્ત ધાઓ-એજ ભવમુક્તિનો સાચો માર્ગ છે.

આ ડેહાણે દવે કોઇ મવાવ કરશે કે, એ એકત્વને નિદાણાય શી રીતે ? તો કે ઇન્દ્રિયેથી નહિ, પણ મનથી. મન સામાન્ય રીતે જો કે અતિ અચળ, ભ્રાત અને નિર્જળ હોઈ મહેજમા આમતેમ દોરાઈ જાય તેવું છે, તથાપિ એજ મનને મુક્તિપૂર્વક સ્વપ્ન બનાવી તેના દારા એ એકત્વની, એ જ્ઞાનમય પરમ સ્વરૂપની ઝાખી કરી શકાય છે; અને એ ઝાખી પ્રાપ્ત થતા આપણો જન્મમરણનો દેરો પણ રૂળી જાય છે પર્વતપર વરસતા વરસાદનું પાણી પર્વતની બાજુઓપરથી જેમ જૂદા જૂદા પ્રવાહોમાં નીચે ભૂમિપર વહી આવે છે, તેમ આ જન્મતમા જલ્લાતી મર્વ શક્તિઓ વે એકજ પરમ તત્ત્વમાથી પ્રાદુર્ભૂત થયેલી છે—અર્થાત્ કે પર્વતપરથી વહેતા જૂદા જૂદા પ્રવાહો જેમ એકજ વરસાદના પરિણામરૂપ છે, તેમ જન્મતમા જલ્લાતી લિન્ન લિન્ન શક્તિઓ અને હથેલીઓ પણ તે એકમદ્વિતીયમ્ તત્ત્વના પરિણામરૂપ છે. વરસાદનું પાણી જેમ એક હોવા છતાં પર્વતપર પડવાથી લિન્ન લિન્ન પ્રવાહોમાં પરિણમે છે, તેમ એકત્વ માવાપર પડવાથી બહુત્વમાં પરિણમ્યુ છે. એ બહુત્વ ખરી વસ્તુ નથી, માટે તેની પાછળ દોડવાનું છોડી દો, ને મૂળ વસ્તુ જે એકત્વ તેની તરફ વલો. કારણ કે કોપનિપદની દે મી વહીના બીજા જોડમાં કન્યુ છે તેમ એજ દસશે યાને આત્મા મગનમાં ધૂમતા સૂર્યપ્રદિ મોવડોમાં, અંતરિક્ષમાં વહેતા વાયુમાં, વડના અગ્નિમાં-રે ! વિશ્વભરમાં વ્યાપેલો છે. એજ

एकमद्वितीयम् परमतत्त्व जगत्मा तेभ रथगमा, मनुष्यमा तेभ
जनावरमा, जडमा ने येतनमा, अतिथिमा ने क्षिमुकमा अने अलु
એ અલુમા વ્યાપેતુ છે. એ મહાન છે, એ પરમ પવિત્ર પુરાણ
પુરુષ છે વળી અગ્નિતત્ત્વ એકજ હોવા છતા જૂતળપર આવતા દાસ
વસ્તુના રૂપભેદથી ભિન્ન ભિન્ન રૂપ ધારણ કરે છે, અને વાયુતત્ત્વ પણ
એકજ હોવા છતા બુવનની વિવિધ વસ્તુઓના સંયોગથી તે તે
વસ્તુરૂપ બાંધે છે. આભેદનું તેજ મુજબ સર્વ જૂતરથ અંતરાત્મા
એકજ હોવા છતા વસ્તુભેદને લીધે તે તે વસ્તુસ્વરૂપ બાંધે છે.
એકજ તત્ત્વ સત્ત્વરાચર સકળ વસ્તુઓની અદર તેમજ તેમની બહાર
પણ છે પરંતુ આ વાત તમને પૂરેપૂરી તો ત્યારેજ સમજાશે કે
જ્યારે તમે આ એકત્વને અનુભવથી પિછાનશો, તે પહેલા નહિ.
પછી તો તમને જ્યાં ને ત્યાં આનંદ આનંદ જણાશે, કેમકે બધે
જ ઠેકાણે તે આનંદમય તત્ત્વ રહેલું છે

હવે આ ઠેકાણે કોઇ શકા ઉઠાવજે કે, એ વિશુદ્ધ સચ્ચિદા-
નંદ આત્મા સત્ત્વરાચર સૃષ્ટિભાગમાં વ્યાપેલો છે એ તમાર કહેવું
સાચુ હોય, તો પછી એ આત્માને કુળ કેમ ભોગવવું પડે છે
અને એ અપવિત્ર કેમ બને છે ? આના સમાવાનમાં ઉપનિષદ
કહે છે કે, આત્માને કદાપિ કુખાનુભવ કરવો પડતો નથી સૂર્ય
બધા નેત્રની દૃષ્ટિશક્તિનું કારણ છે, પણ કોઇ નેત્રને ઇન્દ્રિય
અતા યાને તેની દૃષ્ટિશક્તિ નહિ થઇ જાય, તોપણ સૂર્ય જે દૃષ્ટિ
શક્તિનું આદિકારણ છે તેમાં મિનક્રય ઉણપ આવતી નથી. તેવીજ
રીતે શારીરિક કે આલુનાલુના બીજા કુખોની જરાપે અસર
આત્માપર થતી નથી મને કમળાનો વ્યાધિ લાગ્યું પડે અને તેથી
સંધળું પીળું પીળું દેખાય, પણ તેથી સૂર્યના પોતાના તેજમાં કંઈ
વિકાર થતો નથી, તેવી રીતે આત્માની બાહ્યતા પણ સમજવાનું છે.
માટે આત્મા અપવિત્ર બને છે કેવા તેને કુળ ભોગવવા પડે છે,
એવા શકાને મનમાંથી તિતાળવિ આપી દો. આ એકત્વ કે જે બદ્ધ-
ત્વરૂપે બાંધે છે, તે એકત્વજ-એ પરમ તત્ત્વજ આ જગતનું
ઉત્પાદક અને શાસક છે, અને તેજ જૂતમાત્રના અંતરપ્રદેશમાં
રહેતું છે એ રીતે જે જ્ઞાનીઓ તેને નિહાળે છે, આત્માતા પણ
આત્માત્મા જે સત્ત્વ તત્ત્વને સાક્ષાત્કાર કરે છે તેમજેજ સત્ત્વ
શાંતિની પ્રાપ્તિ થાય છે, બીજાને નહિ તે નહિજ. આ
અનિલ વસ્તુઓની અદર પણ એ નિત્ય વસ્તુને જેઓ નિહાળે
છે, આ નાશવત જગતમાં પણ એ અવિનાશી તત્ત્વને જેઓ
પિછાને છે, આ બદ્ધત્વમાં પણ એકત્વનો સાક્ષાત્કાર જેમને થાય
છે અને જેઓ તે નિલ, અવિનાશી એકત્વનેજ પોતાના આત્માના
પણ આત્મારૂપે અનુભવે છે, તેઓજ અચળ ને અનંત શાંતિ-

ના અધિકારી થાય છે; ખીજાં નહિ તે નહિજ ત્યારે એને કયા અને કયા બાતી લાઈને દુઢવો—જૂલોકમાં, સૂર્યલોકમાં, ચંદ્ર-લોકમાં કે અન્ય ગોળકોમાં? ના, એને એના સ્થાનમાં દુઢો કે ન્યા સૂર્ય, ચંદ્ર કે તારાગણોનો પ્રકાશ કામ આવતો નથી, અને ન્યા વિજળીના ઝળકાવતું તેજ પણ નકામું છે—તોપછી આ મત્સ્ય-લોકના દીપકનું તો ગળુજ શું? એના પ્રકાશથીજ પ્રકાશના આ સાધનો પ્રકાશે છે એવુંજ તેજ તેમણે લીધું લીધું છે, કિંબલૂના એજ તેમની માન્યતા પ્રકારે છે. આ ઉપમા ઉપરાંત બીજી પણ એક સુદૃઢ ઉપમા, આ પરમ તારના સમઘમાં ઉપનિષદમાં આપાઈ છે. તે એવી કે, પરબલ એ એક સનાતન વટવૃક્ષ છે. તે બધાનું મૂળ થઈ હોઈ તેમાંથી બિન્ન બિન્ન શાખાઓ ફૂટીને વિશ્વરૂપમાં પરિભ્રમી છે ફેરમાત્ર એટલો કે, તેનું મૂળ ઉપરની બાજુએ છે ને શાખાઓ નીચેની બાજુએ ફેલાયેલી છે આ ઉપમા તમારામાંથી જે લોકોએ હિંદુસ્થાન દેશમાં ઉગતા વડના ઝાડને અને તેના વિસ્તારને જોયા હશે, તેમનાથી જરાનર સમજશે.

વેદના બ્રહ્મજ્ઞાનમાં જૂન જૂના સ્વર્ગની કથાઓ છે; પણ ઉપનિષદજ્ઞાનમાં એ સ્વર્ગોમાં જવાની કલ્પનાનો સદ તરત્યાગ કરવામાં આવ્યો છે હ્રદયલોકમાં કે વરુણલોકમાં જવાથી બ્રહ્મનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે, એવું નથી એ અત્યુત આનંદ તો આપણા આત્માની અંદરજ રહેલો છે. સ્વર્ગના નામોનો કંઈ અર્થ નથી આ પરલોકોને અર્થ એટલોજ કે, સાક્ષાત્કાર અથવા બ્રહ્મદર્શનની જુદી જુદી શૃંગિકાઓ. પિતૃલોકમાં યનાર બ્રહ્મદર્શન સ્વપ્નસૃષ્ટિની યાદ કે આહુ હોય છે, મધ્યલોકમાં યતુ બ્રહ્મદર્શન જળાદી અદર દેખાતા પ્રતિ-બિંબ જેવું અસ્થિર અને અસ્પષ્ટ હોય છે, અક્ષયલોક કે જે ઉચ્ચ મા ઉચી સ્વર્ગભાવના છે તેમાં યનાર બ્રહ્મદર્શન તેજ અને હાયાના જેવું ચોખ્ખું હોય છે, પણ હજી જોઈએ તેવું સ્પષ્ટ નહિ. તેજ અને હાયા જેમ જૂદા પડી આવે છે, તેમ અક્ષયલોકમાં યનાર બ્રહ્મદર્શનમાં બ્રહ્મ અને જગત્ પ્રથમ પડી જાય છે આરસી-ના જેવું ચોખ્ખું, પૂર્ણ અને સ્થિર બ્રહ્મદર્શન તો આપણા અંતરાત્મામાં યાય છે, તેથી ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ સ્વર્ગલોક કરતા પણ ઉચ્ચ સ્વર્ગ આપણા પાતાના આત્મામાં રહેલું છે વેદાત કહે છે તેમ આપણો આત્માજ સંઘળા દેવદેવતા અને સ્વયે કરતા ચઢીઆતું પૂજનનું યાત્રે બ્રહ્મદર્શનનું ધામ છે, કેમકે બ્રહ્મદર્શન આપણા અંતરાત્મામાં જેટલું સ્પષ્ટ અને સપૂર્ણ થાય છે, તેટલું કોઈ સ્વર્ગમાં કોઈ કાલે થતું નથી સુખની શોધમાં મનુષ્યો બધી વાર સ્થાનાતર કરે છે, પણ આ આત્મદર્શનની શોધમાં એવા સ્થાનાતરનો કશો ઉપયોગ નથી. હું મારા દેશ-હિંદમાં હતો ત્યારે

મને લાગેલું કે નિર્જન સુશામા વિવાસ કરવાથી મને વ્યહાન હતા
 સ્પષ્ટ દર્શન થશે; પણ તેણે કેઈ જન્મ નહિ પછી મેં ધાર્યું કે,
 અરણ્યમાં રહેવાથી મને તે લાભ મળશે, પણ તેમાં મારે નિરાશ
 થવું પડ્યું પછી વળી લાગ્યું કે, તીર્થસ્થાન કારીધામમાં જવાથી
 મારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ થશે, પણ ત્યારે મારે નાસીપાસ થવું પડ્યું.
 મુશ્કેલી બધી એકની એકજ હતી અને તે એ કે, આપણે જ્યાં જઈએ
 છીએ ત્યાં આપણી ચેતાની સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી લઈએ છીએ કે
 જાતે અસાધુ કે ભૂડો હોઈ, તો જગત સમસ્ત મને અસાધુ કે
 ભૂડું જાણે છે બધાય ભેદમાં યાને સ્વર્ગમાં સુદા આ નિયમ
 મવતે છે મરણ પછી જો મારું સર્જનમાં જન્મનું થાય, તો ત્યાં
 પણ મને એવોજ અનુભવ થવાનો. કારણ કે હું જાતે સુધર્મા વગર
 સુદા, જગલ, કાશી કે રવળમાં જન્મ નો કશો અર્થ નથી, અને
 જો હું મારીજ અરસી કહેવા મનને સાફ કરી લઉં, તો પછી હું
 મને ત્યાં વસતો હું જોયે તું થયું ? સત્યનું પ્રતિબિંબ મને જોતું
 છે તેવું જ પ્રાપ્ત થવું મારે આત્મલક્ષ્મીને વારતે અર્ધ તરી
 ફાડાફાડી કરવી યાને સ્થાનાવર કેલુ કેવળ જ્યાં છે, શક્તિનો
 વ્યવમાત્ર છે એ શક્તિને જેમ નિરર્થક વાપર્યો કરતા મનુષ્યો
 આરસીને સ્વચ્છ કરવામાં વાપરવી વધારે લાભકારી છે આજ
 વિચાર કઠોપનિપટના નીચેના પાઠમાં રહ્યોયો છે -

न संदृशेति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यत कथनैतम् ।
 हृदा मनीषा मनसाभिक्रमो य एतादृदुरमृतास्ते भवन्ति ॥

અર્થાત્ એનું રૂપ દેશનનો વિચાર નથી કેલપણ તેને આ
 મર્મશ્રુત્યોથી જોઈ શકતું નથી શુદ્ધ હૃદય, સશબ્દિત શુદ્ધિ અને
 સાફ મનદારાજ તેનું દર્શન શક્ય બને છે જો આત્માને આ આત્મ
 દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે તે અમર જની જાય છે

મમા ઉનાગાની મારી ગજબોજ ઉપરની વ્યાખ્યાનમાળા
 જેમણે સામળી દશે, તેમની બધું મારે એ જણાવનારું કે હિંમત
 સમજી છું કે, એ રાજ્યોજ આ જ્ઞાનમૈથલી કેવળ વિજ પ્રકારનો છે
 આ જ્ઞાનમૈથ કે જેની આપણે અત્યાર આલામન કરી રહ્યા
 છીએ, તેમાં મુખ્ય વાત હિંમતનિમિત્તની છે જ્યારે તમામ હિંમતો
 વધ યજ જગ છે, કિંબલુના તેજો આપણી દાસીઓ બની જાય
 અને જ્યારે તેજો આપણા મનને કિંમિત્ત પણ ગદ્યાયમન કરવાની
 શક્તિ ન ધરાવે, ત્યારેજ આપણે સિદ્ધિનોથી ચલા કહેવાઈએ, અને
 ત્યારેજ આપણને પરમ ગતિની પ્રાપ્તિ થાય હવેમાં પર કરી
 રહેની કામનામાત્રને દેશવટે દેરામાં આવે ત્યારેજ મર્ત્ય મની
 અમર્ત્ય બનાવ, અને આ લોકમાજ એકલને પમાય, યાને ગુપ્ત
 મુક્ત બનાવ. મારાસ કે, હૃદયની અચિએનો વિચારે થતા આ

લોકમાંજ મર્ત્ત આદ્યીને અમરતાની લક્ષણ થાય છે

દરે આ દેકણે થોડોક ખીન્ને ખુણાએ કરવાની જરૂર છે. સાધારણ રીતે તમને એમ સમજાવવામા આવશે કે 'આ વેદાંત તેમજ અન્યાન્ય બારતીય દર્શનશાસ્ત્રો આ જગત અને તેના બેચોને છોડી તેનાથી પર ખીજે કંઈ જવાનો ઉપદેશ આપે છે.' આ જગતને છોડી ખીજે કંઈ જવાનું છે એવું, માની લેવું કેવળ બૂલબરેણું છે. અમારું વેદાંત કે તત્ત્વજ્ઞાન શી વસ્તુ છે તેનો જેમને ખિલકુશ ખ્યાલ નથી અગર તેને સમજવા પૂરતાં જેમણે લેણું નથી, તેવા સાવ ભેદ લોકોજ એવો મિથ્યા બકવાલ કરશે બાકી, અમારા શાસ્ત્રોમા તો સાદું ચપ્પોમાં નિશ્પણુ ગણેણું છે કે, અમારા તત્ત્વજ્ઞેતાઓ આત્મસોધ માટે ખીજ દુનિયામા જવાનું કહેવાજ નથી. ઉત્તરપક્ષે તેઓ સ્વર્ગ વગેરે અપર લોકોને એમ કહીને ઉતારી પાડતા જોવામા આવે છે કે, એ અપર લોકોમાના જીવન અને આનંદ પણ અશ્વજની છે. ખરી વાત એમ છે કે, આપણે જ્યાંસુધી નિર્બંજના નિર્બંજ રહીશું, ત્યાંસુધી આપણને સ્વર્ગ કે નરક જોવા અપરલોકમા આમડું પડવાનુંજ બાકી, સત્યલોક તો અહીંજ છે; આપણે આત્મપ્રદેશ એજ સત્યલોક. વળી અમારા શાસ્ત્રમા એમ પણ ભાવપૂર્વક જણાવવામા આવ્યું છે કે, આત્મહત્યા કરવાથી પણ આત્મતત્ત્વને અવગ કરી રાકાઈ નથી, એટલે કે જન્મમરણનો ફેરા તો કાયમતો કાયમજ રહે છે. અમે હિંદુઓ તમારા પાશ્ચાત્ય લોકો જેટલાજ બધવારદશ છીએ. તદ્વાત જે છે તે એજ કે, જન્મસંજ્ઞાથી અમારા વિચારો તમારાથી નિરાળા છે તમે લોકો કહો છો કે, ગ્દેવા માટે સારા સાગ મહાન બાધવા જોઇએ, સારા અન્નવજ મળવા જોઇએ તથા અમુક પ્રકારની ફળવણી ને અમુક પ્રકારનો શુદ્ધિવિકાસ હોનાજ જોઇએ. આ બાબતમા તમે લોકો બહુ અતુર છો, પણ એ ઉપાધિઓમાજ તમારું આખું જીવન બળીન થઇ ગય છે. અમે હિંદુઓ કહીએ છીએ કે, રહેણને હુંપક હોય કે ન હોય, પહેરવાને લગેટી હોય કે ન હોય, ખાવાને કંદમૂળ હોય કે ન હોય તેની પરવા નહિ, પરંતુ મહેતાન જે આત્મજ્ઞાન છે, તેનો આનંદ મેળવવું આ જીવન સરખાય છે ને તે પ્રવત્તમાજ તે વ્યતીત થવું જોઇએ. અમેરિકામા એક પ્રસિદ્ધ અજોષવાદી છે તે જુદરમ મોટા સન્નગત હોઈ સારા વક્તા છે. તે ધર્મ ઉપર વ્યાખ્યાન આપી શ્રોતાઓના મનપર એમ દસાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે કે 'ધર્મ' એ કેવળ ધર્તીય છે. ખીજ દુનિયાઓ વિને આપણે નાહકના માથા સા માટે ફાડ્યા ?' ચેતાના આ કચનની પુષ્ટિમા તે આ ઉપજનો ઉપયોગ કરે છે કે 'નારંગી વાને રસની ખરી કૃષ્ણી અટી' આ દુનિયામાંજ છે, અને

તેમથી જોઈએ અને જોઈએ તસ આપણે ત્રીનોત્રી લેવાનો છે' એક પાર મર તેનો મજબૂત થયુ ત્યારે મેં તેને કહ્યું કે, 'જાઈ' તમારી સાથે હું જિનકુલ સહમત છું મારી પાને પણ એક રૂજ છે કે જેનો તમામ તત્ત્વ નીનોત્રી લેવા છ હું છું તમારી તે મરી વન્ને મળ્યો હોય, તે તે રૂજની પનદગીની નાજનમા જે તમને નારગી ગમે છે ને મને કેરી ગમે તે તમને લાગે છે કે, આ જગતમા જીવન, ખાનું પીતુ એમા કૌનિય વિદાનમા કહક પ્રાવીણ્ય મેળવવું-એ મનુષ્યજનના સાર્થક્યની અવધિ છે પણ તે વાત બધાની સહજિને ગમવીજ નો એ એમ કહેવાનો તમને જરાય અધિકાર નથી અને પોતાને તો એ આસની માટી જોઈથી પણ કિમત નથી એક રૂજનું ગાડપત્તીનીએ બૂમિધર પાતન કયા નિયમને આધારે થાય છે કે વિદ્યુવના પ્રવાહનો વહારો સ્નાયુઓને કેમ લાગે છે, એટલુજ જ્ઞાન અને આ જગતમા સજવાનુ હોય તો મને જીવવાનું પેર જેવું અમાર સામે ને હું આત્મસાજ મ્ની લઈ મારે વસ્તુઓનું કામ નથી, પણ વસ્તુઓના અતરસ જાવનુ મને મૂળ મુદ્દાનું કામ છે તમારા અભ્યાસના વિષય જીવનના અમ્લ લાભ છે, સારે મારે અભ્યાસનો વિષય ખુદ જીવનતત્ત્વ વિષે છે મારી ઈન્સાફી અને સીખવાડે છે કે 'ત્યારે એ આત્મ તત્ત્વનેજ જોળખવું ને સ્વર્ગ નર અને એવા બીજા વડેમે આ પૃથ્વી જોઈલા અલિત્તવાળા હોય, તો પણ તેમનો આશ તારા મુખજમ્યાં તારે માટી નાખવો' મરે મારે તો આ જીવનના અતરનું માને તેના જાવનું, અને નહિ કે તેના આદિભાવોનું જ્ઞાન મેળવવું છે મારે તે દરેક વસ્તુનું કારણ જાણવું છે, રીતો નહિ રીતોની મ કાઢત લાલ જ ગીઠા મ્નો મરે તમારે એ દેશવાસી કહેતો હતો કે જે વખતે ધૂમપાન થતો હોડે તે વખતે કોઈ આવીને નને લખવનું કહે અને હું લખવા ભેલ, તો મારાથી ધૂમપાનનું શ અજ લખાય' અર્થાત્ કે વિજ્ઞાનની ધૂન તમારામા ખટુઆથી જતેલી છે વિરતવેતા થયુ એ જલ્લ સારી અને ઉત્તમ વાત છે, પ્રજાકુપ આ વૈર તિડો પગ કિનરો ને તેમને વિજય મળે, એવી મારી આછી છે પણ જ્યારે કોઈ એમ કહે કે, પદાર્થ-વિજ્ઞાનમાજ ખયુ જીવનતત્ત્વ આવી જાય છે, તો તે મૂર્ખા થયું ખોલે છે અને જીવનના મૂળ વસ્તુને ચાને હ-એ પોતાને જાણવના અભાગ મરે છે, એમજ સમજવું જોઈએ તમાર અધ્યાનનું ખયુજ જ્ઞાન-અધીજ વિદ્યા પામવય નું ધતીવ છે એવી દલીલ પણ હું કરી રહુ અત્યારે તમે જે સીખી રહ્યા છો, તે જીવનના જિન જિન અવિભાવિવિષે શીખી નહા હા, અને તેથી જીવન શી વસ્તુ છે એમ હું તમને ખુલ્લુ તો વમે કહેશો કે "અમને તેની

ખબર નથી માટે તમારે ભૌતિક અધ્યયન તમને મુખારક હો, મને મારે રસ્તે વિચરના હો.

હું મારા પોતાના માર્યામાં મારી પોતાની રીતે અત્યંત કુશળ છું જે સર્વવ્યવહારક્ષતા તમારા પાશ્ચાત્ય મુનિકામાં રહેતી છે, એવો તમારો ખ્યાન હોય તો તે બેહદો યાને અર્થ વગરનો છે તમારી વ્યવહારકુશળતા એક બાબતમાં છે ને મારી બીજી બાબતમાં છે મનુષ્યો જેમ લિન્ન લિન્ન પ્રકારના હોય છે તેમ મન પણ લિન્ન લિન્ન પ્રકારના હોય છે હિંદુસ્થાનમાં જે કોઈને કંચુ હોય કે, દેહાન સુધી એક પગ પર ઉભા રહેવાથી તને સત્યની પ્રાપ્તિ થશે, તો તે શખ્સ એ મોઢાને માથે ચઢાવશે તે તે મુજબ વર્તશે પણ ખરો તેનાથી ઉપર અહીં પશ્ચિમમાં જે ખબર પડે કે, અમુક અમુક આદેશના જ ગતી પ્રદેશમાં કોઈ ઠેકાણે સોનાની ખાણ નીકળે તેમ છે, તો દુનિયા જણ સોનાની લાલસાથી છાદ્મીના જેખમ ખેડે છે, પણ તેમાં વિજય તો કોઈકનેજ મળે છે એજ સહસ્રાવધિ મનુષ્યોને કેળવીને તાર કહેવામાં આ મુ હોય છે કે 'તમારે આત્મા છે' પણ એ આત્મની દરકાર લેવાનું કામ દેવળનેજ સુપ્રત કરીને તેઓ સતોષ પામે છે સોનાની શોધ માટે જ્ઞાન સાથે જ પનાવનારા પૈકી આત્માની શોધ માટે કેઈજ તૈયાર થતું નથી અમારા હિંદુના સખધમાં તેથી ઉપર જેવામાં આવશે એને જે કોઈ સોના । ખાણને પસા દેખાડી સાહસ ખેડવાનું કહેશે, તો તે નરભક્ષક જ ગળીઓના પ્રદેશમાં જવાનો ઇન્કાર કરશે અને કહેશે કે 'રે બાપ ! એ જગનીઓ મારીને ખાઈ જાય પણ એજ માણસને જે કહેવામાં આવે કે, અમુક અમુક પહાડની ટોચપરની શુકામાં પરમાત્મદર્શન પ્રાપ્તનાર એક અમતકારી મહાત્મા રહે છે, તો તે તત્કાળ તે મહાત્માની રસાદી મેળવવાના લોકો ગમે તેવું જેખમ ખેડવા પણ તૈયાર થશે આ બંને પ્રકારના મનુષ્યો વ્યવહારદક્ષ કહેવાય પણ તમારી બૂન અહીં થાય કે, જગતના સ્થૂળ વિષયો નેજ તમે આ છાદ્મીનું સર્વસ્વ ગણી બેઠા છો, પણ તમારા સ્ખમ અને આનંદના વિષય નાશવત ઈન્દ્રિયપદાર્થો છ એ પદાર્થોમાં નિત્ય એવી કોઈ ચીજ નથી અને તેથી તેમને વળગી રહેવાથી તમારા હું ખોતી વૃદ્ધિ ને વૃદ્ધિ થતી રહે છે જ્યારે મારો સુખનો વિષય મને અનંત શાંતિ અપાવનારો નીવડે છે

તમારી માન્યત ખોતી છે એમ હું નથી કહેતો તમને તે મુખારક નીવડે । તેમાંથી તમને પરમ નાજ અને કે નાણની પ્રાપ્તિ થાય' પરંતુ તેથી મારા મનને તમારે તગ્છોડવો કે નિદ્વો જેમ્મ નહિ મારો માર્ગ પણ મારા જાવ પ્રમાણે સંપૂર્ણ વ્યાવહારિક છે આપણે જ્યાં આપણા મત ય મુજબ આપણું કાર્ય આગળ

ચલાવીએ છું હજુ છું કે, કેજી કરે ને આપણુ બને પક્ષોની માન્યતા સરખી વ્યાવહારિક દરે નેવા પશુ કેટલાક વૈજ્ઞાનિકો મારા ભેદમાં આપ્યા છે કે જેઓ વિજ્ઞાનવેત્તાનરીકે તેમજ તત્ત્વ-ચિંતકતરીકે એકસરખા કુલજા છે આથી હું ઉગે-ધરાતું છું કે, કાળે કરીને આખોએ માનવસમાજ એ બને બદલતોમાં સારખે વ્યવહારદક્ષ બનશે તૂપાપર રાખેલા વડતણુમાનું પાણી જમારે ઉકળવા માડે છે, ત્યારે પહેલા તો પાણીની સપાટીપર એક પરપોટા નજરે પડે છે. પછી ખીજે, ને પછી ઇંજે એમ પરપોટાની સંખ્યા વધતા વધતા બહુજ પાણી સાધીમથુ ઉકળવા લાગે છે આ દુનિયા પણ ઉકળતા પાણી જેવી છે દુનિયાની પ્રત્યેક વ્યક્તિ પરપોટા સમાન છે અને વ્યક્તિઓના અનેવા ગાળદ્રી પરપોટાઓના સમૂહો જે પાણીના પરપોટાઓ પન્નપર જોડાઈને વાસણમાં એક જારે બળજબાર મચાવી મૂકે છે તેમ આ ગાળદ્રી પણ મારે ધારે એકખીજ સાથે સમેત સાધીને જારે પરિવર્તન નીપજ્જારમે મારી પાડી છે કે એક પ્રખલ જોરો જરૂર આપણે કે જમારે સ્વચ્છો મેદભાર નષ્ટ થઈ જશે અને જે એત્ય પ્રત્યે આપણે સૌ પ્રયાણ કરી રહ્યા છીએ, તે એક વ દીસી આવશે એક સમય જોવા જરૂર આવશે કે જમારે સસગની પ્રત્યેક વ્યક્તિ ભૌતિક તેમજ આધ્યાત્મિક ઉત્તમ વિદ્યાએ મા સરખી પાગંગવ ચર્ચ કરો, અને પરિણામે જગતજનમાં એકત્વનો એકરૂઠ પ્રવન તો દરે-રે પ્રત્યેક માનવી જીવનમુક્ત બનશે દરો આત્મારે આપણી જરૂર દીસતા હવિયા, આંકેઆઈ, ધૂણા ને નિહા, અગર પ્રેમઆવ કે સદ્ગુણરતિ વારે આપણે સૌ તે એકજ સદ્ગુણ-એકરૂપ પ્રતિ પ્રયાણ કરી રહ્યા છીએ, એ મારી વાત નિષ્કંકપણે માનેઃ કળનો પ્રચંડ પ્રચલ આ એકત્વના મલાસાગર તરફ વહી રહે છે અને તે પોતાની સાથે આપણુ ને પણ મસકતો માથ છે. માસના તણુખવા કે કાગળની કરેઓ પેઠે આપણુમાના કેટલાક જણ પાણીની સપાટીપર વગર ઉઢેરો આમતેમ જલકળા રહો, તેઓ પણ અતે તો જીવન અને આનંદના આ અતુલ મદલાગર-એકત્વમાં આવી જળવાનાજ, એ વાત નિસદેહ છે.

૧૦-ત્રહાંડ-સ્થૂલસૃષ્ટિ*

આપણી આરે તરફ મધ્યમથી ગેરના પુખ્તોની મનોહરતા, પ્રતિ સ્વરે યતા સૂરોદય વખતની સુવર્ણમય રમ્યતા અને પ્રકૃતિ અથવા નિર્મલદેવીએ ધારણ કરી પચરગી સાહીની શોભા, ખરેખર અદ્વિતીય અને મનોહર છે વિશ્વસમસ્ત ખરેખર અત્યંત મનોહર છે, અને એ મનોહરતાનો ઉપભોગ મનુષ્યજાતિનું આ પૃથ્વીપર આવાગમન થાતુ ચક્ર ત્યારથી તે કરતી આવી છે ગગનને પહોંચતા જન્મ ગિરિરાજે મહાસાગર બધી ધસમસતી પ્રચંડ વેગવતી નદીઓ, દુર્ગમ વનપ્રદેશો ને નિર્જન રણપ્રદેશો, અમાધ મહાસાગરો અને દગમગ ચમત્તા અમખ તારવીઆપુક્ત આ ગગનમંડળ—આ બધું જ ખરેખર જન્મ, પ્રભાવશાળી, કુતુહલજનક અને મનોહર છે આ સમગ્ર અસ્તિત્વ સમર્પિત જેને આપણે પ્રકૃતિ કિંવા નિર્મલ નામે ઓળખીએ છીએ, તે ચિંકાળથી મનુષ્યના મનપર પોતાની જાત અને મનોહરતાની છાપ પાડતી આવી છે મનુષ્યની નિયંત્રકક્ષિત ઉપર તેની અસર થાય છે અને તેને પરિણામે મગજમાં પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે “આ બધું શું છે ને ક્યાંથી આવ્યું છે?” માનવજાતિના જૂનામાં જૂના મય વેદોની સમક્ષ પશુ આજ પ્રશ્ન પૂછતો આવ્યો છે કે ‘આ બધું ક્યાંથી આવ્યું છે?’ જ્યારે ‘અસ્તિ’ કે ‘નાસ્તિ’ કદબ નહોતુ અને અધકાર અધકારમાં છુપાયેલો હતો, ત્યારે આ નિશ્ચયે—આ જગતને કોણે, ક્યાંથી અને કેવી રીતે બકાર આવ્યું? આ રહસ્યની ખબર કેને દર્શ? એજ પ્રશ્ન આપણને પણ ઉત્તરોત્તર વારસામાં મળતો આવ્યો છે એનો જવાબ આપવાના લક્ષ્યાધ્ય પ્રયત્નો અત્યાર સુધીમાં થયા છે, તથાપિ હજી લક્ષ્યાધ્ય પ્રયત્નો એ પ્રશ્નના સમાધાન અર્થ થયા કરશે આનું કારણ એમ નથી સમજવાનું કે, અત્યાર સુધીના પ્રયત્નો સાવ નિષ્ફળ નીવડ્યા છે એ પ્રશ્નના પ્રત્યેક પુનાસામાં સત્યનો કદ ને કદ અસર તો જરૂર સમાવશે હોઈ એ સત્યાશ વખતના પહેલા માથે જળવત્તર બનતો જાય છે પાને વધતો જાય છે આજના વ્યાખ્યાનમાં આ પ્રશ્નની હું તમારી આગળ ચર્ચા કરી અમારા પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓના ચિંતનોમાથી મને જે જવાબ

પ્રાપ્ત થશે છે તેની રજા, વર્તમાન વૈજ્ઞાનિક યુગની શોધ
ખોળોને બધેએથી જોવે તેવી ગતિ આપવાની હું કોશિશ કરીશ.

આ પ્રાપ્તિનવમ પ્રયત્નનાના પેટમાંક મુદ્દા ખોળો નિર્ણય તો
પ્રશ્નની સાથેજ રહે જાય છે, જેમ આપણને જણાય છે આ વગર
રહેતું નથી કારણકે જ્યારે અસ્તિત્વનિર્મિત મધ્યમ નહેતું એ વેદવાદથી
એટલું તો એવી એવો સિદ્ધ થઈ ને છે કે, એટલેજ એવી પણ
સ્થિતિ વતી કે જ્યારે અણક અગર વિશ્વની દશાતિજ નહોતી.
સમયો ને કદાચાચો, નદીઓ ને પહાડો રાહેઓ અને પ્રાણો, મનુષ્યો
ને પરુષખીએ, અને જીવજનુઓ તથા વિવિધ વનસ્પતિ-પોથી
જાડપૂર આ આપણી પૃથ્વી મના તેમજ અન્ય મહો દિવ્યમહો અને
નક્ષત્રમહો દ્વારા વિવિધ દ્રાષ્ટૃથી દેશાતુ અસ્તિત્વ તે સમયે
નહોતું એમ લેવું ઉપર જ નહીં આપણને મહેલે પણ એ
પ્રશ્નની સત્યતાની ખતો કે નહીં નહીં જાણ થાય તે આપણે
વેદના એ નિર્ણયના મૂળના ઉત્તરને પ્રયાત કરીશું.

હીં ત્યારે, મહત્ત્વ યોગની આસપાસ મુલ્યુએ છે કે પ્રા-
પ્તિ કલ્પિતે તેમણો જોકે છે કારણકે તત્ત્વ/મ આપણે તથાતેજે જોડ
કેવી રીતે ઉમે છે તે કે એક મીજરે નુજ્જ પોતેયા કુદરત પોતે
જગીયમા જોકે છે તેમણો પહોંતો તે જ જાણ માર કોઈક
કારે છે, પછી પછે પામે વખત વખત તે છેડવારપ અને છે અને
છોડવામાથી વધવા વધવા ઉમે તે એક જગરર જાણ જને છે પછી
કાલે કરાને તે મરી જાય છે આ પછી માત્ર રોજાતુ ખીજ મુકતુ
જાય છે આ રીતે એનું જીવનનકે સમય જાય છે. એ ખીજમાથી
નીકળ્યું, વાને જ્યાં થયું અને અને પાણુ ખીજમા પરિણમ્યું.
પછીનો વિચાર કેનું તે પણ જણાયો કે તે જગમાથી નીકળે છે,
પછીનરિંકેતુ પોતાનું જીવન પૂરે કરે છે તે મરી જતા યોગની પાછળ
જાવિ પસ એના ખીજ પછી નીકળ્યું જાય છે પશુઓ અને મનુષ્યોના
સજાવમા પણ તેજ જ જણાય છે પ્રકૃતિમાની પ્રારંભ વસ્તુની
દિશ્વતિ અમુક વસ્તુકેથી-અમુક નૂળ તરવેઆથી અને અમુક
મુદ્દમ રામાથી થાય છે ગ્રહિત માત્ર થાય છે, ખીજે છે, ફામે છે અને
એ રિયાતમા નનુક વસ્તુનું હાથે થાય ત્યાં પહોં કરી પાછી તે
પોતાના મુલ્ય સ્વરૂપમા ખીજ થાય જની જ્ઞાન છે વસ્તુદાનું
પ્રત્યેક મિત્ર સાચર ઉપર વસ્તુના સ્વરૂપિણોની અમરથી પાણી-
માથા વરણ પે થઈ ઉચ્ચ દશામા મરી એવા સ્થાને પહોંતે છે કે
જ્યાં તે જ જગમાથી પશુ જગરપે જનીને સાચી વસ્તુરૂપે નીચે જમિ-
પર ઉતરે છે તે પણ ફરી પાણુ વસ્તુરૂપે થવા મારેજ આપણી મોઝેર
પથારી રહેન પ્રજાનમાની પ્રત્યેક વસ્તુના સજાવમા આવે જ પ્રકાર
જને છે જગરર મિત્રાઓ અને મોટા કરાળ પહાડોને તથાસીશું

તો તેમની અંદર પણ એજ 'હ ય તથા અમ્'નો પ્રકાર બનતો જોઈએ છીએ પદાર્થોમાં પ્રવર્તતા સરકતા બંધના તોફાનો તથા તેમના પર થઈને વહેતા ઝગઝગ અને ઘોઘોની કિરાઓ પહાડના પાપાણો પર ચાપ છે પરિણામે ધીમે ધીમે પણ ખાત્રીપૂર્વક પદાર્થો ચૂર્ણ-વિચૂર્ણ બને છે, તેમના ચૂર્ણની રેતી બને છે અને એ રેતીના રજ કણ નદીઓવારે સમુદ્રમાં મનરાષ્ટ્ર સમુદ્રમાં તેના એક પર એક થઈ જાગી કંઈક ખડકો બને છે, અને તે ખડકો વખત આવતા ભવિષ્યના જમાનામાં પાછા મોટા પહાડરૂપે પૃથ્વી પર દેખા દે છે. ફરી પાછા તે ચૂર્ણવિચૂર્ણ થઈ રેતીમાં રૂપાનર પામશે અને ફરી પાછા રેતીમાંથી પહાડ બનશે એ પ્રમાણે રેતીમાંથી પહાડો અને પહાડોમાંથી રેતી, એ કેમ સૃષ્ટિની હયાતિ લગી ચાલ્યાજ કરે છે

હવે, જે આ વાત સત્ય હોય કે પ્રકૃતિ પોતાના બધા કાર્યોમાં સમાનશીલ છે, અને એ જો સત્ય હોય કે, જે પ્રભુવિકાએ રેતીના કણની ઉત્પત્તિ થાય છે તેજ પ્રજ્ઞાનિકા અને પદ્ધતિએ મોટા મોટા સૂર્યો, તારાઓ અને આ વિશ્વ સમસ્તની ઉત્પત્તિ થઈ છે, અને જો એ સાચુ હોય કે, એક પરમાણુ તેમજ બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિમાં યોજના અને કૌશલ્ય એકસરખા છે, અને જો એ ખરૂં હોય કે સમગ્ર વિશ્વમાં એકજ નિયમ પ્રવર્તે છે, તો તો વેદાંતે પ્રતિપાદન કર્યું છે તેમ માગીના એક દેહને જાણવા-સમજવાથી બ્રહ્માંડની સકળ માટીની પ્રકૃતિનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ જાય છે-અર્થાત્ કે પ્રકૃતિમાં ઉત્પત્તિ-લયનો એકસમાન કાયદો અને એકસમાન યોજના પ્રવર્તે છે, અને જ્યાંસુધી મનુષ્યને તેથી ઉલટો અનુભવ થયો નથી, ત્યાં સુધી એથી વિરહ માનવાને મારણુ નથી એમ્હા માટે આપણે જો એક નાના ઊડવાને લઈને તેના જીવનનો અભ્યાસ કરીશું તો તે ઉપરથી આપણને સમસ્ત વિશ્વજીવનની યાને તેની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ ને લયની માહિતિ મળી રહેશે રેતીના એક રજકણને બરાબર સમજવાથી સમગ્ર બ્રહ્માંડનું રહસ્ય સમજી શકાય તેમ છે આ જાતની દર્શન આખા બ્રહ્માંડના સળધમાં લાગુ પડતા પ્રથમ દૃષ્ટિએ આપણને એજ જણાઈ આવે છે કે, બ્રહ્માંડના આરંભની અને અંતની દશામાં સવળી વસ્તુસ્થિતિ એકસરખી હોય છે. પર્વત રેતીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે અને રેતીમાં લય પામે છે. વરાળમાંથી નદીઓ જન્મે છે અને પછી વરાળમાં પરિભૂત થાય છે વનસ્પતિમાંત્ર બીજકોમાંથી ઉદ્ભવે છે અને બીજકો મૂકી નાશ પામે છે મનુષ્ય પણ મનુષ્યજીવણમાંથી પેદા થઈ પાડો એ જીવાણુમાંત્ર પશ્ચિમાત્મ થાય છે નિવિન તારાગણ, ગ્રહો ને ઉપગ્રહો પણ નીહારમય અવસ્થામાંથી ઉપજ્યા છે અને પાછા એજ નીહારમય અવસ્થામાં પરિભૂત થવાના છે.

ત્યારે આસાથી આપણને શુ શીખવાનું મળે છે? એજ કે, વ્યક્ત કિંવા સ્થળ અવસ્થા એ કાર્ય છે અને અવ્યક્ત કિંવા સૂક્ષ્મ અવસ્થા એ કરણ છે આ રહસ્યની શોધ આજકાલની નથી, કંઈ દળરે વર્ષપર ચર્ચાએલા અમારા દર્શનસાજના પિતારૂપ કપિલ મુનિએ પ્રકૃતિના આ રહસ્યને બેળી કાઢ્યું હતું, અને નાદા કારણે સ્થાય-એ સક્ષિપ્ત મૂલ્યની જગતને બહાર મૂકી દેતું કે, નાદા એટલે બીજું કંઈજ નહિ, પણ આદિકારણમાં લય પામવું તે. આ મેળનો જો આત્મા નાશ કરવામાં આવે, તો તે પોતાના આદિકારણમાં જળી જઈ, માને એનું લાઠું જે સૂક્ષ્મ પરમાણુઓના સંગઠનથી બન્યું હતું, તે સૂક્ષ્મ પરમાણુઓમાં તે પાછું પરિવર્ત થશે એજ મુજબ કોઈ માણસ મરી જાય છે, ત્યારે તેનું શરીર જે મૂળસ્વરૂપમાંથી જે પચમદાશૂનોમાંથી ઉત્પન્ન થયું હોય છે તે મૂળસ્વરૂપ અથવા પચમદાશૂનોમાં મળી જાય છે આ પૃથ્વીનો નાશ થતા તે પણ પોતાના આદિકારણમાં લય પામશે આ રીતે કાર્યનું આદિકારણમાં મળી જવું તેનેજ આપણે મૃત્યુ, નાશ વગેરેના નામથી બોલ્યાએ છીએ આ પરથી ત્યારે આપણે એટલું શીખીએ છીએ કે, કાર્ય અને કારણ મૂળમાં એકજ પ્રકારતા છે ગૂંદા નથી માત્ર તેમના બહારના ઘાટ જુજવા દોષ છે એટલુજ આ કાચ એ કિયારપ છે કેમકે એ કિયારપ કારણ આત્મારે પણ તેની અદર વર્તમાન છે કાચની મૂળ વસ્તુ જે રેતી તેનો મોઢસ જથ્થો વત્તા તેને ઘાટ આપનારના હાથનું કૌશલ્ય એ એના આદિકારણ છે કૌશલ્ય અને રેતીના સંયોગીકરણથી આ ઘાટ અસ્તિત્વમાં આવે, કે જેને આપણે કાચ કહીએ છીએ કાચ બનાવનારનું હરતકૌશલ્ય કાચની અદર અત્યારે પણ સદતિ અથવા સંગઠનશક્તિએ મેળુદ છે એ સદતિ શક્તિને મેળુદ ન હોત તો ક્યાગનાયે તેના આણુપરમાણુઓ છૂટા પડી ગયા હોત, અને તેનું વર્તમાન કાચરૂપ ટળી ગયું હોત કૌશલ્ય ઉપરાંત કાચની મૂળ જથ્થાસ પણ તેમાં મેળુદ છે-અર્થાત્ કાચ એ એના સૂક્ષ્મ કારણોનું નવા ઘાટમાં વ્યક્ત કાર્ય છે, અને જો તેને ભાગીને ચૂરા કરી નાખવામાં આવે, તો સંગઠનતરીકે એનામાં જે શક્તિ રહેલી છે તે શક્તિ નષ્ટ થઈ પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં મળી જશે અને કાચના રજકણો તેમને ફરી ઘાટ આપનાર મજાસુધી એની એ રિયનિમા પડી રહેશે

આ રીતે આપણને માલમ પડે છે કે, કાર્ય તેના કારણથી કદાપિ જિન્ન હોતુ નથી માત્ર એટલુજ કે, કાર્ય એ કારણની સ્થૂળરૂપમાં પુનરાવર્તિમાત્ર હોય છે આ પરથી બીજું આપણને એ શીખવાનું મળે છે કે, વનસ્પતિ, વિવિધ પ્રાણીઓ અથવા

મનુષ્ય નામે ઝોળખાતા આ જુદા જુદા ધાતુવિશેની ઉત્પત્તિ-
લયની ક્રિયા અનંત કાળ સુધી ચાલ્યાજ કરે છે જેમકે એક
ખીજમાથી ઝાડ પેદા થાય છે, ઝાડ ખીજને પેદા કરે છે, એ ખીજ
માથી ફરી પાછુ ઝાડ થાય છે અને એ રીતે કારણમાથી કાર્ય
અને કાર્યમાથી પાછુ કારણમા રૂપાતર ચલાજ કરે છે એનો
અત અવતોજ નથી વરસાદના નિદુઓ પર્વતપરથી ગળડતા
ગળડતા સમુદ્રમા ગળ છે, અને ત્યાંથી વરણરૂપે પાછા ફરે ગળનમા
ચડે છે અને ત્યાંથી પાછા જળરૂપે વરસી સમુદ્રમા ભળે છે-એ રીતે
ચડવા ઉતરવાની ઘટમાજ ચાલ્યાજ કરે છે જે કાર્ધ જોષ, સાબળી
કે કંઈપી રાહીએ તે તેતમામ સજીવ અને નિર્જીવ સૃષ્ટિમા આવોજ
પ્રકાર મનુષ્યમા કિજાદુના પ્રાણીમાનમા આવતી માસોર્ધ્વાસની
ક્રિયાની માફક નિરતર ચાલી રહેલો છે સૃષ્ટિની પ્રત્યેક વસ્તુના
સંબંધમા આમજ બન્યા કરે છે. એક મોણુ ઉછળે છે, ખીજુ
નીચે ઉતરે છે, નીચે ઉતરેનુ ફરી ઉછળે છે અને ઉછળુ પાછુ
ઉતરે છે પ્રત્યેક ઉછાળા પાછળ અવતરણુ અને પ્રત્યેક અવતરણુ
પાછળ ઉછાળા રહેલો છે-અર્થાત્ જગતના પ્રત્યેક સદૃષ્ટ પદાર્થમા
એકજ નિયમ વાને કાર્યકારણમા ઉદય અસ્તનો નિયમ પ્રવર્તતો
દેખાય છે તેથી એજ નિયમ-એજ કાયદો સમસ્ત બ્રહ્માંડને પણ
લાગુ પડવો જોઈએ કેમકે પ્રકૃતિના નિયમ સમાનબાની વાને સોન
સરખી રીતે લાગુ પડનારા છે આ બ્રહ્માંડ, આ વિશ્વ કિંવા આ
જગત તેના આદિકારણોમા અસ્ત થયુ જ જોઈએ આ સૂર્ય, ચંદ્ર,
તારા, પૃથ્વી શરીર તેમજ મન અને વિષમાની બીજી એકે એક
વસ્તુ પોતપોતાના આદિકારણો તરફ અભ્યાસમન કરી તેમા આદ્ય
થવાંજ જોઈએ, કહો કે નારા પામરજ જોઈએ એ રીતે ઉપલક
દૃષ્ટિએ તો એ વસ્તુઓ નારા પામેરી દેખાય છે, પણ વસ્તુત તો
તે પોતાના કારણોમા સદ્મરૂપે અતીજ હોય છે એ સૂક્ષ્મ રૂપોમા-
થી ફરી પાછી તે નૂતન પૃથ્વીઓ, નૂતન સૂર્યો, નવીન ચંદ્રો અને
નૂતન તારાતરીકે પ્રગટ થતે

આ હિચાન અને પતન અથવા ઉત્પત્તિ અને લયનો મંબધમા
બીજુ પણ એક વાત આપણે નક્કમા લેવા જેવી છે ખીજ ઝાડમા-
થી પેદા થાય છે, પણ તે પછી એ ખીજ તત્કાળ વૃક્ષ બની જતુ
નથી, પરંતુ તેને વૃક્ષમા પરિણત થવા માટે નિષ્ક્રિય અગર વિશ્રામ-
ની અને ખીજ શબ્દોમા કહીએ તો સૂક્ષ્મ અચ્ચડા કાર્યની મુદત
જોઈએ છે ખીજને થોડો સમય જમીનના પડમા કાર્ય કરતુ પડે
છે જમીમા તે ફરે છે, કહો કે તે બગડે છે અથવા અવનત
થાય છે અને એ અવનતિમાયા તે પાછી ઉન્નત દશા પ્રાપ્ત કરે
છે. એજ રીતે અખિય બ્રહ્માંડને પણ ચર-આતમા થોડીક મુદત

લગી સુદ્રમ અન્યકન રૂપમા કાર્ય કે વુ પડે છે એ મુદતને અને એ સુદ્રમ ક્રિયાને આપણે પ્રત્યક્ષાળ અને પ્રત્યક્ષાળની રિચનિ કહીએ છીએ અને એ પ્રત્યક્ષાળી રૂપી નથી દ્રષ્ટિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય તે આ દ્રષ્ટિની વ્યક્ત દશાના સમય નમયને અમે એક 'ક-પ' કહીએ છીએ 'મદ્ય' એ શબ્દ સરૂપ હોઈ એનો અર્થ એક દેશ અથવા એક આદિતિ એવો થાય છે પ્રત્યેક એક દેશ સમય અન્યકનો તેના નમય પદાર્થો સાથે-રે 'પરમાપુએ પરમાણુ સુદાતનો લય થઈ અય છે

હવે, આ દેશાણુ ખાસ કરી વર્તમાન કાળની દ્રષ્ટિએ એક બીજો અમત્યનો નવાન ઉત્પન્ન થાય છે આપણે જોયુ કે, સુદ્રમ રૂપોનો ક્રમે ક્રમે વિકાસ થઈ સ્થૂન રૂપોના આવિર્ભાવ થાય છે અને વળી એ પછી જોયુ કે કારણ અને કાર્યમા અમેદના હોય છે, કિબદના માર્ગ એ બીજા રૂપમા કારણી હોય છે, તે જોતા આ સમય જગતની ઉત્પત્તિ પણ 'નિનમ્' નાસ્તિ ' કિવા 'શૂન્ય' માયો ન થઈ હોવી જોઈએ તેમ બની શકેજ નહિ, કેમકે મારણુ વગર કોઈ કાવનો મળવ નથી અને એ કારણુ પછી બીજા સ્વરૂપમા કાર્યજ છે તો પછી આ જગત કેમ થ ગાને કયા માણુમાયી ઉત્પન્ન થયુ છે? તો કે એન પૂર્વગામી અગર અગાઉ ધર્મ ગયેલા સુદ્રમ જગતમાયી માણુસ મેમાથ ઉત્પત્તિ થયુ છે? તો કે એના પૂર્વગામી સુદ્રમ મનુષ્યમાયી જાડના ઉત્પત્તિ સેમાથ થયેલી છે? તો કે બીજમાયી અખુચ નાડ તે નાના બીજના મોલુદ હવુ, જોમાયી તે બદાર નીચે છે અને વ્યક્તભાવ ધારણ કરે છે તેજ પ્રમાણુ આ આખુ બ્રહ્માડ પછી સુદ્રમરૂપે રહેવા આના જેવાજ બ્રહ્માડમાયી રૂપી નમ્બુ છે અત્યારે તે સ્થૂનરૂપે વ્યક્ત થયુ છે કદપાતે તે દૂરો પાછુ સુદ્રમ રૂપમા લન થઈ જરે અને નવા કદપના આરભમા કે પછી સ્થૂનરૂપે પ્રગટમે આ સુદ્રમ રૂપમાયી નીચળી મ્થૂનરૂપમા વૃદ્ધિગત થવાની થાને તેના વિવિધ અગોની ગોદવણમા માત્ર પરિવર્તન થવાની ક્રિયાને અર્વાચીન યુગમા 'કર્વો સ્પુચન' મ્હેતા કેમવિગતને નામે ઓળખવામા આવે છે એ પાત સાની છે-તદન સાની છે આપણા જીવામા એ કેમવિગત આપણે પ્રસક્ત અનુભવીએ છીએ, તેથી કોઈ પણ વિચારતાવ વ્યક્તિને કેમવિગતસવાદોઓની સાથે કદ તમ્બા જેવુ હોવાની સલાવના નથી પરંતુ એની સાથે એક વાત આપણે વધારે શીખવાની હ પાને એક પગલુ આપણે આગળ વધવનુ છે, અને તે એકે, પ્રારંભ કેમવિગતની પૂર્વે ક્રમસંકાય રહેતો હોય છે બીજ એ જાડનુ જનક છે, પણ એ બીજનુ જનક કોઈ બીજુ જાડ હતુ-અર્થાત્ કે બીજ એ જાડનુ સુદ્રમ રૂપ હોઈ તેમાયી મોટા જાડનો

કમેકમે વિકાસ થાય છે, પણ એ ક્રમવિકાસ પૂર્વે આપુ જાડ એ નાના સરખા બીજમા સક્રિય લાવે રહેલું હોય છેજ. તે મુજબ આ આપુ સ્થૂળ બ્રહ્માંડ પણ સદૃશ બ્રહ્માંડબીજની અદર રહ્યું હતું જે નાનું જવાણ પાછળથી મનુષ્ય બને છે તે નાનાશા જવાણની અદરજ એ આપુ મનુષ્ય સક્રિય લાવે રહ્યું હોય છે અને તેમાથી તે ક્રમવિકાસથી સ્થૂળ મનુષ્યરૂપે વ્યક્ત થાય છે. અમારી આ વાતની સત્યતાનો જે સ્વીકાર કરવામા આવે, તો પછી ક્રમવિકાસવાદીઓ સાથે અમારે કોઈ વકરારનું કારણ રહે નહિ કેમકે અમને ખાતરી છે કે, આ આગળનું પગથીંલેં યાને ક્રમસંક્રાંચનો સિદ્ધાંત તેઓ સ્વીકારતા થતાજ તેઓ ધર્મના ઉચ્છેદ કરનારને બદલે ધર્મનું ઉત્તમ રીતે સમર્થન કરનારા થઈ રહેશે

ત્યારે અત્યારસુધીમા આપણે એ જોષ લીધું કે ‘નાસ્તિ’ અમર ‘શૂન્ય’માથી તો કશાની ઉત્પત્તિ સંભવજ નથી પ્રત્યેક વસ્તુ અનંત કાળથી હયાતિ ભોગવતી આવી છે અને અનંત કાળ ભોગવ્યા કરી આભાસ અને અદૃશ્યતા એ અનુક્રમે ચલી ક્રમવિકાસ અને ક્રમસંક્રાંચની ક્રિયાના પરિણામમાત્ર છે આ ક્રમસંક્રાંચન અને ક્રમવિકાસની ક્રિયા બધીજ પ્રકૃતિમા ચાલ્યા કરે છે નિષ્કૃષ્ટમા નિષ્કૃષ્ટ જીવથી માડીને ઉત્કૃષ્ટમા ઉત્કૃષ્ટ જીવ મનુષ્યમા—અને તેમાયે જીવનમુક્ત અને અવતારી મનુષ્યમા સક્રિયતાલાવે પણ અવસ્થ રહેલ છે એ પ્રકૃતિ સામા રહેલ છે? એના જવાબમા જે એમ કહીએ કે, ‘ધર્મ’ની અદર તો ક્રમવિકાસવાદીઓ કહેવા લાગશે કે, તમારો એ ખ્યાલ ખોટો છે કેમકે તમે કહો છો કે, ધર્મર ચૈતન્યમય છે, અને ચૈત-યેજ સૃષ્ટિનું સર્જન કર્યું છે પણ ચૈતન્ય કિવા બુદ્ધિ તો ક્રમવિકાસમા બહુ મોડેથી ખીલે છે એના આપણી પાસે પ્રમાણ છે. ચૈતન્ય અથવા બુદ્ધિ મનુષ્યો અને બીજાં ઉચ્ચતર પ્રાણીઓમાજ દીગમા આવે છે પણ તેનો હિંદવ ચતા પહેલા તો લક્ષ્મણધિ વર્ષોના વામરા જગતપર વાર્ષિક ગયા હોય છે ક્રમવિકાસવાદીઓના આ વાધમા આજું દૈવત નથી, એમ આપણે હમણાજ જોઈશું આપણે પ્રાપ્ત કરેલો ઉત્પત્તિ અને લય વિષેનો આપણો સિદ્ધાંત લાગુ પાડી જોઈએ. આપણે જોયું છે કે, બીજમાથી વૃક્ષની ઉત્પત્તિ થાય છે અને બીજમા પાછું તે પરિણમે છે—અર્થાત્ વૃક્ષની આરબિક અને અતિમ દશા સમાન છે; તેમજ પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ તેના સૂક્ષ્મકારણમાથી થાય છે અને તે કારણમાજ તેનો લય થાય છે. એ ઉપરથી આપણે સમજીએ છીએ કે, જે આપણને આરભનો પત્તો મળે તો અતનો પત્તો પણ મળી રહે છે, અને એથી ઉપર જે અતનો પત્તો મળે તો આરભનો પત્તો પણ આપોઆપ મળી જાય છે જે એમ છે તો પછી જવાણથી માડીને તે સપૂર્ણ મનુષ્ય સુધીની આખી જીવપરપરાને—

અગર દેવપુરુષ કે જેને ખ્રિસ્તી લોક 'ખ્રિસ્ત મનુષ્ય' બોલે 'બુદ્ધ મનુષ્ય' અને અમારા યોગીઓ અવતાર અને 'જીવનમુક્ત' કહે છે તે પૂર્ણપુરુષ ક્રમવિકાસની આગળને એક છેડે અને બીજે છેડે જીવાણના મર્ણમાં સંકુચિત બાવે છુપે રહેલો 'ખ્રિસ્ત મનુષ્ય' 'બુદ્ધ મનુષ્ય' કે 'જીવનમુક્ત' ગ્રંથો છે, એમ સ્વીકાર્યા વગર છૂટકોળ નથી.

હવે ત્યારે બ્રહ્માંડના સંમધમા શો સિદ્ધાંત પ્રાપ્ત થાય છે તે જોઈએ આ બ્રહ્માંડ આગળ જન્મતનુ ઉત્પત્તિનું પરિણામ શું ? ચૈતન્ય ખરૂં કે નહિ ? જન્મતની આખરે અવશેષનરીકે ચૈતન્યજ રહે છે, એ તો ગમે તે નામથી ઓળખાતી પૂર્ણાવસ્થાનો સ્વીકાર કયાંથી આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જાય છે મારે ક્રમવિકાસવાદીઓ ચૈતન્યને અતિમ અવસ્થાનરીકે સ્વીકારતા હોવાથી 'અત'માંથી 'આરભ' એ સિદ્ધાંત મુજબ સૃષ્ટિનો આરભ ચૈતન્યમાંથીજ થાય છે, યાને બ્રહ્માંડનો મન્જવદાર ચૈતન્ય રૂપેના ઈશ્વરજ છે, એ વાતનો સ્વીકાર તેમજે કરવોજ જોઈએ જન્મતના સંબંધમાં મનુષ્યની સર્વોત્કૃષ્ટ ધારણા શી છે ? તો કે ચૈતન્ય એ ચૈતન્યના અંશે અંશ સુ પરિચિત રીતે જોવાઈને જે મનોહર ધાટ ઉત્પન્ન થાય છે તેનું નામ જન્મત; મારે ચૈતન્યજ આ જન્મતનું કારણ છે શરૂઆત મા તે ચૈતન્ય સંકુચિત સ્વરૂપમાં હોય છે અને અતિમ અવસ્થામાં તે ક્રમે ક્રમે નિકસિત થાય છે તેથી જન્મતની અદર જે ચૈતન્ય, બુદ્ધિ અગર જ્ઞાન દેખાય છે તે બધુજ જન્મતના આદિકા ધ્રુવમાં સંકુચિત બાવે-સુદ્ધમરૂપે-રહેલું હતું અને તે કારણમાંથી એ વિકસિત થઈ આવે છે દેખા છે. એ આદિકારણુ ચૈતન્ય, સૃષ્ટિમન્જતનું આદિકા ધ્રુવ હોવાથી એ ચૈતન્ય સર્વ માપી પણ કહેવાય, અને સર્વવ્યાપી ચૈતન્ય તેજ ઈશ્વર એને એ નહિ તો બીજા ગમે તે નામથી ઓળખે, પણ એ તો નહીંજ કે આગળમાં એ વિશ્વવ્યાપી ચૈતન્ય મોજુદ હતું તે વખતે એ વિશ્વોત્પાદક ચૈતન્ય ક્રમવિકસિત અવસ્થામાં હતું, અને અત્યારે હવે તે ક્રમવિકસિત થતું આવ્યું છે. એજ વિશ્વવ્યાપી ચૈતન્ય માણસને ક્રમે ક્રમે વિવસિત દશા પ્રાપ્ત કરાવે છે અને તેની એ ક્રિયા પૂર્ણાવસ્થા અગર મુક્તાવસ્થા થતા મુધી ચાલુ રહેશે એ રીતે આખી સૃષ્ટિનો મપૂર્ણ ક્રમવિકાસ મધાતા તે પાછું પોતાના મળ સંકુચિત સ્વરૂપમાં પરિણત થશે એટલા માળ અમાની યેરે તમારૂં યાદમન તેમજ બીજા શાસ્ત્રો કહે છે કે "એનીજ અદર આપણે જીવે છીએ, એનીજ અદર દરીએ દરીએ ડીએ અને એનીજ અદર આપણુ અસ્તિત્વ ધરાવીએ છીએ." ઈશ્વરમાંથી આપણે નીકળ્યા છીએ અને ઈશ્વરમાળ પાછા મળાઈશું, એમ જે બધા શાસ્ત્રો કહે છે તેનું કારણ આજ છે શાસ્ત્રીય પરિભાષાથી લકડસો નહિ. જો શાસ્ત્રીય પરિભાષાથીજ

ભક્તિના દરો, તો તો પછી તમે તત્ત્વજ્ઞ થવાને લાવશું નથી

સર્વજ્ઞાપી ચૈતન્યને દેખો છશ્વર પ્રભુ હતાંદિ સખ્દનો પ્રયોગ કરવાના સમયમાં ઘણી વાર મને પૂછવામાં આવ્યું છે કે, તમે છશ્વર એ સખ્દનો પ્રયોગ કેમ કરો છો? એનો જવાબ મુ એટલેજ આવ્યું હતું કે, આ વિશ્વજ્ઞાપી ચૈતન્યને એજાખાવવા જગતમાં જેટલેટલા સખ્દોના પ્રયોગો થયે છે, તે બધામાં એ સર્વોચ્ચ છે, મારે એના કરતાં સમગ્ર રાજ દરે દેવો બેસનાં પણ હાથ લાગે તેમ નથી કેમકે મનુષ્યની બધી આશાઓ ને મદદવાં કરાંઓ તેમજ તેનું તમામ સુખ આ એક સખ્દમાંજ કેન્દ્રીકૃત થયેલું છે, તેથી દરે તો એ રાજ બદલાવું ઇચ્છે નથી પ્રથમ તો આવા સખ્દો, એ સખ્દોની વધારાંકિમત અને અર્થગાંભીર્ય સમજનારાં સતપુરુષો અગર માનમાં પુરુષો હિપ્તમી કરે છે, અને એ દ્વારા પોતાને સૂરેવા શુભ ભાવો બળા કરે છે પણ તે પછી એ સખ્દો જનસમાજમાં પ્રચરિત થતાં બહાન અને અણુષ મંજુસો પણ તેમનો વાગવાર હિપ્તોગ કરે છે, અને તેને પરિણામે એ સખ્દમાં રહેનો મૂળ સુરમેઃ ભાવ અને ગૌરવ નષ્ટ થાય છે આ છશ્વર સખ્દ સમગ્ર શક્તિ કામ ન કરે એટલા જૂના કાગથી વપરાયો આવે છે, અને વિશ્વચૈતન્યનો તેમજ મદદા અને પવિત્રતાનો સરોજ ખ્યાલ તેની સાથે અભેદરૂપે જોડાયેલો છે કેટલાં અણુષ ભોગો કહે છે કે એ વાત બરાબર નથી તેથી મુ આવશે એ સખ્દને કહી નાખવો જોઈએ એમ તમાર કહેવું છે? જો એમ કરતાં બેસી એ, તો એક જાણ આવીને કહેને કે 'મારો સખ્દ લો', બીજો કહેશે 'મારો' અને ત્રીજો કહેશે 'મારો' એમ 'મારો મારો'નો તો અતજ નહિ આવે અને પાર્થિવતાના મૂખાર્થભરો સખ્દો અન્યાય જરો મારે જા જૂનો સખ્દજ વાપર્ય રાખો, પણ તે તેના અસંય લાવમાંજ વપરાય તેની કાગજ જરૂર રાખ તે એ સખ્દની આસપાસ બાંહેવા વિવિધ વહેંચોડી બાળાને સાદું કરી નાખજો એટલે આ પ્રાચીન મદાન સખ્દમાં કેટલું ખામી રહ્યું છે તેનો તમને સંપૂર્ણ અનુભવ થશે લાવસાદચર્યાના નિયમોની શક્તિનો જો તમને મધાર્ય ખ્યાલ હશે, તો તમે તરતજ સમજી જરો કે આવી જાતના સખ્દોમાં એ નિયમ નુસાર જીવ કેટલાયે ભય અને એજરવી ભાવો માંમેદ હોય છે લક્ષ્યાર્થિ મનુષ્યો એ સખ્દોની પૂજા કરતાં આ માં છે, અને પ્રકૃતિમાં જે મહ સર્વોચ્ચ અને એટ હોય, જે કઈ પુક્તિપુક્ત અને પ્રેમારુદ હોય અને મનુષ્યના સ્વભાવમાં જે જે કઈ મદાન અને ગૌરવશાળી ભાવો હોય, તે બધાનો સયોગ એ સખ્દોમાં તેમને હાથે થતો રહ્યો છે, અને સાદચર્યાના નિયમો વસાર આવેલા આ રાકળ ભાવોના ઉત્પાદક આ અસંય સખ્દોનો

ત્યાગ કરી સકાય તેમ નથી. એ તમોને જો એટલુજ કહીને આ બધું સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત કે, સૃષ્ટિનો સરજનદાર ઈશ્વરજ છે, તો એટલાથી તમને કંઈ પણ ન સમજાત; અને આ બધી માથાફટને બદલે આપણે અક્ષાંડના ઉત્પાદક જો પુરાણ પુરોહિતમની પાસે આવી રહ્યા છીએ.

ત્યારે હવે તો આપણે જોઈએ છીએ કે જડ, વિચારશક્તિ, ચેતન્ય, વગેરે જગતની વિવિધ શક્તિઓ એ વિશ્વવ્યાપી ચેતન્યની અથવા હવેથી આપણે જોને 'ઈશ્વર' અથવા 'પ્રજુ' કહીશું તે પ્રજુની પરમશક્તિનોજ આવિર્ભાવમાત્ર છે આપણે જોઈ, કદી કે સાક્ષીની સહીએ તે પ્રત્યેક વસ્તુ-માને સમસ્ત રચૂન સૃષ્ટિ એનીજ બનાવેલી છે બીજા શબ્દોમાં કહીએ, તો તે તેનામાંથી નીકળી છે અને એથી પણ સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો તે સ્વયં પ્રજુજ છે. સૂર્ય અને તારાશ્રેષ્ઠ એજ પ્રકાશમાન છે, એજ આ પૃથ્વી માતા છે, અને એજ સ્વયં મહાસાગર છે. એજ મૃદુ વૃદ્ધિરૂપે વરમે છે; એજ આ મદ અને સુખકર પવનલહરીઓતરીકે વાય છે; એજ આપણા આસમા જાતી હવા છે અને એજ સ્વયં શરીરની અદર શક્તિરૂપે કામ કરી રહેલ છે. આ બ્યાખ્યાન, વક્તા અને ધોતા, જે મંચકપર હુ જિનો છુ તે મંચક અને જેના પ્રકાશ હુ તમારા ચહેરા જોઈ શકુ છ તે આ દાષા-એ સમણું પ્રજુ પોતેજ છે. આ વિશ્વની રચનામાં વપરાયેલી વસ્તુ અને તેવું નિમિત્ત પણ એજ છે પરમાત્મા સદ્ગુણરૂપે સંકુચિત થઈ જનારો પણ એજ છે અને તે પરમાત્માથી પૂર્ણાવસ્થામાં વિકસિત થનારો ઈશ્વર પણ એજ છે. એ પોતેજ નીચે ઉતરતો ઉતરતો પરમાણુભાવમાં સદ્ગુણરૂપે થાય છે, અને એજ કમેકમે ઉચે ચઢીને-ઉચ્ચત થઈને વાને કમવિકાસ પામીને પોતેનો સ્વભાવ વ્યક્ત કરતો થકો પોતાના અસન સ્વરૂપમાં લીન થઈ જાય છે જગતનું રહસ્ય આ છે -હે પ્રજો! પુરુષ એ હુ છે, સ્ત્રી પણ હુ છે, જીવાતીના ઝાકમાં આવતો સચક્રત માણસ પણ હું છે અને પૃથ્વીપરવામાં લાકડીને ટેકે ચાલનાર અચક્રત માણસ પણ હુજ છે. હે પ્રજો! હું સર્વવ્યાપી છે અને સર્વ કંઈ છે. માણસની સૃષ્ટિને સંતોષી શકે એવો કોઈ પણ પ્રુજાસ્ત્રે હોય, તો તે માત્ર આજ છે દુકામાં કહીએ તો આપણે એમણી આખર છીએ, એમાજ છવીએ છીએ અને પાછા એમાજ સમાઈએ છીએ.

૧૧-ત્રહાંડ-સૂક્ષ્મસૃષ્ટિ*

મનુષ્યનું મન સ્વાભાવિક રીતેજ મદાર નાખતા ચાલે છે, જાણે ઘડિયો વારે ચરીરની બધાર ડોહાઈ કન્યા માયતુ ન હોય! આખાને કંઈ જોવાનું મળતું જોઈએ, કાનને કંઈ સાંભળવાનું મળતું જોઈએ, અને એ રીતે મર્મ હાંપ્યો કંઈ ને કંઈ બાહ્યજગતનો અનુભવ કરતી હોય છે. એમાં પ્રકૃતિનું લૌકિક અને તેની મોડતા સ્વાભાવિક રીતેજ મનુષ્યના મનનું સાર્થ પ્રથમ આકર્ષણ કરે છે. તેથી માનની મનમાં ઔથી પહેલા જે પ્રનો ઉદ્ભવ્યા તે બાહ્યજગત વિશેજ હતા આકાશ, સૂર્યચંદ્રાદિ નક્ષત્રજલ, પૃથ્વી, નદી, પર્વત, સમુદ્ર હતાદિના રસપ્રસન્નધર્મા પ્રથમ પ્રનો પૂર્ણતામાં આગ્યા, અને તેના જવાબમાં અજ્ઞાનરૂપી અધારમાં નરવાતા માનવી મને પ્રથમ તો બાહ્યજગતની વસ્તુઓનોજ આધાર લીધેલ ઓટતે કે નદીની દેવી, આકાશની દેવી, ગેધની દેવી, વૃષ્ટિની દેવી એમ એક એક બાહ્ય-વસ્તુઓની શિન્ન શિન્ન અધિકારી સંકિતઓની કલ્પના તેમણે પ્રથમ કરી. અર્થાત્ અત્યારે જેને આપણે પ્રકૃતિની સંકિતઓ કહી પિછાનીએ છીએ, તે બાહ્ય વસ્તુઓમાં મંચેતતતાનું આવે-પણ થઈ મંચેતન દેવીઓતરીકે પૂજવા માંડી આગળ ચાપતા વળી સ્વર્ગની કલ્પના આરંભવામાં આવે છે, ને આ બધા દેવદેવીઓ સ્વર્ગમાં રહેતી સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓ લેખાવા માંડે છે. પણ એ પ્રાંનમાં મદારે ને વધારે હિંસા હિંસરતા આ બાજુ દેવતાઓનાં બાવધી મનુષ્યમનને પૂરો સંતોષ ન લાગવા માંડ્યો. પરિણામે મનુષ્યની વિચારશક્તિ આતરપ્રદેશ તરફ વળી અને બાહ્ય વસ્તુઓને બદલે પ્રોતાના આત્માવિશે પ્રાંન પૂરવા લાગ્યો-અર્થાત્ પ્રાંનનો પ્રવાહ હવે બાહ્યજગતપરથી નીકળીને આતરજગત તરફ વળ્યો. તેથી બાહ્યજગતનું જુથક્કરણ કરવાનું જોડીને માણસ હવે આતરજગતનું જુથક્કરણ કરવા માંડે છે હવે પ્રશ્ન ઊંડો છે તે આતર પુરપને લગતો હોય તે માનવજાતિની સ્થૂળ જગતમાં પ્રગતિ ચૂકવનારો છે

આજના વ્યાખ્યાનનો વિષય ત્યારે, આતરમાનવ કિંવા આતર-જગત અથવા સૂક્ષ્મ સૃષ્ટિ છે. એ પ્રાંન મનુષ્યને એટલો બધો

પ્રિય છે અને એટલો બધો તેના હૃદયના નજીબો કે તેના જેવો પ્રિય અને નિઃશ્વરો જો એકે પ્રશ્ન નીતિ દોષ કેટકેટલા દેશોમાં ઇ નાખોનાર આ ન નના નિષ્ણ સા ચર્ચ હશે તસાર લાગી, મન્યાસી અને મહેનત સી નામજો, ગાદીનડાએ આજોના ધનધો અને પેર માટે ગદાવૈનર મરના ગરીબો, મતસાધુઓ અને દુરાચારી પાપીઓ, પુરો અને સ્ત્રીઓ બધામ તરફથી આ પ્રશ્ન વખતોવખત પૂઠાતો રહ્યો છે, અને તે એ કે 'આ ક્ષણ ભયુ માનવ-નનમાં નિલમનાતન-અનાદિ અનત હોય એવી એક પણ વસ્તુ નથી શું ? આ ગરીબ છૂપ્યા પછી પણ જેનો નિનાશ થતો ન હોય એવી એક પણ ચીજ નથી શું ? આ માય પિજર માગી મા મળી ગયા પછી પણ છુપતો દોષ એવો કોઈ પદાર્થ નથી શું ? અમિ દેવ પિજરને માગીને રાખ કરા નાખે તે બા કેઈ વસ્તુ બાકી નથી ગ્રહેલા ચામલી ? અને જો કેઈ યજ્ઞ બામ્ય હેતુ હોય, તે દેવના નિત્ય પછી તેન શું થાય છે ? તે વસ્તુ ક્યા જાય છે અને યાથી આ ની ?' આવી પ્રશ્નપત્ર પરા દુરો દુગને પૂઠની રહી છે, અને સૃષ્ટિ ચાને છે તથા માનવી ભેજ ન્યાનગી માગુન છે ને ગમ રે છે, ત્યાગી તે પૂઠાયા પણ મરનાના આથી એમ નથી મમજી લેવાતુ કે એ પ્રશ્નો ના ઉત્તર અત્યાગમુનીમા કેઈએ આવાનો પ્રયત્ન નથી મ્યો ખરી રીતે તો પ્રત્યેક વખતે-પ્રત્યેક જમાનામાં તેનો જનનો ઉત્તર આપવામાં આવે છે, અને જેમ જેમ વખત જાય છે, તેમ તેમ જવાન વધારે ને વધારે સમગ્ર અથવા મચોદ જનતો જાય છે ખર પૂઠો તો કેઈ હજારો વર્ષ પહેલા આ પ્રશ્નનુ એકે વરે નિવરણ થઈ ગયેતુ છે, અને તેનુ તેજ નિગારણ ચાને તેનો તેજ જવાળ 'જૂના જૂના જમાનાને અને દેશને અનુમરતી રીતે, જૂને જૂદે વખતે અપાતો ગદ્યા છે આ રણી છુદ્ધિમાં વધારે ઉતરે તેવા નવા નવા દાખનાદષ્ટાતો સાથે એનો એજ-હજારો વર્ષ પર ગ્રામ થાતે-જવાન દરીને દરી અપાતો ગદ્યા છે, નથી અત્યારે હુ પણ તમાગી આગળ જો સમજાવીશ તે પણ એ પ્રાચીન જવાળની પુનરાવૃત્તિરૂપક હશે આ સર્વગ્રાહી પ્રશ્નોપર નવું અજ વાગુ નાખવાનો દલ મારે નથી મરવો હુ તો માત્ર અમારા પ્રાચીન પૂવ જોએ શોધી કાઢેતુ અત્ય નવા લેનારામાં આધુનિક મનુષ્ય સમજ શકે તેવી લોકોની પાતાની જ ભાવામાં, તત્ત્વને ની પગલામાં નહિ પણ લોકોની નિત્યની વ્યાવહિક ભાવામાં મૂકાનો પ્રયત્ન કરીશ એનુ જ દેવપરોના ઈશ્વર અને જ્ઞાન મધના ગભીર ને ઉચ્ચ ત્રિચારો સાધારણ માણસો સમજ શકે તેવી તેમની મામાન્ય ભાષામાં હુ દર્શાવ શ અને માની ખાત્રી છે કે, જે દિ ય ત્રિચારો માણુમોથી મમજી શકારો કારણ કે જે દિ ય તત્ત્વમાય એ કેન્દ્ર જ્ય નો નીપળ્યા હતા તે દિ ય તત્ત્વ બધાજ માણુમોમાં મોલુદ છે

હવે, હું મૂળ વિચાર પર આવું છું. જુઓ, હું તમારી તરફ બાણ છું એ જોવાની ક્રિયા મારે ક્યો ક્યો વસ્તુઓની જરૂર પડે છે ? સૌથી પ્રથમ જરૂર નેત્રોની પડે છે. કારણ કે હું બીજી બધી વાતે સાંજે સમો ને પૂરો હોઉં છતાં નેત્રો કે આંખો ન ધરાવતો હોઉં તો મારાથી તમને દેખી શકાય નહિ બીજી જરૂરી વસ્તુ છે તે દર્શનશક્તિ આપનારી દર્શનદ્રિષ્ટ છે કેમકે નેત્રો એ કેમ દર્શનદ્રિષ્ટ નથી પણ સાધનમાત્ર છે, તેમની પાછળ ખરી દર્શનદ્રિષ્ટ યત્નજની અદર એક સ્નાયુકેદ્ર રહે રહેલી છે એ કેદને અથવા એ જ્ઞાનતત્ત્વને કેમ ઇન્દ્રિય પહોંચેલી હોય તો માધ્યમને ખાસી માથે જોવી સહેલું આંખો કાન હોય ? પણ તેનાથી કોઈ પણ વસ્તુ જોવાનું બની આવતું નથી તેથી આ સ્નાયુકેદ્ર અથવા જોવાની ખરી ઇન્દ્રિય હોવાની આવશ્યકતા છે બહાર દેખાતી આપણી બધીજ ઇન્દ્રિયો-કાન, નાક, જીભ અને ચામડીના સંબંધમાં આવેલા પ્રકાર સમજી લેવાનો છે. રચૂળ કાન એ તો માત્ર અદર રહેલા સ્નાયુતત્ત્વ જાગૃત અવાજના મોજા દાબર કરનાર સાધન ક્રિયા પહેરેગીરમાત્ર છે પણ સાધન જો પ્રકૃત ઇન્દ્રિય કહેતાં સ્નાયુ કેદ્ર બરાબર સ્થિતિમાં હોય એટલેથી બસ ચતુ નથી બીજી પણ એક વસ્તુની આવશ્યકતા રહે છે ધારો કે તમારા પુસ્તકાલયમાં કે અભ્યાસગૃહમાં તમે કોઈ પુસ્તકના અભ્યાસમાં તકનીક થઈ ગયા છો, તે વખતે ઇન્દ્રિયાગના દોકોરા ચાલે છે, જતાં તે તમને નથી સંભળાતા આથી જાનનો અનુભવ તો પણામને કોઈ ને કોઈ વાર થયો હશે જાતું કારણ શું ? દોકોરાનો અવાજ થયો એ તો ચોક્કસ, હવામાં તે અવાજના અદામનો અથવા મોજા પસમા એ પણ સાથે, કાન વાટે એ મોજા સ્નાયુતત્ત્વને પહોંચ્યા એમાં પણ શક નહિ જતા તમને સાંભળવાનું જ્ઞાન ન થયું એટું શું કારણ ? ક્યો વસ્તુની ઉષ્ણ રહી વાર ? તો કે તમારું મન નવર નરોત્તમ, બીજો રોકાવશું હતું આ ઉપરથી આપણો ગૃહસ્થ પડી આવે છે કે ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા કરવામાં ત્રીજી વસ્તુનરીકે મનની પણ ખાસ આવશ્યકતા છે સૌથી પહેલાં સૂચન સાધનો, પછી તે સાધનો જે સક્રિયથી અતર્જિત સ્નાયુકેદ્ર તરફ લાગણીને સંદેશો લઈ જાય છે તે શક્તિ જો છેલ્લે પ્રકૃત ઇન્દ્રિય યોને મનની સાથે જોડાપની હોવી જોઈએ મન અને સ્નાયુકેદ્રના તાત્ત્વ જો જોડાપના નથી હોતા, તો સ્નાયુકેદ્ર તમા સૂચનસાધન (આ દેહલો કાન) પર ચતી ક્રિયા ટી જાપ આવશ્યક પડે છે જના આપણને સાંભળવાનું જ્ઞાન નથી ચતું કેમકે મનસાથે કોઈ દ્રિયનો તાર જોડાયેલો નહિ હોવાથી અતરે, તે સંદેશ પાજરે નથી રહે, પાજરે સંદેશ મળે એ જોઈએગી પણ કામ સારી જતું નથી મન પણ માત્ર વાદનારીકેનું કામ કરે છે મનને પણ લાગણીનો સંદેશો અગ્રણ્ય વહી જઈને જુદાં પડે

ચાડવાનો હોય છે. બુદ્ધિ એ નિર્ણયાત્મક શક્તિ હોઈ કથી અને કેવી જાતની લાભણી આવી તેનો નિર્ણય કરે છે પણ આટલેથી દંત્ર વાત પૂરી થતી નથી બુદ્ધિને પોતાનો નિર્ણય આગળ લઈ જઈ શરીરના અવિષ્ટતા તત્ત્વો, આતરજગતની ગાદીએ બિરાજતા આત્માની હજુરમા પહોંચાડવો પડે છે. જે તે નિર્ણયને મહારાજ આત્માગમની હજુરમા બુદ્ધિમત્રી આદ્ય રજુ કરે છે, એટલે મહારાજ પોતે શુ કરવું ને શુ ન કરવું તે જાણતમા તે હુકમો છોડે છે, અને તે હુકમો પાછા પૂર્વવત્ ક્રમે ઉત્પત્તા ઉતરના બુદ્ધિ, મન, ઇન્દ્રિયો અને સાધનોને પહોંચે છે, અને સાધનો તે હુકમોને અમલમા મૂકે છે. જોવાની દ્રિયા આખી આ રીતે પૂરી થાય છે

માધનો અથવા કરણોનું સ્થાન મનુષ્યના સ્થૂળશરીરમા છે, પણ મન અને બુદ્ધિના સંબંધમા તેમ નથી. તેમનું સ્થાન અમારા દિલ્લુ ભેંકોની દાર્શનિક પરિભાષામા કહીએ તો 'સૂક્ષ્મ અથવા વિંગદેહ'મા, અને તમારી ક્ષિપ્તી ધર્મની પરિભાષામા જેને 'અધ્યાત્મ દેહ' કહે છે, તેમા આવેલું છે આ સૂક્ષ્મ અથવા વિંગદેહ સ્થૂળદેહ કરતા બહુજ સૂક્ષ્મ હોય છે, છતાં પણ તે આત્મા તો નથીજ. આત્મા તો તે બધાથી પર છે સ્થૂળદેહ થોડાક વર્ષો રહીને નાશ પામે છે, નજીવુ કારણ પણ તેને દગ્ધત પહોંચાડી નષ્ટ કરી શકે સૂક્ષ્મ શરીર અથવા વિંગદેહ આમ સહેલાઈથી નાશ પામે તેવો નથી, તથાપિ કોઈ વાર તે અવનત થઈ દુર્બળ બને છે અને કોઈક વાર સશક્ત અને સમજ બને છે. ધરડા માણુમના મનની શક્તિ કેવી ઘડી જાય છે, શરીર સશક્ત અને મસ્ત હોના મન પણ કેવું સશક્ત અને મસ્ત હોય છે, વિવિધ એસડો અને બર્કો તેમજ બીજી બદાગની વસ્તુઓની શરીર પર કેવી સારી મારી અસરો થાય છે અને જાણજગત પર તેની કેવી પ્રતિક્રિયા થાય છે, એ તો આપણે બધાના અનુભવની રાજની વાતો છે. શરીરની જાણતમા જેમ ઉન્નતિ અવનતિ છે, તેમ મનની જાણતમા પણ ઉન્નતિ અવનતિ રહેવી છે, અને તેથીજ મન એ આત્મા નથી એમ ઉપર કહેવામા આવ્યું છે કેમકે આત્માને કોઈ જાતનો દરકત હેવો કદાપિ પહોંચતો નથી અને આ માની અવનતિ કદાપિ થતી નથી આ ઠેકાણે કોઈ પૂછશે કે, આ વાત આપણે શી રીતે જાણીએ? આ મનની પૂછણ કંઈ રહેલું છે એમ આપણે શા ઉપરથી જાણવું? તો કે, જ્ઞાન જે સ્વયં પ્રગટી અને બુદ્ધિના પાયારૂપ છે તે સજારહિત અને મૃત આધિભૌતિક દ્રવ્ય યાને જડ તત્ત્વની માત્રકીનું કદાપિ હોતું નથી તે ઉપરથી એવી જડ વસ્તુ કોઈને કદાપિ જડવાની નથી, કે જેમા જ્ઞાન તેના પોતાના ધર્મ-તરીકે રહ્યું હોય. કોઈ પણ જડ પદાર્થ સ્વયં પ્રગટી શકતો નથી.

જાનના બધી વસ્તુઓને પ્રમથમાન રે છે આ દિવાનખ નુ
અર્થ કે બધી મોતુ છે તે જ નના પ્રમથમા, માણ કે કોઈ જાને
તેનું નિર્માણ કયું ન હોય, તો દિવાનખાનારીકે તેનું અસ્તિત્વ
કેવળ અજાન હોય તે મુલ્ય આ રીતે પણ સ્વયં પ્રમાણી નય
કેમકે જો તે સ્વયં પ્રમાણી હોય તો મૂલ્યથી પણ પ્રકાશમાન
માને નેતનયમ્ન હેત તેજ પ્રમાણે મન અને આધ્યાત્મિક મિવા
સૂત્ર સરર પણ સ્વયં પ્રમાણી નયો કાણુ ? તેઓ જાનનસ્વતા
બતલા નથી ત્વય પ્રકાશી વસ્તુ મ્હાપિ ક્રમાતી કે કાલ્ય થતી
નયો પણ પ્રકાશી પ્રકાશી વસ્તુની તેજસ્વિતા સ્થિર નથી
હેતી પણ અવના નજના છે પરંતુ જે પદાર્થ પોતે પ્રમાણ
સ્વરૂપ છે તેને આવના જનાનું થતે તેના દાસ-શિક્ષિ ને નથી
થઈ શકે તેમ છે ? અપણે જોઈએ છીએ કે, ચક્રમા નિરતર
સૂચ-વૃદ્ધિને આધીન છે એવું પણ એટલું જ છે કે, ચક્રમા પોતે
સ્વયં પ્રમાણી ન હોઈ તે સૂચના તેજથી પ્રમાણે છે એ જ કદના
દુષ્ટાને દેવતામા તપાવીને વ ન્યાગ પણ મા આવે, તો તે બગકે
છે આ પ્રમાણે છે, કેમકે તે પ્રમાણ બોખડનો પોલાનો ન હોઈ
અગ્નિ પાસેથી ઉગ્નનો નિધિનો દનો આ ઉપરથી મમજ સમરે કે
જે પ્રકાશ બીજનો હોય છે સ્વયં પોતાનો નય હોતો તેજ પ્રકાશ
ના સમક્ષમા કાચની તબાવના છે

હવે એ તો આપણે જોઈ લીધું કે રીરના આ બાલ ધામને
સ્વયં પોતાનો પ્રકાશ નથી, તેથી મીને સરીર એ સ્વયં પ્રમાણ ન
હોઈ પેનાની જાનનું જાન તેને ન હોઈ શકે, તેમ મનને પણ
એ જાન ન હોય કેમ ? તો કે જાનને વિકાસ દ્વામ અથવા અભિ
વૃદ્ધિ તે કાલ્ય થતો જોવામા આવે છે, તે પ્રકાર બહુ તેજ અને
ઉત્તમયુક્ત દોષ છે આ કોઈ વાગ તે રીતુ અને પોતું પડેલું
લાગે છે એટલે બીજા રજા મા કદાચે તે મને તે વસ્તુની અમર
મનપગ પડેલી શકે છે માટે મનદાગ પ્રકાશનું તેજ તેનું પોતાનું
નથી ત્યારે તે કેવું છે ? એમ કહી પૂછો તેના ખુનામામા
એ જાન મેવાનું કે એ પ્રમાણ જોનો પોતાનો ગુણ અમર ધર્મ
હોઈને કાલ્ય કે નાજ સત રે નથી એવા સ્વયં પ્રકાશી પદાર્થની કિંવા
સ્વયં પ્રકાશ તત્ત્વની નાનીબીનું છે અત્માને મહાભયવાપણું નથી,
કેમકે તે પેનેજ જાન અથવા વિસ્મયરૂપ છે અત્માને મહા
અભિત્વ હેતુ પણ નથી દેતું, કેમકે તે પોતેજ અસ્તિત્વ અને
સ્વરૂપ છે અત્માને મહા સુખ કે આનંદ હોવાપણું પણ
નય હોતું કેમકે તે સ્વયં સુખ અથવા જ્ઞાનદરશન છે અત્મા
પોતેજ સ્વદિદાત્મસ્વરૂપ છે જે સુખી અથવા આનંદી છે, તણે
પોતાનું સુખ કે આનંદ આકાશી ઉગ્નનો લીધો હોય છે જેને જાન

છે, તેણે પોતાનું તે જ્ઞાન કોઈ ઠેકાણેથી ઉછીનું નીધેલું છે, અને જેને અસ્તિત્વ છે તેણે પોતાનું અસ્તિત્વ કોઈની પાસેથી ઉછીનું મેળવ્યું હોય છે-અર્થાત્ જ્યાં આગળ ગુણ અને ગુણી વચ્ચે ભેદ જણાતો હોય ત્યાં સમજી લેવું કે, એ ગુણો ગુણીના પોતાના ન હોઈ તેનામાં તે કયાકયા પ્રતિબિંબિત થયેલા છે પરંતુ આત્માના સંબંધમાં તો જ્ઞાન, અસ્તિત્વ અને આનંદ એ એનાં ગુણો નથી પણ એનું સ્વરૂપ છે આત્મા પોતેજ સર્વવ્યદાનદરૂપ છે

આ ઠેકાણે વળી કોઈ એવો પ્રશ્ન કરશે કે “ તમારું કહેવું સાચું છે, એમ અમે શા ઉપરથી માની લઈએ ? અસ્તિત્વ, જ્ઞાન અને આનંદ, એ આત્માના સ્વરૂપ છે અને તેના ગુણો નથી એવો અમારો વિશ્વાસ કેમ કરી બધાય ? ” વળી કોઈ અમ પછ તકરાર ઉઠાવે કે આત્માની તેજસ્વિતા, આત્મ નું જ ન અને આત્મ નો આનંદ એ પણ શરીરનો પ્રકાશ જેમ મનના પ્રકાશપર આધાર રાખે છે, તેમ બીજા કશાના ઉપર આધાર રાખી શકેમ ન હોય ? આ જાતનું વનણુ આપણી દલી ન આપવામાં આવે તો તેનો પારજ નાંદ આવે જિજ્ઞાસુના પ્રશ્નના જવાબમાં હું સામે પ્રશ્ન પૂછું કે ‘ ત્યારે કોનાપર તે આધાર રાખે છે ? ’ જવાબમાં તે કહે કે “ અમુક અમુક ઉપર ” ફરી પાડો હું પૂછું કે ‘ તે અમુક કોનાપર આધાર રાખે છે ? ’ તો કહેશે કે ‘ અમુક અમુક ઉપર ’ એ રીતે “અમુક અમુક નો પાર ન હોઈ આનંદનો એ તો પેની ‘ હિર ક્રૂર’ના જેવી વાત થઈ કહેવાય તકરારનો જે અતિ લાવ-વેળા હોય, તો તો આપણને એવી એક વસ્તુ આગળ અટકી જવું પડશે કે જે વસ્તુ પોતે સ્વયંપ્રકાશી હોય મારે વધારે સુથણા ન સુથના, તર્કની દાટએ સારામાં સારી વાત તો એજ છે કે, જ્યાં આગળ આપણને સ્વયંપ્રકાશી તત્ત્વ મળી ગયું, ત્યાં આગળજ થઈ જવું અને વધુ પડતા ન કરવા

સારે, અત્યારસુધીમાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે મનુષ્ય પ્રાણીની અંદર મધુ વાળાનો સમાવેશ થયેલા છે એક જો આ શરીરરૂપી બાહ્ય આવગણ, બીજું મન શુદ્ધિ અને અલંકારનું બનેલું સૂક્ષ્મશરીર અને ત્રીજું તે જન્મેની પછળ રહેલો પ્રકૃત પુરુષ પાને આત્મા આપણે એ પણ જોઈ લીધું છે કે, શરીરના સવળા ગુણો તેમજ તેની સર્વ શક્તિઓ શરીરના પોતાના ન હોઈ મનના પ્રતિબિંબમાન છે, અને તેવીજ રીતે મનની સવળા શક્તિઓ અને તેજસ્વિતા એ તેની પૂઠળ રહેલા આત્માના પ્રતિબિંબ છે

હવે વળી આત્માના સ્વરૂપ અથવા સ્વભાવસંબંધમાં નાના પ્રકારના પ્રશ્નો ઉઠે છે આત્મા સ્વપ્રકાશી છે એને સર્વવ્યદાનદરૂપ આત્માનું સ્વરૂપ છે, એ શુક્તિપરથીજ જે આત્માનું અસ્તિત્વ

માની સેવામાં આવતું હોય, તો તો આધ્યાત્મિક રીતેજ નિર્લય થઈ
 જાય છે. તે સરજનશક્તિ ન દોષી રહે. બીજા અસ્તિત્વથી સ્વતંત્ર
 એવું સ્વપ્રકાશી અસ્તિત્વ કશાના પાપાપામ કે કાગળ તો કદાચિ
 ફરી નહિ નકાશ તેથી તે અનાનન હરે છે. યાને એવો એક પણ
 કાળ નહિ હોય કે જ્યારે તેનું અસ્તિત્વ નહિ હોય. કારણ કે જે
 આત્માત્મજ અસ્તિત્વ ન હોય, તો પછી કાગ રહે કયા ? કાળનું
 સ્થાન આ મામા છે કેમકે જ્યારે આત્માનું પ્રતિબિંબ મન ઉપર
 પડે છે ત્યારે મન પ્રકાશિત થઈ વિચારવાનું કામ કરે છે, અને
 જ્યારે મન વિચારતું થાય ત્યારથી કાગની ગળુના થાય તેથી જે
 આત્મા ન હોય, તો વિચાર પણ ન હોય. અનવિચાર ન હોય તો પછી
 કાગ કેવો ? તેથી કાગનું અસ્તિત્વજ આત્મા ઉપર આવતોજ છે.
 તો પછી આત્મા અમુક કાગમાં અસ્તિત્વમાં આ પો એમ કહી
 શકાયજ ની રીતે ? અર્થાત્ એ તો આપોઆપ ફરી જાય છે કે,
 આત્માને જન્મ કે મરણ જેમાંથી એકે દોનું નથી એ તો સર્ગ
 પાયરીમ થી જેમનો તેમજ પસાર થી જાય છે. યાને નિકૃષ્ટમાંથી
 ઉત્કૃષ્ટ અને ઉત્કૃષ્ટમાંથી નિકૃષ્ટ ક્રમેક્રમે ને જારતે જ રતે વળતો
 રહે છે. મૂળ વડે તે પોતાનો પ્રસાર શરીર ઉપર પાડે છે, અને
 શરીરવાડે તે ગાદજગતને પ્રદણ કરી સમજે છે. આને માટે તે
 એક શરીર પૂરણ કરે છે, તેના ઉપોગ કરે છે અને જ્યારે તે
 શરીર ફીણ થઈ કામ જાતું જાટી જવા માટે છે, ત્યારે તે
 ખાતું શરીર ધાગણ કરે છે અને એ રીતે તે દેહરૂપી ધર એક પછી
 એક બદલા કરે છે.

અહીં એક નમિત્ત પ્રશ્ન ઉત્તો થાય છે એ પૂર્વ સામાન્યન
 આત્માના પુનર્જન્મનરીકે જે ગણાય છે. આ પુનર્જન્મની વાત
 સાહજગતજ દેહસીક વાગે સોડો કા કે જે, અને સોડોના કુમરનાર અને
 વૈષ્ણો એટલા અથા પ્રબળ હોય છે કે સારા વિચાર ઝીલે તો પણ
 એમ માનવાનું કળન કરે છે. આપણે શ્રવ્યમાંથી જન્મ્યા છીએ
 વગી મદાપુર્વિ નપુરક સ્થાવિત કે વાના પ્રયત્ન કરે છે. આપણે
 જે કે જન્મમાંથી પૂર્વ થયા છીએ, પણ એક વાર પેદા થયા પછી
 સનાતન નદીના દીપ્ત અન અનતમાજ દયાનિ બોલ્યા કરીએ
 છીએ. દવે ખરી ગીને તો વાત ગોવી દાની જોઈને કે, જેઓ
 શ્રવ્યમાંથી આ પા હોય, તેમને જન્મજાજ પાજ જતું પડે. તમે,
 હું કે નની ગેઠવ કેમ પણ જ્યોતિ શ્રવ્યમાંથી જન્મી નથી અને
 તેથી શ્રવ્યમાં પાગી જવની નથી. આપણે સનાતન ગીએ અને
 સનાતન નદીના સર્વની તત્ત્વ કે મુખની ઉવર એથી કેમ પણ શકિત
 નથી કે જે મા. કે તમામ અસ્તિત્વને જગુ ન જતું કરી નાખી
 આપણને શ્રવ્યમાંથી મૂળી તો રહે આ પુનર્જન્મના અપાસથા

લાડકવાનું કંઈજ કારણ નથી, કેમકે એ ખ્યાલ મનુષ્યની નૈતિક ઉન્નતિનો ખામ પોષક છે. વિચારશીલ મનુષ્યો આ બાબતમાં કોઈ પણ ન્યાયસંગત સિદ્ધાંત પર આવી શકે તેમ હોય, તો તે માત્ર આવ્ર યાને પુનર્જન્મનોજ સિદ્ધાંત છે. જો તમે હવે પછી સનાતન અસ્તિત્વ ધરાવવાના હો, તો તો આયોઆપ હરી જાય છે કે, બૂનકાળમાં પણ તમે સનાતન અથવા અનંત અસ્તિત્વ ધરાવના હતા-ન્યાયની રીતે જોતાં તેથી ઊલટું સંભવી શકેજ નહિ હવે આ સિદ્ધાંતની સામે જે કેટલાક વાધાઓ ઉઠાવવામાં આવે છે તેમાંના કેટલાકનું નિરાકરણ કરવાનો હું પ્રયત્ન કરું છું. એ વાધાઓ જ્ઞતા તમારામાંના અનેક જણને લાગશે કે, એ કેવળ મૂર્ખાઈભરેલા છે, તથાપિ કેટલીકે વાર મોટા મોટા વિચારશીલ માણસો પણ મૂર્ખાઈભર્યા સવાલો પૂછના માલમ પડે છે. લોકોમાં કહેવત છે કે, 'એવો એક પણ અસંગત વિચાર નહિ હોય કે જેનું સમર્થન અને સંરક્ષણ કરનાર દાર્શનિકો ન મળી આવે'—એ વાત સાચી છે. જો આ વાધાઓને નિરાકરણ કર્યા વગર હું જવા દઉં, તો સંભવ છે કે કોઈકે વિચારવ તો વળી તે વાધાઓના જોરપર ફેલી પડી ગાજવા નીકળી પડે, અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતની વિરુદ્ધ ભોંકોના મન ભભોરવા માડે. એટલા માટે વાધાઓ જો કે હમવગરના છે, છતાં હું તેના રદીઆ આપુ છું. પરંતો વાધો આ છે કે—'આત્મા સનાતન છે, તો પછી જન્મજન્માતરની વાતો આપણને કેમ યાદ નથી ?' આના જવાબમાં હું સામે સવાલ કરીશ કે "આ જન્મનાજ આખા જૂતકાળની બધી વાતો તમને યાદ છે ? બચ-પણમાં તમે શું શું કર્યું" હવે તેની કેટલા જણને સ્મૃતિ છે વાર ? છેક બચપણની વાતો કોઈનેજ યાદ હોતી નથી. હવે, જો સ્મૃતિ ઉપરજ અસ્તિત્વનો આધાર રહેતો હોય, તો તો તમારો આ વાધો પોતેજ સાબીત કરી આપે છે કે, જન્માતરીકે તમારે અસ્તિત્વજ નહોતું, કેમકે તમારું બચપણ તમને યાદ નથી. એટલા માટે આપણુ અસ્તિત્વ આપણી સ્મૃતિ ઉપર આધાર રાખે છે એમ કહેવું કેવળ ખેઠકું છે, વાને પ્રવાપમાત્ર છે. આપણને પૂર્વજન્મની વાતો યાદ હોય, તોજ પૂર્વજન્મનું અસ્તિત્વ માની શકાય, નહિ તો નહિ, એમ કહેવાનો અર્થ શો ? પૂર્વજન્મની વાતો યાદ રહેવાનું પ્રયોજન પણ શું છે ? યાદ રાખવાનું કામ મગજનું છે. આપણું પૂર્વજન્મનું મગજ અત્યારે આપણી પાસે ક્યાં છે ? એ તો કપારનુંયે વિનાશ પામ્યું છે, અને તેને ઠેકાણે નવું મગજ રચાયું છે. જૂત-જીવનમાં પ્રાપ્ત થયેલા સંસ્કારસમુદાયનું જે સમજણ અને આચાર-રૂપી ફળ, તે ફળ અત્યારના મગજને પ્રાપ્ત થયું છે; એ ફળની અને નહિ કે આખા સંસ્કારોની સાથે મન આ દરોરમાં આવ્યું છે.

આપારે હું જે રૂપમા છું, તે મા । અનત પૂર્વજન્મના કર્મ-
ફળનું પરિણામ સમજવાનું છે બધાય પૂર્વજન્મના કર્મથીનું પૂછક
પરાણે મને વળગેલું છે, અને એ ફળ ભોગ-લેજ છુંકે । સા રૂપ
ફળ સાથે હોવા રહી બધો જૂનકાળ યાદ હોવાની જરૂર પણ રહી
છે ? પરંતુ આપણામા કુસરકારોનું જોર એટલું બધું છે કે જે
લોકો આ પુનર્જન્મવાદનો અસ્વીકાર કરે છે, તેના તેજ લોકો
એક કાળમા આપણે વાદરા હતા અને વાદરામાથી ક્રમવિકાસના
નિયમ મુજબ માણસ થયા છીએ, એ વાત તમાજ માની લે છે
પોતે વાદરા હતા એ વાતની એમને કેમ સ્મૃતિ રહી નથી, તેની
તપાસ કરવાનું કાદનેજ સૂત્રનું નથી જ્યારે કહેવામા આવે છે કે,
પ્રાચીન કાળના અમુક સપિમુનિને કે મદાત્માને આ સત્યનો સાક્ષા
ત્કાર થયો હતો, ત્યારે લોકો એમમ કહી નાણે છે કે, એ પ્રાચીન
સપિ ભેવકુંદ હતો, એને એ વાતનો જ્ઞાન થયો તમે પણ એમને
એમ કહેવામા આવે કે 'દક્ષણી અમર દિન્ડોન આમ આમ કહે
છે' તે તેના તે લોકો ચદ વધને 'શ્લષ્ણ્યે' કરવ મહી જાય છે
અને કહેવા લાગે છે કે 'હા હા' ત્યારે તો સાનુજ રશે' એમ
કહીને એ વાતનો તત્ત્વ સ્વીકાર પણ મરી લે છે અર્થાત્ કે વર્ત
માન વિજ્ઞાનયુગે નાચીન વહેમો અને કુસર રોને કેમણે અર્વાચીન
વહેમો અને કુસરકારો આપ્યા છે અને પ્રાચીન ધાર્મિક પાપોને
કેમણે અર્વાચીન વૈજ્ઞાનિક પે પોની પ્રતિષ્ઠા કરાવી છે આ ઉપરથી
આપણને માનમ પડે છે કે, સ્મરણ્યરક્તિના મુદ્દાપત્નો વાધો મિલ
કુમ દમ વગરનો છે પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતની સામે જો કાંઈ પણ
ગભીર વાધો હોય તો તે આ એકજ છે, અને તેની પેઠકળના મે
ઉપર સખીત મરી દેખાડી છે પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતનાટે પૂર્વજન્મ-
ની વાતો યાદ હોવીજ જોઈએ એવું જરૂરી નથી, એમ જો કે
મે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે, તથાપિ એની સથે હું તમને એમ
પણ જણાવી સકું છું કે એવા પણ કેટલાક દાખમા બને છે કે
જેમા પૂર્વજન્મની બધી સ્મૃતિઓ કાયમ હોય છે અને જે જન્મમા
આપણે મુક્ત વસ્થાને પ્રાપ્ત થનાર હોઈશું તે જન્મમા આપણ
પ્રત્યેકને પણ એવી યાદદાસ્ત હતો ત્યારેજ તેજ વખતે તમને વસ્તુન
માત્રમ પડશે કે, આ જગત કેવળ સ્વપ્ન છે, ત્યારેજ તમને પોતાના
અતરાતમામા મક્ષાત્માર કિવા સ્નાનુભવ થમે કે, આ દુનિયા માત્ર
રગભૂમિ છે અને તમે એ રગભૂમિપર નૂત્તર બૂદા પાડે બજનનારા
નટો માત્ર છો, ત્યારેજ અનામકિં અથવા વિરમિતો વિચાર
મેધગર્જનાસ આ જીવદ અવ જે તમારી સમક્ષ ઉપરિચિત થકે,
ત્યારેજ તમારી સંધગી ભોગવખ્યા અને શુદ્ધી તથા સસરને વગગી

રહેવાની તમારી વૃત્તિ સદાને માટે હુપ્ત થશે, અને ત્યારેજ તમે દિવ્યમના પ્રકાશની માફક સ્પષ્ટજેઈ શકશો કે, કેટલી બધી વાર આ બધું તમારી બાજવમાં દયાતિમા આવ્યું હતું, અને કેટલી અમંજ્ય વાર તમારે પિતા અને માતા, પુત્રો અને પુત્રીઓ, પતિઓ અને પત્નીઓ, મજા અને મિત્રો તથા દોષત્ર અને સત્તા હતાં. આ બધું કેટલીયે વાર આવ્યું ને મધું; કેટલીયે વાર તમે આ સંસાર-તરંગની હિચ્ચામાં હિચ્ચી દોમ ઉપર ઝુલતા હતા અને કેટલીયે વાર નિરાશાના છેક ઉગ્ર ખાડામાં દટાયા હતા; આ બધી વાત તમારી સ્મરણશક્તિ તમને મુક્તાવસ્થા પ્રાપ્ત થનારા જન્મમા જ્યારે કહેશે, ત્યારેજ તમે સાચા ધારવીરની માફક ખડા રહી સંસારના ક્રોધકટાક્ષની સામે હમશે. ત્યારેજ તમે નિઃકરપણે હિંમત રહીને કહેશો કે 'ઓ મૃત્યુ' હું તારી લેણ પરવા કરતો નથી, તારામાં મને બીવડાવવાની તાકાતજ ક્યા છે?' આ સ્થિતિ મોટી વહેલી બધાનેજ પ્રાપ્ત થશે.

હવે કોઈ પૂછે કે, પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત માટે કોઈ સયુક્તિક પ્રમાણો છે ખરા? અત્યાર સુધી તો તમે તે સિદ્ધાંત વિરુદ્ધની શકાઓના રહીઆ આપ્યા છે, અને સાબીત કરી દેખાડ્યું છે કે, એ સિદ્ધાંતનું ખડન કરવા ઈચ્છનાર સામા પક્ષની દલીલો હમવગરની છે. પણ પુનર્જન્મનું પ્રતિપાદન કરનારા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો કોઈ છે? આના જવાબમાં હું જણાવીશ કે 'હા, છે; અને તે પણ અત્યંત પ્રબળ' મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે જ્ઞાન સંપાદન કરવાની શક્તિમાં જે વિશાળ અંતર રહેતું છે, તેનું કારણ પુનર્જન્મજ છે. પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત વગર અન્ય કશાથી એ અંતરનું સમાધાન થઈ શકતું નથી-અર્થાત્ કે પુનર્જન્મવાદ વગર જ્ઞાનવિકાસનો ક્રમ અસંભવિત છે. પ્રથમ, આપણે જે પદ્ધતિએ જ્ઞાન સંપાદન કરાય છે તે પદ્ધતિનો વિચાર કરીએ. ધારો કે, હું એક રૂળાઆમા જન્મ છું અને ત્યાં એક કુતડ જોઉં છું. આ પ્રાણી કુતરજ છે એમ હું શાથી જાણી શકું છું? તો કે હું મારા મનની સવાલ લઉં છું, મારા મનની અંદર મારા બધાજ પૂર્વમસ્કારો વર્ગ પ્રમાણે જૂના જૂના ખાનાઓમાં ગોઠવાયલા હોય છે મારી દૃષ્ટિપર કોઈ નવી છાપ પડતાજ હું તે પ્રહણ કરી માગ પૂર્વસસ્કારોના વર્ગો સાથે મેળવી જોવા માડુ છું અને કોઈ પણ વર્ગની સાથે તેનો મેળ ખાતાજ હું તે નવી છાપને તે વર્ગના ખાનામાં મૂકી દઉં છું ને સંતોષ પામુ છું; તેથી મને મળેતું પ્રાણી કુતરજ છે, એમ સમજી જવાનું કારણ એજ છે કે, મારા કેટલાક પૂર્વમસ્કારોની સાથે તેનો સંપૂર્ણ મેળ ખાય છે. એકાદી વૃત્તન વસ્તુને લોલે આવે એવો કોઈ સસ્કાર જ્યારે મનના ખાનાઓમાં આપણને નથી જડતો, ત્યારે મનને

જે અસતોષ થાય છે તે અસતોષની સ્થિતિનેજ અજ્ઞાન કહે છે, પણ મનની અદર દૃઢ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થતા મનને જે સતોષ થાય તેને જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. પહેલા કોઈ એક જાણ અપ્રત્યક્ષી નીચે પડતું જોવામાં આવતું, ત્યારે તે કયા પ્રશ્નથી પડે તે ન સમજાતા માણુમને અસતોષ થતા હતા. પણ બધાજ દેવાને એ પ્રમાણે પડતા જોતા જોતા ક્રમે ક્રમે એ પતનનો વર્ગ પણ તેમના મનમાં બંધાઈ ગયેર અને પરિણામે પતનનું કારણ 'શુરુવાકર્ષણ' છે એમ કહી ન્યૂને શુરુવાકર્ષણનો નિયમ સ્થાપિત કર્યો. આ ઉપરથી ત્યારે આપણે જોઈએ છીએ કે, પૂર્વસંસ્કારના ભડોળ વિના કોઈપણ નવીન અનુભવનું જ્ઞાન થયું અસંભવિત છે કારણ કે એ નવા અનુભવને સરખાવી જોવાનું સાધન હાજર નથી તેથી જેમ દેહસાક યુરોપીયન તત્ત્વચિંતકો માને છે તેમ, બીજા અવતરતી વખતે કેવળ સંસ્કારશૂન્ય મગજ સાથે જો આવતું હોય, તો તો આખા જીવનમાં જ્ઞાનનો અનુભવ પણ તેનાથી સંપાદન ન થઈ શકે કેમકે એની પામે યોગ્યતા મળતા નવા અનુભવોને સરખાવી જોવાના સાધનરૂપ પૂર્વસંસ્કારોના ભડોળની શાપથી નથી પ્રત્યેક મનુષ્યમાં જ્ઞાનસંપાદનની શક્તિ એકસરખી ન હોઈ આગ્રીરતી હોય છે, એ તો આપણા અનુભવની વાત છે અને એજ વાત સિદ્ધ કરી આપે છે કે પ્રત્યેક જણ યોગ્યતાનું અનાયદું જ્ઞાન ભડોળ લઈને જન્મે છે જ્ઞાન એકજ રીતે સંપાદન થઈ શકે છે અને તે અનુભવથી અનુભવ મિલાઈ જાયવાનો માને જ્ઞાન મેળવવાનો અન્ય કોઈ માર્ગજ નથી આ જીવગીમાં આપણને એક વાતનો અનુભવ ન થયો હોય તો અન્ય જીવગીમાં પણ તે અવશ્ય થયો હોવો જોઈએ મૃત્યુનો ડર મર્વ પ્રાણીસંપ્રદામાં એકસરખો જોવામાં આવે છે તેનું કારણ શું? એજ કે, જૂત જીવગીઓનો અનુભવ મરણનું બચ્ચુ ઇલાકામાં તરતજ જન્મેલું હોય, પણ તેને ઝડપના સમઢી કે બાજ આવવો દેખાય કે તરતજ ચીંચીઆરી પાડતું માતાની સોડમાં ભરાઈ જવાનો પ્રયાન કરતું જણાય છે આ તરતના જન્મેના બચ્ચાને કોણે શીખવાયું કે પોને સમઢી કે બાજની લક્ષ્ય વસ્તુ છે? આ સવારનો એક પ્રશ્ન ન ખુલાસો છે, પણ એને 'ખુલસા જેવું ભારેખમ નામ આપી શકાય કે કેમ એની મને શકા છે એ ખુલાસો એવો છે કે 'અતઃ પ્રેરણાથી અથવા સ્વાભાવિક સંસ્કારથી તેને એ વાતની ખબર હોઈ ગય છે પણ એ તરતના જન્મેલાને મગજની સ્થિતિ નાગી તે ક્યાથી આરી? એવીજ રીતે મતકના ઇલાકાથી બચ્ચુ ઠાકગતા બરબર પાણીની સમીપ જઈ તેમાં ઝપસાવે છે અને ત્યાં માડે છે તેનું કેમ? આ પહેલા તો કદાપિ તથા હોય નથી કે અન્ય

કોઈને મદાપિ તરતા દોઢા હોતા નથી આના જવાબમાં પણ લોકો કહે છે કે—‘એ તો એને એવી પ્રેરણા થાય છે’ ઠીક, ‘આતરપ્રેરણા’ એ શબ્દ તો ખાસો મોટો ને લાંબો ચોડો છે, પણ એ શબ્દથી આપણા આ વિષયના જ્ઞાનમાં કંઈજ વધારો થતો નથી; એમાં તો આપણે જ્યાં છીએ ત્યાંના ત્યાજ રહીએ છીએ જુઓ, આ ‘આતર પ્રેરણા’ એ શી વસ્તુ છે? તેની આપણે આભોષના કર એ, એટલે એ વાતની તમને ખાતરી થશે. આપણી પોતાની અંદર સેકડો જાતની આતરપ્રેરણા રહેવી જણાય છે ધારો કે, એક જથ્થુ પિયાનો કે હાર્મોનિયમ વગાડવાનું શીખવા માટે છે એ શીખી જવા માટે પહેલા તો એને વાજના પ્રત્યેક પડદા લક્ષમાં રાખીને તેના ઉપર ધીમે ધીમે આગળાઓ ફેરવવી પડે છે, પણ પછી થોડા મહિના કે વર્ષો રહીને આપણે જોઈશું, તો મહારેા પડી જવાથી એની આગળાઓ અપચપ અધારામાં પણ થોમ્ પડદા પગ ફરતી રહે છે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો વાળુ વગાડવાની ક્રિયા એને હવે ઐચ્છિક વિષય મગી સ્વાભાવિક થઈ જાય છે. એક વખતે એજ ક્રિયા કરવા માટે એને જ્ઞાનયુક્ત ઇચ્છાનો પ્રયોગ કરવો પડે છે, પણ હવે ઇચ્છાના પ્રવર્તનની જરૂર નહેતી નથી વાળુ વગાડવાનું જ્ઞાન એને સ્વાભાવિક બની ગયું હોય છે. પરંતુ હજી સ્વાભાવિક જ્ઞાન કિંવા આતરપ્રેરણાને લગતી બધી વાત પૂરી થઈ નથી હજી તો અર્ધાં ખાકા છે, અને તે એ કે, આ આતર-પ્રેરણાઓને આપણા કાણુમાં લાવી શકાય છે. અત્યારે જે ક્રિયા આપણે સ્વાભાવિક જ્ઞાન અને આતરપ્રેરણાથી કરીએ છીએ, તેજ ક્રિયા ઇચ્છાને વશવર્તી પણ બનાવી શકાય છે, એટલે સુધી કે શરીરના પ્રત્યેક રનાયુને આપણી ઇચ્છાને આધીન બનાવી શકાય છે યાને તેના સ્વાભાવિક કાર્ય ઉપરાંત બીજા કાર્યમાં તેનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. એ વાત તો આજકાલ સર્વસાધારણ જોતોને પણ જાત છે. આ રીતે આપણે બેવડી રીતે યાને ઇચ્છાયુક્ત અભ્યાસથી સ્વાભાવિક જ્ઞાન કિંવા આતરપ્રેરણા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, અને આતરપ્રેરણાને ઇચ્છાને વશ વર્તાવી શકાય છે—એ બંને રીતે આપણે રપટ કરી બતાવ્યું કે, જેને લોકો ‘આતરપ્રેરણા’ના મોટા નામથી ઓળખાવે છે, તે ઇચ્છાકૃત કિંવા ઐચ્છિક કાર્યના અવનત ભાવ સિવાય બીજું કંઈજ નથી તેથી ‘પ્રકૃતિમાં સર્વત્ર એક-સરખો નિયમ શ્રવર્તે છે’—એ સિદ્ધાંતને આધારે સૃષ્ટિમાના પ્રત્યેક પ્રાણીની બાબતમાં આવોજ પ્રકાર હોવો જોઈએ, એવું અનુમાન આપણે સહેજે દોરી શકીએ; અને ગ્યાપિત કરી શકીએ કે, નિકૃષ્ટ પ્રાણીઓની અંદર તેમજ મનુષ્યની અંદર આતરપ્રેરણા જેવું જે જણાય છે, તે ઇચ્છાના અવનત ભાવમાત્ર છે.

રમણસહસ્રાબ્દના વિનયમા આપણે એવો સિદ્ધાંત સ્થાપા કરી ચૂક્યા છીએ કે, પ્રત્યેક ક્રમસંકેતની પૂર્વે ક્રમવિકાસ અને પ્રત્યેક ક્રમવિકાસની પૂર્વે એક ક્રમસંકેત અવરજ દાખ છે એજ સિદ્ધાંત આપણે બહી આ લાગુ પાડી જોઈએ, તો ઝટ માન્ય પડી આવે છે કે, પ્રેરણા એટલે શુદ્ધિ કિંવા વિચારપૂર્વક કરેલ કામનો ક્રમ સંકેત જાણમાન છે આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, મનુષ્યમાં કિંવા પશુમાં આપણને પ્રેરણા જેવું જો મળી આવે છે, તે પ્રેરણા અવરજ તેના પૂર્વગાથી હિતજનક થાય નો ક્રમ કેયજનક માન્ય છે, અને હિતજનક ક્રમ અનુભવ વિના અસંભવિત છે માટે હિતજનક કાર્યોની વાત સ્વીકારતાજ આપણે તે કાર્યો પૂર્વે કરેલા છે એમ સંભવિત વચર છૂટકો નથી પૂર્વજન માયાના અનુભવને લીધે તે તે કાર્યોના યાનના સરકાર જન્મે છે, અને તે સરકાર આ મા આવે છે તે સુજળ મરણીના બચ્ચાનો મુત્સુભય અથવા બનકના બચ્ચાનું એકદમ જળમાં ઝપવાની નવા માન્યુ, તેમજ મનુષ્યની અંદર જે જે મહીર્ણન બાપૂર્વક થતા સ્વાભાવિક કાર્યો જણાય છે, તે તે અથાજ પૂર્વકાર્યોના અને પૂર્વ અનુભવોના ફળ રૂપ હોઈ અત્યારે સ્વાભાવિક યાન કે આત્મપ્રેરણાએ માત્ર ક્ષેત્ર હોય છે બહી સુધી તો અપણે આજના વિનયમાં કીક પ્રગટિ કરી છે, અને આજનાગી તો અધુનિ વિજ્ઞાનસાસ્ત્ર પણ આપણી પાસે છે તથા જ આધુનિક વૈજ્ઞાનિકો ક્રમેક્રમે પ્રાચીન ઋષિઓની સાથે એકમાત્ર થતા થયા છે, અને જ્ઞાતિથી તેમનો પ્રાચીન ઋષિઓ સાથે મેળ ખાય છે ત્યાસુધી તો ખાસ કેઈ મુશ્કેલી નહીં નથી પરંતુ જ્યાં આગળ તેઓ હજી સદમત થયા નથી, ત્યાં આગળ મરી સુરેષી હજી થાય છે વૈજ્ઞાનિકો દ્વારા એ તો કબૂલ કરતા થયા છે કે પ્રત્યેક માનુસ તેમ પ્રત્યેક જીવજતુ ઠેકઠાકે અનુભવોના સમય પોતાની સાથે લઈને જન્મે છે, એકલુજ નહિ પણ એથી આગળ તેઓ એમ પણ કબૂલ કરે છે કે, મનના બધા કાર્યો પૂર્વના અનુભવોના ફળરૂપ છે, પણ જ્ઞાની સાધજ તેઓ શ્રદ્ધા ઉઠાવે છે કે, આ પૂર્વ અનુભવો આત્માનાજ છે, એમ માનના ને આપણી પાસે શુ કારણ છે ? સામાયે એમ ન કહીએ કે, એ બધા પૂર્વ અનુભવો માત્ર સરીસાજ છે ? વળી એમ પણ કેમ ન કહીએ કે એ અનુભવો વશપરપરાગત ઉત્પત્તિ આવેલા છે ? છેલ્લો અને મહીર પ્રશ્ન એજ છે કે, જે જે સરકારો લઈને આપણે જન્મ્યા છીએ, તે જ્યાં સરકારો આપણા પૂર્વજોના શ્રમિત મરનારો ન ફળરૂપ છે, એવું કેમ ન માનવું ? સુદમ જ્ઞાતિથી માનીને તે એમાં કેહ મનુષ્ય સુધીના પૂર્વસન્મરો મારામાં ઉતરી આયા છે, પણ તે ઉપરોપર દેહ યાનકરો અને નહિ કે આત્મા

મારૂં તે આ પ્રશ્ન—આ શંકા છે તો સુંદર, અને ‘વંશપરપરાગત સંચાર’ના કિંવા વારસાના વાદના કેટલાક ભાગની સાથે અમે સંમત પણ થઈએ છીએ, પરંતુ તે એટલાજ પૂરતા કે આત્માને યોગ્ય નવીન દેહને માટે જે પદાર્થની જરૂર છે, તે પદાર્થ વંશપરપરાગત દેહ મારફત પ્રાપ્ત થાય છે; એથી આગળ નહિ આપણા પૂર્વ-કર્મોના આપણને અમુક દેહમાં અમુક જન્મ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે દેહને માટે આવશ્યક યથાચોગ તત્વજ આપણને માળાપ તરફથી વારસામાં મળે છે. માળાપોએ આપણા જીવાત્માને તેમનાં સત્તાનતરીકે પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી હોય છે.

આ ‘વંશપરપરાગત સંચાર’ કિંવા વારસાનો વાદ, કોઈ જાતના પ્રમાણ આપ્યા વિના એમ ને એમજ સ્વીકારી લે છે કે, માનસિક સંસ્કારોની છાપ જડ પદાર્થ પર પડી શકે છે, યાને માનસિક સંસ્કારો ક્રમસક્રિયિત બનીને જડરૂપમાં રહી શકે છે. ‘કેટલું અસંગત’ તમારા પર મારી દૃષ્ટિ ઠરતા, મારા માનસરોવરમાં—કિંવા મનારૂપી સરોવરમાં એક તરંગ ઉઠે છે. તે તરંગ થોડી વાર રહીને શમી જાય છે, પણ એક છાપનરીકે સૂક્ષ્મરૂપમાં તે મારા મનમાં હમેશાંને માટે રહી જાય છે. ભૌતિક બદલાની યાને વાગવા કરવાની છાપ આપણા શરીર ઉપર રહે તે વાત સમજી શકાય તેવી છે, પણ માનસિક સંસ્કારોની છાપ પણ શરીરમાં રહી શકે છે, એમ માની લેવાની શી સાબીતી છે? શરીરમાં તેની છાપ રહેવાની શક્યતાજ ક્યા છે? શરીર તો મૃત્યુ બાદ પચત્વમાં બળી જાય છે વળી એ માનસિક સંસ્કારોને શરીરમાં કોણ લઈ જાય છે? ધડીબર આપણે એમ માની લઈએ કે, શરીરની અદર પ્રત્યેક માનસિક સંસ્કારોની છાપ રહી શકે છે, અને સૌથી આરભના માણસથી તે છેક મારા પિતા સુધીના બધાજ પૂર્વજોના સંસ્કારો મારા પિતાના દેહમાં હતા, અને પિતાના દેહમાંથી તેઓ મારા દેહમાં વારસારૂપે ઉતરી આવ્યા છે; પણ અહીં આગળ સવાલ આવીને ઉભોજ રહે છે કે ‘એ સંસ્કારોનો મારી અદર સંચાર શી રીતે થયો?’ આના ઉત્તરમાં કોઈ કહેશે કે “જીવાણુકાય મારફત તેનો સંચાર તમારામાં થયો છે.” પણ એમ શી રીતે બને વાર? કારણકે પિતાનું આત્મ શરીર જેમનું તેમ બાળકને વારસામાં મળતું નથી, એ તો આપણે જમાનાઓ થવા જોતા આવ્યા છીએ વળી એકજ માળાપને એક કરતાં વધારે બાળક હોય એ કેવળ મંલવિત છે. તો પછી આ ‘વંશ-પરપરાગત સંચાર’ના વાદનો સ્વીકાર કર્યોથી તો એમજ માની લેવું પડે કે, પ્રત્યેક બાળકના જન્મની સાથે માળાપોને પોતાના નિજ સંસ્કારોનો કિચિત્ ભાગ પણ ગુમાવવો પડે છે; અને જો એમજ માનવાનું હોય કે માળાપ પોતાના સકળ સંસ્કારોનો બાજ

ના સચારે કરે છે, તો તો પહેલા જાગૃત જન્મ નાથેજ માન્યા પ-
ના મન માવ સંસ્કાર શૂન્ય બની જવા નોંધએ કેમકે સચ રક
અને સચાર્થ પદાર્થો એક કહેના ભૌતિક છે.

વળી જીવાત્મની અદર ચિન્કાળના અનત સંસ્કારોનું જડોળ
રહી શકે હ જિમ્મ મળી લઈએ, તો મદાન એ ઉઠે છે કે, જીવાત્મની
અદર તે ક્યાંથી અને કેવી રીતે આવ્યા? આ ‘જીવાત્મચાર’નો
વાદ તો બિવકુલ પામ્યો છે, એટલે જાગળો કે જ્યાસુધી ભૌતિક
કિંવા જડવાદોએ એમ ન સિદ્ધ કરી દેખાડે કે, એ સંસ્કારો અમુક
રીતે અમુક ઠેકાણેથી જીવજુકોત્તમા આવે છે ને રહે છે, તથા
‘માનસિક સંસ્કારો કિંવા મનોવૃત્તિ ભૌતિક કોષમાં નિદ્રિત અવ-
સ્થામાં છે’-એ વચ્ચનો અર્થ આમ આમ છે, એમ ખુલાસો ન
કરે, ત્યાંમુધ તેમનો ‘જીવાત્મચાર’નો વાદ સરીખગથ તેમ નથી

ત્યારે આત્માર સુધીની આપણી આગળની બધી દૃષ્ટીનોના
ખડનમડનપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ મમજર્મજ મધુ દશે કે, આ
પૂર્વમરકારોનું નિવાસસ્થાન મન છે, અને મનજ વસ્તુત જન્મ
જન્માનર અદલુ કરીને આવે છે દેહ પણ જીવાત્મા પોતેજ પસદ
કરી શે છે એ અમુક પ્રકારનો દેવવિશેષ જ રણ કરવાને યોગ્ય પે તે
કાર્ય ક્યાં હોય છે, તેવા દેહના નિર્માણમારે ઉપયોગી પાનેની પ્રાપ્તિ
તેને નથી થતી ત્યાંમુધી તેને ગદ ત્રેણી પડે છે, એ વાત પણ
સદજ સમજી શકાય તેવી ત્યારે નીત દેહના મમદનને ઉપયોગી
દ્રવ્ય તૈયાર કરી આપવાસુધીનો ‘વચ્ચનમત ગચ્ચા’વા’ આમે
સ્વીકારીએ છીએ-અથાત કે દેહનત્વ આપણને વરસામાં મળે છે,
ને પૂર્વના સંસ્કારમુક્ત મન જીવાત્માનું પોતાનું હોય છે જીવાત્મા
પોતાના ધર બદલ્યાજ કરે છે, એક પછી એક નવા નના શરીર
બનાવે જાય છે અને તે દેહમાં ગદીને કરેલા એકે એક કાર્ય અને
એકે એક વિચારની છાપોના મુદ્દમરૂપે તેમાં મથય થઈ રહે છે
એ સંચયમાર્થોજ જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે છે, ત્યારે ત્યારે પૂર્વ-
સંસ્કારની છાપ બદલ નીકળી આવી નવા રૂપે બ્યક્ત થાય છે
મારે મુદો દ.જી પણ વધારે સ્પષ્ટ રીતે તમને મમજર્મીય જીઓ,
તમને દુ જ્યારે જોઈ છું ત્યારે માન મનમાં એક તગ છે કે
એ તરંગ ચિત્તની અદર જાણે દુઝી જાય છે ત્યા તે સમ્મમાં
સદમ બની જાય છે, પણ છેક મરી જતો નથી, તેથી એ મુદ્દમ
તરંગ કરીને જ્યારે માગ પડે, ત્યારે પાડે મોટા તરંગરૂપે ઉછળી
આવ્યા સદા તૈયાર હોય છે આ મોટા તરંગ તેજ રમૃતિ અજ
પ્રમાણે આ બધા સંસ્કારોનો સચય માગ મનમાં રહેતો છે, અને
જ્યારે દુ મરી જઈશ ત્યારે તે બધાજ સંસ્કારોનું ફળ મારી
સગે આવશે વળી ધારો કે, આ મદમાં એક દડો છે, તેને આ-

પણે બધાજ યોગરહમથી લાકડીના સપાટા ઉપરાછાપરી મારીએ છીએ પરિણામે દડો ઝોરડાની અદર ઘડીકમા એક છેડે ને ઘડીક મા બીજે છેડે એમ દોડાદોડી મરી મૂકે છે, પણ બાળ્યા પાસે જવાનું થતાજ તે સરસર કરતો બહાર નીકળી જાય. જતી વખતે પોતાની સાથે એ શુ લઈ ગયો? અને કથી શક્તિના પ્રભાવે એ બહાર ગયો વાર? તો કે બધા ફટકાનું ફળ તે પોતાની સાથે લઈ ગયો અને ફટકાના ફળના પ્રભાવેજ તેનું બહાર જવાનું થયું. આખેદ્દમ તેજ મુજબ જીવાત્મા દેહ છોડી જતી વખતે એ દેહમા રહીને આચરેના સમગ્ર કાર્યો અને વિચારેવા સકળ વિચારોનું ફળ પોતાની સાથે લેતો જાય છે એ ફળ જો એવું હોય કે હજી વધારે અનુભવ મેળવવા કાળે એને નવો દેહ નિર્માણ કરી લેવાની અગત્ય હોય, તો તે એવા માનાપ પાસે જાય છે કે જેઓ તેને પોતાને જરૂરી દેહની સામગ્રી પૂરી પાડવાને લાયક હોય આ રીતે એક પછી એક દેહ પસંદ કરી તે દેહાત્મક દર્શા કરે છે કોઈ વાગ સ્વર્ગમા જાય છે, તો કોઈ વાર વગી ફરી પાછો પૃથ્વીપર મનુષ્ય-દેહમા કે તિર્યગ-જંતુદેહમા પણ અવતરે છે આ રીતે જ્યાંસુધી એને લેવો જોઈતો અનુભવ પૂરેપૂરો નહિ મળે અને એનો ફેરો પૂરો નહિ થાય, ત્યાંસુધી દેહાત્મક આસ્થાજ કરશે ફેરો પૂરો થવા આવતાજ તેને પોતાના પ્રકૃત સ્વભાવની અને પોતે વગ્વત શી વસ્તુ તેની ખમર પડી જાય છે, અત્યાં બધું ઉડી જાય છે, તેની બધી નૈસર્ગિક શક્તિઓ પ્રગશે છે અને તે સંપૂર્ણ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે પછી તે જીવાત્માને સ્થૂળ અથવા ભૌતિક, તેમજ સૂક્ષ્મ અથવા માનસિક દેહોમા ગહીને કામ કરવાની અગત્ય નહોતી નથી તે પોતાના સ્વપ્રકાશમા પ્રકાશે છે, અને મુક્ત બને છે- એટલે કે ફરી તેને જન્મવાનું કે મરવાનું નહેતું નથી.

આની વિશેષ વિગતોમા આપણે અત્યારે નહિ ઉતરીએ, પણ આ પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત મળકમા એક વધુ મુદ્દો આ છે કે, આ પુનર્જન્મવદજ એક એવો સિદ્ધાંત છે કે જે જીવાત્માની સ્વાધીનતાની અથવા મુક્ત સ્વભાવની ધેપણા કરે છે એજ સિદ્ધાંત એક એવો છે કે જે આપણી નિબળન એનો દોષ બીજાઓ ઉપર દોળી દેતો નથી બાકી પેતાનો દોષ બીજા કશાપર દોળી દેવો, એ તો મનુષ્યની સાધારણ દુર્ગતિના ચર્ચ પડી છે પારકાના ગર્હના દાણા જેટલા દોષ ઝટ દેતા આપણી નજરે પડે છે, પણ આપણા પદાડ જેવડા દોષ પણ આપણી નજરે ચડતા નથી દાગણુ કે આખો પેતાને જોઈ શકતી નથી પણ પરખી આખોને નિદાણી શકે છે આપણી પોતાની દુર્ગતિનાઓ અને પોતાના દોષો સ્વકાર વામા આપણે મનુષ્યો બહુજ મન ગતિવાળા છીએ જ્યાંસુધી

પારકાને શિર તે દેગી દેવાનું બની આવે ત્યામુધી તો ભાગેજ તેની જવાબદારી આપણે પોતાને શિર લઈએ છીએ સાધારણ રીતે મનુષ્યો પોતાની જીદગીના બધા દોનોના બાર પારના મનુષ્યો પર, અને તેમ કરવાનું અશક્ય હોય તો ઈશ્વરપર કે કંઈ નહિ તો પછી પોતે કંઈ લીધેના ભાગ્યરૂપી જૂત ઉપર દોળી દે છે, અને કહે છે કે 'શુ કરીએ ભાઈ' જેવું અમારું નસીમ !' પણ આ નસીમ ગી વસ્તુ છે અને યા છે તે કાઈ મને કહી શકશે ? આપણે જેવું વાવીએ છીએ તેવું લણીએ છીએ આપણા ભાગ્યના સૃષ્ટા આપણે પોતેજ છીએ માટે આપણા કાર્યોના દોષ કિંવા યશ અન્ય કોઈનો ન હોઈ આપણો પોતાનોજ છે પવન વહેતો હોય છે, ત્યારે જે વહાણના સડ ઉઠેનાયા ટોચ છે તેમના સટોમા તે ભરાય છે અને પરિણામે તે વહાણો પવનથી ધસકાઈને પોતાનો પથ ઠાપવા માટે છે પણ જેમના સડ લપેટાયલા હોય છે તે વહાણો પવન વહેવા છતાં પણ તેની મદદ નથી પામી શકતા, અને તેમનો પથ નથી ઠપાતો એમા દોષ શુ પવનનો કહેવાય ? અસંખ્યત નહિજ તેજ પ્રમાણે પ્રભુની કૃપારૂપી પવન રાતદિવસ છૂંચી અખડ વહેતો હોના છતાં, આપણામાના કેટલાક સુખી છે ને કેટલાક અસુખી છે તેનો દોષ શુ દયાનિધાન પ્રભુને માથે હોઈ શકે ? પ્રભુની દયા તો સદાસર્વદા ભરપૂર છે, તેમા કદી ઝોછપ આવતી નથી માટે આપણુ ભાગ્ય આપણે પોતેજ નિર્માણ કરી લઈએ છીએ પ્રભુનો બનાવેલો સૂર્ય દુર્બળ કે સમળ બધાને માટે એકસરખો પ્રકાશ છે તેનો પ્રેરેલો પવન સાધુ કે અસાધુ, પુણ્યવાન કે પાપી-મધાને માટે સમાનભાવે વહે છે પ્રભુ બધાનો માનીક બધાનો પરમપિતા, દયામય અને સમદર્શી છે તમારું શ એમ માનવું છે કે, આપણા જીવનની ત્રીણી ત્રીણી બાબતો આપણે જે દૃષ્ટિથી જોઈએ છીએ, તેવીજ દૃષ્ટિએ એ બહાડાધીશ ભગવાન જોઈ રહ્યો છે ? અતુલ્ય મદિમામય ભગવાનના સંબંધમા આ કેવી ક્ષુદ્ર ધારણા આ સંસારમા આપણે કુરકુરીઆની માફક નિવિધ બાનતોમા પરસ્પર લડી પડીએ છીએ, અને પ્રાણુ જ । સુધી મમનની દોરી હીની મૂકના નથી, અને મનમા મૂંની માફક માની લઈએ છીએ કે, પ્રભુ પોતે પશુ આપણી વાન સાચી છે એમ નોંધી લેશે પણ ઈશ્વર એવું કંઈજ કરતો નથી એ તો આપણી બધી લડાવડી ને મારામારી તથા મમત અને આગ્રહને કુરકુરીઆના ખેન જેવા સમજે છે પ્રભુને દડ દેનાર અગર કુળ આપનાગતરીકે મદીને આપણા કાર્યોના દોષનો ટોપતો એના માથાપર મૂકવાના આપણા સવગા પ્રયામો તદ્દન મૂર્ખાઈભર્યા છે. તે કોઈનેજ દડ દેતો નથી કે કોઈને પણ ઈનામ અકરામ આપતો નથી એની અગ્રાધ દયાનો ખજાનો સૌને માટે, જ્યારે ને

જ્યાં પણ જોઈએ ત્યારે ને ત્યાં, અને સર્વ સ્થિતિનિર્મળે જોમા ઉઘાડો છે. એમા કદાપિ ઉણુપ આવતી નથી કે કોઈના આગળ એ કદી અંવળું મો કરતો નથી. એ અતુલ ખજાનાનો આપણે કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો તેનો આધાર આપણી પોતાની ઉપર રહેલો છે તેથી તમારા મુખદુઃખ માટે પારકા માણસને, પરમેશ્વરને કે સંસારની કોઈ વ્યક્તિ અગર વસ્તુને દોષ ન આપો તમે દુઃખી છો એમ જણાતા તમારી જાતનેજ તે માટે દોષિત ઠરાવો અને વધારે સારી રીતે વર્તો.

આપણી આગળના આખા કોયડાનો એકમાત્ર આજ ઉકેલ છે, જે શોકો પોતાના દુઃખ-ક્યેશ માટે પારકાની ઉપર દોષારોપણ કરે છે-અને કહેતા કહ્યા છે કે, એમ કરનારાની સંખ્યા દહાડો ઉગતાં વધતી જાય છે-તેઓ સાધારણ રીતે કમજાગ્ય અને દુર્બળ ભેજવાળાં હોય છે. પોતાનાજ કર્મદોષને ક્ષીણે તેઓ દુર્દશામા આવી પડેલા હોય છે, છતાં તેનો દોષ તેઓ પારકા ઉપર દોળે છે; પણ તેમ કરવાથી તેમની સ્થિતિમા કશોજ ફરક પડતો નથી. એમ કરવાથી તેમને લાજ તો મુદ્દયે થતો નથી, પણ ઉમટ તેમના એવા ખોટા પ્રયત્નથી તેમના મસ્તિષ્ક વધારે દુઃખળા બને છે. તેથી તમારા પોતાના દોષો માટે દોષનેજ દોષિત ન ઠરાવતા, પોતાનાજ પગપર ઉભા રહીને સધળી જવાબદારી તમે પોતેજ મોકલે મને સ્વીકારી લ્યો, અને મુક્તકંઠે કહો કે “અત્યારે હું જે કહ્યું બોલ્યું છું તે મારા પોતાનાજ કર્મનું ફળ છે, અને તેથી એમજ નક્કી કરે છે કે, આ સ્થિતિ પણ મારાથીજ મુધરી શકશે.” જે સૃષ્ટિ મારે હાથે નિર્માણ થઈ હતી, તેનોજ નાશ મારે હાથે થઈ શકશે; ખીજાએ નિર્માણ કરેલી સૃષ્ટિનો મારાથી નાશ કરી શકાવાનો નથી આમ છે માટે ઉઠો, ખડા થાઓ અને ધૈર્યવાન તથા સખળ બનો બધીજ જવાબદારી તમારા પોતાના માથાપર લઈ લ્યો, અને, તમે પોતેજ તમારા લાગ્યના મુશ્કેલી છો, એ વાત બરાબર રીતે સમજી લ્યો. એને માટે જોઈતી સવળી શક્તિ અને સહાય તમારા પોતામાંથીજ તમને મળી રહેશે માટે ઉઠો અને તમારું ભવિષ્ય ધડવા મટી પડે બની ગયેલા બાળકો માટે મુંઝાયા તણિ કરતા અનંત ભવિષ્ય હજી તમારી આગળ ખડું છે; તે તરફ ધ્યાન આપો. પણ આટલું હમેશા યાદ રાખજો કે, તમારા પ્રત્યેક વચન, વિચાર અને કાર્યનો સચ્ચ થવા કરે છે, અને એ પણ બરાબર યાદ રાખજો કે, તમારા પ્રત્યેક ક્રિયાચાર અને કુકર્મ લાગ મળતાજ વાદની માફક તમારા પર દંદી પડવા તત્પર રહેશે, અને એજ પ્રમાણે તમારા પ્રત્યેક સુવિચાર અને સુકૃત્ય પણ દેવતાઓના બળ સાથે તમારી વધારે આવવા અને તમારું રક્ષણ કરવા હમેશને માટે તત્પર રહેશે.

ફળરૂપ છે એમો નજર ફેરવના આપણને શુ જણાય છે ?
 તો કે સનત પરિવર્તન એવો ધીજીભાષા નીચે છે, અને ખીજ
 ફરને પાડો છોડવો અને છે છોડવો વધીને ઝાડ ઘાન છે અને
 પોતાનો ફેરો પૂરો થતા તે પાછુ મીઠરૂપ બની ગય છે પણ
 પ્રાણીઓ પણ સસારમા આવે છે, અમુક વખત આવે છે, મરે છે અને
 પેતપોતાનો ફેરો પૂરો થતા અદૃશ્ય બને છે તેજ મુજબ માણસ પણ
 પોતાનો ફેરો પૂરો કરે છે પદાડો ધીમે ધીમે પણ ખાત્રીપૂર્વક
 ચૂર્ણ વિચૂર્ણ બને છે, નદીઓ ધીમે ધીમે પણ ખાત્રીપૂર્વક
 સૂકાય છે, અને વ નાદ સમુદ્રમાથી ઉભવી પાડો સમુદ્રમા સમાય
 છે આ પ્રમાણે જ્યાં જુઓ ત્યાં સર્વજી જીવનના ફેરો પૂરો થતા
 જણાય છે જન્મ, શુદ્ધિ, વિકાસ અને ક્ષય ગણિતામની
 ચોક્કમાધથી એકમીજીને અનુસરતા જોવામા આવે છે. આ અનુ
 ભવ તો આપણો રોજનો દે, તથાપિ દલકામા દલકા પરમાણુથી
 માડીને તે સ્વોત્તમ મિદ્ધ પુરુષપર્યંતની લક્ષાવધિ પ્રમાગની લિખ
 લિખ્ત નામરૂપવાગી જીવત વરણ્યો યાને જીવકોટિની અંદર અને
 પાછળ આપણને એક અખડ એકતામાવમ પડી આવે છે એક પદાર્થ
 ખીજ પદાર્થથી બિનકુલ જૂદો છે એવા આપણી દેખાડેથી દુર્બોધ
 વિવાનનો અનાચીન વૈજ્ઞાનિક સંધાના પરિણામે દિવમે દિવમે થૂર
 થૂરો થતો જાય છે, એવું આપણે દ રોજ જોઈએ છીએ વૈજ્ઞાનિકો
 એ નિષ્કૃપપર આવેના છે કે, મર્ત પદાર્થો એકજ દ્રવ્યમાથી
 નિર્માણ થયા હોઈ જૂદે જૂદે રૂપ અને જૂની જૂદી રીતે વ્યવ
 થતા હોવા છતાં તેમની વચ્ચે પચ્ચ એક પ્રજાતિ મળત પતવ
 અને એકમ નહેલું છે, અને તે બનાજ લિખ્ત લિખ રૂપધારી
 સજીવ પદાર્થો યાને વિવિધ જીવો એકજ એનર્ગી અખડ માકળમા
 પડેલાયના હોઈ બધાજ જીવો તે એકજ સાકળની જૂદી જૂદી
 કડીઓ જેવા છે એવી જીવરૂપી કડીઓ અનત છે, પણ તે મધી
 એકજ માકળની છે આ નિષ્કૃપ વૈજ્ઞાનિકોનો છે, અને તે વિજ્ઞાનમા
 કેમવિકાસના સિદ્ધાંતનરીકે આજણાય છે આ કમ્પ્રિહમિનો
 ખ્યાન આજ કાવનો નથી, પણ પ્રાચીન છે-મનુષ્યમાજના કોટરો
 તે જૂનો છે એમ કહીએ તો પણ ખોટું નથી માત્ર મનુષ્યના
 જ્ઞાનની પ્રગતિ સાથે તે વધુ ને વધુ તાજો યાને મતેજ બનતો જાય
 છે એટલુંજ અસાગના વૈજ્ઞાનિકો કરતા પ્રાચીન પૂર્વજોએ એક
 વાત વધારે નિરીક્ષણ કરી હતી અને તે કમ્પ્રિહમિનની આ કમ-
 સકાચનનો ખ્યાલ આધુનિકોને હજી જોઈએ તેવો અપટ નથી
 મુજ્યો ખીજ હોય છે તેમાથી છોડવો હોય છે, રેતીના કણમાથી
 કંઈ છોડવો થતો નથી પિનામાથી સત્તાન બને છે, માગીના દોદા
 માથી કદાપિ બાળક થતું માણજી નથી આ કમ્પ્રિહાસ એમાથી

થાય છે, અને કમવિકાસ પૂર્વેની સ્થિતિ સી દોષ છે એમ સવાલ વિચારી લેવાનો છે. ખીજા સ્તુ હતું વારં તો કે એ ૧૯૩૫નું હતું એ ઈજ્જત સવિધ્યતું એક જાડ થવાની મક્કમ શ પના હતી તે મુજબ માત્ર સાચા માણસની જાણીત સત્યતાઓ એક બાજુ મા, અને કાંઈ બધા જીવની નવળી રક્ષણાઓ એક અપાપુમા દોષ છે એમ છે તો એને શુ કહેવું ? અમારા દિ હુરચાનના પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞોએ તેને 'કમસ કોચન'નું નામ આપેલું છે. ઉપરાંત દાખ લાઓથી આપણને જણાય છે કે, દરેક કમવિકાસ તેની પૂર્વેના કમસ કોચનની નાણી પૂરે છે નૂન મુદ્દે ન તેમ એવી કાંઈ ચીજ કમવિકાસિત થઈ શકે નહિ આ કેટલાંકે પાછું આધુનિક વિજ્ઞાન આપણી પાંખ આવીને ઉભુ ને કે મજીતની રાણી ઉતરી નિર્વિવાદપણે નિક્ક થયું છે કે, જગતની અદ્ય સંકલિતો જે વિમાસ લેવામા આવે છે તે મના મવત એમ માન છે. જગતના જડ તત્ત્વ અત્યંત તેની રાંતમા અત્યંત પાના જેટલા પજુ વરાણે ઘટાડા આપણ થી થક ચક્રના નથી માટે સાવ અન્યથાથી કઈ કમવિકાસ થતા નથી ના પડી કાંઈ પૂલે કે 'ત્યારે તે જાથી ન્યે છે' તો તેના જડ જમા જળાત્મક તુ કે પુવ થાથી 'કમસ કોચન - માથી-અથવા કે એના પુવ અવસ્થા કમસ કોચનની પ્રતિષ્ઠા દોરી ને ને જાણક ન્યે કમસ કોચન પુખ્ત માણસ', અને પુખ્ત માણસ એ કમવિકાસિત જાણક છે જ જ સુદોમા કહીએ તો જાણકમા કમસ કોચન પે પુખ્ત માણસ ન્હા છે અને તેથીજ જાણક કમ કમ વિવિકાસિત થઈ પુખ્ત માણસમા રાતર પામે છે તેજ કીને એક જાણમા અક મા- ન કૃતિયતરે ન્યું છે, અને કા જાણનો કમવિકાસમાન છે એક અપાપુની અદર અવે તપાસની સવળીજ રક્ષણા નેની છે

આટલી અવા પછા આપણી જાતજનો દોષકા કઈ વારે મુજબ દવા લાગ્યા કે આ કમવિકાસ અને કમસ કોચનની વાત માથે બધા ઉવન એક અખડ સાદગી-પ દોષની પ્રવૈંદન વાળને નેદા તે પછા આગળ વિચર મુનમ અપાપુની અવગ્રાધી તે સપૂર્ણ તમ કુટલી અવરચાણથીજુ ગ્રામવિકાસ ઉવન તો એમ દોષ છે, જેમ એકજ ઉવનની અદ્ય ગણાવગ્યા, ગાસ્તાવગ્યા, કુવાવગ્યા, પુખ્તાવગ્યા નગેરે વિવિધ અવરચાઓની એક મગમ માકળે તેના આપણને જણાય છે, તેમજ અવાડ અવગ્યાથી માંડીને તે નપૂર્ણ મનુષ્યાકાશની અદ્ય એક ઉવનની સગમ સાગ્ય નેની જાણાય કે આ સદતા કમવળી નાકળે વિકાસ કહે છે, અને એ તો આપણે જોઈજ ગયા ન્યે કે, પ્રાચીન કમવિકાસની પૂર્વે એ કમસ કોચન ન્હા દોષ છે ઉવનવનિ ધરિ ધારે વ્યવ

યતી યતી, મુદ્દ જીવાણુ દ્વારાથી માડીને તે પૂર્ણ મનુષ્ય-એ 'પૃથ્વી પગના ઈશ્વરી અવનાગ મુધી વિક્રમિત થાય છે, તે આખીજ જીવન-શક્તિ ખરી રીતે તો એકજ જીવન છે, અને એ આખીજ જીવન પર પગ ભેગા જઈએ, તો તે એજ જીવાણુની અદ્ભુત મહત્ત્વના ભાવે રહેતી છે આ ઈશ્વરી અવનાગ મુધીની મનગા જીવનપર પરા જીવાણુની અદ્ભુત મહત્ત્વના ચચેલી હતી અને ધીમે ધીમે બહાર આવીને ધીરે ધીરે વ્યવસ્થાપક થતી ગઈ આ પ્રમાણે ઉચ્ચામા ઉચ્ચો વ્યવસ્થાપક મુદ્દમરૂપે પણ તે જીવાણુની અદ્ભુત વર્તમાન હતો તો પછી ? એક શક્તિમાથી આ આખીજ જીવનસામ્રાજ્ય નબાઈ છે તે શક્તિ મધી શક્તિનો ક્રમ કોય હશે વાર ? તો કે એ શક્તિ તે મર્ત્ય આખી રહેતી જગતમધી આહીરૂપ ચૈતન્યશક્તિનો ક્રમ મધ્ય છે એ આહીરૂપ ચૈતન્યશક્તિજી જીવાણુથી માડીને તે પૂર્ણ પુરુષાવસ્થા મુધી ધીરે ધીરે કોકડાની માફક ઉભે છે ચૈતન્યશક્તિ જલિંગ થાય છે, એમ કહેવું આવ ખોટું છે એના સમઘમા જલિંગા સરગાજ વિચારેને મનમાથી કાઢી નાખો જલિંગ કહેના એમજ સમઘમ કે બહારથી કરાતો ઉમેગ થાય છે પણ એવું માનવાથી તો પૂર્વોક્ત શક્તિનો મિદ્ધાત કે 'જગતની અદ્ભુત જે શક્તિનો વિશાસ ભેગામા આવે છે, તે શક્તિની અદ્ભુત જગ જેટલો પણ વધારો બગડો કોઈથી કરી શકાય તેમ નથી' - તે તૂટે હરે જીવમાત્રની અદ્ભુત અવસ્થા હેતુ અનત ચૈતન્ય તમામ બાજુ પ્રકાશથી પર છે તેને વધવાપણુ મહાપિ હોયજ નહિ, એ તો હમેશા મપૂર્ણ છે માત્ર કને કને આરિભૂત થાય છે, એજીજ માર્ય એ કાણુનો વ્યવસ્થાપક છે માર્ય અને મગણુ વચ્ચે ખામ મુઠાનો તકાવન મધ્ય હતો નથ ઉદાહરણતરીકે, આ મયના પ્યાનાન લ્યો દ્રવ્ય હતુ, તેની અદ્ભુત મરીગના મધ્યાપુમ્ન મોશનનુ ઉમેગણુ થતા એ પ્યાના મળેા આ દ્રવ્ય અને કોશન-એ એ તેના કાણુ હતા, અને તે બન્ને અત્યારે પણ તેની અદ્ભુત વર્તમાન છે મ્યા રૂપમા તે અત્યારે વર્તમાન છે ? તો કે મમ્મનશક્તિના રૂપમા એ સગ નશક્તિ પ્યાનામા ન હોય, તો તેના અણુએ અણુ વીખ ગઈ ગય ત્યારે મર્મરૂપ પ્યાનો એ લી વસ્તુ છે ? તો કે દ્રવ્ય તથા મોશનરૂપી કાણુજ, પણ તે તૂટા રૂપમા આ પગથી કાર્યની વ્યાખ્યા એવી નીકળે છે કે- 'થે ન કાળ માટે ઉપાતન્નિ અને મર્મો દિન થયેના કાણુને કામ મ્હે છે' આ વ્યાખ્યા આપણે યાદ ગખતી જોઈએ આ વ્યાખ્યા આપણા જીવનના પ્યાનાને લાગુ પાડીશુ તો જણુ કે જે જીવણુ અવસ્થાથી માડીને તે મપૂર્ણ મનુષ્યની અવસ્થા મુધીની આખીજ જીવન પ પરાને આરિભાવ અને જલ્મરૂપ ચૈતન્યશક્તિ એજ હોવા જોઈએ સરસ્વાતમા એ ચૈતન્ય મહત્ત્વના મર્મ સુદમ બન્ય એ સુદમ રૂપ કારણ બન્ય, અને એ સુદમ કારણ-

માથી તે સ્વેત-ચ વ્યક્ત રક્તરૂપમાં ક્રમવિકસિત થતું આવ્યું છે

પણ આ જાણી ચર્ચાથી અમરતના સંપાદનો કડમો દહી નથી આવ્યો. માટે હવે આપણે તે કાર્ય કાલમાં લઈશું. આ જગતની અદર એક એક વસ્તુ અષ્ટ અભિપ્રાય છે એ તો આપણે અત્યારે આશ્ચર્ય નહિ ધીધુ છે. કોઈજ વસ્તુ નવીન નથી, નવીન ચરાની પણ નથી જાડાતું. પેટુ જોય ઉપર નીચે કપ કરે છે તેમ એકના એકજ પર પગ ચારા ફરી પોતાનો આવિર્ભાવ કરતી રહે છે. આ જગતની અદર જોટલી રતિ છે તે જાણી જોવા સમાવ છે, માને જોવાની પહે તે એક વાર છે એ ચહે છે ને બીજી વાર નીચે ઉતરે છે એક મહાન પાત્રી બીજી જગત એમ કોટખવધિ ભ્રમરોડો સૂક્ષ્મ રૂપે, માથી ઉદ્ભવે છે, ક્રમવિકસિત થઈને સ્વજાતમ બને છે અને ફરી પાછા અમરતા ઓસરતા સૂક્ષ્મરૂપમાં પરિણત થઈ જાય છે ફરી પાછા તે પોતાના રૂપમાંથી પ્રાદુર્ભૂત થાય છે, ચોટોક ક જ ક્રમવિકસિત થાય છે અને ફરી પાછા ધીરે ધીરે પોતાના કામજી તરફ પ્રયાણ આરંભે છે. બધીજ જીવનપર પરાના સજ્જતા તેમજ સાધ છે. જીવનનો પ્રસાદ આનંદનાર પદાર પડે છે અને પાડો પથ પત કરે છે. પદાપન શુ કરે છે, માને શુ જતું રહે છે? તો કે રૂપ જતું રહે છે રૂપ અગર આકાર જાતીને બૂકો બને છે. પાણુ ફરી પાછુ બીજુ રૂપ પ્રગટે છે એક અર્થમાં જોવા જઈએ તો હોં. અને રૂપે પણ સાચવ છે કેવી રીતે? તો કે પારો કે, આપણી પાસાબાજી ગીચો છીએ તેમા પારો કે એક જાણના ૬-૫-૪-૩ એ પ્રમાણે ઘણ રહે ■ હવે ફરી અમજ બે તો એક વારો આવો નાહકા આવશે કે જ્યારે તે ૬-૫-૪-૩ નો કાર ફરી પાડો પડશે નાખી રમનમાં એમ કોટલી વાર આ ઢાણનો અને પાસાનો એસરના મધ્યમ થય એ સ્વાલ વિક બનવા જોય છે. હવે, આ જગતના પ્રત્યેક આજુ પરમાણુને હું પાસાની ઉપમા આપુ છું. આ આજુપરમાણુથી બધાજ પાસા વારવાર ફેંકાય છે અને વારવાર તે જુની જુની રીતે પડે છે, તે જુના જુના સંધ્યાકરસો થાય છે તમ રી અમજ આ જુન જે જુની જુની વસ્તુ આ આવેલી છ તો નો પણ એક મયોચજ અમેરો છે આ પાસો, આ પુરશી આ પાણીના ફૂળો વચેરે વસ્તુઓરે અને તમારો ને મારો પણ આ ફેંકણે અત્યારે સજોગ અમેરો છે અત્યારને આપણો આ જોવાપ ચોડા વચન પડી નહિ ચશે પણ ફરીને પાડો એક સમય આવશ્ય જાનડો કે જ્યારે પાછા તમે આ ફેંકણે એકાદ રૂપા દશે અર ફૂળો, પાણો અને બીજા નિવિધ પાસો આજ રીતે જો સ્વાલના દશ અને આજ વિવિધ ચર્ચાતો દશે અને ત વાર આમ થયેલું છે ને અને ત વાર તેની પુનગર્જિત દહી મરો. ત્યારે

આ રચન બાદ પદાર્થોની આકાંક્ષના પરથી આપણને કશું તત્ત્વ દાય લાગે છે ? તો એજ કે, આ ભૌતિક પદાર્થસમુદાયના વિવિધ સંયોગોની અનંતવાર પુનરાવૃત્તિ થયા કરે છે.

આની સાથેજ લવિષ્ય કેવી રીતે લાખી શકાય છે અને જૂન-કાળ કેવી રીતે વર્તી શકાય છે તેનો ખુલાસો મળી ગય છે. આપણે એવા અનેક કોડો જોયા છે કે જે માણસનું જૂન તેમજ લવિષ્ય કહી આપે છે. હવે આ લવિષ્ય જો કાંઈ નિશ્ચિત નિયમને વશવર્તી ન હોય, તો તે લાખી શકાયજ નહિ. પણ આપણે અગાઉ જ્ઞેષ્ટ મયાજ છીએ કે, જૂનકાળની ઘટનાઓની લવિષ્યકાળમા પુનરાવૃત્તિ થાય છે, અને ખરે તેમજ થાય છે, પણ આત્માને તેની જરાયે અસર પહોંચતી નથી. ચગડોળ તો સૌએ જોયો હશે. તેને ગતિ મળતાંજ તે વેગથી ઉપર નીચે ફરવા માડે છે અને એના પક્ષાતી વારાફરતી અનુક્રમે પુનરાવૃત્તિ થયાજ કરે છે. એક ફેરામાં માણસનું એક ટાળું ચગડોળમા ચડે છે અને ફેરા પૂરો થતા તે ટાળું ગ્વાના ધર્ષ જઈ તેનાં તેજ પક્ષાંઓમાં બીલું ટાળું જરાય છે, ને એમ એક પછી એક ટાળાની આવ-જા દિવસખર ચાલુજ રહે છે. તેજ પ્રમાણે પ્રજુની સૃષ્ટિમા પણ એક ચગડોળ અખંડ ચાલી રહી છે. પ્રજુનિ એ એક વિરાટ ચગડોળ છે, વિવિધ દેહો એ આ વિરાટ ચગડોળનાં પક્ષાં છે, અને જીણામાં જીણાં જંતુયાં તે મનુષ્યપર્યંતની જીવકોટિઓ એ ચગડોળમાં બેસતારા છે. ચગડોળનાં પક્ષાંઓમા જીવાત્માએતો એક એક નવીન સમૂદ દાખલ થાય છે, વારાફરતા હોયે નીચે જઈ ફેરા પૂરો થતાં યાને પૂર્ણાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાજ ચગડોળમાથી બહાર નીકળી પડે છે, તેમજે સ્થાને બીજો સમૂદ ચગડોળમા દાખલ થાય છે, ને એ રીતે ચગડોળ તો અખંડ ચાલ્યાજ કરે છે. વળી જ્યાંનુંથી આ દેહો-રૂપી પક્ષા પ્રકૃતિરૂપી ચગડોળમા જોડાયલાં છે, ત્યાંનુંથી ગણિતની રીતે ચોક્કસ લાખી શકાય કે, તે પક્ષા ક્યે વખતે ક્યાં હશે; પણ આત્માતી બાબતમાં તેમ કંઈ શકે નહિ. આ ઉપરથી સમજી શકાયું હશે કે, પ્રકૃતિનું જૂન-લવિષ્ય નક્કાપણે લાખવું એ કેવળ સંભવિત છે.

આ ઉપરથી ત્યારે આપણને સમજાય છે કે, એની એજ ભૌતિક ઘટનાપરંપરાની ચોક્કસ સમજને અંતરે પુનરાવૃત્તિ થયા કરે છે, અને એકજ તરેહના સંયોગો અને સંમિલનો અનંત કાળ-સુધી થયાજ કરે છે. પરંતુ એથી કંઈ આત્માનું અમરત્વ નથી સિદ્ધ થતું. પણ એટલુંજ કે, જીવનનાંની કેટલજ યક્તિ અગર કોઈ પણ દ્રવ્યનો તદ્દન ખસેડેલો નથી, ત્યારે એનું શું થાય છે ? તો કે સાકળની આમલી બાજુ તરફ ને પાછલી બાજુ તરફ તેનું ચોક્કસ રૂપાંતર થયા કરે છે અને એમ કરતાં કરતાં પરિણામે તે પોતાના મૂળધારણમાં જઈ લગી ગય છે. હવે, કોઈ પણ મનિ સીધી

હોતીમા થઈ સકતી નથી પ્રત્યેક વસ્તુ ધૂમી ધૂમીને યાદી મૂળે માંડે આવે છે કા જુ છે એક સરળ રેખાને અનતલાવે લખાવ્ય જ કર એ, તે તેનું એક પદુલ બને છે આમ હોવાને લીધે કેમ પણ આત્માની અનત કાળપર્યંત અવનતિજ રહ્યા કરે એ સમજ નથી, એમ બની શકેજ નહિ આ વિશ્વની પ્રત્યેક વસ્તુ મોડેવહેને પણ ચોનપોતાનું વર્તુલ જ કરીને ચોતપોતાના ઉત્પત્તિમાનને પુન પ્રસ્તુ થાય છે તમે, હું અને આ બધા આત્માઓ શુ છીએ? કમચિકાસ અને કમસ કેમ વિશેનો આલોચનામાં આપણે જોઈ ગયા છીએ કે તમે હું અને આ બધાજ જીવ આત્માઓ વિશ્વબાપી વિરાટ ચૈતન્ય કિવા વિશાખાશુ કિવા વિરાટમનના અસચિશે? હોઈ આપારે કમસ કાચની અવસ્થામાં છીએ તેમાથી આપણે મૂંઝી ફરીને કમનિકામના નિયમે ફરી પાછા જોજ વિશ્વબાપી વિરાટ ચૈતન્યમા જઈ સમાવાનું છે આ વિરાટ ચૈતન્ય તેજ હીર એ વિરાટ ચૈતન્યનેજ લોકો પ્રભુ પરમાત્મા, ભગવાન, કાશરટ, બુદ્ધ જગત થઈ એક જુદે જુદે નમે એાળજે છે વળી જડવાદીઓ જેને સક્રિય રૂપે જ અને અજોગવાદીઓ જેને આત્મ નિર્વિચારીય સર્ગોત્તમ પરમ કહી વર્ણવે છે, તે સક્રિય અને પદાર્થ પણ એજ વિરાટચૈતન્ય છે-અર્થાત્ વિશ્વબાપી પ્રાણ કે વિશ્વવ્ય પી રમિત કે વિશ્વવ્યપી ચૈતન્ય ને કહેા તે એજ છે, અને આપણું બધા અભિન્યા તણુપ્યા જેવા લેના અરો છીએ, તેથી આપણે પણ અર જોતા અમર અને અવિનાશી છીએ

આ બીજાને વિચાર આનંદ રાખસનો સ્વેદ પરદુ લજી આત્માના અગરપણાની વાત આટલેથી સમાપ્ત થઈ ન કહેવાય લજી પણ અતેક સદા આરાકાઓ રહી ગઈ છે દાખ ઘાતરીકે જે ઇ જહેરી કે કે હજિ સક્રિયો તાલ થનો નથી, એસ કહેવું તે જાઈ સહેવું છે પણ ને ને સક્રિયો અને રૂપો વ્યવહારમાં આપણા હોવામાં આવે તે સર્વે મિત્રજુમાંથી ઉત્પન્ન થયેન છે આ બાકડો આપણી આગળ છે તે જુદા જુદા ભાગોના મિત્રજુથી બનો છે તેજ મુજબ બીજી ને ને સક્રિયો આપણે જોઈએ છીએ, તે બધીજ મિત્રજુતપલ છે વૈજાનિકોનો અભિપ્રાય છે કે, વિરાટ સક્રિય એટલે વિવિધ સક્રિયોના મિત્રજુનું સામુદ્ર રૂપ વિરાટ સક્રિય અથવા ચૈતન્યવિશેની વૈજાનિકોની આ વ્યાખ્યા મુજબ તે તમારા આત્માનું બાહ્યત્વ કયા રહ્યું? કેમકે પ્રત્યેક આત્મા વિરાટ ચૈતન્યનો અર્થ હોવાથી તેજા આખરે વીન થઈ જાય છે, પણ પ્રકૃતિના નિયમ એવો છે કે, ને ને કઈ મિત્રજુથી ઉત્પન્ન છે, તે તે બધુજ મોડે વહેલે છૂટ પડી પોતાના અર્થિકારણો વાને મૂળતત્ત્વોમાં લય પામે છે જગતમાં ને ને વસ્તુ જડ દ્રવ્ય કે સક્રિયના સ મોગના રજક છે તે મોડેવહેલે જરૂર પોતાના અર્થિકારણોમાં છીન

ચાય છે. અર્થાત્ જો જો કંઈ અમુક અમુક કાળજીના સયોગીકરણના રૂપ છે તેનો હવે અગર વિનાશ થવો જોઈએ. તે વસ્તુ ઊંચવિચી જાય તો ખોખરાઈ જાય છે ને અતે તેના આદિકારણો અથવા મૂળ તત્ત્વોમાં પરિણમે છે. પ્રતીતિનો આ નિયમ સાવ સાચો છે પરંતુ આત્મા એ કોઈ શક્તિ કે વિચાર નથી આત્મા એ વિચારનો ઉત્પાદક છે અને નહિ કે સ્વયં વિચાર; તેમ એ શરીરનો સૃષ્ટા છે અને નહિ કે પુનઃ શરીર. એમ કેમ? તો કે આપણે સમજી શકીએ છીએ કે, શરાર આત્મા હોઈ શકે નહિ શા ઉપરથી? તો કે શરીર પોતે ચૈતન્યરૂપ અગર સ્વપ્રકાશી નથી મૂલશરાર કિંવા ખાટકાની ટુકાનમાંનો મામનો ટુકડો કદા ચૈતન્યવાન નથી હોતો. હારે ચૈતન્ય શબ્દથી આપણે શું સમજીએ? તો કે પ્રતિક્રિયાશક્તિ.

હવે, આ પ્રતિક્રિયાશક્તિ સમજવા માટે જરા વધારે ઉડા ઉતરવું પડશે. જુઓ, આ એક ફળે અથવા બોટવો છે. હું તેને જોઈ છું એ જોવાની ક્રિયા શી રીતે ચાલે છે? તો કે એ દૂરના માથી કેટલાક પ્રકાશકિરણો આવેને માગ નેત્રામાં પ્રવેશે છે, અને મારી કીકીઓમાં એક ચિત્ર ઉભું કરે છે, અને તે ચિત્ર અથવા છબી મારા મસ્તિષ્ક અગર મગજમાં પહોંચે છે; છતાં એટલેથી હજી જોવાની ક્રિયા પૂર્ણ થતી નથી. શરીરવિદ્યાશાસ્ત્રીઓ જેને અનુભવાત્મક કિંવા સવેદનાવાદક સ્નાયુતંત્રુઓ કહે છે, તેમનાદ્વારા તે છબી મારા મસ્તિષ્કની બીતર પહોંચે છે, છતાં હજી જોવાની ક્રિયા સંપૂર્ણ થતી નથી કેમકે બીતરના લાગમાથી કોઈ પ્રતિક્રિયા પ્રકટ થતી નથી પ્રતિક્રિયા થવા માટે તો તે છબીને મનસુધી પહોંચવું જોઈએ તેથી મગજમાંનું સ્નાયુકેન્દ્ર તેને મન પાસે લઈ જાય છે અને પછી મન તેના ઉપર પ્રતિક્રિયા કરે છે. મનની એ પ્રતિક્રિયા ચતાજ આ ફળે મને પ્રત્યક્ષ દેખાવા માટે છે. એક સહેલા ઉદાહરણથી આ વાત સહેલાઈથી સમજાશે ધારે કે, તમે મારું વ્યાખ્યાન સાંભળવામાં તૈયાર થઈ ગયા છો. માને બિલકુલ એકાગ્રચિત્તે તે સાંભળો છો, તેવામાં એક મચ્છર તમારા નાકના ટેરવા ઉપર બેસીને ડાબે છે, અને તીવ્ર વેદના પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ તમારું ચિત્ત વ્યાખ્યાનમાં એટલું બધું તદ્દલીન બનેલું છે કે તમને એ ડાબો ચટકો જણાતો સરખો નથી. આમ ચાલી જન્યુ તે હવે જુઓ મચ્છરે ડાબે દબને તમારી ચામડીના ચોક્કસ જાગપર ચટકો લગ્યો છે, અને તે જાગમાં સ્નાયુતંત્રુઓ છે એ વાત પણ ખરી. એ સ્નાયુતંત્રુઓએ અમુક જાતની સવેદના અથવા લાગણી મસ્તિષ્કમાં પહોંચાડી એ પણ નિર્વિવાદ; પણ એ ક્રિયાપર પ્રતિક્રિયા કરનાર તમારું મન બીજે પરાધીનપણે રોકાયેલું હોવાથી તેનાથી આ ડાબની ક્રિયાપર પ્રતિક્રિયા

ધર્મ સંકલ્પી નથી, અને તેથીજ તમને મનુષ્ય કરડવા છતાં મનુષ્યની
 દાનવીનું જાન થતું નથી મનુષ્ય કે, આપણી મમજ કોઈ નવીન
 મિત્ર કે લાગણી ઉપસ્થિત થાય, તે વખતે જો નવ પ્રતિક્રિયા કરે
 નહિ, તો આપણને તે લાગણી સમજાતી નથી; પણ મન જો
 પ્રતિક્રિયા કરે તોજ તેનું જાન થાય છે. એવું જાન થાય ત્યારેજ
 સ્વયં, દસ્ય, - વધુ ઇત્યાદિની ક્રિયા જાને છે-અર્થાત્ ત્યારેજ
 આપણે જોઈ, સાલગવર કે અનુભવથી સમજ્યા સમર્થ થઈએ
 છીએ આ પ્રતિક્રિયાની સાથે સાથેજ અમારા સામ્યશોગમાં જોને
 પ્રતા કહેવામાં આવે છે તે પ્રતા ગિવા જાનના પ્રમાણ પ્રકાર છે
 દરે આ પ્રતા સરીરને દોઈ સમી નથી, એ તો આપણે ઉપરના
 મનુષ્યના દાનવાથી જોઈ મયા કેમકે મિત્રની જેદાનવીમાં
 લાગણીના કાજ અનુભવ સરી- કરી રહતું નથી. વળી, એવા પણ
 કિસ્સા જોવામાં આવ્યા છે કે જામ મનેજે મા આવી પડતા,
 એક માણસ જે બધા પેને કદાપિ ધીર્યથી હોતો નથી તે બધા
 મા વાનથીત કંવા સસ્તિમાન વેદેસે દેખાય છે આતુ કામ્ય
 હુદના માદ્યમ પણ છે કે, એ માણસને જાત્યાવરણમાં એવી ભાતિ
 ના થોડો વચ્ચે જેગતુ થયું હતું કે જે સાહે એ બધા બોધતા
 હતા, અને તેની છાપ એના જાળમચળમાં પડી ગઈ હતી એ
 છાપ જોતા મનુષ્યમાં મધનાઈ રહી હતી, અને વિસિષ્ટ નંતેજેમાં
 કોઈ કારણથી મન તે જાતપર પ્રતિક્રિયા કરવા લાગતા, તે
 બાપાને પ્રકાશ પ્રકટ થાય છે અને તે મનુષ્ય એ બાપામાંની રીને
 બોલી શકે છે, આ બીના વળી જનારી આવે છે કે, મન એમ્બુ-
 ન પ્રતિક્રિયા માં બસ નથી, મન તો બીજા કોઈ કારણનું
 દરિયાવરમાત્ર છે જે માણસની જાળમમાંથી થયું તે દરે જોઈએ
 તેના મન અગર મગજમાં તો તે બધાનો સંધરો હતોજ, છતાં
 પૂર્વે તેને જોઈતી આવડની અને પાછળથી એક વખતે આવડી
 પણ ખરી એ વાત પૂરવા કરે છે કે, મનની પાછળ પણ કોઈ
 તત્ત્વ રહેતું છે અરુ તે માણસની જાત્યાવરણમાં તે અન્ય કોઈ
 તત્ત્વે એ સંધરો ઉપધેય થઈ નહોતા, પણ ત્યારે પુખ્ત
 હિમ્મતો થયો તારે જરૂર પડતા અન્ય કોઈ તત્ત્વની પ્રે જાણીજ
 તે મધરનો ઉપધેય કરતો તે માણસ થયો ત્યારે દરે માણસ કયા
 કયા કારણોના નયોય છે તે જુઓ પહેલા તો સરીર, તે પછી
 મન અથવા વિચારનું મત્ર અને ત્રીજું મનની પાછળ રહેતું
 'અન્ય કોઈ તત્ત્વ' એ અન્ય કોઈ તત્ત્વનેજ મરુત જાણામાં આત્મા
 નામે જાણવાનું છે-અર્થાત્ અમારા તત્ત્વવેદાએએ મન અને
 આત્માને પરસ્પર સિન્ન સંગ્રહો છે. પણ અદ્વિતિય પંડિતકેએ
 'વિચાર એટલે મસ્તિષ્કના પરમાણુઓના વિવિધ ફેરફાર' એવી

વિચારની વ્યાખ્યા પ્રતિપાદિત કરેલી હોવાથી, તેઓ ઉપરાંત ઘટ-
નાઓનું નિરૂપણ કરવા અશકન નીવડે છે, અને માધ્યમ રીતે
તો તેઓ એવી વાતો માનવાની ચોખ્ખી નાજ પાડે છે પણ મન
એ સ્વયંપ્રેરિત વસ્તુ ન હોઈ આત્માનું જોગરમાત્ર છે, એમ સ્વી
કારવાથી આનો તોડ ઝટ થઈ શકે છે મનને મસ્તિષ્ક સાથે ગાઢ
મંબધ છે તેથી શરીરનો નાશ થતા તે કાર્ય કરતું મંબ પડે છે.
આત્માજ તેનો એકમાત્ર પ્રદાયક છે, મન તો તેના દાથમાનું
એક યત્ર અથવા જોગરૂપ છે. એ જોગર અથવા સાધનદ્વારા
તે તેજ, કર્ણ વગેરે બાહ્યમાધનોપર મત્તા ચલાવે છે, ને મનની
પ્રેરણાથી બાહ્ય વસ્તુઓની છાપ આ બાહ્ય સાધનો ઝીલી મનદ્વારા
અત્માને પહોંચાડે છે એવે પશ્ચિમે દર્શન, અવલ્ય વગેરેની
ક્રિયાઓ થાય છે. હવે આમા પણ બાહ્યમાધનો વસ્તુઓની છાપ
ઝીલીને સીધી મનને નથી પહોંચાડતા, પણ મગજની પામે આવેના
સ્નાયુકેન્દ્રોને પહોંચાડે છે કારણ કે ચક્ષુ, કર્ણ વગેરે બાહ્ય સાધનો
તો છાપોને ઝીતનારા કેવળ યત્રોજ માત્ર છે, તેમનામા ક્રિયા
કરવાની શક્તિ નથી મગજની અદના સ્નાયુકેન્દ્રો જેમને અમારી
ભાષામા ઈન્દ્રિયો કહેવામા આવે છે, તે ઈન્દ્રિયોજ ક્રિયાવાન બની
નેન વગેરે બાહ્યમાધનોએ ઝીલેથી છાપ મનને પહોંચાડે છે એ
પછી મન પોતાની આગળના આવકારી જુદિને અને જુદિ
બધી છાપોને સુચવજિન ગેડીને આત-જગતના મિંદામનપર
જિગજતા અધિગજને-જવાતમાને પહોંચાડે છે પછી આત્મા
નિરીક્ષણ કરી ફક્તો છોડે છે તે ફક્તો જુદિ, મન તથા ઈન્દ્રિયોવાટે
સ્થૂળસાધનો પામે પાછા ફરે છે એટલે જોવા, માલગવા વગેરેની
ક્રિયા સમાપ્ત થાય છે. આ ઉચ્ચી મમજાયુજ દરો કે, આત્માજ
વસ્તુન બધાનો અનુભવકર્તા, શાસ્ત્રા, સૃષ્ટા, ભર્તા જે કહો તે છે

ઉપર આપણે જોઈ ગયા કે આત્મા શરીર પણ નથી, તેમ
મન પણ નથી આત્મા કોઈ મયુગ્મ પદાર્થ હોય એમ બનેજ નહિ
કેમ ? તો કે જના મયુગ્મ પદાર્થ નજરે નિહાળી શકાય કે જુદિએ
કંઈપી શકાય જે પદાર્થ આપણે નિહાળી શકતા નથી કે કલ્પનાથી
સમજી શકતા નથી, અને જે પદાર્થને આપણે કોઈ રીતે
અદલ કરી શકતા નથી, તે પદાર્થ કોઈ સનિ કે ભૌતિક દ્રવ્ય,
તેમજ કાર્ય કે કારણરૂપ નથી, અને તેથી તે મિત્ર કે સયુગ્મ તત્ત્વ
નથી મિત્ર અથવા સયુગ્મ પદાર્થને તો આત્મજગત નુનીજ જવાનો
અધિકાર હોય છે, તે ઉપગન નહિ મિત્ર પદાર્થ મધ્યજ પ્રકૃતિના
નિયમેને આધીન છે એ નિયમેના ગાજ્યની બદાર તેમનાથી
ઠી શકાયજ નહિ; અને એ નિયમેથી અતીત કોઈ પદાર્થ
મળી આવે, તો તે મિત્ર કે સયુગ્મ હોયજ નહિ. મારે માણસનો

આત્મા કાર્યકારણતા નિયમથી પર છે, એમ આ મળ સિદ્ધ કરી
 બતાવ્યા પ્રમાણે તે મિથ્ય કે સમુદય નત્વ નથી એમ નહેતે દર
 છે આત્મા સદા સર્વદા સુખ છે અને પ્રકૃતિના નિવર્તોને વશવર્તી
 પ્રત્યેક બીજનો તે સાસક છે તે કદાપિ મરતો નથી, કશું મરણ
 એટલે આદિકારણોમા પાછા અતર્કિત કિવા લીન થવું એટલે પછી
 જે મૂળજ સમુદય કે મિથ્ય નથી તેને આદિકારણોમા પાછા બનવાનું
 થાને મરવાનું કદાપિ હોયજ નથી. આટે આત્મા મરણાધીન છે એમ
 કહેવું મિનકુન ન્યક્ષીન છે, જેવકુદનો ખાલી બહવાદમાન છે

હવે આપણે ત્રયજ સુદય ને સુદય માર્ગે થતું જાણ છે,
 વિવેચની મયા જબીરને જબીર બનતી જાય છે અને તમારામાના
 દેવવાકોને કદાચ મહારજ પણ છુટશે આપણે હવે ભેદ તીવ્ર
 છે કે, આત્મા જડ રૂપ રજિ તેમજ વિચારથી પર હોવાને લીધે
 એ સમુદય પદ જ નહિ પણ જૂગ નત્વ છે અને તેથી તે મરતો નથી
 મમુકન પદાર્થનો. આ દ્વાય પણ મૂળ નત્વ કદાપિ નાહ પામતા નથી.
 એ બ્યારે આત્મા અવિનાશી અને અમર રૂ છે ત્વે જેને મરણ ન
 હોય તેને કવન પદ યાથી હવે નજ દેય કેમકે છદ્મી અને મૌલ
 એ તો એમજ સિદ્ધાન્તી વિચારણની બાલુઓ માન કે દિબદ્વતા મરણ
 એ કદમીનો પમાયવાચક અને છદ્મી એ મે તો પર્થિવવાચક સત્ત્વ
 છે આવિભાજની અમુક એકે પદ્ધતિને આ રીતે કવન મદીએ છીએ,
 અને બીજી પદ્ધતિન મરણ કદાચ. આ આવિનાશ એમજ વસ્તુનો
 છે, માન પદ્ધતિમા નર છે એમજ આ વિચારવનુ મોજી જમ રે હોય
 છદ્મી જે દારે તે કવન કદેન થ છે આત્માને તમાએ જેમે ક ત્વાર
 મેત કહેવ થ કે તેથી જો કેહ પણ નીજ મરણથી અન વિન દેવ, તો
 તે જ-મથી પણ અન વિન અથવા પર દ્વાય એ અવિભાજ છે આ
 રૂ વે મરે તમન આપણે પ્રાપ્ત એવ પદવ વિજીપની પદ દેવ
 કાવની પદ છે કે મનુષ્યના આત્મા અવરૂપ વિગત અન્યથાકિ
 યાત વિ નો અગમ્યમાન કે ત્વરે હવે અપણે એ તો મમ ત્મા
 થા કે, આત્માન જન્મજન્મ જેવું કે મર્યાદા નથી તમે કદાપિ
 જન્મ નથી કે મદાપ મરવાના તથ ત્વર આપણી આત્માના
 જ મમ જ્ઞાના પ્રકર અ જે નિનાશીએ છીએ તે સુખ કે એમ
 કોઇ પૂર્વે તેના જગતમા જણવવાનું કે આ પ્રમાણે રજીર
 સચેજ સજવ છે અને સર્ગ જ જન્મે છે અને સાર નર છે
 આત્મ ને જન્મજન્મ ને નવે - હજ સવારે નથી કેમકે તે તો
 સર આત્મા છે એમ કેમ દોઈ સકે? જની વાન હાલી તમે કદાચ
 પૂછો કે અદવા જણ આત્મા આ દેમણે મેરવા છે, અને
 છતા તમે મદા હા કે આત્મા વિશ્વ વાણી ન, એ ત કેવું? આનું
 સમાધાન મરના કુ તમને સામે સવાન મદા હ, જે નીજ પ્રકૃતિથી

પર છે, કાર્યકારણના નિયમથી પર છે, તેને મર્યાદિત કરવાની તાકાત કેનામા છે ? આત્મા કાર્યકારણના-નિયમથી તેમજ પ્રકૃતિથી પણ પર છે, એ તો આપણે અત્યાર અગાઉ જોઈ ગયા છીએ. આ ખ્યાલો મર્યાદિત છે; એથી તે સર્વવ્યાપી નથી, કેમકે આ રૂપ ધારણ માટે આલુમાલુની જઠ કિંવા ભૌતિક સ્થિતિઓનું તેના પર દગાણું છે, અને એ સ્થિતિઓ તેને વિસ્તૃત થવા દેતી નથી આલુ-માલુની પ્રત્યેક વસ્તુનો તેના પર પ્રભાવ પડે છે; અને તેથીજ તેને સીમાબદ્ધ થઈને રહેવું પડે છે. પણ જે સકળ નિયમોથી પર છે, અને જેના પર કાર્ય કરવાવાળું કશુંજ નથી, તે પરમતત્ત્વ સસીમ અગર મર્યાદિત કેમ કની હોઈ શકે ? તે વસ્તુ સર્વવ્યાપી હોવીજ જોઈએ. આત્મા આવી વસ્તુ છે, ને તે આપણુ પ્રત્યેકની અદર વર્તમાન છે તેથી આપણે સર્વજ્ઞ માને સર્વવ્યાપી છીએ તો પછી તુ જન્મો ને કુ મરવાના છું બગેરે વચ્ચેનો અર્થ શો ? એવી વાતો કરવી એ કેવળ અજ્ઞાન છે, મગજનો ભ્રમમાત્ર છે તમે કદી જન્મ્યા નહોતા અને કદી મરશો પણ નહિ તમને જન્મ, પુનર્જન્મ, જીવગી, અવતાર વગેરે જેવું કશુંજ નથી; તો પછી આ આવવા-જવાનો અર્થ શો ? તો કે એ પણ અર્થવગ્નો ભ્રમ છે. તમે બધેજ છો, તો પછી આવવા જવાનો ભ્રમ શાથી થાય છે ? તો કે જો તમે ગન કહો કે તે મન માને સૂક્ષ્મશરીરના રૂપાત-ને લાંબે આ આવવા-જવાનો ભ્રમ થાય છે. દાખલાતરીકે, આપણે આકાશ અને વાત્માનો વિચાર કરીએ. આકાશમા જ્યારે વાદળાઓનો એક નાનો સમૂહ પસાર થાય છે, ત્યારે એ સમૂહ બધો પસાર થઈ જતામુધી આપણને એમ ભ્રમ રહ્યા કરે છે કે, આકાશ ચાલી રહ્યું છે. વળી કેટલીક વાર આપણે ચંદ્રની આગળ પણ એકાદ વાદળને ચાલતું જોઈએ છીએ, અને તે વખતે પણ આપણને એમ લાગે છે કે જાણે ચંદ્ર સરકતો ન હોય ! આજગાડીની મુસાફરીમા પણ શું જોઈએ છીએ ? એજ કે, જાણે બધા ખેતરો ને ઝોડો તથા મકાનો દોડદોડ કરી રહ્યા છે. જહાજની મુસાફરીમા પણ એવોજ ભ્રમ થાય છે કે જાણે પાણી દોડી રહ્યું છે, પણ વસ્તુત તો આકાશ, ચંદ્ર વગેરે દોઢજ દોડતું હોતું નથી, તેજ મુજબ આવવા-જવાનું પણ આત્માને થતું નથી. માટે વાસ્તવિક જોતા તમે જતા નથી કે આવતા નથી, જન્મતા નથી, મરતા નથી કે પુનર્જન્મતા નથી તમે તો અનંત, વિશ્વવ્યાપી, કાર્યકારણથી પર અને સદાસર્વદા મુક્ત છો-રે' અજ છે, અમર છે. 'આત્માને મરણ ખત કે નહિ' એવો પ્રશ્ન કરવો એજ ખેવકુદી છે; કેમકે જોનો જન્મ નહિ, તેને વળી મરવાનું કેવું ?

હવે, સંયુક્તિક અથવા ન્યાયસંગત નિર્ણયપર આવવા માટે આપણે એક પગથું આગળ વધવાનું છે. સંજુરી રાખજો, કંટાળ્યે

નદિ ચાને ધર તમ્હ જતા અર્ધે માર્ગે બેસી પડીએ તો ન ચાલે તેમ અડી પણ તેમ થઇ શકે નદિ તમે બધાં નિર્યાસનદો બધા છે, તત્ત્વચિત્તનના માર્ગમાં ચોડેક જઈ ખૂમ પાડો કે 'બસ દર, બાહ' અમારે આગમ નથી જવું' તો તે નમન ન શોભે. મારે ચાતા આગળ વધીએ, અડી એક સવાર હોયો ચાલ છે. તે એવો કે, જે અમે પ્રકૃતિના મર્વ કાનુનથી પર દોષ્યએ, તો તો પછી અમે સર્વશ અને સર્વદાન દી હોના જોઈએ બધુજ જ્ઞાન, બધીજ શક્તિ અને સકળ જ્ઞાનદ અમારી અદર હોવા જોઈએ, ખરૂં ને? તો કે બેસકે તમેજ આ વિશ્વ દ્રશ્યાના સર્વશ, સર્વબાપી પ્રભુ છો. અને એક બીજી રીત કોપરિચન ચાલ છે કે 'પણુ સારે આવા પ્રભુ અનેક હોઈ રહે ખરા' શું કે દયવધિ મવજો અને સર્વ-બાપીઓ હોઈ શકે ખરા? તો કે અવનત નહિજ સારે અમાગ બધાવું શું ચાલ છે? તો કે નમે કેળ એકજ છે. એવો સર્વશ અને સર્વબાપી આત્મા તો એકજ છે અને તે એક તમે પોતેજ છો. પ્રકૃતિના પડા મોમે આ આત્મા રચા છે એકજ છે સત્ એકજ છે, સર્વશ સર્વબાપી એકજ છે, અ / અને અમર પણ એકજ છે એની સત્તાદારાજ ગચનનો વિસ્તાર ચાલ છે, અની સત્તાદારાજ વધુ વાય છે એનીજ સત્તા દાગ સર્વ પ્રકારે ■ અને એનીજ સત્તાદારા સમગર સૃષ્ટિ છવે છે પ્રકૃતિની નદ સત્ત્વ વસ્તુ એજ છે એ તમારા આત્મા તો પણ આત્મા છે, ર' બૂ રો તમેજ તે છો, તમે તદ્દપ છો ચાને તેની સાથે અમેદ છે એકને ઠેકાણે જા નવા બચદ બે ચ વ છે, ત્યા ત્યા વાત વિદર છે, ત્યા ત્યા ભય, શકા, કજ્જા અને કકાસની તબાવના હોય છેજ પણ જ્યા બધુજ એ હોય, ત્યા કોણ કેને વિહારે અને કોણ કાની સાથે લહે-ગરહે? જ્યારે બધુજ તે છે, તો પછી કે ની સાથે તમારે લડવા ઝગડવાનું ત્યુ? આ સત્ત્વ વિચારની સમજ પડવાજ જીવનનું સમજી રહત્ય પચાવત્ મમમર્ત્તજાય છે આજ સમજાયું નામ સાચી ને પૂરી સમજાય છે જગતમાં જ્યા સુધી તમે બહુત્વ જાણો અને જાણ છો ત્યાસુધી તમે બ્રમવશ છો. કારણ કે 'જે જન આ બહુત્વપૂર્ણ જગતની દર-એ પરિવર્તન શીન જગતની અદર પણ સર્વત્ર વસેલા એક નિત્ય અને અપરિવર્તનશીર પુરુષને પોતાના આત્માના પણ આત્મારૂપે જુએ છે, તેજ ખરો જીવનમુક્ત છે, તેજ પૂર્ણાનંદનો ભોક્તા છે અને તેજ પોતાના અતિમ લક્ષ્યસ્થાને પહોંચેલા છે મારે બધી રામો કે તમેજ તે છો, તમેજ ઈશ્વર છો, 'તત્ત્વમાસિ તત્ત્વમાસિ આ વચન ગોખી રામો ને એનું રહસ્ય જાને અલુભવો "કુ પુરુષ છુ-ઉં આ છુ, હ માહો છુ, હ તદુરસ્ત છુ, હ સરજ્ઞ છુ, હ અસમ્ય છુ, હ વિહાર છુ, હ આહ છુ, હ' પરાધીન છુ, હ સત્તાધીશ

હુ" એવા એવા ખ્યાલોને કેવળ જામ સમજે. એ જામેતે દર રકી દે. તમને અસક્તિ કેવી કે કર કેનો? જગતમા તમે એકજ સત્ છો, તો પ્રાણી ખીલાણુ કેનાથી? માટે જોતા જામેતે ખાંખેરી કાઢી ઉભા થાઓ અને મુક્તિને સાધો. આ વાત ખૂબ યાદ રાખો કે, જો દુનિયામા કોઈ ખરી અનર્થકારી વસ્તુ હોય, તો તે દુર્બળતા આણુનાર શબ્દ અને વિચારજ છે; તેથી જે જે કંઈ મનુષ્યને દુર્બળ અને સહય બનાવે, તે તે સઘળી વાતને અનર્થકર લેખી દુરત તેનો પરિસાગ કરી દેવો ઘટે છે તમને કોણ કે શું ખીવડાવી શકે તેમ છે? સૂર્યો છોને પૃથ્વીપર પછડાઈને જૂકા થાય, ચંદ્રો જાવેને ચૂર્ણવિચૂર્ણ થઈ ધૂળમા જળી જાય અને બ્રહ્માડ પછી બ્રહ્માડનો ખ્વસ જાવેને થતો જાય, તેમા તમારે શું? તમે તમારે ખડકની માફક અચળ ઉભા રહો તમે અવિનાશી છો, તમે અનાદિ આત્મા છો, પરમાનંદરૂપ છો કહો કે "હુ ચિદાનંદરૂપ છુ, હું સચ્ચિદાનંદરૂપ છુ, હુ તે છુ, સોડહમ્ સોડહમ્ અને સિંહ જેમ પોતાનું પાળરૂ લાગીને પોતાની સ્વાધીનતા પ્રાપ્ત કરે છે, તેમ તમે પણ માયારૂપી જ જીવ તોડીને જીવનસક્તિ પ્રાપ્ત કરો, અને મદાને માટે મુક્ત બનો. અજ્ઞાન અને જામ કિવા મોતજ તમારામા જાય ઉત્પન્ન કરે છે, અને એ જામજ તમને બાધી રાખે છે; બાકી ખીજા કોઈની તાકાત તમને બાધવાની નથી. તમે શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદરૂપ છો.

વસ્તુન તમે બધાજ પ્રુપ્તમય છો-રે' ઈશ્વર છો. તમને આત્મા ઈશ્વર જણાતો નથી, માટે એને માણુસ કહો છો તહિ વાર? પણ એનામા ઈશ્વર જોવો હોય અને દિગ્મત હોય, તો ઉભા થાઓ અને તમારૂ જીવન તેને માટે લાયક બનાવો શુ કરશો? કોઈ માણુસ તમારૂં ગળુ કાપવા આવે, તો તેને ના કહેશો. કારણ કે ગળું કાપવા આવનાર તમે પોતેજ છો. કદાચ કોઈ દીન દુખીને મદદ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, તો તેને મદદ કરીને જરા પણ મગરૂર ન બનશો કેમકે એના તક સાધવી એજ ઈશ્વરની ખરી ઉપાસના છે; એમા ગર્વ ધરવાનું કશુંજ કારણ નથી. આખું જગત શુ તમારૂં નથી? જગતમાં એવું કોણ છે કે જે તમારૂં રૂપ નથી? તમેજ જગતના આત્મા છો, તમેજ આ સર્વ, ચંદ્ર અને તારા છો, અને તમેજ સર્વત્ર પ્રકાશી રહ્યા છો. આખુંજ બ્રહ્માડ તમારામય છે તમારે માટે ધિક્કારવાળોગ કે લડવાળોગ કોઈજ નથી માટે સમજી શ્વે કે, તત્ત્વમસિ થાને તમેજ તે છો અને એ પરમ સત્યને સમજી તેને અનુસરતું તમારા જીવનને વધણુ આપો કારણ કે જે માણુસ આ સત્યને પિછાને છે અને તેને લાયક થવા પોતાનું જીવન ધરે છે, તેને વધુ વાર અજ્ઞાન-અધકારમા અટવાવું પડતું નથી.

૧૩-આત્માનું વંધન અને મુક્તિ

અદૈતવાદના સિદ્ધાંતાનુસાર સમગ્ર વિશ્વમા જેમજ વસ્તુ ધ્વનતી અનંત રીતે સત્ય છે, અને તે જ્યાં છે ત્યાંથી જીવો પણ બાહ્ય-અવશ્ય ક્રિયા અમર હોઈ માયાની શક્તિવડે તે બ્રહ્મભાષી નિર્માણ અને વ્યક્ત થયેલ છે. આ બ્રહ્મને પુનઃ પ્રાપ્ત થવું જેજ આપણે બધાનું ધ્યેય છે આપણે પ્રત્યેક તત્ત્વને જાણવું જોઈએ. આપણે જાણીએ છીએ આ માયા અથવા અસાનમાયી નો આપણે જાણી શકીએ, તેજ આપણે આપણા વાસ્તવિક સ્વરૂપને જાણીએ આ અદૈતવાદ પ્રમાણે પ્રત્યેક માણસ જણ પદાર્થોના બનેલો છે-(૧) સૂક્ષ્મકોષ, (૨) અતરરથ હૃદયિક અથવા અતરરથ અને (૩) અતરરથની પાછળ આવેલ પરમાત્મા, આત્મા અથવા વિગ્રહાત્મા નામે જોળખાતું ચૈતન્ય જે આત્મા ઉપર છે અતરરથ પર આવેલ છે શરીર જે બહારનું આત્મા છે અને મન બહારનું-અર્થાત્ શરીર અને મન જે તો આત્માના પર બદલાય છે, અને તેમા ખરા કદા અને જોખા તો આત્માના છે શરીરમા જે આત્માના રૂપ વસ્તુ હોઈ તે અતરરથના શરીરપર પોતાની રીતે ચલાવે છે

વળી મનુષ્યની અદર આત્માના જેક નેથી વસ્તુ છે, કે જે ભૌતિક અથવા જડ કલ્પના બનેલી નથી અને જે જડ કલ્પનો બનેલો નથી એટલે તે સુગુણ કે મિથ પદાર્થ પણ નથી અને જે સુગુણ કે મિથ પદાર્થ નથી તેથી કઈક રૂપના નિયમથી અભા-વિત છે, અતરરથના રૂપના નિયમથી અભાવિત છે એટલે તે અમર છે અમર વસ્તુને આદિ કે અપર લેવું કઈ હોઈ શકે નહિ; કેમકે આદિ કે અપર ભવની ક્રત્યેકે સીધા અવતરણ હોય છે પણ આત્મા અવતરણ નથી કેમકે તે અમર છે અને તે અવતરણ નથી એટલે તે અનાદિ પણ છે વળી, જે જડ-વતો બનેલ નથી તેથી અમર પણ સિદ્ધ થાય છે કે તે નિરાકાર છે તાકર ક્રિયા સ્વધારી પ્રત્યેક વસ્તુને આદિ અને અતરરથના ભોળાને આદિ અને અતરરથના કોઈ પણ સ્વધાર વસ્તુ આપણામાના કોઈને શદાપિ દીવી નથી અને દેખીશું પણ નહિ કેમકે આત્માને સમિત અને જડ કલ્પના મિથજ્ઞાથી ઉપજ થાય છે અને મિથજ્ઞાના આદિ અને

અતવાન હોય છે એ તો આપણે આગળ જોઈ ગયા આ ખુરશી-
ને એક ખાસ આકાર છે, એને કે જડ દ્રવ્યના ચોક્કસ જથ્થા
પર ચોક્કસ શક્તિએ ચોક્કસ પ્રમાણમાં કાર્ય કરી તે જડ દ્રવ્યને
એક ખાસ આકાર ધારણ કરાવે છે અર્થાત્ આકાર અથવા ઘાટ
એ જડ દ્ર વ્ય અને શક્તિનું મિશ્રણ છે મિશ્રણ કદાપિ નિત્ય કે
અનંત હોઈ શકે નહિ મિશ્રણમાત્રને મોડે વહેને પણ પોતાના
મૂળ કારણોમાં લય થવું જ પડે છે આથી સમગ્રમંત્ર જ હશે કે,
સાકાર અથવા રૂપધારી તમામ પદાર્થોને આદિ અને અંત હોય કે જ
આપણું શરીર નાશ પામશે એ આપણે જાણીએ છીએ, તેનો
આરભ અથવા જન્મ હતો તેથી તેનો અંત પણ હોવાનો જ પરંતુ
આત્મા આકારરહિત હોવાથી આદિ અને અંતના નિયમથી પર
છે આત્માનુ અસ્તિત્વ તો અનંતકાળથી છે જેમ ઢાળ અનંત
છે, તેમ મનુષ્યનો આત્મા પણ અનંત છે બીજી ત્રાન એ હરે છે
કે આત્મા વિશ્વવ્યાપી હોવો જોઈએ કેમકે સાકાર વસ્તુને જ દેશ
અગર સ્થાનની મર્યાદા હોઈ શકે, નિરાકાર વસ્તુ કદાપિ કોઈ
સ્થાનમાં બદલ કે મર્યાદિત થઈ શકે નહિ આથી અદ્વૈતવેદાંતના
મત મુજબ તો તમારી અંદર રહેતો આત્મા સર્વ વ્યાપી છે તમારું
અસ્તિત્વ આ પૃથ્વીપર અસારે જોડતું છે તેટલું જ સૂર્યલોકમાં
પણ છે, તમે જોડલા અમેરિકામાં હાજર છો તેટલા જ ઇંગ્લેંડમાં
કે અન્ય દેશમાં પણ છો પરંતુ આત્મા મન અને શરીરમારફત
કાર્ય કરતો હોવાથી, જ્યાં તેના શરીર અને મનની હાજરી હોય,
ત્યાં જ તેનું કાર્ય નજરે પડે છે

આપણે કરીએ છીએ તે પ્રત્યેક કાર્યની અને વિચારીએ છીએ
તે પ્રત્યેક વિચારની મનપર છાપ પડે છે એ છાપને સરકૃત
ભાવામાં સરકાર કહે છે આ વિવિધ સરકારોનો સરવાળો વધતા તે
એક પ્રચંડ શક્તિનું રૂપ લે છે, અને એ પ્રચંડ શક્તિ મનુષ્યજીવનમાં
ચારિત્ર નામે ઓળખાય છે મનુષ્યનું ચારિત્ર મનુષ્ય પોતે જ થડે
છે પોતાના જીવનમાં જે જે શારીરિક કે આત્મિક કાર્યો આણસ
આચરે છે તેનું એકદર પરિણામ તે મનુષ્યનું ચારિત્ર છે વળી એ
મરનારસમુદાયની જ શક્તિ મનુષ્યને મગણુ પછી પણ માર્ગદર્શક બને
છે એક માણસનું શરીર છૂટે છે ત્યારે તે મૂળ ભૌતિક દ્રવ્યોમાં ભળી
જાય છે પણ મનને ચોગી રહેના સરકારો જેમના તેમ રહે છે મન એ
સૂક્ષ્મ દ્ર વ્યનું જોડતું હોવાથી મરણ વખતે દેહની આકૃતિ તેનો લય થતો
નથી કેમકે એ તો નિયમજ છે કે, પદાર્થ જેમ સૂક્ષ્મ હોય તેમ તેની
ચી વગાઈ વધારે પરંતુ મનનો કદાપિ નાશ થતો નથી એમ આ પરથી
મમજવાનું નથી આખર સ વાળે તો એનો પણ નાશ થાય છે, અને
એ મનનો નાશ કરવા કાળજી આપણી આ બધી માથાફૂટ છે આ

સાધ્યેમા વિષમ દશાત મને અત્યારે જે માદ આવે છે તે જ માયાન
 અથવા પા-વટોળીઆતુ છે દવાના જુદા જુદા પ્રવાહો જુદી જુદી
 રિસાઓમાંથી આવેલે પસપસ મને છે, અને તે મિતનરથાને પસપસ
 મોકાસને આગળ ને આગળ ધૂમવા માંડે છે ધૂમની વખતે તે રસ્તામાં
 જ્યાં ને ત્યાં ધૂમ લાડુખવા કે મળની કેચો વગરેને ચોતાના વમળમાં
 ખસી એકાકાર બનાવે છે પણ તે આકારને તે તેજ રથ ને ઊઠી
 દહને આગળ જાય છે, અને ધીમ રથાને પણ ધૂમી કરી ત્યારે ની ધૂમ
 વગરેને વમળમાં ચલાવી તથા એકાકાર કરી ત્યાં ને ત્યાં ઊઠી વહેને
 ફરી આગળ વધે છે એ રીતે વટોળીકે આગળ ને આગળ વધ્યાજ
 કરે છે તેજ પ્રમાણે જીવને નામે એ જાણતી રાત્રિ જડ તત્ત્વમાંથી
 સરીર અને મન બનાવે છે, અને શરીર પડે ત્યાંસુધી આગળ ને
 અગળ વધ્યા કરે છે એક શરીર પડતા ખીજ જડ તત્ત્વોને લઇ જીવ
 નવેર દેહ બનાવે છે અને તે દેહ પડતા વળી ખીજે, એમ સંસારમાં
 જીવાત્મ ની ક્રિયા ચાલ્યાજ કરે છે કેમ પણ સંકલિત જડ દ્રવ્યથી ફરી
 રહીને તો આગળ ચાલી શોજ નહિ તેથી દેહરૂપી જડપદાર્થ પડવા
 છતાં જીવની સાથે બળ કરણરૂપી સૂક્ષ્મ જડદ્રવ્ય મયમ રહે છે અને તેના
 ઉપર સરકારના રૂપમાં મર્મ મરનો ચકો જીવ આગળ પધ મપે છે,
 ખીજ રૂપ જડ તત્ત્વે ને મદલ કરી નવું વટોળીકે જીવ કરે છે ને
 ત્યાંથી પણ અગળ ગતિ કરે છે એ રીતે ને એક રથ તેથી ખીજે રથાને
 પ્રવાસ કર્યાજ કરે છે અને અખરે જ્યારે તેનીબધી રાત્રિ ખૂગી જાય
 ત્યારે તે રાત્રી જાય છે તેથી જ્યારે આપણા અત કરણને અત
 આવશે યાને તેના જ્યારે સાગીને સાવ નૂરેનૂત યજ જશે અને
 કેમ પણ જાતના સંસ્કાર બાકી નહિ રહે ત્યારેજ આપણે માવ
 મુગ્ધ બનીશુ ત્યાંસુધી ત બપોળે બપોળ જ છીએ ત્યાંસુધી તો
 જીવાત્મ મનરૂપી વટોળીઆથી ઘેરઘેરા રહીને એમજ કત્તી ભે
 છે કે, તેને ખીજેજ કેમ એક રથાનેથી ખીજે રથ ને ગતિ કરાવે
 છે પણ જ્યારે મનરૂપી વટોળીઓ રાત્રી જશે, ત્યારે જીવાત્માને જણાશે
 કે પોતે તો વિશ્વ રાપી છે અને એની ચલિને રોકવાપણુ રોકીજ નથી
 એ પોતે સાવ મુક્ત છે અને મરજી પડે તેટલા મન તથા શરીર નવા
 બનાવવાની તેનામાં શક્તિ છે પરંતુ તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતા સુધી
 તો જીવાત્માને મનરૂપી વટોળીઆ સાથેજ જીવ પડશે બધા સંસ્કાર
 નજ થતા સુધી તો મનથી અલગ રહીને આત્મા ગતિ કરી શકે એમ
 બનવાનું જ નથી આ મનનું મરી જીવ એનું જ નામ મુક્તિ છે, અને
 મુક્તિના એજ સૂક્ષ્મરથાન તત્ત્વ આપણે ની પ્રવાસ કરી રહ્યા છીએ

ધારો કે, આ જડમાં એક દેહ છે, અને આપણા દેહના
 હાયમાં એકી લાકડી છે હવે આપણે બધાજ જો તે દહાને
 ફેંકા ઉપર ફેંકા લગાવવા માટીએ અને તેને એક દેહાણેથી

બીજે દોડાવ્યા કરીએ, તો દોડમ દોડ કરતો એ આખરે એક વાર તો જરૂર ખુલ્લા બાજુમાં ચડતે નીકળી જવાનો. કપી શક્તિના જોરે અને કપી દિશામાં તે બહાર જશે વાર ? તો કે એનો નિર્ણય તો ખડની અંદર એનાપર જે જે શક્તિઓનો પ્રયોગ થતો હોય તે શક્તિઓના પ્રમાણપર આધાર રાખે છે એ દડા પર જૂઠા જૂઠા જે ફટકા પડ્યા હતા, તે તમામની અસર તેની બહારની ગતિ અને દિશા નહીં દરરો તેજ મુજબ આપણુ પ્રત્યેક શારીરિક અને માનસિક કાર્ય, આપણા મનરૂપી દડાપર ફટકાનું કામ કરે છે સમારૂપી ઓરડાની અંદર મનરૂપી દડો ગોઠાયો છે અને તેનાપર આપણા શારીરિક અને માનસિક કાર્ય રૂપી ફટકા પડેજ જઈને ઓરડામાંથી છૂટવાનો આધાર એ બધા ફટકાની શક્તિ ઉપર રહ્યો છે. દડાની ગતિ અને દિશા જેમ તેને પડેલા ફટકાઓ ઉપરથી નક્કી થાય છે, તેમ આ સંસારમાના આપણા કાર્યો ઉપરથી આપણો ભાવિ જન્મ નક્કી થાય છે આ ઉપરથી સ્વાભાવિક રીતેજ સિદ્ધ થઈ જાય છે કે, આપણો વર્તમાન જન્મ એ તો આપણા પૂર્વજન્મના ફલોપાનું પરિણામ છે એક દૃષ્ટાંત લઈએ. ધાગે કે, હું તગને એક અનંત કહેતા જોતો હોઉં ન હોય તેવી એક સાકળ આપુ છું. તે સાકળની અંદર વારા ફરતી એક ધોળા અને એક કાળી એવી કડીઓ રહેલી છે, તે પશુ આદિ અને અત વગરની છે હવે આ વસ્તુ કશી છે અને તેના ખાસ લક્ષણ શા છે, એ હું જાણવા માગુ. તો તમે તે કેવી રીતે નક્કી કરો વાર ? એ નક્કી કરવામાં શરૂઆત તમને મુશ્કેલી જણાશે કેમકે સાકળ બંને છેડે અનંત છે પશુ પછી ધીમે ધીમે તમે સાકળ સ્પર્શવા લાગશો, તેમ તેમ તમારી ખાતરી થતી જશે કે, એ વસ્તુ છે તો સાકળજ થોડી વાર પછી તમને તરત જણાશે કે, એ અનંત સાકળમાં ઘોળી અને કાળી કડીઓ વારા-ફરતી આવ્યા કરે છે, અને તેથી તર્ક બાધશે કે એ આખી સાકળ એક ધોળી અને એક કાળી એવા ચોક્કસ ક્રમવાળા કડીઓની બનેલી છે. હવે, એના લક્ષણ જાણવા માટે એકજ કડીનું લક્ષણ જો તમે નિશ્ચિત કરી શકો, તો આખી સાકળના લક્ષણ આપેઆપ નક્કી થઈ જાય કેમકે આખીજ સાકળમાં તેજ જાતની કડીની પુનરાવૃત્તિ સિવાય બીજું કંઈજ નથી. આ પ્રમાણે આપણી જીવગી એક અનંત સાકળ સમાન છે. એ જીવનસાકળ આપણા સંઘનાજ મૂળ, વર્તમાન અને ભવિષ્ય જીવનરૂપી કડીઓની બનેલી છે. અકેડ જીવન તે એ સાકળની અકેડી કડી છે એ પ્રત્યેક કડીને જન્મમરણરૂપી જે છેડા છે, અને તે બંને છેડાના આદિ તથા અંતનો પત્તો નથી આ સંસારમાના આપણા અસ્તિત્વની અને

કનિદ દશામા વાગાદગતી આવતુ પડે છે, તે આવવા-જવાના નિયમને પુનર્જન્મનો નિયમ કહે છે, અને એ પ્રખ્યાત પુનર્જન્મનો નિયમ સૃષ્ટિમાત્રને એકસરખો બંધનકર્તા છે

માણસ જનવગકોટિમાથી જન્મે કે, એ વિચાર આ દેશના લોકોને ઘણી વાર બહુ લાયક લાગે છે, પણ શાતપથે વિચારી જોતા તેમ નહિ લાગે આ લક્ષ્યાવધિ જીવજતુઓને જો માનવદશા પ્રાપ્ત નજ થવાની હોય, તો એ જિજ્ઞાસાનો મો ફેજ આવે વાશ ? શું સૃષ્ટિમા એમનો કંઈ જણતીજ નથી ? જેમ આપણને જીવ છે, તેમ તેમને પણ છે, જો તેમને ન હોય, તો આપણને પણ નથી એકલા માણસનેજ જીવ છે અને અન્ય જીવજતુ કે પ્રાણીઓને જીવ નથી એમ કહેવું જિનકુન બેદુરુ છે કારણ કે જનવરો કરતા પણ નપાટ માણસો મારા જોવામા આયા છે

મનુષ્યમાત્રનો આત્મા નિકટ તેમજ દુર કોટિઓમા રહી શૂદ્રો હોય છે સરકારો અનુસાર એક કોટિમાથી બીજી કોટિમા તેવું સ્થાનાતર થઈ તે મનુષ્યકોટિમા અવતર્યો છે, અને આ મનુષ્યકોટિજ એ એવી સર્વોત્તમ છે, કે જેમા જીવાત્માને મુક્તિ પ્રાપ્ત થઈ શકે મનુષ્યાવતાર દેવો કરતા પણ ચઢીઆતો છે મતનજ કે, મમરત સૃષ્ટિમા સર્વોત્તમ જન્મ મનુષ્યનો છે, કમકે મનુષ્યજન્મ માળ મુક્તિ સપાદન થઈ શકે છે

આ આખું બ્રહ્માંડ બ્રહ્માની અદર રહેલું હતું બ્રહ્માની અદરથી જાણે તે બ્રહ્મા નીકળી પડ્યું છે અને પાછું પોતાના મૂળસ્વરૂપ બ્રહ્મા સમાઈ જવા તે ગતિ કરી રહ્યું છે વિદ્યુત જેમ વિદ્યુતચત્રમાથી નીકળી પોતાનો ફેરો પૂરો કરી વિદ્યુતચત્રમા સમાઈ જાય છે, તેમ આ વિશ્વ અગર બ્રહ્માંડ પણ બ્રહ્માથી નીકળી પોતાનો ફેરો પૂરો ચતા બ્રહ્માજી હીન થયે જીવાત્માના સબંધમા પણ તેવોજ પ્રકાર છે બ્રહ્માથી નીકળીને તે તમામ ઉદ્ભિજ્જ અને પ્રાણીયોનિઓમાથી પસાર થતા થતા અતે મનુષ્ય-યોનિમા આવેલો છે, અને આ મનુષ્યયોનિજ બ્રહ્માની પુન પ્રાપ્તિને માટે નિકટમા નિકટની ગારી છે જે બ્રહ્માથી આપણે બહાર પડ્યા છીએ, તેમા પાછા સમાઈ જવું, એ આપણા જીવનની મોટા-મા મોટી ખટખટ ? માણસોને ખગર હોય કે ન હોય પણ તેઓ જાણ આ ખટખટમા યાને આ જીવનસપ્તામમા મચેના છે આ જગતમાની જાનિજ, ઉદ્ભિજ્જ કે પ્રાણીયજીની અદર આપણે ગતિ જેવું કે ખટખટ જેવું જે કંઈ જોઈએ લીએ, તે તમામ આ મૂળકેન્દ્ર બ્રહ્મા પાછું સમાઈ ચિરશાંતિને પ્રાપ્ત કરવા માટે તોજ પ્રયત્ન છે એ વાર જે સમતોષપણું હતું તે નષ્ટ થવા પામ્યું છે, અને તે નષ્ટ થયેના સમતોષપણુંને પુન પ્રાપ્ત કરવા

વાર બન્યા છે એ જ જન્મ, એ જ ખાવાપીવાની અને અતે મગવાની ઘટના જ ચાલ્યા કરે છે ખરું છે કે, કેટલાકને આ સંસારના ભોગવિનાશ કરતા વધારે ઉચ્ચ વસ્તુ નથી જણાતી, પણ જેઓ ઉચ્ચે ને ઉચ્ચે ઉડવાની અભિલાષા ધરાવતા હોય છે, તેમને તો તગ્ન સમજાઈ જાય છે કે આ ભોગવિનાશો કઈ અતિમ લક્ષ્યબિંદુ નથી, પણ અતિમ લક્ષ્યસ્થાનના માર્ગમાં આવતી કિચિત્ આપ્તક વસ્તુઓમાત્ર છે.

નાના કીડાથી માડીને તે સર્વત્ર મનુષ્યસુધીની તમામ દેહપરપરા અગડાજન પદ્મનો સમાન છે એ અગડાજન નિરતર ક્યારે કરે છે તેના પાંચ કાયમ રહે છે પણ તેમાં બેસનારા માત્ર વખતોવખત બદલાયા કરે છે જેમ એક માણસ એક ખાનામાં બેઠી અગડાજનમાં ફરવાની મોજ લઈને વિદાય થઈ જાય છે, તેમ આ સંસારરૂપી અગડાજનની અદર પણ એક જીવાત્મા એક દેહમાં દાખલ થઈ તેમાં થોડાક કાળ રહી બીજામાં પ્રવેશે છે અને થોડાક વખત પછી બીજાને છોડી વળી ત્રીજામાં પેસે છે એ રીતે અગડાજન તો સતત ફરે જ કરે છે તેની સાથે જીવાત્મા પણ પોતાનો ફેરો ફર્યા કરે છે અને પોતાના સંસ્કાર પ્રમાણેનો નિશ્ચિત ફેરો પૂર્ણ થતાજ તે બહાર નીકળી જઈ અગડાજનમાંથી મુક્ત થાય.

મનુષ્યની જીવગતિની ભૂત અને ભવિષ્ય ઘટનાઓ કહેવાની અદ્ભુત શક્તિઓ દરેક દેરમાં અને દરેક યુગમાં માન્ય પડે છે એમ શી રીતે બની શકતું દશે, તેનો ખુલાસો આ વે છે - જ્યાંસુધી આત્મા કાર્યકારણના નિયમની સત્તા તબે છે ત્યાંસુધી તેના કાર્યો પર કાર્યકારણના નિયમેનો અતિશય જગરો પ્રભાવ પડે છે, અને તેથીજ આ રહસ્ય મયર્થ સમજનારા અને કાર્યોની પરપરાના ક્રમને મયાર્થ પારખવાની અતદર્શિતાના સંજો ભૂત અને ભવિષ્ય કાળની વાતો કહી શકે છે આત્મા કાર્યકારણના નિયમની સત્તા તબે છે એ વાત સાચી, પણ તેથી એનો સ્વાભાવિક મુક્ત સ્વભાવ નષ્ટ થતે નથી અને તેથી મરજીમાં પડે ત્યારે તે કાર્યકારણના નિયમને ઉલ્લંઘી શકે છે, અને મુખ્યાત્માઓના સબધમાં બને છે તેમ જીવાત્માને મયકારણની જાજરમાંથી ફાલે ત્યારે છોડવાની તેની તાકાત જેની ને તેવી અકુદિત રહે છે.

જીવનમાં જ્યાંસુધી કોઈ જાતની તૃષ્ણા કે તગી જણાય છે, ત્યાંસુધી જીવન અપૂર્ણ છે એમ ખાતરી માતી લેવું, કેમકે તૃષ્ણા કે તગી એ અપૂર્ણતાની ચોક્કસ નિશાની છે સંપૂર્ણ અને મુક્ત આત્માને કદી કોઈ જાતની તૃષ્ણા હોવાનો સંભવ નથી પરમેશ્વરને કશાની ઉગ્રપ હોય નહિ એને ને કોઈ તરેહની તૃષ્ણા હોય તો એ હિંસર હોઈ શકે નહિ મરજી એમ થવાથી તો એ સંપૂર્ણ

ટળાને અપૂર્ણ બને છે તેટલા માટે ભગવાનને અમુક અમુકના ભાવ છે, ભગવાનને અમુક વસ્તુ જોઈએ છે તથા ભગવાન વાગ-ફળી કોપાયમાન અને પ્રતનન થયા કરે છે-એવી એવી વાતો કેવળ અર્થવગરની માળકોની વાતો છે, એમ સમજો એટલા માટેજ બધા મહાન આચાર્યોનો ઉપદેશ છે કે “કથાની તૃષ્ણા કે વાસના ન રાખો, તૃષ્ણામાનનો ભાગ કરીને અપૂર્ણ તૃપ્તિનું સેવન કરો”

બાળક દુનિયામાં આવતો છે, ત્યારે પેટે ધસડાતી માને નિરાધાર અને દત્તહીન દશામાં હોય છે તે પ્રમાણે ધરડા આદમીને દુનિયા છોડીને જવાકું થાય છે ત્યારે તેની દશા પણ બાળકના જેવીજ નિરાધાર અને દત્તવિહીન હોય છે. આ ઉપરથી સમજાશે કે, મનુષ્યજીવનના બંને છેડા મમાન છે, પણ બાળકને ચોતાની આમળની જ દશીનો સેરા પણ અનુભવ હોતો નથી, ત્યારે વહે દુનિયાની લગભગ બધીજ લીની સૂકી જોઈ લાંબી હોય છે. જ્યારે ઇશ્વરના આદેશનો બહુ નીચા હોય છે, ત્યારે આપણને પ્રકાશ જણાતો નથી, પણ અધઃગત જણાય છે, તેમજ જ્યારે ઇશ્વરના મોજા બહુ ઉચે હોય છે, ત્યારે પણ પશ્ચિમમાં અધઃગત આવે છે. આ રીતે જ્યાં જુઓ ત્યાં અતિથિ છેડા મમાનજ દીપ્તિમાં આવે છે પછી બંને છેડા વચ્ચેનું અંતર ઉત્તરધ્રુવ અને દક્ષિણધ્રુવ જેટલું લક્ષેને હોય. દિવાળને જેમ કોઈ તરેહની તૃષ્ણા દોતી નથી, તેમ સંપૂર્ણમાને પણ હોતી નથી પરંતુ આ બંને વચ્ચે તફાવત એટલોજ છે કે, દિવાળને તૃષ્ણા સેવવા જેટલી શુદ્ધિ નથી અને માણસને શુદ્ધિ છે, છતાં સંપૂર્ણવસ્થામાં તેને વાચ્છના-પણ કંઈ રહેતું નથી દુનિયામાં એવા પણ મૂઠ આદમી મળી આવે છે કે જેમને કોઈજ જાતની અભિનાયા નથી હોતી, પણ એ કંઈ સંપૂર્ણ ન દેહેવાય કેમકે એમનું મગજ અપૂર્ણ કાલતમા છે અને તેથી તેમને તૃષ્ણા કે વાસનાનો ખ્યાલ સરખો નથી હોતો. મૂઠ આદમી અત્રે અપૂર્ણ આદમી એકજ જાતના અસ્તિત્વના મામસામેના છેડા સમાન છે એક છેડો દહેતા મૂઠ એ પરુઓનિને નિઃકટવર્તી છે, ત્યારે બીજો છેડો દહેતા અપૂર્ણવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેલો માણસ ઇશ્વરની મગીપવર્તી છે, કિંબલુના ગ્વય ઇશ્વરસ્વરૂપ છે.

આધાર લેનારા નાસ્તિક કહેનાય છે આસ્તિકો અગર વેદપ્રમાણીઓ-
મા પણ એ પક્ષ છે એક પક્ષ એનું પ્રતિપાદન કરે છે કે, વેદોનું
પ્રમાણ બુદ્ધિ જગ્યા અને-ગણુ ચઢિયાતુ છે. એટલે કે ચિત્તમાં
ઉતરે કે ન ઉતરે, બુદ્ધિ સ્વીકારે કે ન સ્વીકારે તોપણ વેદના
વચન એટલે માથે ચઢાવનાજ જોઈએ ત્યારે બીજા પક્ષનું એમ
કહેવું કે કે, વેદોના જે ભાગ બુદ્ધિગમ્ય હોય તેટલાનોજ સ્વીકાર
કરી બાકીના પડતા મૂકાના જોઈએ.

આસ્તિક અગર વેદપ્રમાણીઓમાં (૧) સામ્યવાદી, (૨) નૈયા-
યિક અને (૩) મીમાંસકો, એવા ત્રણ જોડો છે. તેમાંના પહેલાં એનું
અસ્તિત્વ તાત્ત્વિક વાદોત્તરીકે મોજુદ છે, તથાપિ કોઈ ખાસ મત
કે સંપ્રદાયની સ્થાપના કરવામાં એ જે વાદો નિષ્ફળ નીવડ્યા છે.
પાઞ્જયી નીકળેને મીમાંસકોનો વાદ-અર્થાત્ વેદાતવાદજ અત્યારે
તો હિંદુસ્થાનની આસ્તિક પ્રજા યાને વદને પ્રમાણુભૂત લેખનારી
પ્રજામાં વારતવિક રીતે વ્યાપી રહેયો છે તેમનો તત્ત્વવાદ યાને
તેમની હિંદુસ્તરી વેદાતતરકે ઓળખાય છે હિંદુધર્મના વિવિધ
પંથો અને મતો આ વેદાત અથવા ઉપનિષદોમાંથીજ ઉદ્ભવ્યા
છે, છતાં એકત્વને માનનારા અદ્વૈતવાદીઓ પોતાને ખાસ 'વેદાતી'
નામે ઓળખાયે છે આતુ કારણુ એ છે કે, તે લોકોએ વેદાતના
પાયાપરજ પોતાના સપદાય અને તત્ત્વજ્ઞાનની આખી ધમારત
ઊભી કરી છે. આ વેદાતવાદ વખત જતો ગયો, તેમ તેમ ફાવતો
ગયો અને અત્યારે જે વિવિધ પંથો હિંદુસ્થાનમાં પ્રચલિત છે,
તેનું ઉદ્ભવમસ્થાન એ વેદાતવાદની એક યા બીજી વિચારસરણીમાં
રહેલું મળી આવે છે-અર્થાત્ કે હિંદુઓના અત્યારના વિવિધ
પંથો વેદાતનાજ પાયાપર એક યા બીજી રીતે ઊભા થયેલા હોઈ
તે સઘળાજ વેદાતવાદના ફાટા છે આમ છતાં એ વિવિધ પંથો
અનેક બાબતમાં એકવાક્ય થતા નથી, એ વાત નોંધવા જેવી છે

વેદાતીઓની અદર આપણને ત્રણ મુખ્ય જોડો મળી આવે
છે, છતાં પણ એક મુદ્દા ઉપર તેઓ બધાજ સદમત છે અને તે
એ કે, એ ત્રણે જાતના વેદાતીઓ ઈશ્વરના અસ્તિત્વમાં માને છે;
એટલુજ નહિ પણ એ ત્રણે વેદો ઈશ્વરની વ્યક્ત વાણી છે,
એનું માનનારા છે પરંતુ તેમની એ માન્યતા અથવા શ્રદ્ધા
ખ્રિસ્તીઓ અને મુસવમાનોની પોતપોતાના ધાર્મિક મથ આધબલ કે
કુરાનપર,વે હોય છે, તેવા પ્રકારની નહિ, પણ કેવળ બિન્ન ક્રિબ-
હુના વિશિષ્ટ પ્રકારની છે અર્થાત્ વેદાતીઓ પોતાના ધર્મમથ
વેદોને ઈશ્વરની વાણીતરીકે માને છે, પણ મુસવમાનો કે ખ્રિસ્તીઓ
પોતાના કુરાન કે બાઇબલને જે અર્થમાં ઈશ્વરના વચનામૃત-
તરીકે લેજે છે, તેનાથી વેદાતીઓની વેદવિષેની શાખના કેવળ જુદા

કરવા માગું છું તે વર્ત્ત દૈતવાદ નામે ઓળખાય છે. દૈતવાદીઓનું માનવું એવું છે કે, ઈશ્વર કે જે જન્મતો સદા અને નિયંતા છે, તે પ્રકૃતિથી તેમજ જીવાત્માથી સદા સર્વદા લિપ્ત છે. ઈશ્વર શાશ્વત છે, તેમ પ્રકૃતિ તથા મર્વ જીવાત્માઓ પણ શાશ્વત છે. દેર માત્ર એટલો કે, પ્રકૃતિ અને જીવાત્માઓ વ્યક્તરૂપને ધારણ કરે છે તથા પરિવર્તનને પામે છે, હારે ઈશ્વર નિરંતર એક ને એકરૂપે રહે છે. વળી દૈતવાદીઓના મત મુજબ ઈશ્વર પૌરુષેષ અગર માનવી લક્ષણુકુત છે. એટલે કે તે સાકાર નહિ, પણ સગુણરૂપ છે. દૈતવાદીઓના મત મુજબ માનવીના તમામ ગુણો ઈશ્વરમાં હોય છે. તે દયાળુ છે, ન્યાયી છે; તે સત્તાધીશ છે, સર્વશક્તિમાન છે; તેની પાસે જઈ શકાય તેમ છે, તેમ, તેને પ્રાર્થના સંભળાવી શકાય તેમ છે; તેને આહી શકાય છે તેમ તેનો આદ્ય મેળવી પણ શકાય છે; ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ માનવી લક્ષણોનું દૈતવાદીઓ તરફથી ઈશ્વરમા આરોપણ કરવામા આવે છે. મતલબ કે, દૈતવાદીઓના મત મુજબ ઈશ્વર મનુષ્યધર્મી છે, પણ તે સામાન્ય મનુષ્ય ક્રૃતા અનંતગણો મદાન હોઇ સામાન્ય મનુષ્યમા જણાતો એકેય દુર્ગુણ તેનામાં નથી હોતો—અર્થાત્ કે દૈતવાદીઓની વ્યાખ્યા મુજબ—“ઈશ્વર એ અનંત સદગુણોનો ભંડાર છે.” વળી, દૈતવાદીઓના મત મુજબ ઈશ્વરને સર્જનકાર્ય માટે જડ દ્રવ્યની અપેક્ષા રહે છે, અને પ્રકૃતિ એ દ્રવ્ય તેને પૂરું પાડે છે અને તેના ચેતો તે સમગ્ર સૃષ્ટિ રચે છે. આ વેદાંતી દૈતવાદીઓ ઉપરાંત બીજા પણ વેદાંતી દૈતવાદીઓ છે. તેઓ પરમાણુવાદીને નામે ઓળખાય છે. આ પરમાણુવાદીઓની પ્રકૃતિ વિષેની ભાવના એવી છે કે, અનંત પરમાણુઓનો સમૂહ એજ પ્રકૃતિ, યાને પ્રકૃતિ એ અસંખ્ય પરમાણુઓના સમદસિવાય બીજું દંધજ નથી. એ અનંત પરમાણુઓના સમૂહપર ઈશ્વરી ઇચ્છાની ક્રિયા થતા સર્જનકાર્ય થાય છે—અર્થાત્ કે પરમાણુઓની મદદ લઈ ઈશ્વર પોતાની ઇચ્છાથી સર્જનકાર્ય કરે છે, એમ આ પરમાણુવાદીઓ માને છે. પરંતુ વેદાંતીઓ આ પરમાણુવાદનો સાવ ઈન્કાર કરે છે અને કહે છે કે, એ પરમાણુવાદ બિલકુલ અધુક્તિક અને અસંગત છે. કારણ કે પરમાણુ એટલે અવિભાજ્ય અણુ અને અવિભાજ્ય અણુ એટલે ભૂમિતિશાસ્ત્રના બિંદુની માફક વિભાજ્ય કે પરિમાણુ(માપ)વિનાની વસ્તુ. દવે એવી વિભાજ્ય કે પરિમાણુવિનાની વસ્તુને અનંત વાર ગુણ્યા કરીએ તોપણ તે તેના તેજ રૂપમા રહેવાની. કેમકે વિભાજ્ય-ગદિત વસ્તુ વિભાજ્યગણો કોઇ વસ્તુને કદાપિ નીપજવી શકે નહિ, એ તો એક સર્વામાન્ય સિદ્ધાંત છે. દાખલાતરીકે, મીઠાને ગમે તેટલી મોટી સખ્યામા લઈને તેમનો સરવાળો કરીએ, તોપણ એક

પૂર્ણાં અથવા આખી ગરમ મટાંધિ કાઢ થતી નથી આવી દરીને
 જે આ પરમાણુઓ વિભાજ અને પર્માણુરૂપિત વસ્તુઓ છે, એ
 વાત જે સાચી હોય, તો એવા વિભાજ અને પર્માણુરૂપિત
 પદાર્થ મારી જાય તો મર્જનમાર્ગ યાને સૃષ્ટિની ઉપરિ કેવળ
 અનુભવિત અને અસમ્ય છે. એટલા કારણે વેદાદી દૈતવાદીઓએ
 પ્રકૃતિને એ આખા અને મગજ પદાર્થતરીકે માન્ય છે, અને
 એ પદાર્થમાર્ગ ઉપર સૃષ્ટિ મર્જનમાર્ગ એ છે એવું વેદાદી
 દૈતવાદીઓ માન છે હિંદુઓનો મોટો ભાગ આ પ્રમાણે દૈતવાદી છે.
 એના કારણે વધારે કંઈ જાત માનવી જુદીની મનનામાં જીતી જ ન
 શકે કેમકે અધાણ રીતે મનુષ્યને એવા સ્વભાવ છે કે, પોતાના
 કરના ઉપર અથવા બીજાની કે મિત્રો તેને ખ્યાલ ન આવી તો
 આશીર્વાદ આપજોને દુનિય ની વસ્તીનાં જેટલા ભાગ, પછી તે ગમે
 તે ધર્મ પ્રાપ્તનારો માન દેય, પણ દૈતવાદીના માનમાં પડે છે
 શ્રદ્ધાપાત્ર અને પવિત્ર અસિધાના નામ મધ્ય પથે દૈતવાદી છે,
 અને તેના દેવ વગર તેમના જીવે નવાં મરણ કે સમ્રાણ કે
 સાકાર ન દેય એવા કોઈ પણ મનુષ્યના જ્ઞાન સાધનથી મનુષ્યની
 જુદીમાં નિતી સમો નથી અને તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ તે પેલાની
 જુદી માર્ગ કરી શકે તે વાત વગેરી નેવાન પડે છે કે
 મનુષ્ય કે, ઉપર આધ્યાત્મિક સાધન અને મનુષ્ય પોતાની
 મહામા સાધનેજ પોતાની મહત્તા મુજબ મદ્ય કરી શકે છે-
 અધીર કે અમૂળ અને જાવન પ્રધાન વિચારિતે મૂર્ત અને મનુષ્ય
 મરણ આધ્યાત્મિક મનુષ્યજાતિથી જીવતા નથી તેથી દૈતવાદ
 મુજબ દુનિયાનું જીવન સદાના સુ મનુષ્યના ધર્મ થવા પડે છે
 ઉપરિવર્ણની સાધનથી જીવનમાં જીવી શકે અને માનવી માટે,
 તે તેમના પોતાના કારણ માત્ર નવત્ર વ્યક્તિ છે-જાણે એક મહાન
 રાજા કે અનુગમનિય કે સર્વભૂમિ સમ્રાટ ન હોય પણ એની
 મધ્ય ઉપરને તથા પૃથ્વીના મધ્ય કે મન કે દેહમાં વધારે મુદ્દા થો
 છે જાણતી અથવા અથવા ન હોય તો તેઓ આરાપણ કરે છે
 ને દુર્ભિચારના તેજામાંથી બહાર નીકળે છે આમ મન તેમના
 કાર્યમાં અને તેના એ જાવન મધ્ય દેવ કે, દુર્ભિચારિત દેવ કે
 નદનુગમની દેવ કે મદ્ય ન લાગતી નથી અથવા આવા અવાનવર
 જેમ અજગ નો આજ અનુભવિત તેમ દુર્ભિચારી રાજાની
 વગર મનુષ્યની રાજાની ન મનુષ્ય નુ છે

નવ જાવના દૈત મદ્યનો અસજવાના નોંધી પ્રથમ મુદ્દે
 એ અગતી દેવી ને છે કે -જાણી અને જ્યાં જુદી કે જે અનત
 અમર્ય મદ્યુગેનો જાણે છે, તેના સ્થિતિ નો જુદા આ જગત
 મા આપના વધારે જુદો અને અન્ય કેમ કરીને ન લાવે છે ?

આ સ્વાસ બધાજ દેતરાદી ધર્મોમા હિંચો છે; પણ તેના સમાધાન માટે ખ્રિસ્તી વગેરે અન્ય ધર્મોમાં જે સત્તાનો આશ્રય રાખ્યો છે, તેમ અમારા હિંદુ લોકોએ કદાપિ કંઈ નથી અમાગા હિંદુ ધર્મોએ તો એકે અવાજે એ દોષનો દોષલો મનુષ્યનાજ શિરપર દોળ્યો છે, અને સર્વ પ્રકારના દુર્ગુણો માટે મનુષ્યનેજ જવાબદાર ગણ્યો છે એમ કરવું તેમને માટે સહેલું પણ હલુ; કારણ હું તમને હમણા કહી ગયો જ તેમ, જીવાત્માઓ અન્યમાની પેદા થયા છે એવું તેઓ અસંવધી માનતાજ નહોતા. આ જ દગીમા તો આપણે જોઈએ છીએ કે, આપણે ભવિષ્ય આપણે પોતેજ ધરી શકીએ છીએ, આપણામાનો દરેક જણ રાજ ને રાજ આવતી કાલની રૂપરેખા ધકવાતો પ્રવર્તન કરી રહ્યો છે આજે આપણે આવતી કાલનું ભાગ્યનિર્માણ કરીએ છીએ, અને આવતી કાલે વળી પરમ દિવસ માટેની તૈયારી કરીશું. એ પ્રમાણે આપણો બ્યવહાર રાજ ને રાજ ચાલ્યાજ કરે છે. આ તો આપણા સર્વના અનુભવની વાત છે. હવે, આજ દર્શીવ અથવા યુદ્ધિવાદ ભવિષ્યગણને બદલે ભૂતકાળને લાગુ પાડીએ તો તેમા જરાય ખોટું થયું ન કહેવાય; કેમકે તેમ કરવું બિચકુલ સુધુક્ષિત છે આપણા પોતાના કર્મોથી જો આપણે આપણા ભવિષ્યના ભાગ્યને ધરી શકતા હોઈએ, તો તેજ નિયમ આપણા ભૂતકાળને પણ કેમ લાગુ ન પાડી શકીએ? દાખલાતરીકે એક અનંત સાકળમા અમુક જાતની કડીઓની ચોક્કસ સંખ્યા વારાફરતી ફરી ને ફરી આવ્યા કરવી હોય, તો એ કડીઓના એક સમુદાયની ચોક્કસ સમજૂત જો આપણને મળી જાય તો એ આખી અનંત સાકળની સમજૂત આપણાથી આપી શકાય. એ તો સહજ સમજાન તેવું છે બરાબર તેવીજ રીતે કાળની આ અનંત લંબાઈમાથી અમુક દુકાડો આપણે જૂદા કાઢી તેવું વિવેચન કરીને તેને બરાબર સમજી લઈએ, તો પછી કુદરત અથવા પ્રકૃતિ એક રૂપ છે એ સાચું હાય તો એજ સમજૂતી કાળની આખીય સાકળને માગુ પડીજ જોઈએ. કાળના દુકાડા અવધિની અદર આપણુ અદ્વી-નું ભાવિ આપણે પોતાના કર્મોથી નિર્માણ કરીએ છીએ. એ વાત જો સાચી હોય અને અત્યારે આપણે જોઈએ છીએ તેમ જો પ્રત્યેક કાર્યને અગે કારણ હોવાજ જોઈએ એ વાત પણ સાચી હોય, તો તો એ વાત પણ એટલાજ સાચી હોવી જોઈએ કે, આપણે અત્યારે જેવા છીએ તે આપણા સમગ્ર ભૂતકાળના પરિણામરૂપ છીએ—અર્થાત્ કે મનુષ્યનું ભાગ્ય અથવા પ્રારબ્ધ નિર્માણ કરવા માટે એની પોતાની જાત મિત્રાય અન્ય કોઈનો જવાબદારી રહેતી નથી. દુનિયાની અંદર જે જે દુર્ગુણો અને અનર્થો વિદ્યમાન છે તે આપણે પોતેજ પેદા કરેલા છે, અન્ય કોઈએ તે ઉત્પન્ન કર્યા નથી.

દુષ્ટ કાર્યોમાથી દુખની ઉત્પત્તિ થાય છે, એ તો આપણા રોજના અનુભવની વાત છે. આથી આપણે સદૃશ સમજી રાખીશું કે, દુનિયાની અંદર અધારે જે દુખો મોતુદ છે તેનો ઘણો મોટો ભાગ મનુષ્યની પોતાનીજ શ્રૂતકાલીન દુષ્ટતાના પરિણામરૂપ છે. આથી આ સિદ્ધાંત મુજબ તો જગતમા પ્રવર્તી રહેલા દુખો અને પાપો માટે એકનો મનુષ્યજ જવાબદાર છે, પરમકૃપણ પિતા એને માટે લેણ પછી દોષપાત્ર નથી. આપણે પોતે “જેનું વાવણે બીએ, તેનું લગ્નીએ બીએ” એ સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત મુજબ આપણા શ્રૂતકાલીન કર્મોના ફળ અભારે ભોગવી જ્યાં બીએ.

દૈતવાદીઓનો બીજો એક ખાસ સિદ્ધાંત એવો છે કે, એકે એક જીવાત્માનો આખરે તો ઉદ્ધાર થવાનોજ એકે જીવાત્મા મુક્ત થવા વગર રહેવાનો નહિ. વિવિધ લીની સૂડી અને વિવિધ ભોગ વિવાસ અને યાતનાઓમાથી પનાગ થના થતા અતે તો પ્રત્યેક જીવાત્માનો છૂટકારો થશે છૂટકારો શેમાથી થશે? તો કે ભવસાગરમાથી અમારા હિંદુધર્મના તમામ પથો આ જ્ઞાનમા તો સત્સમત છે કે, જીવાત્માને ભવસાગર તરીકે પાર ઉતારવાનું છે જે જગતને યાને જે મર્ત્યલોકને આપણે અધારે જોઈએ છીએ અને અનુભવીએ છીએ તે અગર અન્ય કોઈ કા’પનિક જગત કિવા અપરલોક એ ખરા ને સાચા કહેતા છૂટલોક કોઈ શકેજ નહિ, કેમકે એ બંને સુખદુઃખના મિશ્રપુથી ભરેલા છે. દૈતવાદીઓના મત મુજબ આ જગતની પાર એક એવું સ્થાન છે કે જ્યાં નર્મ સુખ ને સુખજ ભરેલું છે, અને જ્યારે તે ઇષ્ટસ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય છે, ત્યારે પછી જન્મવાની, પુનર્જન્મની કિવા જીવવાની ને મરવાની જરૂર નથી રહેતી નથી. અર્થાત્ ત્યારે જન્મમરણનો કિવા ભવસાગરનો ફેરો ટળી જાય છે અને એ ખ્યાલ-એ ભાવના તે લોકોને અનિશ્ચય પ્રિયકર છે તે સ્થાનમા રોજનું કે મત્સ્યનું નામ નથી. ત્યાં તેમને શાશ્વત સુખ મળ્યા કરશે અને નિરતર પ્રભુના સાનિધ્યમા રહી સદાકાળને માટે એને સુખાનંદ માણવાનો મળશે. દૈતવાદીઓની માન્યતા મુજબ મદ્રમા મુદ્ર કીટકથી માહીને તે ઉત્તમમા ઉત્તમ કિરસ્તા અને દેવો સુદ્ધા વહેનામોડા તે અદ્ભુત સ્થાનને પ્રાપ્ત થશે, કે જ્યાં દુખનો છાટો સરખો નથી. આવી માન્યતા માથે તેઓ એવું પણુ માનવાવાળા છે કે, અપરણા આ જગતનો કદાપિ અત આવતો નથી, સમુદના મોજની માફક ઉખાળીએ ગતિ કરતું યાને દૃશ્ય અને અદૃશ્ય બંનેનું ચક્ર તે બંન તથા લગી આત્માજ પ્રે છે. અર્થાત્ કે કદાપતરો થવા કરે છે, પણ તેનો નિશ્ચય અત તો કદીજ આવતો નથી. ત્યારે અહીં કોઈને એવી શંકા થશે કે, જગતના બધા જીવોનો ઉદ્ધાર થઈ ગયા પછી જગતનું શું થતું

હશે? તેના સમાધાનમાં જણાવનારું કે, ઉદ્દગતારા જીવોની સંખ્યા પણ અનંત છે, એ સંપૂર્ણતાને પામનારા જીવોની સંખ્યાનો પણ અંત નથી કેટલાક જીવમાંથી વનસ્પતિસૃષ્ટિમાં હોય છે, કેટલાક ક્ષુદ્ર જીવજાતિઓની યોનિમાં હોય છે, કેટલાક મનુષ્યયોનિમાં હોય છે અને કેટલા દેવયોનિમાં હોય છે, પણ તે બધાજ જીવો-ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ દેવજીવો પણ અપૂર્ણ દેવ બધનયુક્ત હોય છે એ બધન તે કયું બધન પાર? તો જન્મવા-મરવાની આવશ્યકતાથી બધન ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ દેવતાઓને પણ મરણને શગળ થનારું હોય છે હવે, આ ઠેકાણે ખીજો એક પ્રશ્ન ઊદ્ભવે કે, આ દેવો તે કોણ છે? કાયા-વધિએ પણ જો તે મરી જતાજ હોય તો તેમના નામ હમેશા કેમ મળળાયા કરે છે? આના જવાબમાં જણાવવાનું કે, દેવતાઓના આ નામો એ અમુક વ્યક્તિસૂચક નહિ, પણ અમુક અમુક ઇન્દ્રિય કે પદ્ધતિના સૂચક છે દાખલાતરીકે, દેવતાઓનો રાજા ઇન્દ્ર એટલે ઇન્દ્ર નામની પદ્ધતિ વ્યક્તિ નહિ પણ એ નામની પદ્ધતિ આપણા મત્સ્યધાતુમાં સમ્રાટ, શાહાશાહ વગેરે જેમ અમુક પ્રજાના રાજાઓની પદ્ધતિ સૂચવનારા નામો છે, તેમ ઇન્દ્ર એ દેવતાઓના રાજાની પદ્ધતિ સૂચક છે અમુક જીવ મતકેન્દ્રમાં આતિ પુણ્યશાળી હોતો તે આ કલ્પમાં એ પદ્ધતિ અથવા એ હોદ્દો પૂરનારો મળે છે, અને આ કલ્પને અંતે તેનું પુણ્ય પગવાનતા તે પાછો મનુષ્યયોનિમાં આ પૃથ્વીપર અવતરશે, અને તેને ઠેકાણું જે માણસ આ કલ્પમાં બહુ પુણ્યવતો હશે તે આવતા કલ્પમાં ઇન્દ્રની પદ્ધતિ મોગવશે બધાજ દેવતાઓના સંબંધમાં આજ પ્રકાર સમજવાનો છે એ બધા દેવતાઓના નામો તે તે પદ્ધતિના સૂચક છે તે પદ્ધતિપર લક્ષ્યાવધિ જીવો વારાફરતી આવ્યા છે, ને પુણ્ય પરવારતા ફરી પાછા મનુષ્ય યોનિમાં પૃથ્વીપર અવતર્યા છે હવે, આ ઉચ્ચ પદ્ધતિઓ કેવા જીવોને પ્રાપ્ત થાય છે? તો કે જે મનુષ્યો આ દુનિયામાં પુણ્ય અને પરાં પકાગના કામો કરવા જતા સ્વર્ગપ્રાપ્તિની કે ઈતર જનસમાજમાં પ્રીતિની લાભસારથી બદલાની દાનત રાખતા હોય, તેમને તેમના સંકૃત્યોનું ફળ તો મળવું જ રહ્યું ને? બદલાની આશાવાળા એના પુણ્યશાળી જીવો આ દેવતાઓની પદ્ધતિને પ્રાપ્ત થાય છે પણ એ જાતની દેવતાપદ્ધતિ પ્રાપ્તિ એ કદાચ મુક્તાવસ્થા નથી બદલાની અપેક્ષા મળનાર જીવોને કદાપિ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થતી નથી મનુષ્ય જે જે વસ્તુની ઈચ્છા કરે છે, તે તે વસ્તુ પ્રભુ તેને આપે છે મનુષ્યયોનિમાં આવતો જીવો સત્તા, કીર્તિ, દેવતાઓના વૈભવપ્રિનાસ વગેરેની ઈચ્છા કરે છે, અને તેમની તે ઈચ્છાઓ પુણ્યનજો પાર પણ પડે છે પરંતુ કોઈ પણ કર્મનું પરિણામ શાશ્વત અચર ચિર સ્થાયી હોય નથી તેથી તેમના સંકૃત્યોનું ફળ ચોક્કસ કાળે-પછી

લાલો તે સુમે પાત્રી કા ન હોય-પણ આખરે પ વારી નય છે, અને ત્યારે આ દેવજીવો પુન મૃત્યુલોકમાં મનુષ્યપે અવતરે છે, અને પુકિનની પ્રાપ્તિ માટે તેમને ખીજ તક મળે ન. એજ પ્રમાણે કુદ યોનિના જીવો ક્રમે ક્રમે હ્રિય ને હ્રિય યોનિને પ્રાપ્ત થતા થતા મનુષ્યયોનિમાં આવે છે અને પુણ્યપ્રભાવે દેવયેનિને પણ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યાંથી પાછા તે પોતાના કૃત્યો પ્રમાણે મનુષ્યયોનિને કે પશુયોનિને પ્રાપ્ત થાય છે, અને ન્યાસુધી એ જીવો ભોગવિદ્યાસ-માટેની સાક્ષતા જીવો માટેની વૃથા અને 'હુ ને મારા'ના વળગણુમાંથી છૂટતા નથી, ત્યાસુધી તેમનું એ પ્રમાણે જ-માતર ધ્યાન કરે છે અર જોના તો આ 'હુ ને મારા'નું કુનિયાના સર્વ વ્યવહારુ મૂળ છે એ અદ્વતાને લીધેજ સસારમાગરમાં હુ એ અને પાપેનું આવડ પૂર ચલ્ય છે, એ વાત દૈત્યાદિઓ મારી થેડે સમજે છે અને તેથી અદભાવને દૂર કરવા તેઓ અદતિશ મયે છે કોઈ દેવ દીને તેના જળક તરફ આગળી ચીધાને પૂછે છે 'ભાઈ આ બાળક તમારું છે?' તો તે તરતજ જવાબ દેશે કે 'પ્રભુજીનું આ માવમિશ્વર પણ મારી નથી, પ્રભુજીની છે' એ રીતે દૈત્યાદિઓના મત મુજબ તો સર્વ કંઈ ઈશ્વરની માવમીનું બેખાનું બેઠકે

હવે હિંદુસ્થાનમાંના દૈત્યાદી પવો બધાજ સાકાદારી હોઈ અહિંસાધર્મના મહાન પૂજારી છે કૈષ્ણ અદિમ વિરોધી તેમને ખ્યાલ નીકો કરતા સાવ નિગળો છે કોઈ ખીદને તમે પૂછે છે કે "જીવિસા વિરદ તું કેમ બે તે છે?" તો તે તરત કહેશે કે- "કોહનો પણ જીવ લેવતો આપણને અધિકાર નથી માટે" પણ તમે જો એક દૈનાદીને એવો પ્રશ્ન કરે છે કે "કામાટે તું કોઈ પ્રાણીની દિસા કરતો નથી?" તો તે તરતજ કહેશે કે "તે પ્રભુજીનું છે માટે એ રીતે કહી દૈત્યાદી સૂચવે છે કે, આ 'હુ' અને મારા'નો ભાવ એકમાત્ર ઈશ્વરને જ લાગુ પાડવાનો હોઈ તે એકલોજ 'આદિ રૂપ છે અને સૃષ્ટિમાંનું સર્વ કંઈ તેનું જ છે આ "અદ-ત્યાગની શુદ્ધ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે વાને મનુષ્યની અંદરથી 'હુ' અને મારા'ના ભાવ જ્યારે સાવ નાબુદ થઈ જાય છે, સસાર માનુ પોતાનું સર્વસ્વ પ્રભુજીને અર્પણ કરી દેવાય છે, અને ત્યારે તે જીવમાનને સમાનભાવે આદતો થઈ મદમા કુદ પ્રાણી માટે પણ પોતાના જીવ કાળજી સર્વેદ તેવાર રહે છે છતાં કોઈ બદલાની હરજ સવતો નથી, ત્યારેજ તેનું અતઃકણ ખરેખર વિશુદ્ધ થાય છે અને એ રીતે વિશુદ્ધ થયેલા અતઃકણમાંજ પ્રભુજીનો પ્રેમ-પ્રભુ માટેની તાવાવેલી પ્રગટે છે ઈશ્વર એ પ્રત્યેક જીવામાં માટે આકર્ષણનું કેન્દ્ર છે ' પોતાના અ મતના સમ

દેવતાદીઓ ગાય અને લોકાયુષ્કનો દાખલો આપે છે અને
 મહે છે કે “કાદવથી ખરડામની સોય લોકાયુષ્કથી આકર્ષાતી નથી,
 પણ તેજ સોયપરનો કાદવ તથા મેન ધોવાઈ જતા તગતજ તે
 લોકાયુષ્ક તરફ આકર્ષાતો છે” મતનમ કે, ઈશ્વર એ એક મહાત્મા
 લોકાયુષ્ક હોઈ જીવાત્મા સોયરૂપ છે, તેથી ઈશ્વરપ્રત્યે તેનું આકર્ષણ
 ધ્રુવ યુગ્મ જેવું છે, પણ મહાત્મા તેમ યતુ નથી તેનું કારણ એ
 છે કે, આ જીવાત્માથી સોયોપર કુદ્રત્યો અને પાપોરૂપી કાદવના
 થર બાંધેલા છે એ થરો દૂર થતા જ જીવાત્માથી મોય વિશુદ્ધ બનશે
 અને પેતાના સ્વાભાવિક ગુણથીજ પ્રભુરૂપી લોકાયુષ્કભણી ખેંચાશે,
 તથા તેની હજુરમાજ હમેતને માટે મહેશે પણ તેનું વ્યક્તિત્વ ઈશ્વર
 થી સદાસર્વદા નિરાળુજ મહેશે જીવાત્માની આ અવસ્થાને દેવતાદી
 ઓ સપૂર્ણાવસ્થા કહે છે સપૂર્ણાવસ્થાને પામેનો જીવ, મરજી હોય
 તો ગમે તેડ રૂપ ધારણ કરી શકે છે એટલુંજ નહિ પણ એક
 સામદા સો દેહો ધારણ કરવાની પણ તેનામા તાગત આવે છે પણ
 તેમ કરવાની તેની ઈચ્છા હોય તોજ, નહિ તો વિદેહાવસ્થા હમેશ
 ને માટે તેની પોતાની છે સપૂર્ણાવસ્થાને પ્રાપ્ત થયેનો જીવત્મા
 સર્જનકાર્ય સિવાય બીજી બધી બાજતમા લગભગ સર્વશક્તિમાન
 બને છે સર્જનકાર્ય તેનાથી થઈ શકતું નથી, કેમકે એ સત્તા
 કેવળ ઈશ્વરનીજ છે વળી જમે તેવો સપૂર્ણ આત્મા પણ જગત
 ના કાર્યોની અવસ્થા રાખી કે કરી શકતો નથી જગતના નિયમ
 નતું કાર્ય પણ ઈશ્વરનું છે, તથાપિ બધાજ જીવાત્માઓ સપૂર્ણ
 વસ્થાને પ્રાપ્ત થતા સદાને માટે સુખા બને છે અને નિરતર પ્રભુની
 આનંદમા વસે છે, એ વાત નિર્વિવાદ આ પ્રનાથો દેવતાદીઓ
 પોતાના મતનું પ્રતિપાદન કરે છે એ ગિરાય દેવતાદીઓના બીજો
 પણ એક સિદ્ધાંત છે અને તે એ કે ‘પ્રભો’ મને કૃનાણુ આપ
 અને દીપ્તુ આપ એવી રીતની પ્રાર્થના પ્રભુપ્રત્યે હોયપિ ન
 કરવી જોઈએ આવી પ્રાર્થનાના તેઓ સખ્ત વિરોધી છે, અને
 તેમ કદી ન થયું જોઈએ એવો તેમનો ખામ મત છે ત્યારે આ
 કેમકે કોઈ પૂછશે કે, પ્રાર્થિત વસ્તુની પ્રાપ્તિમાટે કોની કને અગ્ગ
 ગુણગી તો કે એના કુન્યા પદાર્થની પ્રાપ્તિ માટે ઈશ્વર પ્રના
 ઉત્તરતા દરજ્જાના જેવત ઓ પામે દિગ્ગતાઓ પામે કે એનાદા
 સપૂર્ણાવસ્થાને પહોંચેવા જીવાત્મા પમે મળિણી કચ્છી ઈશ્વરને
 તો કેવળ આદવાનોજ છે તેની તો માત્ર બકિનજ કરવાની છે
 ઓ ઈશ્વર’ અને અમુક આપ અને તમુક આપ એમ મહી તેની
 પ્રાર્થના કેવી એ તો એ મહાત્મા પગાત્માની નિદા કવા મમાન
 છે તેથી દેવતાદીઓનું એવું માનવું છે કે, મનુષ્ય મેક્ષ સિવાય
 બીજી જે જે યીજની જરૂર હોય છે તે એકાદ દેવતાને આગધ

તેના એ ગુણાસિદ્ધ શુભોનુ સંપ્રાપ્ત થાય છે અને પ્રત્યેક
 સુકૃત્યથી તેનો વિશ્વાસ થતો નથી છતાં તે ગદ્યાજ્ઞાનાત્માઓ
 પ્રિય પ્રિય પદ્માત્માના નામ છે જેની નીતે પ્રાપ્ત બનવા
 અગ્નિમાયી એન્ડ જ્ઞાનના વદ્વાદાય તપુષ્શાઓ જ્ઞામા ઉડે છે,
 આમેજ્ઞ તેનીજ નીતે આ નામ તમ પરમાત્મામાયી સકળ ઉવાત્મા
 એનું પ્રાપ્ત થાય છે, અને એ પ્રત્યેક જ્ઞાતમાનો આદર્શ એકજ
 જ્ઞાતનો અર્થાત્ પાતાના મૂળસ્વરૂપને પ્રાપ્ત થવાનો છે હિંદુ
 સંબધીતો સગળ અદ્વૈતવાદીઓનો આ જ્ઞાન પણ દ્વૈતવાદીઓના
 જોવાજ એટલે કે અનેક સદ્ગુણોના લક્ષરૂપ પોરોન ધ્વનિરનો
 છે જે માત્ર એવોજ છે કે, સગળ અદ્વૈતવાદીઓ ધ્વનિરને સૃષ્ટિના
 પદાર્થમાત્રમા વ્યાપ્ત નેના માને છે પ્રત્યેક પદાર્થ અને પ્રત્યેક
 સ્થાનમા તે જ્ઞાનપ્રોત બરેનો છે તેથી શાસ્ત્રા જ્યારે એમ કહે
 કે પ્રભુ એજ સર્વસ્વ છે, ત્યારે તેનો અર્થ આવે સમજવાનો છે
 કે, તે પદાર્થમાત્રમા વ્યાપેતા છે, અને નહિ કે પ્રભુએ જધા રૂપો
 લાધા ન પ્રભુ બીજા કે પથ્થર જાનો છે એમ નહિ પણ બીજા
 અને પથ્થરમા પણ પ્રભુ વિદ્યમાન છે, એમ સમજવાનું છે આ
 મહાશક્તિ અદર એનું એમ પણ આણુપરમાણુ નથી કે જેની અદર
 વિશ્વ ભર પરમાત્મા વ્યાપી નેના ન હોય ઉવાત્મા જધાજ સીમાબદ્ધ
 અથવા મયાદિત ન, એટલે કે તેઓ મર્વવ્યાપી નથી તેમની રચના
 મિદ્ધ શક્તિઓ અને વિભૂતિઓનો વિશ્વાસ થાય છે, અને પરિણામે
 જ્યારે તેઓ મપૂર્ણ અને છે સર્વ તેમનો જન્મમરણનો ફેરો ટળે
 છે, અને તે પછી તેઓ નિરતર પરમાત્માના નિષ્કલંકતામા અને છે

દવે આપણે વેદાંતીઓના ત્રીજા અને છે ના વર્ગની ધાને
 અદ્વૈતવાદીઓની વાત કરીશુ અદ્વૈતવાદ એ કોઈ પણ દેશમા અને
 કોઈ પણ યુગમા પ્રકટેના તત્ત્વનાત્મ અને ધર્મનું સુદનમા સુદ
 પુષ્પ છે, એમ જમે માનીએ ત્રીજો એમા મનુષ્યની શુદ્ધિ અને
 વિશ્વાશક્તિ તેની ઉચ્ચામા ઉચ્ચી કક્ષાએ વ્યક્ત થયેલી છે, અને
 અગમ્ય તથા અભોધ લાગતા રહ્યવને વટારીને પણ પેની પાર
 પહોંચી ગઈ છે આ તત્ત્વજ્ઞાન ને અદ્વૈત વેદાંતવાદ છે એ વેદાંતનું
 તત્ત્વજ્ઞાન એનું સુદ જ્ઞાન અને અગમ્ય છે, એટલું જુદું જુદું
 કોટિનું છે કે સર્વમાધારણ માટે તે ધર્મનું રૂપ લઈ શકે તેમ નથી
 તેની જન્મભ્રમિ ભારતવર્ષ કે જ્યાં દર્શનો વર્ધ્યો તેનો કોઈ
 નિશ્ચય ગાજી રહ્યો છે, ત્યાંના જનજનસમાજની અદર પણ તે
 પસરી રહ્યો નથી અર્થાત્ કે હિંદુધર્માનો જનસમાજ પણ
 તેને હજી વધાર્થ ત્રીજી રહ્યો નથી, એટલે જધો એ વેદાંત
 વાદ મદન અને અટપટો છે આપણે જેમ જેમ તેની ચર્ચામા
 આગળ વધના જઈશુ, તેમ તેમ તમને સમજાનું જાના ન,

હરકોઈ દેશના વિચારવતમા વિચારવન પુરુષ કે સ્ત્રીને પણ એ અદ્વૈતવાદમા યથાર્થ સમજ પડવી મુશ્કેલ છે આનું કારણ એજ છે કે, આપણે પોતાની જાતને એટલી બધી નિર્બળ બનાવી દીધી છે, આપણે એટલા બધા મદ્યુદિ બની ગયા છીએ, કે આપણી જાત માટે આપણે મોટા મોટા દારાઓ ભક્ષેને કરતા રહીએ, પણ રાજાવિક રીતેજ આપણે બીજા કરાનો આચરો લેવાની ઇચ્છા ધરાવતા હોઈએ છીએ આપણી સ્થિતિ નાના દુર્બળ છોડવાના જેવી અસહાય છે નાના દુર્બળ છોડવાને પોતાના જીવિત માટે જેમ અન્યના આધારની જરૂર રહે છે, તેમ આપણને પણ અન્યના વસ્તુઓનો આચરો શોધવાની આદત પડી ગઈ છે 'સગવડભર્યા અને સુગમ મર્મ' માટે મને તમાગ તરફથી કેટલી બરી વાર પૂછવામા આ પુ છે ' જનની અદર ધણા થોડા માણસો સત્ય ની પૂજા કરે છે, તેા કરતા પણ થોડા મનુષ્યો સત્યનો અભ્યાસ કરવાની હામ બીડે છે, અને એમાના પણ થોડા મનુષ્યો સત્યને શીખીને તેને સર્વથા વ્યવહારમા આચરવાની દિશત ચલાવે છે આમા લોકોનો વાકાઈ પણ તેમના બેજ અગર મસ્તિષ્કની નિર્બળતાજ એનું ખરું કારણ છે કોઈ એક નૂતન વિચાર અને તેમાયે ખાસ કરીને હિંદુ અને નૂતન વિચાર સમાજમા ખળ લગાડ મચાવે છે કેમકે એ નૂતન વિચાર લોકોના માનની સપાગીપર નવીન ચીના પાવનાતો પ્રયત્ન કરે છે, એટલે તેમના મગજનું તત્ત્વ હચમચી જાય છે અને પરિણામે મનુષ્યો પોતાનું સમતોનપણું ગુમાવી બેસે છે લાકા અમુક અમુક પરિસ્થિતિઓથી ઘેરાયના હોય છે અને નૂતન વિચારને વધાવી લેના પહેલા તેમને કૌટુંબિક વહેમો, સાતિજન્ય વહેમો, નામરિક અને દેશસ્થ વહેમો, અને તે ઉપરાંત મનુષ્યમાનમા રહેના સ્વભાવજન્ય અનેક વહેમો- એવા એવા અનેક હગનાબધ પ્રાચીન વહેમોનો સામનો કરી તેમને મહાત કરવાના હોય છે, પણ તેમ જતાયે દુનિયામા થોડાક એવાયે બદાહર જીવો નીકળી આવે છે કે જેમના હૃદયમા મચેના યથાર્થ ખ્યાત સ્પૂરતા તેને ઉપાડી લેવાની દિશત હોય છે એટલું જ નહિ પરંતુ કોઈ પણ જાતની અધશ્રદ્ધા કે વહેમની પરવા કર્યા વગર છેતર- લગી તેને વર્તનમા મૂકવાની પણ તેઓ જાહેર દિશત બતાવે છે

હુઓ, અદ્વૈતવાદી શુ જાહેર કરે છે? તે કહે છે કે, જે ઈશ્વર જેવું કોઈ અસ્તિત્વ હોય તે તેજ ઈશ્વર આ જગતનું જડ અને ચેતન મારણ હાનુ જોઈએ એટલે કે તે કેવળ સૃષ્ટાજ નથી પણ સર્જિત વસ્તુ પણ છે તે પોતેજ આ જગત છે કોઈ પૂજ્ય કે એમ કેમ હોઈ શકે વાર? ઈશ્વર કે જે વિગુહ અને ચેતન્યરૂપ છે તે શુ આ મનિત અને જડ જગત હોય એમ કદાપિ બની

શકે ખરું ? તો કે તા દેખાતી નથી તો તેમ છે ખરી રીતે તો
 ખરા અજ્ઞાન હોઈને જન્મતનરીકે નિહાળે છે તેનું અનિત્યજ
 નથી તમે, હું અને આ બધી વસ્તુઓ આપણે જોઈએ તે
 શું છે ? માત્ર નજરબાંધી-કેવળ પ્રમ જણાતું જન્મ મિથ્યા છે,
 વાસ્તવિક અસ્તિત્વ તો એકજ છે ને તે એક અનત અધ્યાત્મ
 પરમહત્ત્વ છે એ એક અસ્તિત્વમાળ રહ્યા ગયા આપણે વિવિધ
 સ્વપ્ના અનુભવીએ છીએ એજ આત્મા છે, સર્વથી પર અને અનત
 છે, જ્ઞાન અને જ્યેષ્ઠી પદ્ય એ પર છે, એમાજ અને એના દારાજ
 આપણે જન્મને નિરાળીએ છીએ એજ-એજ વાસ્તવિક વસ્તુ
 છે નામ અને રૂપ બાદ કરતા આ દેવદ, આ મારી આગમને
 યોગાચર, આ દિવાલ અને આ બીજી બધું એજ છે દેવતા
 આકાર અને નામને દૂર કરી, બાકી જે છે તે એ છે વેદાત્મી
 એ: એને નર કે નારીનરીકે નથી ઓળખતા નર અને નારીના
 જોડ વસ્તુત મિથ્યા દોષ માનરીમગજના લમમાત્ર છે આત્માને
 જાતિ જેવું કંઈજ નથી જે દોષો મોદમાયાને વશ રહી પશુવત
 જન્મ હોય છે, તેઓને ઓ કે પુત્રપર દેખાય છે, શુદ્ધ દેવતા
 એને નરનારીના જોડ નથી જણાતા મનથી પર બનેલાને તે
 વગી જાતિ કે નિશનો ખ્યાલ કેવો ? પ્રત્યેક જણ અને પ્રત્યેક
 પદાર્થ તેને મન તો આત્મારૂપ છે સ્વયં સદ્ય છે કે નિમિત્તવીન,
 વિશુદ્ધ અને સ્વયં હયાતુમય છે નામ, રૂપ અને સર્વ ભૌતિક
 બધવા જન્મત્ત્વ દોષ તેઓજ આ જાતિભેદ કલ્પન કરે
 નામ અને રૂપના આ બે ભેદો તમે કાઢી નાખો, તો આત્મ
 જન્મ એ છે, દેવવાદ જેવું છે નીતિ, સર્વત્ર એક, એક ને
 એકજ છે આ તમે તે હું એ-છાએ પ્રકૃતિ-પુરુષ કહેતા સ્મિત
 કે જગત જેવું કંઈ નથી, જે છે તે એકજ છે એ અનત એક
 માધોજ નામરૂપકા આ બધી સિન્નતા કલ્પન વચેલી છે એ
 જ્ઞાતાને જણવો કેવા ગુરુ ? એ જણાય કે યોગભાષ્ય એવો છેજ
 નદિ તરતે પોતાને તે તમે કેવા રતે જોઈ શકો ? હા, તમારી
 જાનતુ તમે હર્ષણ કે એવા પદાર્થમા પ્રતિબિંબ પાડી શકો, એ
 અને ખરું તેવી રીતે આ અખિન જાડ એ શાસ્ત્રન પરમ સત્ય
 માત્ર આત્માનું પ્રતિબિંબ છે દવે દરવે કે પ્રતિબિંબ રા નાર
 વગુ નારી કે ન મી દોષાત ધીધ જ્ઞાન કે નરમા પ્રતિબિંબો પડ
 છે, એ વાત તો અનુભવસિદ્ધ છે તેથી એક ખુની કે પાતકજન
 ની ખાતર પ્રતિબિંબ પાનાર પદાર્થ ખરખર કિંવા મલિન છે,
 અને નદિ કે ખાતર તેરીજ રીતે સર્વ પુરુષસ્ત્રીઅત્ત્વો પ્રતિબિંબ
 પાનારો પદાર્થ શુદ્ધ અને નિર્મળ છે બામી, આત્મા તો જ્ઞાન
 યોગ જ્ઞાતાન રૂપાજ સામર્થ્યક વિશુદ્ધ અને નિર્મળ છે હુદમા

સુદ્ધ ક્રીડકથી માંડીને તે સર્વોત્તમ સંપૂર્ણ વ્યક્તિની આંદર પ્રતિ-
બિંબિત થતું સત્ત્વ એકજ છે, અને તે જગતનું સાચું અસ્તિત્વ
પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે. આ અખિત અલ્પાંશ ભૌતિક દૃષ્ટિએ, માન-
સિક દૃષ્ટિએ, નૈતિક દૃષ્ટિએ તેમજ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ એકજ
ઐશ્વર્ય છે. પણ આપણે એ એક ઐશ્વર્યને-એ એકમાત્ર સત્ત્વને જુદા
જુદા રૂપમાં નિહાળી તેનાપર આ બધી ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિઓનો
આસાસ ખડો કરીએ છીએ. જે વ્યક્તિએ પોતાની જાતને મનુષ્ય-
સ્થિતિની આંદરજ સીમાબદ્ધ દરી દીધી હોય છે, તેને એ પરમ
સત્ત્વ માનવસૃષ્ટિરૂપે જણાય છે તેથીજ રીતે જે વ્યક્તિ માનવી-
દક્ષા કરતા ઉચ્ચતર દક્ષાએ પ્રાપ્ત થઈ હોય છે, તેને એ સ્વર્ગ-
મમાન ભાસે છે; છતાં વાસ્તવિક રીતે તો ત્રિશ્વભરમાં એક તે એકજ
આત્મા છે, બે નહિ. એને આપવાનું કે જવાનું કદી હોતું નથી. એને
કદાપિ જન્મવાનું, મરવાનું કે પુનર્જન્મવાનું પણ નથી. એ શાશ્વત
છે તે મરે શા રીતે? અને એ સર્વવ્યાપી છે તેથી એને જનાપણું
પણ ક્યાથી ને ક્યા હોય? આ બધા સ્વર્ગો, વિવિધ લોકો અને
વિવિધ સ્થાનો એ તો મનુષ્યમનના મિથ્યા કલ્પનાચિત્રો માત્ર
છે વસ્તુતઃ. તો તેમનું અન્તિવહેજ નહિ. જૂતકાળમા હવુયે નહિ
અને ભવિષ્યમા હશે પણ નહિ.

હું સર્વવ્યાપી અને શાશ્વત છું. હું ક્યા મળું વારું? હું ક્યાં
નથી કે જાડું? શુવન એ પ્રકૃતિના પુસ્તકરૂપ છે. પ્રકૃતિનું એ
પુસ્તક અસારે હું વાંચી રહ્યો છું. તેનું એક પાન પછી બીજું
પાન હું ઉઘનાવતો જાઉં છું અને તે પૂરું કરતો જાઉં છું, અને
તેની સાથે જીંદગીનું એક પછી એક સ્વપ્ન દળતું જાય છે. એ
રીતે જીંદગીનું બીજું પાન કબડે છે, તેની સાથે જીંદગીના બીજા
સ્વપ્નની શરૂઆત થાય છે અને એ પાન વંચાઈ રહેતાં તે સ્વપ્નું
પણ ઉઠી જાય છે. એ મુજબ આગળ ને આગળ વધના એ આપુંય
પુસ્તક વંચાઈ રહેશે, એટલે હું એ પુસ્તકનું વાચન પડતું મૂકી
બાણીએ ખડો ગ્દીશ અને એ પુસ્તકને દગાવી દેવાની સાથેજ મારી
શુવનની સઘળી બાજી ખતમ થઈ જશે

ત્યારે હવે અદૈતવાદની દિલ્લુશી શી છે તે બરાબર સમજ
હો. જૂતકાળ કે ભવિષ્યકાળમા અન્તિત્વ ધરાવનાગ તમામ દેવ-
દેવતાઓને અદૈતવાદ પદબ્રષ્ટ કરી પાણીચું પકડાવી દે છે, અને
તેમના સ્થાને મનુષ્યના પોતાના આત્માને કે જે આત્મતત્ત્વ સૂર્ય,
ચંદ્ર અને સ્વર્ગ કે અન્ય અપર લોકો કરનાં-રે! આ મહાન બ્રહ્માક
કરનાયે વધારે ઉચ્ચ અને ઉન્નત છે, તેને સ્થાપે છે. મનુષ્યરૂપે
દેખા દેતા આત્માની મદત્તા અને ગરિમાની કલ્પના કેઈ પણ પુરુષ,
કોઈ પણ ધર્મગ્રંથ કે કોઈ પણ ભૌતિક વિજ્ઞાનથી અર્થ શકવાની

નથી. માણસે જે નિદાનથી વશાત્તે હૃદયે જૂઠામજાના હોય, વર્ત-
માનને છે અને હૃદયમાં હોય તે હૃદય તે આ આ મા
પરિણ છે તેથી નારે આ. નિત્ય સિવ ચ અન્ન કે ન નવને
જાતના નથી જોઈને ૧ ને ને મેં છે કે 'હું અને મેં
મેં જાતના હું વહન કરે બીજા કેને કે નથી માટે આત્મ
નિર્વેશ છે તેથી હું અને મેં નોંધે વહન કરે હું અરોર કે મદદ
માટે રાખી અને માનવના નહીં હું કે જે વિશ્વ-માથી સર્વશક્તિ-
માન આત્મ સત્ત્વ હું તેને મદદ દેવાની તાર ન પણ કે ની હેતુ
કે હેતુ મદદ કરે જે વિશ્વ કેવળ મૂર્ખતા હોય અને જમ
જાત છે આત્મ-દુષ્ટી ન નો મદદના કેણે કેને રૂમ છે ૧૩૬ જે
જાતિ જાતે જે દુર્મજા ન સુતરે-જે રૂમ રૂમ તે તમે રૂમ
કેવળો અને આ મદદના કે રૂમ રૂમ નહીં નો રૂમ
હી પ્રાપ્ત થો છો, તારે નહીં માનને કે, અન્ન અને તેનાથી
પણ નહીં નર્મ રૂમને તેની પોતાની અદ છે, જે સત્ત્વ નહીં
તે વિશ્વ ને રાત નથી આ રૂમને કેવળ પૂરો કે, જે મદદ
અન્ન દુષ્ટી મદદ મદદની નોંધી કરે છે અને એવી મદદ તેને
મદદ પણ કે છે, તેનું કેનું ન નીવાન, અપણે નેવી મદદ અપની
તેને જો જો આ, પણ જે નહીં તેને પોતાની અદ થી મદદ
રૂમ છે, અને તેને જે વિશ્વ નહીં નોંધી નવવની જૂઠા કરે
છે ૧૩૭ વન્ન ને છે કે, રોની મદદને પેતાની રાતના
પ. ૫૩૫ ૫૩૫ વહેવા ન સુખ દોના વધને આત્મ
રૂમ છે આ વિશ્વને જોઈ હેતુથી મદદનીથી છે અને
જાત જે છે, પણ આ ને નહીં જાતના નથી જેટલે તે
પણ પેતાની મદદની પડે છે કે વાત પણ દોના નવજ
જાત તેના અમદદના નામે કે રૂમ પાડો તે છે ને દેવાને
જે ને છે, પણ જાતે કે નહીં હોય નહીં અપણે વિશ્વ નહીં
તેને જાતને છે કે, તેને જાતને નવજ જાતના કે નહીં
દોના નહીં, પણ તેના પેતાના હૃદયના મદદનાને હોય
અર્થ કે પેતાના હૃદયના મદદનાને દેવે દેવાની રૂમ
દેવે હોય ને નવજ નહીં તેને જાતને દેવે આવી ગીતે
નહીં પણ નમ્યાનુભવી છોડે પરી પોતાની નિદાનના અને
દેવે જેની મિથ્યા કે નમા અમદદ નવજે મુખે વર્તમા
પૂર ને છે અને પેતાને જે વિશ્વથી ની નો હોય તે વિશ્વ તર
અર્થ પેતાના આત્મા તર પડો વટે છે અને તાર ને નવ
જાત કે જાત નહીં જાતના તે વિશ્વના રૂમને હોય,
જોની રૂમ અર્થ તે અનેક નોનાના અને દેવે તમે ના આદ-
વટે હોય, જે હૃદય ને તે સ્વર્ગ અને નવજ અપણે દોના રૂમને

હતો, અને જે ઈશ્વરને પોને સ્વર્ગ કે વૈકુંઠમાં બેઠા બેઠા જાતનું શાસનચક્ર ચલાવનાર તરીકે પ્રતો દતો તે ઈશ્વર તો એ પોતેજ છે ત્યારેજ તેને યથાર્થ રીતે સમજાય છે કે “હુ તે હુ અને તે હુ હુ” મારા સિવાય અન્ય કોઈ ઈશ્વર હતો નહિ, અને આ ક્ષુદ્ર ‘અહ’નું અસ્તિત્વજ કદાપિ નહોતું.

આમ છે તો પછી એ સપૂર્ણ ઈશ્વર—એ પરિપૂર્ણ પરમાત્મા માયાગ્નના કેવી રીતે સપડાયો હતો? અને વળી એ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ સ્વપ્ના મેવી રહ્યો હતો એ તે કેવું? એવા પ્રશ્નો નાનવી મગજમાં સહજ ઉદ્ભવશે એના ખુનાસામાં જણાવવાનું કે, એ સપૂર્ણ આત્મા કદાપિ કાળે માયાગ્નમાં સપડાયો નહોતો! જિવા ભ્રમવશ થયો નહોતો. તેમ સ્વપ્નાવસ્થાનો ભોગ પણ તે નહી થયો નહોતો. સત્યને કદાપિ સ્વપ્નના મિથ્યા ભ્રમ સ્પર્શી શકના નથી તેથી આ માયાગ્નમાંથી અને શેમાથી ઉદ્ભવી એ પ્રશ્નજ બેઠેલો છે કારણ માયા કે ભ્રમ, માયા કે ભ્રમમાંથી ઉદ્ભવે છે—અર્થાત્ તેના પોતાનામાંથીજ તે ઉદ્ભવે છે, અને સત્યનું દરાન ચતાજ ભ્રમમાત્રનો ભોપ થઈ જાય છે. ભ્રમ અગર અચાનક આધારસ્થાન હમેશા ભ્રમ કે અચાન હોય છે, ઈશ્વર, સત્ય કેવા આત્મા ની અહર કોઈ કાળે પણ તેને સ્થાન મળ્યું નહોતું, અને મળશે પણ નહિ. તમે પોતે કદાપિ ભ્રમમાં વસતા નથી, પણ ભ્રમ પોતે તમારામાં વસે છે, ને તમારી નજર આગળ તરવરે છે એ જ્ઞાના જેવી સ્થિતિ છે? તો કે આકાશ અને વાદળા જેવી આકાશ મા એક વાદળુ પથરાયનું હોય છે, તેને બીજું વાદળુ આવી હસેલી કાઢે છે ને તેને સ્થાને પોતે નિરાજે છે વળી પાછું ત્રીજું વાદળુ આવી તેને પણ હસેલીને દૂર કાઢે છે હવે, જેવી રીતે શાશ્વત જૂરા આકાશમાં વિવિધરંગી વાદળા ઉભરાય છે થોડી વાર થભે છે અને પાછા અદશ્ય થઈ જાય છે, તેમ છતાં આકાશ ના શાશ્વત જૂરા રંગને જરાયે બાધક નીવડના નથી—આકાશ તો તેનું તેજ જૂરા રંગનું રહેલું જણાય છે, આબેહૂબ તેવીજ રીતે તમે નિરતર શુદ્ધ, પવિત્ર અને સપૂર્ણ છો, તમેજ આ જગતના વાસ્તવિક દેવતા છો, એટલુંજ નહિ પણ અદ્વાઈત-ભરમાં બે જેવું કંઈ હેજ નહિ, જે જી તે એકજ—માત્ર એકજ સત્ત્વ-તમારો આત્માજ એતપ્રોત છે માટે ‘હુ’ અને ‘હુ’ એવો શબ્દપ્રયોગ કરવો જૂનભરસો છે ‘હુ’નો—અહનોજ પ્રયોગ હમેશા દગ્ગતા નહો. ‘લક્ષ્યાવધિ મોઢે ખાનારો તે હુજ હુ, તેથી મને જૂજ કેવી રીતે પીડી શકે? અનત હાથવડે કામ કરનારો પણ ‘હુ હુ, તો પછી હુ પ્રમાદી કે નિરવગી હોઉ એ વાત શી રીતે બને વાર? આખા જગતનો જીવનદીપ સળગાવનાર

ચેતનતાત્ત્વ તે હું છું, તો પછી મારે નિશ્ચેતન અવસ્થા કે મૃત્યુ કેવાં રીતે જોય ? હું સર્વ પ્રકારના જીવન અને મૃત્યુથી પર છું, સુશ્રિમારે મારે જરા પણ ફાફા મારવાના નથી, કેમકે હું પોતે સ્વભાવેજ મૃત્યુ હું અખિય બહાડના આત્મા એકા અને બાધનાર કેણું છે ? દુનિયાભરના ધર્મશાસ્ત્રો એ અખિય બહાડના એકમાત્ર અસ્તિત્વરૂપ જે 'હું' તેની પસરેખા આકનારા યાને તેના મૌરવનું માપ દેખાડનારા નાના નાના નમુના એકા છે, તે પછી આ કથો-આ પોચામોચાનું મારે તું પ્રયોજન છે ?" અંગ્રેજ થાકી વેદાત્મી બેધકક આમ વહે છે

સત્યને પિછાનો, એટલે જાણવા મા છતાં થવાને પછી તમારું બધું જ આજ્ઞાનરૂપિત અદૃશ્ય થઈ જશે વિશ્વનાથી અનત સત્ય અને પોતે એકરૂપ છે, એક પિછાનના, સંકળ બેદભાવ ઠળી જતા અને બધા તર ને નારીતું, દેવતા ને કિસ્તાતું, જીવજતું અને વૃક્ષવેવાનું-રે સમય જગતનું ભાવ તે એક અવિતીય એકનામા સીત ધ્યાન લક્ષ્યાત્મકો લાખ થઈ જાય છે હું મારી જાતને ઇગ કર, મારી જાતને મારી નાખું કે મારી જાતો ઉપદ્રવ પહોંચાઉં, એ તું બતવાજોગ છે ? તો પછી બધ તે કેનો ધરવો રહ્યો ? તમને હું તમારી પોતાની જ જાતનો નો લેખ ખરો કે ? વળી એ સત્ય જ્ઞાન પ્રમટલા એકમાત્રનો નારા ચર્ચ જશે, મને નોક ઉપજવ પનાર તું છે ? જગતના વ્યાપ્તનાન એકમાત્ર અસ્તિત્વ તે હું છું, એ જાળ થતાનો લાધે ઈર્ષ્યા તે બસવાનો પણ લેખ થયો, કારણ કે પછી મારે નોંધાં કેનો કરવાની રહી ? તું હું મારી પોતાની જ ઈર્ષ્યા કર ખરા કે ? વળી, એ સત્ય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતા સર્વ પ્રકારની દુષ્ટ લાગણીઓનો પણ અત આવરો, કારણ કે પછી કેનો સામે મારે અતમ લાગણી ધરાવવાની રહી ? હું પેતે પોતાની જ સામે ખરાબ લાગણી માર, એ તો બનેજ કેમ ? કારણ કે જગતના મા મારા બિરાથ અન્ય કોઈ અસ્તિત્વ હેજ નહિ વેદાત્મીઓના મત મુજબ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થવાનો એજ રસ્તો છે, અને તે એ કે, દૈત અથવા ભેદભાવને કચડીને મારી નાખો, અને અનેતત્ત્વના ભ્રમને મારીને દહનાવી દો. આ અનેતત્ત્વથી કારેયા જગતમા જે પુરુષ તે એકતત્ત્વનેજ લાગે છે, આ સદગત અત્યેનતના ટગવાની બહર પણ જેને તે ઝળઝળતા ચેતનસ્વરૂપના દર્શન થાય છે અને માયાની છાયામા દકાપના તે થરમ સત્યને જે જન કીતી તે છે, તેને એકથા નેજ સાચવ જાનિનો અધિમાર પ્રાપ્ત થાય છે, અન્ય કોઈને નહિ

ભારતવર્ષના ધાર્મિક વિચારોએ ઈશ્વરના સંબંધમા જે તજ વિચારમરણી સ્થાપિત કરી છે, તેના મુખ્ય મુકા ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના છે આપણે એકજ લીધું છે કે, એ વિચારમરણીને

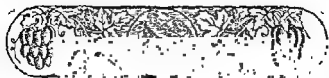
આરભ જગદમાલ્ય મને પ્રદાડથી અનગ એવા પૌરુષ ઈશ્વરી
યથો છે પાવન વચન ગતા તે જગદનજનો ખ્યાન નીકળી નીકળી
તેને રથને જગદ યાપકનાનો ખ્યાન સૂચ્યો છે—અર્થાત્ ઈશ્વર
જગતના અણુપગમાણુમા વ્યાપેનો હ, એવી વિચારતરણી દાથ
લાગી, અને અતે આત્મા એજ ઈશ્વર હોઈ તે એ અદિતીય
છે અને જગતની અદર ભાસના બિનતવની અદર તેજ એકમાત્ર
સત્ય એકત્વપણે પ્રિયગી રહેતુ છે—એ છેદની ને હિચ્ચતમ વિચાર-
સરણી ગ્રાપિત થય છે વેદાનું અતિમ વચન એજ છે એ વિચાર
સરણી દેવવાદથી શરૂઆત કરે છે, ત્યાંથી મગુણ અદ્વૈતવાદમાથી
પસાર થાય છે અને છેવટે સપૂર્ણ-શુદ્ધ અદ્વૈતવાદમા તે પરિણમે
છે એ અતિમ વિચારસરણી યાને અદ્વૈતવેદાતના પ્રદેસમા જગત-
માથી વિરતાજ આવી શકે છે, અને એ વિરવામાથી પણ વિગ્ધા
નીજ તેનામા સંયોદ થકા બધાય છે, અને એવા પ્રકાણુમાથી પણ
વિરવાજ શ્રવે તેને રાજના વ્યગ્ધારમા આચરનાનું સાદસ કરી
શકે છે—આ વાન તો આપણે સારી યે જાણીએ છીએ તેમ
છતા પણ આપણે જોયુ છે કે, તેની અદરજ જગતની અદર
જથાતા નતિ, સદાચાર અને આધ્યાત્મિકતાના મર્ત તત્ત્વો સમાયેવા
છે દરેક જણ કહેતું સજળાય છે કે “પરોપકાર કરો રે બાઈ,
પરોપકાર કરો, પારકાનું ભયુ કરા રે” બાઈ, પારકાનું ભયુ
કરો ” દરેકને મોદેથી એમ નીકળે છે તેના રો ખુનાગો વાર ?
વળી બધાજ મદાન પુરવો મનુષ્યપ્રેમનો, અને તેમનાથી ચઢી
આતા મહાત્માઓ ભૂતપ્રેમનો ઉપદેશ કરી ગયા છે એનું શુ કારણ
હશે વાર ? એનું કારણ એજ છે કે, તેઓ રચ્ય એ પરમ સત્યના—
એ અવિચિન્ન અભેદભાવના જાણનાર હેય કે ન હોય, તોપણ
એણી વત તો ખરી કે, તેમના જીવીજ જગતના વહેમો અને ભુદિ
વિરદની અધઘ્રદાઓની પાછળ આત્માનો એ શાશ્વત પ્રકાશ
ડાકીઆ દરી કરીને દેખીતા અનેકત્વનો ઇન્કાર કરતો હતો, અને
અખિન બ્રહ્માડમા એકમયતાનું સાત્રાન્ય પથરાયતુ એવું પ્રતિ-
પાદન કરતો હતો તેથીજ તેમને મુખે વિશ્વપ્રેમ અને ભૂતપ્રેમનો
ઉપદેશ જગતને સાલળવા મળ્યો છે, અને તેથીજ પરોપકારની
વાતો સર્વને મુખે સજળાય છે

વળી એ છેદના વચનથી ચાને એ વેદાતવાદથી જગતને
આપણે એક પરમ સત્યતરંગિ સમજતા થયા, અને તે એકજ પરમ
સત્ય ઉદ્ધિરેને જરૂરે, ભુદિને શ્વાત્માતરીકે અને પ્રાણ અથવા
ચેતનતત્ત્વને ઈશ્વરતરીકે દેખાય છે જગત એકત્વ એક છે, છતા
જે મનુષ્ય યોતાની જાનને દુનિયામા પાપ અને દુષ્ટતા નામે ઓળ-
ખાતા પડદાથી ઢાકી દે છે, તેને તે ધગધગતા નગ્નસમાન લાગે

હું બીજે કે જેને ભોમવિધ ત ને ન હોયજોગથી આગાધા હોય
હું તેને મારે તે સ્વર્ગસમાન ફેરવણી જાય છે, અને સંપૂર્ણતાને
પામેવાની આનંદ જનનમા એ જ ને રૂપે નહિ થઈ જઈને એના
એ જગતમા તેને આત્મરૂપનો માને જાય ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થશે.

હવે સમાજ આપારે જે સ્થિતિમા છે, તે સ્થિતિમા તે
તત્ત્વજ્ઞાનના આ ગણે ધર્મશીખાનો માને આ ગણે ધર્મવાદની આ
વસ્થાતા છે આ ગણે વાદોમાનો એકે વાદ બીજાનો વિરોધ મનો
નથી, એટલું જ નહિ પણ એક વાદની નજર ગ્રહેવી શક્યપનો પૂરક
હી અદ્વૈતવાદી કિંવા સમુદય અદ્વૈતવાદી એમ મુદ્દવ પણ કહેતો નથી
કે, દ્વૈતવાદ ખોટો છે દ્વૈતવાની દિશ્વશી છે તો ખરી પણ તે જિગતી
કોટિની છે એ વાદ એ કે સત્ત્વના અનિમ નાકાએ સ્વરૂપનો નથી,
તોપણ સત્ત્વના ગીતપર તો હજ, એગે દ્વૈતમાર્ગને અનુસરનાર
પણ એ ધર્મ સત્ત્વને ધણે ધણે છે, એ તો નિર્નિવાદ એટલા માટે
આ જગતવિષય જેનો જેરી હાથ તેને તે હાથપલમા પોતાના
ખમાન પ્રમાણે વર્તવા ને કે મની પણ લાગણી દુખ વે નહિ તેમ
કોઈને પણ તેના સ્થાનમ થી ખસડો નહિ જે માણસ જ્યાં ઉમે
હોય ત્યાજ તેન ઉમે એવારે, અને નમારાથી જની સહે તેમ હોય
તો તેને જગત મદદ હશે હિંમતુર જુમિલાપર ચલાવે, પણ કોઈની
લાગણી તો દરગીજ દુખાવે ના કે કોઈના મન કે સ્થાનનું કદાપિ
ખડન કરે ના અતે તો આપે મોડારહેલા પણ એ ધર્મ સત્ત્વ
ને પ્રાપ્ત થશેજ “અતરની જરી વાનતાએનો જ્યારે પરાખવ
થઈ અત આપમે, ત્યારે અત્માગમે. આ મત્ત માનવીજ અમત્ત
ખનશે” ત્યારે એજ મનુષ્ય મનુષ્ય હીમને હિંમત ખનશે.

૧૬-વાસ્તવ અને અવાસ્તવ પુરુષ*

એક દેકાણે આપણે ઉભાં રહીએ છીએ કે તરતજ આપણી નજર આગળ ને આગળ દોડે છે, અને કેટલીક વાર તો તે માછલોના માછલો આગળ દોડે છે. આ ક્રિયા મનુષ્ય જ્યારથી વિચારતો થયો ત્યારથી કરતો આવ્યો છે. તેની નજર હમેશાં આગળ ને આગળ યાને 'સામે મોઢે સિદ્ધપુર'ની માફક દોડ્યે જાય છે. એથી આ શરીરના પંચત્વ પછી પોતાને ક્યાં જવાનું થાય છે તે જાણવાની તેને ધ્વજા થાય છે. આના ખુલાસામાં વિવિધ સિદ્ધાંતો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે, અને દર્શનશાસ્ત્રની એક પછી એક પ્રજ્ઞાલિકા જગત આગળ મૂકાતી રહી છે. આમાંની કેટલીકનો અસ્વીકાર થયો છે, ત્યારે બીજી કેટલીક સ્વીકારાઈ છે. એ જાતની ક્રિયા મનુષ્યજાતિ જ્યાંસુધી પૃથ્વીપર હયાત છે અને મનુષ્યની અંદર વિચારશક્તિ ચાલુ છે, ત્યાંસુધી ચાલ્યાજ કરશે. આ પ્રત્યેક પ્રજ્ઞાલિકાની અંદર જેમ થોડુંક સત્ય છે, તેમ એની અંદર ઘણો ભ્રમ સત્યથી વેગળો પણ છે. આ વિષયમાં અમારા આર્ષાવર્તમાં જે શોધો થઈ છે, તેનો સારારા તમારી આગળ મૂકવાનો હું આજે પ્રયત્ન કરીશ. એ વિષયપર હિંદુ તત્ત્વદર્શીઓમાં કાળાગુફમે જે વિવિધ વિચારોનો પ્રાદુર્ભાવ થયો તેનો એકબીજા સાથે મેળ બેસાડીને તમારી આગળ તે મૂકવાનો હું આજે પ્રયત્ન કરીશ; એટલુંજ નહિ પણ અધ્યાત્મ-શાસ્ત્રીઓ અને માનસશાસ્ત્રીઓ વચ્ચે મેળ બેસાડીશ, અને શક્ય દશે ત્યાં અર્વાચીન ભૌતિક શાસ્ત્રીઓના મત સાથે પણ તેમનો મેળ બેસાડી આપીશ.

એકતાની શોધ એ વેદાન ક્રિસ્તુશ્રીનો એકમાત્ર વિષય છે. હિંદુઓનું મગજજ કંઈ એવું છે કે તેમને અમુક એકદેશીયતાથી સંતોષ થતો નથી. સર્વસામાન્ય વિશાળ પ્રાણ, ક્રિષ્ણહૃદના સમસ્ત વિશ્વના લાભના સવાલો જણુરા તરફ હમેશાં તેમનું વલણ હોય છે. તેથી "એવી શી વસ્તુ છે કે જેનું જ્ઞાન થતાં બીજાં જવાનું જ્ઞાન થઈ રહે"—એ એકજ મહત્ત્વનો સવાલ તેમના મગજમાં ધુમરાય છે. "મટોડીના એક ઢેકાનું" વચાર્ય જ્ઞાન થતા માટીની બનેલી તમામ

ચીજોનું રસરૂપ જેમ સમગ્રાય છે, તેમ એવો કયો પદાર્થ છે કે જેને
યથાર્થ જાણતા આ અખિય જ્ઞાતાનું રહસ્ય સાગોપાય ઉકારી
રહે ? આ જ એક મુખ્ય સવાલની પાછળ અમારું તત્ત્વચિંતકો ખાઈ-
પીને મડયા રતા અને તેની ગોઠવ દાઢ કરીનેજ ઝખ્યા હતા અમારા
તત્ત્વચિંતકોના મત મુજબ આ અખિય જ્ઞાતાનું એકજ જડ દ્રવ્યમા
પૃથક્કરણ થઈ શકે છે એ જડ દ્રવ્યને તેઓ આકાશ નામે ઓળખાવે
છે આપણી ચારેમેર આપણે જે જે કંઈ નિદાણીએ છીએ, અનુ-
ભવીએ છીએ, રસશીએ છીએ કે આખીએ છીએ, તે તે તમામ
અર્થોનું કે રાજદ, રસશી, રૂપ, રસ અને ગંધની તમ મ વસ્તુઓ
આ આકાશદ્રવ્યનાજ વિવિધ આવિષ્કારમાજ છે એ આકાશદ્રવ્ય
સર્વવ્યાપી હોઈ સક્રમ છે. ધન, પ્રવાહી કે વાયુ આકાશ રૂપ કે
શરીર, પૃથ્વી, સૂર્ય, ચંદ્ર કે તારાગણતરીકે દેખાતો એકે એક
પદાર્થ આ આકાશદ્રવ્યનોજ બનેલો છે

ત્યારે હવે પ્રશ્ન એ થશે કે, આ આકાશદ્રવ્યપર કંથી શક્તિનું
કાર્ય થઈ તેમાથી જગતની રચના થાય છે વાર ? તો કે આકાશની
સાથે સાથે એક વિશ્વ વ્યાપી શક્તિનું પણ અસ્તિત્વ રહેવું છે કેવળ
બળ કિંવા આકર્ષણજ નહિ પણ વિચાર સુદ્ધા આ એક વિશ્વ-
વ્યાપી શક્તિના જિન્ન જિન્ન આવિષ્કાર છે એ વિશ્વવ્યાપી શક્તિને
અમે હિંદુઓ 'પ્રાણ' અથવા 'જીવન' નામે ઓળખીએ છીએ એ
પ્રાણશક્તિનીજ આકાશ દ્રવ્યપર કિંવા થતા સર્જનકાર્ય થાય છે.
અપની શરૂઆતમા, આ પ્રાણશક્તિ આકાશરૂપી મહામાગરની શય્યા-
પર જાણે પોઢી મઠ ન હોય તેમ રિચું હોય છે, પણ પછી આ
શક્તિની કિંવાથી આકાશરૂપી ઉદ્દિમા એકાએક ગતિનો મચાવ થાય
દે, અને જેમ જેમ એ પ્રાણની ગતિ રીર થાય છે અને આદોનનો-
પર આદોનનો ઉઠે છે, તેમ તેમ આકાશમુદ્રમાથી સૂર્યો, ચંદ્રો,
તારા ને પૃથ્વીઓ, અનુબો, જનાવરો ને વિવિધ વનસ્પતિઓ
તથા વિવિધ પ્રકારની શક્તિઓ, ખલો અને અન્ય ચમત્કારો મહાર
પડે છે તંથી અમારા હિંદુઓના મત મુજબ તો શક્તિનો પ્રત્યેક
આવિષ્કાર તે આ પ્રાણનું તત્ત્વ છે, અને પ્રત્યેક પાર્થિવ અથવા જડ
આવિષ્કાર તે આકાશતત્ત્વ છે તેથી જ્યારે આ કલ્પનો આત
આવને ત્યારે જેને અત્યારે આપણે ધન પદાર્થતરીકે ઓળખીએ
છીએ તે તમામ ખીગણીને જળતત્ત્વમા લાજશે, એ જળ વાયુમા,
પછી વાયુ અગ્નિમા અને આખરે એ બધાવ તેમના મૂળરૂપ આકાશ-
દ્રવ્યમા વાન થઈ જશે તેવીજ રીતે અત્યાજે જે શક્તિઓને આપણે
આપણ, વિપ્રકર્ષણ અને ગતિ નામે ઓળખીએ છીએ, તે બધીયે
ક્રમે ક્રમે તેમજ મૂળસ્વરૂપ પ્રાણશક્તિમા પગિણત થઈ તે પડોનો
કેટલોક કાવાવધિ પ્રાણની નિદાવસ્થાનો કહેવાય છે, અને તે પૂરો

યતા પ્રાણશક્તિ ફરી અતિમાન જની પૂર્વવત્ આ બધા રૂપો નિર્માણ કરે છે અને ક પાને ફરી બધુજ પોતપોત ના મૂળદ્રવ્યોમા સમઘન્ય કે ગે મુજ ૧ દૃષ્ટિની ગા ક્રિયા પ્રાણીના મોજા ૧ માર્ગ ઉચ્ચીનીચી થતી યાને આગળ ને પાછળ મોજા ખાતી અતૂટ આસ્વાજ મરે છે અર્થાત્ ૧ ભૌતિક વિજ્ઞાનીઓની ભાષામા કહીએ તો એક મનાવધિમા તે 'સ્ટેટિક' મ્હેતા તથા અને અખી બને છે, અને બીજા કાનાવધિમા 'ડાયનેમિક' કહેતા વિજ્ઞાની જેવી વેગનતી અને ચતેજ બને છે-અર્થાત્ કે એક વાર તે નિષ્ક્રિય બને શાત બને છે ત્યારે બીજા વાર સક્રિય અને ચચળ બને છે આપો પ્રકાર-આ જાતના પરિવર્તનનો પ્રકાર અનલકાબથી બનતો રહ્યો છે અને આ ત કાળપર્યંત બનતો રહેશે

છતાં આ પૃથક્કરણ દરજ્જા આશિષ છે આટલું તો આધુનિક ભૌતિક વિજ્ઞાનીઓને પણ જ્ઞાત થયું છે એનાથી આગળ ભૌતિક વિજ્ઞાનની રોવનો મજા ખુબી શકતો નથી, પણ આર્થ તત્ત્વનિચ્ચા રકોની મોધ એકલેથી નરખી જતી તપી દરજ્જા એમને એ એ તત્ત્વ હાથ નાખ્યું ૧થી કે એના મધ્યાર્થ જ્ઞાનથી સદૃષ્ટ પદાર્થમાનવુ રહસ્ય સમજાઈ ગય આપણે જ્ઞાત્યારમુધીમા જોયું છે કે, જગત સમસ્તવુ પૃથક્કરણુ જરૂર માને જૂનફ ન તથા સક્રિય યાને એતનક ધ-અને પ્રાચીન હિંદુ તત્ત્વજ્ઞોની ભાષામા કહીએ તો આ ૧૨ અને પ્રાણુ શક્તિમા થાય છે હવે એ રહસ્યના ઉકેલની દિશામા નાજુ પગલું આ આગ્રાશ અને પ્રાણુને તેમના મૂળદ્રવ્યમા ફેરડી લેવાનું ભરાય છે અને પરિણામે તે જ-નેવુ મન નામે ઓળખાતા ઉચ્ચતર મૂળ તત્ત્વના પૃથક્કરણુ થાય છે એ 'મહત્ નામે ઓળખાતા મન તત્ત્વમાથી યાને એ સમષ્ટિ વિચારશક્તિમાથીજ એ બ-નેનો યાને આકાર અને પ્રાણુતરવોનો પ્રાકુલાન થયો છે-અર્થાત્ કે વિચાર શક્તિ એ આગ્રાશ કે પ્રાણુ મ્હેતા પગલું સુસ્મતર આવિષ્કાર છે એ મ ૧ અથવા વિચારશક્તિ આગ્રાશ અને પ્રાણુરૂપે વિલક્ષ્ય થયેન છે એ વિશ્વ યાથી મનનું અસ્તિત્વ આગ્રાશી તવુ અને તેનોજ આવિષ્કાર અને રૂપાનર ૨ ૧૧ તે આગ્રાશ અને પ્રાણુરૂપોમા પરિ-ણુમ્યુ છે-અર્થાત્ કે મનના એ મે વિલક્ષ્ય સ્વરૂપો યાને આકાર અને પ્રાણુના મયોગથીજ આ સૃષ્ટિમમુખ્યની ઉત્પત્તિ થયેલી છે

હવે આપણે આ માનમસાસની ઘાટીક અતોચના મીશુ દાખનાનગીકે હુ તનને જોઉં હુ એ જોવાની ક્રિયા જેવી રીતે બને છે વાર ૧ તો કે આ રચના ચમુઓ બાણપદાર્થના રૂપરંગને ગ્રહણ કરી જ્ઞાનતત્ત્વોમા મારફત નજરને વેનો મહેજા પહોચાડે છે તેવી નમુ એ કહી દૃષ્ટિની ખરી દ્રવિય નથી એ તો માત્ર બાણસાવન અથવા કાણુ ૮, કેમકે તેની પૂઠે મ્હેની મગજને મહેજો પહોચા

જાનનાનુસારી હૃદય જે કાલુષ્યને નહિ કઈ મન દોષ,
 તે નાની વીમ વીમ મૂળ આખો દોષના નાગથી તને
 કે કડને નેવાનું મમ મર્મ સકંથી નહિ નેવર્પણ ૫૨ નેવાના
 પરાયનુ ચિત્ર નેવળે તેનું ન પૂર્વ પ કાળા, એવાને અનુભવ
 અમર નેવાનું બાન મને થા શરૂ નહિ તથા દિવિ એ તેના
 બાલસાધનથી કેવળ નિતળા ચીજ કે આ મૂળ આખોરથી
 પત્ર અથવા સાધનની પાછળ જેમ ખરી અનુદિવિ રહેલી છે,
 તેમ આપણી પ્રત્યેક હૃદયની જાગતમા સમજવાનું છે આ મૂળ
 દેખાનું નાક એ ખરી દાણેદિવ નથી, પણ બધા સાધનના
 હોઈ તેની પાછળ સુધવાની ખરી હૃદય રહેલી છે જે ગીતે આ
 ભૌતિક દેહમાની થાયે હૃદયની જાગતમા પ્રથમ બાલસાધન
 અને તેની પાછળ હૃદયની ખરી સમિતી ગોઠવણ રહેલી છે, પણ
 આટલી ગોઠવણ માગેપગ મનામત હોય એમને જે તે હૃદયનું
 કાર્ય બરાબર પાઠ કરેજ વાને તે તે હૃદય રા થયે જોઈતો
 અનુભવ સ્વજન જાય એમ સમજવાનું નથી જાગનાનરીકે, કારણ
 કે હું તમ રી આગળ જે વાન કરી રહ છું તે તમે દત્તચિતે સા
 બળી ગયા છો, એ પ્રસંગે થઈ કે અવા કશોજ અવાજ થાય છે,
 છતાં પણ તે અવાજ કામ તમારા સંભળવામાપે નથી આવતો,
 એવું કણી વર બને છે આનું શું કારણ હશે વાર ? એ અવજનું
 મોલું તમ શ કલ્પનમા ગ્રીમાઈ હૃદયે તેનો સદેશ મસ્તિ
 ધને પણ પહોચાડે. એ વાન નિર્વિવાદ, છતાં તમને તે અવાજ
 સાંભળવાનું જાન ન થત એનું શું કારણ વાર ? મસ્તિને સદેશો
 પહોચાડવાપર તની તમામ શ્રવણક્રિયા જાગેપાગ થયા છતાં તમને
 શ્રવણનું જાન ન થવા પામ્યું નથી કારણ કે, શ્રવણનું પૂર જાન
 થવા માટે ગ્રામ બીજી વસ્તુની ખામી હતી, અને તે એ કે તમાર મન
 કણે દિવની સાથે સંકુળ નહોતું-અર્થાત્ કે હૃદયની સાથે મનનું
 જ્યારે જોડાયું હોતુ નથી ત્યારે મસ્તિને હૃદયોના સદેશો
 બાબત પહેચ્યા છતાં મન તે અદ્ય કરતુ નથી-અર્થાત્ મન અને
 હૃદયનું જોડાયું જાગર થયેલું હોય છે ત્યારેજ હૃદયોના જે તે
 અનુભવોનું જાન મનને થાય છે એ વાન સિદ્ધ થઈ આમ છતાં
 વાન દશ એટલથીજ પનની નથી સ્વૂળ સાધનો જે તે વિષયો
 અદ્ય કરે હૃદયો તને મસ્તિ કમરેશમા પહોચાડે અને મનનું
 હૃદય સાથે જાગર જોડાયું હેઠ મન પણ તે સદેશો અદ્ય કરે
 છતાંજ અનુભવનું જાન નથી થતુ એવું બને છે આનું કારણ
 એ છે કે, મન સિવાય બીજી પણ એ વસ્તુની આવશ્યકતા છે એ
 વસ્તુ તે અતરની પ્રતિક્રિયા એ અતરની પ્રતિક્રિયા વગર જાનની
 વિધા પૂરી થતી નથી મનલગ કે, સૂક્ષ્મસાધનો વિચને અદ્ય

કરી ઇદ્રિયવાદે તેના સદેશા મગજને પહોચાડે છે, મન તે સદેશાને ઝીલીને બુદ્ધિને પહોચાડે છે એટલે બુદ્ધિ તેને મનના પૂર્વસચિત સંગ્રહારે સાથે ગોઠવી પ્રતિક્રિયાને પ્રવાહ પ્રેરે છે અને તે પ્રતિક્રિયાના પ્રવાહની સાથેજ તે વિષયની અનુભૂતિ અથવા લાગણી પૂરી થાય છે મનની જે શક્તિ આ પ્રતિક્રિયાનું કામ કરે છે, તેને બુદ્ધિ કહે છે; તથાપિ એ બુદ્ધિના સહકારથી પણ વિષયાનુભૂતિની ક્રિયા સંપૂર્ણ થાય છે એમ સમજવાનું નથી હજી પણ એક પગલું આગળ વધવાની જરૂર છે. ધારો કે, અહીં એક જખી પાડવાનું યત્ર યાને કેમેરા તથા એક વસ્ત્રનો ટુકડો બન્ને હાજર છે, અને મારે તેના પર જખી પાડવી છે. તો મારે શું કરવું પડે છે ? તો કે પ્રથમ તો મારે કેમેરાદ્વારા વિવિધ પ્રકાશકિરણોને તે વસ્ત્રના ટુકડા પર પાડી તેમને એકત્રિત કરવાનો પ્રયાસ કરવો પડે છે. પછી એક એવા પદાર્થની આવશ્યકતા રહે છે કે જેના પર ચિત્રની છાપ પાડી શકાય. કોઈ પણ હાલતી કિંવા અસ્થિર વસ્તુ પર ચિત્ર પડવું અસંભવિત હોઈ એકાદ સ્થિર પદાર્થની જરૂર પડે છે. કારણ કે જે પ્રકાશકિરણ પાડવાનો હું પ્રયત્ન કરું છું તે બધા અસ્થિર છે અને અસ્થિર કિન્હો સ્થિર વસ્તુ પર એકત્રિત એકીભૂત અને સંસ્થિત થવાજ જોઈએ તેમ થાય ત્યારેજ ચિત્ર બરાબર ઉઠે છે. આખેતુબ તેવોજ પ્રકાર આપણી આ પંચેન્દ્રિયોદ્વારા થતા કાર્યોનો છે. ઇન્દ્રિયો બાહ્યવિષયોને ગ્રહણ કરી અદર મનને, અને મન બુદ્ધિને સમર્પણ કરે છે, પણ એટલાથી કંઈ સંપૂર્ણ વિષયાનુભૂતિ થતી નથી બુદ્ધિ અસ્થિર વસ્તુ હોવાથી એના પૃષ્ઠદેશમા કોઈ એવા સ્થિર વસ્તુની આવશ્યકતા અનિવાર્ય રહે છે, કે જેના પર પ્રકાશના કિરણોની માફક આપણા સરન્દરો એકત્રિત થતા જે તે વિષયની મથાર્થ જખી ઉઠી શકે ત્યારે એવી કંઈ વસ્તુ છે કે જે આપણી અદરની સર્ અસ્થિરતાને એકત્રિત કરી એકરૂપ બનાવી શકે ? એવી કંઈ ચીજ છે કે જે પ્રતિક્ષણ બદલાતી સ્થિતિની અદર પણ એકાત્રની રક્ષા કરી શકે ? અને એ કયો પદાર્થ છે કે જેના ઉપર લિન્ન લિન્ન બાવો એકત્ર રહી શકે છે તથા જેના ઉપર બાહ્ય વિષયો આવીને એકત્ર વાસ કરે છે, એટલુંજ નહિ પણ એક અખડરૂપે રહી શકે છે ? આપણે જોઈજ લીધું છે કે, આ હેતુ પાર પાડવા માટે બુદ્ધિથી પણ પર એવા કશાકંઈ જરૂર છે, અને તે 'કશુંક' શરીર અને મનની ઘુલનામા અચળ અને સ્થિર હોવું જોઈએ જે વસ્ત્રના ટુકડા પર કેમેરા જખી પાડે છે, તે વસ્ત્રનો ટુકડો પ્રકાશકિરણોની ઘુલનામા નિશ્ચલ હોય છે, તેથીજ જખી પડે છે, નહિ તો કોઈ જખી ઉઠી શકે નહિ-અર્થાત્ કે વિષયોને અનુભવનાર કોઈ વ્યક્તિ હોવી જોઈએ એ વ્યક્તિ અને એ 'કશુંક'

કે જેના પર મનરૂપી કેમેરા આ બધા ચિત્રો પાડે છે અને જે પ્રકાર પર આપણી સકલ અનુભૂતિઓ આપણા મનને છુદ્ધિ વાટે સમારિત થઈ સ્થાપિત, સચિત અને અઅકિન્ન એકરૂપ થાય છે તે વ્યક્તિ અને 'તે કશુંક' તે મનુષ્યના આત્મા નામે ઓળખાય છે.

ત્યારે હવે આપણે જોઈ લીધું કહેવાય કે, 'મન' ગાયના સમદ્વિમનજ આત્માને પ્રાણના વિવિધતા ચણેલું છે, અને એ મનની પણ પેટી પર આત્મા આવેલો છે એ સમદ્વિ મનની પાછળ રહેલા આત્માનેજ પ્રભાત્મા કે 'પરમેશ્વર' કહે છે, અને વ્યક્તિની અંદર રહેલો આત્મા તે જીવાત્મા કહેવાય છે આ જન્મતની અંદર સમદ્વિમન જોગ આકાર અને પ્રાણનરુપોના વિલક્ષણ ચણેલું છે, તેથીજ મીતે સમદ્વિ આત્મા મનતરીકે ઈલાક ચણેલો છે આ ઈલાકે પ્રેમ છાંયે છે, ત્યારે એક વ્યક્તિમનુષ્યના સળધમા પણ સુ તેણેજ પ્રકાર વસ્તુત મનેયો સમજવવાનો છે કે કેમ? માનવીનું મન તે સુ એના શરીરનો અને એનો આત્મા તે સુ એના મનને લેવાલો છે, એજ સમ જવાનું છે. વ્યર્થોત્ મનુષ્યના શરીર મન અને આત્મા, એ તથા બિન્ન બિન્ન અસ્તિત્વો છે કે પછી એ ત્રણે એમની અંદર સમાયેલા છે? કિંવા મૂળ એકજ પદાર્થની તે ત્રણ જૂદી જૂદી અવસ્થાઓમાજ છે? આ પ્રશ્નોનો કોઈલ આપણે ક્યે ક્યે કરતા જઈશું મનુષ્યના રાબધે-મા અત્પારકુટીમા આપણને એટલું તો જ્ઞાન થઈ ચૂક્યું કે કે, એની અંદર સૌથી પ્રથમ સ્થાન સ્વાતંત્ર્ય છે, એ સ્વાતંત્ર્યની પાછળ દ્વિતીયો, મન અને છુદ્ધિ ત્રીજા સ્થાન આવેલા છે અને છુદ્ધિના પાછળ આત્મા રહ્યો છે હરેઆત્માની અંદર એમ લાગ્યું હતું કે, આત્મા એ શરીર અને મનથી બિન્ન છે, અને પાછળથી એમ સિદ્ધ થઈ છે કે, એ ત્રણે વસ્તુત એકરૂપ છે. આજ ગુરુપર દુનિયાના ધર્મે પચ્ચે વિચારલેલ થાય છે, અને તેઓ એકાગ્રીજયી જૂલ પડે છે. દૈત્યવાદના સાધારણ નામથી ઓળખાતા બળાજ મતોનું માનવું છે કે, આત્મા સચુલ જ, એટલે કે બોગ, આનંદ, શુખ, દુઃખ વગેરે લાગણીઓ વગુન આત્માના શુભધર્મ છે, ત્યારે જદૈતવાદીઓ આત્માના સળધમા એ સર્વ શુભધર્મોના ઈન્કાર કરતા કહે છે કે, આત્મા નિશુલ છે.

હવે પ્રથમ તો આપણે દૈત્યવાદીઓના મતની આલોચના કરીનું-અથવા આત્મા અને તેની કાર્ત્તવિ રિચિતિચિતિ વિષે તેમનો કેવો મત છે તે કુ તમારી આગળ સંક્ષેપમાં જણાવવાનો પ્રથમ પ્રયાસ કરીશ તે પછી જદૈતવાદનું ખંડન કરનાર મતનું જ્ઞાન કરીશ, અને છેક છેલ્લે જદૈતવાદદ્વારા એ ઉભવ મતો વચ્ચે સામજીક ઉપવન કરવાનો યાત્રે મેળ મેલાલી જતાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

હવે દૈત્યવાદીઓની દલીલ એવી છે કે, માનવઆત્મા મન

અને શરીરથી ભિન્ન હોવાને લીધે, અને આમજ તથા પ્રાણતત્ત્વોના સયોગીકરણથી તે બનેલો નદિ હોવાને લીધે અમર હોવો જોઈએ કારણ કે મૃત્યુ શબ્દથી આપણે શુ સમજીએ છીએ ? મૂળતત્ત્વોમાં વિમર્જન પામવાની ક્રિયાનેજ આપણે મૃત્યુનરીકે ઓળખીએ છીએ એવી વિસર્જનક્રિયા સયોગીકરણથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોમાં માત્ર એ કે ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન તત્ત્વોના સયોજનથી પેદા થયેલી વસ્તુઓના સંબંધમાજ સહવે છે જે પદાર્થ સયોજનના પરિણામ રૂપ નથી, તેણે વિસ્તરણ ક્રિયા વિમર્જન શક્યજ નથી, અને તેથી તેને માટે મૃત્યુ કે નાશ જેવું પણ કંઈપિ હોતું નથી એ પદાર્થ અમર જ એની હવાતી સનાતન હોઈ તે એક અસુષ્ટ પદાર્થ છે પ્રત્યેક સુષ્ટ પદાર્થ માત્ર સયોગીકરણનુંજ પરિણામ છે, સુષ્ટ પદાર્થની ઉત્પત્તિશૂન્યમાથી ચલી કોઈએ દેદાપિ જોઈ કે સાબળી નથી તેથી સૃષ્ટિ અથવા સર્જન શબ્દથી આપણે એટલુંજ સમજવાનું છે કે, પરાપૂર્વથી અસ્તિત્વ ધરાવના કોઈ એ કે અધિક મૂળતત્ત્વોના સયોગથી ઉત્પન્ન થયેલું વૃત્તન રૂપ, અત મનુષ્યનો આત્મા કોઈ વસ્તુના સયોગનું પરિણામ નદિ હોવાને લીધે તે શાશ્વતકાળથી હવાતી ભોગવતો આવ્યો હોવો જોઈએ, અને શાશ્વત કાળ હવાતી ભોગવતો રહેવો જોઈએ આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે, મનુષ્યના શરીરનું પતન થયા બાદ પણ જીવાત્માનું અસ્તિત્વ કાયમ રહે છે આ સંબંધમાં વેદાંતીઓનો અભિપ્રાય આ પ્રમાણે છે - મનુષ્યનો દેહ જ્યારે પડે છે, ત્યારે જ્ઞાતેદ્રિયોનો મનમા, મનનો પ્રાણમા અને પ્રાણનો જીવાત્મામાં લય થાય છે, અને પછી તે માન વાત્મા સૂક્ષ્મ અથવા માનસ કે નિગદેહરૂપી રૂઝ પરિધાન કરી બહાર નીકળે છે એ સૂક્ષ્મશરીર મા નિગદેહમાં મનુષ્યના નર્વ સંસ્કારોનો સમાવેશ થયેલો હોય છે હવે, આ સંસ્કારો શી વસ્તુ છે તે જાણવાનું તમને મન હશે તો સમજી લ્યો કે, આ મન એક સરોવર જેવું છે અને આપણો પ્રત્યેક વિચાર એ મનરૂપી સરો વરના જળમાં ઉઠતા મોઝરનરૂપ છે એક સરોવરની અંદર જેમ મોઝા ઉઠે છે, ઉચે ઉઠે છે તે પાણીમાં જાય છે, તેમ આપણા મનની અંદર પણ વિચારના મોઝા અ યાદત ઉઠ્યા કરે છે અને ઉઠીને પાણી શમ્યા કરે છે પરંતુ એ મોઝા હમેશને માટે અદૃશ્ય થઈ જતા નથી ક્રમે ક્રમે એ સૂક્ષ્મ ને સૂક્ષ્મ બનતા જાય છે એ ખરૂં, પણ તેમનું અસ્તિત્વ કાયમને માટે લોપાઈ નથીજતું જ્યારે પણ જરૂર પડે ત્યારે તે પુન ઉઠીવાને માટે તૈયારજ હોય છે આ સૂક્ષ્મતર રૂપમાં છુપા રહેના કેવલાક વિચારોને મોઝા રૂપે ફરીને માનસસરની સપાળી ઉપર આણવા તેનું જ નામ સ્મૃતિ સ્મૃતિ અગર યાદદાસ્ત એટલે પુર્વસંચિત વિચારોના મોઝા, એ સિવાય

બીજી કંઈ નહિ એ રીતે ત્યારે આપણે જેને વાત વિચારી હોય છે અને જે જે કાર્ય કર્યું હોય છે તે બધાની ઝાપ મનના ખાનામાં સુખમાને સંપાદિત રહે છે, અને આજુસ મરી નામ છે ત્યારે પણ એ સચિત છાપો થાને સરકારે તેના મનમાં મોલુદ રહે છે અને ત્યાં રહ્યા રહ્યા તે લિગેટ હિંમર ખેતાનો પ્રભાવ પાડે છે અર્થાત કે દેહના પતન પછી આત્મા ચેતાના લિગેટ અને સરકારેલી વસ્ત્રોમાં વકાઈ બહાર નીકરે છે, અને એ વિવિધ સરકારોશી વિવિધ શક્તિઓના સામટા ફળથી તેની બાહ્ય ગતિ નિર્માણ થાય છે આમારા દ્વિદુઓના મત પ્રમાણે તો આત્માની વિવિધ મતિ થાય છે, અને તે નીચે પ્રમાણે -

જેઓ આત્મત મર્મિષ્ટ હોય છે તેઓ મૃત્યુ બાદ સર્વશક્તિઓ તુ અનુસરણ કરતા કરતા સુધ્ધોકમા પહોંચે છે, પછી સુધ્ધ લોકમાથી તેઓ અદ્વલોકમા અને અદ્વલોકમાથી વિદ્યુત્ત્વલોકમા પ્રવેશે છે અહીં વિદ્યુત્ત્વલોકમા તેમને એક બીજા મુક્તાત્માને મેળાપ થાય છે અને તે આ નવીન આગતુક જીવાત્માઓને સર્વોચ્ચ અદ્વલોકમા લઇ જાય છે એ અદ્વલોકમા પહોંચતા જીવાત્માને સર્વજ્ઞતા તથા સર્વશક્તિમતાની પ્રાપ્તિ થાય છે, થાને તેમની શક્તિ અને તેમનું જ્ઞાન સમક્ષમ પ્રવિરમમાન થાય છે દૈતવાદીઓના મત મુજબ તે પછી જીવાત્માઓ તુ અતન કાળે મારે ત્યાજ વસવાતુ થાય છે, અને અદ્વૈતવાદીઓના મત પ્રમાણે કે પાતે તેઓ અદ્વલોકમા અહીં જઈ એકતન પ્રાપ્ત કરે છ હમે બીજી ગતિની વાત જેઓ સકામ વ્યવધી શુભ કૃત્યો આચરે છે, તેઓનું મૃત્યુબાદ અદ્વલોકમા મમન થાય છે આ અદ્વલોકમા વિવિધ જ્ઞાતના સ્વર્ગો છે ત્યાં પહોંચતા તેઓ દેવગ્રામોના સુદ્ધમશરીરો ધારણ કરે છે એટલ કે દેવતાઓ થકને સ્વર્ગલોકોમાં રહે છે અને દીપકાળપય ત સ્વર્ગીય સુખોપભોગોનો લાભો લે છે, પણ એ સ્વર્ગીય સુખભોગને અને તેમનું પૂવસચિત કર્મફળ ફરીને તેમનાપર મદાઇ કરે છે અને તેમને નીચે મૃત્યુલોકમાં ધરાડી પાડે છે સ્વર્ગમાથી પતન થતા તેઓ વધુયાક, મેધલોક મૃત્યુત્તિ લોકોમાથી પસાર થતા થના વરસ દના મિદુરમે પૃથ્વીપર પડે છે એ પ્રમાણે મિદુરમા પૃથ્વી પર પડ્યા પછી તેઓ કોઇ ધાન્યનો આસાર લે છે એ ધાન્ય પછી કોઈ મનુષ્યના આધામા આવે છે અને તેના પીરદાર તેમને નવીન દેહ ધારણ કરવાનું જૂતદન્ય પ્રાપ્ત થાય છે તમે જીવત્માની નીજી ગતિ વિશે એમ છે કે, જેઓ આત્મત દુષ્ટ અને પાપાયાની યો હોય છે તેઓ અરજુબાદ જૂત કે પિશાચ યોનિને પ્રાપ્ત થઈ પૃથ્વી અને અદ્વલોકની વચ્ચેના કોઇ સ્થાનમાં રહે છે એમાના કેટલાક માનવી જાવને ખીણકાંથી નીવડે છે અને કેટલાક મનુષ્ય-

જન પ્રત્યે મૈત્રીભાવ પણ રાખે છે. આ પિશાચયોનિમા યથાકાળ રહ્યા બાદ તેઓ ફરીને પાછા પશુયોનિમા પૃથ્વીપર અવતરે છે. આ પશુયોનિમાયા કાળે કરીને તેઓ પાછા મનુષ્યયોનિને પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાં તેમને મુક્તાવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા માટે યત્ન કરવાની તક વળી પાછી મળે છે.

આ ઉપરથી તમને સમજાય હશે કે, જે જીવો મુક્તિની નીસરણીની લગભગ ટોચે આવી પહોંચે છે, અને જેમનો અદર અપવિત્રતાનો અન્યંત અદ્ય અંશ બાકી રહે છે, તે જીવો મૂર્ધ-કિરણોવાટે જ્ઞાતલોકમા પ્રાપ્ત થાય છે, જેઓ મધ્યમ ક્ષાતિના હોય સ્વર્ગની કામના સાથે સત્કાર્યો કરનારા હોય છે, તેઓ અદ્રલોકને પ્રાપ્ત થઈ ત્યાંના એકાદ સ્વર્ગમા દેવરૂપે રહે છે; પણ મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટે તો તેમને ત્યાંથી પુનઃ પૃથ્વીપર મનુષ્ય થઈ અવતરવું પડે છે; અને જે જીવો છેકજ ફુલ અને દુરાચારી હોય છે તેમને જૂતપિશાચ ઇત્યાદિ અધમ દશાને પ્રાપ્ત થઈ તેમાંથી કાલાવધિએ પશુયોનિમા અને તેમાંથી પુનઃ મુક્તિમાટે પ્રયત્ન કરવા સાર મનુષ્યયોનિમા જન્મવું પડે છે. આ પૃથ્વીને કર્મજૂમિ કહેવામાં આવે છે. સારા કે નરસા કર્મ આ જૂમિપરજ જીવાત્માથી થઈ શકે છે. સ્વર્ગની કામનામહિત સત્કાર્યો કરી મનુષ્ય સ્વર્ગજૂમિને પ્રાપ્ત થઈ દેવતા બને છે ખરો; પણ તે દેવ અવસ્થામા તેનાથી કાંઈ જાતના નૂતન કર્મ થઈ શકતા નથી. એટલે કે દેવ અવસ્થામા નવા શુભ કે અશુભ કર્મોથી તે અલિપ્ત રહી પૃથ્વીપર કરેલા તેના શુભ કર્મોનું ફળ માત્ર તે સ્વર્ગમા રહ્યો રહ્યો ભોગવે છે. પછી જ્યારે એ શુભ કર્મોનું પ્રુપ્ત પરવારે છે, ત્યારે પછી પૃથ્વી-પરના એના અશુભ કર્મનું સંચિત ફળ તેનાપર હુમસો કરે છે અને તેને સ્વર્ગમાંથી નાંચે પૃથ્વીપર ધસડી પાડે છે. એજ રીતે જેઓ દુષ્કૃત્યથી જૂત કે પિશાચ બને છે તેમને પણ નૂતન કર્મોથી હેપાયા વગર તે અધમ યોનિમા રહેવું પડે છે અને ત્યાં રહ્યા રહ્યા પૃથ્વીપરના પોતાના દુષ્કૃત્યોના માહા ફળ યથાસમય ભોગવવા પડે છે, અને એ માહા ફળની પીડા પૂરી થતા તેઓ પશુયોનિમા ઘોડાક વખત રહે છે. ત્યાં પણ નવા કર્મો તેમને સાધક કે બાધક નીચકતા નથી. એ પશુજન્મ ખલાસ થયા બાદ તેમનું પુનઃ મનુષ્યદેહમા આવાગમન થાય છે-અર્થાત્ કે શુભાશુભ કર્મને પરિણામે પ્રાપ્ત થતી પારિતોષિક કે દંડની દશા નવીન કર્મો કરવાની શક્તિરહિત છે; એ તો માત્ર સુખબોજ માણુવાની કે દુઃખબોજ ભોગવવાનીજ દશાઓ છે. હવે આ પૃથ્વીપરનું કાંઈ એકાદ કર્મ અસાધારણ સાર કે અસાધારણ ખરાબ હોય, તો તેનું ફળ તેને આ પૃથ્વીપરજ દુરત આવી મળે છે.

ઉદાદ-જીવગરે, મોઢી ચમ્પે પેનાનુ આપુ જીવન દુકનો-
મા વ્યતીત કર્મ દોષ છતાં તેને હાથે એકાદ નાકાર્ય મોઢ વાર
નીપજો તો તેના તે સમાધાનુ ફળ તરફ જ પ્રકસિત થયેલું બાલુમો,
પણ તે સત્કાર્યનુ પુણ્ય પરવારતાજ તેના દુષ્ટત્વોનુ ફળ પણ
તન્ત દેખાવા માગ્મે જે લોકો અનુક અનુક નારા અને મોટા
પુણ્યના કામો કરે છે, પણ જેના જીવનનુ નામાન્વ વલણ લેછએ
તેનુ બગાળ નહીં હોત, તેઓ દેવતાપદને પ્રાપ્ત થાય છે, અને
દેવશરીરમા અમુક મુદન-હી દેવતાઓના ચિત્તાસવૈભવ અને અધિ-
કારો ભોગવે છે, છતાં તેમને ફળ મનુષ્ય થઈને અવન-નુ પડે
છે, કેમકે દેવતાજ નુખ ભોગવતા ભોગવતા તેમના સત્કાર્યોનુ પુણ્ય
બળ મમાત્ર થાય છે એટલે તેમના જુના પાપોના ફળોના પ્રભાવ
પડવા માટે છે એ રાતે અનાધારણ પાપવાળા માણસોને જૂન
અને અન્ય પિતાચ્ચોનિમા પટી અસુખ્ય થાનનાઓ ભોગવરી પડે
છે, પણ તે પાપકર્મોની અસર પૂરી થતા જે કઈ અસ્પ સત્કાર્ય-
નુ ફળ તેમની સગાથે આપ્તુ દોષ છે તેના બળે તેમને પુન
મનુષ્યાવતાન પ્રાપ્ત થાય છે. જહલોક કે જેમાથી પતન કે પુનગ-
વર્તનનો સજવ નથી તેના માર્ગને દેવધાન એટલે કે દેવ દેવના
ઈશ્વર અત્યેનો માર્ગ કહેવામા આવે છે, અને મ્વર્ગ તરફના માર્ગને
પિનુધાન એટલે કે પિનુઓને પ્રાપ્ત થવાનો માર્ગ કહેવામા આવે છે

તેથી વેદાન દિવ્યુશીના મન પ્રમાણે તો મનુષ્યાવતાન એજ
જગતમા ઉત્તમોત્તમ અવતાન છે અને આ પૃથ્વી અવતા કર્મભૂમિ
એજ એની અદઃ આવેણ સર્વોત્તમ મ્થાન છે કાણકે આ ભૂમિ-
માજ તેને સપૂર્ણવસ્થા અથવા મુક્તિને પામવાની મોટામા મોટી
અને ઉત્તમમા ઉત્તમ તક પ્રાપ્ત થાય છે દિવ્યુશીને કે દેવતાઓ-
ગમે તે નામથી ઓળખાના દોષ તેના દિવ્ય દેહધારીઓને પણ સપૂર્ણ
અથવા મુક્ત થવા દાજે તો મનુષ્યદેહ ધાણુ કર્ષેજ દુટકો છે.
આ મનુષ્યાવતાનન સર્વ અવત ગમા શ્રેષ્ઠ છે, એની અદઃજ મુક્તિ
પ્રાપ્તિની સર્વોત્તમ તક રહેલી છે

હવે આપણે કિપયા મનના એટલે કે હૃતવાદના વિરોધી મતની
આલોચના કરીશુ અત્યારમુવી તમારી આગળ જે આત્માની મે
વાતો કરી છે તે આત્માના અસ્તિત્વનો બૌદ્ધલોકો સારવ દંડકાર
કરે છે બૌદ્ધો સકા ઉદાવે છે કે 'આ શરીર અને મનની પૂજા
આત્મા નામનો પદાર્થ રહેલો છે એવુ માનવાની જરૂર જ રી છે'
આત્માનુ અગ્નિત્વ સ્વીકાર્યો વગ ય આપણી વિન્યાન્મકળને
આગળ કા ન લગાવીએ ? આકાસ અને મનની બનેલી આ ઘટના
ઉપનાન આત્મા નામની ત્રીજી વસ્તુનો સ્વીકાર ક-વાની આ-સ્થમ્તાન
પ્થા છે ? આ શરીર અને મનરૂપી યત્ર સ્વત સિદ્ધ માનવાથીજ

શુ અ સર્વ રાખ્યો હોય તો શકે તેમ નથી ? તો પછી આ આત્માથી ત્રીજી કલ્પનાનું પ્રયોજન શુ છે ? આ દીનીનોમા વસ્તુ તો ખુબ છે જેટલે સુધી બાહ્ય શોધ પડેલી છે તેટલે સુધી તે આપણને લાગે છે કે આ શરીર અને મનોચત્રનો ખુલાસો એવું મેળેજ મળી રહે છે નિદાન આપણામાના ધણા જણ તે રીતે માને છે, એમા તો શક નહિ તો પછી શરીર અને મન ઉપરાંત આત્મા નામની ત્રીજી ચીજને અને તે પણ શરીર અને મનના આશ્રયસ્થાનતરીકે માનવાની શી જરૂર છે ? આ ઉવનનું રુદરથ સમજાવવા માટે એકલા શરીર અને મનજ નસ છે શરીર એટલે નિરતર પરિવર્તનથી ન જડ પ્રવાહ અને મન એટલે નિગતર બદલાતો ચૈતન્ય અથવા વિચારનો પ્રવાહ ત્યારે મનને વચ્ચે દેખીતું ઐક્ય કાણુ નીપજાવે છે અને એવું ઐક્ય શાથી જણાય છે ? તો કહીશુ કે, વસ્તુત તો આ ઐક્યનું અસ્તિત્વજ નથી આ વાત ખરાબર સમજના માટે સજાગતી મશાનનો દાખલો લ્યો એક સજાગતી મશાન લઇને તમે જો તમારી આગળ ચકર ચકર જોરથી ફેરવશો તો મશાનના એક ભડકાને સ્થાને તમને તમારી આગળ અગ્નિનું એક વર્તુલ ફરતું હોય એમ જણાશે પણ ખરી રીતે તો કાઈજ વર્તુલ પદાર્થ મોજીદ નથી માત્ર મશાનના સતત ચકર ચકર ધૂમવાને પરિણામે અગ્નિના એ વર્તુલનો ભાસ ઉત્પન્ન થયેલો છે, એવાન તમે સારી પઠે જણતા હો છો તેથી વર્તુલના ખરા અસ્તિત્વ વિશે કાંઈ તમને પૂછે, તો તમે તગતજ નકારમા જવાબ દેશો અને કહેશો કે, વર્તુલનો ભાસ મિથ્યા છે તેનીજ રીતે આપણા આ ઉવનમા જે ઐક્ય જણાય છે તે પણ ખર નથી એ તો જડ દ્રવ્યનો સમૂહ સતત વેગથી નીચે ધસી રહ્યો છે એટલુંજ એ જડ સમુદાયને મરજી હોય તો બન એમતરીકે ઓળખો, પણ તે સવાય શરીરમા વાસ્તવિક કાંઈ ઐક્ય કે એમત્વ છેજ નહિ મન વિષે પણ એવોજ પ્રકાર સમજવાનો છે ફરક વિચાર ખીજા વિચાર કગતા નિગળો હોય છે, છતાં મશાનની માફક આ જોરથી આગળ વહેતો વિચારસ્ત્રોત એ ભ્રમાત્મક ઐક્યનો ભામ કરાવે છે દેખીતા ઐક્યનો આ સહેલા સટ ને મમજી શકાય તેવા ખુલાસો છે તેથી આત્મા જેવા ત્રીજા પદાર્થના અસ્તિત્વની કલ્પનાની જરૂર જરા પણ રહેતી નથી સૃષ્ટિચમત્કારમા અત્યારે જે કંઈ દેખાય છે તે આ જાસોત અને વિચારસ્ત્રોત યાને જડ જ્ઞાનના અને વિચારના વેગવતા પ્રવાહતિમય બીજનું કંઈજ નથી કેવળ એમનુંજ અસ્તિત્વ છે, એમની પાછળ ત્રીજા મ્શાને ઝાઝવવાની જરૂર નથી બૌદ્ધોની આ વિચારસરણીનેજ આધુનિક કાળના અમુક અમુક સપ્રદાયોએ ઊપાડી વીધી છે અને છતાં તે બધા દાવો

કરે છે કે, એ શોધ નહીં હોય તેમની ચેતાની છે ધણાખરા બોદ દર્શનશાસ્ત્રોના પ્રધાન સ્વ એજ છે કે, આ જીવનરસમયના ઉકેલ માટે આ દૃશ્યમાન જગતજ પૂરતું છે, એની પાછળ કંઈ છે કે નહિ તેની શોધ કરવાની કશી જરૂર નથી. આ દિવ્યબ્રહ્મ જગતજ ને કાંઈ છે તે છે એના આધારરૂપ કંઈ છે એવી કલ્પના કરવાનીજ જરૂર ક્યા છે ? ને છે તે બધું મુલ્યસમુચ્ચય એટલે કે મુલોના જથ્થારૂપ છે હવે, એ મુલ્યસમુચ્ચય કયાનો આશ્રય લઇ રહ્યો છે એવી કલ્પના કરી એવો આનુમાનિક પદાર્થ શોધી કાઢવાની જરૂરજ શી છે ? કારણ કે પદાર્થના અસ્તિત્વનો ખ્યાલ મુલ્યરાશિના વેગવાન વિનિમયને પરિણામે ઉત્પન્ન થાય છે, અને નહિ કે એ મુલોની પાછળ કોઇ અપરિવર્તનશીલ પદાર્થ રહ્યો છે તેથી. આપણે જોઈએ છીએ કે, આમાની કેટલીક વસ્તુઓ કેટલી બધી સચોટ છે અને મનુષ્યજાતિના સાધારણ અનુભવને તે કેવી બધેએસતી આવે છે વસ્તુતઃ તો દશનાખમા પણ એક જણને આ દૃશ્યજગત સિવાય બીજી વસ્તુની કલ્પના સરખી આવતી હશે કે કેમ તેની શકા છે. જગતના અધિકાંશ લોકોને મન તો પ્રકૃતિ એટલે નિત્ય બદલાતો, ચક્રર ભરર ફરતો, જોડાતો અને એકનિત થતો પરિવર્તનનો ઢગલો એટલે કે જગતના ધણાજ મોટા ભાગના લોકો પ્રકૃતિને નિત્ય પરિવર્તનશીલ પદાર્થ માને છે, પણ એ કેળીતી પરિવર્તનશીલતાની પાછળ ને રિશ્વર સમુદ્ર રહેતો છે તેની જાણી આપણામાના ભાગ્યેજ કોઈને થઈ હોય છે આપણે માટે તો આ જગત નિરતર મોજાવી બરેલું એક દૃશ્યમાત્ર રહે છે, આપણને તો તે ઉછળતા ઉભરાતા ને અકળાતા મોજાના સમુદ્રરૂપેજ લાગે છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી હોય તો એ બાબતમા આપણને જે મતો પ્રાપ્ત થાય છે એક તો એવો કે, આ શરીર અને મનની પાછળ એક અપરિવર્તનશીલ અને અવિચળ પદાર્થ રહેલો છે; અને બીજો એવો કે, આ જગતમા અવિચળતા કે અપરિવર્તનશીલતા જેવી કોઈ બીજી નથી બધું જ પરિવર્તનશીલ અને ચલણ છે અને પરિવર્તન સિવાય જગતમા બીજું કંઈજ નથી અદૃશ્યવાદ આ બે મત વચ્ચે રહેલા બેદનું નિરાકરણ કરી તેમનો મેજ કેવી રીતે પાડે છે ? તે આપણે જોઈએ.

અદૃશ્યવાદ જણાવે છે કે “જગતની પાછળ કોઈએક અપરિવર્તનશીલ અચળ આધાર રહ્યો છે—”એવું શોધી કાઢવામા દૈતવાદ સાચો છે કેમકે કોઈ અપરિવર્તનશીલ તત્ત્વ હોય તો વગર પરિવર્તનની કલ્પનાજ આપણને આવી શકે નહિ કોઈ પરિવર્તનશીલ પદાર્થની પરિવર્તનતાના પ્રમાણનો ખરો ખ્યાલ આપણને ત્યારેજ આવી શકે કે જ્યારે તેના કરતા કોઈ અદૃશ્ય પરિવર્તનશીલ પદાર્થ આપણા જોવા-જાણવામા આવે, અને એ અદૃશ્ય પરિવર્તનશીલ

પદાર્થ પશુ ખીજ અન્ય અ પતંગ પરિવર્તનશીલ પદાર્થની તુલનામાં વધારે પરિવર્તનશીલ હાસવો જોઈએ અને તે વળી ખીજ તેથી પણ ઓછા પરિવર્તનશીલ પદાર્થની તુલનામાં વધારે પરિવર્તનશીલ હાસવો જોઈએ-એ ક્રીડા આગળ ને આગળ વિચાર કરતા છેવટે આપણને એના કોઈ પદાર્થના અસ્તિત્વનો અગીકાર કર્યા વગર ચાનત નથી કે જે પદાર્થ બિતંત્ર પરિવર્તિત ન થતા નિત્ય એકરૂપે રિથ રહેનારો હોય આ જગતપ્રપચ પશુ એક વાર અવસ્થા અનાવિષ્કૃત સ્થિતિમાં જે વિરોધી શક્તિઓના મમતોત્પન્ન થાત અને રિથ હોવો જોઈએ તે વેળા કોઈ શક્તિનો પ્રભાવ તેના પર પડતો હોવો ન જોઈએ યાને કોઈ શક્તિનું અસ્તિત્વ જ ન હોવું જોઈએ કારણ કે શક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ સારેજ થાય છે કે જ્યારે સમતોતપણામાં વધારા થાય છે અથવા તો મમતોતપણામાં મમ ખતેન ઉત્પન્ન થાય છે આ જગત અત્યારે એ પોતાનું શુભાયનું મમતોતપણું જ પ્રાપ્ત કરનારે વૈગપૂર્વક ધસી રહ્યું છે કોઈ પણ વસ્તુનું આપણને ઓક્ષ્ણ જ્ઞાન હોય તો તે આનું જ તેથી દૈતવાદીઓ જે દાવો કરે છે કે કોઈ અપરિવર્તનશીલ અથવા અવિકારી અવિચળ પદાર્થનું અસ્તિત્વ અનશ્વ છે, તે ઠીકજ કરે છે એ માન્યતામાં તેઓ સાવ સાચા છે પરંતુ એ અવિકારી અવિચળ પદાર્થ શરીર અને મનથી કેવળ પદ અને પૃથક્ છે, એમ માનવામાં તેઓ ભીત લગ્યા કે તેમનું એ પૃથક્કરણ સાવ ખોટું છે હવે બૌદ્ધધર્મીઓ જે કહે છે કે જગતસમસ્ત પરિવર્તન અથવા વિકાગનો સમૂહ છે તે પણ સાચું છે, કારણ કે જ્યાંસુધી આપણે જગતથી પોતાની જાતને નિગળ સમજીએ છીએ યાને જ્યાંનગી આધા હિલા રહી આપણી આગળ આપણાથી બિન્ન વસ્તુને જોઈએ છીએ, અને જ્યાંનગી દ્રષ્ટ અને દશ્યનો ભેદ યાને દૈતભાવ આપણામાં મોલુદ રહે છે ત્યાંનગી જગત નિત્ય પરિવર્તનશીલ દ્વિવા વિકાગી ભારવા કરવાનું, એ પણ નિર્વિવાદ છે પરંતુ ખરી વાત તો એ છે કે, જગત પરિવર્તનશીલ એટલે કે વિકારી અથવા અપરિવર્તનશીલ એટલે કે અવિકારી બન્ને પ્રકારનું છે આત્મા મન અને શરીર, એ ત્રણ પૃથક્ વસ્તુ નથી પણ એકજ છે એ ત્રિપટીનું બનેલું આ ઘટય ન વસ્તુત એકજ છે એકની એકજ ચીજ કોઈ વાગ શરીરરૂપે, કોઈ વાગ મનરૂપે અથવા કોઈ વાર વર્ગ શરીર-મનથી પણ આત્મારૂપે હાસે છે, એના વખતે અત્રણેનો ભામ મ્હાપિ નથી ચતો કારણ કે જે આપ્તમ શરીરને નિત્ય જ્યાં રહે છે તે મનને જોઈ શકતો નથી, જે મનને નિદાને છે તેને આત્માનો ખૂન આવતો નથી અને જે આત્માનેજ જુએ છે તેને આગળથી શરીર અને મન ઉભયો હાસ મ્યાનો થાય નહીં થક જાય છે જેમ એકવી ગતિને જોયા કરનારને સપ્ત રિથરહા

જણાતો નથી, અને કેવળ સિદ્ધાંતને જોવા કરતાંજે મનિને ભાવ જણાતો નથી, તેમ આ તો સર્પ જન્મ-ધારની વાત થઈ જે મહુ સને દોરવામાં સાપનો જમ થાય છે, તેને માટે ખગ દો ડાની દયાતિ નષ્ટ થઈ જઈ કાલ્પનિક સાપનો દયાતા હોય થાય છે, અને જ્યારે તેનો એ બમ દુઃ થાય છે ત્યારે તેના કાલ્પનિક સાપનો દયાતા નષ્ટ થઈ તેને સ્થાને અસન દોરડાની નયની પ્રવીન થાય છે પછી તેને સાપનો જમ રહેતો નથી પણ અસન દોરડું જ દેખાયા કરે, તેમ આત્માની એક વાર પ્રતીતિ થતાં સદીર અને મનને ખ્યાલ રહી શકતોજ નથી, સર્વત્ર આત્માજ દેખાયા કરે છે

આ ઉપરથી જણાશે કે વાર્તાવિક અસ્તિત્વ એકજ હોઈ તે એકજ અનેકરૂપે પ્રતીત થાય છે એ એકમાત્ર અસ્તિત્વને પછી આત્મા કહો, પદાર્થ કહો કે ગમે તે કહો-પણ તે એકનતુ ને એકનાતુજ અસ્તિત્વ છે અદ્વૈતવદની પરિભાષામાં એ એકને જાણ નામે એ જાણવામાં આવે છે, અને એ જાણના નામરૂપની ઉપાધિ થા અનેકરૂપે બાસમાન થાય જ મદાસાગરના મોજ તન્ક લુએ, ખરી ગતે તો એકે મોજ મદાસાગરમાં લિન્ટ નથી, છતાં એ મોજ મદાસાગરમાં જૂદા કેમ દેખાય છે અને એ દેખીતી જૂદાઈ નો ખ્યાલ ઉત્પન્ન કરનાર કયા વસ્તુ છે? તો કે નામ આ રૂપ મોજનુ રૂપ અને આપણે પોતે ને અપેનુ 'મોજ' એવું નામ-એ બેજ મદાસાગર અને મોજના વચ્ચે જૂદાઈનો ખ્યાલ ઉત્પન્ન કરે છે મોજનુ નામરૂપ નષ્ટ થતાજ તે મદાસાગર તેનો તે બાસે છે, અને નામરૂપના નાશની સાથે મદાસાગરનુજ અસ્તિત્વ બાકી રહે છે સાગર અને મોજ વચ્ચે સાની અને કારમનો જૂદાઈ કેના થી પાડી શકાય તેમ છે? કાદથી નહિ તેવી રીતે આ સમય વિશ્વ પણ એકરૂપ છે, એનું અસ્તિત્વ એકમય છે, એની અદર જણાતો બેદ અને અનેકત્વનો આભાસ નામરૂપે પેદા કરેલો છે. પાણીના લક્ષાવધિ પિંડ અથવા થડા ઉપર સૂર્ય પોતાનો પ્રકાશ નાખે છે, ત્યારે તે ઝાંટક જળપિંડ નાથવા થડાની અદર સૂર્યનું સપૂર્ણ પ્રતિબિંબ ઝળદળા નહે છે એ લક્ષાવધિ જળપિંડો જણે પક્ષાવધિ સૂર્યે ન હોય એવો ભામ કરાવે છે, તેમ-આબેદન તેમજ તે એકમ અદ્વિતીયમ સત્તા કહેના જાણ, નામરૂપના વિરિધ પિંડોમાં પ્રતિબિંબિત થઈ વિવિધરૂપે બાસે છે, પરંતુ વાર્તાવિક રીતે તો તે એકજ છે હુ અને તું જેવા વાર્તાવિક બેદ છેજ નહિ જે હ તે એકજરૂપ છે બધુજ સાદ તો 'હુ'મય છે, અગર બધુજ 'તું'મય છે આ દેખીતો દ્વૈતભાવ મેવજ મિથ્યા છે, અને એ મિથ્યા દ્વૈતજાવને લીધેજ આપણને જગત આત્મારે આવું અનેકમય બાસે છે અનુધ્યના અતરમાં જ્યારે વિવેકદીપ પ્રગટે

છે અને દૈતને દેકાણે તેને મર્ત્ય અદૈતની ઝાળી થાય છે, ત્યારે તેને ખરી વાત મમળાય છે કે તે પોતેજ ખુદ આ અન્નાડરૂપ છે, પોતેજ વિશ્વ છે, 'અત્યા નુ જણાતુ આ પર્નિર્તનશીલ જગત તે હુ પોતેજ છુ, અને વળી નિવિકાગે, નિર્ચુલ્ય, શાશ્વત, સપૂર્ણ' અને શાશ્વત આનંદમય બ્રહ્મસ્વરૂપ પણ હુ પોતે છુ'

મતનબંધે, બ્રહ્માડભરમા નિત્યશુદ્ધ, નિત્યપૂર્ણ, અવિકાગી અને અપરિવર્તિત આત્મનુજ એકમાત્ર અસ્તિત્વ છે, તેના સ્વરૂપમા કદાપિ કોઈ જાતનો વિચાર થયો નથી, અને આ જગતમા જન્માતા વિકાર યા બેદલાવ માત્ર તે એકમ અદ્વિતીયમ આત્મામાજ નામરૂપને લીધે પ્રતીત થાય છે—એટલે કે, આભાસરૂપે દેખાય છે નામ અને રૂપેજ એના પર આ બધા સ્વપ્નચિત્રો ગીતર્યા છે આકૃતિ અથવા રૂપજ મોજાને મમુદ્રથી જુદુ પાડે છે ધારો કે, મોજુ શાત ઘર્ષ સમાધ ગયુ, તો પછી આકૃતિનુ અસ્તિત્વ રહેશે કે ? ના તેનો જિનકુન ભોપ થઈ જશે—અર્થાત્ મોજનુ અસ્તિત્વ સપૂર્ણરૂપે સાગરના અસ્તિત્વ ઉપર આધાર રાખે છે, પણ સાગરનુ અસ્તિત્વ મોજના અસ્તિત્વ ઉપર જરાયે આધાર રાખતુ નથી જ્યાં- સુધી મોજુ હોય છે, ત્યાંસુધીજ રૂપનુ અસ્તિત્વ હોય છે, અને મોજુ નિરૂત અથવા શાત થતાજ રૂપનો ભોપ થઈ જાય છે, અને એક માત્ર આ રુપજ અસ્તિત્વ રહે છે તેમ આ જગતમા ભાસતુ જિનત્વ પણ નામરૂપનુ પરિણામ છે, અને એ નામરૂપ નષ્ટ થતાજ સાગરના જળની મારફત જગતનુ સર્વ કંઈ એકમ અદ્વિતીયમ યાને બ્રહ્મમય ભાસે છે આ નામરૂપ માયાનુ પરિણામ છે, અથવા આ નામરૂપનેજ માયા નહેવામા આવે છે એ માયાજ ન્યષ્ટિત્વને પેલા કહે છે, એટલે કે એક પદાર્થને બીજાથી નોખો પાડે છે, તથાપિ એ માયાનુ વાસ્તવિક અસ્તિત્વ નથી માયાનુ અસ્તિત્વ છે એમ કહેવાય તેમ પણ નથી મોજનુ અસ્તિત્વ સાગરપર આધાર ગમે છે તેથી મોજનુ વાસ્તવિક અસ્તિત્વ જેમ નથી, તેમ માયા અથવા નામરૂપનુ અસ્તિત્વ પણ અન્ય પદાર્થપર આધાર રાખે છે તેથી તેનુ અસ્તિત્વ પણ વાસ્તવિક કહેવાય નહિ તેમ વળી તે છેક નથી એમ પણ કહેવાય નહિ, મારણ કે એણેજ આ બધા ભેદો ઉત્પન્ન કરેના છે અદૈતવાદીના મન મુજમ આ માયા અથવા અવિદ્યા કિંવા અજ્ઞાન અથવા નામરૂપ અથવા યુરોપીયનો જેને દેશ-કાળ-નિગિતતરીકે એ જાણે છે—તેજ આપણને એક અનત સત્તામા બહુરૂપ જગતસત્તાનો આભામ કરાવે છે બાકી વસ્તુત તો જગત એક જગત સ્વરૂપ છે જ્યાંસુધી મનુષ્ય એ અસ્તિત્વો- મા માન્યા કરે છે, ત્યાંસુધી તે બ્રમવજ છે એમજ માનને, અને એ દૈતભાવનો એનામાથી નાશ થઈ એકજ સર્વભાષી

સત્તામા તેની કદાચિય યાય, હારેજ તેને સત્ય હૃદય લાખુ છે એમ સમજાવે. શુ જડ સૃષ્ટિમા, શુ મનોમય સૃષ્ટિમા કે શુ આધ્યાત્મિક સૃષ્ટિમા, નિત્ય એજ સત્ય આપણી મમતા પૂતાર થઈ હતુ છે? આ તમે, હુ, આ સુખ-અદ અને તાગકાણુ-સવગાજ એકજ જડ અથવા પ્રકૃતિસાગરના જૂદા જૂદા અંગેના નામરૂપમાત્ર છે, એવુ મેં જાણે તમારી આજ્ઞા સમીપ કરી બતાવ્યુ છે. આ જડ રાશિ અથવા પ્રકૃતિ તેના ધાટરૂપમા નિત્ય પરિવર્તનવાળી છે, એ પશુ હુ તમને બતાવી ગયો છુ થોડાક માસ પૂર્વે સમિતિના જે અથુ સૂર્યમા દેવો, તે જાણે કદાચ મનુષ્યની અદર આ પો હોય જે જનતાન્નેય છે આવતી છે વળી તે પશુઓમા ને પગમ દેડે તે ઉદ્દલિજા સૃષ્ટિમા પશુ પ્રવેગે, એ પશુ નબલિન છે કારણકે તે નિત્યપરિવર્તનશીલ છે. યાને રાજા જાત-જાત છે જગતમા જે કઈ છે તે બધુ જ જડ દ્રવ્યનો એક અખંડ અનત સમુદાય હોઈ નામરૂપેજ બિન્નત્વને પામેન છે એ જડદ્રવ્યનુ એક જિદુ સૂર્ય નામે, બીજુ જિદુ ચંદ્ર નામે, ત્રીજુ માથુસ નામે, ચેતુ પશુ નામે, પાંચમુ વન રાતિ નામે જે રીતે એકજ જડ દ્રવ્યના અરેઃ જૂરે જૂરે નામે ઝાળ ખાય. આ બધાજ નામો મિથ્યા હોય ભ્રમજનક છે તેમનુ વાસ્તવિક અસ્તિત્વ છેજ નહિ, કેમકે વાસ્તવિક રીતે તો તે મકાન સતત પરિવર્તનશીન જડ સમૂદયમાત્ર છે હવે બીજી દૃષ્ટિએ જોઈએ તો આ આખુજ જગત એક અખંડિત વિચારનો મહાસાગર છે, જેની અદર આપણે એ અખંડિત વિચારસાગરના જૂદા જૂદા બિદુઓ છીએ અને વ્યષ્ટિ મનતરાંકે ઝાળખાઈએ છીએ તમે એક મન છો, હુ એક મન છુ અને પ્રત્યેક જણ એમ એક એક મનમાત્ર છે અને એવુ એજ જગત મોહાવરણથી મુકા થયેલી શાનદૃષ્ટિએ અને પવિત્ર મને જોતા-અર્થાત્ કે આખો આગળથી મોહાવરણ દૂર થઈ જાય અને મન વિશુદ્ધ મની જાય ત્યારે, એવુ એજ જગત નિત્ય શુદ્ધ, અવિકારી, અખંડ, અવિનાશી, પૂર્ણ પુરુષ તરીકે પ્રતીત યાય છે.

આમ હોય તો પછી દૈતવાદીઓના પરત્રોક્ષવાદની યાને મત્યુ બાદ મનુષ્ય સ્વર્ગમા કે અન્ય અપ લોકમા જાય છે, કિવા પાપાચારીઓ ભૂતપિશાચ વગેરે અધમ દશાને પ્રાપ્ત યાય છે-એ વગેરે વાતની શી દર્યા યાય? એવી સકા જો તેના સમાધાનમા અદૈતવાદી કહે છે કે, કોઈ આવતુ નથી ને જતુયે નથી તમારે જરા આવવાનુ બનેજ શી રીતે? તમે તો અનત છો, તેથી એવુ કયુ સ્થાન હોય કે જ્યાં તમે ન હો અને ત્યાં તમારે જવાનુ હોય? કોઈ એક યાજામા બાળકગાળકીઓની પરીક્ષા લેવાતી હતી

પરીક્ષક મહાશય એ નાના વિદ્યાર્થીઓને કપસ કપસ પ્રશ્ન પૂછીને મુંઝાવતા હતા. એવા અધરા પ્રશ્નોમાં એક આ હતો કે “આ પૃથ્વીનું પતન કેમ નથી થતું વાર ? આ પ્રશ્ન પૂછી વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી ગુરુવાકર્ષણનો નિયમ કે એવુંજ બીજું કંઈ અટપટું ભૌતિક વિજ્ઞાનનું સાચું કઢાવવાનો તેમનો ઈરાદો હતો. પરંતુ ધણું ખરા બાળકો તો તેનો એ પ્રશ્ન મૂળે સમજી શક્યાં નહિ. તેથી તેમણે તેને કંઈ ભળતાજ ઉત્તરો સંભળાવ્યા. પરંતુ એ વિદ્યાર્થીઓમાં એક અજરાકે નાની છોકરી હતી; તેને એ પ્રશ્ન પૂછતાં જવાબમાં તરતજ તેણે તે પરીક્ષક મહાશયને સામે પ્રશ્ન કર્યો કે— “પણ એ પડે તે ક્યા ?” અર્થાત્ કે પરીક્ષકનો એ સવાલજ સાવ અર્થ વગરનો હતો, એવું એ છોકરીએ સામે પ્રશ્ન કરી બતાવી આપ્યું. જગતમાં હિયું નીચું એવું કંઈ વસ્તુતઃ છેજ નહિ. ઉચા નીચાનો ખ્યાલ માત્ર સાપેક્ષ છે આત્માની બાબતમાં પણ તેવોજ પ્રકાર સમજવાનો છે. જન્મમૃત્યુનો સવાલજ આત્માના સંબંધમાં અર્થવગરનો બેહદો છે. કાણુ આવે છે ને કાણુ જાય છે ? તમે ક્યા નથી કે જ્યાં જવાનું હોય ? એવું કયું સ્વર્ગ છે કે જ્યાં તમે અત્યાર પહેલાંના નથી ? માનવ આત્મા સર્વવ્યાપી છે, તેથી તેને જવાનું તે ક્યા બાકી રહ્યું હોય ? એને ન જવાનું પણ ક્યા હોય ? એ તો સર્વત્ર છે, ઘટઘટવ્યાપી છે. તેથી સંપૂર્ણ શુવનમુક્તા પુરોની બાબતમાં તો આ જન્મમરણના છોકરવાદીસરેલા ખોટા ખ્યાલો, અને સ્વર્ગો ને નરકોની બાલિશતા દાખવતી ભાવનાઓ ને મિથ્યા ખ્યાલો એકીવારે હવામાં ઉડીને અદૃશ્ય થઈ જાય છે. જેમની અંદર હજી અવિદ્યા કે અજ્ઞાનનો કિંચિત્ અંશ બાકી રહેલો હોય છે, તેમની બાબતમાં બ્રહ્મલોકમુખીના નાના પ્રકારના દેખાવો દેખાડીને તે ભ્રમ ટળી જાય છે. અજ્ઞાનીઓના સંબંધમાં તે બમો ચાલુજ રહે છે.

આમ છે, તો પછી સ્વર્ગે જવાની, મરવાની ને જન્મવાની વાતમાં આખી દુનિયા વિશ્વાસ રાખે છે તેનું શું કારણ ? તો કે જગત એ તો એક પુસ્તક જેવું છે હું એક પુસ્તક વાચતો હોઉં છું, ત્યારે એક પાન પછી બીજું પાન વંચાયે જાય છે અને ફેરવાતું જાય છે. બીજું વચાઈ રહે છે એટલે તે પણ ફેરવાય છે. એમાં ફેરવાય છે શું, અને આવવા જવાનું થાય છે કેનું ? માફ એટલે કે વાચકનું નહિ, પણ ચોપડીનું. તેમ આ સકળ પ્રકૃતિ પણ આત્માની આગળ એક ચોપડીરૂપ છે. એનું એક પ્રકરણ પછી બીજું પ્રકરણ વચાતું ને ફેરવાતું રહ્યું છે, અને એક પછી એક નૂતન દૃશ્ય નજર આગળ આવતું રહ્યું છે. એક દૃશ્ય ઉદ્દેશ્ય રહેતાં તેને સ્થાને બીજું તાજું ખડું થાય છે, પણ એને વાચનારો ને ફેરવનારો આત્મા તો સદા સર્વદા તેનો તેજ યાને શાશ્વત રહે છે.

મતલબ કે, ફેરફાર થાય છે તે પ્રકૃતિનો અને નદિ કે અનુબંધના આત્માનો એનો ફેરફાર તો ઘણાં થને જ નથી—અર્થાત્ જન્મ અને મૃત્યુ પ્રકૃતિની બદલ છે અને નદિ કે તમારાના બગી બાગના આમ દોઢા છતાં અંતની જીવો જમમા ફેરફાર છે ને આત્મા ને જન્મમરણના વિકાર દેય તેન કંઈ છે બગને વચ્ચે થઈ પૃથ્વીને બદલે સૂર્યને જેમ ફરે માની લેવાની આપણે ભૂલ કરીએ છીએ તેમ—આખેદળ તેમજ જન્મના મરણનું પ્રકૃતિનું નદિ પણ આપણુ થાય છે, એમ યદની લેવાની ભૂલ કરીએ છીએ, પણ એ બધુ જ્ઞાનિતુ પશ્ચિમ છે આગચાલીમા સુમાફરી કરી વખતે જેમ ખેતરો અને ઝાડો દોડના હોવાનો આપણને જમ થાય છે, તેવી રીતનો આ જન્મમરણનો પણ કેવળ જમ છે અનુબંધ જ્યારે અમુક મન સ્થિતિમા દોષ છે, ત્યારે તેનને આ અસ્તિત્વ યને આ સમગ્ર ત્રિષ્ટિ પૃથ્વી, સૂર્ય, ચંદ્ર અને તારાગણ દેખાય છે તેનના જેવી મનસ્થિતિવાળા બીજાં અનુબંધોને પણ તેજુજ દેખાય છે પ-તુ વસ્તુન તો તમારી અને મારી વચ્ચે વિભિન્ન પ્રકૃતિસંપન્ન જોઈ જણાવણી જીવો દમે તેમને આપણે કદાપિ જોઈ શકતા નથી કે તેઓ આપણને પણ જોઈ શક્તા નથી. આપણે માન તેનને જ જોઈ શકીએ છીએ, કે જેઓની માનસિક દશા આપણા નમાન હોય છે, યાને જેઓની સ્થિતિ આપા તમાન ભૂમિકાપર હોય છે મતલબ કે, આપણે એકરૂપ ચિત્તરત્તિમ પન્ન પ્રાણીઓને જ નિહાળી શકીએ છીએ જે વાઘો એન્જ પ્રકારના પનવિશિષ્ટ હોય છે યાને એન્જ પ્રકારના સૂચી નજીક ચલેલા હોય છે, તે વાઘોમાના હુગોઈમાથી સૂ નીચળા માડના બધાજ વાગવા મ કે છે તેવી રીતે અતારે આપણે જે પ્રાણુકેપનથી સન્નિવન્ન થયલા છીએ તેને આપણે માનવકેપન એવું નામ આપી શકીએ દલે, જો એ 'માનવકેપન' ગ્રાહ કાગણથી બદલાઈ જાય તો પછી જગત પર માનવી નામે ખોળ્યો જડે નદિ માનવી નૃષ્ટિ મિશ્રમ્મ અનોપ થઈ જઈ તેને સ્થાને બીજુજ દશ્ય ઉભુ ચલેલ જણાય-પછા તે દશ્ય દેવતાઓ અને દેવજગતનું દોષ કે પ્રેતો અને પ્રેતજગતનું દોષ, પરંતુ એ સધજાજ દશ્યો વસ્તુન તો એકજ જગતના ભિન્ન ભિન્ન ભાવોનાત્ર દમે મતલબ કે, એવું એજ જગત માનવીની ભૂમિકાપરથી જોતા પૃથ્વી, સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા ઇત્યાદિમય જણાય છે, અને એવું એ જગત દાનવી દષ્ટિએ જોતા ન કે યને મળના સ્થાનરૂપે લાભ છે તેમ વળી, એવું એજ જગત સ્વર્ગોમાંથીઓની દષ્ટિને સ્વર્ગરૂપે દેખાય છે જીવનબર જે લોકોએ એરી લાવના સેધ્યા કરી હોય છે કે, મૃત્યુ બાદ અમે સિદ્ધામનપર મિરાજેના પ્રભુની સમીપ જઈશું અને તેની આજ્ઞા ઉભા રહી તેની મુનિ ને

લક્ષિત કર્યો કરીશું, તેમને મૃત્યુ બાદ ખરેખર એવાજ દશ્યનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. આનું આજ જગત તેમને માટે એક એવા વિશાળ સ્વર્ગલોકમાં ફેરવાઈ ગયેલું લાગશે કે જ્યાં આગળ પ્રભુ પોતે એક મુંઢર સિદ્ધામનપર બિરાજતા હોઈ ચિત્રવિચિત્ર અપ્સરાઓ અને ગંધર્વ તથા કિન્નરો પામેા ફરકાવતા હિડાકિડ કરતાં હોય છે—અર્થાત્ કે આ બધી જાનના સ્વર્ગ અને નરકલોકો એ મનુષ્યના મનના બનાવેલા યાને કૃત્રિમ માત્ર છે. જેનું જેવું મન અથવા જેની જેવી ભાવના, તેને તેવું દશ્ય દેખાય છે. આથી અદૈતવાદી કહે છે કે, દૈતવાદી જે કહે છે તે ખરૂ છે, પણ તે એ અર્થમાં કે, તે એના પોતાના મનની રચના છે. ખરી રીતે જોતાં તો આ વિવિધ લોકો દેવા અને પિશાચો, પુનર્જન્મો અને દેહાતરો વગેરે બધુંજ રૂપક છે; માનવી જીવન એ પણ એક રૂપકજ છે જીજ્ઞા બધા રૂપક છે, પણ આ માનવી-જીવન એકલું સાચું છે, એમ માનવામાં મનુષ્યો મોટી ભૂલ કરે છે. સ્વર્ગ, નરક વગેરે રૂપક હોય તો માનવીજીવન સત્ય હોઈ શકેજ નહિ. એ પોતાની રિચિતિ મનુષ્ય સમજે છે તો સારી પેઠે, પણ પોતાની ખરી રિચિતિ કળક કરવાનું યાને પોતે પણ રૂપક છે એમ સ્વીકારવાનું તેને કદાપિ ગમતું નથી; પરંતુ ખરી વાત તો એ છે કે, સદ્વિનુ સમગ્ર દશ્ય રૂપકમાત્ર છે, અને મોઢામાં મોઢું જૂઠાણું તો એ છે કે, આપણે પોતાને ઘરીસ્તરીકે માની બેઠાં છીએ. આપણુ વાસ્તવ અરૂપ શરીર કદી છે નહિ, કદી હતું નહિ અને કદાચ કાળે હોઈ શકશે પણ નહિ. વળી આપણે ફક્ત માનવીજ છીએ એમ માની લેવું એ પણ એક હડહડતું જૂઠાણું છે. જગતનો ઈશ્વર હોય તો તે આપણેજ છીએ. તેથી ઈશ્વરને ભજવામાં આપણે હમેશા આપણા અંતરસ્થ સ્વનેજ યાને આપણા ગુપ્ત આત્માનેજ ભજી રહ્યા છીએ, એ વાત ખરાખર ધ્યાનમાં રાખો. વળી અધમમાં અધમ જૂઠાણું તો એ છે કે, તમે નિત્ય તમારી જાતને કલ્યા અને માન્યા કરો છો કે, તમે એક પાપી અને પામર પ્રાણી છો. ખરો પાપી તો લેજ છે, કે જે સામા આદમીમાં પાપીની ભાવના ધારણુ કરે છે—અર્થાત્ કે જીજ્ઞાને પાપીતરીકે પીછાનનારજ ખરો પાપી છે. ધારો કે આ ઠેકાણે એક બાળક બેઠું છે, અને તેની પામેના મેજપર તમે સોનાની મહોરો ભરેલી એક થેલી મૂકો છો. દરે ધારો કે, એક લૂંટારો કે ચોર આવીને તે મહોરોની થેલી ઉપાડી જાય છે, પણ તે બાળક તેને જરાયે અટકાવતું નથી. કારણ કે તેનું એટલે કે બાળકનું મન સ્થાવ નિર્દોષ છે. એના મનમાં લૂંટાર કે ચોર નથી તેમ બદ્ધાર પણ નથી. તેથી એના મનને પેવો લૂંટાર કે ચોર, લૂંટાર કે ચોરપે ભાસતોજ નથી—અર્થાત્ કે પાપી અને દુષ્ટ લોકોનેજ બદ્ધાર પાપ અને દુષ્ટતા દેખાય

છે, પણ સાધુ અને સદાચારીઓને તેનું જ્ઞાન સરખું થતું નથી માટે અત્યંત પાપીઓને આ જગત નરકરૂપે પ્રતીત થાય છે, આશિષ સારા યાને મધ્યમ કોટિનાને તે સ્વર્ગરૂપ લાગે છે, અને જેઓ પૂર્ણસિદ્ધ થયેના હોય છે તેઓ જગતમા સ્વયં ધ્વિરનો સાક્ષાત્કાર કરે છે એવો સાક્ષાત્કાર થાય છે ત્યારેજ તેમની આખોપરનો માયાનો પડદો સરી પડે છે, અને તે સંપૂર્ણ સિદ્ધ અને શુદ્ધ બનેલા પુરુષને પોતાના આગળનું સમગ્ર દૃશ્ય બદલાઈ ગયેનું લાગે છે જે ખરાબ સ્વપ્નો તેને લક્ષ્યાવધિ વર્ષો થયા સતાવતા હતો, તે બધાય એકીવારે નષ્ટ થઈ જાય છે, તે પોતાની જાતને જે એક મનુષ્ય, દેવતા કે પિશાચતરીકે લેખતો હતો, અને પોતાને સ્વર્ગ, નરક કે પૃથ્વીપર વસનારો માનતો હતો, તેને ઠેકાણે હવે તેને જ્ઞાન થાય છે કે, પોતે સર્વવ્યાપી હોઈ તમામ દેશ અને કાળજ તેની પોતાની અંદર સમાયલા છે, અને નહિ કે પોતે દેશ-કાળની અંદર બધાજ રંગો તેની પોતાની અંદર રહેલા હોઈ પોતે કોઈ પણ સ્વર્ગમા નથી, અને જે બધા દેવતાઓને મનુષ્યતરીકે તે લેખતો હતો તે બધાય દેવતાઓ તેની પોતાની અંદર છે અને પોતે કોઈ પણ દેવની અંદર સમાયો નથી એવી પણ સમજ તેને તે વારે પડે છે એટલુંજ નહિ, પણ ત્યારે તેને હિવા જેવું સાફ સાફ દેખાય છે કે બધા દેવતાઓનો અને દેવોનો, મનુષ્યોનો અને વૃક્ષ વેલોનો પશુઓ અને પૃથ્વીના છત્વાદિનો કર્તા તે પોતેજ હતો-અર્થાત્ કે મનુષ્યનું યથાર્થ સ્વરૂપ તેની નજર આગળ ખુલેખુલું ખડું થાય છે અને તેને સ્પષ્ટ સમજણ પડે છે કે, મનુષ્યનું એ યથાર્થ સ્વરૂપ સ્વર્ગ કરતા વધારે ઉચ્ચ, આ બાહ્યવિશ્વ કરતા વધારે સંપૂર્ણ, અનંતકાળ કરતા પણ વધારે અનંત, અને સર્વ વ્યાપી ધ્વિર તરૂં કરતા પણ વધારે સર્વવ્યાપી છે મનુષ્ય આ રીતેજ માત્ર લયરહિત બની મુક્ત બને છે, અને એમ થતા મોહ માયાના ભ્રમમાત્ર ટળી જાય છે, હું અમાત્રનો અત આદે છે, અને લયમાત્ર સદાને માટે ગચ્છતિ ગણી જાય છે એ મનુષ્યનો જન્મમરણનો ફેરો શીટ છે, સુખ-આનંદ અને બોમયાતનાઓના ભાવ જવામા ઉડી જાય છે, એટલુંજ નહિ પણ એવાને માટે આ મર્ત્યલોક અને સ્વર્ગલોકના અસ્તિત્વો પણ અદૃશ્ય થઈ તેમના શરીર અને મનનો પણ સાથે સાથે ખિન્ન થાય છે. તેમજ એને માટે તો સમગ્ર સૃષ્ટિનો લય થઈ ગયો ન હોય, તેવી સ્થિતિ ઉભી થાય છે આ બધા ફાફા, અથડામણ માથાફટ અને શક્તિ ઝોનું સતત સંઘર્ષણ વગેરે બધુંજ સદાકાળને માટે બંધ પડે છે, અને અત્યાર-નગી જે જે કંઈ શક્તિ અને જડ દ્રવ્યરૂપે પ્રકૃતિની ભિન્ન વિન્ન એકાદે વ્યક્ત થતું હતું, યાને સ્વયં પ્રકૃતિરૂપ ભા

મનુ હનુ, તથા જે કંઈ અર્થ કે પૃથ્વી, વનસ્પતિ કે પશુ, મનુષ્ય કે દેવતા વગેરેરૂપે વ્યક્ત થતુ હનુ, તે તે બધુજ એક અનત અવિચ્છિન્ન અને અવિકારી સત્તારૂપમા ફેરવાઈ બાપ છે, અને તે જ્ઞાની પુરુષને અનુભવ થાય છે કે, એ પદ્મ સત્તા અને પોતે અબ્રેહ યાને એકરૂપ છે. “જેવી રીતે આકાશની અદ્દર વિવિધરંગી વાદળા ચઢી આવી, ધડીભર થઈ અદ્દશ ચંદ્ર જાય છે, તેવીજ રીતે આ આત્માની આગળ પૃથ્વી, સ્વર્ગ, અદ્રવ્યોક, દેવદેવતા, સુખદુઃખ વગેરે ઉપસ્થિત થાય છે; પરંતુ અતે ને બધાજ એક અપરિણામી, અવિકારી અનત બૂગ આકાશને એકયાનેજ મૂકીને અક્ષોપ થઈ જાય. આકાશ કદી પરિવર્તિત થતુ નથી યાને બદલાતુ નથી, વાદળાજ માત્ર બદલાયા કરે છે પણ ભ્રમવશ ખની આપણે મિથ્યા માની લઈએ છીએ કે, આકાશ બદલાય છે. તેવી રીતે આપણે અશુદ્ધ અતવાન અને જગનથી ભિન્ન છીએ એમ માની લેવામા પણ આપણે મદાન પ્રમાદ કરીએ છીએ વાસ્તવ પુરુષ યાને પ્રકૃત મનુષ્ય એ આ એક અખડ સત્તાસ્વરૂપજ છે.

હવે જે પ્રશ્નો આ ઠેકાણે ઉપસ્થિત થાય છે. એક તો એ કે, અદ્વૈતજ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર કરવાનુ શક્ય છે કે ? અત્યારસુધીની એના વિધેની ચર્ચા તો એક સિદ્ધાંત અથવા દિશ્મુશીનરીકે થઈ, પણ એનો આ જીવનમા સાક્ષાત્કાર થવાનો સંભવ છે ખરો કે ? એના જવાબમા જણાવવાનુ કે “હા, સંભવ છે, એટલુજ નહિ પણ સંપૂર્ણ સંભવ છે” મસારમા અત્યારે પણ એવા અતેક તરો જીવન છે કે જેમના સંબંધમા અજ્ઞાન અને માયા હમેશાને માટે આધ્યા ગયા હોય છે. એવા લોકો આ અદ્વૈતજ્ઞાનનો સાક્ષાત્કાર થના શુ તરતજ મરી જાય છે ? તો કે ના, જેટલુ જસદી આપણે ધારીએ છીએ તેટલા જસદી નહિ એક લાકાની ધરીથી જોડાયેના બે પૈડા એકનાથે એકસરખા વેગથી દોડના હોય છે. તેમાના એક પૈડાને ઝાલીને ધરીને એક કુદાડીવડે ઝટ કાપી કાઢીશુ, તો પરિણામ શુ આવશે વાર ? તો કે જે પૈડુ પકડાયેલુ હશે તેનો વેગ તરતજ બંધ પડી જશે, પણ બીજા પૈડાપર તેના ભૂતકાર્તીન

* આ હજીક સોએ સો ટકા સાચી છે, અને જે કોઈ સાચો મુમુક્ષુ હોય તેને માટે એવાજ સાચા જીવનચક્રવર્તી દર્શન અને સેવા સમાજમની અનિવાર્ય જરૂર થીલાજમા દર્શાવા છે. વળી મદદમા તુલસીદાસજીએ પણ નીચેના વચનથી એવા મદદાત્માઓનુ અસ્તિત્વ દર્શાવ્યુ છે કે, “સકળ પંચારથ હૈ જગમાદિ, અર્ધહીન જન પાવત નહિ” આમ જતા જે કોઈ એમ કહે કે આ કનિષ્ઠમા દૈશ્વસાક્ષાત્કાર થતો નથી, અથવા કોઈ સાચો સાધુ નથી, તો તેનુ કારણ તેની પોતાની પુરુષહીનતા, મદ્દ મુમુક્ષુતા, શોધ-ઓગની પુરુષાર્થહીનતા, અનિચ્છા, મિથ્યાભિમાન કે આતરિ-દેખાદિરૂપે મહિનતા હોય છે.

વેગની કદક અસર કાયમ હોય છે તેથી થોડાક અંતર સુધી તે દંડ દોડ્યો જશે અને પછી તે પણ ભૂમિપર પડી જશે તે મુજબ આ શુદ્ધ અને અપૂર્ણ આત્મા પણ એક ચક્રવત્ હોઈ તે આ શરીર-મનની આનિરૂપ જીભ ચક્ર સાથે કર્મરૂપી ધરીથી જોડાયેલું છે જ્ઞાનરૂપી ટુદાડાથી એ જો ચક્રો વચ્ચેનું બંધન યાને કર્મબંધન છેદાઈ જતા આત્મારૂપી ચક્રની ગતિ બંધ પડશે અને તે પછી તે પોતે આવે છે ને જાય છે, જીવે છે ને મરે છે, એ સંપ્રગા અ જ્ઞાનના ભાવો અદૃશ્ય થઈ જાય છે તથા પ્રકૃતિની સાથે તેનું સાદૃશ્ય હોઈ તેને વાસનાઓ અને અપેક્ષાઓ છે એવા ખ્યાન પણ ઉઠી જાય છે, ત્યારે તેને પ્રતીત થાય છે કે, તે પોતે વામનારદિન પૂર્ણ પુરુષ છે પરંતુ શરીર મનરૂપી જીભ પૈડાપગ તેના પૂર્વ કાલીન કર્મની અતિભેદ વેગ દંડ કદક અંગે મયમ હોય છે, તેથી એ વેગનું નિવારણ થતા લગી સંસાર અને મન ટકે છે, અને તે પછીજ તેમનું પતન થઈ આત્મા અપૂર્ણ મુક્ત બને છે પછી તેને માટે સ્વર્ગમા જવાનું ને ત્યાંથી પાછા ફરવાનું તેમજ અલ્લતોક કે એની બીજી કોઈ ઉચ્ચતમ ભૂમિકામા જવાપણું રહેતું જ નથી તારણ એ સર્વવ્યાપીને આવવાનું મ્યારી હોય અને જવાનું મ્યારે હોય? જે મનુષ્યને આ જીવનમા આવી ધિનિની પ્રાપ્તિ થાય છે, 'અરે' જેની આગળથી એક સુષુપ્ત માટે પશુ સૃષ્ટિનું આ સામાન્ય દૃશ્ય પનટાઈ જઈ તેને સત્ય સત્તાની મહેજ ઝાપી માત્ર થાય છે, તે મનુષ્ય પશુ જીવ-મનુષ્યનગરે આગળાય છે એ જાતની 'જીવ-મુક્તાવસ્થા' પ્રાપ્ત કરવી એજ એ- પરમ નિશ્ચ વેદાંતીઓનું છે

એક વાર હું દિલ્લી મદાસાગરના તીરપ્રાતઃ પશ્ચિમભારતના એક રણપ્રદેશમા જમણું કરી રહ્યા હતો દિવસોના દિવસો સુધી હું પગપાળો એ મરુભૂમિમા પ્રવાસ કરતો રહ્યા અને રોજ ને રોજ એ મરુ-ભૂમિ સુદર સરોવર, તેમની ચારે ભેર તીતળ ઝાપાવાળા લીનાઝમ તર વરો અને સરોવરના જળમા પડતા તેમના ઉધા પ્રતિબિંબો નિદાળીને મને નવાઈ ઉપજતી, અને મનમા ને મનમા કહેતો કે "આવો ગળિયા-મણો પ્રદેશ, અને લોકો તેને મરુભૂમિ કહે છે, એ કેવું આશ્ચર્ય!" મારી એ મુમાફરો લગભગ એક મહિનો ચાલી, તેમા રોજ ને રોજ મને એવા સુદર સરોવરો, ઘટાદાર વૃક્ષો અને મનમોહક લતાઓનો ભાગ થતોજ રહ્યો એક દહાડો મને ખૂબ તરસ લાગી અને તે છીપાવવા માટે જળ-પાન કરવાની ત્રીન ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ એટલે હું આમાના એકાદ સુદર સરોવરની દિશામા આવવા લાગ્યો, પણ હું જેમ જેમ તેની પામે જતો ગયો, તેમ તેમ તે અદૃશ્ય થવા માડ્યું આની સાથેજ મારા મનમા વિદ્યુતવેગે એ ખ્યાનનું સૂરણ થયું કે "આ તો ઝાઝવાનું નીર છે, કે જેને વિષે એ આખી જીવગી વાચ્યા કર્યું છે" અને

તેની સાથે એ પણ ખ્યાલ આવી ચૂક્યો કે, એ આખો મહીનો હું નિત્ય આ જાઝવાજ નીરખતો હતો, છતાં તેમને હું મથાર્થે જોળખી શક્યો ન હતો. બીજો દહાડો થાણો એ મારો પ્રવાસ આનંદ્યો, તેની સાથે ફરી મને સરોવરવતુ સુંદર દૃશ્ય દેખાયું, પણ તે દેખાતાની સાથેજ મારા મગજમા એ પણ રપટ ખ્યાલ આ પો કે, એ સાચું સરોવર નથો દેખાતું પણ જાઝવું માત્ર છે આ જગતની બાબતમા પણ એવું જ છે આપણે બધાજ સસારના આ જાઝવાની અદર દિવસોના દિવસો, માસના માસ અને વર્ષોના વર્ષ મુસાફરી કર્યા કરીએ છીએ, છતાં તે જાઝવા જેવું મિથ્યા છે એવું જ્ઞાન આપણને થતું નથી, પરંતુ એક દહાડો તેનો ભેદ આપણને સમજાશે પણ તે ફરીને પાછું દેખાશે, કારણ કે શરીરને તેના પૂર્વકર્મની સત્તાતજે રજા વગર છૂટકો નથી તેથી જ્યાસગી આપણે કર્મના બધનથી બધાયલા છીએ, ત્યાસગી તો આ સસારરૂપી જાઝવા આપણને વાર વાર દેખાયાજ કરવાના સ્ત્રી, પુરુષ, પશુ, વૃક્ષ, વેના, આસક્તિઓ અને કર્તવ્યો-એ વગેરે બધુંજ આપણી પાસે આવવાનું, પણ તેમનો પ્રભાવ આપણાપર પહેલાં જેવો દહાડો નહિ હોય આ જ્ઞાન જ્ઞાનના પ્રભાવથી કર્મની શક્તિ ક્ષીણ થતી હશે અને આખરે તેના વિપદાત તદ્દન જાગીને જુકે. ધધ જશે, એટલે પછી જગત આપણે માટે છેકજ બદલાઈ જશે કેમકે એ કર્મબધન તૂટતાજ આપણને જ્ઞાન થશે કે, જગતને હવેજ આપણે તેના વાસ્તવ રૂપમા જોઈએ છીએ, અને તેની સાથેજ સત્ય અને જાઝવા વચ્ચેનો ભેદ પણ સપૂર્ણ સમજાઈ રહેશે.

પછી આ દુનિયા આપણે માટે પૂર્વવત નહિ રહે, તથાપિ આ જ્ઞાનના જ્ઞાનસાધનમા એક જાતિ રહેલી છે પ્રત્યેક દેશમા આ વેદાતદર્શનનો ભૂત ઉચ્ચલી લઈ એમ કહેનારા મળી આવે છે કે “અમે સરગુણદુર્ગુણથી માને ધમાધર્મથી ખગ છીએ, તેથી કોઈ પણ નૈતિક કાપદાનું બધન અનને હોઈ શકે નહિ, અમે ચાહીએ તે કરી શકીએ” આ દેશમા પણ અત્યારે એવા અનેક મૂખો મળી આવશે કે જેઓ કહેતા ફરતા હશે કે “મને કશુંજ બધનકર્તા નથી, હું સ્વયં ઈશ્વર છું, તેથી મને મારે કાવે તે કરવાની છૂટ છે, હું મોજમા આવશે તેમ વર્તીશ” પરંતુ એ વાત ગરાબર નથી આત્મા ભૌતિક, માનસિક કિંવા નૈતિક સર્વ જ્ઞાનના બધનોથી પર છે, તથાપિ આ જ્ઞાનનું વલણ ચોખ્ખું નથી કારણ કે શરીરભાવે તો આપણે બધાજ પ્રકૃતિના નિયમોથી બદ્ધ છીએ શરીરભાવે આપણે પ્રકૃતિને વશ વર્તનારા થઈ છીએ, સ્વતંત્ર નથી તો પછી આપણો સ્વાતંત્ર અથવા મુક્તાસ્વભાવનો ખ્યાલ શું જામજરેલો છે? આ સંબંધમા એક પક્ષ કહી છે કે “હા, આપણે મુક્ત

છીએ એ ખ્યાન બ્રહ્માત્મક છે” ત્યારે જ તે પક્ષ મ્હે છે કે “આપણે જદ્દ છીએ એ ખ્યાન બ્રહ્માત્મક છે” આ ટેંકાભાવ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ શું છે તે જુઓ મનુષ્ય વાસ્તવિક રીતે જોતા આત્મભાવે તો મુક્ત છે, યને વાસ્તવ પુરુષની ગિયતિ મુક્ત વગર અન્ય કશી હોઈ શકેજ નહિ, પરંતુ જેવાં તે માયાના જગતમાં આવે છે અને નામરૂપને ગ્રાસ થાય છે, તેવાજ તે બંધનને પણ ગ્રાસ થઈ જાય છે “સ્વનત્ર ઈન્દ્રિયા” જેવાં શબ્દપ્રયેગજ બૂનભરેલો છે ઈન્દ્રિયા કદાપિ સ્વાધીન કે સ્વનત્ર હોઈ શકેજ નહિ કેમકે વાસ્તવ પુરુષ માયા અથવા નામરૂપથી બદ્ધ થાય છે ત્યારેજ તેને ઈન્દ્રિયા પ્રમટે છે, તે પહેલાં નહિજ આ ગીતે મનુષ્યની ઈન્દ્રિયા બંધનબુદ્ધ છે, પણ એ ઈન્દ્રિયાના પાયારૂપ જે કંઈક, તે તો સદાને માટે મુક્તજ છે તેથી આ બદ્ધાવસ્થાની અદર પણ—આ મનુષ્યશ્વનરૂપી કે દેવશ્વનરૂપી, આ પૃથ્વીપરના ચામરૂપી કે સ્વર્ગનિવાસરૂપી બંધનની અદર પણ આપણને આપણા એ જન્મભિન્ન દિવ્ય દહ્મ યાને મુક્ત સ્વભાવનું સ્મરણ માયમ રહે છે અને જાણ્યૂં પૂર્વક કે અજ્ઞાપુતા પણ આપણે એ જન્મભિન્ન દિવ્ય દહ્મને પ્રાપ્ત કરવા મથી રહ્યા છીએ એ જન્મભિન્ન દિવ્ય દહ્મની મનુષ્યને જ્યારે સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ થઈ જાય, ત્યારે પછી તેને કોઈ પણ કાયદામાનુસંબંધનકર્તા કેવી રીતે નીવડી શકે? જગતનો કોઈ પણ કાનુન તેને બાધી રાકવા સમર્થ નથી, કેમકે આ જગત સમસ્ત તેનું પોતાનું જ છે.

તે પોતેજ સમસ્ત જગત છે એવા મુક્તાત્માના સંબંધમાં ચાલે તો એમ કહી શકીએ કે, તેજ અખિન બ્રહ્મારૂપ છે; અગર તો એમ કહી શકીએ કે, તેને ના બ્રહ્મારૂપ જેવું કંઈ છેજ નહિ તો પછી તેને ત્રિગોદ અને દેશભેદાદિ છુટા ખ્યાલો તો હોયજ શેના? તે હીજ સી રીતે શકે કે હું પુરુષ છું, સ્ત્રી છું કે બાળક છું? એને માટે એમ કહેવું તદ્દન જૂઠાણું છે, અને એ વાત એ સારી પેઠે સમજે છે વળી એવા મનુષ્ય એમ પણ શી રીતે કહી શકે કે, અમુક દહ્મો તો પુરુષેના છે અને અમુક સ્ત્રીઓના? એની દૃષ્ટિએ તો વસ્તુના કોઈને કશાજ દહ્મો હોઈ શકતા નથી, કેમકે કોઈનું ભિન્ન અસ્તિત્વજ એને માટે રહેવું નથી પુરુષ કે સ્ત્રીના ભેદ પણ એને હોય નહિ, કેમકે એનું સ્વરૂપ જે આત્મા તે કેવળ ત્રિગોદરહિત હોઈ શાશ્વત શુદ્ધ છે તેથી હું પુરુષ છું કે સ્ત્રી છું, યા હું અમુક દેશનો વતની છું અને અમુકનો નથી, એમ કહેવું એ દહ્મનું જૂઠાણું છે વસ્તુતઃ તો નમ્ર મસાર મારો દેશ છે મારું બ્રહ્મારૂપ માત્ર પોતાનું છે, કારણકે દેહરૂપે મેં તેનેજ પહેરેલું છે મત્ત વાન આવી છે, છતાં આ સમા માં અનેક લોકો એવા મળી આવે છે, કે જેઓ આ વેદાતસિદ્ધાંતોનું અતિપાદન

કરવાને જ્યારે જુઓ ત્યારે તત્પર ગહે છે; પણ તેની માથે તેજ ઘડીએ ગંદાં અને ગલીએ કાર્યો કરતા અવ્યક્તા નથી. એવાને કદાચ આપણે પૂછીશું કે “ભાષ” તમે કેમ આવા ગંદાં કામમાં પડો છો ?” તો કાગલા ઉત્તર દેશે કે “અમારે હાથે કંઈ મલિન કાર્ય કે ખોટું થાય એમ માનવામાજ તમે ભ્રમવશ બન્યા છો.” ત્યારે આવા પાખંડીઓને પારખી કાઢવાની કાંઈ કમોડી છે કે નહિ ? હા, આ રહી તે કસોડી.

સત્ અને અસત જન્મે ભાવો જો કે આત્માનાજ માકેતિક આવિષ્કારો છે, તથાપિ અસદ્ભાવ એ વાસ્તવ પુરુષ અથવા આત્માનું સૌથી ઉપરનું આવરણ છે, અને સદ્ભાવ એ આત્માનું નિકટમાં નિકટ આવરણ છે આથી કરી જ્ઞાતુધી સૌથી ઉપરનું અસદ્ભાવનું આવરણ છેદાય નહિ, ત્યાંતુધી સદ્ભાવના આવરણને મનુષ્યથી પહોંચી શકાવું નથી, અને એ સદ્ભાવ જન્મે આવ રહેલાને જોવા વગર આત્માને પ્રાપ્ત થઈ શકાવું નથી. હવે જે નર આ આત્માને પામી શૂદ્ધો-હોય તેના આત્માને. બાકી વળગી રહ્યું હોય તો તે શું હોય ? તો કે અદ્વ્ય કર્મ, ગત જીવનના કર્મની સહેજ-સાજ અસર, પણ તે બધીજ અસર સત્કર્મનીજ હોય છે. કેમકે અસત્ કર્મોની અસર સંપૂર્ણો જો ખતમ થાય નહિ અને જૂત સમયની સમય અશુદ્ધિઓ જગતને ભરમસાત થઈ જાય નહિ, ત્યાં-તુધી મનુષ્ય સત્યને જુએ અને તેનો સાક્ષાત્કાર પામે એ કેવળ અશક્ય છે. તેથી કરી આત્મજ્ઞાન પામેલા મનુષ્યની અંદર જૂત-જીવનના સારા મંડારોનીજ અમગ અવશિષ્ટ રહે છે; તેથી એવો મનુષ્ય કાંઈ જીવતોજ હોય અને મતલ કાર્ય કર્યા જતો હોય, તોપણ તેને હાથે નિરતર સારાજ કર્મો થયા કરવાના; તેને મુખેથી આશીર્વાદોની નીકળવાના; તેના મનમાં હમેશા શુભ વિચારોજ સૂઝવાના; અને તેની હાજરી જ્યાં ત્યાં શુભકારીજ નીવડવાની-અર્થાત્ એવો માણસ પડેજ જીવતો જગતો આશીર્વાદ છે. એવો માણસ પોતાની નરી હાજરાથી એકે શબ્દ ઉચ્ચાર્યા વગર, દુર્જનો-ને સતસાધુઓની કાઠિમા આણી શકે છે એવો માણસ મૌન વ્રત સેવતો હશે, તોપણ તેની માત્ર હાજરી પણ માનવજાતિને આશીર્વાદ મમાન શુભકારી નીવડશે. આવા સાચા જ્ઞાની માણસો-ને હાથે કદાપિ અશુભ કાર્ય થાય ખગ કે ? સાચા સાક્ષાત્કાર અને મિથ્યા વાતો વચ્ચે ઉત્તરધ્રુવ અને દક્ષિણધ્રુવ જેટલું અંતર ગહેતું છે. વાતો તો કે છ પણ મૂર્ખો કરી શકે, કદાચ તો કાંઈ ખદ-માસ પણ હાકી શકે પોપટો પણ કયા બોલતા નથી ? અર્થાત્ વાતો કરવી એક વાન છે, અને ગયો સાક્ષાત્કાર સાધવો એ બીજી વાત છે. તત્વજ્ઞાનો, સિદ્ધાંતો, ધર્મચર્ચાઓ અને શાસ્ત્રો, તેમજ

દેવચાનો અને નામ પોતે એ સ્વર્ગ પે ને નાનીરીતે માગ છે, બોગ
 નથી પણ આ મને સંપત્તિ મિલકે ચાલુ તે બધાય નિર્વર્ત
 થઈ પડે છે ઉદાહરણીકે, નમ્યાએને કેલુ ખગળ કે નિર
 યોગી મદા શકે તેમ છે ? નમ્યાઓ અનમત મારી ને ઉચ્ચોગી
 મીજ છે, પણ અમુક એ દેશ અનજરે નિહાન્યા પછી તે દેશના
 નમ્યાપર દુષ્કાત મશે તો નમને એ નમ્યા અને ખગ દેશ વચ્ચે
 કેમશે બધો વિચાર અતર જધાગે ? અર્થાત્ તે દેશનું વર્ણન
 કરતી વખતે તમને પોતાને મો નમ્યાની મશીન અવશ્યતા
 રહેતી નથી તેવીજ રીતે જેમણે એ પગમ નત્યનો માક્ષાત્માર મો
 હોય છે, તેમને એ સત્યને મમજવા માટે ન્યાય, ધુમ્નિ તર્ક-વિતર્ક
 વગેરે બૌદ્ધિક વ્યાયામનો આશય લેવાની જરૂર પડેતી નથી પણ કે
 તેમને માટે તો એ પગમ સત્યજ તેમના પ્રાણુ યર્ષ રહ્યું હોય છે,
 તેમના અપુએ અપુમા એ પરમ સત્યનો પ્રવહ અખડિત વહેતો
 હોય છે જેમના સબધમા તો વેદાતાયાર્યો મહે છે તેમ- 'એ
 સત્ય દસ્તામધ્યવત્ થઈ રહે છે અને નમે ઉમા થઈને ' આ રહ્યું
 તે ' એમ મહે એવીજ વાત છે ' તેથી આ કથન મુજબ તો
 જેમને એ પગમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર થયા હેય છે, તે તો જ
 દત્તે ઉમા થશે અને મહેજે કે ' આ ત્યા તે આત્મા એવા
 મિલક પુરુષોની આગળ તમે વર્ષોના વર્ષો આત્માના અસ્તિત્વ વિરુદ્ધ
 દીનો કયાં કરશો તોપણ તે મૂકલાવે તમાગ તરફ દરયાળ
 મશે અને તમારી ગમે તેવી આમા દવીનેતે પણ તેઓ બાળ
 ના બકવાદરૂપ લેખો અને તેથીજ તમારા જેવા અજ્ઞાની બાળકને
 તેના પેતાના રજન મટે બકવા દઈ પોતે મૂક હાસ્ય કયા
 મે તમારી દવીતો તેમને ૧મે ઉત્તરી નથી, કેમકે જે
 સત્યની વિરુદ્ધ તમે દવીતો મરો છો તે અત્યનો તેમણે જાતે સાક્ષા
 ત્કાર કરેલા છે એટલુજ નહિ પણ તે સત્ય તેમના અતરમા
 ઘટઘટ વ્યાપી રહેન છે ધારે કે, અમુક એક દેશ તમે તમારી
 જાતે નીરખ્યો છે હવે, તેજ દેશના મબધમા કોઈ બીજો શખ્સ
 આવીને તમારી આગળ દલીલ કરે કે જેવા કોઈ દેશનું પૃથ્વીના
 પટપર અસ્તિત્વજ નથી, તો તમે તેને કેવો ગણશો ? એ દેશનું
 અસ્તિત્વ અસિદ્ધ પ્રવાની એ શખ્સ અનત મળ લગી માયાઝીકે
 કયાં મરે, તોપણ તેના પ્રત્યેનું તમારૂં વનણુ તો એજ માયમ
 ગેવાનું કે તે શખ્સ કેઈ બેજ ગેપ દોષ ગાડાની કસ્થિતાનનો મહેમાન
 બનવાને તથક છે તેથી સાક્ષાત્કાર પામેને માણુમ મહે છે કે-
 ' સસરમા યતી આ ક્ષુનધર્મ પથે વિષેની તમામ વાતો, મિથ્યા મકવાદ
 માત્ર છે ધર્મન સાચુ સત્ય તો માક્ષાત્માર કે સત્ ૧મા એજ મર્વ
 ધમનો પ્રાણુ છે આ સુત્ર મુજબ ધર્મમાત્રનો સાક્ષાત્કાર યર્ષ

શકે છે. તેમ કરવા તમારી તૈયારી છે? તમારે તેમ કરવું છે? ઇચ્છા હશે તો એ સાક્ષાત્કારને તમે અવશ્ય પ્રાપ્ત કરી શકશો, અને ત્યારેજ તમે ખરા ધર્મિષ્ઠ બનશો. બાકી જ્યાંસુધી તમને એ ધર્મનો સાક્ષાત્કાર સિદ્ધ થયો નથી, ત્યાંસુધી તો ધર્મને નહિ માનવાવાળા નારિતકો અને તમારી વચ્ચે કિચિત્ અંતર નથી. હિન્દા નારિતકો સાચામોઢા અને પ્રમાણિક છે કે પોતે સ્વમુખે ઠગૂવ કરી દે છે કે, પોતે કોઈ ધર્મમાં માનતા નથી, પણ જે માણસ પોતાને મોઢે કહેતો કરતો હોય કે પોતે અગ્રુક અગ્રુક ધર્મનો અનુયાયી છે, અને છતાં તે ધર્મનો સાક્ષાત્કાર પામવાની કદાપિ યેછા કરતો ન હોય, તે ઢોંગી અને અપ્રમાણિક છે.

હવે બીજાને જે પ્રશ્ન હોયો થાય છે તે એ કે, “સાક્ષાત્કાર પછી શું થાય છે? ધારો કે, જગતના એકત્વનો આપણને સાક્ષાત્કાર થયો, ચાંતે આપણે તે એકમાત્ર અનંત પુરુષ છીએ એવું આપણને પ્રતીત થયું, અને ધારો કે, આત્માનું જ એકમાત્ર અસ્તિત્વ છે અને તે આત્માજ જગતના વિવિધ ચમત્કારરૂપે પ્રકાશમાન થાય છે એની પણ આપણને ખાતરી થઈ ચૂકી, તો તે પછી આપણી શી ગતિ થાય છે? સાક્ષાત્કાર પછી શું આપણે નિર્ણેષ્ટ બની કંઈ કર્યા કરવા વગર એક ખુલાખા ભરાઈ બેસીશું ને ત્યાંના ત્યાં મગો જઈશું? ને એમજ થવાનું હોય, તો તેથી જગતને શો ફાયદો?” એનો જ બૂનો પ્રશ્ન! એનું સમાધાન કરના પ્રથમ તો હું તમને એજ પૂછીશ કે “સસારને એનાથી શામટિ ફાયદો થવો જોઈએ? સસારને એણે ફાયદો કરવોજ જોઈએ એનું કંઈ કાનજી? તેથી ‘સસારને એથી શું ફાયદો થશે’ એ પ્રશ્ન પૂછવા તો કોઈને હક્કજ શો છે? એ પ્રશ્ન શેના જેવો છે? તો કે ધારો કે, તમે વિદ્યુતને લગતી કોઈ શોધખોળમાં મગ્ન બન્યા હો. તે વખતે તમારો એક બાળક કે જેને મિઠાઈ બહુ ભાવે છે, તે આવીને તમને સવાન કરે કે ‘એથી શું મિઠાઈ મળશે?’ તમે કહો કે “ના” એટલે તે બાળક મોલી હોંકે કે “તારે એથી શું ફાયદો?” બાળકનો આ પ્રશ્ન જોગ બેઠો ને નિર્થક છે, તેમ સાક્ષાત્કારની બાબતમાં મનુષ્યોને ઉપયોગ પ્રશ્ન પણ નિર્થક છે આ પ્રશ્નથી લોકો એ બાજુવા માગે છે કે “એથી અમને કંઈ અર્થપ્રાપ્તિ થશે?” “ના” કહેતામાજ તેઓ બમરી હોય છે કે “તારે એથી જગતને શો લાજ?” તથાપિ ધાર્મિક સાક્ષાત્કારથી મનુષ્ય ધારે છે તેવી અર્થપ્રાપ્તિ તો નહિ, પણ જગતનું ભવંશ કયાણુજ થાય છે. પરંતુ લોકોને ભય રહે છે કે, એ સાક્ષાત્કારની અવસ્થા ને સિદ્ધ થાય અને અહ્યાકમરમાં સવળું એકમય છે એવું જ્ઞાન પ્રકટે, તો પછી તેમના પ્રેમના ઝરા સૂકાઈ જશે, જીવંતીમાં પ્રિય લાગણું સર્વ ક્ષ

હતુ ન હતું થઈ જશે, અને તેમના મવજળ પ્રેમપાત્રો આ
 જીંદગીમાં તેમ અન્ય જીંદગીમાં પણ અદ્ભુત થઈ જશે; પણ આમ
 ભયભીત બનના પહેલા, હોમિ એટલું વિચારવા સુખ નથી થોડાના
 કે જગતના અધુન વ્યવહારની અંદર પણ જે સખસો પોતાના વ્ય-
 ક્તિત્વનો ઓળખા ઓગા વિચાર કરનાના દોષ છે, ને આજે મોટામાં
 મોટા કામ કરનારા નીવડે છે. મનુષ્યનો મર્યાદા પ્રેમ ત્યારેજ
 બધાય છે, કે ત્યારે તેની પ્રેમપાત્ર વસ્તુ કેટલું સુદ કે મર્ત્ય વસ્તુ
 નથી, એવી તેની ખાત્રી થાય છે મનુષ્યનો ખગે પ્રેમ ત્યારેજ
 દેવ પાને છે, કે ત્યારે તેની પ્રાપ્તિ થાય છે કે, તેના પ્રેમનું
 પાત્ર મારીનું એક દેવ નથી, પણ ભગવાન પોને છે. પેતનો સ્વામી
 સાક્ષાત્ કલ્પસ્વરૂપ છે, એવી ખબર થયા પછી તો એક ની
 પોતાના પતિને વચાઈ ભાવથી આદવા માડશે તેમ પોતાની પત્ની
 સાક્ષાત્ કલ્પસ્વરૂપ છે એવી ખાત્રી થયા એક પતિ પોતાની
 પત્નીને વધારે આદરો થશે જાણકો સ્વયં પ્રભુ છે એ જ્ઞાનવાળા
 માતા પોતાના જાણકોને અધિક પ્રેમથી ચાત્રો થતું પણ સાક્ષાત્
 પરસ્પર છે, એવા જ્ઞાનવાળા મનુષ્ય પોતાના દર્શના દુઃખનને
 પણ આદવા લાગશે નાહુને પગલકદ્દી પિછાલનારો નાહુને તો
 આદરોજ આદશે, પણ તેની નાથે તેજ મનુષ્ય એક દુર્જનમાં જન
 મનુષ્યને પણ તેટલાજ પ્રેમથી આદશે કેમકે સાક્ષાત્કારથી તેને
 જ્ઞાન થયું હોય છે કે, એ દુર્જનમાં દુર્જનની પછગ મહેલુ નત્વ
 પણ તેનું તેજ છે, યાને પન્થ છે જેનું કુદ્દ અદ નદ્રપ્રાય
 થઈ જઈ તેને કેટલાં સાક્ષાત્ પ્રભુ જિનારે છે, તે માણુન જગતને
 આગળને દેરવે નય વી થકે છે નાક્ષાત્રીય થયા પછી નાદ્ય જગત
 તેને માટે પલટાઈ જશે. અત્યારે જે સ્વેચ્છમય અને કૃપ્રદ લાગતું
 હશે, તે તમામ અદૃષ્ટ બની જશે, ખટપટો અને જવનની કાઠૂટો
 પણ અર્ધા કપાની કયા જતી નેમે અને આ જગત અત્યારે જે
 પરસ્પર અથડામણુ અને લગાધના ક્ષેત્રરૂપ દેદખાનું બાને છે, તે
 ત્યારે એક નુમનોદર દીગગણરૂપ પ્રતીત થશે. ખચિત આ જગત
 તે વારે અતિરમ્ય નુમ્ય બની મહેમે કેવળ એવાજ એક મનુષ્યને
 ઉભા થઈને દેવોનો અધિકાર છે કે “આ જગત કેવું રમ્ય છે !”
 તે મર્વયા સાડ છે એમ કહેવાનો પણ તેને એકલાનેજ અધિકાર
 છે પરપગના સંઘર્ષણ અને મન્નામની રિદ્ધિમાં અત્યારે જગત
 જે ચાલ્યા કરે છે, તેને મદલે એ પગમ મત્સના અપાસનો પણ
 મનુષ્યજાતિને જે સાક્ષાત્કાર થાય તો આ જગતનું અભારનું દમ્યજ
 માત્ર પલટાઈ જાય અને અત્યારે પ્રવર્તી રહેલા કુજ્યાકંડાન,
 ટટાનખેડા અને લોહીના નદ વટેવડાવના રણમથામેને બદલે
 શાંતિનું નાઆલ્ય પ્રવર્તે તાચા સાક્ષાત્કારથી જગતને મળવાનો

આ ફાયદો કદાચ જોઈ ન કહેવાય એ પરમ સત્યનો અપ સાક્ષા-
ત્કાર થતામાજ જગતની અદર અલારે કૂદકે ને જૂરકે એકબીજાની
આગળ વધી જવાની જે અમર્ય અને પારાયિક ફરિયાદ ચાલી
રહેતી છે, તેનો અત આવી જલે અને એ કુષ્ટ હસ્તિપદના અતની
સાથેજ સઘળા વિષવાદ, સવળા વેરઝેર અને સઘળા ધર્મિયા-અસૂયા
પગેરે તમામ કુષ્ટતાનો સવાને માટે હોય થઈ જશે એમ થતા આ
બૂમિ સાક્ષાત્ દેવોનું નિવાસસ્થાન થઈ રહેશે આની આજ પૃથ્વી
તે વેળા દેવબૂમિ બની જશે, અને જ્યાં દેવો સાથે દેવો ક્રીડાવિનોદ
કરતા હોય, દેવો સાથે દેવો ક્રમ કરતા હોય અને દેવો દેવોને
ચાહતા હોય, ત્યાં કયાં કુષ્ટતાની ને ક્યાં અનર્થની ચગદાર છે કે
દેખા મુદ્દા કદાચ રોકે? દિવ્ય સાક્ષાત્કારની આ મોટામા મોટી ઉપ-
યોગિતા છે અત્યારે તમે જે કંઈ લુચ્છો છો, તે સઘળાનું સાક્ષા
ત્કાર પછી સાવ ક્ષણતર થઈ જશે પછી તમે સામા મનુષ્યને
આપત્તિદાયકાપિ નહિ જાઓ, અને એ ફાયદો અમર્ય છે તે
પછી તમે જૂનને વશ વનાર કોઈ કાળ જી કે પુરુષપત્ન્યે કદાપિ
નરકોરા ચઢાવીને મો નહિ મરડો અને પછી જો સત્કારીઓ
તમે પણ રાત્રને વખતે રસ્તામા લટકતી ફરનાર ચાને વડેન બીને
જોઈને હેમનાઈ નહિ જાઓ, અને તેને હડધૂત કરી કાઢી નહિ મૂકો,
કારણ કે એની અદર પણ તમને સ્વયં પરચ્છન્ના દર્શન થશે અને
તે પછી તમને તિરસ્કાર કે સળગા ખ્યાલ પણ નહિ રહે એ
ખંધુજ નદુઅદ થઈ જશે અને તેને સવાને પ્રેમનો એ મહાન આદર્શ
એટલો ખસો જળવતાર ખાસો કે મનુષ્યમાત્રને સન્માજો દોરવામારે
ચાખકાની કે દોરકાની જરૂર સરખી નહિ રહે

આ જગતનો મનુષ્યપર્સ્તીનો દશમાખમો ભાગ પણ ચોટીક ફાણ
ખેસીને શતચિત્તે જ્ઞાન એટલુજ કહે કે “અરે ઓ માનવગણ! અરે
ઓ પરશુમહા! અને અન્ય સર્વ જાતિમા કોવો! તમે ખધાજ ધમિર છો,
તમે ખધાજ એકમાત્ર જીવત દેન પ્રજુતા બંકત સ્વરૂપ છો”-તો અર્ધા
કલાકમાજ આ સમસ્ત જગતનું રૂપાતર થઈ જાય તો પછી તિર
સ્કાર અને દ્વેષના કાવલેષુ બંધિઓના જ્યાં ત્યાં ફેંકવાને ખદબે,
અને વેરઝેર તથા કુષ્ટ વિચારોના વિચુતપ્રવાહ જ્યાં ત્યાં વહેવડાવવાને
ખદબે દરેક દેશના લોકો એમજ વિચારતા થઈ જશે કે, સર્વ એકમય
છે યાને સકળ એક અદ્વિતીય જલ છે તમારા જોવામા અને અમુ
જવમા આવજી સર્વ કંઈ તદ્દય છે તમારામા પાપ કે કુષ્ટતા હોવા
વગર તમને પાપ કે કુષ્ટતાના દર્શન ચાખજ કેવી રીતે? તમારા
ક્રોધમા ઉડે ઉડે પણ ચોરની ઉપસ્થિતિ હોવા વગર તમને ચોરના
દિવાર દેખાયજ કમાથી? અને તમે જાતે ખુની હોવા વગર ખુનીને
તમે જોઈજ શકો કેવી રીતે? કેમજ અસહયિત માટે જાતે લાના
વિ, ૨૪

ચાઓ, એટલે જૂરાઈ માત્ર તમારે મારે આપોઆપ અદૃશ્ય થયેલી જણાશે એ રીતે આખા જગતનું પરિવર્તન થઈ જશે. સમાજને આ મોટામાં મોટો લાભ છે. આ ઉત્તમ વિચારો પ્રાચીન ભારત-વર્ષમાં વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓમાંજ પસંચાં હતા. ગુરુઓની સ્વાર્થ-પરાયણ નિષેધક શૃતિને લીધે તથા વિદેશી જનોના વિજયોને પરિણામે સામાન્ય જનતામાંજ એ વિચારોનો ફેલાવો થઈ શક્યો નહિ; તથાપિ એ મહાન સત્યો હોઈ જ્યાં જ્યાં એમનું આચરણ થાય છે, ત્યાં જાત્રામુખ્ય મનુષ્ય શ્રીશ્રીને દિવ્યાશી બને છે. એવાજ એક દિવ્ય પુરુષના સંસર્ગમાત્રથી મારું આખું જીવન પથટાઈ જવા પામ્યું છે એ દિવ્ય પુરુષવિષે હું તમને આવડે ગવિવારે કહેવાનો છું. હવે એવો વખત નજદીક આવે છે કે જ્યારે એ ઉન્નત વિચારોનો દુનિયાભરમાં છૂટકો ફેલાવો થશે હવે એ વિચારો મારા અને આશ્રમોમાં મોઢાઈ રહેવાને બદલે, વિદ્વાનોજ સમજી શકે તેવા દર્શનશાસ્ત્રોના પોષાધોષામાં પૂરાઈ રહેવાને બદલે અને ધર્મ-પથો તથા યોગિક વિદ્વાનોનીજ અગ્રાધિત મિત્રતા થઈ રહેવાને બદલે, જગતભરમાં મોકલે હાથે ફેલાવો પામશે અને સાધુજન તેમજ દુર્જન, પુણ્યવાન તેમજ પાપી, પુરુષ કે સ્ત્રી તેમજ બાળક, બહેન તેમજ અભણ-સર્વની એકસરખી સામાન્ય મિત્રતા થઈ રહેશે. ત્યારેજ દુનિયાભરનું વાતાવરણ તેનાથી ઓળંગીત થશે, અને ત્યારેજ પ્રત્યેક શાસનો ધુટડો આપણે ધુટીધું. તે પોતાના પ્રત્યેક ઉપદેશ સાથે કહેશે કે-“તત્ત્વમસિ યાને તુ તે છે.” અને લક્ષા-વોધ સૂર્યચંદ્રસમેતનું આ જગત, વાચાવાળા પ્રત્યેક પદાર્થવાટે એકે-અવાજે ગાજી ઉઠશે કે “તત્ત્વમસિ, તત્ત્વમસિ-તું તે છે, તું તે છે.”

૧૬-વ્યાવહારિક વેદાંત-ભાગ ૧ લો*

વેદાંતનું તત્ત્વજ્ઞાન વ્યાવહારિક જીવનમાં કેટલું ઉપયોગમાં આવી શકે છે, તેના વિષે કેઈકે બોલવા માટે અને ઘણા સજ્જનો તરફથી કહેવામાં આવ્યું છે. એક સિદ્ધાંતતરીકે એ જ્ઞાન ખરેખર બહુ સાફ છે, એ તો હું તમને અગાઉ કહીજ ગયો છું. પણ એ જ્ઞાનને વ્યવહારમાં ઉતારવાનું જો છેકજ અસંભવિત હોય, તો તો પછી બૌદ્ધિક વ્યાયામ કે બૌદ્ધિક કૌશલ્યસિત્રાય કાંઈ પણ વિશેષતા એમાં રહેતી નથી. તેથી વેદાંતને જો ધર્માસનનો અધિકાર હોય, તો તો તે વ્યાવહારિક જીવનમાં અત્યંત ઉપયોગી હોવું જોઈએ. આપણા નિત્યજીવનની પ્રત્યેક બાબતમાં તેનું વર્તન કરવામાં આપણે શક્તિમાન નીવડવા જોઈએ; એટલુંજ નહિ પણ ધર્મ અને સાંસારિક જીવન વચ્ચેનો મિથ્યા ને કૃત્રિમ તફાવત દૂર થવો જોઈએ. કારણ કે વેદાંત તો આપણને સર્વત્ર એકતા-અભેદનોજ ઉપદેશ આપે છે. ધર્મના આદર્શો આપણા જીવનના આખા સ્ત્રોત પર પથરાઈ જવા જોઈએ, એટલુંજ નહિ પણ આપણા સર્વ પ્રકારના વિચારોમાં તેમનો પ્રવેશ થઈ વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં વર્તનમાં મૂકાવા જોઈએ. વ્યાવહારિક જીવનમાં વેદાંતનો કેટલો ને કેવો પ્રભાવ છે, તે વિષય પર હું કમે કમે આવીશ; પણ આ વ્યાખ્યાનોની પરંપરા ભવિષ્યનાં વ્યાખ્યાનોના પાપારૂપ યનાર હોવાથી, પ્રથમ તો આપણે સિદ્ધાંતોનીજ ચર્ચા કરીશું, અને એ સિદ્ધાંતો ગિરિકંદરા અને નિર્જન અરણ્યોમાં ઉત્પન્ન થઈ લાથી નગરો અને શહેરોના કાલાદલપૂર્ણ માર્ગોમાં કેવી રીતે આચારમાં મૂકાયા, તે સમજી લેવા પ્રયત્ન કરીશું. વળી આ સિદ્ધાંતોની બાબતમાં એક વિશેષતા તો આપણને એ જણાય છે કે, તેમાંના ઘણાખરા સિદ્ધાંતો નિર્જન અરણ્યવાસના દુર્ગરૂપ નહિ હોઈ, જે વ્યક્તિઓને સંસારની અંદર આપણે વધારેમાં વધારે દાર્યમસ્ત જીવન વ્યતીત કરનારતરીકે લેખીએ, તેવા સિદ્ધાસનારૂઢ રાજ્યકર્તાઓનાં જેમનાં દુર્ગરૂપ છે. અર્થાત્ કે એ સિદ્ધાંતોમાંના ઘણાખરાના ઉત્પાદક અરણ્યવાસી ઋષિમુનિઓ નથી, પણ સામાન્યતઃ બહુવિધ જન્નજમા દસાવધા સમ્રાટો છે.

આરણિ નામના એક વાનપ્રસ્થ ઋષિએ શ્વેતકેતુ નામનો પુત્ર હતો. તે અરણ્યમાં રહી ઉછરેો હતો એક દહાડે તે પાચાળ રાજાના નગરમાં ગયો અને પાચાળ રાજા પ્રવાહન જેવાપિતા દરબારમાં ઉપસ્થિત થયો ઔપચારિક વિધિને અતે રાજાએ તેને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “અરણ્યસમયે જીવે અહીંથી કેવી રીતે પ્રયાન કરે છે તે તું જાણે છે?” શ્વેતકેતુએ જવાબ આપ્યો “ના, મહારાજ”

રાજાએ પૂછ્યું “તેમને તું અહીં પાછા આવવ તું કેમ થાય છે તે જાણે છે?” શ્વેતકેતુએ કહ્યું “નાજી” “ત્યારે કેવળ અને પિતૃમાન વિષેની તને કઈ ખબર છે?” રાજાએ પૂછ્યું શ્વેતકેતુએ પહેલાનીજ માફક કહ્યું “નાજી” તે પછી રાજાએ બીજા અનેક પ્રશ્નો તેને પૂછ્યા, પણ શ્વેતકેતુથી તેમાંના એકેયનો ઉત્તર આપી શકાયો નહિ એ પરથી રાજાએ કહ્યું કે “તને કદાચ આવડતું નથી” એ સાંભળી શ્વેતકેતુ પોતાના પિતાની પાસે પાછો ફર્યો અને રાજદરબારમાં બનેની વિગત કહી સંભળાવી શ્વેતકેતુના પિતાએ કબૂલ કર્યું કે એ પ્રશ્નોના ઉત્તર તેના પોતાનાથી આપી શકાય તેમ નથી આરણિ ઋષિએ એમ કહ્યું તે એટલા માટે નહિ કે આ પ્રશ્નોના જુનાસા આપવાને તે સજી નહોતો પણ વસ્તુ એ પ્રશ્નેની તેને ખબરજ નહોતી તેથી શ્વેતકેતુ પોતાના પિતાને તેહીને પાછો પાચાળ રાજાના દરબારમાં આવ્યો અને ત્યાં આગળ તે બન્નેએ રહસ્યજ્ઞાનનો ઉપદેશ પામવાની રાજા પાસે વિનંતિ કરી તે પરથી રાજાએ કહ્યું કે ‘આ રહસ્યજ્ઞાન અત્યાર- સુધી રાજાએતેજ વિદિત છે, ઋષિઓને નય’ પછી એ પિતાપુત્રી જ્ઞાનની ઇચ્છા રાજાએ વૃક્ષ કરી અનેક ઉ નિરોધમાં આપણને જણાય છે કે, આ વેદાત્મ તત્ત્વજ્ઞાન કાઈ નિર્જન અરણ્યમાં કરેલા ચિંતનનું ફળ નથી, પણ તેના અનેક સર્વોત્તમ સત્યો તેા નિત્યતા જીવનવ્યવહારમાં આકાર ડાળેલા પણ રૂપરેખ વાળાઓ- એ વિચારી કાઢીને બહાર પાડ્યા છે એક સર્વસત્તાધીશ સત્યાદ કે જેને કરોડો ભોતોપર રાજ્ય કરવાનું હોય તેના કરતા વધારે પ્રજાતિ પરાયણ માણસની અ પછુને કલ્પનાજ ન આપી શકે, હતા એમાંના કેટલાક રાજ્યશાસકો તેા ગદ વિચારકો હતા

આ બધું બતાવી આપે છે કે, વેદાત્મ તત્ત્વજ્ઞાન અતિસય આપદ્યાર્થિક હોયુ જોઈએ, અને નિમિષજાગૃહીતિ કે જે તમારો- માના ઘણાખરાએ કદાચ વચી દસે, અને જે આ વેદાત દ્વિસુધી ઉપરની ઉત્તમમાં ઉત્તમ મીકા દે, તેનો ખ્યાલ કરતા તેા આશ્ચર્યમગ્ન થઈ જવાય છે કે, તેની સારીય દુષ્પાત સમામ ભૂમિપરના તીવ્ર કેનાદ્દલ વ-એ ખડી થઈ છે એ ભગવદ્ગીતામાં કીકુષ્ઠે અર્જુનને આ વેદાત્તજ્ઞાનનોજ ઉપદેશ કરેલો હોય તેના

પાને પાને જે એક સિદ્ધાંત પ્રધાનપણે ઝળવળી રહેલો છે, તે ગાઢ પ્રવૃત્તિપરાયણ નાના ઉપદેશમાં શાશ્વત શાંતિનો ઉપદેશ પણ મળી શકે છે. કૃતવ્યપરાયણતા યાને કમ યોગતુ આજ રહસ્ય છે, અને તેને યથાર્થ પ્રાપ્તિ કરવું એજ વેદાંતનું એકમાત્ર લક્ષ્ય છે. નિવૃત્તિ કે જેને આપણે સામાન્ય રીતે નિષ્ક્રિયતાના અર્થમાં સમજીએ છીએ, તે ખચિતજ જીવનનું ધ્યેય નથી અને તેમ હોય પણ શકે નહિ નિષ્ક્રિયતા એજ જો જીવનનું ધ્યેય હોત, તો તો આપણી આજીવનની આ દિવાલો સૌથી વધારે જાનસપજ લેખાવી બેઠાએ, કેમકે તે નિષ્ક્રિય છે તેમ હોત તો તો માગીના ઢેહ અને ઝાડના ફૂલ જગતમાં મહાન સ્પર્ધાનિવરો મનાતા હોત કેમકે તેઓ બધાજ નિષ્ક્રિય અથવા ક્રિયારહિત છે વળી કર્મપરાયણતા પણ આસક્તિ કે રાગદ્વેષવાળી હોય તો તે પણ કર્મયોગની કાટિમાં આવી શકતા નથી જે ખરી વિશુદ્ધ પ્રવૃત્તિ વેદાંતનું ધ્યેય છે, તે શાશ્વત શાંતિના હેતુનાળી અને આત્મિક શાંતિવાળી હોવી જોઈએ-એવી શાંતિ કે જે ગમે તેના સ્થિતિસંયોગોમાં પણ સ્થિર રહે, અને ગમે તે થાય પણ મનનું મમતોનપણું સખજડખજ ન બને અને આપણા જીવનના અનુભવથી આપણે બધાજ એટલું તો જાણીએ છીએ કે, જે જાતની મન સ્થિતિ કાર્યને માટે ઉત્તમોત્તમ છે

હવે આ પ્રશ્ન મને ધણી વાર પૂછવામાં આવ્યો છે કે, કાર્ય માટે સામાન્ય રીતે આપણને જે આસક્તિ હોય છે, તેવી આસક્તિ ન રાખીએ, તો પછી આપણે કાર્ધ પણ કામ કરીજ શી રીતે શકીએ ? વર્ષા બગાડે છું પણ એમજ માનતો હતો, પણ જેમ જેમ હિમર વધતી જાય છે અને વધારે ને વધારે અનુભવનાજો બનતો જાય છે, તેમ તેમ મને લાગતું જાય છે કે એ માન્યતા સાચી નથી આસક્તિ અથવા લૌકિક સ્વાર્થવૃત્તિ જેટલી આછી રખાય, તેટલું કામ વધારે સારું કરી શકીએ આપણી મન સ્થિતિ જેટલી વધારે શાંત હોય છે, તેટલો આપણને વધારે લાભ થાય છે, અને કાર્ય પણ આપણે વધારે પ્રમાણમાં કરી શકીએ છીએ. જ્યારે આપણી આજીવનની આપણે ઉરકેરાર્ધ જવા દેઈએ છીએ, યાને જ્યારે આપણે રાગદ્વેષ બનીએ છીએ, ત્યારે આપણી શક્તિનો મોટો ભાગ ખોટો માર્ગે ખર્ચાઈ જાય છે આપણા રનાયુઓ દીવા પડી જાય છે, ચિત્ત વૃત્તિ અચળ બની જાય છે અને પરિણામે આપણે ખૂબ થોડું કામ કરી શકીએ છીએ જે શક્તિ માર્ગરૂપે પરિણત થવી ઉચિત હોય છે, તે વૃથા લાજણીમાત્રમાં ખર્ચાઈ જતા તો તો તેમજો અપયય થાય છે, અને તેથી કઈજ ફાયદો થતો નથી મન જ્યારે સાવ શાંત અને એકાગ્ર હોય ત્યારેજ તેની તમામ શક્તિ કામ સારું કરવા પાછળ ખર્ચાય છે દુનિયાએ નીપજવેલા મહાન પુરુષોના

જીવનચરિત્રા વાચ્યો, તો આ વાત તન્ત સમજાઈ જશે કે, તેમના બધાજ અભિપ્રાયો ઉપજે તેવા સાંન નર હતા તેમના મનનું સમ-
તોલપણ જાણે કશીયું જુલુપ દત્ત નહિ; તેમના મનની કાલિમા
બળનજાત અભાવવાની જાણે પ્રાપ્તિમા કે કશું ના તાકાતજ નહોતી
કોઈને વચ બળનાર માણસથી વધારે કાર્ય મહી નથી મારતું, અને
પ્રાર્થ પણ સંતોષમા કોઈવચ ન દનાત આદ્યથી વધારે ને મારું
કામ કંઈ સંતોષમાન થાય છે, તેનું અર્થજાણ છે. કોઈ, દેવ
કૃતિપ્રદિ વિકારની ધરામ છૂટી મૂકનાર આદ્યથી આ જગતમા કંઈ
મદ ન કાર્ય કરી શકતો નથી, તેની સંતોષમાના મૂલ્યજા કંઈ
જાણ છે, અને તેનાથી કંઈજ મદત્વનું કાર્ય નીવડતું નથી—અર્થાત્
જગતની અદર સાત, કામવાત અને સ્વિકાર્યિતવાળા નરેજ વધારે-
મા વધારે અને સારામા સારું કાર્ય કરી શકે છે.

વેદાત માત્ર એક આદ્યનો ઉપદેશ આપણને કરે છે, અને
એ આદ્ય આપણે જાણીએ છીએ તેમ સ્વભવમુસ્થિતિથી અવધા
સાત્વિક વ્યાવહારિકતાથી જુદું બેચેન હોય છે મનુષ્યસ્વભાવ-
મા બે પ્રકારની વૃત્તિઓ હોય છે. એક તો અર્થની સાથે
જીવનનો તોડનોડ કરી મેળ બેમાડવ ની; અને બીજી એ કે, જીવનને
ઉત્તમ કરી અર્થની કક્ષાએ પહોંચવાની. આ બે વૃત્તિઓનો
મેળ વધારું અમીજ લેવો ઉચિત છે કેમકે નહિ તો મદન વૃત્તિ
વાને આનંદનો તાલનોડ કરી જીવન સથે થકારી દેવાની, કિંજાહના
આપણા મન મુજબ આદ્યને હિનારી પાડવાની લાલચ આપણને
દે આવવાની દહેશત છે. મને લાગે છે કે, હું અનુક પ્રકારનું
ખાસ કામ કરી શકીશ, અને તે કામ હું લાવે ધરું છું. એ કામનો
અધિકાર જાગ ખરાબ હોય, અને એ અધિકાર જાગની પાછળ કોઈ,
જોન કે સ્વાર્થથી વિકાર પણ હેતુરે હોય એ જનવાળેજ છે
હવે એકાદ સંજ્ઞન મ મી પામે આવને મને અનુક આદ્યનો
ઉપદેશ કરે, અને તે આદ્ય ખામવાના પ્રથમ પગથીઆતરીકે
સ્વાર્થવૃત્તિનો અને સ્વતુખનો ત્યાગ કરવાનું કહે, તો મને તમજ
એમ લાગવાનું કે, એ આદ્ય અવ્યવહારિક છે. પણ બાને જાણે
મારી સ્વાર્થવૃત્તિને પોષક અથવા બંધનેસતો થઈ પડે એવો
આદ્ય મૂકનારો કેલ મળી આવશે, તો તરતજ હું તે આદ્યને
વધાવી કદર અને ખુશી ખુશી થઈ રૂપા મંડીશ; અને કહીશ કે,
“જસ, એજ મારો આદ્ય છે” “શાસ્ત્રીય” જાહના સંજ્ઞમા
લોકો જેમ હાવે તેમ ગોટાગો કરે છે—અર્થાત્ કે પોત ના મનને
મળતું આવે તેટલું શાસ્ત્રીય અને બીજું જુલું અશાસ્ત્રીય; તેમ આ
“વ્યાવહારિક” જાહની જાણતમા પણ પોતાની વૃત્તિઓને અનુજા
આવે તેટલું વ્યાવહારિક અને બાકી જુલું અવ્યાવહારિક, એવો

ગોટાળો લોકો કરે છે મારે એટલું શાસ્ત્રીય અને તમારું એટલું અશાસ્ત્રીય એવું પણ અનેક વ્યાપી લોકો કહે છે પોતાને જે વાત વ્યવહારોપયોગી લાગતી હોય તેજ વાત એકલી જાણે દુનિયાભરમાં વ્યાવહારિક અથવા શાસ્ત્રીય ન હોય એમ સ્વાર્થસાધક મનુષ્યને લાગે કરે છે હું જો એક સ્વાર્થી દુકાનદાર હોઉં, તો મને એમજ લાગશે કે દુકાનદારી એજ એકલો વ્યાવહારિક ધર્મો દુનિયામાં જો હું ચોર હોઈશ, તો મને એમજ લાગ્યા કરશે કે ચોરીનો ધર્મો કરવો એજ દુનિયામાં વ્યાવહારિક જનવાનું સર્વોત્તમ સાધન છે, બીજા બધાજ રસ્તા અવ્યાવહારિક છે આ ઉપરથી તમે સમજી શકશો કે, જે વાતો આપણને મનગમતી હોય અને જે આપણે કરી શકતા હોઈએ, તે વાતોમાટેજ આપણે આ વ્યાવહારિક શબ્દનો પ્રયોગ કેમ કરીએ છીએ? અર્થાત્ દુનિયામાં વ્યાવહારિક શબ્દનો ઉપયોગ કેવી રીતે થાય છે તે આ ઉપરથી તમે સમજી શકશો જે વાત અને જે વસ્તુ આપણને મનગમતી હોય અને જે આપણે કરી શકતા હોઈએ તેનેજ આપણે વ્યાવહારિક કહી જાણખાવીએ છીએ, તેથી વેદાત અત્યંત વ્યાવહારિક છે, એમ હું જે કહું છું તે તેના સાધારણ અર્થમાં નહિ પણ તેના વિશિષ્ટ અર્થમાંજ સમજવાનું છે એટલે કે વેદાત અતિ વ્યવહારગમ્ય છે એ વાક્યમાં ‘વ્યવહારગમ્ય’ શબ્દ તેના સાધારણ અર્થમાં નથી સમજવાને, પણ તેના આદર્શના દિસાખમાં વેદાત પણ વ્યવહારગમ્ય વિષય છે, એમ સમજવાનું છે વેદાતનો આદર્શ જો તેટલો હિન્દુ મા નથી હોતો, પણ જગતની આગળ તે અમલવિત આદર્શ તો નથીજ મૂકવું વસ્તુતઃ તો આદર્શ નામને લાયક તો જે સવાનો શક્ય હોય તેજ આદર્શ છે એક શબ્દમાં કહીએ તો ‘તુ તે દિન્યરૂપ છે’ યાને ‘તત્ત્વમસિ’ એજ એનો આદર્શ છે આ તત્ત્વમસિ એજ વેદાતનો સાત છે વેદાતની સર્વજ્ઞતા જાણીકું થીએ અને છુદ્ધિના વ્યાયામોમાંથી પસાર થતા તમને જે જાણનાતું મળે છે, તે એજ કે મનુષ્યનો આત્મા શુદ્ધ અને સર્વ વ્યાપી છે, અને તેથી આત્માની જાળનમાં જન્મવા મરવાનું કહેવું એ બિલકુલ બેફાલું અને અર્થહીન છે આત્મા કદાપિ જન્મ્યો નથી અને કદાપિ મરશે પણ નહિ તેથી આપણને મોત આવશે એમ કહીને આપણે મોતથી જે બહીએ છીએ તે કેવળ વહેમ અને કુમરકારનું પરિણામ છે તેમ આપણે કલાણું કરી શકીએ ને ઢીકણું ન કરી શકીએ-એવા ખ્યાલો પણ મિથ્યા ભ્રમમાત્ર છે આપણે બધુંજ કરના સક્તિમાન છીએ માનવીઓને વેદાતનો પ્રથમ ઉપદેશ એજ છે કે “તમારી જાતમાં વિશ્વાસ રાખો યાને આત્મશ્રદ્ધા મેલો” વેદાત કહે છે કે, જે જન પેતાની અદર વિશ્વાસ નથી રાખતો તે નાસ્તિક છે-અર્થાત્ કે પોતાના આત્માના ગૌરવમાં વિશ્વાસ

ન કરવો તેને વેદાન નારિનકતા હી ઓગળાવે છે વેદાતનો આખ્યાય અનેક જણને બેશકે ભયાનકે ભાસશે, અને આપણામાના ધણાખરાને એમ પણ લાગશે કે, આરી જાનના આદર્શને કદાપિ પહોંની શકાય નહિ પણ વેદાત આત્મહર્ષકે જણાવે છે કે, પ્રત્યેક જણથી તે આદર્શનો સાક્ષાત્કાર કરી શકાય તેમ છે આ આદર્શના સાક્ષાત્કારની આડે કશુંજ નથી થકે તેમ નથી-ઓ, પુરુષ, બાળક કિંવા વર્ણ કે સિંગના બેદ, કશુંજ એને બાધક નીવડે તેમ નથી આળાલટક સર્વ કોઈ નો સાક્ષાત્કાર કરી શકે તેમ છે કારણ કે વેદાતે પૂરવાર કરો બતાવે છે કે 'એ આત્મ જ્ઞાનનો આત્મર ન જમત્ય મ્યારનોએ તાક્ષાત્કાર થઈ પડે છે, એ આત્મતત્ત્વ સદા સર્વદા તમારી અદર રહેતું છે'

જમતની બધીજ સત્તાઓ અને રક્તિઓ મૂળથીજ આપણી છે, છતાં આપણેજ પોતાના હાથ પોતાની આખો આગ તાપી ચીત્તવાઈ રતા છીએ કે 'અધાર છે, દેખાતું નથી' એક વાર તારી ઘેરે સમજી જ્યો કે, આપણી આજીબાજી અધમાત્તુ નામ નિશાન નથી આખો આડેથી તમારા હાથ અસેડી જ્યો, એટલે તરતજ ઝગાળેતું અજવાળું નજરે પડશે એ અજવાળું નવેસર આપથી આ પુ નથી, પણ તે મૂળયજ્ઞ છે તમારા હાથના અતરાયને થીંધે તમને તે જણાતું નહોતું એટલુંજ અધકાર તેમજ દુર્ભાગના જેવું કદાપિ હતું નહિ, છે નહિ અને હશે નહિ આપણે મૂખ'ઓ જમસ્થા ખૂંચો પાડીએ છીએ કે 'અમે દુર્ભાગ છીએ, અમે અપવિત્ર છીએ આ પ્રમાણે વેદાન ભારપૂર્વકે જણાવે છે કે, વેદાતનો આદર્શ વ્યવહારમય છે, એટલુંજ નહિ પણ તે પરા પૂર્વથીજ તેવો આ નો આ-યો છે-એ આદર્શ ધને એ વાસ્તવિકતા એ તો આપણો અમય સ્વભાવ છે ખીતું બધું તમે જે જુઓ છો તે તમામ મિથ્યા અને અસત છે તમે જ્યારે જ્યારે જોનો છો કે 'હું એક પામર મર્ત્ય મનુષ્ય છું' ત્યારે ત્યારે તમે એક જૂઠાણું બોલો છો, એમજ સમજો એમ કહીને તમે તમારી જાનને છેતરો છો, એટલુંજ નહિ પણ નવજન ધાની જાદુઈ લીકમનથી તમે તમારી જાનને પામર કરી દો છો, એમજ સમજજો

એ વાત હમેશા લક્ષમા રાખવી જોઈએ કે, અસારના આપણા માયમય મિથ્યા જીવનની સાથે આદર્શનો મેળ બેસાડવાનો વેદાતે જરાય પ્રયત્ન કર્યો નથી વેદાત તો હિન્દુ કહે છે કે આ મિથ્યા જીવન ગિલકૃપ નજી થવું જોઈએ અને તેને સ્થાને વાસ્તવ જીવન-શાશ્વત અસ્તિત્વ ધરાવતું વાસ્તવ જીવન વ્યક્ત થઈને ઝગડળ પ્રમાણવું જોઈએ કોઈ માણસ વધુ ને વધુ શુદ્ધ બને છે એમ મહેવું જોડું છે શુદ્ધિ તો મૂળ યજ્ઞીજ તેની અદર સ્વભાવસિદ્ધ રહેલી છે,

માત્ર તે હવે વધુ પ્રમાણમાં વ્યક્ત થાય છે એટલું જ આત્માની આડે આવેલો પડો સરી પડે છે એટલે તેની સ્વભાવસિદ્ધ વિશુદ્ધિ અથવા પવિત્રતા પ્રકાશના માટે છે અને તે પવિત્રતા, અને તે મુખિ, અને તે પ્રમ અને અને તે શક્તિ-એ બધું જ આપણું છે-રે ! આપણું ને તે સ્વભાવસિદ્ધ છે

વેદાત વળી એવું પણ જાતી ઠોકરીને જણાવે છે કે, એના એ આદર્શનો સાક્ષાત્કાર માત્ર અરણ્યોમાં કે નિર્જન ગિરિગર્ભોમાં મા રહીને જ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, એવું નથી, પરંતુ વ્યવહારની દરકાર સ્થિતિમાં પ્રવૃત્ત થયેલા પણ તેનો સાક્ષાત્કાર પામી શકે છે એ તો આપણે આજના જોડણ લીધું છે કે, એ આદર્શના સત્યો ગાંધી કાંતારાઓ અત્યુચવાસી કે કદરાવાસી નહોતા, એટલું જ નહિ પણ જીવનની સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓ કરતા વધારે અટપટી પ્રવૃત્તિઓમાં અર્ધનિશ નિમગ્ન રહેનારા હતા એ રાજવી શોધકોના માથે પર સૈન્યસંચાલનની, તમજ લાખો પ્રજાજનોના કલ્યાણની મહાત્મ જવાબદારીઓ રહી હતી અને એ જમાનો કેવો હતો તેનો પણ ખ્યાલ કરો ! રાજની રાજ્યસત્તા તે જમાનામાં કેવળ અનિશ્ચિત કિંવા અમર્યાદિત હોય રાજ્યની તમામ જવાબદારીઓ તેના શિરપર હોવાથી રાજ્ય-વ્યવહારના એકે એક અંગપર તેને પૂરતું સક્ષ રાખવું પડતું હતું તે વખતના રાજ એટલે અત્યારના રાજ જેવા શોખાના ગાળિયા નહોતા, પણ રાજગણમાં કંઈપર્યંત ફૂળી રહેના અને પ્રવૃત્તિપરાયણમાં પ્રવૃત્તિપરાયણ હતા આમ હોવા છતાં તે રાજવીઓને આ ગહન સત્યો પિચારી કાઢી તેનો સાક્ષાત્કાર મેળવવાની તેમજ મનુષ્યજાતિમાં તેનો પ્રચાર કરવાની કુશલ મળી હતી તો પછી આપણે માટે તો એ આદર્શ કેટલો બધો વ્યવહારગમ્ય કહેવાય ? આપણા જીવન એ રાજવી શોધકોના જીવનની પુનરામા તો છે જ કુશલવૃત્તિ લેખાય, છતાં આપણે એ માયોનો સાક્ષાત્કાર નથી કરી શકતા એ આપણે માટે અતિ શરમની વાત છે પ્રાચીનકાળના એક સર્વમત્તાધીશ સત્રાટ કગત આપણી જરૂરી-આતો અને જવાબદારીઓ નહિ જેવી છે વળી કુશલેત્રની રણભૂમિપર વિપુલ સૈન્યને દોરનાર અર્જુનની પુનરામા પણ આપણી જરૂરી આતો નજીવી છે સમરક્ષેત્રમાં અર્જુનની જવાબદારી અને જરૂરીઆતો તેટલી બધી ભારે હતી તે તો કલ્પિત લેખો, છતાં પણ એ યુદ્ધભૂમિના હોમાગ અને મનાદલની વચ્ચે પણ અર્જુનને એ સર્વોત્તમ તત્ત્વ ધારને સમજવાની અને તેને પોતાના જીવનમાં લાગે તેના જીવનની દેખાડવાની પુરમદ મળી ચકી હતી તો પછી આપણે આખી જીવનમાં વધને નિદાન લેવું કરી બતાવવાને તો અચિનજ શક્તિ માત્ર ચતુ જોડણ, આપણા જીવન રાત્ર, ફેલ અને અર્જુન જેવા

રાજપુરુષોની અનેકવિધ રોકાણો અને જવાબદારીઓ તરફ જોતા પ્રમાણુમા વધારે દુરસદવાળા, સરળ અને સગવડલભ્યા છે સમયનો જો આપણે ખરેખરોજ સદુપયોગ કરવા માગતા હોઈએ, તો તો આપણામાના ધણાખરાને આપણે મારીએ છીએ તેના કરતા વધારે અનકાશ મળે છે ખરી રીતે તો આપણને એટલે બધો અનકાશ કે જે જો ઈન્દ્રા હોય તો આ જીદગીમા આપણે એક તો શુ પશુ ખસો આદર્શોને પ્રાપ્ત કરી શકીએ, પણ યાદ રાખો કે, આદર્શોને આપણી કલ્પના પ્રમાણે બનાવી પાડવો એ બિલકુલ ગેરવાજમી છે આ માર્ગમા વિચરતા એક ક્રમામણ આવે છે તે એ કે, કેટલાક પેટ ભરા અથવા તો સર્વે ગુણા કાચનમાધ્યંતે અર્થાત્ ધનધાયાદિક અને ભોગવૈભવોજ સર્વોપરિ સમજી અધિકાધિક લે જવાનઅમા ડૂબ્યે જનારા પામર લોકો આવીને આપણી મિથ્યા જરૂરીઆતોને તથા મિથ્યા કામનાઓને ખોળે તેવા વિનિધ કાલ્પો મીઠી મીઠી વાણીમા આપણી આગળ રજુ કરે છે અને તે સાલણીને આપણને એમ થઈ આવે છે કે “જસ, આ ભોકોના આદર્શ જેવાજ આદર્શની આપણને જરૂર છે” પરંતુ તેમ કરવું ઉચિત નથી વેદાતનો ઉપદેશ એવો જરાય નથી વેદાત તો એમજ શીખવાડે છે કે “પ્રત્યક્ષ જીવનને આદર્શ સાથે ઘટાવો અને વર્તમાન જીવનને અનત જીવનની સાથે ઘટાવો યાને તેમને એકરૂપ બનાવો.”

આ એકત અથવા એકતાનો આદર્શ એજ વેદાતનો કેન્દ્રસ્થ આદર્શ છે, એ વાત હમેશા સ્મરણુમા રાખો દૈત જેવું કશામા નથી, જે પ્રકારનું જીવન ક્યાય નથી, તે એટલે સુધી કે જે જૂદા જૂદા જગતો માટે પણ એ જાનના જૂદા જીવનો નથી શરૂઆતમા વેદો સ્વર્ગ, નરક અને ઈતર ભોકોની વાતો કરતા તમને માવમ પડશે, પણ પાછળથી તેમના તત્ત્વજ્ઞાનનું ઉચ્ચમા ઉચ્ચ તત્ત્વ તેમને પ્રાપ્ત થયા પછી એ બધાજ વાતોને તેઓ કામના ઝટકાથી છોડી નાખે છે અને કહેવા મંડી જાય છે કે જીવન એક છે, જગત એક છે અને સત્ કહેતા અસ્તિત્વ પણ એકજ છે જે છે તે બધુંજ તે એક છે, જણાતો તક્ષાવત પ્રમાણુમત છે, પ્રકારગત નથી આપણા જીવનમા જણાતો તક્ષાવત પ્રકારગત નથી યાને પ્રકારની બાજતમા આપણા જીવન જૂદા પડતા નથી પશુના જીવન માનવી જીવન કરતા નોખા છે, અને માનવીઓના ખોરાકતરફે વાપરવા સાર જ ઈશ્વરે પશુઓને પેદા કર્યા છે—એવા ખ્યાલોનો વેગત સાવ ઈન્કાર કરે છે, કિ બહુના એના વિચારોને વેદાત ધૂનકારો કાઢે છે

કેટલાક લોકોએ દધાવશ બની તમારે ત્યાં ‘અગ્નિ વ્યવસ્થેદ-નિવારિણી સલા x નામની સલા સ્થાપેલી છે એ સમાના એક

x “એન્ટ વિવિસેક્શન સોસાયટી”-એટલે કે સ્વેચ્છ પ્રયોજાણાઓમા

સબ્ય મહાશયને મે સવાન કર્યો કે “ભાઈ” તમારા ભોજન અર્થે અગણિત પશુદત્યા યાય તેને તમે સપૂર્ણ ન્યાયસંગત ગણો છો, તો પછી વૈ કે વિજ્ઞાનના અખન્દ માટે એકાદ જે પશુઓનો વધ કરવામા આવે તેનો તમે આવડો વિરોધ શાને કરો છો ?” તેણે જવાબ આપ્યો કે “જલિતવ્યવૃદ્ધેદ યાને પ્રયોગો માટે પશુઓને રીનાવી રીનાવીને માગવા એ અત્યંત લયકર કામ છે, પણ ખોગકતરીકે તો તેઓ નિર્માણ થયેના છે.” એ લયકર અને ભ્રમજનક ખ્યાન ! વસ્તુતઃ તો પશુઓ પણ એજ એકમાત્ર અખંડ સત્તાના અશો છે મનુષ્યનુ જીવન જો અમર અને અનંત છે, તો પશુઓનુ જીવન પણ તેવુંજ છે જે તદ્દાનંત છે તે પ્રમાણમા છે અને નહિ કે પ્રકાશમા એક ક્ષુદ્ર જીવાણુ અને કે એક રૂપ છીએ જણાતો તદ્દાનંત પ્રમાણનો હોષ પ્રકારનો નથી અને એ જણાતો તદ્દાવત પણ સર્વોચ્ચ જીવનની દૃષ્ટિએ જોતા તો હિંમ જામ છે ધાસના તણખના અને એ નાના છોક વચ્ચે મનુષ્યને જોઈ લેને દેખાય, પણ પર્વતના સર્વોચ્ચ શિખરપર ચઢીને જોતા તો ધાસના તણખના તેમ મોટા મેટા તરવેરા સુદ્ધ લગભગ એકસરખાજ જણાય કે તેથી સર્વોચ્ચ આદર્શની દૃષ્ટિ એ તો મુદ્રમા હુદ્ર પ્રાણીનુ અને હિંમમા હિંમ મનુષ્યનુ જીવન એકસાથુ છે ઈશ્વર છે, એવું જો તમે માનતાજ હો, તો તો પશુઓ તેમજ સર્વોચ્ચ પ્રાણીઓ જે મનુષ્યો તે એકરૂપ એક સરખા હોના જોઈએ, એ પણ તમારે માનવુ પડશે કેમકે પશુઓ અને મનુષ્યો બધાજ એક ઈશ્વરના સત્તાન છે તેથી જે ઈશ્વર મનુષ્ય નામે ઓળખાતા પોતાના સત્તાનો પ્રત્યે પક્ષપાતભરી રૂપા ખતાવે અને અવાક પ્રાણીઓને નામે ઓળખાતા પોતાનાજ મીઠા સત્તાનો પ્રત્યે નિર્ભયતા દાખવે, એ ઈશ્વર ઈશ્વર નહિ પણ દાનવ ક્રોધ પશુ ખૂંટો હોયો જોઈએ હું તો મારે એવા પક્ષપાતી ઈશ્વર ને જાગવા કરતા કેમ સેવડો વખત મરવાનું વધારે પસંદ રૂ, એટલુંજ નહિ પણ મારે સાથે જીવન એવા ઈશ્વર સાથે મુદ્દ મચાવવામા ગાળું પરંતુ વસ્તુતઃ તેમ છેજ નહિ ઈશ્વર એવા પક્ષ પાતી મુદ્દન નથી તેમ છે એવું કહેનારા લોકો ખીનજવાબદાર, હૃદયશૂન્ય અને સત્ય જ્ઞાન નહિ જાણનારા છે હવે, એક ખીને દિરસો હું તમને સંભળાવુ છું કે જેની અદર પણ ‘વ્યવહાર-ગમ્ય’ શબ્દ ખોટા અર્થમા વપરાય છે ધારો કે, હું ચોતે ચુસ્ત અ માસાહારી કદાચ નથી, પણ તેના હિંમ આદર્શની મને સપૂર્ણ સંજ છે માસલક્ષણ કદીમદી દરવુ પડે છે, ત્યારે જાણુ છું

પ્રયોગ કરતી વખતે કવત પ્રાણીઓપર જે વાદમાય કરી ધાતમીપણુ દર્શાવવામા આવે છે, તેનો વિરોધ કરનારી સમા.

કે ખોટું કામ કે ઠેકઠાક સત્તેજામાં માસભોજન કરી વસા
 હાલેના નથી રીતો, ત્યારે પણ મને ખબર રહે છે કે શાનથી કામ
 થાય છે હવે, માતા એવા વર્તન નાટે મહાપર અભ્રેષ કરવાને છું
 હાઈ નામે જવર પડે, તો મારે અવાતાલતાના ઉત્તર જવરને
 રિશિસંતોષે સાથે ધટાવને મળી એ નજાણાની વર્ણવશે
 ખોટો જવર ન કરવો જોઈએ-આદર્શ જીવ છે કે, નામાઈ ૧૫
 કરવો, તે કે ૬ પણ આણીને કામ ન પડે માલસી કેમકે ધણીના
 માત્ર જાણ કે ધણીને નોતમારો જાણુવ દેખી જાણુવ ય મો,
 તો તે પશુઆણીના જુલુતની રિજામાં તમે કહે કે આજના વખત
 હો એમ કહા સકાય જ્યારે મનુષ્યના જુલુતપરે તે કા
 કહેવલુત નથી એવી તો નાજ જન્મના અમકા જેવી કહ
 વાનોજ થાય છે ધણીને મળે આ થાય નથી ઉત્તરી, કાણકે કે જે
 તેમને વર્તમાન પાનસદાનો ત્યાજ કરી રહે જવરને તારે ઉત્તરી
 મહાનેક ક્રિષ્ણકે રહે છે પણ તેમનીજ આગળ નો એક એક
 સિદ્ધાંત મુકામા જવે કે જ તેમના વર્તમાન નાનવલુત મુકા
 મેસવો હોય તો તેને તમને જેમ જાણવી થશે અને મહેલ કે,
 'કેમ જવરનારને જાણી'.

દેખાતોની રિશિવાળ મનાજી વર્તમાની કમકર વલિ મનુષ્ય
 સ્વભાવમાં રહેલો છે તથા પુરાણા માસામાંથી એકે કમકર આજના
 તો જવરને કહ્યું કે જવર જવર છે તેમ કરવડુ જવરને કહ્યું
 પણ મનુષ્ય નહીં જવરના થાજાને મુકુલ થવાજો દેહોના
 સમયમાં મારો વાલ્ય મા આજુ દહુ તેમની રિશિના આજ
 આજના મને એમજ થાય છે કે, આ મનુષ્યનાની પણ તેર જ
 રજા છે. નિરાધીન રજામાં જવરમાં તથાવજા મનુષ્યને ઉત્તરી
 કહેતા તેમો મહેલ છે કે "અમારે ક્રિષ્ણ છે અમારે હંમકા રો."
 અને એમને જવરના દમકમારો ખેતી કાલવનો મેલત રીકર
 છે તો તેમો કહે છે કે "અમારે જવર રો, જવર. ગેરમાર
 પોદવામાં આજ કેવી મમ પડે છે "જવરો મનુષ્યને દેવ
 ભાવ પણ આવાજ છે અ જુ કમન આજે તેમ કરતા આજ
 હીએ અને જવરો કમકર કાલવજા અ જુ કમ આજને
 કહેવલુત જવર. એ છે આ કે થાજ દશામાંકે દહવા ન રે તમારે
 આ ઉત્તરી આજને પહેલો જવર-પને મનુષ્યને એકે તેમ
 જવરો જેમ છે ઉત્તરી આજને તારા મનની તપાસીવર વેલ રી
 થે નો કમકર થાજો રીકે જવર આજને તમને એવો થર્મ જવર કે
 જેમી જવર એ ક-અ આજ ન હોય, તો તેજુ કુ તમે કુલ પને
 થવ ન મરે માટે તો નિજાન એવે ઉત્તરી આજને-દિવર થર્મ
 અમકર રો રાનો એવો થર્મજુ અમકર કુ કીકર નહિ, પણ

કોઈ શખ્સ આવીને ઉચાઘા ઉચા આદર્શવાળો. ધર્મ મારી આગળ મૂકે તો તેને સાબળવા હુ ખડે પગે નૈવાર રહુ માટે જે ધર્મ હદિયોના વિદ્યાસો અને હદિયોની નળગાદીઓને જાગ્રવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય એવા ધર્મથી અને એવા ધર્મોપદેશકથી સદા સાવધાન રહો. હદિયોના ગુલામ જનીને તો આપણે આપણી જાતને મારીના દેશ જેની નિર્મોલ્ય અને અસહાય કરી મૂકી છે એવી અસહાય દશાવાળા જે આપણે તેની આગળ આવીને કોઈ આવી જાતના હદિયોવાક ધર્મનો ઉપદેશ કરે અને આપણે તે પ્રમાણે ચાલીએ, તો તો પ્રગતિના ખના પથે આપણે કદાપિ ચઢી શકીએજ નહિ આવી આવી તો અનેક વાતો મે જોઈ છે મને દુનયા દારીનો પણ કંઈક અનુભવ છે, અને માર વનન એક એવો મુનક છે કે જ્યાં ધર્મના પગા યોમાસામા ઉચતા મિનાડીના ટોપની મારક વધે જાય છે અમારે ત્યાં પ્રતિવર્ષ નવા ધર્મપથો ઉભા થાય છે પરંતુ તેમા એક વાત મારા હૈડામા ખાસ વસી ગઈ છે કે, જે ધર્મો ભોગપરાયણ મનુષ્ય અને સત્યજ્ઞાનપરાયણ મનુષ્યની વચ્ચે ભાષણેક કદાપિ નથી કરતાં યાને સત્યજ્ઞાનના ઉચ્ચ આદર્શને ભોગપરાયણનાની નિકૃષ્ટ કોટિએ ઉતારી પાડવાનો મુદ્દય પ્રમત્ત નથી કરતા, તેઓજ આગળ વધી શકે ॥ ભોગ-પરાયણ વૃત્તિઓની માથે ઉચ્ચ આદર્શનો મેળ બેમાડવાનો યાને હિંમત મનુષ્યની કોટિમા ઉતારી પાડવાનો ભોગ ખ્યાન જ્યાં જ્યાં ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં ત્યાં પતન અવસ્થા નજરે પડે છે માણુસને દુનિયાદારીના ગુનામની કસામા નહિ ઉતારી પાડવો જોઈએ, યાને માણુસને સસારાસક્ત માણુસજ નહિ રહેવા દેવો જોઈએ, પણ માણુસને માણુસ મટાડી ઈશ્વર જનાવવો જોઈએ

સાથે સાથે આ પ્રશ્નને એક બીજી પક્ષ બાજુ છે આપણે કોઈનો તિરસ્કાર કરવો ન જોઈએ કે કોઈને હાંધૂત ક્રવા ન જોઈએ કેમકે આપણા સંધ્યાગુજ પ્રવાણ એક લક્ષ્યબિંદુ તરફ થઈ રહ્યું છે નિર્ગંજતા અને સમજના વચ્ચેનો તફાવત માત્ર પ્રમાણનો છે સ્વર્ગ અને નરક તેમ જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચેનો તફાવત પણ પ્રમાણનો છે જગતની અદર જણાતા તફાવત માત્ર પ્રમાણના છે, પ્રકારના નહિ કેમકે એકતન એજ બંધાનુ ગદસ્ય ॥ વિચાર અથવા જીવન અથવા આત્મા અથવા શરીર-તરીકે જે જે કંઈ વ્યક્ત થયેનું છે, તે બધું જ એ એમત્વજ હોઈ જણાતો તફાવત માત્ર પ્રમાણનો છે, પ્રકારનો નહિ આથી કરીને જેટલા પ્રમાણમા આપણો વિકાસ થયો હોય તેટલા પ્રમાણમા જેમનો વિકાસ થયો ન હોય, તેમના પ્રત્યે તિરસ્કારની નજરે જોવાનો કે તેમને ધૂનકારી કાઢવાનો આપણને કશોજ અધિકાર નથી

કોઈને પણ ધૂનકારો નહિ તમારાથી તેમને કોઈ જાતની મદદ થઈ શકે તેમ હોય તો કરો, નહિ તો હાથ જોડીને તમાન એ બાકુ ચોતુ જનુ વાન્ડો, અને તેમને તેમના માર્ગે નિર્વિઘ્ને વિચરવા દે. કોઈને ઉતારી પાણુ કે ગાલિપ્રદાન કરવું, એ કામ કરવાની ખરી રીત ન હોય એ રીતે કોઈજ કાર્ય જોઈએ તેવું મિદ્ધ થવું નથી મીનને ગળે. દષ તેમને દૂષિત દરાવવામાજ આપણી બધી શક્તિઓ ખર્ચાઈ જાય છે દીકાજોરી અને નિદાજોરીમા આપણી શક્તિઓનો વ્યય કરવો કેવળ મિથ્યા છે આપણી શક્તિઓના વ્યય માટે એ ખરો ન્સ્તો નથી, કારણકે જતે તો આપણને એ જ્ઞાન થાય છેજ કે, આપણા જધાયની નજર એકજ વસ્તુ તન્ક દોઢી રહી છે અને ધારે ધારે કે ઉતાવળે ડગલે પણ આપણે એકજ આદર્શની સમીપ ગમન કરી રહ્યા છીએ, અને આપણી વચ્ચે જજીતા ધણાખરા તદાવતો માત્ર ઉચ્ચાન્દ્રભેદના પન્જિભ છે.

પાપનોજ ખ્યાલ જ્યો એને વિષે વેદાતનો ખ્યાલ કેવો છે તે તો હું તમને કહી ગયો છું હવે ખીજો સાધારણ ખ્યાલ એવો છે કે મનુષ્ય પાપી છે એ જન્ને ખ્યાલો વસ્તુન તો એકજ છે; ભેદ માત્ર એટલોજ છે કે, એક દમરાત્મક પક્ષતુ સમર્થન કરે છે અને ખીજો નદરાત્મકતુ પટેલો ખ્યાલ મનુષ્યને તેના જળતુ જ્ઞાન કરાવે છે, અને ખીજો તેની દુર્જનતાતુ જ્ઞાન કરાવે છે વેદાત કહે છે કે, નજજાઇ હોય તો જારે નહી, તેની લેશ પણ પરવા ન કરો આપણે તો જમ આજળ વમવાજ માગીએ છીએ એ ગેગ તો મનુષ્યના પ્રાકૃટ્ય સાથેજ માનમ પડયો હવે પ્રત્યેક જજીને પોતાના રોગતુ જ્ઞાન છે માને આપણા રોગ શા છે તે કહી જતાવવાને કોઈની જરૂર નથી પરંતુ આપણે રે ગિજ છીએ, રોગિજ છીએ, એમ આજો દહાડો મનન કર્યા કરવાયો કંઈ નિરોગી કંઈ જવાગે નહિ નિરોગી જનવામાટે તો આરથ અને પરેજીની જરૂર છે આપણે જહારની ઉંપાધિ માન જૂવી જઈએ, જહારના જમન આ જળ એવો ડોળ કરવાનો પણ પ્રયત્ન કરીએ કે અમે નિરોગી છીએ, અમે સુખી છીએ કિન્તુ આપણા હૃદયના ઉઝાણુમા તો આપણે જમાજ આપણી નજજાઈએ શી શી છે તે જજીતા હોઈએ છીએ એ બધી વાત ખરી, જતા વેદાત ગે છે કે દુર્જનતાની વારવાર જખના કર્યા કરવથી જાગે જાલ થતો નથી એ રોગનો ખરો ઉપાય તો એજ છે કે, ગેગીને જળના છુટકા પાયા કરો, અને જળ, કંઈ નજજાઈનો આજો દહાડો વિચાર કર્યા કરવાયો આવતુ નથી નજજાઈનો રામજાણુ ઉપચાર નજજાઈતુ સતત મનન કર્યા કરવું એ નથી પણ જળનો ને શક્તિનો વિચાર અને ઉપાય કર્યા કરવો એ છે. માટે મનુષ્યને હમેશા જળનોજ ઉપદેશ કરો, કેજે જળ અસલથી

તેમની પોતાની અદર રહેણું છે મનુષ્યો પાપી છે એમ કહેવાને બદલે વેદાંત એથી વિરુદ્ધ પક્ષનું પ્રતિપાદન કરે છે, અને કહે છે કે, પાપો એ તો આત્માના નિકૃષ્ટ પ્રતિભા આવિષ્કાર છે, તમારા આત્માને ક્ષીણ પ્રતિભા આવિષ્કારમાં વ્યક્ત કરો. આપણે જે યાદ રાખવાનું છે તે આજ છે, અને એ તો આપણા જઘાથીજ યમ રહે તેવું છે “ના” એવું કદાપિ કહેા નહિ; ‘મારાથી નહિ બને’-એમ પણ કદાપિ કહેા ના. દારણ કે તમે તો અનંત અને સર્વશક્તિમાન છો. કાળ અને દેશ યાને સમય અને સ્થાન પણ તમારા રચનાની કૃપનામાં કંઈ ગણતરીના નથી તમે બધું અને સર્વ કંઈ કરી શકો તેમ છો, રે તમે તો સર્વશક્તિમાન છો.

આ તો બાણે ઉચિત નીતિશાસ્ત્રના મિદ્ધાતોની વાત યમ, પદ્મ હવે આપણે જરા નીચી જમિકાપર આવી તેની વિગતોની ચર્ચા કરીશું; અને સમજી લઈશું કે, આ વેદાંતનું જ્ઞાન આપણા નિત્ય-જીવનમાં, નાગરિક જીવનમાં, પ્રાતિક જીવનમાં, રાષ્ટ્રીય જીવનમાં અને પ્રજામાત્રના ગૃહજીવનમાં કેવી રીતે આચારમાં મૂકી શકાય. કાગણ કે ને કોઈ ધર્મ મનુષ્યને તેની હરકોઈ સ્થિતિમાં સદાયબૂત ન થાય, તો તે ધર્મનો વિશિષ્ટ ઉપયોગ નથી, એવો ધર્મ તો ગર્યાગાહ્યા થોડા માટે માત્ર બંધવાનોજ વિષય રહેવાનો મનુષ્યજાતિને મદદ કરવા ઇચ્છનાર ધર્મ તો હરકોઈ સ્થિતિસંજોગમાં તેની મદદે ધાવા ખડે પડે તત્પર રહેવું જોઈએ પંડી મનુષ્ય દાસત્વની દશામાં કે મુક્તાવસ્થામાં, અધમતાના ઉડા ખાડામાં કે પવિત્રતાના ઉડા શિખરોપર કે નથી હોતો. હરકોઈ સ્થાને અને હરકોઈ પ્રમુખે તેની મદદે ધાવાની ધર્મમાં તાકાત હોવીજ જોઈએ આ મહાન કામ માટે વેદાંત પોતાની લાયકાત પૂરવાર કરી આપે છે, અને વેદાંતની એ લાયકાતથી તેના સિદ્ધાંતો અગર ધર્મનો આદર્શ પરિપૂર્ણ સિદ્ધ થાય છે.

આત્મશ્રદ્ધાનો યાને આપણી પોતાની ઉપર વિશ્વાસ રાખવાનો આદર્શ આપણને અત્યંત મદાયબૂત થાય છે આ આત્મ-શ્રદ્ધાનો ષાઠ જો વધારે બહેળી રીતે પ્રચાર પામ્યો હોત અને આચારમાં મૂકાયો હોત, તો હું ખાત્રીપૂર્વક માતું છું કે, અત્યારે અસ્તિત્વ ધરાવતા આપણા અનર્થો અને દુષ્ટોનો ધણો મોટો ભાગ અસ્ત ગત બન્યો હોત મનુષ્યજાતિના સમગ્ર ઇતિહાસમાં દષ્ટિપાત કરીશું, તો આપણને જણાયાવગર નહિ રહે કે, જગતના મહાન સ્ત્રીપુરુષોની મદતાના મૂળમાં કોઈ પણ ગુણ જો વધારે કાર્યકર નીવડ્યો હોય, તો તે ગુણ આત્મશ્રદ્ધાનોજ હતો પોતે મહાન યવાના છે એવા જ્ઞાન સાથે જન્મેલાઓ-એ આત્મશ્રદ્ધાની ગળપુથી ધાવેના મનુષ્યો અવશ્ય મહત્તાને પામ્યા છે. મનુષ્યને જનુ હોય તેટલો

નીચે જવા દે, પણ એક સમય તો જરૂર એવો આવશે કે જ્યારે સ્થિતિ છેકળ નિરાસમ્યક ધાવના તે મનુષીઓ ઘસેને ઉન્નતિને રસ્તે વળશે અને પોતાની જાનમાં થતા રાખરનું સીખરો પરંતુ આ વાત આપણે પહેલેથીજ જાણી છાએ તે સાર છે આ મુશ્કેલી પ્રાપ્ત કરવા માટે અનુભવેદી કાંઈ એળીઓ ગગરાની સી જરૂર છે નુપ્ત્ય મનુષ્ય વાને આપણને જે કંઈ સોદ જણાય છે, તે આ અભિધાની દાઢરી કે ગેરતાજીને લીધે હેય છે, એ તો આપણાં મનુષ્ય સમજી સકાય તેવું ■ આત્મવિશ્વાસથી સર્વ મુર્છાઈ થકે છે મારી પોતાની છાદમીમાં અને નેનો અનુભવ થયે છે હજી પણ થતો રહે છે અને હું જેમ જેમ વચમાં વધતો જાઉં છું, તેમ તેમ મારો આત્મવિશ્વાસ વધારે ને વધારે ખીવતો જાયે જાય છે જે પોતાની જાનમાં નથી જાનતો થાયે જેને આત્મવિશ્વાસ નથી તે નાસ્તિક છે જૂના ધર્મો ઈશ્વરની અજ્ઞા મહા નદિ રાખી જાયે ન ન્તિક કહી ઓળખાવના, પણ નવો ધર્મ કહે છે કે, આત્મમુશ્કેલી વચરના માણસને નાસ્તિક સમજે કોણ કહેશે કે, એ મહા તો સ્વાર્થપરાયણ મહેવચ તો કે ના સ્વાભાવિક આત્મ અદાથી સ્વાર્થપરાયણાને દોષ નવો આવતો, કેમકે વેદાંતનો પ્રધાન સ્ત્રો એવાનો છે તેથી વેદાંતના દૃષ્ટિએ તો આત્મમુશ્કેલી એટલે કે 'સર્વાનિક મહા' કારણ કે તમે જ્યાં પેકજ છો. તમારી જાત માટે પ્રેમ એટલે જ્યાંને માટે પ્રેમ-મનુષ્યો માટે, પશુઓ માટે અને જ્યાંને માટે કેમકે તમે જ્યાંજ એસ્વરણ ને. તે એક ગ્રેવી મહામહા છે કે જે જગતને વધારે સાર જનાવશે એ નિશ્ચય કે તમારા આ પેકજિજ ની પૂઠે હજી કેટલી સખિ કેટલી તપા અને કેવલા સામર્થ્ય પુષાક રજા છે તેન તમને જાન છે ખરું મનુષ્યની અદા રહેલી તમામ સખિઓનું પૂરેપૂરું જાન હજી કયા ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રને થયું છે વારું મનુષ્ય આ ધરોધામ પર પહેલ વહેલે આવ્યો તે વાતને સહાયધિ વધો વીતી ગયા છે, છતાં તેના સક્રિય અને સામર્થ્યનો અતિશયમાન્ય અસર હજી થવાવત પ્રકાશમાં આવ્યો જે એટલા માટે તમારે એમ કહી ન કહેવું કે, તમે નાજાડા છો, અશક્ત છો આ સપાળીપર જાણુતી નાજાડા અને અનર્થિતની પાછળ કેવી કેવી સક્રિયો અને સક્રિયતાઓ રહેલી છે, તેની તમને સી રીતે ખબર થકે વારું તમારી અદર તોરે, તેનો અતિ અગ્નિભામ તમને અચારે વિદિત છે કારણ કે તમારી પૂરે તો અનલ જાગિ અને જગતના જાગતલો નહીં જાગતલો જાગે છે

■ આત્મા વાદે ઓત્તમ્ય - " અર્થાત્ કે સર્વોત્તમોમાં પરમાત્મા વિવેક સામર્થ્ય જોઈએ રાતને દિવસ સંભળા કરો કે "તમે આત્મા છો, તમે આત્મા છો " તમારી ધમનીઓમાં દાખલ થઈ તમારા પ્રાણે

રક્તકલ્પમા વહીને તમારા અસ્થિમજ્જામા અને રામરોમમા એત-
પ્રેત થાય નહિ, ત્યામુધી એનો જાપ અદર્શિય જાપ્યા કરો તમારા
અગત્યગતે એ મહાન આદર્શથી રમાવા દો કે 'હુ પોતે અજ,
અવિનાશી આનંદમય, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિમાન, નિત્યજ્યોતિર્ગમ્ય
આત્મા છું' રાત ને દિવસ તેવું મનન કરો, તમારા જીવનના
અણુએ આણુમા વ્યાપી જાય નહિ, રે' જીવનસર્વસ્વ ખતી જાય
નહિ, ત્યામુધી એ મહામનનો જાપ કર્યોજ કરો એના ચિંતન-
થીજ પ્રવૃત્ત કર્મ કરવા તમે સમર્થ બનશો "હૃદયમા ભરપટ
હોય છે તો મુખ હૃદયે છે' તેવી રીતે હૃદય ભરપટ હોય છે
ત્યારેજ હાથ કાર્ય કરે છે કાર્ય તો થશે, પણ તે પહેલાં તમારા
હૃદયને આ મહાન આદર્શથી ભરપૂર બનાવો, અને જે કંઈ કરો
તેના પર સંપૂર્ણ રીતે વિચાર કરો એ સુવિચારના પ્રભાવથી
તમારા બધાજ કર્મો મદતપૂર્ણ બની દેવનાઈ રૂપમા રૂપાત્મ પામશે
જડ દ્રવ્ય શક્તિમાન છે, તો વિચાર સર્વશક્તિમાન છે તેથી એ
વિચારનો તમારા જીવનપર પ્રભાવ પડવા દો, અને તમારી જાતને
સર્વશક્તિમતા, મદત્તા અને ગૌરવના વિચારથી ભરી કાઢો ઈશ્વ-
રેચ્છાએ તમારા ભેજ મા કુસરનારો અને વહેમોનું શૂન્ય ન કરાડુ
હોત તો કેવું સાર થાત' ઈશ્વરેચ્છાએ આ કુસરનાર અને વહેમો-
ના પ્રભાવથી અને કુબંધતા તથા દુર્જળનાના ખયાનોથી આપણે
જન્મમયક્રીજ ધેરાયા ન હોત તો કેવું સાર થાત' એ પરમ અને
સર્વબ્રેહ ઉમદા સત્યેને પ્રાપ્ત થવાનો કાર્ધમારે સહેનો અને સુગમ
માર્ગ મનુષ્યજાતિને માટે ઈશ્વરે નિર્માણ કર્યો હોત તો કેવું સાર' પણ
અત્યારે તો મનુષ્યેને આજ ગરવે થઈ વટાવાનું છે, તેથી તમારી
પાછળ આવનારાને માટે એ માર્ગ વધારે દુર્ગમ કરી મૂકેલો નહિ
આ સિદ્ધાંતો લોકોને ઘણી વાર બય કર લાસે આવા
વિચારોથી ભડકતા લોકોને હુ પિછાનું છું, પણ જેમને ખરા બ્યાવ
રાગિક બનવું છે, તેમને માટે તો એજ પ્રથમ પાઠ છે 'તું નબળો
છું' એમ તમારી જાતને કે અન્ય માણને પણ કદાપિ કહો નહિ.
તમારાથી બની શકે તો બનુજ કરો, પણ દુનિયાને હાનિ તો
નજ પહોચાડો જૂતપિશાચ જેવું કાંઈ અસ્તિત્વ નથી એ વાત
તમે મારી પેઠે જણતા હો છો, તથાપિ અધકારમાથી તમારે
જવાનું થાય છે કે લાગલો તમારા હૃદયમા બપનો સહેજસાજ
સચાગ તો થાય છેજ આનું કારણ માત્ર એટલુંજ કે, આપણી
બાહ્યાવરણની અદર એવી જાતના બધા ભયભરેલા ખયાલો આપણા
મસ્તિષ્કમા ઠંભાવવામા આયા હોય છે પરંતુ એવી એવી વાતો
તમારા બચ્ચાએને કે બીજાએને, સમાજના ડરથી કે ભહેર જન
મતના ડરથી, મિત્રોની અવરૂપાના ડરથી કે રૂઢિનાશના ભયથી પણ

કાપિ સીખવાશે! ના એવા જવાબ દુનરેકારો ને વહેમે ૧૨
 કાપુ એવો, ને તેમના દાસ નહિ પણ આવીકે જુનો જગનના
 એકમાત્ર અને આત્મકદા સિવાય વધેરે સીખવા કે સીખવડ.
 એવું પણ ધર્મમાં શું છે? હજારો વર્ષ થયા મહાપ્રભાવનિયં જગત
 કારો એ એકજ વસ્તુનિંદુની દિશામાં રહી ગયા છે—અર્થાત્ કે એ
 એકની પ્રતિમારે મહાપ્રભાવિ આજ હજાર વર્ષથી રહ્યા છે
 રહી છે અને હજી પણ કંઈ જાણ છે. આત્મારે એ વાતે તમારી છે,
 અને તમને તો એ સમજતું રખા આત્મારે રહ્યું છે કેમકે
 આત્મારે તો એકમાત્ર એવું દિવ્ય અર્થ રહ્યું છે એમાં દર્શન-
 સાધિ અને આત્મસાક્ષ્ય નહિ, પણ જોનિય વિદ્યાનસાક્ષી પણ
 એજ વાત રેકારી પોતાની કહે છે એવો કથો વિદ્યાન સાક્ષી
 આત્મારે જાણે છે કે તે આ જગનના કેમકાવતું અને જગનની
 એકરૂપતાનું સ્વરૂપ છે. આ જગતે જગતે નો વગ કરવાની
 દાન કોની ચાહો છોકે તેમ છે? એવા કોઈ જાણ જાણે છે. જગત
 માગ છે. જગત જાણે તો એકજ છે. જગત જાણે તો તે પણ
 એકજ છે; અને એકજ જગત તથા એકજ જગત આપણે અનેક
 રીતે પ્રતીત થાય છે. એ અનેકરૂપને. જગતે તો સ્વપ્નના જાત એવો
 મિથ્યા છે. તમને જાણે સ્વપ્નવસ્થા દાયે છે ત્યારે એક
 સ્વપ્ન અથવા જગત ખોટું આવીને રીત રહે છે; પણ તે વખતે
 કોઈ તને સ્વપ્નની દુનિયામાં વસવા નથી, અને સ્વપ્નમાં તમે એ
 કોઈ જાણો છો, તે જાણ રહ્યું નથી. એ રીતે તમને એક રહી
 ખોટું સ્વપ્ન આવીને વિવિધ રૂપે દેખાડે છે, પણ તે જગત
 અવસ્થા કારે સત્યા નથી આ જગતના લંબરમાં પણ એકજ
 પ્રકાર છે. આત્મારે આ જગત પદાર્થનો દુખાર્થ અને એક અપ્રતી
 સુખાર્થ જાણે છે, અને જોયાકે જગત પડી તે કદાચ પંદર આપણો
 દુખાર્થ અને એક અપ્રતી દુખાર્થ જાણે, ત્યારે આપણે તેને સ્વર્ગ
 કોઈ જાણીશું. ૧૬મું નિઃસંસારસ્વરૂપ કારે એક જગત કોઈ
 જાણે છે કે જગતે તેને કદાચ આ જગતપ્રત્યક્ષાર્થ અવસ્થા જાણી
 જાણે નહીં. હૃદયસ્વરૂપ જાણે છે, અને હૃદયસ્વરૂપ તેનો વિગતો
 જાણે છે એવું જાણ રહ્યું છે આત્મારે અનેક જગતે, અને અનેક
 જગતે છે, એવું વસ્તુ જાણ નહિ આ મહાપ્રભાવ અનેકજ એ
 જોને જાણ વિગતે છે એ એકજ જગત અનેકરૂપે—જગતપ્રત્યક્ષાર્થ,
 મેનરૂપે, મનરૂપે, વિગતરૂપે અને અન્ય તર્ક કોઈરૂપે અવિદ્યુત
 રૂપ છે એ એકજ મહારૂપે પ્રકાર છે. તેથી આ વસ્તુ નો દિવ્ય સા
 ર્થક પ્રકાર પણ આપણે જાણવું છે તે એજ છે, આ પ્રકાર
 જાણવું જાણ અપ્રતી જાણે તેજ જાણ તમને કરાવું

અનંત ન અદેહ્યો દુનિયાને એક વર પ્રાપ્ત થઈ, અને ક

સરસ્વતીના પોતા નીકળ્યા જવા દો ને જનો પોતે નબળા હોય અને પોતાની નબળાઈનું વાગવાર ક્ષેત્ર કળતા હોય તેમને કહો કે “ભાષ રે” તુ તો પવિત્ર શ્રદ્ધા રૂપ છે, ઉચ્ચ જાતના યા, દે મહાન! તને આ નિદ્રા છાજે નહિ જન્યત યા અને ઉચ્ચ, આમ સ્થ રહેવું તને શોભે નહિ તુ દુર્ગંધ અને દુષ્પી છે એવું ધારજ નહિ હે સર્વશક્તિમાન! ઉહ, જન્યત યા અને તારો સ્વભાવસિદ્ધ ધર્મ વ્યક્ત કર પોતાને દુર્ગંધ માનવાનું તને છ જતું નથી” દુનિયાને તેમજ તમારી પોતાની જાતને આમ કહો, અને લુઓ કે તેનું કેવું વ્યાવહારિક પરિણામ નીપજે છે, લુઓ કે કેવા વિદ્યુતવેગથી બધું જ પરિવર્તિત બની જઈ પ્રાણવા માટે છે. મનુષ્યજાતિને આ સત્ય સમજાવો અને તેમ કરીને તેમની સત્તાનું તેમને જ્ઞાન કરાવો તેમ ચરોત્યારેજ આપણને આ ઉચ્ચ આદર્શને આપણા રાજના જીવનવ્યવહારમાં લાગુ પાડતા આવડે

વિવેકને વાપરતા ધીખવાને યાને જીવનની પ્રત્યેક ક્ષણે અને જીવનના પ્રત્યેક કાર્યમાં સારા કે નફાગ અને સાચા કે જૂઠાનો ભેદ પાળખવા શક્તિમાન બનવાને સાર આપણને સત્યની કમોળી કળતા આવડવું જોઈએ સત્યની કમોળી વિદ્યુદ્ધતા અને એકતા છે, તેથી એકતાને પોષક બધું જ સાચું છે પ્રેમ સત્ય છે અને દ્વેષ અસત્ય છે, કેમકે દ્વેષજ અનેકતનો ભાવ ઉત્પન્ન કરે છે દ્વેષજ એક મનુષ્યને બીજાથી વિખૂટા પાડે છે, મારેજ તે ખરાબ અને ખોટા છે તે એક વિચ્છેદક શક્તિ હોઈ ભેદભાવ અને નાશને નોતરે છે

ત્યારે પ્રેમ એક એવી વસ્તુ છે કે જે ભેદને સાધે છે, ને એકતાને સધે છે તમે બધા જે એકરૂપ થાઓ છો-મા પોતાના બન્યા સાથે, કુટુંબો ગામ કે નગર સાથે અને મનુષ્યસૃષ્ટિ પર્યં સૃષ્ટિ સાથે જે એકરૂપ થાય છે-તે આ પ્રેમનાજ પ્રતાપે કારણ કે પ્રેમ એજ વ્યસ્તવ અસ્તિત્વ છે, યાને સાક્ષાત્ પ્રભુ છે, અને આ બધું એ એક પ્રેમનું જ ઓછુંવતું વ્યક્ત સ્વરૂપ છે ઉપસંક નજરે લાસતો તદ્વાવત માત્ર પ્રમાણની અદર રહેનો છે બાકી મૂળમાં તો તે એકજ પ્રેમ જ્યા ત્યા વિરાજમાન છે તેથી સત્યની કસોળી એજ છે કે, આપણા પ્રત્યેક કાર્યમાં આપણે એ તપાસતા રહેવું જોઈએ કે, આપણને તે ભેદના તન્દ્ર ધસડી જાય છે કે એકતા તરફ જે કાર્ય આપણને જુદાઈ તરફ લઈ જતું હોય તે અસત્ય છે એમ માની તેનો તરતજ ત્યાગ કરવો ધરે, અને જે કાર્ય એકતા લાણી પ્રગતિ કરાવતું હોય, તે સાચું અને સારું છે એમ નિશ્ચયપૂર્વક સમજવું. આપણા વિચારોની બાબતમાં પણ આવો જ પ્રકાર છે આપણા વિચારો આપણને ભેદભાવ અને વિવિધતા લાણી ધસડી જાય છે કે ઐક્યભાવ અને એકરૂપતા તરફ? તેનો

આપણે નિર્ણય કરી લેવા જોઈએ જો એમ્તા તરફ લઈ જતા હોય-આત્માને આત્મા સાથે જોડતા હોય અને જગતપર એકાદ પ્રભાવ પાડતા હોય તો તે વિચારો પવિત્ર હોઈ શકે છે; અને જો તેથી વિરુદ્ધ હોય, તો તે દુષિત અને ત્યાગ્ય છે.

વૈદાતિક નીતિશાસ્ત્રનો સમગ્ર સાગ એજ છે કે, તે કોઈ અગ્રેય વસ્તુપર આધાર ગણવું નથી તેમ કોઈ અજ્ઞાત વસ્તુનો ઉપદેશ કરવું નથી, પણ ઉપનિષદની ભાષામાં તે કહે છે કે 'જે ઈશ્વરની તમે અજ્ઞાત ગણીને ઉપાસના કરો છો, તેનોજ હું તમને બોધ આપુ છું.' આત્માવડે યાને આત્માદ્વારાજ તમને કોઈ પણ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય છે એક ખુશી મારી નજરે પડે છે, પણ એ ખુરશી છે એવું જ્ઞાન થતાં મારે પ્રથમ તો મારે મારી જાનને જોવી પડે છે, અને તેમ કર્યા પછીજ મને ખુશીનું જ્ઞાન થાય છે. આત્માની ભીતર અને આત્મામાં થઈનેજ ખુરશીનું જ્ઞાન થાય છે. આત્માની ભીતર અને આત્માવડેજ મને તમારું તેમજ સમસ્ત સંસારનું જ્ઞાન થાય છે તેથી આ આત્મા અજ્ઞાત છે એમ કહેવું એ કેવળ અર્થરહિત બકવાદ છે. સ્વ અથવા આત્માને ખસેડી શકે કે આખું વિશ્વજન અલોપ થઈ જશે જેમકે 'આપ મુઆ પીછે ડૂબ ગઈ દુનિયા' અર્થાત્ કે જ્ઞાનમાત્ર આત્માની ભીતર અને આત્માની વાટેજ થાય છે આ પરથી સિદ્ધ થાય છે કે, આત્મા એ સર્વથી શ્રેષ્ઠ જ્ઞાત પદાર્થ છે તમે જોને "હું" કહો છો, તેજ તમારું 'સ્વ' છે, યાને તેજ તમે છો અને એ વાનથી તમને નવાઈ ઉપજશે કે આ મારું "હું" એજ તમારું તેમ આખા જગતનું પણ "હું" છે એમ કેમ કહો વાર ? આ મારું કે તમારું મર્યાદિત "હું" અમર્યાદિત અનન્ય બની જાય છે, એ જોઈ જાણી તમે નવાઈ પામશો પણ વસ્તુતઃ તેમજ છે વિશ્વભરમાં વ્યાપેલું આ "હું" અમર્યાદિત અનતજ છે મર્યાદિત "હું" એ તો માત્ર ભ્રમ છે અમર્યાદિત અનત "હું"ના ઉપર જે આવરણ પડેલું છે, તેમાથી તેનોજ અસ્પાશ ભાગ આ મર્યાદિત "હું" તરીકે વ્યક્ત થાય છે બાકી અમર્યાદિત અનતને મર્યાદા કે અતના બંધનો કદાપિ બાધકતો નીવડે નહિ, એ તો ખાલી ભ્રમ છે. તેથી આ "સ્વ" અથવા આત્મા અથવા ઈશ્વરનું જ્ઞાન આપણું બધાવને-સી, પુરુષ ને બાળક તો શુ, પણ પશુ પ્રાણી સુદ્ધાતને છે એવું જ્ઞાન હોવા વગર આપણે શ્રી કે દાનીયાલી શકીએ નહિ કે આપણી દયાલિ સરખી હોય નહિ એ સર્વેશ્વર પ્રજુના જ્ઞાન વગર એક પગ વિપગ પણ આપણે શાસોન્દાસની ક્રિયા ચલાવી શકીએ નહિ કે શ્રી શકીએ નહિ એટલા મારે વેદાતનો ઈશ્વર તો અન્ય સકળ પદાર્થ કરતા સર્વિશેષ જ્ઞાત હોઈ ખાતી કલ્પનાના પરિણામરૂપ નથી.

માને એ તને અનુદાન દેવાનું છે એવી નીતિ રાખે, તો પછી 'અનુદાન દેવાનું' એ નીતિ મુજબ તે પણ કમળી દેશે. 'હું' એવી નીતિ મુજબ એ દેશે એ પ્રકારે અને એ પ્રકારે અર્થ એક હોય એવી નીતિ રાખે ત્રિપાત્ર વિષયો કળા વગેરે પ્રકાર છે, તેના કળા તે સ્વતંત્ર સ્વતંત્રતા ધારી અને કળા છે કે નહીં તેના તેના સ્વતંત્રતા અને સર્વશક્તિમાન પદ્ધતિના તે તમે જો. આ વગેરે તમામની ધનકાંઈ પણ શકે તેમ હોય તો નહીં કે, હું અર્થ કળા હું. પણ મારી ખાતરી છે કે હું તેને જાણું છું. પછી મારી ખાતરી છે કે હું તેને જાણું છું. મારાશાહી મને પ્રત્યેક પને દયા કરે છે કે નહીં તે જાણી શકે છે, પણ મેં તેને જાણ્યો છે તે પ્રતિષ્ઠા અને અર્થ છે, પ્રાણીમાત્ર અને અર્થમાત્ર તે સત્ય સ્વરૂપ છે.

વેદાનના આ સમગ્ર નિર્ણયોના દષ્ટિ પણ વિગત-વગર આલોચના કરવાની છે. માટે તમારે દૈર્ઘ્ય અવગણન કરવું જોઈશે એ તો હું તમને કહી જાયું છું કે, આ વિષયને આપણે વિગતવાર સંપૂર્ણ રીતે ચર્ચા માગીએ છીએ, કે જોયી કરી અતિ નિષ્કૃષ્ટ પ્રતિતા વિચારોમાથી પ્રગતિ થતા થતા એકતાનો આ મહાન આદર્શ કેવી રીતે વિકસવા પામ્યો અને વિશ્વપ્રેમના રૂપમાં તે કેવી રીતે પરિણત થયો, તે બરાબર સમજી શકાય. આ કાના લાભનું નિવારણ કરવા માટે એ બધા વિચારોનો આપણે અભ્યાસ કરવો જોઈએ ખરી વાત છે કે, એક નીતિના પગથીઆથી જોતી સમાલોચના કરવા જોઈએ. વખત તેમ દૈર્ઘ્ય કુનિયાને ન હોય, પણ આપણે દોષતા દોષતા સર્વોચ્ચ શિખરપર પહોંચી જઈએ ને આપણી પાછળ આવનારાને આપણે પસાર કરી ગયેલા સત્ય પક્ષનું એક વાર પણ નિર્દર્શન ન કરાવી શકીએ, તો પછી આપણું એ સર્વોચ્ચ શિખરપર ઉપર રહેવું કામનું પણ શું? તેથી બહે તર છે કે, આપણે તેની કમ વાર આલોચના કરીએ એમ કરતા પ્રથમ તો જોના બૌદ્ધિક અથવા વિચારભાગને સમજી લેવાની જરૂર છે. જો કે હૃદયના કાવ આગળ વિચારની કઈ કિમત નથી એ વાત આપણે જાણીએ છીએ, છતાં વિચારભાગને પણ સમજી લેવાની જરૂર છે. આખરે તો હૃદયના કાવનીજ કિમત સવિશેષ છે. હૃદયદારાજી વગવાનના દર્શન પામી શકાય છે, વિચાર કિવા બુદ્ધિદારા નહિ બુદ્ધિ તો સંલક્ષ્ય કરનાર કાલુષ્યાનાનું કામ કરે છે. આપણે રસ્તો તે સાફસુદ્ધ કરે છે અને પોલિસની માફક ચોકી પહોંચી જાય છે, અને તેથી તેનું સ્થાન આ ક્ષેત્રમાં મૌલ્ય છે પણ સમાજના અંતિમ ભાગ માટે પોલિસનું પ્રયોજન અનિવાર્ય હોય એવું

માર્ગ પર જઈ રહ્યા છે, અને પ્રભુ તમારો પોતાનો છે.

દુનિયાના મહાન પેગંબરોની ખરી શક્તિ શેમા રહી હતી તે શું આપણે જગતના ઇતિહાસપરથી નથી જાણી શકતા? એમની શક્તિ શું શુદ્ધિમા રહી હતી? તેમના એકાદે પણ તત્વજ્ઞાન કે અટપટા તર્કશાસ્ત્રના વિષય પર એકાદો સુદર અંથ પણ રચ્યો હતો? ના, ના; એકેયે નહિ. તેમણે માત્ર થોડાક ગણ્યાગાંક્યા શબ્દોનું હિસ્સારણુ કર્યું હતું, અને છતાં જગત તેમના ચરણે નમ્યું હતું. કાષ્ટરટના જેવો હૃદયભાવ રાખો અને તમે કાષ્ટરટ બની જશો; શુદ્ધના જેવો ભૂતપ્રેમ સેવો અને તમે શુદ્ધ બની જશો. અર્થાત્ કે સાચો હૃદયભાવજ-સાચો રોહજી શુધન, બળ અને ચૈતન્ય છે; સાચા હૃદયભાવ વગરનું ગમે તેટલું શુદ્ધિકૌશલ્ય પણ ઈશ્વર-પ્રાપ્તિ માટે નિરર્થક છે. નરશુદ્ધિ એ તો સંચાલનશક્તિરહિત મોટરના બોખા સમાન છે. હૃદયનો ભાવ તેમાં પેસે છે અને તેનામાં ગતિનો સંચાર કરે છે, ત્યારેજ તે હાથચાલ કરી કામ આપી શકે છે. દુનિયાભરમા એવોજ પ્રકાર છે, આ વાત તમારે સદાસર્વદા સ્મરણમા રાખવાની છે. વેદાંતના નીતિશાસ્ત્રમા આ એક અત્યુત્તમ વ્યવહારગમ્ય તત્ત્વ છે. કેમકે વેદાંતનો એ ઉપદેશ શીખવે છે કે “તમે બધાજ પેગંબરો છો અને પેગંબરો થવાજ જોઈએ” કોઈ પણ અંથ તમારા વર્તન કે આચારનું પ્રમાણ નથી; પણ તમેજ તે અંથના પ્રમાણરૂપ છો. અંથ સત્યજ શીખવે છે એવું તમે શા ઉપરથી કહી શકો? તો કે તમે પોતે સત્ય છો અને સત્ય અનુભવો છો તે પરથી. વેદાંત જે કહે છે તે આજ છે. દુનિયાના કાષ્ટરો અને શુદ્ધોની સર્વોત્તમતા અને સિદ્ધતાનું પ્રમાણ શું છે? તો કે એજ કે તમે અને હું તેમના જેવીજ સદાનુભૂતિ અને રોહ (કિ ચિત્ અંશમા પણ) ધરાવીએ છીએ. તમે અને હું તેમને સાચા સમજીએ છીએ તેનું કારણ આજ છે. આપણો પેગંબર-આત્મા તેમના પેગંબરતાની સાક્ષી પૂરે છે તમારો ઈશ્વરી આત્મા એજ ઈશ્વરનું પ્રમાણ છે તમે પોતે જો એક પેગંબર ન હો, તો ઈશ્વરને લગતી કોઈજ વાત સાચી નથી. તમે પોતેજ જો ઈશ્વર ન હો, તો કોઈ ઈશ્વર ભૂતકાળમા હતો નહિ, વર્તમાનમા છે નહિ અને ભવિષ્યમા હશે પણ નહિ. આજ આદર્શને અનુસરવાનું વેદાંત આપણને કહે છે. આપણામાના પ્રત્યેક જણને પેગંબર બન્યા વગર છૂટકોજ નથી, કેમકે તમે પ્રથમથી તેવા છોજ, માત્ર તેને જણો એટલીજ વાર છે. આત્મા માટે ફલાણું અરાધ્ય છે, એવું તો કદાપિ ધારો નહિ. આત્માની બાબતમા ‘અરાધ્ય’ જેવો શબ્દ શબ્દકોપમા છેજ નહિ. એવો ખ્યાલ સરખો આવવો એ મોટામા મોટી નાસ્તિકતા છે.

૧૭-વ્યાવહારિક વેદાંત-ભાગ ૨ જો

એક બાળકને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થઈ તે વિષે એક અતિ પ્રાચીન વાત હિંદુઓ ઉપનિષદમાં છે, તે આજે હું તમને કહી બતાવવા માગું છે એ વાર્તાનું સ્વરૂપ જોઈએ તેવું પરિપક્વ નથી, છતાં તેની અદર અમુક સિદ્ધાંત તો સમાયેલા છે, એ વાત નિર્વિવાદ એક નાના છોકરાએ પોતાની માને કહ્યું “બા” હું વેદાભ્યાસ કરવા શુરુ પાસે જાઉં છું; મને મારા પિતાજીનું નામ તથા મારા વર્ણ અને જોતનું નામ કહે” હવે એ માતા પરણેલી સ્ત્રી નહોતી; અને હિંદુસ્થાનમાં એવો ધારો છે કે, અપરિણીત સ્ત્રીનું બાળક વર્ણરહિત માને વર્ણસંકર સેખાય છે. એટલે કે સમાજની અદર તેનો અંગીકાર થતો નથી, અને વેદાભ્યાસનો પણ તેનો અધિકાર મનાતો નથી તેથી તે જિજ્ઞાસી માતાએ કહ્યું કે ‘બેટા’ મને તારા જોત કે કુળની ખબર નથી જુવાનીમાં હું ઘસી-લાવે રહેતી હતી અને એ લાવે અનેક જગ્યાએ મારે રહેવાનું થયું હતું. તે દરમિયાન મને તારી પ્રાપ્તિ થઈ, પણ કેના વીર્યથી તે હું જાણી શકી નહિ તેથી તારો બાપ કાણુ તે તો હું કહી શકતી નથી પણ જાણુ હોય તો એટલું કહી શકું છું કે, મારું નામ જાણા છેને તારું નામ સત્યકામ છે” એ પછી તે બાળક એક ઋષિ પાસે ગયો અને પોતાને એક વિદ્યાર્થીતરીકે રાખવા માટે તેમની આગળ પ્રાર્થના કરી તે પરથી તે ઋષિએ તેને પૂછ્યું કે “વત્સ” તારા બાપનું નામ શું અને તારું જોત કયું ?” જવાબમાં તે છોકરાએ પોતાની માતાએ જેવી હકીકત કહી હતી તેવીજ કહી બતાવી, એટલે ઋષિ એકદમ બોલી ઉઠ્યા કે “પોતાની જાત માટે આવું નામોશીલનું સત્ય જાણજી સિવાય કેઈજ બોલી શકે નહિ માટે શુભ-સ્વભાવ ઉપરથી તું જાણજી વર્ણનો સિદ્ધ થાય છે, તેથી હું તારો શિષ્યતરીકે સ્વીકાર કરું છું.” એમ કહી ઋષિએ તેને પોતાના આશ્રમમાં રાખ્યો અને સપૂર્ણ વેદાભ્યાસ કરાવ્યો.

પ્રાચીન હિંદુ સિદ્ધાંતની પ્રથા પણ વિવિધ પ્રકારની હતી. તે મુજબ આ શુરુએ સત્યકામને દુઃખની પાતળી ચારસો ગાયેની

રખેવાળા સોપીને જ ગવમા મોકલ્યો. તે ગુજળ સત્યકામ જ ગલમા ગયો અને કેટલોક સમય ત્યાજ એ કામ કરતો રહ્યો આ ચારસો ગાયોનું ધણુ દળગની મજ્યામા વધે એટલે આશ્રમમા પાછા ફરવાની ગુરુજીની આજ્ઞા હતી થોડાક વર્ષ પછી એક દહાડે તે ભૂથમાનો એક મોટો સાદ સત્યકામને ઉદ્દેશી એમ કહેતો જાળાયા કે “ હવે અમે દળગ ચલા છીએ, તેથી અમને તારા ગુરુજી પાસે લઈ ચાલ. હું તને જાલવિષે કંઈક શીખવાડીશ ” તે સાંભળી સત્યકામે કહ્યું કે “ કહો, કહો, વૃષભરાજ ! ” એટલે સાદ બોલ્યો “ પૂર્વદિશા એ પ્રભુનો અશ છે, તે પ્રમાણે પશ્ચિમ, ઉત્તર અને દક્ષિણ પણ પ્રભુના અશો છે. ચાર મુખ્ય દિશાઓ એ પ્રભુના અશો છે. અગ્નિ પણ આ જાલવિષે તને કંઈક શીખવાડશે.” અગ્નિને તે જાળમા જાલના ખાસ ચિહ્નતરીકે પૂજવામાં આવતો, અને પ્રત્યેક વિદ્યાર્થીને રાજ અગ્નિહોત્ર કરવો પડતો. હવે બીજો દહાડે સવારે સત્યકામે ગળોના ધણુ સાથે ગુરુજીના આશ્રમ તરફનો રસ્તો લીધો. સાજ પડતા તેણે એક ઠેકાણે મુકામ કર્યો ત્યાં સ્નાનસંધ્યા કરી અગ્નિનારાયણને આકૃતિ આપી તેની સમીપ તે બેઠો હતો, એવામા અગ્નિમાયા એક ગવાજ નીકળતો તેને સાંભળાયો કે “ હે ‘ સત્યકામ ! ’ સત્યકામે કહ્યું “ દરમાલો, મહારાજ ! ” “ જો, સત્યકામ ! ” હું તને જાલવિષે કંઈક શીખવાડવા આવ્યા છું આ પૃથ્વી તે જાલનો એક અશ છે. આકાશ અને સ્વર્ગ પણ તેના અશો છે સાગર પણ તે જાલનો અંશ છે ” આમ કહી અગ્નિએ વિશેષમા જણાવ્યું કે “ અમુક એક પક્ષી પણ તને કંઈક શીખવાડશે.” બીજો દિવસે સવારમા સત્યકામે પાછો પોતાનો પ્રવાસ શરૂ કર્યો, અને આશ્રમા દહાડાની માફક સાજરે મુકામ કર્યો, તથા સ્નાનસંધ્યાદિ ખટકર્મ પરવારી રહ્યો એટલે એક હંસ તેની પાસે આવ્યો તે કહેવા લાગ્યો કે “ સાંભળ, સત્યકામ ! જાલવિષે હું તને કંઈક શીખવાડું છું, આ અગ્નિ જેને તું પૂજે છે, તે એ જાલનો અશ છે તેમજ સૂર્ય, ચંદ્ર અને વિદ્યુત પણ જાલના અશો છે મહુશ નામનું પક્ષી તને એ વિષે વધારે કહેશે ” બીજી સાંજે તે મહુશ પક્ષી આવ્યું અને તેનો પણ એવો ગુમ ગવાજ સાંભળાયો “ સત્યકામ ! જાલવિષે હું તને કંઈક શીખવાડું છું તે સાંભળ પ્રાણ એ જાલનો અશ છે, દષ્ટિ, શ્રવણ અને મન પણ એ જાલના અશો છે.” એ પછી સત્યકામ ગુરુના આશ્રમે આવી પહોંચ્યો અને ગુરુજીના ચરણોમા આદરભાવ-

જાઈજાળના બોલકા ટેસ્ટામેન્ટની અદર પણ આવી એક વાત છે. તેમા આવીજ અદ્ભુત આકાશચણી સેમ્યુઅલના સાંભળવામા આવતી હતી, એમ કહેવાય છે

સહિત ૬૬૫૯ પ્રણામ કર્યો પોતાના આ સિધ્ધને જોવાજી ગુરુજી
ગો મા કે 'વામ સત્વકામ' તારી મુખમુદ્રા મહાગાનના તેજથી
મળકી રહી છે તે કહે જોઈએ. એ જ્ઞાન તને કાલે આપ્યું કે
સત્વકામે જવા કે આપ્યો કે 'અનુબેદ પ્રણીતોએ ગુરુ' તથાપિ
આપ ગુરુજી પોતે મને તે ઉપદેશ સંભળાવો, એવી મારી મનકામના
છે કારણ કે આપના જેવા મહાપુરુષોના મુખે મેં સાચાપણ છે કે
ગુરના મુખે સાચાપણ જ્ઞાનજી પરમાર્થના શબ્દો જાગ્યા અને
છે તે પરથી ગુરુજી તેને તેજ જ્ઞાનોપદેશ કર્યો કે એ પૂર્વે તેને
દેવો પાસેથી મળ્યો હતો. એ રીતે સત્વકામને બધું જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું,
અને કમળ જાડી રહ્યું નહિ."

હવે, આ સા', અગ્નિ અને પદ્મીઓના રૂપકોને જાણીએ મૂળી
આપણે વિચારી જોઈશું તો તે જમાનામાં વિચારનું વહેણ ક્ષી
દિક્ષામાં વહેતું હતું તે સારી રીતે સમજાવી એ એક મદાન તત્ત્વ
બીજા એ ક્ષમા રહેતું છે, તે એજ કે આ બધીજ વાણીઓ
આપણે જોવાના અત્યંત કદમ છે આ સત્વેએ જેમ જેમ
અપણે વધારે સારી રીતે મમજતા થઈએ છીએ, તેમ તેમ
આપણને જણાય છે કે, એ જ્ઞાનોઃ ધ્વનિ આપણા હૃદયમાંજ
ઉત્પન્ન થાય છે સિધ્ધને બરાબર સાવનાજ ઉપદેશ કઈએમર
યતો હતો તેથી ના નહિ, પણ તે બાળતની તેની સમજૂતિ જા-
બર નહોતી એ ધ્વનિને તે રોજાની બદારના જનતામાંથી આવે
માનો હતો, પણ તે તેના પોતાના અનરમાથીજ આવેલો હતો
હવે આ દેશમાંથી બીજું એક તત્ત્વ આપણને વડે છે, તે એ કે,
જ્ઞાનનું જ્ઞાન જ્ઞાનમાં આવકારિક બનાવી શકાય તેમ છે કુલિયા તો
દ્રોણા ધર્મની આવકારિક શક્યતાઓજ બોળતી ફરે છે, અને આ
વાતોમાંથી આપણને જણાય છે કે, તે દિવ્યતિદિવ દેવો વધુને વધુ
અવકારક્રમ બનતો જતો હતો, જે વસ્તુઓથી વિચાર્યો સુપરિચિત
તા તે વસ્તુઓનારા તેમને સત્ત્વનું દર્શન કરાવવામાં આવતું હતું
તે અગ્નિને તેઓ રૂપતા હતા તેને પ્રજ્ઞાના રૂપરંગે વર્ણવ્યું છે,
તેમ પૃથ્વીને પણ પ્રજ્ઞાના અસાતરીકે જતાવી છે, ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ

આ પછી બીજી વાત સત્વકામના સિધ્ધની આવે છે એનું
નામ ઉપકોત્તન મમજાવન હતું એ સિધ્ધે સત્વકામને ગુરુ બનાવ્યા
અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે કેટલોક વખત તેના આશ્રમમાં નિવાસ
કર્યો હવે એક વાર એવું બન્યું કે, સ્વયંકર્મને કારણેવચાત્ સાખા
પ્રવાસે જવું પડ્યું આથી તે સિધ્ધને પોતાના અભ્યાસમાં વિરોધ
પડેલા જોઈને નિરુદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ અને તેના પાંચામને તેણે
પાતાપીનાનું પણ ઊંડી ઊંડું, તે જોઈ ગુરુપત્નીએ તેની પાસે
આવીને પૂછ્યું કે 'વત્સ' તું કેમ હાથ ખાતો નથી, તને શું

થયું છે ?” પ્રત્યુત્તરમાં શિષ્યે જણાવ્યું કે “માતા’ મારી ચિત્તવૃત્તિ એટલી બધી અસ્વસ્થ બની ગઇ છે કે મને ખાવાની મુદ્દત સચિજ થતી નથી” એવામાં જે અગ્નિકુંડ પાસે બેસીને તે હોમ કરતો હતો તેમથી અદ્ભુત નાદ કાને પડ્યો કે “આ પ્રાણુ બહાર છે, સુખ બહાર છે, આકાશ બહાર છે, એ બહારને તું જાણ” શિષ્યે સામે જવાબ આપ્યો કે “પ્રાણુ બહાર છે તે હું જાણું છું. મહારાજ’ પણ આકાશ અને સુખ પણ બહાર છે તેનું મને જ્ઞાન નથી” તે પરથી અગ્નિએ તેને ‘આકાશ અને સુખ’ એ બે શબ્દોની સમજૂતી આપીને જણાવ્યું કે, તે બન્ને વસ્તુ તો એકજ-શુદ્ધ ચેતન્ય-છે, અને આ હૃદય તેનું નિવાસસ્થાન છે એ રીતે અગ્નિએ તેને હૃદયસ્થ આકાશ અને પ્રાણુતરીકે બ્રહ્મનું જ્ઞાન આપ્યું. વળી પણ અગ્નિએ કહ્યું કે “આ પૃથ્વી, અન્ન અને તું જેની ઉપાસના કરી રહ્યો છે તે આ અગ્નિ અને સૂર્ય સુદ્ધા બ્રહ્મના રૂપો છે સૂર્યમાં જે પુરુષ દેખાય છે તે મારજ સ્વરૂપ છે. તે હું જ છું-હું તેજ છું. જે આ બ્રહ્મરહસ્યને પિછાને છે અને તેનું ચિંતન કરે છે, તેના સકળ પાપો નાશ પામીને તે દીર્ઘાયુષ અને સુખનો ભોક્તા બને છે. ચતુર્દિશાઓ, ચંદ્ર, તારા અને જળની અદર જે રહેલ છે તે હું છું, હું તેજ છું.” જે તત્ત્વ આ પ્રાણુ, આકાશ, સ્વર્ગો અને વિદ્યુતમા વસે છે તે હું છું. હું તેજ છું.” અહીં આ પણ આપણને ધર્મની વ્યાવહારિકતાનો જ ખ્યાલ પ્રાપ્ત થાય છે અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર હતાદિ જે વસ્તુઓની તેઓ ઉપાસના કરતા હતા અને જે ધ્વનિ સાથે તેમનો પરિચય થઇ ગયો હતો તેજ કથાઓનો વિષય બને છે, અને તેજ ઉપદેશકની ગરજ સારી તેમને ઉચ્ચતર અર્થ પ્રતિ દોરી લઇ જાય છે અર્થાત્ કે અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર હતાદિ જે વસ્તુઓથી તેઓ પરિચિત હતા તે વસ્તુઓની તેઓ સમાલોચના કરવા લાગ્યા અને તેમ તેમ તેમને એકતાનું રહસ્યજ્ઞાન વધુ અને વધુ પ્રમાણમાં પ્રાપ્ત થતું આવ્યું. વેદાંતની પ્રકૃત વ્યાવહારિક બાબુ તે આજ છે. વેદાંત જગતને ઉઠાવી દેતું નથી, પણ તેની વ્યાખ્યા અથવા સમાલોચના કરે છે તે વ્યક્તિ અથવા વ્યક્તિને પણ ઉઠાવી દેતું નથી, પણ પ્રકૃત વ્યક્તિનું નિદર્શન કરાવી તેને યથાર્થ રૂપમાં સમજાવે છે જગત મિથ્યા છે અર્થાત્ કે તેનું અસ્તિત્વજ નથી એમ તે કહેતું નથી, પણ કહે છે કે “જગતનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ શું છે તે બરાબર સમજી લેવો, કે જેથી તે નમને કોઈ રીતે નુકસાન કરતો ન નીવડે” જે ધ્વનિ મત્તકામને કે તેના શિષ્યને સબળાયો હતો તેનો બાર્થ એવો મુલે નહોતો કે અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર, વિદ્યુત્ અથવા જે જે કથાની તેઓ ઉપાસના કરતા હતા તે બધાજ ખોટા પદાર્થો હતા, પણ એ ધ્વનિનો ભાવાર્થ એટલોજ

હોય છે એ સૂર્ય, ચંદ્ર, વિષુવ અને અગ્નિ તથા પૃથ્વી જેને સિ
 જે એન્જલસ નહેવ છે, તેજ એન્જલસ તરીકેનારી ગદ
 ૧૭ નેહુ છે, અને એ જાન દત્તાત્ત સત્ત્વ ન અને તેના સિધ્ધા
 નજરના જગતની તમામ બીજેવલ મલ્લે રૂપ ન- રૂપે ગુપ્ત. જે
 અગ્નિ પૂર્વે માદુરિને હોયવાનો જ્ઞાપકારો નાન હોય, તેનું
 હવે રૂપાનર રૂપ જાણ તેને મન તથા પ્રભુજ દેખારા થ શો એ
 રીતે પૂરીનું, પ્રણયુ, સૂર્યનું, ચંદ્રનું, તારાનું તથા વિષુવત્ના
 મન મન ૧૫ નર થઈ જઈ તે જગત્ દેખાઈ દેખારા થાય-અર્થ
 કે તેના ની સ્વભાવનું તેમને જાન પ્રાપ્ત રહ્યું એ રીતે
 પ્રાર્થનાવને તેમના દેખીતી રૂપના નહિ, પણ તેના અદ્વિ
 સ્વભાવના નિરખવા થાને પ્રત્યેક પ્રાર્થના પ્રભુને સ્તોત્ર એવ
 વૈદાનનો રિવાજ છે

આ પછી એક બીજો ઉપદેશ ઉપનિષદના ભોવાના આપે
 છે ને જ્યાં પ્રમાણે - 'મેત્રાના' જે પ્રકારે છે તે જણ છે, તે
 મદ નુદર અને ભોવાનિર્મલ છે એવ એક ભોવાનિર્મલ જણ
 અખિલ જણેલા પ્રમાણી થઈ છે " આ સ્વરૂપ રીતો મન
 જાણનાર હશે છે કે "પરિષ માદુરિના અનુક પ્રકારનો જે એક
 વિષમણ તેજપુજ જણ થ છે તે આ નેત્રા-પુજ તેજ હોય છે,
 અને તે તેજ વાસ્તવિક રીતે તેા અતરસ્ય આમ નુજ દોષ છે,
 કે જે જાત્યા નર્વત પરિગમ છે કરો, નમુરો અને સુરોગ
 પ્રાપ્તિ તેજ પણ એવ છે

હવે આ પ્રાચીન ઉપનિષદે માથી જાનમમલ્લ હતી સિધ્ધા
 બીજા કેટલાક સિદ્ધાંતો દ્વારા અને વની તત્ત્વોનું શુ સ્વરૂપ
 નામનો એક જાણજીવનર થાવાલ જાના દાખાના ગમે ત્યા
 રાત્રાએ તેને પૂછ્યું કે "તમા જાના નમુરો મ જણ છે તે શું
 જાણું છે " તેમનું સત્તાત્મા પુનઃ જનન કેરી રીતે થય છે, તેનું
 અને જાન છે " અપરના બીજે બીજ જાણા મ નથી જાને " તેનું
 જાણ શું જાણું છે " સ્વેતોરુએ જવાબ આપ્યો કે, અમાના
 એક પ્રમનનું તેને જાન નથી પછી તે જોયો જોના આપ પામે
 પાછો આ શો અને તેને એવા જેવ પ્રમો પૂછ્યા, પણ જાણે
 રહ્યું કે "મને એ વિશે મજા જાન નથી" એટલે તેમને જાને
 ૧૭ - જાની થાતે જાના અને પે-ને એ જાન રીજવવા નારે
 તેને વિનિ મરી ર જાણે રહ્યું કે ને જાની જાણે તે અર પિ
 ૨૨ મન, જા, નરુ, - સ્વતરુરુરુરુ, મન એવી, જાણ, જે, જાણે, જે,
 ૩ જુશીવ નેમો જાણપર ૧૭ જાણપર જે ગમે છે હવે આ
 ૪ જુશીવ નેમો કેટલો જાણ જેવ માર્યા કરી, તમે જાણે
 તેને તે જાણે જાણ જાણવા કરશે અને કેટલું કે "ત જા, એ

ગૌતમ ' અપ-લોક તે અગ્નિ છે, સૂર્ય તેનું ઇન્દ્રન કહેના બળતણ છે, કિરણો એ ધૂંત્ર છે, દિવસ એ તેના જ્વાળા છે, ચંદ્ર તેના અગાર છે અને નારા એ તેના તણખા છે આ અગ્નિમા દેવો શ્રદ્ધારૂપી આહુતિ હોમે છે, અને એ આહુતિમાંથી સોમરાગ્ન પ્રગટે છે " એ રીતે આજળ સમજાવતા તે કહે છે કે "તારે એ અગ્નિની ઉપાસના કરવાની જરૂર નથી, સમસ્ત વિશ્વ એ અગ્નિરૂપ છે અને આ આહુતિ અને ઉપાસના સતત ચાલુજ હોય છે. દેવો, કિરસ્તાઓ અને બધાજ તેની ઉપાસના કરે છે. મનુષ્યનું શરીર એ અગ્નિનું મોટામાં મોટું ચિહ્ન છે " આ ઠેકાણે પણ આપણે જાણેલા જ્યાં જ્યાં વ્યવહારગમ્ય બનતો જોઈએ છીએ, યાને પ્રત્યેક પદાર્થમાં જ્યાં જ્યાં દર્શન કરાતું જોવામાં આવે છે આ બધીજ વાર્તાઓના મૂળમાં એકજ સિદ્ધાંત રહેલો છે, અને તે એ કે, જ્યાં રૂપના શોધી કઢાયલા ચિહ્નો સારા અને મહાયકર્તા હશે તેની ના નહિ, પણ આપણી બુદ્ધિ શોધી કાઢે તેના કરતા પણ વધારે સરસ ચિહ્નો અસંખ્યની અસ્તિત્વ ધરાવતા આવ્યા છે. ઇન્દ્રિયને આરાધવા માટે તમે એકાદી મૂર્તિ શોધી કાઢો, પણ એના કરતા મરસ મૂર્તિ-જીવંત મનુષ્યરૂપે ક્યારનીયે અસ્તિત્વમાં છે. પ્રભુની ઉપાસના માટે તમે એકાદું મંદિર નિર્માણ કરો તે એક સારી વાત છે; પણ તેના કરતા સારું અને ઉચ્ચ પ્રતિનું મંદિર ક્યારનું જોખુંદ છે, અને તે મંદિર તે ખીલુ કંઈ નહિ પણ માનવીનું શરીર છે.

તમને એટલું તો યાદ કરોજ કે, વેદોના એ વિભાગ પડે છે- એક કર્મકાંડ અને બીજો જ્ઞાનકાંડ. વખત જતા કર્મકાંડનું જોર એટલું બધું વધી ગયું કે વેદોને તેનાથી છૂટા પાડવાનું કામ લગ-ભગ નિરાશાભર્યું હતું; છતાં ઉપનિષદોમાં આપણે જોઈએ છીએ કે, કર્મકાંડને બિલક્રમ ઉઠાવી દેવામાં આવ્યો છે, પણ તે ધીમે રહીને યાને કર્મવિધિઓનું રહસ્ય ખુશીથી સમજાવીને, અને નહિ કે તેમને ધૂતકારી કાઢીને આપણે બધીએ છીએ તેમ પ્રાચીન-કાળમાં હોમ-દવન અને યજ્ઞ-યાગ તરફ લોકોનું વલણ મુખ્યત્વે કરી હતું. પરંતુ તે પછી તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો જમાનો આવ્યો તેમણે આ યજ્ઞયામાદિ કર્મકાંડના ચિહ્નોને અજ્ઞાન લોકોના હાથમાંથી સાવ ઝુટવી લેવાને બદલે, યાને હાવના સુધારકો કમનસીબે કરે છે તેમ જૂના રિવાજોનું એકલું ખડન કરી તેમને છેક નિંદી કાઢીને વિરોધી દળી ઉભું કરે છે તેમ ન કરતા તેના બદલામાં લોકો-ને વધારે મારા ઉપાસ્યચિહ્નો બતાવ્યા તેઓ લોકોને કહેતા કે "જુઓ લાકડો, તમે અગ્નિને જાણના ચિહ્નતરીકે પૂજો છો અને તેમાં દવન કરો છો, એ બધું સારી વાત છે; પણ આ પૃથ્વી

આખી-જ બ્રહ્મનું બીજું ચિહ્ન છે, અને તેમા રાત્રિદિવસ વપન ચાતુ છે કેવુ જન્ય અને મોટું ચિહ્ન ? એ તમને ગમ્યા વગર કેમ રહે ? નાના દેવગયાનેને ઉદ્દેશીને તેઓ કહેતા કે ‘આ નાનું દેવાલય તમે બાંધ્યું છે તે બહુ સારૂ કયું કે, પણ ખૂં પૂછો તો આ આખું વિશ્વ-જ દેવમંદિર છે. તેથી મનુષ્ય તમે ત્યા રહીને પણ પ્રભુની ઉપાસના કરી શકે છે ઉપાસનામા મનુષ્યો બ્રહ્મ-પર વિવશણ આપ્તિએ અને વેદીઓ ન્થે છે, પણ આ માનવીનું શરીર એ મોટામા મોગી વેદી છે, અને તે વેદીપર રહી ઉપાસના કરવી તે કેઈ પણ અચિહ્નની ઉપાસના કરવા કરતાં ઉચ્ચતર છે’ આ રીતે જૂના વિચારોને દ્વારી પાઠી લોકોમા તેના વિરોધી-તરીકે બહાર પડવાને બદલે તેઓ એ જૂના વિચારો અને રિવાજો ની યોગ્ય રીતે કદર કરી તેમને બદલે વધારે નારા અને ઉચ્ચ વિચારો લોકો આગળ નૂક્યા, અને એ રીતે લોકોને તેમણે-કર્મ-કાંડની ઝઝટકાથી છોડાવ્યા

હવે આપણે એક એવા વિવશણ સિદ્ધાન્ત પ્રતિ આવી પહોંચ્યા છીએ કે જેનો ધણો ભાગ ભાગ પોતાથી પણ યથાર્થ નથી મમજી શકાતો, છતાં તમાગમથી કેઈ કુદામ જુદાને એમાથી કેમ તાગતન્ય દાવા જટી આવે, એ હેતુથી હું તે તમારી આગળ અહીં વાસું છું કહે છે કે, મનુષ્યનું જ્યારે મૃત્યુ નીપજે છે, ત્યારે ધ્યાન અને ચિંતનથી શુદ્ધ બનેલા જ્ઞાની પુરુષ પ્રથમ તેજમા પ્રવેશે છે, તેજમાથી પછી તે દિવસમા જાય છે. દિવસમાથી શુભન પક્ષમા, સાચી ઉત્તરાયણમા, ત્યાથી વર્ષમા, વર્ષમાથી સૂર્યમા, સૂર્યમાથી ચંદ્રમા જાય છે; અને જ્યારે તે વિદ્યુતલોકમા આવે છે ત્યારે ત્યા આગળ તેને એક દિવ્યાત્માનો ભેગો શાય છે અને તે દિવ્ય પુરુષ તેને સગ્રણુ બ્રહ્મની સમીપ સદ જાય છે આ રસ્તો દેવાનો છે, અને તેથી તે દેવધાન કહેવાય છે માધુમદાત્માઓ અને જ્ઞાનીઓ મૃત્યુ બાદ એ પથે પડે છે, અને તેમનું આ લોકમા પુનઃગમન થતુ નથી હવે આમા પક્ષ, માસ અને વર્ષના શાય અર્થ શાય છે તે કોઈથી નષ્ટ સમજી શકાતુ નથી દરેક જણ પોતાને મનગમતો અર્થ લાગુ કરે છે, અને કેટલાક તો કહે છે કે, એ બધો ગેટો પિડો દોઈ તેનો કરોજ અર્થ નથી. આ સૂર્ય-લોકમા અને ચંદ્રલોકમા જન્મનો અને ત્યાથી વિદ્યુતલોકમા મુક્તિ તમાની મદદે દિવ્ય પુરુષનું આગમન શાય છે તેનો ખરો અર્થ શાય સમજવાનો છે, તે કોઈજ જાણતુ નથી શા, તિદુલોકોની એમ એવી ધાગણ છે ખરી કે, ચંદ્રલોકમા પ્રાણીનો વામ છે, અને ત્યાથીજ પ્રાણીનું પતન થઈ આ પૃથ્વીપર અવતરણ કેવી રીતે શાય છે, તે આપણે હવે પછી જોઈશું જે લોકોને પરમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ

નથી થઈ હોતી, છતાં જેમણે આ પૃથ્વીપરના જીવનમાં સારા કર્મો કર્યા હોય છે, તેઓ મૃત્યુબાદ પ્રથમ તો ધૂમ્રને પ્રાપ્ત થાય છે ત્યાંથી પછી રાત્રિમાં, રાત્રિમાંથી કૃષ્ણપક્ષમાં, કૃષ્ણપક્ષમાંથી દક્ષિણાવર્તનના છ માસમાં, ત્યાંથી પિતૃલોકમાં, પિતૃલોકમાંથી આકાશમાં અને આકાશમાંથી છેવટે ચંદ્રલોકમાં તેમનું આગમન થાય છે અહીં ચંદ્રલોકમાં તેઓ દેવતાઓના આહારનો પદાર્થ બને છે, અને તે દેવતાઓના ખાધામાં આવતા તેમના વીર્યવારે તેઓ દેવતાઓ થઈ આવતરે છે, અને તેમના સત્કર્મોનું પુણ્ય પરવારના લગી તેઓ દેવતારૂપે ત્યાં આગળ રહે છે, પણ તેમના શુભ કર્મોનું પુણ્ય પરવારનાજ તેઓ પાછા આવ્યા તે રસ્તે પૃથ્વીપર પડે છે પ્રથમ તેઓ આકાશગત્વ બને છે, તેમાંથી વાયુરૂપ, વાયુમાંથી ધૂમ્રરૂપ, ધૂમ્રમાંથી ઝાકળરૂપ, તેમાંથી વાદળરૂપ અને વાદળરૂપમાંથી વર્ષાના બિંદુરૂપે પૃથ્વીપર પડે છે ત્યાં આગળ તેઓ આહારમાં બળી મનુષ્યના ખાધામાં આવે છે, અને તેમાંથી વર્ષા થઈ મનુષ્યના બાળકરૂપે જન્મે છે જેમના કૃત્યો અતિશય સારા હોય છે, તેઓ સારા કુટુંબોમાં જન્મે છે અને જેમના કૃત્યો બહુ ખરાબ હોય છે તેઓ નીચ કુળમાં અને કેટલીક વાર તો કુતરા બિલાડા જેવી પશુ-પ્રાણીમાં પણ આવતરે છે આ પૃથ્વીપર પ્રાણીઓના ગમન તથા આવાગમનની ક્રિયા સતત ચાલુ છે, અને તેથીજ પૃથ્વી ઉંક બરાઈ જતી નથી કે છેક ખાલી પણ થઈ જતી નથી.

આમાંથી પણ આપણને કેટલાક મુદ્દાઓ મળી શકશે, અને આગળ જતા કદાચ તેના રહસ્યને આપણે સારી રીતે સમજી શકીશું, યાને તેનો સૌ અર્થ થતો હશે તેનો કઈક વ્યાસ પણ આંધી રાખીશું એમાંનો છેદનો ભાગ કે જેમાં સ્વર્ગના નિવાસીઓનું દેવી રીતે પુનરાગમન ચાલુ છે તેનું વર્ણન છે તે ભાગ પહેલાં ભાગ કરતા વધારે સ્પષ્ટ છે, તથાપિ એકદરે જોતા તે આખીજ વાતનો સાર એમ લાગે છે કે, કાચમનુ સ્વર્ગ તો પ્રભુના સાક્ષાત્કાર સિવાય મળતુજ નથી તેથી જે લોકોએ ધર્મિયનો સાક્ષાત્કાર મેળવ્યો નથી, પણ આ દુનિયામાં સારા કૃત્યો કર્યા હોય છે અને તે પણ તેના શુભ ફળ પામવાની ઇચ્છાથી, તેઓ મૃત્યુબાદ એકમાંથી બીજાં લોકમાં પસાર થતા થતા અવે સ્વર્ગલોકમાં પહોંચે છે, અને ત્યાં તેઓ આપણા અહીંનીજ માફક દેવતાઓના બાળકો થઈ આવતરે છે અને પુણ્યફળ પહોંચતાલગી દેવતાઓના સુખભોગ ભોગવતા ત્યાં આગળ રહે છે આમાંથી વેદાંતનો એક મુખ્ય વિચાર તરીકે આવે છે કે, જન્મે જન્મે નામ અને રૂપની વિપાધિ છે તે પ્રત્યેક વસ્તુ નામવત છે આ પૃથ્વી નામવત છે, કેનકે તેને નામ તથા રૂપ છે તેવીજ રીતે આ સ્વર્ગો પણ નામવતજ હોવા બોધ્યો

કેમકે તેમને પણ નામ અને રૂપની ઉપાધિઓ લાગુ છે તેથી 'શાશ્વત સ્વર્ગ' એ કથનજી વિરોધાભાસવાળું છે. સ્વર્ગ એટલે નામ રૂપવાળી જગ્યા, એટલે કે નાશવત જગ્યા, અને શાશ્વત એટલે કે અનાશ્વત અર્થાત્ 'અનાશ્વરત નાશ્વરત' જગ્યા એમ કહેવું બિનજુલ અણુકતુ છે. નામરૂપવાળા પ્રત્યેક વસ્તુ ડાળમાં શરૂ થાય છે, ડાળમાં વર્તમાન હોય છે અને ડાળમાંજ સદ્ય પામે છે. આ લોક વેદાંતના સ્થાપિત સિદ્ધાંતો છે. તેથી સ્વર્ગની વાત પાછળથી મૂકી દેવામાં આવી છે.

એ તો આપણે ભોંધ ગયા છીએ કે, વેદોના સંહિતામાત્રમાં આપણને શાશ્વત સ્વર્ગની કાવચી-જાગજાગ મુસલમાનો અને ખ્રિસ્તી લોકોના બેલીજી મળી આવે. મુસલમાનોએ તેને વધારે રમૂજ સ્વરૂપમાં વર્ણવી છે તેઓ કહે છે કે, અન્તત અથવા સ્વર્ગ એક એવું સ્થાન છે કે જ્યાં દેહકાષ્ટિ બ્રાહ્મણગૃહીયા બહેડી રજા છે અને જ્યાં સરસ ટાઢિઓ અણખળ વહી રહી છે. ખરૂં જ છે કે અસ્પૃશ્યતાના રમખોરોમાં પાછી એ બહુ ધમ્ધાનીય વસ્તુ હોવાથી મુસલમાનોની કલ્પનાસૃષ્ટિમાં પાણીના વિપુલવાવ બુજ સ્વર્ગ હમેશા તરવરે એ સ્વપ્નરિત છે. કુ એક એવા દેહમાં જન્મ્યા પુ કે જ્યાં વર્ષના છ મહિના વરસાદ ને વરસાદજી હે પ છે, તેથી સ્વર્ગની મારી કલ્પના એક સૂકા અને એજ વગરના સ્થાનતરીકેનીજ થયેલી. અંગ્રેજોની પણ સ્વર્ગની કલ્પના તેરીજ તરેહની હોવાની આ સર્ગો સંહિતામાં સાંધ ત તરીકે વર્ણવાયા છે, અને ત્યાં જગતના એક સુદર સરીરા ધારણ કરીને પોતાના ખિત્તોમાં સામ્યમાં વસે છે, અને તે પછી લગેશને માટે સુખી જીવન જીવે છે. ત્યાં તેમને તેમના માળાપ, બાજબગ્યા અને માલ સંગાસખમીઓના મેજાપ થાય છે, અને એ બધા એકજ મળી સમજાજ આ ના જેવુંજ જીવન જીવે છે. હૈર માત્ર એટલો કે, લાનું જીવન બહીના જીવન કરતા વધારે સુખમય હોય છે. આ જગતનીમા સુખના માર્ગમાં જે જે સુકેલીઓ અને અતસાવે જણાય છે તે બધાજ ત્યાં સ્વર્ગમાં અદસ્ત જવી જાય છે અને સુખના સમગ્ર સારાજ આગે અને ભોગો માત્ર અવશિષ્ટ રહે છે. પરંતુ આવી જગતી વસ્તુસ્થિતિ મનુષ્યના અંતરે ગમે તેવી સુખપ્રદ થાયે લાગે, જગ સલ્લ અને સુખ એ બે બિન્ન વસ્તુઓ છે તેની લોકોમાં ના પડ્યું તેમજ તથી સત્યની પક્ષકામાંએ ખોટામાં વગર તે સામાન્ય રીતે કદાપિ સુખકર લાગતું નથી. માનવી રજાવા બહુ પુરાણપ્રિય અને એકની એક રિધાંતને ચુલ્લ રીતે વળમી રહેવ વાળા હોવાથી એક વાર તે જામુક કામ કરે છે એટલે પછી તેમાંથી નીકળી પડતું તેને બહુ લાગે થઈ પડે છે કેમકે તે નવીન વિચારો તેને પસંદજી જાય છે તેથી તેનું મન તે નવીન વિચારોને પ્રદક્ષ રવાની આનાકની કરે છે.

આ ઉપરથી આપને લાગ્યા વગર નહિ રહે કે, આવી તેવી બાબતમા યાને પૂર્વપ્રચલિત ધારણાઓમા ઉપનિષદે બહુ આગળ ડગ માડ્યા છે ઉપનિષદમા પોકારી પોકારીને કહેવાયું છે કે, આ બધા સ્વર્ગો કે જ્યાં આગળ જીવાત્માઓ પોતાના પૂર્વજ પિતૃઓ સાથે રહે છે એમ કહેવામા આવે છે, તે સાબત હોઈ શકે નહિ કેમકે નામ-રૂપવાળા એકે એક પદાર્થનો મોટો વહેલો નાશ તો અવશ્ય થવોજ જોઈએ તેથી જો વિશિષ્ટ આકૃતિવાળા સ્વર્ગો ખરેખર હોયજ, તો તેમનો પણ કાળે કરીને નાશ થતોજ હોવો જોઈએ તેઓ ભલે લક્ષ્યાવધિ વર્ષો લગી ટકવાવાળા હોય, પણ એક વેળા તો અવશ્ય એવી આવવાની કે જ્યારે તેમને નષ્ટ થવું જ પડવાનું આનીજ સાથે એ પણ ખ્યાલ સૂર્યો કે ત્યારે તો ત્યાં વમતા જીવાત્માઓને પુનઃ પૃથ્વી-પર પણ મોડાવહેલા આવવું જ પડતું હશે; અને તેથી સ્વર્ગો એ એવા ગ્યાનો હોવા જોઈએ કે જ્યાં જીવો પોતાના સુકૃત્યના ફળ ભોગવતા હોવા જોઈએ અને એ સુકૃત્યોનો પ્રભાવ પૂરે થતા પાછા પૃથ્વીપર અવતરતા હોવા જોઈએ આ પરથી એક વાત તો સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, કાર્યકારણની દ્વિસ્તરીનો આનંદભૂતિને અતિ પ્રાચીન સમયથી એ ખ્યાલ હતો. એ ખ્યાલને અમારા તત્ત્વવેદાઓએ તત્ત્વશાસ્ત્ર અને તર્ક-ની ભાષામા કેવી રીતે ઘટાડ્યો તે આપણે આગળ ચાલતા જોઈશું. આ ટેકાણે તો તે માત્ર ઊંકરાઓનીજ બાગી તૂંગી બાધામા દર્શાવાયો છે. છતાં આ પ્રયો વાચ્યતા એટલું તો તમારા લક્ષમા આવ્યા વગર નહિજ રહે કે, એ બધુંજ આતર્જાન હતું યાને એ બધુંજ જ્ઞાન અતરમાથીજ સૂર્યું હતું એમ થવું વ્યાવહારિક છે કે કેમ એવો જો તને પ્રશ્ન પડે, તો તે સબધમા મારો જવાબ એટલોજ છે કે, એ વિચાર પ્રથમ વ્યાવહારિક બન્યો છે તે પછીજ તે દાર્શનિક અથવા નાત્વિક બનેલો છે અર્થાત્ કે એ તો તમે જોઈજ શકો છો કે, આ બધી બાબતો પહેલા જોવાઈ અને અનુભવાઈ છે તે પછીજ પુસ્તકોના પાનાપર લખાઈ છે. આરભના તત્ત્વ-ચિંતકો આગળ દુનિયા બાણે બોનતી હતી (એટલે કે દુનિયા-ના પ્રાણીપદાર્થો) એ તત્ત્વચિંતકો સાથે પખીઓ વાર્તાવાપ કરતા, પશુઓ બોલતા, અને સૂર્ય-ચંદ્ર દેવતાદિ પણ તેમની સાથે વાતચીત કરીને તેમને પોતપોતાના જીવનનું રહસ્ય સમજાવતા. એ રીતે ક્રમે ક્રમે તેમણે બધાના રહસ્યથી જાત બનીને પ્રકૃતિના હૃદયમા પ્રવેશ કર્યો હતો તે કામ એમણે ચિંતન કે તર્કના જોરે કિંવા અત્યારની ફેરન છે તેમ-પારકાના મગજનો લાભ ઉઠાવી-ને મોટા થાયા લખી કાઢવામા આવે છે તેમ-અગર હું જેમ તેમનું એકાદુ પુસ્તક લખને લાણુ નચક વ્યાખ્યાન આપું છું તેમ સાધ્યું નહોતું, પણ ખતભરી શોધખોળને પરિણામેજ એ ઉચ્ચ તત્ત્વો

તેમણે પ્રાપ્ત કર્યા હતા પ્રત્યક્ષનુભૂતિ અને સ્વસ્થુભવ એજ આજ એ શોધખોળનું સાધન હતું, અને એ જ્ઞાન માટે તેજ સાધન હોયતે માટે હોવાનું ધર્મ દ્વેષના અનુભવનું સાધન છે માત્ર આધ્યાત્મિક મતજોજી હજાપિ ધર્મ બન્યા નથી કે જનતાના પશુ નથી ધર્મમાં આપના અને અભ્યાસથી વાત તો પહેલી છે અને પછી જ્ઞાનની એટલે કે સાધના અને અભ્યાસનું એવન પ્રથમ વાર તોજ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે છે અનેનું સ્વર્ગમયી મુક્તિપદ પુનરાવર્તન થાય છે તે પધ્ધતિ પણ ઉપનિષદની અદર આપણને મળી આવે છે જે લોકો જ્ઞાનીમગ્ગથી શુભ માર્ગે કરે છે, તેમને તેમનું ઈષ્ટપદ મળે છે પણ તે જ્ઞાન ચિરસ્વામી હોવાનથી નથી કાર્યકારણનો ભાવ અતિ સૂદર રીતે નિર્દિષ્ટ કરતા ઉપનિષદ કહે છે કે કાર્ય તેના કારણને અનુરૂપજ હોય છે તેનું કારણ તેનું જ તેનું કાર્ય અત્યંત અતવાન હોય તો તેનું કાર્ય પણ અતવાનજ હોય તેમજ અને કારણ ને અતરદિત હોય તો તેનું કાર્ય પણ અતરદિત હોવાનું માટે આ શુભ કમો કરવા એ વચેરે કારણો સાત અથવા અતવાન હોવાથી તેઓ અત દિત પશિચરોના ઉપાદક હોઈ શકેજ નહિ

હવે આપણે આ પ્રશ્નની વીજી જાણુપર આવીએ છીએ એ સ્વર્ગ સાધન હોય નહિ તો પછી નરક પણ સાધન હોય શકે નહિ કારણ કે જુ અતિશય જરાવ માણસનું અને મારી આત્મીય છાંડીની પ્રત્યેક પણ કુદવાના કાર્ય કરવામાં ચાલુ છું હતા મારા સાધન જીવનની વૃક્તિમાં મારું નહોતું આ જીવન નહિ જેનું વૃક્ષ છે તેથી મારા આ જીવનના મુશ્કેલી મારે ને સાધન સભ સરભપદી હોય તો તેનો અર્થ એમજ થયો કે, અતવાન મારણે અતરદિત પરિણામ નીપજા પુ પણ એ વાત કાર્યકારણના સ્થાપિત સિદ્ધાંતથી વિપરીત હોઈ શકેજ નથી તેથીજ રીતે ને જુ આપુ જીવન મુશ્કેલી કરવામાં માળનારો હોઈ તોપણ અને સાધન સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ તો સાધન નહિ કેમકે એ આ વાત પણ સાધન નરકની માનવા નેથી જુનખરેલી છે જગત્ત એમણે સત્યને વશાર્થ પિછાની તેના સક્ષાત્કર સાધ્યો હોય છે, તેમને માટે એ નીએ માર્ગ છે ખરો અને માધના આ આવરણમાંથી પદ ધવતો એજ એક માત્ર રસ્તો છે સત્યનું સ્વરૂપ જેવું છે તેનો સાક્ષાત્કર કરવો અને તેનો સ્વાતુભાવ એવવનો એજ એકમાત્ર રસ્તો મ માતા આવરણમાંથી જાર થવનો છે એ સત્યનો સાક્ષાત્કર કરવી અર્થમં શુ તે પણ આ ઉપાનિષદો જતાવે છે

ઉપાનિષદો એવું જનાવે છે કે, મારા કે નરમા-કાકાનો મ્યોમર ન કરવા બધુજ આ મામાથી પ્રકટ થયેલું છે એમ જાણુ વાને

સકળ વસ્તુમા આત્મા પ્રસ્તુત છે એમ સમજવું, તેનું નામ સત્યનો સાક્ષાત્કાર છે એનો અર્થ એજ કે, દેખીતા બાહ્યજગતનો ઈન્કાર કરવો, તેના પ્રત્યે આખો મીઝી રાખવી અને પ્રભુને સ્વર્ગ તેમજ નરકમા, જીવન તેમજ મૃત્યુમા પણ એવો મે તમને વાચી બતાવેના ફકરાની વિચારસરણી પણ આવીજ છે પૃથ્વી એ બ્રહ્મનું ચિહ્ન છે, આકાશ પણ બ્રહ્મ છે, જે સ્થળમા આપણે વામ છે તે સ્થળ પણ બ્રહ્મ છે, રે ! બધુંજ બ્રહ્મમય છે, અને આ સત્ય જાણવાનું તેમજ અનુભવવાનું છે, તેની માત્ર વાતોજ કરવાની કે વિચારજ કરવાનો નથી આનું તાર્કિક પરિણામ એજ થતું આપણને માનમ પડે છે કે, બધુંજ પ્રભુથી જરેનું છે વાને સર્વસ્વ બ્રહ્મમય છે એવો જ્યારે જીવાત્માને સાક્ષાત્કાર થાય છે, ત્યારે પછી તેને સ્વર્ગમા જવાનું થાય, નરકમા જવાનું થાય કે અન્ય કશે જવાનું થાય તેની તેને કશી દરકાર રહેતી નથી એને મન શુભ, અશુભ કિંવા જીવનમૃત્યુ જેવું કંઈજ રહેતું નથી, માત્ર એક અનંત બ્રહ્મનુંજ અસ્તિત્વ કાયમ રહે છે.

વેદાંતના મત મુજબ, મનુષ્ય જ્યારે આ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારેજ તે ઉન્નત થઈને તે જીવનમુક્ત બની શકે છે અને તેજ આ બ્રહ્માડમા સુખી અને ઉન્નત જીવન જીવવા પામે છે, બીજા નહિ જેને જન્મમરણનો ભય રહે છે તેનુંજ જીવન દુઃખમય રહે છે જેણે સત્યને પિછાન્યું હોય છે અને જેને સર્વત્ર પ્રભુતા દર્શન થયા હોય છે, તેજ મનુષ્ય આ વિશ્વમા યથાર્થ જીવી શકે અને તેજ કહી શકે કે ‘હું આ જીવન જોગવું છું, અને હું આ જીવનમા સુખી છું’ સાથે સાથે હું તમને એ વાત પણ જણાવી દેવી ઉચિત સમજી છું કે, વેદાંતી અદરકોઈ પણ ઠેકાણે નરકનો ખ્યાલ સરખો નજરે પડતો નથી નરકની ભાવના તો વેદો પછી કેટલાયે વર્ષ પાછળથી લખામના પુરાણોની અદર જોવામા આવે છે બાકી વેદાંતના મત મુજબ તો, દુષ્ટત્વોની ખરાબમા ખરાબ સજા જન્મમરણના ફેરામા ચાલવાનું એજ છે અર્થાત્ વેદોમા દુષ્ટત્વોની મોટામા મોટી સજા એજ મનાઈ છે કે, પાપી માણસ જન્મમરણના ફેરામા અથડાતો ફૂટાતો ફરી પાછો મનુષ્યાવતારને પામે છે, અને એ જન્મમા સુકૃત્યો કરી તે દ્વારા મુક્તિ મેળવવાની બીજી તક મેળવે છે આ ઉપરથી આપણને જણાય છે કે, ઉપનિષદની અદ્વૈત ઈશ્વરવિશેની ભાવના પ્રથમ ચક્રીજ નિર્ગુણત્વનું વનજી લેતી જાય છે સારો બદલો અને સમજના ખ્યાલ અતિ જડલાવા તમક હોઈને તે મનુષ્યના જેવાજ સગુણ ઈશ્વરની કલ્પનાને બધણેસતા આવે વેદના સહિતાભાગમા એવા સગુણ ઈશ્વરની કલ્પના હતી, પરંતુ ઉપનિષદોમા ઈશ્વરના નિર્ગુણ સ્વરૂપનું પણ પ્રતિપાદન થયેલું

છે ઈશ્વરના એ નિર્ગુણ સ્વરૂપનો ભાવ સામાન્ય મનુષ્યને સમજાવો અતિશય કપરો છે, અને તે સ્વાભાવિક છે કેમકે સામાન્ય મનુષ્ય ની ભુદ્ધિમાં સગુણ વ્યક્તિનોજ ખ્યાલ જ હોતો શકેતો હોવાથી તે તેનેજ વળગી રહેવાનું પસંદ કરે છે, અને આ નિર્ગુણ અથવા અપૌરુષેય ઈશ્વરના ખ્યાલથી ભડકીછે છે ઈશ્વરને માત્ર માનવી જોવો અને સગુણ ઈશ્વરજ સમજવો એ તો તેની નિદા કરવા જેવું નાગે છે

ઈશ્વરના સગુણ અને નિર્ગુણ સ્વરૂપ વચ્ચે ભેદ રહ્યો છે તે આ છે કે, નિર્ગુણ ઈશ્વર પોતે મનુષ્ય, પશુ, પ્રાણી કે દેવતા હોવા ઉપરાંત આપણી માનવી દૃષ્ટિને ડેખાતું નથી તેવું અન્ય વિશેષ તત્ત્વ પણ છે અર્થાત્ કે નિર્ગુણતા યાને અપૌરુષેયતામાં બદ્ધજ વ્યક્તિ એ સમાવિષ્ટ થઈ જઈ બ્રહ્માડના પદાર્થમાત્રનો મરવાળો રહેતો છે, અને તે ઉપરાંત પણ અનતગણો વધારે ભાવ ગ્રહેતો છે જેવી રીતે એકજ અગ્નિ દુનિયામાં આવતો બિન્ન બિન્નરૂપે પ્રકાશે છે અને છતાં બીજો અનતગણો અવશિષ્ટ પણ રહે છે, તેવીજ રીતે આ નિર્ગુણ ભાવની બાબતમાં પણ સમજવાનું છે

આપણે જીવત ઈશ્વરને જાણવા ને પૂજવા માગીએ છીએ એ મારા આખા જીવનમાં ઈશ્વર સિવાય અન્ય કશું જોયુંજ નથી, તમે પણ ઈશ્વરસિવાય અન્ય કશું જોયું નથી કે જોતા નથી આ ખુરશી જેવી વખતે પ્રથમ તમે ઈશ્વરને જુઓ છો, અને તે પછી તે ઈશ્વરની અદર અને તેમાં રહીનેજ ખુરશીને જુઓ છો 'હુ હુ, હુ હુ' એમ કુકારો બાજીતો તે બધેજ રહેતો છે જે પહે તમને પણ 'હુ હુ' એવી લાગણી થાય કે એવું વચન તમારા મુખમાંથી નીકળે, તે પહે તમને પણ એ સત્ય સત્તાની કામ છે એમ નહીં સમજજો એ ઈશ્વરને આપણા પોતાના અંતરમાં અને જૂનમાત્રમાં નહિ જોઈ શકીએ તો તેને શોધવા બીજો ક્યા જઈશું ? એવું કશું સ્થાન છે કે જ્યાં ઈશ્વર ન જડે ? 'ઓ પ્રભો !' એ પરમાત્મા તુજ પુરુષ છે, તુજ સ્ત્રી છે, તુજ છોકરી છે, તુજ છોકરો છે, લાકડીને ટેકે લયડીઆ ખાતી યાને આવતો વૃદ્ધ પણ તુજ છે, તેમ જીવાનીના જોસમાં મદમેર ચાલે ધરણી ધ્રુમવતો તરુણ પણ તુજ છે અસ્તિત્વ માત્ર તુજ છે"*

ઈશ્વરના આવા અપૌરુષેય અથવા નિર્ગુણ ભાવને વિનાશકારી તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે અનંબન, ધર્મગુરુઓ અને પુરોહિતોના ધધાની દૃષ્ટિએ તો તે વિનાશકારી છેજ, કેમકે એ ભાવના તેમના દાઢમાંથી તેમનું પેઠી, તેમના મદિરાને તેમની

* ત્વ સ્ત્રી ત્વં પુમાનસિ ત્વં કુમાર ઉત્તવા કુમારી ત્વ ।

जीर्णो दण्डेन वज्रसि त्वं जातो भवसि विभ्यतो मुख ॥

ગાદીઓ ઝુટવી લે, એ વાત તો નિર્વિવાદ છે. હિંદુસ્થાનમાં લગ-
ભગ ચાલુ દુષ્કાળની સ્થિતિ પ્રવર્તી રહી છે, છતાં એ વખતે પણ
ત્યાં એવાં અનેક મંદિરો મોબુદ છે કે જ્યાં ધાન્યના દગલા ને
દગલા રગદોળાય છે અને જેમની તીજેરીઓ મોટા મોટા રાગ-
રજવાડાને છાજે તેવા જરજવાહિરોથી છલકાય છે ! આમ હોવાથી
પુરોહિતો એ આ અપૌરુષેય નિર્ચલ ઈશ્વરની ભાવનાનો જન-
સમાજમાં પ્રચાર કરે, તો તો તેમની પેઢીઓને તાળાજ દેવાઈ જાય,
ને તે તેમની સ્વાર્થી વૃત્તિને કેમ પાલવે ? પરંતુ મારે તો સ્વાર્થ-
રહિત બનીને અને પુરોહિતો કે ધર્મશુરુઓની પરવા રાખ્યા વગર
આ મદદાન સત્ય બધાયને શીખવવું છે. તમે ઈશ્વર છો અને હું
પણ ઈશ્વર છું; તોપણ કોણ કોણ કણું માને ? કાણે કોને બળ-
વાનો ? ઈશ્વરનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ મંદિર તો તમે છો. તેથી કોઈ
મંદિર, મૂર્તિ કે બાધબલ ઇત્યાદિ ધર્મપેશીના ભક્ત બનવા કરતાં
તમનેજ બળવાનું હું વધારે પસંદ કરું. દુનિયામાં કેટલાક-લોકો
પોતાના વિચારોમાં પરસ્પર વિરુદ્ધતા કેમ ધરાવતા હશે વાર ?
તેમની સ્થિતિ આગળમાંથી સરી જતા જીવંત માઠા સમાન છે.
તેઓ એક વાર કહે છે કે, જામે પ્રખર વ્યવહારવાદીઓ છીએ.
બહુ સારી વાત. પરંતુ તેવાને પણ અહીંની અહીંજ ઉપાસના
કરવાની આ વાત ગમે નથી ઉતરતી. અત્યારે ને અહીંજ ઉપાસના
કરવી, પોતાની જાતને અને સામાને ઈશ્વર સમજી ઉપાસના કરવી,
એ શું વધારે વ્યાવહારિક વાત નથી ? હું તમને નજરે નિહાળું
છું, મારા મનમાં તમારા માટે લાગણી પણ છે અને હું એ પણ
જાણું છું કે, તમે ઈશ્વરરૂપ છો. તો પછી તમારા જેવા જીવંત
ઈશ્વરનાંજ ઉપાસના કરવા એ શું વધારે વ્યાવહારિક અને પ્રયત્નકર
નથી ? મુસલમાન બાધઓ કહે છે કે, અસ્થા સિવાય બીજો કોઈ
ઈશ્વર નથી. પણ વેદાંત તો ઉલટું એટલે સુધી કહે છે કે, ઈશ્વર
ન હોય એવું કશુંજ નથી. આ વિચારથી તમારામાંના અનેકને
ગભરામણી છૂટશે, એ વાત હું સમજું છું; પણ ગભરાઓ નહિ,
કમે કમે એનું રહસ્ય તમને આપોઆપ સમજાઈ રહેશે. જુઓ,
આત્મારૂપી જીવંત ઈશ્વર તમારી મોતીની અંદર છે, છતાં તેની
ઉપાસના માટે તમે દેવજો ને મંદિરો, મસ્જિદો ને પ્રદમઓ બધાંબધા
કરો છો, અને એવાજ ખીજા કાલ્પનિક ગપગોળાઓમાં માન્યા
કરો છો, એ કેવું ! કોઈ પણ ઈશ્વર જે બળવાલાયક હોય, તો તે
મનુષ્યનો આત્માજ છે; અને કોઈ પણ મંદિર કે દેવજ તેની ઉપા-
સના માટે ઉત્તમમાં ઉત્તમ હોય, તો તે મનુષ્યનું શરીરજ છે.
અસમત, પ્રાણીમાત્રના દેહો એ પ્રશુમંદિરો છે, પણ તે બધાયમાં
માનવી દેહ સર્વોત્કૃષ્ટ છે, જાણે બધા મંદિરોનો તાજમહાલ છે. એ

મદિરમા રહીને જો હું ઈશ્વરને આરાધી નહિ શકું, તો બીજા પ્રાણ મદિરથી મને કશોય લાભ થવાને નથી. પ્રત્યેક માનવીના દેહરૂપી મદિરમા ઈશ્વર મિરાજમાન છે એવી શ્રદ્ધા મારામા રિશ્તર યશે, અને પ્રત્યેક માનવી પ્રાણી આગળ હું આદરભાવથી ઉભો રહી તેની અદર ઈશ્વરને મિહાજતો યદ્યપિ તેજ પળે હું બધમમાંથી મુક્ત બનીશ, મને બાધનારી વસ્તુમાત્ર અસ્તગત થઈ જશે અને હું સંપૂર્ણ મુક્ત બની શકીશ.

કોઈ પણ ઉપાસના જો વધારેમા વધારે વ્યાવહારિક હોય, તો તે આજ છે વાદવિવાદ કે તર્કવિતર્કની ભાજગડો સાથે એને કંઈજ લેવા દેવા નથી, છતાં પણ અનેક જણ એનાથી ચમકે છે, અને કહેવાની ધૃષ્ટતા કરે છે કે, એ માર્ગ ખરાબર નથી આગળ વધી તેઓ કહેવા માડે છે કે જુઓ, અમારા બાપદાદા કહેતા આવ્યા છે કે ઈશ્વરે અમુક અમુક પુગમાં અમુક અમુકને સ્વર્ગમાં પ્રત્યક્ષ દર્શન દીધા હતા અને તેમની આગળ સ્વમુખે કહ્યું હતું કે 'હું ઈશ્વર છું' એ વખતથી અમારી આ માન્યતા ચાલી આવી છે, અને તે અમારાથી ખોટી શી રીતે મનાય? શાસ્ત્રમા પણ તેતુજ લખ્યું છે-અર્થાત્ કે તેમના મત મુજબ તો તેઓ જે માનતા આવ્યા છે તેજ સાચું અને વ્યાવહારિક, અને અમારા વિચારો બધાજ ખોટા અને અવ્યાવહારિક. ખેસક, વેદાત પ્રતિપાદન કરે છે કે, જેને રૂપે તેવો વધ અહણ કરવાની પ્રત્યેકને છૂટ છે, પણ એ પચળ અતિમ લક્ષ્ય બની રહેવો ન જોઈએ સ્વર્ગમાં વસતા ઈશ્વરની ઉપાસના અને એવી બીજી વાતો છેક ખરાબ નથી પણ તે કલ્પનાઓ તો માત્ર સત્ત્વ ઈશ્વરને પામવાના પથથીઆરૂપ હોઈ સ્વયં સત્ય નથી, તે વિસારવું ન ઘટે એ વિચારો સારા અને સુદર છે, અને એ સિવાય પણ બીજા કેટલાક અદ્ભુત વિચારો કેટલાક પથોમા છે એની ના નહિ, પણ વેદાત તો કમતે ને પગથે કહે છે કે 'ભાધરે! જેને હું અધ્યાનતરીકે ઉપાસે છે તેને હું 'તું' રૂપે ઉપાસું છું જેને હું અધ્યાનરૂપે ઉપાસતો થકો આખા જમતમા હુડી નહો છે, તે ઈશ્વર તારી સાથેનો સાથેજ બધો વખત રહ્યા કર્યો છે હું એનામા રહીનેજ જીવે છે અને એજ આ વિશ્વ સમગ્રનો સનાતન સાક્ષી છે' વળી 'તે કે જેની સધળા વેદો આરાધના કરે છે એટલુંજ નહિ, પણ જે અનંત 'હું' ની અદર સદા સર્વદા વિદ્યમાન છે, તે પ્રજનું અસ્તિત્વ છે તેથીજ આ વિશ્વનું અસ્તિત્વ છે વિશ્વનું તેજ અને ચેતન પણ એજ છે જે તે અનંત 'હું' તમારી અદર ન હોય, તો તમારાથી સૂર્યને જોવાયજ નહિ, તમારે માટે બધુંજ અધનારના ઢગલારૂપ હોતાનું. તે પ્રકાશી રહ્યો છે તેથીજ તમને આ વિશ્વનું દર્શન થાય છે"

હવે આ ઠેકાણે એક પ્રશ્ન સામાન્ય રીતે બધેજ પૂજવામાં આવે છે તે એ કે, આ ભાવનાનો એ સાર્વત્રિક પ્રચાર થવા પામે તો તો મહામુશીબન ઉભી થાય. પ્રત્યેક જણ એક જ વિચારતો થાય કે “હું ધર્મિય છું, તેથી જે જે કંઈ હું કરું કે વિચારું તે તે બધુંજ સારું હોય. કેમકે ધર્મિય તો કદી ખોટું કરેજ નહિ.” આનું સમાધાન કરતાં પ્રથમ વાત તો હું એજ પૂછીશ કે “એ ભાવનાનો આમ વિપરીત અર્થ થવાની જે હાતિ છે તે વાસ્તવિક છે એમ સ્વીકારી લઈએ, તોપણ એવીજ જગતની હાતિ સામા પક્ષમાં એટલે કે સચ્ચ ભાવમાં નથી રહી, એમ સપ્રમાણ સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે ખરું કે ?” પોતાથી પ્રવૃત્ત સ્વર્ગમાં વસના ધર્મિયને લોકો કંઈ જમાનાથી લજતા આવ્યા છે અને તેના કોપથી તેઓ કરે છે પણ બહુ. તેનો કોપ ઉત્તરવાના ભયથી ધરધરતા તેઓ જન્મે છે અને સારા જન્મારો તે પ્રમાણે પ્રજ્ઞા કરે છે. પરંતુ એથી જગતની રચિત કિચિત્ પણ સુધરવા પામી છે ? જેમણે સચ્ચ પૌરુષેય ધર્મિયની ભાવનાને અપનાવી તે મુજબ ઉપાસના કરી છે, અને જેમણે નિર્ગુણ અપૌરુષેયની ભાવનાને અપનાવી તેની ઉપાસના કરી છે-એ બેમાંથી કયા પક્ષમાં જગતના મહાન કાર્યકર્તાઓ વધારે નીપજ્યા છે તેનો જરા અ્યાત્મ કરો કે ? પ્રખર કાર્યકર્તાઓ અને પ્રચંડ નૈતિક શક્તિઓ કેળી બાજુ વધારે હોય છે ? તો કે અપૌરુષેય નિર્ગુણવાદીઓનીજ બાજુમાં ખચિત વધારે પ્રમાણ નીકળે છે. “જ્યા એક વ્યક્તિ બીજને પોતાથી લિનન જુએ છે, અને તેમજ સમજી તેને હાનિ પહોચાડે છે; ત્યા હજી માયાતું જોર છે એમ સમજવું. પણ જ્યારે એક વ્યક્તિ બીજને પોતાથી અભેદરૂપ નિહાળે છે અને કોઈને કશીજ હિન પહોચાડતી નથી થાને જ્યારે તેને મન બધુંજ આત્મવત્ બની જાય છે, ત્યારે પછી કોણ કોને જુએ અને કોણ કોનો અનુભવ કરે ?” બધુંજ તે છે અને સાથે સાથે બધુંજ ‘હું’ છું. આત્મા સાચ વિશુદ્ધ અને પવિત્ર બન્યો હોય છે ત્યારેજ સત્યપ્રેમ એ શી વસ્તુ છે તે આપણાથી સમજી શકાય છે. પ્રેમનો પ્રાદુર્ભાવ ભગવાથી કદાપિ થઈ શકતો નથી; સ્વાતંત્ર્ય એજ તેનું ઉદ્ગમસ્થાન છે. તેથી જ્યારે આપણે આ જગતને વાસ્તવિક રીતે આદતા યદ્યશું, ત્યારેજ બધુંજ અને મનુષ્યજાતિના ખરા ભાવાર્થો સમજવા આપણે શક્તિમાન થઈશું, તે પહેલા નહિ તે નહિજ.

માટે વેદાંતનો આ અપૌરુષેય ભાવના જગતની અંદર મહાન અનર્થકારિણી નીવડશે, એમ કહેવું વાસ્તવિક નથી. જાણે કેમ પૌરુષેયની ભાવનાવાળાને હાથે તો કદાપિ કશા અનર્થો નીપજ્યાજ ન હોય કે જગતને રક્તના સાગરમાં તરબોળ કરી નાખવા

જેવા અનર્થો અને મનુષ્યોને એકબીજાના ટોટા પીસવા તથા એકબીજાને રેસી નાખવાના બનાવો કદાપિ બન્યાજ ન હોય । એ બધાં તો બન્ને પક્ષે સમાન છે બન્ને પક્ષો કહે છે કે ‘અમારો ઈશ્વર સર્વશ્રેષ્ઠ છે’ તો ચાલો, એ વાદનો આપણે છૂટે હાથે નિકાન કરી લઈએ સગુણવાદીઓને વૂ કહું છું કે, તમારી આ બાવના જગતભરમાં પ્રસરેલા દ્વેતવાદનું પરિણામ છે તમારી અમારી સુદ્ધાઓમાથી બહાર મેદાનમાં આવો, સૂર્યના અગમગતા ઉભસમાં આવો, અને જુઓ કે ખરી વાત શી છે ? તમારા અનંત આત્માને તમારી આ જીર્ણ શીર્ણ નાની ધરડોમાં રહી જીવવા મરવામાં સતોષ શી રીતે વળે વાર ? માટે એ સાકડી ધરડોને છોડી બહાર ખુશામાં-તેજોમય વિશ્વમાં આવો ને અનુભવો કે, વિશ્વભરનું સર્વસ્વ તમારું જ છે અને એ અનુભવ સાથેજ તમારી જીભઓ વિસ્તારીને વિશ્વ સમગ્રને પ્રેમના ઉમળકાથી આશ્રયમાં લીધે એમ કરવાનું તમારે માટે રહ્યું બાકી છે એવો બાવસરખો તમને કદાપિ થયો હોય તો નાશી સમજાવો કે, તમારા મનમાં ઈશ્વર માટે બાવ પ્રગટ્યો છે

ભગવાન શુદ્ધે પોતાનો પ્રેમપ્રવાહ પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઉત્તર, દક્ષિણ તથા ઉપર નીચે સર્વત્ર ફેલા વેગથી વહેવડાવ્યો હતો અને આખરે વિશ્વ સમસ્તને ઉમદા, ભવ્ય અને અનંત પ્રેમથી કેવું તરખોળ કરી દીધું હતું, એના બ્યાનથી ભરપૂર શુદ્ધદેવના જીવન ચરિત્રનો ફક્ત તો બધાંપે અવશ્ય માદ રાખવા જોવો છે એવી તીવ્ર પ્રેમની લાગણી તમારામાં પ્રગટે ત્યારેજ તમારામાં સત્ય વ્યક્તિત્વ પ્રગટ્યું છે, એમ માનવું આ સમગ્ર વિશ્વ એકજ વ્યાપ્ત છે તેમાં જણાતા મદ પદાર્થોની વાતજ જવા દો અનંતને માટે અર્પનો ત્યાગ કરો અનંત સુખાનંદ માટે અર્પ સુખાનંદમાત્રનો નાદ છોડી દો આ બધુંજ વિશ્વ તમારું છે, કેમકે સમજિતી બહાર વ્યક્તિમાત્ર આવી બધ છે, તેથી પ્રભુ પૌરુષેય તેમજ અપૌરુષેય બન્ને એકી વખતે છે એ અનંત અને નિર્ગુણ અપૌરુષેય પુરુષજ પોતાની જાતને સગુણ પુરુષતરીકે વ્યક્ત કરે છે આપણે કે જે વસ્તુત અનંત છીએ, તેમણે હાથે કરીને જૂદા જૂદા વિભાગોમાં પોતાની જાતને મર્યાદિત કરી દીધી ન હોય તેવો પ્રકાર છે વેદાત ગાંધ બજાવીને કહે છે કે, અનંતતા એજ આપણો સ્વભાવ છે અને એ અનંતપણાનો કદાપિ લય નહિ થતા જેમની તેમ દમેદા કાયમજ રહેશે આપણા કર્મોથી આપણે આપણી જાતને મર્યાદિત નાવી દીધી છે એ કર્મોએજ આપણા ગળાની આસપાસ સાકળરૂપે વિટળાઈ આપણને આ મર્યાદાના ખાડામાં ધસડી આપ્યા છે એ કર્મરૂપી શુષ્કવાને તોડી નાખો તોજ મુક્ત

યઇ શકાશે મનુષ્યના વાસ્તવિક આત્મભાવમા નિયમ, ભાગ્ય કે ભાવિ
જેવું કંઈ છેજ નહિ અનતતાને તે વળી કાવશે કેવો ? મુક્તિ
અને સ્વાતંત્ર્ય એજ એનો તો સંકેતશબ્દ-એજ એનો મુદ્રાસેખ.
મુક્તિ એ એનો સ્વભાવ છે, એટલુંજ નહિ પણ તે એનો જન્મ-
સિદ્ધ હક છે એક વાર મુક્ત થાએ અને પછી જોઈએ તેટલા વ્યષ્ટિ-
ભાવો ધારણ કરજો એક વાર મુક્ત બન્યા પછી આપણી દશા રંગ-
ભૂમિપરના લિખારીના પાત્ર જેવી પવટાઈ જશે રંગભૂમિપર એક
પાત્ર આવીને લિખારીનો વેશ બજવે છે તેનો દેખાવ આજેહમ
લિખારીના જેવો, હોય છે તેના મુખમાથી લિખારીના જેવીજ
દીનતાભરી વાણી નીકળે છે; છતાં શરીરોમા ભટકના સાચા
લિખારી અને રંગભૂમિપરના આ વેશધારી લિખારીમા કેટલો બધો
તફાવત હોય છે ? રંગભૂમિનો લિખારી પોતાના લિખારી વેધની
મોજ માણી રહ્યો છે, ત્યારે રસ્તાનો લિખારી લિખારીપણાની
અમલ પાતના ભોગવી રહ્યો છે. આવો ફરક થાથી ઉત્પન્ન થાય
છે ? તો કે એક વસ્તુત મુક્ત છે અને બીજો બંધનમુક્ત છે.
રંગભૂમિનો પાત્ર પોતાના મનમા સારી પેડે સમજે છે કે, તેનું
લિખારીપણું સાચું નથી, પણ તેણે તે દેખાડવા પૂરતું ધારણ કરેલું
છે, ત્યારે સાચા લિખારીને બાપડાને તેની લિખારી હાલત એટલી
બધી પરિચિત બની ગઈ હોય છે કે તેને અગે ભોગવવા પડતા
દુખોતો તેને પૂરેપૂરો ખ્યાલ હોય છે અને તેની પોતાની મરજી
હોય કે ન હોય પણ તે દુખો ભોગવ્યા વગર તેનો આરો નથી,
એવું તે પોતાના મનમા બરાબર સમજતો હોય છે આ એક
નિયમ ધરે તે મુજબ જ્યાંસુધી આપણને આપણા સત્ય સ્વભાવનું
કંઈ જ્ઞાન નથી થયું, ત્યાંસુધી આ જગતમા આપણે લિખારીની
માફક પ્રકૃતિમાની પ્રત્યેક શક્તિના હસેસા ખાતા આમતેમ અવકા-
વાનું છે, અને પ્રકૃતિના પ્રત્યેક પદાર્થના ગુણમ બન્યા કરવાનું છે.

માટે એક વાર તો બસ મુક્ત બનો કોઈની પાસેથી કશાની
આશા રાખો નહિ તમારા જીવજીવનો પર તમે દૃષ્ટિપાત કરશો તો
મારી ધાત્રી છે કે તમોને એ સત્ય જણાયા વગર નહિજ રહે કે,
એ જીવનો દરમિયાન તમે હમેશા પારકા પાસેથી મદદ મળવાની
મિથ્યા કોશિષ કર્યાં કરી છે, અને તે હમેશા નિષ્ફળ નીવડ્યા કરી
છે. મદદ મળી છે તે હમેશા તમારી પોતાની અદરથીજ મળી
છે. તમને તમારા પોતાના કર્મનુંજ ફળ પ્રાપ્ત થતું ગ્યું છે,
અને છતાં આશ્ચર્યની વાત છે કે, તમે બધોજ વખત પારકાની
મદદની આશામા અટવાયા કરો છો. શ્રીમંત શેઠીઆનું દિવાનખાનું
હમેશાં બરપૂર ને બરપૂર દેખાય છે, પણ જો તમે ધ્યાનપૂર્વક
અવલોકન કરશો, તો તમને જણાયા વગર નહિ રહે કે, પ્રત્યેક

વખતના મેળામાં એના એ લોકો નથી હોતા. મુદ્દાકાતે આવનારા લોકો હમેશા આશા રાખના હોય છે કે, એ શ્રીમત પાસેથી તેમને કંઈક પ્રાપ્તિ તો અવશ્ય થશે, પણ વસ્તુતઃ તો તેમને તેમની પાસેથી કશું જ મળતું નથી. તેવીજ રીતે આપણું જીવન પણ આશામાં ને આશામાં પસાર થયે જાય છે, પણ એ આશાનો કદીજ અંત આવતો નથી. માટે વેદાન કહે છે કે, આશામાત્રને લાજ દો. તમારે આશા કયાની ને કોઈની સામાટે રાખવી પડે ? તમે પોતેજ સર્વસ્વ અને સર્વ કંઈ છો, અને સર્વસ્વ તમારું પોતાનું જ છે, તો પછી તમે કોની આશા સેવ્યા કરો છો ? જો કોઈ રાજા ગાડો વર્ધી જાય અને તે પોતાના દેશના રાજાને ખેળા દાડવાને આખો દેશ ખુદી નાખે, તોયે તેને રાજાનો પત્તો કદાપિ લાગતો નથી. કેમકે રાજા તો તે પડેજ છે તે પોતાના રાજ્યના ગામડે ગામડે ને નગરે નગરે ધુમી વગશે, એટલુંજ નહિ પણ એકે એક ઘરમાં જાતે ફરીફરીને તપાસી વગશે ને સાથે રાતો રોકળતો જશે, તોપણ તેને રાજાનો પત્તો લાગવાનો નથી તે નથીજ. કેમકે દેશનો રાજા તો તે પડેજ છે. ઈશ્વરમાટેની આપણી શોધ પણ તેવીજ છે. માટે વેદાંત કહે છે તેમ આપણે જાતેજ ઈશ્વર છીએ એ વાત સમજી લઈ ઈશ્વરમાટે બહાર દાક્ષી મારવા મૂકી દેવા એ સાફ છે. આપણે પડેજ ઈશ્વર છીએ એજ જ્ઞાનથી આપણું વર્તન અતિ ઉદાર અને ઉન્નત તથા સાધનાપરાયણ થઈ આપણને સુખ અને સંતોષનો અનુભવ થશે. માટે આ બધીજ તરેહની જાડી દોડધામખાધી મુક્ત બનીને આ જગતમાં તમારો પાદ, રંગભૂમિપગના પાત્રની પેરે અસિદ્ધ થઈને બાજવો.

આ ઉચ્ચ જ્ઞાનથી જગતનું બધુંજ દસ્ય પવટાઈ જાય છે, અને પછી આ જગત કેદખાતું મળીને કીડાગણ બની રહે છે. હરીદાસ અને સમર્થાની ભૂમિ મટીને તે એક એવું કલ્યાણધામ બની રહે છે કે જ્યાં નિરંતર વસતઃકલ્પનો વાસ હોઈ વિવિધ પ્રાણીઓ ખીબીને મધમધતા હોય છે, અને ભાતભાતના સુંદર પતંગીઆઓ આમતેમ ઉડાડી કરી રહ્યા હોય છે. માયાબદ્ધ અજ્ઞાની લોકોનેજ આ જગત દુઃખદાયક થઈ રહે છે, પણ મુક્તાત્માને તો તેથી ઉત્કૃષ્ટ દસ્ય દેખાય. એવુંજ જીવન વૈશ્વિક જીવન છે. સ્વર્ગ અને નરક બધુંજ અહીંનું અહીં છે. મનુષ્યનાનમુનારૂપે દેવો પણ બધા અહીંના અહીંજ છે. દેવોએ પોતાના નમુનાપરથી માણસને નથી બનાવ્યો, પણ માણસેજ દેવોને પોતાના નમુના પ્રમાણે બનાવ્યા છે. મનુષ્યનાજ નમુનારૂપ ઈંદ્ર, વરુણ, ઇન્દ્રિયાદિ જગતના બધા દેવો ઓ રહ્યા આપણેજ આપણી પ્રતિકૃતિરૂપે દેવોને બહાર પાડીએ છીએ અને દેવોના મૂળરૂપે તો આપણે પોતેજ

હોઈએ છીએ વેદાંતનો ખ્યાન આવો છે, અને એમાજ એનું વ્યાવહારિકપણું રહેતું છે એજ માનવી આપણે મુક્ત બની શકીશું. ફરક માત્ર એટલોજ પડ્યો હશે કે, ત્યારે આપણે વિધેનો સંધળો. એ સમજી ગયા હોઈશું અને તેને તેના સત્ય સ્વરૂપમાં મિજાનતા ગયા હોઈશું-અર્થાત્ કે આ જગતપ્રપંચ તો તેના તેજ રૂપમાં કાયમ રહેશે, પણ તેનો અર્થ આપણે મન પવટાઈ જશે. જગતનું સત્ય સ્વરૂપ હજી આપણને સમજાયું નથી. જીવનમુક્તિકારણ આપણને તેનું ખરું સ્વરૂપ તથા તેનો ખરો સ્વભાવ સમજાય તેમ છે એ મુક્તિદશા પ્રાપ્ત થયા પછીજ આપણે સમજી શકીશું કે, આ કહેવાતો નિયમ અથવા ભાગ્ય, ભાવિ કે પ્રારબ્ધ એ તો આપણા સ્વભાવમાં નહિ જેવો નામનોજ અધિકાર ભોગવે છે ભાગ્ય અથવા અદૃષ્ટ એ તો અમારા સ્વભાવનું એક નાતું મરણ પામું છે, પણ ખીજે પામે મુક્તિ ને સ્વતંત્રતાજ સંજો સમય મોળું છે તેનું આપણને જ્ઞાન નથી તેથીજ તો આપણે અનર્થ અને પાપથી બચવા, શિકાર બનેતું સંસાર જેમ શિમરીથી બચવા પોતાનું માથું મારીમા આમતેમ સતાડતું ફરે તેમ એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે ફાફા માગતા ફરીએ છીએ માયાની જળમાં પડીનેજ આપણે આપણા અસહ સ્વભાવને જૂની જવાની કોરીશ કરી ગયા છીએ, છતાં તેનું નિ શેષ વિસ્મરણ તો આપણને કદાપિ થઈ શકતુંજ નથી આપણો સ્વભાવ હમેશા આપણને દાક પાડે છે, અને ઈશ્વર કે દેવતાઓ માટેના કિંવા સ્થૂળસ્વાતંત્ર્ય માટેના આપણા સંધળાજ ધમપગાડા એ આપણા પ્રકૃત સ્વભાવની શોધ માટેનાજ ધમપગાડા છે, એમ નહીં સમજે અતર માયી નીકળતા અવાજને આપણે જૂનથી અવજા અર્થમાં સમજ્યા હતા એ અવાજ અગ્નિ કિંવા એકાદા દેવ કે સૂર્યચંદ્ર જેવા કેઈ બાકી પદાર્થમાંથી આવતો હોવાનું આપણે જૂનથી કદાપી લીધું, પણ આખરે આપણી એ જૂન પકડાઈ ગઈ છે, અને એ નાક પરચુત આપણું પોતાના અતઃમાથીજ નીકળે છે, એ સત્ય આપણે કદાચ ચઢી ચૂક્યું છે એ સાચત નાદ આપણા અંતરમાંજ સાચત મુક્તિ નો સાદ નિરતર કાઢી રહ્યો છે, તેનું સંગીત અદર્શિશ અખડ ચાતુજ છે આત્મભાત એ સંગીતનોજ એક અસ આ પૃથ્વીરૂપે, નિપમરૂપે અને આ વિશ્વરૂપે પરિણત થયેલો છે, પરંતુ બધોજ વખત એ આપણો હતો અને જમીન વખત આપણો રહેવાનો છે દુકામાં કહીએ તો વેદાંતની પ્રધાન ભાવના એજ છે કે, મનુષ્યના વાસ્તવ સ્વરૂપને ઓળખો, અને જગતને તે એજ સંદેશો આપે છે કે, જે તમે તમારું મનુજ લાડુ કે જે ઈશ્વરનું વ્યક્તરૂપ છે તેને લાજ નહિ થકો, તો પછી અ-અત એવા કેઈ ઈશ્વરને તે બાજુ દી નીરે રહેશે નહીં.

યજ્ઞ નહિ વેદાતની વ્યાવહારિક બાબુઓમાની આ એક અતિ વ્યાવહારિક બાબુ છે. અને મને ઉમેદ છે કે, તેને આપણે બધાજ પોતપોતાના જીવનમા ઉતારી બતાવવાની કોશીશ કરીશું. દુનિયામાંનું આપણુ આ આખુ જીવન એને આચરણમા મૂકી બતાવવા માટેજ છે. વળી આ ઉચ્ચ જ્ઞાનના વિચારથી મોટો લાભ તો આપણને એ થશે કે, દરે પછી આપણે અસંતોષ અને અશાંતિપૂર્વક કામ કરવાને બદલે સંપૂર્ણ સંતોષ અને શાંતિસહિત કામ કરતાં થઈશું. કેમકે એટલી વાતની તો નિદાન આપણને સમજ પડી ચૂકી છે કે, એ પરમ સત્ય આપણી પોતાનીજ અંદર વસે છે, આપણા જન્મસિદ્ધ હૃદયતરીકે તે આપણીજ માલકીનું છે. આપણે માટે કરવાનું જે બાકી રહે છે તે એટલુંજ કે, એ પરમ સત્યને આપણી વચ્ચે રહેવા મજાવિશેષ અને આવશ્યક રૂપે દૂર કરીને એને આપણા અંતરમાથીજ બમકા કરવું જોઈએ તથા સ્પષ્ટસ્વરૂપે પ્રકાશવા દેવું જોઈએ.

૧૮-વ્યાવહારિક વેદાંત-ભાગ ૩ જો*

સમષ્ટિની ચર્ચા ચલાવ્યા પછી હવે હું બ્રહ્મણી સાથે સમષ્ટિ-ના સંબંધવિષે વેદાંતના કેવા વિચાર છે, તે તમારી આગળ મૂકવાનો પ્રયત્ન કરીશ. આપણે આગળ જોઈ ગયાં છીએ તેમ, અસલના દૈતવાદાત્મક સંધાનજ વૈદિક મતોની અંદર એ વાત એકસરખી રીતે સ્વીકારાયેલી માલમ પડે છે કે, પ્રત્યેક પ્રાણીને તેનો પોતાનો એકેક વિશિષ્ટ અને સીમાબદ્ધ આત્મા હોય છે. એ વ્યક્તિ-માત્રમાં રહેતા વિશિષ્ટ આત્માના સંબંધમાં અનેક પ્રકારના મત-વાદો પ્રચલિત છે; પરંતુ તે બધામાં પ્રાચીન વેદાંતવાદીઓ અને પ્રાચીન બૌદ્ધમાર્ગીઓની વચ્ચે આવેલો વિવાદ અગ્રસ્થાન યોગ્ય છે. વેદાંતીઓનું માનવું અને પ્રતિપાદન એવું હતું કે, આ વ્યક્તિગત વિશિષ્ટ આત્મા સ્વયં સંપૂર્ણ છે; ત્યારે બૌદ્ધ લોકો એવા વ્યક્તિગત આત્માના અસ્તિત્વનો સાફ સાફ ઇન્કાર કરી કહેતા કે, એવા વ્યક્તિ-ગત આત્માની કશી આવશ્યકતા નથી. આ વાદ યૂરોપમાં એક વખત પૂરજોસમાં ચાલતા દ્રવ્ય અને શુદ્ધના વાદને મળતો છે. એ વિષે પણ હું તમને અગાઉ કહી ગયો છું કે, એક પક્ષ એમ માનવા-વાળો હતો કે શુદ્ધના સમૂહની પાછળ દ્રવ્યરૂપી કશાનું અસ્તિત્વ છે, ત્યારે બીજો પક્ષ એવા દ્રવ્યની ભિન્નકૃત અનાવશ્યકતા જણાવી તેનો ઇન્કાર કરતો અને ઉલટું એમ પ્રતિપાદન કરતો કે, શુદ્ધો પોતેજ એકલા કશાના આધાર વગર રહી શકે છે. અસંખ્ય, આત્માના અસ્તિત્વસંબંધનો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન મત પણ અહીં-સાદૃશ્યતાની યુક્તિ ઉપર નિશ્ચય થયેલો છે. એ યુક્તિ એવી છે કે “હું તે હુંજ છું; ગાંધ કાલનો ‘હું’ તેજ આજનો હું છું, અને આજનો ‘હું’ તેજ આવતી કાલનો હું હશે-અર્થાત્ શરીરની અંદર ગમે તેવા પરિણામો યાને ફેરફારો થવા છતાં, મારી અદા છે કે ‘હું’ તો તેનો તેજ ‘હું’ રહું છું.” આજ યુક્તિ જીવાત્માને સીમાબદ્ધ છતાં સ્વયં સંપૂર્ણ માનવાવાળાઓની પ્રધાન યુક્તિ હોય એમ લાગે છે.

ઉલટપક્ષે, પ્રાચીન બૌદ્ધ વિદ્વાનોએ એવી કલ્પનાનો યાને જીવાત્માનું પ્રયોજન સ્વીકારવાનો ઇન્કાર કર્યો છે. તેઓ પોતાના

મતના સમર્થનમા એ તર્ક આગળ ધરે છે કે આપણે જે કંઈ જાણીએ છીએ તે ભવિષ્યમા જે જે કંઈ જાણી શકીએ તેમ છીએ, તે આ પરિવર્તનો યાને ફેરફારો છે—અર્થાત્ પરિવર્તન સિવાય અન્ય કશાનું જ્ઞાન થયું આપણે માટે શક્યજ નથી તેથી કોઈ અપરિવર્તનશીલ અને નિર્વિકારી દ્રવ્યની કલ્પનાનો સ્વીકાર કરવો અનાવશ્યક કિંબદ્ધના વધારે પડતો છે એટલું જ નહિ પણ એવી કોઈ અપરિવર્તનશીલ વસ્તુ ખરેખર હયાતિમા હોય, તોપણ તેને સમજવા તથા કોઈ પણ રૂપમા પ્રત્યક્ષ કરવા આપણે કદી શક્તિ માન નથી અત્યારે યુરોપમા એજ વિષયપર ચર્ચા આવી રહેલી માનમ પડે છે તેમા એક પક્ષપર ધર્મવાદીઓ અને માયાવાદીઓ છે ત્યારે બીજા પક્ષપર અર્વાચીન પ્રત્યક્ષવાદીઓ અને અજ્ઞેય વાદીઓ છે પહેલા પક્ષનું માનવું એવું છે કે, કોઈ અપરિવર્તનશીલ નિર્વિકાર સત્તાનું અસ્તિત્વ અવશ્ય છે આ પક્ષનો સૌથી છેત્તો મહાન પ્રતિનિધિ ૯૫૮ ૨૫ સર હેંચ તે કહે છે કે, એ અપરિવર્તનશીલ નિર્વિકારી તત્ત્વની કદક ઝાખી આપણને થઈ શકે છે ત્યારે બીજા પક્ષના પ્રતિનિધિઓતરીકે અવગીન કોમ્પીસ્ટો અને અગ્નેરિટકો યાને અજ્ઞેયવાદીઓ છે હર્બર્ટ સ્પે સર અને ફ્રેડ રિક હેરીસન વગેરે આ વિષયપર થોડાક વર્ષપર જે વાદ ચાલતો હતો, તેમા તમારામાના જે લોકોએ રસ લીધો હશે, તેમના લક્ષપર આવ્યુંજ હશે કે ત્યાં પણ એજ જૂના જમાનાની મુશ્કેલી આવીને ઉભી રહી હતી—એક પક્ષ પરિવર્તનશીલતાની પાછળ કોઈ અપરિવર્તનશીલ તત્ત્વનું સમર્થન કરતો હતો અને બીજો પક્ષ એવી કલ્પનાના પ્રયોજનનોજ સાફ ઈન્કાર કરતો હતો અર્થાત્ આ બાબતમા એક પક્ષ હમેશા કહેતો આવ્યો છે કે કોઈ અપરિવર્તનીય અથવા અવિકારી તત્ત્વની હયાતી વગર પરિવર્તનશીલતા અથવા વિકાર નો આપણને ખ્યાન સરખો ન આવી શકે ત્યારે બીજો પક્ષ તેટલા જ ભાર સાથે કહેતો આવ્યો છે કે, એ ધારણા વધારે પડતી છે, કમકે આપણને કલ્પના આવી શકે છે તે કેવળ પરિવર્તનશીલ પદાર્થ નીજ આવી શકે છે, અને અપરિવર્તનશીલ કોઈ તત્ત્વને જાણવા, અનુભવવા કે પ્રત્યક્ષ કરવા આપણે કદાપિ શક્તિમાન નથી

હારતવર્ષમા પણ આ મહાન પ્રશ્નનું નિરાકરણ અતિ પ્રાચીન કાળમા પ્રાપ્ત થયું નહોતું કારણ કે એ તો આપણે જોઈજ લીધું છે કે, ગુણસમુદાયની પાછળ રહેલા તેમજ એ ગુણોથી બિન્ન એવા કોઈ પદાર્થનું અસ્તિત્વ સાબીત કરી શકાય તેમ નથી એટલું જ નહિ પણ સ્મૃતિજન્ય અદ-સાદસ્મતાની યુક્તિનું એટલે કે હું કાનનોજ હું છું કેમકે મને તેનું સ્મરણ છે, અને તેથી હું નિત્ય વસ્તુ છું—એ યુક્તિ પણ સાબીત કરી શકાય તેમ

નથી. બીજું કે જે પ્રમાણ આ મતના સમર્થનમાં સામાન્ય રીતે રજુ કરવામાં આવે છે, તે તો માત્ર શબ્દગત છે. દાખલાતરીકે, એમ કહેવામાં આવે છે કે ‘હું ખાઉં છું, હું જાઉં છું, હું સ્વપ્નાં સેવું છું, હું ખમું છું’—ઈત્યાદિ ઇત્યાદિ વાક્યોની લાખી ને લાંખી પરપરા લઘુશું તો તેમાં ખાવાની, કરવાની, જવાની વગેરે ક્રિયાઓ બદલાવા કરે છે, પણ તે બધાપમાં ‘હું’ તો જેમનું તેમ કાયમજ રહેતું દેખાય છે. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે, એ ‘હું’ કોઈ નિત્યવસ્તુ હોઈ એજ ખુદ વ્યક્તિત્વ છે, અને આ પરિણામો અને ફેરફારો જે જોવામાં આવે છે, તે શરીરના ધર્મો છે અને તદ્દિ કે એ ‘હું’ના. આ યુક્તિ દેખીતી તો બહુ સચોટ અને સ્પષ્ટ છે, છતાં તેની આખીય રચના શબ્દના ખેલપર ઉભી થયેલી છે. એ ‘હું’ અને કરવા, જવા કે ખાવાની ક્રિયા લખવા-વાંચવામાં બંને બિન્ન હોય, પણ પોતાના મનની અંદર તો તેમને એકબીજાથી બિન્ન કોઈજ કરી શકતું નથી.

દાખલાતરીકે, જ્યારે હું ખાવાની ક્રિયા કરું છું, ત્યારે હું મારી જાતને ખાતીજ માનું છું—એટલે કે, ખાવાની ક્રિયા સાથે મારો તાદાત્મ્યભાવ થઈ ગયો હોય છે. તેવીજ રીતે જ્યારે હું દોડવાની ક્રિયા કરું છું, ત્યારે પણ દોડવાની ક્રિયા અને ‘હું’ બિન્ન ન રહેતાં તાદાત્મ્યભાવ સેવે છે. આ ઉપરથી ત્યારે સમજાશે કે, આ અહં-સાદૃશ્યતાની યુક્તિ બહુ સગળ જણાતી નથી. સ્મૃતિની યુક્તિ પણ તેવીજ પાગળી છે. મારી હયાતિની સાદૃશ્યતા કિંવા વાસ્તવિકતા જે મારી સ્મૃતિપરથીજ સિદ્ધ થઈ શકતી હોય, તો તો જે અનેક વસ્તુઓ હું અત્યારે જૂની ગયો હોઉં, તેમની વાસ્તવિકતા નષ્ટ થઈ ગયેલીજ આપણે માનવી પડે. વળી એ વાત તો આપણે બધાંજ જાણીએ છીએ કે, કેટલાક સ્થિતિસંજોગોમાં લોકો પોતાનું સમગ્ર જૂત જીવન જૂની જામ છે. ગાંડપણના અનેક કિસ્સામાં મનુષ્ય એમ માનતો બને છે કે, પોતે એક કાચનો બનેલો પદાર્થ છે, અથવા તો એક જનાવર છે. હવે જો એ મનુષ્યની હયાતી તેની સ્મૃતિપરજ આધાર રાખતી હોય તો તે કાચજ બની ગયો છે, મા તો જનાવરજ થઈ ગયો છે એમજ માનવું ઘટે; પરંતુ વસ્તુતઃ એવો કંઈજ પ્રકાર હોતો નથી. તેથી સિદ્ધ થાય છે કે, આ અહં-સાદૃશ્યતાનો આધાર સ્મૃતિ જેવી નિર્માણ વસ્તુપર કદી પણ હોઈ શકેજ નહિ. આ ઉપરથી આપણે સમગ્ર શકીએ છીએ કે, સીમાબદ્ધ છતાં સંપૂર્ણ અને શાશ્વત અહંની સાદૃશ્યતાને ગુણસમુદાયથી અલગ સ્થાપિત કરી શકાતી નથી—અર્થાત્ કે એવા કોઈ સંકીર્ણ, સીમાબદ્ધ અસ્તિત્વને આપણે સ્થાપિત કરી શકતા નથી, કે જેની પછવાડે ગુણોનો શ્રમણો વળગી રહેલો હોય.

બધા બાજુએ જોતા, જુએ ની તરુદ વધી પડે તો એવી
દેહ વસ્તુ આપમે જાણવા નથી કે જાણી સમજે તેમ નથી-એ
પ્રતીત મોઢા હોતી હોતી વધારે અનુભવ થતો છે એવો જાન
નુભવ તે. પ્રત્યક્ષબુદ્ધિ અને હાથથી જોવા એ જાણના પ્રમા-
ણ તરુદાવને જ આપના જાને છે. જુએ ના એવા એવા નરુદોજ
અતનાનરુદો એ જાણવા જાવે છે, અને તુરુદમુદ તરુદ નરુદો
પરિવરનરુદો. ■

અતનાવિરુદો અદૈવવાદો: સિદ્ધાન્ત આ હૈમ્ય પહેલુ સવા-
ધાન રહે છે અદૈવવાદો એવો. નરુદ છે કે, તુરુદો સિન્ન દોષ
એવા હોય પદાધનુ અપરિવરન આપણે કે પદાધા દરારી રુદુ
નથી એ વગર નથી છે, તમજ પરિવરન અને અપરિવરન
મ નરુદો એકીત થે વિચાર કરવો પણ અદમ્ય છે પરુદ નરુદ
દરુદમ્ય તે જોવી છે કે, પદ થી અને તુરુદો જુએ એમ વસ્તુ છે
અને અદમ્ય અદમ્ય નથી અપરિવરનરુદો નિરુદારી તત્વ એ
છે, તેમ પરિવરનરુદો જાને વિરુદો જ તે છે, તેથી અતના
અપરિવરનરુદો કે પદ થી એ તેનથી કે જાણવા વસ્તુ નથી તેમ
આ અદમ્ય અદમ્ય એ દરુદ અદમ્યરુદો વગર જુદો નથી,
પણ એ અદમ્ય અને અદમ્ય તથા જાને જ દરુદ અને તે જાને છે
તેથી રુદો અપરિવરનરુદો એવા અતનારુદો અદમ્ય છે, એ દરુદ
નરુદો પણ જોને અ પણ હાથથી, અનુભવ દરુદ દરુદ નાનેથી એ દરુદ
જોને હોયે તેમજ રુદોરુદો અધુવ જુદો દરુદરુદો તેવા
તે તે જાણવા છે અ પણને રુદોરુદો, આત્મા અને એવુ એવુ છે
એમ વિચારવાની આદત થી ગઈ છે જુદો અતનારુદો એવા તે
અપરિવરનરુદો છે

અદૈવ દુ મરી જાણના રુદોરુદોરુદો વિચાર કરુદ જુદો
દુ રુદો જુદો તે વખતે એમ રહેવુ કે દુ અન્ય રહેવુ જુદો
રેવરુદો અદૈવરુદો છે એવો જ રુદોરુદો અદૈવ દુ મરી જાણના અતના
રુદો વિચાર જુદો, અદૈવ રુદોરુદો અદૈવ જાને છે અને રુદોરુદો છે એવુ
જાણ / તુરુદો રહેવુ નથી તત્વરુદો કે રુદોરુદો જાણ તથા અદૈવ
જાણવા જાણ મરુદો કે જાણ રુદો રુદો નથી, તેમ રુદોરુદો જાણ
અદૈવ રુદો વગર જાણવા જાણ રુદો પણ સંજોગ નથી.

અદૈવરુદો તપરુદોરુદોરુદો પ્રતીત દરુદરુદો અ તુરુદો
વગર રુદો રુદો સંજોગ રુદો રુદો અનુભવ એમ કે રુદોરુદો
તપ થારી છે છે, તથા તેને અન રુદોરુદો અદૈવરુદો જાણ તપ જોડો
રુદો છે, અને રુદોરુદો અતનારુદો રુદો અદૈવરુદો તેના તપરુદોરુદો અને
છે તથા તે મરુદોરુદો તપ અદૈવરુદો જાણના અતનારુદો છે કે તેમ
રુદોરુદો રહે છે તેમ જ રુદોરુદો રુદોરુદો કે વિવિદ અતનારુદોરુદો અદૈવરુદો

અપૂર્ણ વિચારોના પરિણામરૂપ હોઇ પુસ્તકોમાં મોઢાયા છે એ પુસ્તકોના વાચનથી કે એવા અપરિપક્વ ખ્યાલોના અવજીથી આપણને એવો ભ્રમ પેદા થાય છે કે, શરીર અને આત્મા બન્નેનો અનુભવ આપણને થાય છે, પણ એવો દ્વિવિધ અનુભવ એકીવચ્ચે વસ્તુતઃ તો કદાપિ હોતોજ નથી અનુભવ કા તો શરીરનો કે આત્માનો એમથી એકનોજ થાય છે આ વાતને સાબીત કરવા ફલીલો કે પ્રમાણોની અગત્ય નથી રહેતી, કેમકે પ્રત્યેક જણ પોતાના મનમાજ તેની સત્યાસત્યતાની ખાત્રી કરી ગકે તેમ છે

તમે પોતાની જાતને દેહશૂન્ય આત્માતરીકે કલ્પવાની કાશીય કરો. એમા તમને કંઈ સમજણ પડશેજ નહિ, યાને એવો વિચાર કવો પણ તમારે માટે લગભગ અશક્ય થઇ પડશે, અને જે વીર-લાઓ દેહશૂન્ય આત્માનું મનન કરવામા સફળ થશે, તેમને તેજ ધડીએ અનુભવ થઇ જશે કે, જ્યારે તેઓ પોતાની જાતને આત્માતરીકે પ્રત્યક્ષ કરતા હતા, ત્યારે તેમને શરીરનો ખ્યાલ સરખો નહોતો તમારા જેવામા કે સાબળવામા એવા મનુષ્યો કદાચ આઘ્યાદશે કે જેઓ અમુક અમુક પ્રસંગોએ પોતાના મનને ગાઢ સમાધિ, આત્મવશીકરણ વિદ્યા કિંવા અમુક ઔષધસેવનથી એક પ્રકારની વિલક્ષણ અવસ્થામા આણી મૂકે છે, વાયુના રોમથી પણ કેટલીક વાર એવું બને છે. આ ભોકોના અનુભવપરથી પણ તમે તારવી શકશો કે, જ્યારે તેઓ આબ્યંતરિક કથાનો અનુભવ કરતા હતા, ત્યારે તેમનું બાહ્યજ્ઞાન તદ્દન હિડી ગયું હતું દારૂ ને એવાજ બીજા હ્રમ માદક પદાર્થોના સેવનથી ઉન્મત્ત બનેલાઓને પોતાના દેહનું કે વાસ્તવિક દરજ્જાનું જ્ઞાન રહેતું નથી, એ તો આપણુ બધાના અનુભવની વાત છે આથી સિદ્ધ થાય છે કે, ખરૂ અસ્તિત્વ છે તે એકનુંજ છે એ એકજ સત્તા આ વિવિધ રૂપોમા દ્રશ્યમાન થાય છે, અને આ બધા વિવિધ રૂપોજ કાર્યકારણના સંબંધને જન્માવે છે એટલે કે કાર્યકારણનો સંબંધ આ વિવિધ રૂપોમાજ રહેલો છે. કાર્યકારણનો સંબંધ એટલે કે ક્રમવિકાસ અથવા ઉત્ક્રાંતિનો ભાવ, યાને એક વસ્તુ બીજા રૂપમા પરિણત થાય અને એ બીજું રૂપ પાછું મૂળ રૂપમા સંકુચિત થઈ જાય તે કેટલીક વાર એવું પણ બનતું જેવામા આવે છે કે, કારણ સમૂહનું અદૃશ્ય બની જાય છે અને તેને રચાને કાર્યને મૂલ્યુ જાય છે તે મુજબ આત્મા ને શરીરનું કારણ હોય, તો કોઈક વાર આત્મા તત્કાળ પૂરતો જાણે અદૃશ્ય બની જાય છે અને એકલું શરીરજ રહે છે, તેથી એકવા શરીરનુંજ જ્ઞાન થયા કરે છે. તેવીજ રીતે જ્યારે શરીરનું જ્ઞાન હિડી જાય છે, ત્યારે આત્મા એકલો રહે છે અને તેનુંજ જ્ઞાન તત્કાળ માટે થયા કરે છે અદ્વૈતવાદનો આ સિદ્ધાંત શરીર અને

આત્માની દૈત્યાવનાની સામે બૌદ્ધ વિચારકોએ જે દલીલો રજુ કરી આત્માનો અસ્વીકાર કર્યો હતો, તેનો આખાદ જવાબ છે. એટલે કે અદૈતનો આ સિદ્ધાંત પદાર્થ અને ગુણો એકજ છે, એમ સિદ્ધ કરીને દ્વિવિધ અસ્તિત્વનો ઇન્કાર કરે છે, અને એ બાબતમા બૌદ્ધમતનું સમર્થન કરે છે પણ તેની સાથે એકનો એકજ પદાર્થ વિવિધ રૂપોમા પ્રતીત થાય છે, એમ સિદ્ધ કરી આત્માનું અસ્તિત્વ પણ સિદ્ધ કરી બતાવે છે, અને એ વાતમા બૌદ્ધમતનું તે ખડન પણ કરે છે

વળી આપણે એ પણ જોઈ શકીએ છીએ કે, અપરિવર્તનશીલતાનો ખ્યાલ કેવળ સમજિના સંબંધમાજ સત્ય હશે છે, પણ બ્યહિસંબંધમા તો નહિજ કેમકે બ્યહિસંબંધમા જાવજ પરિવર્તન-શીલતા અને ગતિના જાવમાથી ઉત્પન્ન થાય છે સીમાબદ્ધ પ્રત્યેક વસ્તુ આપણે સમજી તેમ જાણી શકીએ છીએ કારણ કે તે પરિવર્તનશીલ થાને ફેરફારને પાત્ર છે, અને સમજિ તેવી રીતે અપરિવર્તનીય હોવી જોઈએ કેમકે એના સિવાય અન્ય કશી વસ્તુ નથી કે જેના મુકાબલે તે પરિવર્તનશીલ કે પરિણામયાથી હોય. પરિવર્તન કે પરિણામનો ખ્યાલ દમોશા બીજા કોઈ અસ્પષ્ટપરિવર્તનીય ઠિવા સંપૂર્ણ અપરિવર્તનીય પદાર્થની ઘનનામાજ આવી શકે, અન્યથા કદાપિ નહિ

આ ઉપરથી માલમ પડે છે કે, અદૈતવાદના સિદ્ધાંત મુજબ સર્વવ્યાપી, અપરિણામી, અમર આત્માનું અસ્તિત્વ બની શકે તેટલું સિદ્ધ કરી બતાવાય એમ છે મુશ્કેલી ને છે તે બ્યહિના સંબંધમાજ છે જે દૈતવાદની જાવનાઓનો આપણા ઉપર આવો જખરજરત ડાણ છે તેનું નિરાકરણ આપણે શી રીતે કરીશું ? માને સસીમ, અને કુદ્ર વ્યક્તિગત આત્માઓસંબંધી આપણી પરા-પૂર્વથી ચાલી આવેલી જાવનાઓ કે જેમા થઇને આપણું બધાં-મને પસાર થવાનું છે તેનું નિરાકરણ શી રીતે કરીશું ?

એ તો આપણે જોઈ ગયા છીએ કે, સમજિભાવે આપણે અમર્ત્ય ઠિવા અમર છીએ, પણ મુશ્કેલી એ આવીને નડે છે કે, સમજિના અશરૂએ માને વ્યક્તિતરીકે પણ અમર રહેવાની આપણે હિમ ઇન્છા ધરાવીએ છીએ તેનું કેમ ? વળી આપણે અનંત છીએ અને તેજ આપણું વાસ્તવિક વ્યક્તિત્વ છે એ પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ પરંતુ આપણે આ કુદ્ર જીવાત્માઓને વ્યક્તિઓતરીકે અતિષત્ત કરી તેમને અનંત અને અમર બતાવવા ચાહીએ છીએ તો પછી આપણા નિત્ય જીવનમા જણાતા આ કુદ્ર વ્યક્તિત્વનું શું ? આપણે જોઈએ છીએ કે, તેમનું વ્યક્તિત્વ છે, પણ તે વ્યક્તિત્વ નિરતર વૃદ્ધિ મન થનારૂં માને વિકાસશીલ

૥ એ વ્યક્તિએ એના એ હોયે ખરા અને નથી પણ—અર્થાત્ કે કાનનો ‘હુ’ આજે છુએ ખરા અને નથી પણ હવે આ બધા પરિવર્તનોની મધ્યમા એક અપરિવર્તનીય સૂત્ર રહેયું છે, એવી દ્વિતમતાત્મક ભાવનાથી આપણે મુગ્ધ બનીએ, અને વર્તમાનકાળની હેઠામાં હેઠી જે ક્રમવિકાસની ભાવના તેની મદદ લઈએ, તો આપણને સમજાશે કે આ ‘હુ’ નિરંતર પરિવર્તનહીન છે, પણ તેની અંદર એક સાદસ્ય એટલું રહેલું છે કે તે નિત્યવિકાસશીલ છે.

હવે એ વાત જો સાચીજ હોય કે, મનુષ્યપ્રાણી એ એક જાતના મામલ જગુના ક્રમવિકાસના પરિણામરૂપ છે, તો તે માસલ જ પ્રવિશિષ્ટ અને મનુષ્ય એકજ પદાર્થ છે ફેરમાત્ર એટલે કે, મનુષ્યપ્રાણી એ માસન જગુનું અધિક પ્રમાણમાં વિકસિત રૂપ છે—અર્થાત્ કે માસલ જગુ ક્રમશઃ વિકાસને પ્રાપ્ત કરતો કરતો અનંતતા તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યો છે અને આ ક્ષણે તે અનંતતાની મનુષ્યકાળને પ્રાપ્ત થયો છે તેથી સ્ત્રીમાનદ્વ જીવાત્માને પણ વ્યક્તિ કહી શકાય, પણ તે એવી યક્તિ કે જે ક્રમવિકાસને નિરંતર પ્રાપ્ત કરી અનંત વ્યક્તિમાં પરિણત થવા પ્રયાસ કરી રહી છે જીવાત્માનું અત્યારનું વ્યક્તિત્વ અપૂર્ણ છે સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ તો જીવાત્માને ત્યારેજ પ્રાપ્ત થશે કે જ્યારે તે અનંતને પહોંચ્યો હશે. બાકી અનંતતાની આ બાજુએ—પાને અનંતતાને પ્રાપ્ત થતા પહેલાં તો તે નિરંતર બદલાતી ને વિકાસ પામતી વ્યક્તિજ છે અદ્વિતના વેદાંતવાદની આ એક ખુમી છે કે, તે તેના પૂર્વગામી વિરોધી મતોનો વિરોધ ટાળીને એકબીજાની સાથે તેમનો મેળ બેસાડી આપે છે તેની આ રીત અનેક પ્રસંગે તેને પોતાને અતિ ઉપકારક નિવડી છે, તેમ અનેક વાર નુકસાનકર્તા પણ નીવડી છે જે સિદ્ધાંતને અત્યારે તમે ક્રમવિકાસવાદ અથવા ઇતિહાસવાદતરીકે ઓળખો છો, તે સિદ્ધાંત અમારા પ્રાચીન તત્ત્વવેત્તાઓને પણ અવગત હતો, અર્થાત્ વૃદ્ધિ દિવા વિકાસ ક્રમેક્રમે થાય છે, એ વાતથી તેઓ પૂર્ણ વાકેફગાર હતા, અને તેથીજ તેઓ પોતાના પૂર્વગામી મતમતાતરેલું સામજ્ય સંભવા પાને તેમની એક વાકેફતા કરી જતાવવાને પ્રેરણા હતા પરિણામે તેમણે એકે પૂર્વગામી મતનો ઇન્કાર કરી તેને સાવ છોડી દીધો નથી ત્યારે બૌદ્ધમતનો આજ એક દોષ હતો કે, તેને આ ક્રમવિકાસના સિદ્ધાંતનું જ્ઞાન નહેતું, અને એ ખામીને લીધે તેણે અતિમ લક્ષ્યને પહોંચવાના પગથીઆરૂપ જે પૂર્વવર્તી મતો તેમની સાથે ચેતાનું સામજ્ય પાને એકવાકેફતા માધવાનો મુદ્દલ પ્રયત્નજ કર્યો નહિ, અને તે બધામને નકામા અને નુકસાનકર્તા ગણીને ત્યજ દીધા.

આ જાતની જિતિ ધર્મના ક્ષેત્રમાં અત્યંત હાનિકર નીવડે છે.

એક માણસને એકાદ નવીન અને ઉચ્ચતર વિચાર સફર છે. એટલે પછી તે પોતે છોડી દીધેલા પૂર્વના વિચારોપર એક વાર નજર ફેરવી લે છે અને તેનીજ સાથે સિદ્ધાંત બાધી દે છે કે, એ બધાજ વિચારો અનિષ્ટ અને અનાવશ્યક હતા પરંતુ આની સાથે તે એટલો વિચાર કરવાયે નથી થોભતો કે, એણે ત્યાજ્ય કરાવેલા એ વિચારો તેના વર્તમાન દૃષ્ટિબિંદુને ગમે તેવા અપરિપક્વ ભાસતા હશે, તથાપિ તેજ અપરિપક્વ વિચારો તેને પોતાને ઉપકારક નીવડ્યા હોય તેની અત્યારની ઉન્નત સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરાવનાર તેજ હતા. આપણુ પ્રત્યેક જણનો વિકાસ એજ રીતે થવાનો છે; એટલે કે શરૂઆતની દશામાં એ અપરિપક્વ વિચારોનો આશરો લઈ તેમાંથી શક્ય તેટલો લાભ ઉઠાવી કમેકમે ઉચ્ચતર ને ઉચ્ચતર પાપરીતે પ્રાપ્ત થવાનું છે. એ વાત લક્ષમાં રાખીને અદ્વૈતવાદ અતિ જૂનામાં જૂના મતોની સાથે પણ મૈત્રભાવ રાખે છે. એ રીતે અદ્વૈતવાદ, દ્વૈતવાદ તેમજ તેની પૂર્વેના અન્યાન્ય મતોનો જે સ્વીકાર કરે છે, તે આત્મદાતાના ધમડથી નહિ, પણ તેઓ બધા એકજ પરમ સત્યના સાચા આધિભાવો હોય તેઓ બધાજ પોતે પ્રાપ્ત કરેલા અતિમ સિદ્ધાંત તરફ દોરી જનાર પથથીઆ છે, એવું ખાત્રીપૂર્વક માનીનિજ.

તેથી કરીને, આ વિવિધ પમથીઆરપ પ્રાચીન મતોનું જે જેના ઉપર રહીને મનુષ્યમનિએ આગળ વધવાનું છે તે બધામનું નિદાપૂર્વક નહિ પણ આશીર્વાચન સાથે બધામનું સંરક્ષણ થવું ઘટે છે, એ સૂત્રને અનુસરીનેજ વેદાતે બધા દ્વૈત મતમતારોને ઇન્કાર-પૂર્વક ઉઠાવી દેવાને બદલે જેમના તેમ પોતાની અંદર સમાવી લીધા છે. અને તે મુજબ આ સસીમ છતાં સ્વયંપૂર્ણ જીવાત્માવિષેના દ્વૈતભાવને પણ વેદાતની અંદર યોગ્ય સ્થાન મળેલું જણાઈ આવે છે.

દ્વૈતવાદના સિદ્ધાંત મુજબ મનુષ્ય મરી જાય છે ત્યારે અમુક કે તમુક અપરપ્રેક્ષામાં જાય છે, એવા એવા ખ્યાલ છે એ વિચારોને પણ વેદાત જેમના તેમ અખડિત રહેલા દે છે. કારણકે અદ્વૈતવાદનો અંગીકાર કરવા છતાં એ બધા મનોનું તેમના યોગ્ય સ્થાનમાં સંરક્ષણ કરી શકાય છે, અને તેમ કરતાં માત્ર એટલું માનવાની જરૂર રહે છે કે, તેઓ પ્રકૃત સત્યનું આશિક દર્શન કરાવનારા છે.

દ્વૈતવાદીઓના દૃષ્ટિબિંદુથી જોતા તો આ જગત એ કેવળ જડ દ્રવ્ય કે વા સક્રિયનુંજ પરિણામ લેખી શકાય, અને અમુક ઈચ્છાશક્તિના એવરૂપજ ગણી શકાય, અને તે ઈચ્છાશક્તિ પણ કેવી? તો કે જગતથી સાત લિન્ન એટલે કે એ દ્વૈતવાદના સિદ્ધાંત મુજબ તો મનુષ્યે પોતાને શરીર અને આત્મા એ દ્વિવિધ તત્ત્વોનો બનેલો સમજવાનો છે; અને એ આત્મા સસીમ હોવા છતાં તેનું

વ્યક્તિત્વ સ્વયં સંપૂર્ણ છે એમ માનવાનું છે દરે આવી મનુષ્ય-
ના અમરત્વ અને કાવિ જીવનના ખ્યાલો પણ તેના આત્માના
ખ્યાલને અનુસરતા હોય એ તો દેખીતું જ છે એ ખ્યાલો અથવા
ભાવોને પણ વેદાંતમાં સાચવી રાખવામાં આવ્યા છે, અને
તેથી દૈતવાદીઓમાં ખૂબ પ્રચલિત થયેલા ખ્યાલોમાંના કેટલાક
ખ્યાલો તમને કહી બતાવવાની હું જરૂર જોઉં છું આ દૈતવાદના
સિદ્ધાંત મુજબ આપણને અવગત એક દેહ તો છેજ, અને એ
ચૂળની પછવાડે એક સૂક્ષ્મ દેહ પણ હોય આ સૂક્ષ્મ અથવા
લિંગદેહ પણ ચૂળદેહની માફક જડ તત્ત્વનો જ બનેલો હોય છે, પરંતુ
ફેર એટલો કે, સૂક્ષ્મદેહનું જડ તત્ત્વ પણ અતિશય સૂક્ષ્મ હોય છે
એ લિંગદેહજ આપણા સર્વ જાતના કર્મ અને સંસ્કારોને રહેવાનું
સ્થાન છે, અને તેમાંથીજ તેઓ જરૂર પડે ત્યારે ચૂળરૂપમાં પ્રગતી
નીકળે છે આપણે વિચારીએ છીએ તે પ્રત્યેક વિચાર અને ક્રીએ
છીએ તે દરેક કાર્ય અમુક મુદત પછી સૂક્ષ્મતાને પામી બીજ-
રૂપમાં પરિણમે છે, અને ભાવાત્મક દશામાં સૂક્ષ્મશરીરમાં કિંવા
લિંગદેહમાં વસે છે, અને ત્યાંથી ઘોડાક સમય બાદ તે ફરીને પાછા
ફરી નીકળી ફળરૂપે દેખા દે છે. એ લિંગદેહમાં સંચિત થયેલા
કર્મ અને સંસ્કારોનું ફળજ મનુષ્યનું જીવંતર ઘડે છે આ રીતે
પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતેજ પોતાનું ભાવિ જીવન ઘડે છે મનુષ્યે પોતેજ
પોતાને માટે નિર્માણ કરેલા નિયમો સિવાય યાને તેના કર્મફળ
સિવાય બીજા કોઈજ નિયમો તેને બંધનકર્તા હોતા નથી મત-
લબ કે, પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતાના કર્મફળથી બંધાયેલો છે ભલા કે
ખરાને માટે આપણી આસપાસ જે જાળ આપણે નાખીએ છીએ,
તે જાળના તાર આપણા વિચારો, વચનો અને કૃત્યોજ પૂરા પાડે
છે અમુક એક શક્તિને આપણે એક વાર અતિમાં મૂકી કે તેના
સારા નરતા સંપૂર્ણ પરિણામો આપણે પોતાને માથે ઉઠાવવાજ
રહ્યા કર્મનો નિયમ આ પ્રકારનો છે લિંગદેહની પાછળ જીવ કિંવા
મનુષ્યનો વ્યક્તિગત આત્મા રહેલો છે આ વ્યક્તિગત આત્મા
કિંવા જીવના રૂપ અને કદ વિશે વિવિધ વાદો અસ્તિત્વમાં આવ્યા
છે કેટલાક કહે છે કે, તે પરમાણુ જેવો નાનો છે, ત્યારે બીજા
કેટલાકનું એવું માનવું છે કે, તે એટલો બધો તો નાનો નથીજ,
ત્યારે વળી અન્ય કેટલાક એવું માને છે કે, તે અતિશય મોટો છે,
વગેરે વગેરે આ જીવ વિશ્વવ્યાપી અનતસરતા કહેતા જીવનો અંશ
હોય શાસ્ત્રવત, અનાદિ અને અનંત છે. પવિત્રતા અને વિશુદ્ધિ એ
તેનો અમલ સ્વભાવ છે, અને તે અમલ સ્વભાવને વ્યક્ત કરવા
માટેજ તે વિવિધ રૂપોમાંથી પસાર થાય છે આ જ્યંત દશાને
પાછું હાંપનાર પ્રત્યેક કાર્ય દુષ્કર્મ અથવા પાપ કહેવાય છે, અને

તેનો વિચાર પણ પાપ કહેવાય છે ત્યારે જીવાત્માને વિકસવામા અને તેના ચોતાનો પ્રકૃત સ્વભાવ વ્યક્ત કરવામા સદાયજૂત થનાર પ્રત્યેક કાર્ય અને વિચાર શુભ કર્મ કહેવાય છે ભારતવર્ષના અપરિપક્વમા અપરિપક્વ દૈનવાદીઓ તેમજ સૌથી શ્રેષ્ઠ પ્રગતિ માન અદ્વૈતવાદીઓની વચ્ચે જે એક સામાન્ય સિદ્ધાંત નજરે પડે છે, તે આ છે કે, જીવાત્માની બધીજ શક્યતાઓ અને શક્તિઓ તેની ચોતાની અદરજ રહેલી હોઈ તે કોઈ પણ બહારના સ્થાનમાથી આવતી નથી એ બધીજ શક્તિઓ અવ્યક્તભાવે આત્માની અદરજ રહેલી છે, અને મનુષ્યમાત્રના જીવનની સમગ્રી કાર્યવાહી એ અવ્યક્ત શક્તિઓને વ્યક્ત કરવાની દિશામાજ પ્રેરાય છે

તેમો પુનર્જન્મવાદ પણ માને છે આ પુનર્જન્મવાદ એવી જાતનો છે કે આ દેહના લય પછી જીવને બીજો દેહ પ્રાપ્ત થશે અને તેના પચત્વ પછી વળી બીજો-એ રીતે જન્મમાતર આ લોકમા કે અન્ય લોકમા યયાજ કરે છે પરંતુ આ મૃત્યુલોકમા જન્મ થાય એ વધારે પસંદ કરવા યોગ્ય મનાય છે કેમકે આપણા હિતને માટે યાને મુક્તિની પ્રાપ્તિ માટે આ લોકજ સર્વોત્તમ ગણાય છે સ્વર્ગ અને બીજા અપર લોકો એવી જાતના કલ્પાયા છે કે જ્યાં દુખનું પ્રમાણ નહિ જેવું હોય છે, પરંતુ તેજ કારણને લીધે તેઓ દલીલ કરે છે કે, એ અપર લોકોમા ઉચ્ચતર અને ઉન્નતિકર વાતોનો વિચાર આવવાનો સંભવ ઓછો છે ત્યારે આ મર્ત્યલોકમા સુખનું પ્રમાણ ઓછું અને દુખનું પ્રમાણ અધિક હોવાથી જીવ એક યા બીજા જન્મમા જાણે જામત બને છે, અને ચોતાની જાતને બંધનમુક્ત કરવાનો વિચાર કરે છે પરંતુ આ દુનિયામા અતિ ધનવાન મનુષ્યોને સુખવૈભવ કરતા ઉચ્ચતર વિચારો આવવાનો સંભવ જેમ ઓછો હોય છે, તેમ જીવને માટે સ્વર્ગમા અને અન્ય અપર લોકમા પણ પ્રગતિ થવાનો સંભવ ઓછો હોય છે કારણ કે ત્યાં તેની રિચતિ વિપુલ પ્રમાણમા પણ આ લોકના ધનાડ્યો જેવીજ હોય છે. ત્યાં એના સુક્રમશરીરને વ્યાધિ પીડી શકતો નથી, અને ખાવાપીવાની કષ્ટજ કડાકૂદ એને કરવી પડતી નથી, તથા તેની બધીજ જાતની ભોગવાસનાઓ આપોઆપ તૃપ્ત થયા કરે છે ત્યાં આગળ જીવને ઉપરાજાપરી સુખવિનાસ ભોગવતા થકા રહેવાનું મળે છે, અને તેથી તે ચોતાના અસંખ્ય મુક્ત સ્વભાવને વિમરી જાય છે આ સ્વર્ગલોકો કરતા બીજા કેટલાક એવા પણ ઉચ્ચતર લોકોની કલ્પના છે કે જ્યાં જીવનો આગળ વિનાસ થવાનો સંભવ હોય છે તે મુજબ કેટલાક દૈતવાદીઓ ઉત્તમોત્તમ અતિમ લોકોતરીકે વૈકુંઠ કે ગોલોક જેવા સ્થાનની કલ્પના કરે છે, અને એમ માને છે કે, ત્યાં આગળ જીવોને ચિરકાળ પ્રભુના સદવાસમાજ રહેવાનું પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં તેમને મુદર દિવ્ય દેહ પ્રાપ્ત થાય છે અને તેને વ્યાધિ, જરા, મૃત્યુ કે અન્ય કંઈ અનર્થ કંઈજ બાધા કરી શકતા નથી, તથા તેમની બધીજ વાસનાઓ તૃપ્ત થયે જાય છે. એ વૈકુંઠ કે ગેલોક કિંવા સત્સલોકને પ્રાપ્ત થયેલા જીવો પૈકી કેટલાક કેાઈ કેાઈ વાર ફરીને આ પૃથ્વીપર મનુષ્યજાતિને પ્રભુનો માર્ગ બતાવવાના હિંસથી મનુષ્યરૂપે અવતરે છે. દુનિયામાં જન્મતા મહાન પેગંબરો અથવા અવતારો આ કેાદિનાજ જીવો હોય છે. તેઓ મુક્તાવસ્થાને પામી ચૂકેલા અને પ્રભુના હિતમોક્ષમ ધામમાં સતત પ્રજ્ઞના સહવાસમાં રહેનારા જીવો હોય છે; પણ કપટાત્મી રીબાર્ત મનુષ્યજાતિ માટે તેમનો પ્રેમ અને સમભાવ એટલો બધો તીવ્ર હોય છે કે રીબાર્તી મનુષ્યજાતિને દુઃખમાંથી છોડવી સ્વર્ગ અને તેથી પણ ચઢીઆતા પ્રભુના ધામપ્રતિ વાળવાના શુભ હેતુથી તેઓ પૃથ્વીપર ફરીને અવતાર લે છે.

હવે આ સંબંધમાં અદ્વૈતવાદનો મત કેવો છે તે તો આપણે અક્ષયત જાણીએજ છીએ. અદ્વૈતવાદ એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે એ રીતે દિવ્ય જ્ઞાતાં સદેહાવસ્થામાં પ્રભુનું સતત સાનિધ્ય પ્રાપ્ત કરવા એ અંતિમ ધ્યેય કે આદર્શ હોઈ શકેજ નહિ. વિદેહાવસ્થામાં અસીમતા અને અનંતતાજ જીવમાત્રના આદર્શ હોવા જોઈએ અંતિમ આદર્શ અંતવાન હોયજ નહિ. અનંતથી હિતરતો આદર્શ હોઈ શકેજ નહિ, અને દેહ અનંત હોવાનો કદાપિ સંભવ નથી. દેહ સંસીમતામાંથીજ હિતપન્ન થતો હોવાથી કાર્યકારણના ન્યાયે તે અસીમ કિંવા અનંત હોવાની શક્યતાજ નથી. એ રીતે વિચાર પણ અનંત હોઈ શકે નહિ, કેમકે વિચારની હિતપત્તિ પણ સંસીમતામાં રહેલી છે. એટલા માટે અદ્વૈતજી કથન છે કે, મુક્તિ માટે આપણે દેહ તેમજ વિચારથી પણ પર જવાનું છે. આપણે એ પણ જોઈ લીધું છે કે, એ મુક્તાવસ્થા આપણે ક્યાવધિ પ્રાપ્ત કરવાની નથી, પણ તે મૂળ અસત્યથી આપણી પોતાની જ આપણને તે સ્વભાવસિદ્ધ હોવા છતાં તેની દામ આપણને રહી નથી, અને તેથીજ આપણી અંદરના તેના અસ્તિત્વનો આપણે ઇન્કાર કરીએ છીએ. જ્ઞાન પણ બીજે ક્યાવધિ પ્રાપ્ત કરવાનું નથી તે આપણા પોતામાં મૂળથીજ મોજાવે છે. એજ પ્રમાણે અમરતા અને પરમાનંદ પણ ક્યાવધિ મેળવવાના રહેતા નથી; પરંતુ તેમના પણ આપણી પોતાનીજ મૂળ માલીકી છે. એ બધા શુભો સદા સર્વદા આપણા પોતાનાજ છે.

તમે મુક્ત છો, એમ સમજવા અને અનુભવવાને તમે શક્તિ બતાવો શકો, તો અસાધ્ય ને અઅધ્યક્ષીએજ તમે મુક્ત છો. એમ નહિ કરો ત્યાંસુધા તમે બદ્ધાવસ્થામાંજ રહેવાના. અદ્વૈતવાદ આજ મત સાદસમેર જાહેર

મૂકે છે. દેવતાદીઓના વિચારો પણ હું તમારી આગળ રજુ કરી ગયો છું. એમાંથી તમને જે પસંદ પડે તેને હાલો અને અપનાવો.

વેદાત્મકો આ સર્વથિત આત્મિક સામાન્ય રીતે સમજાવે છે. બહુ અધરો છે, અને તેથી લોકો એનાપર દમોશા વિવાદ બધાવે છે. એમાં મોટામાં મોટી મુશ્કેલી આવીને એ ઉભી રહે છે કે, લોકોના મનમાં અમુક એક મત વસી જાય છે, એટલે તેઓ ખીજા મતનો ઈનકાર કરીને ખીજા મતાપલ્લખીઓની સાથે વિવાદના અખાડામાં ઉતરી પડે છે. તમે તેમ ન કરશો. તમને જ્યો તે મત તમે મદજુ કરો, અને ખીજાને ફાવતો આવે તે ખીજાને સ્વીકારવા દો. તમારી ઈચ્છા જો આ દુઃખ વ્યકિતત્વને યાને આ સસીમ મનુષ્યપણાને વળગી રહેવાની હોય, તો બધે તેની તે અવસ્થામાં રહ્યા કરો અને તેમાંજ સંતોષ માનોને રાજી ચાઓ મનુષ્યપણાનો તમારો અનુભવ જો સારો અને સુદરજ હોય, તો તમારી ઈચ્છા હોય ત્યાંસુધી તે રાખો અને તમારામાં તે વાત બની ચકે તેની પણ છે; કારણ કે તમારા બાગ્યવિધાતા તમે પોતેજ છો. એટલે તમારું મનુષ્યપણું તમારી પાસે મુકાવી દેવાની કાંઈ તમને કરજ પાડી શકે તેમ છેજ નહિ તમારી મરજી દશે ત્યાંસુધી તમે મનુષ્યના મનુષ્ય અવતર્યા કરશો, કાંઈમાં તમને કરીજ અટકાવ થઈ શકશે નહિ. તમારા પૈડા જેમને ફિરસ્તા બનવું હશે તેઓ ફિરસ્તા પણ બની શકશે. કારણ કે એ તો એક નિયમજ છે કે 'જેવી કૃતિ તેવી મતિ.' પરંતુ કેટલાક જણ વળી એવા પણ દશે, કે જેમને ફિરસ્તાપણું મુદ્દા નહિ જ્યતુ હોય. એમના એ વિચારથી તમારે બચવાનું લેશ માત્ર પ્રયોજન નથી. એમનો એ ખ્યાલ બમાનક છે એમ ધારી લેવાનો તમને શો અધિકાર છે વા? તમારી સો મહેરોની બરેલી થેલી શુમાઈ જતા તમે દડખડી જાઓ તે સંભવિત છે. પણ દુનિયામાં ખીજા કેટલાક એવા પણ પડ્યા દશે, કે જેમનું આ દુનિયામાંનું સર્વ દ્રવ્ય શુમાઈ જવા છતાં તેઓ આખનો એક પસકારો સરખો નહિ બરે. દુનિયામાં એવા માણુઓ થઈ ગયાં છે, અને દજ પણ છે. તેમને તમારા પોતાના મજથી માપવાની મૂજતા તમે શામાટે આદરો છો ? તમે તમારી મર્યાદાઓને સુખે વળગી રહો, અને આ દુઃખ દુનિયાઈ બાવનાઓને તમારો સર્વોત્તમ આદર્શ જાહે માન્યા કરો. તમને તે સદા સર્વદા મુખારક ગ્દો. તમને તે યથામતિ તથા મતિરૂપ નીવડશે. પરંતુ ખીજા કેટલાક એવા હોય છે કે જેમને સત્યની જાણ થઈ દે થ છે. તેમને આ સસીમનાના દોષમાં એમાં રહેવામાં કજ નથી વળગી. તેઓ એનાથી દટાજા મથા હોય છે અને તેથી પર થવાની ઇચ્છા રાખે છે આ દુનિયા અને તેના સકળ સુખવિધાસ જેમનાં તેમ જનાં તેમને મન એ જધું કાલવધીયડના

ખાઓથીવારૂણ ભાસે છે. એવા લોકોને તમારા પોતાના વિચારોથી ખાધી રાખવાની ઇચ્છા તમે ચામાટે રાખો છો ? આવી જાતની કુદ્ર વૃત્તિથી તો તમારે જવાબે એક વાર મુખ્ય સચેજ છૂટકો છે. જગતમા દરેક જણને તેનું યોગ્ય સ્થાન મુખે લેવા દો.

દક્ષિણ મદાસાગરના ટાપુઓમા પ્રચંડ વાવાઝોડાના તોફાનમા સપડાયલા કેટલાક વદાણોની હકીકત એક વાર મારા વાંચનામા આવી હતી; અને તેને લગતુ એક ચિત્ર પણ ' ઈલિસ્ટ્રેટેડ લંડન ન્યુસ ' પાને ' સમિચ લંડન સમાચાર ' નામના છાપામા આવ્યું હતું. તેમા એક અંગ્રેજ વદાણ સિવાય ખીજા બધાજ વદાણો ભાગી ગયેલાં બતાવવામા આવ્યા હતા તે અંગ્રેજ વદાણ એ તોફાનની સામે ટકર ઝીલતુ આગળ હંકારી રહ્યુ હતું. હવે, આ ચિત્રમા એવો દેખાવ હતો કે ભાગેલા વદાણોપરના ખાણુઓ કે જેઓ ઢૂળવાની અણીપર હતા, તેઓ તૂતકપર ઉભા રહીને ઢૂળતા ઢૂળતાં પણ તોફાનમાથી છટકી જતા. તે અંગ્રેજ વદાણના ઉતારૂએને પ્રોત્સાહન આપતા હતાં. કેવા બદાહૂર અને ઉદારચરિત એ લોકો ! એમના જેવા બદાહૂર અને ઉદાર ખનો, અને ખીજાઓને તમારી ભૂમિકાપર ધસઠી પાડવાનો પ્રયત્ન હદી ન કરો ખીજો એક મૂર્ખાઈ-ભર્યો ખ્યાલ એવો પ્રવર્તે છે કે, આપણું આ કુદ્ર વ્યક્તિત્વ જો જણુંજ રહેશે, તો પછી દુનિયામા નીતિનિયમ જેવું કંઈજ રહેશે નહિ અને તેમ થના મનુષ્યજાતિના ઉદાર માટેની તમામ આશાનો અંત આવશે. કેમ જણે પ્રત્યેક જણ હરધરીએ મનુષ્યજાતિના કલ્યાણ માટે મરી પરવારતો ન હોય ' પ્રભુ તમારું કલ્યાણ કરો ! મનુષ્યજાતિનુ કલ્યાણ કરવાની વાસ્તવિક ભાવનાચાળાં ખસે ખમો. જ નરનારીઓ પ્રત્યેક દેશમા જો હયાત હોય, તો તો સત્યમુગ પાછો પાચજ દિવસમા પૃથ્વીપર ઉતરે. મનુષ્યજાતિના ભવા માટે આપણે કેવા મરી શીટીએ છીએ તે તો આપણે બધાજ પોત-પોતાના મનમા સમજીએ છીએ. એ તો વધી મોટી મોટી વાતો છે, ખીજું કંઈજ નહિ. દુનિયાનો ઇતિહાસ તો ઉઠેા એમ બતાવી આપે છે કે, જેમણે પોતાના કુદ્ર વ્યક્તિત્વનો કદાપિ વિચાર કર્યો નહોતો તેવા લોકોજ માનવજાતિના ઉત્તમોત્તમ કલ્યાણકર્તા નીવડ્યા છે, અને પોતાના કુદ્ર વ્યક્તિત્વનો વધારે ન વધારે વિચાર કરનાર નરનારીઓને હમ્તક પરોપકારના કાર્યો ઓછા ને ઓછાજ થતા ગયા છે. એક વૃત્તિ નિ સ્વાર્થતાની અને ખીજી સ્વાર્થપરા-વધુતાની છે. કુદ્ર મુખજોગેને વળગી રહેવાની વૃત્તિ અને આની આ વસ્તુરિચાત કાયમ ટકી રહે કિંવા તેનુંજ પુનરાવર્તન થયા દરે એવી ઇચ્છા એ કેવળ સ્વાર્થપરાયણતાજ છે. એ વૃત્તિ સત્ય-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટેની કેઈ ઇચ્છામાથી નથી ઉદ્ભવતી, પાને તેનું

મૂળ પારકા માટેની દયા કે અનુકંપામાં નથી રહ્યું; પણ “મનેજ બધું મળે, ખીજાની મને શી પડી છે ?” એવી જાતની મનુષ્ય-હૃદયની અધમ સ્વાર્થપરાયણતામાં એવું મૂળ નહેતું છે. અવગત, મને પોતાને તો આમજ લાગે છે મારી તો એવી ઘણીયે ઇચ્છા છે કે, એક હુદમા દુઃખ પ્રાપ્તિનું લડું ચડું હોય, તો તેને મારે પણ પોતાની સેકડો છાદગી નોંછાવર કરી નાખે એવા પ્રાચીન કાળના એ મહાન પેગંબરો અને સંતપુરુષો આ પૃથ્વીપર ફરી દેખા દે બાકી નીતિપ્રચાર અને પારકાનું લડું કરી નાખવાની અત્યારની વાતો ! એ તો સાચા મૂર્ખાઈસિદ્ધો અને અર્થહીન બકવાદમાન છે.

ભગવાન ગૌતમ બુદ્ધ જેવા નીતિમાન અને ચારિત્ર્યશીલ મનુષ્યોના દર્શન કરવાની મને આકાંક્ષા છે. એ ભગવાન પોતે સમગ્ર જીવન કે જીવાત્મામાં માનતા નહોતા, તેમને વિશે જિજ્ઞાસા તરખી તેમણે કદી કરી નહોતી, એટલુંજ નહિ પણ સંપૂર્ણ અજ્ઞેયવાદી હતા. આમ જતા તેઓ કોઈને મારે પણ પોતાનું જીવન સમર્પી દેવા સદા સર્વદા તત્પર હતા, અને પોતાનું આખું જીવન તેમણે સર્વ કોઈનું કલ્યાણ કરવામાં અને કલ્યાણ વાંછવામાં જ વ્યતીત કર્યું છે એમના જન્મનું વર્ણન કરતા તેમના ચરિત્રકારે હીકળ લખ્યું છે કે “તેમનો જન્મ અનેકના કલ્યાણ માટે હતો, અનેકને આશીર્વાદરૂપ હતો.” પોતાની શુદ્ધ માર્ગ તેઓ જગજમા તપ કરવા નહોતા ગયા; પણ તેમને લાગ્યું કે, દુનિયા બધી દુઃખથી બળી ગઈ રહી છે, અને તેમાંથી બચવાના રસ્તા શોધી કાઢવાની તેમની ફરજ છે ‘દુનિયામાં આટલું બધું દુઃખ કેમ જણાય છે ?’—એજ એક પ્રશ્ન તેમના મનમાં જીવનભર ઘોળાયા કરતો હતો આ બુદ્ધ ભગવાન જેટલા આપણે નીતિમાન અને ચારિત્ર્યશીલ છીએ એવું શું તમે માનો છો ?

માણસ જેટલો સ્વાર્થપરાયણ વધુ, તેટલોજ અનીતિમાન પણ વધુ આખી જાતિ કે પ્રજાના મંબમમાં પણ તેવોજ પ્રકારસમજવાનો છે જે જાતિ પોતાનાજ સ્વાર્થોમાં આપણી જીત ચક્રને રચી પચી હોય છે, તે જાતિ જગતભરમાં ફરમા ફર અને દુક્રમા દુક્ર હોય છે નિ સ્વાર્થાઓના નામપર સ્થપાયેલા ધર્મોના સ્વાર્થ અનુયાયીઓના જેટલું લોહી છાટનાર અને નિર્દયના વરસાવનાર અન્ય કોઈ નથી. અમુકમાં શ્રદ્ધા નહિ રાખનારની કતલ કરવી તે તેના પ્રત્યે દયા દેખાડવા સમાન છે ! અને સર્વાંગ સુદર ફરીએ તથા વિવિધ પ્રકારના બોનવિલાસોથી ભરપૂર સ્વર્ગને પ્રાપ્ત થવાનો ખાત્રીમાં ખાત્રીલયો માર્ગ એજ છે કે, અન્ય ધર્મવાળાઓને ખરાબ ગણીને તેમને પોતાનો ધર્મ સ્વીકરાવવો ને ન સ્વીકારે તો તેમનો સંહાર કરવો ! આવી આવી માનવનાઓને પરિણામે કેટલું બધું લોહી આ

ધરતી માતાને બોલે છટાણું છે તેનો વિચાર તમે ચોતેજ કરી જુઓ.
 ઇસુ ખ્રિસ્તના ધર્મમાં થોડીક અપરિપકવતા છે. ઇસુ ખ્રિસ્તે
 સ્થાપેલા શુદ્ધ ખ્રિસ્તી ધર્મ અને વેદાંત વચ્ચે થોડોકજ ફેર છે.
 ખ્રિસ્તી ધર્મમાં આપણને અદ્વૈત કેવા એકત્વનો ખ્યાલ રહેશે
 જણાઈ આવે છે, પણ સાધારણ લોકોને એ ઉચ્ચતમ આદર્શ
 પ્રતિ દોરવાના શુભ હેતુથી દ્વૈતવાદનો ઉપદેશ પણ ઇસુ ભગવાને
 કરેલો છે; પણ તે એકતાના ઉચ્ચતમ આદર્શને પહોંચવાના પગ-
 થી-આતરીકેજ. “સ્વર્ગમાં વસનારા અમારા ઓ બાપ.” એમ
 કહી પ્રાર્થના કરનારા એના એજ પેગંબરનો ઉપદેશ છે કે “હું
 અને મારા બાપ (કહેના પ્રભુ) એકજ છીએ” આ ઉપરથી જણાય
 છે કે ‘સ્વર્ગમાં વસનાર બાપ’ના નીમ્નતર દ્વૈતભાવમાં યજ્ઞનેજ “હું
 અને મારા બાપ એક છીએ” એવા ઉચ્ચતમ અદ્વૈતભાવને પ્રાપ્ત
 થવાનો રસ્તો રહેલો છે, એટલે કે દ્વૈતભાવથી ધૃશ્વરની ઉપાસના
 કરતા કરતાજ અદ્વૈતભાવને પમાય છે, એ વાતની તે મહાન
 પેગંબરને ખબર હતી ઇસુ ખ્રિસ્તના મૂળ ધર્મમાં પ્રેમ અને આશી-
 વાદના ઓધ હોડતા હતા, પણ આગળ જતા તેનામાં જેમ જેમ
 વિકૃતિઓ પ્રવેશ કરતી ગઈ, તેમ તેમ તે ધર્મ એટલો બધો
 અવનત દશાને પ્રાપ્ત થતો ગયો કે પરિણામે તે તેટલો સારો
 રહ્યો નહિ અને પરધર્મ અસહિષ્ણુ બની ગયો તે ખરેખર
 એક મોટી વિકૃતિજ હતી-આ ક્ષુદ્ર ‘અહ’ મારેની મારામારી,
 અને ક્ષુદ્ર ‘અહ’ને કેવળ આ છદ્મગીમાજ નહિ પણ મૃત્યુ પછી
 પણ વળગી રહેવાની ભાવના એ જનરજસ્ત વિકૃત છે, છતાં
 કેવું આશ્ચર્ય કે, એને નિઃસ્વાર્થપરાયણતા કહી ઓળખાવે છે, અને
 એનેજ નીતિ તથા મહાચારનો પાયો ગણે છે. આ ક્ષુદ્ર ‘અહ’-
 ભાવ યાને સ્વાર્થપરાયણતા એજ જે નીતિનો પાયો હોય, તો પ્રભુ
 આપણને તેનાથી બચાવે. ‘કેવું’ આશ્ચર્ય કે, જે નરનારીઓને એના
 કૃતા ઉત્તમ ભાવને ખીજાનવાની જરૂર છે તેઓ એમ માની બેઠા
 છે કે, આ ક્ષુદ્ર અહનો લોપ થવાથી જગતમાની બધી નીતિમત્તા
 રસાતળમાં જતી રહેશે. ખરી નીતિમત્તા આ ક્ષુદ્ર અહના અગ્નિર-
 પરજ ખડી રહી શકે, એ વિચાર સાબળતા તેઓ આભાજ બની
 જાય છે; પરંતુ તેમણે જાણવું જોઈએ કે, સંજ્ઞા પ્રકારના કદ્યાણુ
 અને સંજ્ઞા જાતની નાનિમત્તાનો મૂળ મત્ર ‘હું’ નહિ પણ ‘તું’ છે.
 સ્વર્ગ કે નરકની આપણને શી પરવા છે? આત્મા છે કે નહિ તેની
 ચિંતા આપણે શાને કરવી? તેમ કોઈ અવિકારો, અપરિણામી
 સત્તા છે કે નહિ તેની પણ દરકાર આપણને શાને જોઈએ? આપણી
 આગળ તો દુઃખમાં અદનદતી આ દુનિયા પયરાયવા છે. એ
 દુઃખોને દૂર કરવા ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ, શુદ્ધ, ખ્રિસ્ત, મહામદ ઇત્યાદિ

સાચા મહાપુરુષોની માફક બહાર પડે, અને કા તો તેને ઘોડાપણા પ્રમાણમાં પણ ઓછા કરે. કે પછી તે પ્રયત્નમાં તમારા જીવનની આકૃતિ અર્પી દે. તમારા આ હૃદય 'અને ભૂલી જાઓ, તમે અસ્તિત્વ હો કે નાસ્તિત્વ હો, વેદાત્મી હો કે અજ્ઞેયવાદી હો ખ્રિસ્તી હો કે મુસલમાન હો, પણ તમારે બધાંયને સૌથી પહેલાં અને અગત્યનો પાઠ એજ શીખવાનો છે કે આ હૃદય 'સ્વ'ની બાવનાનો યાને સ્વાર્થવૃત્તિનો બિલકુલ નાશ કરે અને તેને ઠેકાણે જ્ઞાત નાદં તુદિ તુંદિ એ સત્ત્વ બાવની પ્રતિષ્ઠા કરે એમાજ મનુષ્ય જાતિનું કલ્યાણ અને ઉન્નતિ રહેના છે.

જગતની અદર એ શક્તિઓ સમાતર રેખામાં સાથે સાથે કાર્ય કરી રહી છે-એક 'અદ્ ની અને બીજી 'નાદ'ની એ શક્તિઓને આવિર્ભાવ કેવળ મનુષ્યોમાજ નહિ પણ પશુઓની અદર તેમજ હૃદય જગુઓની અદર પણ જોવામાં આવે છે જે વાધણુ પોતાનો પાત્રે મનુષ્યના ઉચ્ચ રુધિરમાં પ્રવેશી જતા જરાયે અચ્છાતી નથી, તેજ વાધણુ પોતાના બચ્ચાનુ જાતન કરતા પોતાનો જાન મુદ્દા આપી દે છે જે નરપિશાચને પોતાના માનવજાતિઓના જાન લેતા જરા પણ અરે નથી આનતી તેવા કઠોર વૃત્તિવાળાનું મન પણ પોતાના જૂએ મરતા આનાગમનું કુખ જોઈ પીગળી જાય છે, અને તેમને બચાવવા કાજે પોતાનો જાણુ આપવો પડે તો તે પશુ યગર આનાકાનીએ આપી દે છે એ પ્રમણે સારીય સૃષ્ટિમાં આ સ્વાર્થપરતા અને નિસ્વાર્થપરતાની ઉલ્લેખ શક્તિઓ સાથે સાથેજ કાર્ય કરી રહેના જણાય છે જે ઠેકાણે એમની હાજરી જણાય તે ઠેકાણે બીજીની પણ જણાવાનીજ સ્વાર્થપરતાનો પ્રધાન હેતુ સત્ય છે, ત્યારે નિસ્વાર્થપરતાનો હેતુ પરિત્યાગ છે એક શક્તિ પોતાને માટે મદ્દણુ કરે છે, ત્યારે બીજી પોતાનું હોય તે આપી દે છે હૃદયમાં હૃદય પ્રાણીથી માઠીને તે ઉત્તમમાં ઉત્તમ પ્રાણીપર્યંતનું આ સમસ્ત બ્રહ્માંડ આ બે શક્તિઓનું જાણે કાંડાગણુ છે આ વાતને સિદ્ધ કરી બતાવવા કોઈ પ્રમાણની જરૂર નથી, કેમકે તે સ્વત પ્રમાણુ હોઈ સૌ તેને પોતપોતાના મનમાં સમજી જઈ શકે છે.

સ્પર્ધા અને સુગ્રામ એ ઉભય શક્તિ પેઢી એકાદી પરજ આ જગતનો સઘજો કાર્યભાર અને વિકાસ અવનખી રહ્યો છે, એમ કહેવાનો સમાજના કોઈ પણ વર્ગને શો અધિકાર છે વાર ? રાગ, દોષ અને વડાલહી તથા સ્પર્ધા અને સઘર્ષણુપરજ જગતનું તત્ત્વ આલે છે, એમ કહેવાનો પણ કોઈને શો અધિકાર છે ? આ જગતના શક્તિઓ જગતની અદર કાર્ય કરી રહી છે તેની અંગે ના પાડતા નથી, પણ તે પરથી દેખને એમ કહેવાનો શો અધિકાર છે કે, તેનાથી ઉતરી બીજી શક્તિઓનું કાર્ય ચાલતુંજ નથી ? આ પ્રેમ

ભાવ, આ 'નાદ'નો ભાવ અને આ ત્યાગવૃત્તિ એજ એકલી જગતની અદર નિશ્ચયાત્મક સત્તા છે, એનો કાર્ધથી ઈન્કાર થઈ શકે તેમ છે ખરો કે ? બીજી શક્તિઓ એ આ પ્રેમશક્તિનોજ અવલો માર્ગે થયેલ ઉપયોગના પરિણામરૂપ છે પ્રેમનંજ શક્તિ અપાર્ધાને જન્મી છે, યાને સ્વર્પાનુ અરૂ મૂળ તો પ્રેમમાજ રહેલું છે. તેવીજ રીતે અનર્થ કે દુષ્ટત્વનુ અરૂ મૂળ પણ નિસ્વાર્થપરતામા છે. અનર્થનો ઉત્પાદક શુભ છે, તેમ તેનો અત પણ શુભ કે અનર્થ અથવા દુષ્ટત્વ એ શુભ કરવાની શક્તિનો અવલો ઉપયોગ થયાનુ પરિણામ છે એટલુજ જે માણુન બીજાનુ ખૂન કરે છે તે કદાચ પોતાના બચ્ચાપરના કે અન્ય કશા પરના પ્યારને લીધે તેમ કરવા પ્રેમથી હોય છે તેનો પ્રેમ જગતમાના સ્વસ્થાવધિ મનુષ્યોને ઝાડી એ એક નાના બાગકે કે અન્ય કશા પૂરતોજ સીમાબદ્ધ થયો હોય છે, છતાં એ પ્રેમ સમીપ હોય કે અસીપ હોય, પણ છે તો એક પ્રેમજ.

આ પરથી સમજાય છે કે, જગતની સચાલક શક્તિ-પછી તે ગમે તે રૂપમા બચ્ચા થતી કા ન હોય-પણ તે એકજ અદ્વિત્ય વસ્તુ છે તેને નિસ્વાર્થપરતા, અનાસક્તિ, પ્રેમ, સત્ય ગમે તે નામથી ઓળખો. પણ જગતની અદર તેજ એકમાત્ર જીવંત શક્તિ છે. તેથીજ વેદાંતીઓ એકતાના ભાવપર યાને અદ્વૈતના ભાવપર અતિશય ભાર મૂકે છે આ અદ્વૈતવાદની સમજૂતીપર આપણે એટલો બધો ઝોક લીધો છે તેનુ કારણ પણ એટલુજ છે કે, આ જગતની મીમાસા કરવામા બે કારણો કિવા બે શક્તિઓનો સ્વીકાર આપણે કેમ કરી શકતા નથી, તે તમારાથી બરાબર સમજાય આપણે ફક્ત એટલુજ સ્વીકારતા થઈએ કે, એ એકાકી સુદર અને અદ્વિત્ય પ્રેમજ સીમાના ક્ષેત્રમા બદ્ધ થઈને દુષ્ટતા અને દ્વેષરૂપે પ્રતીત થાય છે, તો આ જગતની મીમાસા એકલી પ્રેમની શક્તિથીજ થઈ જતી આપણને માલમ પડે; નહિ તો પછી જગતની મીમાસા માટે એક શુભર અને બીજુ અશુભકર યાને એક પ્રેમ અને બીજો દ્વેષ એવા બે કારણોનો આપણે સ્વીકાર કરવો પડે આ બેમાથી કયો સિદ્ધાંત વધારે યુક્તિસંગત જણાય છે વાર ? અનગત, એક શક્તિ અગર એક કારણનો સિદ્ધાંતજ બેમાથી વધારે યુક્તિસંગત છે, એની તો કાર્ધથી ના પડારો નહિ

હવે આપણે દ્વૈતવાદને ટગતી વાતો છોડીને બીજી વાતોની ચર્ચામા ઉતરીએ મને કર રહે છે કે, દ્વૈતવાદીઓને હું હવે વધારે વાર નહિ સંતોષી શકું, કાન્યુ કે મારો છરાદો આજે એજ ખતાવી આપવનો છે કે, નીતિમત્તાનો અને નિસ્વાર્થપરતાનો ઉચામા ઉચો આદર્શ સર્વત્રેજ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટાન્તાની માથે દાઢમા દાઢ મીઠાવીને ફરી શકે તેમ છે, અને તેથી નીતિમત્તા અને સદાચારની

પ્રાપ્તિ તથા તેમના સરક્ષણ કાળે તમારી સર્વોત્તમ આધ્યાત્મિક કલ્પનાને ઉતારી પાડવાની કૃષ્ણ પશુ જરૂર નથી, પણ ઉત્પત્તિ દ્વં એ બતાવી આપવા માત્ર છુ કે, નીતિમત્તા અને સદાચારને સાચો પાથો પ્રાપ્ત કરવા કાળે તમારે ઉચામા ઉચી દાર્શનિક તેમજ ભૌતિક વિજ્ઞાનની કેપનાઓને અપનાવવી જોઈએ મનુષ્યનું જ્ઞાન મનુષ્યના કલ્યાણનું વિરોધી હોતું નથી, ઉત્કૃષ્ટ એ જ્ઞાનજ આપણા જીવનના પ્રત્યેક વિભાગમા આપણું સરક્ષણ કરે છે માટે જ્ઞાનપ્રાપ્તિ એજ સાચી ઉપાસના છે જેટલું વધારે જ્ઞાન આપણે મેળવીએ, તેટલું આપણા જીવિ માટે શ્રેયસ્કર વેદાંતી કહે છે કે, આ દેખીતા અશુભ માત્રનું કારણ એ એક અસીમ જાવતું સીમા બદ્ધ થતું, તેજ છે જે અસીમ પ્રેમ નાના નાના ક્ષેત્રોમા સીમાબદ્ધ થઈ અનર્થકર બાસે છે, તેજ પ્રેમ આખરે ખીજે ઉકેલો બહાર પડી આશાત્ ક્ષવિરરૂપે પ્રકાશે છે વેદાંત વળી એમ પણ કહે છે કે, આ બધા દેખીતા અનર્થો અને અશુભ બનાવોનું કારણ પણ આપણી ચોતાનીજ અદર રહેલું છે માટે તેનો દોષ કાઢી દેવદેવ તાઓને શિરે રખે દોળતા 'તેમ નિરાશ કે નિશ્ચિન્તા પણ રખે થતા કે એમ પણ ધરીહાર રખે જાનતા કે, તમે એક એવા દુર્ભોલ સ્થાનમા ફસી પડ્યા છો કે જ્યાંથી તમારો છૂટકારો કાઢીની મદદવગર થવો શક્યજ નથી વેદાંત જાતી ઠાપીને દ્વિમત આપે છે કે, એવી વસ્તુસ્થિતિ કદાપિ હોતીજ નથી કેમકે આપણી સ્થિતિ સાચુ પૂજાવો તો, રેશમના કીડા જેવી છે આપણે ચોતાની અદરથીજ (કર્મરૂપી) એક પછી એક તાતણા કાઢી આપણી આસપાસ કાશીટો બનાવ્યે જઈએ છીએ, અને એ કાશીટામાજ આખરે આપણે સપડાઈ જઈએ છીએ પરંતુ એ સ્થિતિ કદા સદાને માટે ટકવાવાળી નથી એ કાશીટામાજ રહેતા રહેતા આપણે આત્મસાક્ષાત્કાર કરે કરે વિકસિત થશે અને અતે રેશમનો કીડો જેમ પતંગિયુ બનીને કાશીટામાથી ઉડી જાય છે, તેમ આપણે પણ પતંગિયારૂપ બની આપણી બનાવેલી કર્મજાળમાથી મુક્ત થઈ જઈશું કર્મની આ જાળ આપણે ચોતેજ આપણી આસપાસ ગુથી છે, છતાં અજ્ઞાનવશ બની આપણે ચોતાને અન્ય કાઈથી બધાયલા માનીએ છીએ, અને મદદ માટે ઉચ્ચસ્વરે આકંઠ કરીએ છીએ, અને નિસાસા પર નિસાસા છેડીએ છીએ પરંતુ એ જાળમાથી છૂટવાની મદદ બહારથી કદી આવતીજ નથી તે આવે તો અદરથીજ આવી મળ છે. જગતમાના દેવદેવતાઓને પોકારી પોકારીને વિનવો, પણ મદદ બહારના સ્થાનમાથી મળતીજ નથી. વર્ગોના વર્ષો સુધી છુ પણ એવી મદદ માટે રડતો રહ્યો હતો, અને આખરે મને લાગ્યું હતું કે, મારી ધારણા સફળ થઈ છે ને મને

મદદ આવી મળી છે પરંતુ એ મદદ કોઈ બદારની નહિ પણ અતરનીજ હતી એટલે ભ્રમવશ બની જે પોતે જે જે કર્યું હતું તે તે મારે સુધારી લેવાનું હતું. યાને જે પોતેજ રચેલી કર્મ જાળ મારે પોતેજ સંકેલી લેવાની હતી સસાગના નિધનમાથા છૂટવાનો એજ એક માર્ગ છે કે, પોતાની આગપામ પોતેજ ગુરેલી જાળને કાપી કાઢવી, અને તે કાપવાની શક્તિ પણ દરેકની પોતાનીજ આદર રહેલી છે. વળી એ વાતની પણ મને ચોક્કસ ખાતરી છે કે, મારા જીવનની સારી કે નરસી એકે મહત્વાકાંક્ષા નિષ્કલ્પ નીવડી નથી પણ તેની સાથે મારી એ પણ ખાતરી છે કે, અત્યારે હું જે છું તે મારા જૂનપૂર્વના સારા તેમજ નગસા કર્મના પરિપાકરૂપે છું મારી જીવગીમા મારે હાથે અનેક જૂનો યજ્ઞ છે પણ ધ્યાનમાં રાખો કે, મારી એ જૂનોવચ્ચ અત્યારે હું જે સ્થિતિમાં છું તે સ્થિતિને હું પ્રાપ્ત પણ યજ્ઞ શક્યો ન હોત, એવું મારી ખાતરી છે તેથી મારે હાથે એ જૂનો યજ્ઞને મારે મને પરિતાપ થતો નથી, પણ સંતોષ યામ છે. આગ આ કથનનો ભાવાર્થ એમ નથી સમજવાનો કે, હું તમને શેઠ જતા બરોબર ધરિદ્રાપૂર્વક જૂનો યાને દુષ્ટત્વો કરવાનો ઉપદેશ આપુ છું જોજો, એવી જાનનાં ગેરસમજ ઉભી થવા દેતા. 'આગ કથનનો ઉદ્દેશ એટલોજ છે કે તમારે હાથ જૂનથૂકો કે ખોગ મોઝો યજ્ઞ જામ, તો તેથી ઉઠાસ થઈ ગઈઆ બળદનો મારફત હાથપગ જોડીને બેઠી ન પડશો, પણ આખરે બધી આજીવીની જીવવાની છે, એવી સમજપૂર્વક આગળ ધપોજો જજો આત્મોદાર માટે એનાયો ઉઠવો પ્રકાર સંભવિતજ નથી કેમકે બનાધ અને વિશુદ્ધતા એ તો આપણો સ્વભાવજ છે, અને આપણે એ અસત્ સ્વભાવ કથાથી કદીએ નષ્ટ થતો નથી આપણે વાસ્તવિક સ્વભાવ તો જેમનો તેમ નિરતર કાયમજ રહે છે.

આ પરથી આપણે સમજવાનું છે તે એજ કે, આપણે હાથે જૂનો અથવા આપણે જેને અશુભ કૃત્યો કદીએ જીએ તે યામ છે તેનું કારણ આપણી દુર્બળતા કે, અને આપણે દુર્મળ જીએ તેનું કારણ એ કે, આપણે અજ્ઞાન જીએ અનુબંધના અશુભ કૃત્યને હું બૂઠાનામે યોગખાવાનું પસંદ કરું છું, કારણ કે 'પાપ' એ શબ્દ મૂળે બહુ સારો શબ્દ હતો પણ કાળે કળીને તેમાં એક એવો અર્થ રડ થઈ ગયો છે, કે જેનાથી હું બડકું છું પાર ત્યારે આપણું દુર્મળતાનું કારણ જો અજ્ઞાન હોય, તો આપણને અજ્ઞાની કોણ બતાવે છે? એ એક પ્રશ્ન રહે છે એનો જવાબ દુકાને ટચ એટલોજ છે કે આપણે પોતે' આપણે પોતેજ આપણા હાથ આપણી પોતાની આખો આડે ધરી રાખીને વ્યર્થ વિનાય કરીએ જીએ કે 'અધાર' છે, અધાર છે, દેખાતું નથી, કંઈ દેખાતું નથી' હાથ

ખસેડી લ્યો કે પ્રકાશ જટ દેખાશે પ્રકાશનું અગ્નિત્વ તો આપણે માટે દ્રમેશનું છે, જીવાત્માનો સ્વભાવજી સ્વપ્રકાશ છે વાને જી-સાત્મા પોતેજ સ્વયં જ્યોતિર્મય છે અર્વાચીન પદાર્થવિદ્યાનવાદીઓ શું કહે છે તે તરફ લક્ષ આપો કમવિકાનનું કારણ શું દશે, એ પ્રશ્નના જવાબમાં તેઓ 'વાસના' અથવા 'ઈચ્છા'ને આશ્રય ધરે છે પણ તેને અમુક વસ્તુ કરવાની ઇચ્છા થાય છે, પણ તેને તેમ કરવાની અનુકૂળ પરિસ્થિતિઓ પ્રાપ્ત થતી નથી, તેથી તે નવું શરીર વિકસાવે છે એ વિકસાવવાનું કામ કોણ કરે છે? તો કે એ પણ અથવા જનાવર પોતેજ, કિંબહુના તેની પોતાની જ ઇચ્છા તમારી ઇચ્છાશક્તિના જોર તમે એક ક્ષુદ્ર જીવાણુમાથી વિકસિત થતા થતા આ મનુષ્યકોટિને પ્રાપ્ત થવા છો તમારી એ ઇચ્છા શક્તિને અજમાવવાનું દંડ્યે આણું રાખશો, તો તે તમને હજી ઉચ્ચતર કોટિએ લઈ જશે મતનજ કે, ઇચ્છાશક્તિ સર્વશક્તિમાન છે આ ઇચ્છાશક્તિ સર્વશક્તિમાન છે, એમ સાલજતાજ તમારા મનમાં પ્રશ્ન ઉદ્દશે કે "તો પછી મારાથી સર્વ કંઈ થઈ શકતું કેમ નથી?" પરંતુ એ પ્રશ્ન વખતે તમને તમારા ક્ષુદ્ર 'અદ' પૂરતો જ વિચાર હોય છે જીવાણુની રિયતિમાથી આ મનુષ્યજાતિપર્યંત ના તમારા વિવિધ વિકાસક્રમ પર જગ નિષ્ઠા કરે અને વિચારી જુઓ કે, એ બધું કામ કોણે કર્યું? તમારી ઇચ્છાશક્તિએજ એ કામ સાધ્યું છે એમ છે, તો પછી તેની સર્વશક્તિમતાને તમારા થી ઇન્કાર થઈ શકે ખરો કે? જો ઇચ્છાશક્તિએ તમને આટલી ઉચ્ચ કોટિપર આધુનિક બ્રૂમ્મા છે, તેજ ઇચ્છાશક્તિ તમને હજી પણ ઉચ્ચતર કોટિએ ચડાવશે તમારે આત્મારે જેની જરૂર છે, તે ચારિત્ર્ય ગહનની તથા ઇચ્છાશક્તિને બળવત્તર બનાવવાની

તેથી જો હું તમને એવો ઉપદેશ આપું કે, તમારો સ્વભાવ દુષ્ટ છે, અને તમે અમુક અમુક પાપો કર્યા છે, માટે તમે ધેર જાઓ અને શરીરે કામળા ઓદી તથા રાખોદી ઓળીને કરેલા દુષ્ટત્વો માટે અશ્રુપૂર્ણ નયને અનુતાપ કરતા આપણ જીવન વ્યતીત કરો, તો તેવા ઉપદેશથી તમને જરાયે લાભ થશે નહિ, પણ ઉત્કૃષ્ટ તમે વધારે નબળા બનશો એવી જાતના ઉપદેશથી તો હું તમને શુભ કરતા અશુભનોજ પણ વધારે બનાવનારો થાઉં આ એરડો છેલ્લા દગ્ગરો વર્ષથી અધિકારથી વ્યાપેલો હોય અને તેમાં દાખલ થતને તમે રહ્યા માડો કે "હાય! અધિકાર! અરેરે! અધિકાર!" તો તેથી શું અધિકારનો લય થવાનો હતો? અધિકાર તો ત્યારેજ જાય કે જ્યારે તમે દીવાસની એતાવો દીવાસની ઘસેતાજ ઘડીલરમાં એરડો અજવાળા થી ભરાઈ જાય છે તે મુજબ "અધ" એ કેટલા બધા પાપ કર્યા છે, અરેરે! મારે હાથ કેટલી બધી બૂતો થઈ છે!"—એવા એવા

વિચારો આખી જીવનિકાર કર્યા કરવાથી તમને શો લાભ થવાનો છે ? પાપ થયા છે ને ભૂતો થઈ છે તે આપણને કદી જતાવવાને કોઈની પણ જરૂર નથી જરૂર છે તે સ્મરણી દીપકની છે એ જ્ઞાનરૂપી દીપક પ્રગટાવો એટલે જગજ્ઞ અનર્થો આપોઆપ ધરીજરમા અદશ્ય થઈ જશે માટે ચારિત્ર્યમ્બન કરી તમારા નિજ સ્વરૂપને પ્રકટાવો યાને તમારા પ્રકૃત 'અદ'ને એ ન્યોતિર્મય, ઉત્તરવળ અને નિત્ય શુદ્ધ 'અદ'ને વ્યક્ત કરો તથા જેને જેને જુઓ તે પ્રત્યેકની અંદરના તે પ્રકૃત 'અદ'ને હાક પાડી બોનાવો મારી અંતરની અવિનાશ છે કે, આપણે પ્રત્યેક જણ એવી સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરીએ કે અધમમા અધમ અનુધોની અંદર પણ આપણને એ પ્રકૃત 'અદ'ના દર્શન થઈ શકે, અને તેમને ધિક્કારવાને જઈએ આપણા મુખમાથી સ્વાભાવિક રીતેજ સરી પડે કે "હૈં એ ન્યોતિર્મય" હૈં, હૈં સદા શુદ્ધસ્વરૂપ ને પવિત્ર" તું હૈં અરે એ અનન્યા અને અમર" તું હૈં, બો સર્વશક્તિમાન" તું હૈં, જગત્ત યા અને તારા પ્રકૃત સ્વભાવને-તારા આત્મસ્વરૂપને વ્યક્ત કર આ હૃદ્દ આવિર્ભાવો તને નથી જાજતા "આજ સર્વોત્તમ પ્રાર્થનાનો ઉપદેશ અદ્વૈતવાદ કરે છે, આપણા પ્રકૃત સ્વભાવનું સ્મરણ કરાવ નાર આજ એક પ્રાર્થના છે, આપણો પ્રકૃત સ્વભાવ જે ઈશ્વર તે આપણી પોતાનીજ અંદર હોઈ તે અનત સર્વશક્તિમાન, સદા શિવ, સદા ક્રિયાશુકર, સદા નિષ્કામ તથા નિઃસ્રીય છે, તેનું સ્મરણ કરાવનાર આજ એક પ્રાર્થના છે અને એ પ્રકૃત સ્વભાવ નિષ્કામ છે તેથીજ તે સખા અને નીકર છે, કારણ કે સ્વાર્થમગ્ન મધ્યતાની પાસેજ જમ આવી શકે છે જેને પોતાને માટે કશી સ્પૃહાજ નથી, તેને દર કોનો હોય અને તેને કરાવી શકે પણ શુ ? તેને મત્સ્ય કે આપણીથી કરવાનું રહેતુજ નથી તેથી આપણે જે અદ્વૈતવાદીઓજ હોઈએ, તો તો અહીં અને અમલથીથીજ માનવા માટે કે, આપણું પહેલાનું હૃદ્દ 'અદ' મગ્નથીથી થઈ જતું રહ્યું છે પહેલાના મીમાન ફલાણુભાઈ અને શ્રીમતી ફલાણુ બહેન જતા રહ્યા છે એ બધા જમ ઢતા તે હીંદી ગયા છે, અને જે તરવ અગણિત રહ્યું છે તે સદા શુદ્ધ, સદા સખા, સર્વશક્તિ

* લોકિક વસ્તુસ્થિતિઓ તત્ત્વ જ્ઞાન નિરપૂર્વતા હોવા એ પણ અનેક શુભમાનો એક ગુણ વેદાંતિમા હોવાને જોઈએ એ વાત અહીં સ્પષ્ટપણે કરી છે છતાં એવી જાણ થોગવલો અવગણ સ્વાતંત્ર્યપત્તિ વિનાના પાખડી મનનો તથા ભક્તો કેટલા બધા શામર અને વિશ્વવલોલુપ હોય છે અને "અહમ્કારાદિ" "શ્રીકૃષ્ણાશરણમમ" કીમદિ મજાની ગુપ્તભાવને ઓળે દુનિયાને કચ્છા કરે છે, એ વાત પણ હવે હીંક જગદાર આપણી બાર છે એ પુરી વચા જેવું છે મિત્તુ અમંદાનદ

માન અને સર્વજ્ઞ એકતુ રહ્યું છે, એમ સમજે એટલે બધા માત્ર આપણામાથી પલાયન કરી જશે આપણને કશું કોણ પડે-ચાડશે ? કોણ સર્વવ્યાપી ? સર્વવ્યાપી સર્વવ્યાપીને કશું પડેચાડે એ વાત તો અશક્યજ મનાય. આ સત્ય ભાવનાના ઉદય સાથેજ આપણી દુર્નિજતા માત્ર નષ્ટ થઈ જશે, અને પછી તો આપણા મનુષ્ય ભાકુઓની અંદર એજ જ્ઞાનદીપક જાગત કરવાનું જ કામ આપણે માટે બાકી રહેશે. આપણે તે વેળાએ જોઈ શકીશું કે, તેઓ પણ તેજ શુદ્ધસ્વરૂપ છે, પણ એનું તેમને જ્ઞાન નથી. એટલા માટે આપણે તેમને ઉપદેશસહિત તેમના એ અનત સ્વ-ભાવને જાગ્રત કરવામા સદાયજૂત થવું જોઈએ, દુનિયાભરમા આવેા પ્રયાસ થવાની જરૂર છે, એમ અને લાગે છે. અદ્વૈતવાદના આ સિદ્ધાંતો આજકાલના નથી, પણ જૂના છે અને તે અનેક પદ્ધતિપર્યંતો કરતા પણ વધારે જૂના હોવાનો સભવ છે. સત્ય માત્ર શાશ્વત છે, તેમ સત્યપર કોઈનો માલકી હજી નથી કોઈ પ્રબલ અમર કોઈ અગ્નિ સત્યપર પોતાનો અખાધિન આગવો દાવો સ્થાપન કરી શકેજ નહિ સત્ય એ જીવાત્મામાત્રનો સ્વભાવ છે, તેથી એનાપર ખાસ દાવો કોનો ચાવી શકે વાર ? પરંતુ તેને વ્યવહારગમ્ય અને સરળ બનાવવું જોઈએ બધાજ સર્વોત્તમ સત્યો હમેશા સાદા અને સરળજ હોય છે, એ તો તમે જાણોજ છો તેથી આ સત્ય પણ માનવસમાજના રોમેરોમમા ખુબી જઈ સર્વ-શ્રેષ્ઠ બુદ્ધિમાનથી માડીને તે સાધારણમા સાધારણ મનના માનવી ઓના-આખાસજ્જ તમામ ત્રીપુરુષોની-ને મિલકત થઈ ગહે એટલા માટે આ સત્યને પણ વ્યવહારગમ્ય અને સરળમા સરળ બનાવવું જોઈએ. આ બધી ન્યાય ને તર્કની ટકાટૂટો, આ બધા અધ્યાત્મ-વિદ્યાના ગાસડા પોટલા તથા આ બધા ઈશ્વરવિષયક ભાવો અને કર્મ-કાંડો—એ સૌ તેમના પોતાના જમાનામા સારા હશે, તેની ના નહિ પરંતુ અત્યારે તો ચાલો, આપણે ધર્મને સદજ અને સરળ બનાવી એવા સુવર્ણયુગને આણવાનો પ્રયત્ન કરીએ કે જ્યારે પ્રત્યેક જણ ઉપાસક બન્યો હોય અને તે દરેકનો ઉપારમદેવતા તેના પોતાના અતરમા બિરાજવું સત્ય સ્વરૂપજ હોય :

૧૯-વિશ્વધર્મ અને તેને પ્રત્યક્ષ કરવાની રીત*

આપણને પ્રશ્નનો પ્રકાર આપનારી રોષ કરતાં ખીજ કોઈ પણ શોધ માનવી હૃદયને વધારે પ્યારી નથી, તેમ જૂનકાળમાં કે વર્તમાનમાં ખીજ કોઈ પણ વિદ્યાભ્યાસે મનુષ્યની શક્તિ એટલી બધી નથી રોકી કે જેટલી જીવાત્મા, ઈશ્વર અને મનુષ્યને લગતા વિદ્યાભ્યાસે રોકી છે. આપણા રાજના કામધંધામાં, આપણી મદત્વાકાંક્ષાઓમાં અને આપણાં કાર્યોમાં આપણે ગમે તેટલાં નિમમ્મ મથેલાં હોઈએ, તોપણ આપણી મોટામાં મોટી ખટપટમાં પણ કોઈ વાર તૂટ પડે છે ને વિચારી મળે છે; મન ચંબે છે; આ જગતથી પર થું છે તે જાણવાની ઇચ્છા કરે છે અને એમ કરતાં કરતાં તેને કેટલીક વાર ઈદ્રિયાતીત રાજ્યની ઝાંખી થઈને તેનું પરિણામ એ આવે છે કે, તે ઈદ્રિયાતીત રાજ્યને પ્રાપ્ત કરવાનું મંથન શરૂ કરે છે. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક યુગમાં અને પ્રત્યેક દેશમાં બનતું આવતું છે; મનુષ્યને ઈદ્રિયાતીત રાજ્ય જોવાની અને પોતાની જાતને વિકસાવવાની આકાંક્ષા હૃદયથી છે; અને આપણે જેને પ્રગતિ કે ક્રમવિકાસના નામથી ઓળખીએ છીએ તેનું માપદંડેશ આ એકજ રોષ ઉપરથી-માનવીના ભાવિ તથા ઈશ્વરવિષેની રોષ ઉપરથીજ નીકળે છે.

જૂદી જૂદી પ્રજાઓના સામાજિક મંથનો જૂદી જૂદી સામાજિક સંસ્થાઓદ્વારા જણાઈ રહે છે, તેમ મનુષ્યનાં આધ્યાત્મિક મંથનો પણ જૂદી જૂદી ધાર્મિક સંસ્થાઓ ઉપરથી જણાઈ રહે છે. જેમ જૂદી જૂદી સામાજિક સંસ્થાઓ સતત ઝલક્યા કરે છે તથા એકબીજા સાથે અરનિશ સંગ્રામ મચાવે છે, તેમ આ જૂદી જૂદી આધ્યાત્મિક સંસ્થાઓ કહેતા જૂદા જૂદા ધર્મો પણ પરસ્પર સતત સંગ્રામ મચાવતા ને નિરંતર ઝગડતા રહ્યા છે. અનુક સામાજિક સંસ્થાને માનનારા લોકો દાવો કરે છે કે, જીવવાનો હક્ક માત્ર તેમનેજ છે, અને તેમનાથી બની શકે ત્યાંસુધી તે હક્ક તેઓ નબળાં પોતાને ભોગે પણ અમલમાં મૂકાયતો જોવાની ઇચ્છા ધરાવે છે. દક્ષિણ આફ્રિકામાં (તેમજ પૂર્વ આફ્રિકામાં) અંત્યારે એવી જાતની

મનુની અગ્ર પદ્ધતિ હી છે, તેની તો આપણે તૈને ખબર છે તેથી જ તે દરેક ધાર્મિક મત્રદાયે પણ ચેતના તિવ્ર થઈને કહેને જીવવાનો દક્ષ નથી, એવો દાવો કર્યો છે. જો હાલે આપણે જોએ છીએ કે, મનુષ્યજાતિનું વધરેમા વધારે પ્રયત્ન કરી દેશ જેવું પણ ધર્મ જેવું બીજું મુશ્કેલ નથી, તેન મનુષ્યજાતિનું વધરે તત્વ વર્તાવનાર પણ ધર્મ જેવું બીજું મુશ્કેલ નથી. કાનિ અને પ્રેમના ક્ષેત્રમાં ધર્મ જેટલો વધરે પ્રયત્ન થાય છે એ નથી, તેન ખૂનખા લેવે ને પણ ધર્મ જેટલું જીવન કહેવું પેદા થઈ નથી. મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના જાનૂભાવ ધર્મ કાનિ કહેવે વધારે સ્પષ્ટ થયો નથી તેન મનુષ્યે મનુષ્ય વચ્ચે હાડવેગ ને મટ દુરનમય પણ ધર્મ જેટલો કહેવું પેદા થઈ નથી. જલ્દી તેમજ દેશ નગરો દવાખાનાં જેવી અખાવતી સરકારો ધર્મ ના નિર્ગમ કહેવું નિર્મળ થી નથી તેમ દુનિયાને લે હીથી ત એજ પણ ધર્મ જેટલો કહેવું થી નથી. જાગૃત જાગ છે, છતાં એટલું તો આપણે જાણીએ છીએજ કે, દુનિયાનું મુખ્ય વડેલું પણ જાગૃત નિરતર વહેતું રહ્યું છે અને તત્ત્વવેદાઓ અને પ્રવચનાત્મક ધર્મના અભ્યસીઓની ન જાણે પણ હનેચા હવની જોગવતી આવી છે અને એમણે ૫૨૪૦ દન અચંચવના ક્રિતિગ્રા નવપદોની વચ્ચે તન જ વહવવનો પ્રયત્ન કર્યો છે ને હજી કર્યો જાય છે અને છે કે, તેમના એ પ્રયત્નો જેટલા દેશોની જાનનમાં ફિગિમૂવ રવા છે, પણ આખી દુનિયાનો વિચાર કરતા તો તે નિષ્ફળ નીવડ્યા છે.

જેટલાં એવા ધર્મો પણ આપણને અત્યંત ખૂન જમ નાથી મળના જ ન્યા છે કે જેઓ એવી હાલ જાવન થી રજાવ છે કે, બધાજ પદોને જીવવની દુગ છે અને હોવી જોઈએ કલ્પેક પચની નહીં કહેને કોઈ નહાન જાવધુપરો હેઈ તેના જીવનનું મહ પ્રયોજન દેય છે, તેથી દુનિયાના બધા ગાંઠે તેની અવસ્થાના દોષ છે અને તેથી તેને જાનતી સમગ્ર નદામ કરી જોઈએ—એન એ ધર્મો નાતે છે વર્ગનાન સમગ્ર પણ એવાજ ખ્ય જાણે પડતો હાતે છે, અને તેને વ્યવહાર મા નુશ્વ ના વખતોવખત પ્રયત્ન રાખ છે આ પ્રયત્નો આપણી ધાણા પ્રનાણે કાંઈ અને જોઈએ તેટલા માયમાધક નીવડના નથી એટલુંજ નહિ પણ આપણી મદાન નિનાશ વચ્ચે કેટલીક વાર આપણા જોવામાં જેવું પણ આવે છે કે એવા પ્રયત્નો કરવા જતા વડવાડ ને વીખરાતમાં આપણે વધરે ને વધારે સડોવાન જાણે છીએ.

હવે ધર્મોના સ્થાપિત સિદ્ધાંતની વન જાણીને આપણે તેનો મામલો અક્ષરથી વિચાર કરી જોઈએ છીએ તો સરજન માન આપણને જણાવે અવે છે કે, દુનિયાના બધાજ મુખ્ય ધર્મોમાં

પ્રયત્ન જીવનશક્તિ રહેલી છે આ સાબળી કેટલાક કદાચ કહેશે કે, અમને તો તે વાતની મુદ્દા ખગર નથી, પણ અજાણપણુ એ કંઈ છૂટી પડવાનું બહાનું નથી જો ત્રીજા માણસ કહે કે “આ બહારની દુનિયામાં શું ચાની રહ્યું છે તેની મને ખગર નથી, તેથી એ બહારની દુનિયામાં ચાની રહેવી ઘટનાઓનું અસ્તિત્વજ નથી” તો તે માણસ અક્ષત યજ્ઞ લેખાશે હવે તમારા પૈકી જે લોકો દુનિયાભરના ધાર્મિક વિચારની હિન્દુત્વાવનુ અવનોડન કરનારા હશે, તેઓ સ પૂર્ણ રીતે જાણતા હશે કે, દુનિયાનો એકે મહાન ધર્મ મરણને શરણુ થયો નથી એટલું જ નહિ પણ એકે એક મહાન ધર્મ પ્રગતિશીલ છે, ખ્રિસ્તીઓ દિનપ્રતિદિન વધતા જાય છે મુસલમાનો પણ વધતા જાય છે, હિંદુઓ પણ પગલર જનતા જાય છે ને એક વખતની હાંધૂત બનેલી યાહદી કેમ પણ વૃદ્ધિગત યાય છે દુનિયાભરમાં યાહદીઓના ફેલાવાથી અને ઝડપી વસત્વદિથી યાહદીધર્મનો વાડો પણ પ્રતિદિન વિસ્તાર પામતો જાય છે

દુનિયાનો માત્ર એકજ પ્રાચીન મહાન ધર્મ ક્ષીણતાને પામ્યો છે એ ધર્મ તે પ્રાચી. ઇરાનીઓનો જરથોસ્ત ધર્મ યાને હાલનો પારસીધર્મ મુસલમાનોની ઇરાનની જત પછી હજારો જરથોસ્તીઓએ હિંદુસ્થાનમાં આવી આશરો લીધો, અને ખીજા ધોડાકે મનુષ્ય પ્રાચીન ઇરાનમાં રહ્યા જે જરથોસ્તીઓ માટે વતન ઇરાન માજ રહ્યા તેઓની સખ્યા પરધર્મીઓ ની ચાકુ મતાવણીને લીધે ઘટતી ગઈ અને અત્યારે ત્યાં બહુ બહુ તો માન ફરીકે હજાર જરથોસ્તીઓ યાને પારસીઓ રહ્યા છે હિંદુસ્થાનમાં આશરે એ શીકે હજાર છે, પણ તેમની વસત્વદિ થતી નથી અનબત્ત, વસત્વદિ ન થવામાં એક આરજની મુશ્કેલી છે તે એ કે, જરથોસ્તીઓ ખીજા લોકોને પોતાના ધર્મમાં વટલાવતા નથી, અને ખીજા કે, હિંદુમાંના આ મુઠ્ઠીજાર પારસીઓમાં કાકા કાકાનામાં લગ્ન કરવાનો હાનિકારક રિવાજ છે તે પણ તેમની વસત્વદિમાં આડે આવે છે + આ પારસી ધર્મના એક અપવાદને બાદ કરીએ, તો દુનિયાના ખીજા નધાજ મહાન ધર્મો અત્યારે જીવત છે, એમ્લુજ નહિ પણ ફેલાયે જાય છે ને વૃદ્ધિગત પણ યાય છે આપણે સમરણુમાં રાખવું જોઈએ કે, દુનિયાના બધાજ મહાન ધર્મો બહુ પ્રાચીન છે એમાંનો એકે વત માનકાળમાં ઉભો થયો નથી, અને દુનિયાનો એકે એક મહાન ધર્મ પોતાના જન્મસ્થાન માટે ગંગા અને યુરેગીસ નદીઓ વચ્ચેના

+ વારે દાવજ ભરે બારે પેઢાપુના દુનિયાને લીધે અનેક પારસી બહેને ને મે દી હજાર મુખી અને કેટલીકને તો જીવનપર ત કુમારી અવસ્થામાં રહેતુ પડે છે, એ પણ પારસી બાઈચાની વસત્વમાં વધારો નહિ થવાનું એક કારણ છે

પ્રદેશને આભારી છે-અર્થાત્ એકે મદાન ધર્મ યુરોપમાં કે અમેરિકા-
માં જન્મ્યો નથી. એકે એક મદાન ધર્મનું જન્મસ્થાન એશિયાખંડ
અને તેમાયે ઉપરોક્ત મંત્રા-યુક્તીસવચ્ચેનો પ્રદેશ છે. હવે “વધારે-
માં વધારે લાયકનું જ અતિ જીવન એ લાયકાતનું પારખું છે”-એમ
જે વર્તમાનકાલીન વૈજ્ઞાનિકોનું કહેવું છે, તે સાચું જ હોય તો આ
મદાન ધર્મો દજી પણ જીવતા જાગતા રહીને સાખીન કરી આપે છે
કે, તેઓમાં દજી પણ કેટલાક લોકોને માટે લાયકાત રહી છે. તેઓને
જીવવાનું એક કારણ છે; અને તે એ કે, દજી અનેકનું બહુ કરવાની
તેમનામાં શક્તિ છે. મુસલમાનો તરફ જુઓ, દક્ષિણ એશિયાનાં
કેટલાક રથાનોમાં તેઓ કેટલા વધતા જાય છે, અને આફ્રિકામાં
તો આગના લડકાની માફક તેમનો ફેલાવો થાય છે. બૌદ્ધ-
ધર્મીઓ મધ્ય એશિયાભરમાં અસલ યકીજ ફેલાયા રયા છે. યાહૂદી-
ઓની માફક હિંદુઓ પણ પરધર્મીઓને પોતામાં વટલાવતા
નથી, તેમ છતાં પણ ખીજી જતો ધર્મેધર્મે હિંદુ ધર્મમાં આવતી
જાય છે; અને હિંદુઓના રીતરિવાજો અપનાવી તેમની પંક્તિમાં
‘એકતાર’ થતા જાય છે. ખ્રિસ્તી ધર્મના ફેલાવા વિષે તો તમે
જાણો છો-જો કે તેના ફેલાવા પાછળ જેટલી શક્તિ અર્ચવામાં
આવે છે તેના પ્રમાણમાં પરિણામો આવે છે કે કેમ, તેની મને શક
છે ધર્મપ્રચાર માટે ખ્રિસ્તીઓ તરફથી થતા પ્રયત્નમાં એક ભારે
ઉણપ પડેલી છે-અને એજ ઉણપ બધીજ પાશ્ચાત્ય સંસ્થાઓમાં
પડેલી જોવામાં આવે છે; અને તે એ કે, શક્તિનો નેવું ટકા ભાગ
ધર્મો ખાઈ જાય છે; ધર્મોનું જોર અતિશય વધી ગયું છે. ધર્મો-
પ્રદેશનો ધર્મો તો દમેશા એશિયાવાસીઓના બાપનોજ રહ્યો છે.
પાશ્ચાત્ય લોકોનો દજીએ વ્યવસ્થાની બાબતમાં, સામાજિક મંથા-
ઓની બાબતમાં તેમ લશ્કરી વ્યવસ્થા, ગભ્યકારભાર ઇલાદિની
બાબતમાં એક મદાન છે; પણ ધર્મોપદેશની વાત આવે છે ત્યારે
એશિયાવાસીઓની સમીપે પણ તેમનાથી આવી શકાતું નથી. કાગ્યકે
ધર્મોપદેશનું કાર્ય, એ તો એશિયાવાસીઓનો અસલ યકીજ ધર્મો
બન્યો રહ્યો છે, તેની કળા તે જાણે છે અને વળી, ધર્મનો તે
એક ઉપયોગ કરતો નથી

ત્યારે મનુષ્યજાતના વર્તમાન ઇતિહાસમાં આ એક સાચી
વાત નોંધાય છે કે, દુનિયાના આ બધાજ મદાન ધર્મો અત્યારે
દયાન છે અને દિનપ્રતિદિન ફેલાતા ને વધતા જાય છે. હવે, આ
વસ્તુસ્થિતિ દોષનો આચનજ કંઈક અર્થ છે. હાપણ તથા કૃષ્ણ
ના અખંડ સંપ્રદાય જગદીશની જો એવીજ મરજી હોત
કે એમનો કોઇ એકજ ધર્મ જીવે ને બીજા મગ્યાધીન થાય, તો
તેમ અત્યાર પહેલા ક્યાનુયે સિદ્ધ થઈ ચૂકું હોત-અર્થાત્ કે

એમાનો એકજ ધર્મ માત્ર સાચો છે અને બાકીના બીજા બો
છે, એ બે સાચુ હોત તો અત્યારસુધીમા તો તે એક ધર્મ
આખુ વિશ્વ વ્યાપી કાન્યુ હોત પરંતુ આપણે જાણીએ છીએ
કે, વસ્તુસ્થિતિ તેવી નથીજ, એકે ધર્મ હજી સર્વત્ર વિગ્નથી નીવડ્યો
નથી બધાજ વર્ગો કોઈ વાર પ્રગતિમાન થાય છે અને કે
વાર વળી પછાત પણ પડે છે હવે આનો જરા ખ્યાન કરો તમારો
પોતાનાજ દેશમા હ કરોડ ઉપરાતની રસ્તી છે, અને તેમા
માત્ર બે કરોડ ને દશલાખ જેટલાજ લોકો કોઈપણ એક ધર્મપથ
માનનારા મળી આવે છે આ પરથી ખાલમ પડે છે કે, પ્રગતિ
સ્થિતિ હમેશ રહેતી નથી એ રીતે પ્રત્યેક દેશના બે આકાશ
મેળવવામા આવે તો તમને જણાશે કે, ધર્મો કોઈ વાર પ્રગતિ
માધક હોય છે તો કોઈ વાર પાછા પડતા હોય છે પથો તો બધો
વખત વખતા રહ્યા છે પ્રત્યેક ધર્મ જે એવો દાવો કરે છે કે, તે
પોતાની અંદર સઘળુ સત્ય સમાયેતુ છે, અને ઈશ્વરે પોતાના અમ
એક ધર્મત્રયમાજ સકળ સત્ય બરેલુ છે, તે દાવો બે સા
હોય તો આટલા બધા પથો દુનિયામા અત્યારે હોયજ શાને
કોઈ ધર્મને પૂરા પચાસ વર્ષ વીતતા નથી તેટલામા તો તે એક
ધર્મત્રયને આધારે વાસ ધર્મપથો ઉભા થાય છે પ્રભુએ અમ
અમુક ધર્મત્રયોમા બે સઘળુ સત્ય બર્ણુ હોય, તો એ ત્રયોમા
ઉપદેશવચનો ઉપર આપણે લડવા કરીએ એટલા માટે એ ત્રય
આપણને નથી અપાયા ધર્મનિષે સનળુજ સત્ય જેમા સમાયતુ હો
એવુ એકજ ધર્મ પુસ્તક પ્રભુ તરફથી આપણને મળ્યુ હોય, તોયે આપણ
ગરજ નહિ સરે, કેમકે તેને બરાબર સમજવાની શક્તિ આપણુ સર્વ
હશે નહિ દાખનાતરકિ, તમારા બાઈબલને તથા ખ્રિસ્તી ધર્મ
આનતા સંકળ સપ્રત્યયોનેજ તપાસીએ, તો શુ જણાય છે
એજ કે, દરેક પથ એકના એક વચનને પોતપોતાનો અનાય
અર્થ લાગુ પાડે છે, અને દાવો કરે છે કે, તે પે તેજ એકલો
વચનને યથાર્થ સમજે છે અને બાકીના બધાજ ખોટા છે હ
ધર્મની બાબતમા આવેા પ્રકાર છે મુસલમાનોમા તથા ખ્રીસ્તી
અનેક સપ્રત્યયો છે, અને હિંદુઓમા તો સેકડોની સખ્યામા
હવે આ બાબતો હુ તમારા ખ્યાનપર લાવી એમ બતાવવા મા
છુ કે, આધ્યાત્મિક બાબતમા સકળ મનુષ્યજાતિને એકજ પદ્ધતિ
વિચાર કરવાનો હરકોઈ પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડ્યો છે અને હમેશા નિષ્ફ
નીવડશે અત્યારે આજના જમાનામા પણ નવો મત ચનાવનાર કે
મદાપુરુષ પોતાના અનુયાયીઓથી વીસેક માર્ગન જેટલો દૂર ચ
છે કે તરતજ તેના અનુયાયીઓમા વિચારબેદ ઉભા થઈ તે એ
જ મત વીસ પથોમા વહેચાઈ જતો જણાય છે બધાજ સમય

તેમ બનેતુ તમે લુઓ છો મતનગ કે, જવા એન્જ જાતની ભાવના
 ઓ સ્વીકારતા થાય, એ બનવું શક્યજ નથી, અને વસ્તુસ્થિતિ
 એમ હોવા માટે હું પ્રભુનો પાઠ માનુ છું હું ચોતે કોઈજ સપ્રદાયની
 વિરુદ્ધ નથી ઉઠેદો છું તો પથો ને સમ પ્રોતુ અસ્તિત્વ જોઈને રાજ
 ચનારો છું, અને અત કરણપૂર્વક ઈચ્છુ છું કે હજી તેઓ વૃદ્ધિગત
 થઈ એકના અનેક થાય આ સાબળી કોઈ સવાન કરશે કે “કેમ
 વાર, એમ ઈચ્છવાનું કારણ શું ?” એનું કારણ કેવળ એજ છે કે,
 જો તમે, હું અને અન્ય ઉપસ્થિત લોકો તમામ જરાબર એકજ જાતના
 વિચારો વિચારતા થઈ જઈએ, તો પછી આપણે માટે કોઈજ વિચાર
 વિચારવાના રહે નહિ. એ વાતની તો આપણુ સૌને ખબરજ છે કે,
 ગતિ પેદા કરવા માટે બે અગર તેથી વધારે શક્તિઓ સામસામી
 અથડાવી જોઈએ તે મુજબ વિચારોની ટક્કર, યાને વિચારોની
 વિભિન્નતાજ વિચારને જાગ્રત કરે છે હવે જો આપણે બધાજ
 એકજ રીતે વિચારતા થઈ ગયા હોઈએ, તો તો આપણી સ્થિતિ
 સમદરથાનમા ગોઠવેના ઈચ્છા દેશના મમીજ યાને મસાતો
 બરીને જેવા ને તેવા સાચવી રામેના મુઠ્ઠાના જેવીજ થાય-યાને
 આપણે એકબીજાના મો સામુ સ્તનકાર દૃષ્ટિએ જોતાજ ઉભા
 રહીએ-એ સિવાય વિશેષ કંઈજ ન કરીએ વમળો અને જમરા વેગ
 બધે વહેતા ઝડપ ઝરણામાજ ઉત્તમ થાય છે, બધિયાર મૃત
 પાણીમા વમળ કે જમરા જેવું કંઈજ હોતું નથી તેનીજ રીતે
 ધર્મો જ્યારે મૃત બની જશે, ત્યારે પથો ઉદ્ભવતા બધે થઈ
 જશે, કિ બહુના પથોના નામે નહિ રહે, અને સર્વત્ર શાંતિ અને એક
 દિલી પથરાયેલી જણાશે પણ તે શાંતિ કબર કિવા ધોરના જેવી
 હશે પરંતુ જ્યાંસુધી મનુષ્યજાતિ વિચારશીલ રહેશે, ત્યાંસુધી
 તો પથોનું અસ્તિત્વ પણ રહેશેજ ફેરફાર અને ભેદ, એ તો
 જીવનની નિશાની છે, અને તે હોવાજ જોઈએ ઈશ્વરપ્રત્યે મારા
 પ્રાર્થના છે કે પથોની સખ્યા હજી પણ વધે જાય અને આખરે
 મસાગમા જેટલા માનવીઓ તેટલા પથો બને અને પ્રત્યેક જણ
 ધર્મની બાબતમા પોતપોતાની વ્યક્તિગત રીતે વિચારતો થાય

પરંતુ એ સ્થિતિ તો ચારનીય અસ્તિત્વમા છે આપણામાનો
 પ્રત્યેક જણ તેની પોતાની રીતેજ વિચારનારો હોય છે પણ વિચાર
 ના એ સ્વાભાવિક વહેણમા મમાજ તગ્દથી સર્વ સમયે નડતર
 નાખવામા આવી છે અને હજીયે નખાયા કરે છે

હાલના જમાનામા તનવારનો ઉપયોગ પ્રત્યક્ષ રીતે નથી થતો
 તો બીજા સાધનોનો ઉપયોગ એ કામ માટે થાય છે, પણ ન
 તર તો એક યા બીજી રસ્તે થાય છેજ માગ આ કથનના સમ
 ર્થનમા ન્યુયૉર્કના એક સર્વજેષ્ઠ ધર્મોપદેશક યાને પાદરી સાહેબનો

દાખલો દાકુ છું. એ પાદરી શું કહે છે તે જરા સાલજો. તેઓ તમારા લોકોને ઉપદેશ આપતા ચલાવે છે કે, શ્રીવીપાર્ધનવાસીઓને છત્રના નેધએ, કેમકે તેમને ખરેખર ખ્રિસ્તી માર્ગ શીખવવાનો એજ એકલો રસ્તો છે. એ શ્રીવીપાર્ધનો ખ્રિસ્તીમાર્ગના ડ્રોથાલિક સપ્ર-દાયને માનતા તો ક્યારનાય ચલેલા છે, પણ એ પાદરી મહાશયની આકાશા તેમને પ્રેસ્બીટરિયન પથમા આણવાની છે, અને તેટલા માટે તેઓ પોતાની જાતિના માયાપર ખૂનરેણું ભયકર પાપ લાદવા તૈયાર થયા છે. કેવું ભયકર! કેવું નીચ! અને આ પાદરી તમારા દેશના સર્વોત્તમ ધર્મોપદેશકામાનો અને સર્વશ્રેષ્ઠ બહુશ્રુતો-માનો એક ગણાય છે. એના દરજ્જાનો આજુમ ઉભો થઈને આણુ અતિનિષ્ઠ અર્થ વગરનું બોલતા નથી શકતા, અને તેના શ્રોતા-વર્ગ પણ તેને તાળીઓના ગડગડાટથી વધારી લેતા નથી અચકાતા; હારે એ પગથી દુનિયાની સ્થિતિ કેવી હશે તેનો ક્યાસ તમે પોતેજ કરી શકો. આનું નામ શું સરકૃતિ? આનું નામ તે સુધારો? અરે! એ તો વાધની પેલી જૂની લોહીપિપાસુ. એ તો મનુષ્યમાસભક્ષક જ ગણી પિશાચી વૃત્તિ નવીન નામ અને નવીન લેખાશમા બહાર આવે છે-એ સિવાય બીજું શું માનવું? વસ્તુસ્થિતિ આજની ધડીએ જ્યારે આવી છે, ત્યારે જૂના વખતમા જ્યારે પ્રત્યેક પથ સામા પથને છુદી નાખવા અને તેના પુરચેપુરચા ઉડાવી દેવાને પોતાના હસ્તકની સર્વ સત્તાને સાધનો સાથે કટિબદ્ધ થતો હતો, તે વખતે દુનિયાને માથે કેવો કેર વર્તી રહ્યો હશે અને લોકોને કેવા ત્રાસમાથી પસાર થવું પડ્યું હશે, તેનો વિચાર કરી જુઓ. ઇતિ-હાસ આપણને તેનો ચિતાર આપે છે. લોહીપિપાસુ એ વાધ આપ્યારે આપણી અંદર નિદ્રાધીન પડ્યો છે, સાવ મરણાધીન થયો નથી તેથી જ્યારે જ્યારે અનુકૂળ પ્રમજો આવે છે, ત્યારે ત્યારે તે છયજમેર નીકળી આવે છે અને અસવની માફકજ પોતાના તીક્ષ્ણ પગ અને તીક્ષ્ણ દાંતોના ધચેચ ઉપયોગ કરે છે. તરવાર અને બુક જેવા જડ હથિયારો સિવાય બીજાં તેમનાથીયે વધારે ભય-કર હથિયારો જગતમા છે તિરસ્કાર અને અપ્રતિષ્ઠા, સામાજિક દ્રેષ ને સામાજિક બદ્ધિષ્ઠાર જેવા ભયકરમા ભયકર હથિયારો, જે લોકો ખરાબર આપણી પદ્ધતિએ ધર્મના સવાપો નથી વિચારતા તેમની પ્રત્યે આજે પણ છૂંચી છોડવામા આવે છે. પ્રત્યેક જણે આપણી માફકજ ચામટે વિચારવું જોઈએ. તેનું કારણ હું સમજી શકતો નથી હું જો સમજદાર માણસ હોઈ, તો તો બીજા લોકો મારી માફક નથા વિચારતા એ જોઈને તો મારે રાજીજ થવું રહ્યું. મારી ઈચ્છા એક કબર જેવા સ્થાનમા પડી રહેવાની જરાય નથી, હું તો મનુષ્યોની દુનિયામા એક મનુષ્ય થવા માણુ

ધુ. વિચારશીલ પ્રાણીઓ પરસ્પર જૂલ પડેજ. જુદાઈ અરવા ભેદ એ તો વિચારની પ્રથમ નિશાની છે. હું જો એક વિચારશીલ મનુષ્ય હોઈ, તો તો મારે અચિત મતભેદોવાળા વિચારશીલ મનુષ્યોની જ વચમાં નહેવું જોઈએ.

ત્યારે હવે, એ પ્રશ્ન આવીને ઉભો રહે છે કે, ધર્મના આ બધાજ પ્રકાર સાચા કે ન કરીને હોઈ શકે ? જો એ વાત માની હોય, તો તેનો નિષેધ નકામો ને ખોટો છે. પરસ્પર વિરોધ મતો એકી વખતે સાચા હોય, એ વાત શી રીતે સંભવે ? આ જ મરાઠનો અવાજ આ વચનો આજે મારો ઈંગિરો છે. પરંતુ તેમ કહ્યા પહેલાં હું તમને પૂછીશ કે ‘શું દુનિયાના બધા ધર્મ ખરી રીતે એકબીજાના વિરોધી છે કે કેમ ?’ જે બાદ આચારવિધિઓમાં ધર્મ-માનના મદાન વિચારો દર્શાવેલા છે, તે આચારવિધિઓની વાત હું નથી પૂછતો. તેમ પ્રત્યેક ધર્મમાં વપરાતા વિવિધ બાધકો, વિવિધ બાધકો, વિવિધ વિધિઓ અને વિવિધ પ્રત્યક્ષો દર્શાવી દેવા પછી હું નથી પૂછતો. હું જે પૂછું છું તે પ્રત્યેક ધર્મના અંતરગત વિશે માને ધર્મમાનના વાસ્તવ-સ્વરૂપ વિશે પૂછું છું. દરેક ધર્મની પાછળ એક અત્યંત આત્મા રહેલો છે, અને તે આત્મા બીજા ધર્મના આત્માથી કદાપિ જુદો પડતો દરો, પણ તેથી શું તેઓ એકબીજાના વિરોધી છે ? તેઓ એકબીજાના વિરોધ કરી ગયા કાપે છે કે પરસ્પરની ઉણપો પૂરે છે ? સ્વાસ્થ એજ છે હું છેક નાનો છોકરો તો ત્યારથી આ સવાલ મેં હાથ ધર્યો છે અને અત્યારે સુધી હું તેનો મનન અભ્યાસ કરતો રહ્યો છું. મારો નિર્ણય તમને કેઈકે સલાહકર્તા સહ પ મેં એવી માન્યતાથી હું તે તમની આગળ મૂકું છું. મારી પાછી માન્યતા એ છે કે, તેઓ એકબીજાના વિરોધી નથી, પણ પેશ છે એકે એક ધર્મ જાણે વિદ્યાથી મદાન સત્યના એક ભાગને ઉઘાડે છે, અને તે મદાન સત્યના તેજ ભાગનું તમાન દેવામાં અને તેના અન્ય સ્વરૂપનું ચિદન બનાવવામાં પોતાની બધી શક્તિ ખર્ચે છે. તેથી તે ધર્મના ક્ષેત્રમાં ઉમેરો કરે છે, ઘટાડો ફેરો પણ કરે નથી. ખરો ખ્યાલ આવે છે—સપ્રદાય પછી સપ્રદાયો ઉભા થાય છે, અને તે દરેક એક મદાન આદર્શનું સંગ્રહ કરે છે, અને એ રીતે મદાન આદર્શની સમ્યક્તા ઉમેરો થતો રહે છે, મનુષ્યજાતિની પ્રગતિની દૃષ્ટિ આ રીતેજ થાય છે. મનુષ્ય જૂલમાંથી સત્ય તત્ત્વ કદાપિ આગળ વધતો નથી, પણ સત્યમાંથીજ સત્ય તત્ત્વ આગળ વધે છે એક બાજુકે તેના બાપ કરતા વધારે વિદ્યારૂપ છે, તેથી તે બાપ શું કઈ માલવગરનું ખાણી ખાણું અથવા મૂર્ખ દત્તો ? ખરી વાત તો એ છે કે, બાજુકે એટલે બાપ વધા બીજું કંઈક. અને એક

બાળક હતા ત્યારે તમને જેટલું જ્ઞાન હતું તેના કરતા તમારું અત્યારનું જ્ઞાન અતિશય વિશાળ બન્યું હોય, તેથી તમારા બાલ્યકાળની તે સ્થિતિપર અત્યારે તમે તિરસ્કારની દૃષ્ટિએ જોશો શું? તમારી પાછળી સ્થિતિને શું તમે નિઃસાર ને પોકળ સમજશો? ના, કેમકે તમારી અત્યારની સ્થિતિ તે તમારૂં બાલ્યાવસ્થાનું જ્ઞાન વતા બીજું કંઈક વધારેનું પરિણામ છે.

હવે આપણને એ વાત પણ જાણીતી છે કે, એકજ વસ્તુના લગભગ વિરોધી દૃષ્ટિબિંદુઓ અથવા ભાવો હોય છે, છતાં તે બધાં એકજ વસ્તુનું સૂચન કરે છે ધારે કે, કેઈ સપ્તસૂર્યના પ્રવાસે નીકળ્યો છે, અને તે જેમ જેમ આગળ વધતો જાય છે, તેમ તેમ દરેક મળસે તે સૂર્યની છબી પાડતો જાય છે. હવે જ્યારે તે પાછો ફરે છે, ત્યારે એણે એવેથી સૂર્યની અનેક છબીઓ તે આપણી આગળ મૂકે છે. એમાની કોઈ બે છબીઓ એકબીજાને મળતી નથી આવતી; તેમ છતાં તે છબીઓ જૂદા જૂદા કેન્દ્રચાનેએથી લીધેલી એકજ સૂર્યની છબીઓ છે, તેની ના કોનાથી પાઠી શકાશે વાર? અત્યારે જે દેવળમાં આપણે બેઠાં છીએ, તેજ દેવળની ચાર જૂદા જૂદા ખૂણાપરથી ચાર છબીઓ પાડશો, તો તે છબીઓ એકબીજાથી કેટલી બધી ભિન્ન દેખાશે! છતાં તેઓ બધીજ છબીઓ આ દેવળના ભાવને જતાવનારી હોય છે એવીજ રીતે આપણે એકજ સત્યને જૂદી જૂદી ભૂમિકાપર ઉભા રહીને નિહાળીએ છીએ. એ ભૂમિકાઓ આપણા જન્મ, કેળવણી, પરિસ્થિતિઓ ઇત્યાદિના પ્રમાણમાં જૂદી જૂદી હોય છે. પોતપોતાની ભૂમિકાપર રહી આપણે સત્યને અવલોકીએ છીએ. આપણી આ પરિસ્થિતિઓ આપણને લેવા દે તેટલું આપણે તેમાથી પ્રદક્ષ કરીએ છીએ, આપણા પોતાના હૃદયના રંગથી તેને રંગીએ છીએ, આપણી પોતપોતાની બુદ્ધિ મુજબ તેને સમજીએ છીએ, અને આપણા પોતપોતાના મનવડે તેને દૃઢ પકડી રાખીએ છીએ. આખા સત્યમાથી જેટલું આપણને સંબંધકર્તાં હોય છે અને જેટલું મેળવવાનું આપણું મનુ હોય છે, તેટલુંજ આપણે જાણીને સમજી શકીએ છીએ મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે અને પ્રસંગો વચ્ચે જે ભિન્નતા જણાય છે તથા કેટલીક વાર ઉત્તમ વિચારોમાં જે વિરુદ્ધતા જણાય છે તેનું કારણ પણ આજ છે આમ છતાં આપણે સૌ એ એકજ મહાન વિરાટ સત્યનાજ અશો છીએ.

આથી મારો મત એવો છે કે આ બધાજ ધર્મો, મનુષ્ય-જાતિના કલ્યાણ માટે કાર્ય કરતી ઈશ્વરી રાજ્યકારભારની જૂદી જૂદી શક્તિઓ છે; અને તેમાની એકે મરણાધીન બને તેમ નથી કે એકેને મરણાધીન કરાવ તેમ નથી. પ્રકૃતિ અથવા કુદરતની કોઈ

શક્તિનો તમારાથી ખૂબ ઘણું શકતો નથી, તેમ ધર્મરૂપી આ આધ્યાત્મિક શક્તિઓ પૈકી પણ એકેયનો નાશ તમારાથી ઘણું શકે તેમ નથી ઉપર તમે જોઈજ મથા છો કે, એકે એક મહાન ધર્મ શ્રવત છે. વખતોવખત તે પાડો પડતો હશે કે આગળ ધપતો હશે, પણ શ્રવત તો તે દરેક છેજ એક વાર તેની કાયાપરથી ધણા-ખરા શણગારો ઉતરી જતા દેખાશે, તો ખીજી વેળા તેની કાયા બધીજ જાતના શણગારોથી ખીઓખીય દકાઈ રહેતી દેખાશે. પરંતુ તેનો આત્મા તો એ બધો વખત જ્યાંનો ત્યાંજ રહે છે, એનો નાશ કદાપિ થતો નથી અર્થાત્ કે દરેક ધર્મ જે આદર્શ-ને રજુ કરે છે, તે આદર્શ કદાપિ ગુમ થતો નથી, અને તેથી પ્રત્યેક ધર્મ હોશિયારીથી રૂચ કદમ કરી શકે છે.

અને એ વિશ્વધર્મ કે જેના પ્રયેક દેશના તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને ખીજા લોકોએ સ્વપ્ના સેવ્યા છે, તે વિશ્વધર્મ ક્યારનોય હયાતી ધરાવે છે તે આ રહ્યો. જેવી રીતે મનુષ્યના વિશ્વવ્યાપક બધુ-લાવનુ અસ્તિત્વ ક્યારનુય છે, તેવી રીતે વિશ્વધર્મનું અસ્તિત્વ પણ ક્યારનુય છે તમારામાના જેમણે દૂર-સૂર પ્રવાસ એકમે છે, તેમાથી કેને પ્રત્યેક પ્રજામાથી લાઈમહેનો નથી મળી આવ્યા ? મને તો એવા લાઈમહેનો દુનિયાભરમા મળી આવ્યા છે મનજન કે, બધુલાવ, મોલુદ તો છેજ, પણ રાખ્યાનધ મનુષ્યો તેને જોવા-મા નિષ્ફળ નાવડે છે, અને ખીજા ખીજા બધુલાવો માટે જૂમ-રાણ મથાવી તેને ઉચલાવી પાડે છે એજુજ તેવી રીતે વિશ્વ-ધર્મ પણ દુનિયામા ક્યારનોય મોલુદ છે. જે પુરોહિતો અને પાદ-રીઓ, મીનાના અને મુલ્લાઓ છતાંદિ જે લોકોએ જૂદા જૂદા ધર્મોના ઉપદેશનું કામ પોતાને શિર વહેંચ્યું છે, તે લોકો ધોડીક ફણ ઉપદેશ આપતા કેવળ બધ પડી જાય, તો આપણને તરકાળ જણાશે કે, વિશ્વધર્મ આ રહ્યો આ લોકોજ સર્વ સમય તેને સળકડી ક્યો કરે છે અને તેમ કરવામા તેમનો સ્વાર્થ સમાવશે છે તમે જુઓજ છો કે, પ્રત્યેક દેશમા પુરોહિત લોકો માને ધર્મગુરુઓનો વર્ગજ બહુ પુરાણુપ્રિય ટિપ્પાવો માને જૂના શ્દિરિવાજોને આમ-જૂની માફક વળગી રહેનારો દુરાગ્રહી હોય છે આવું ખર કારણુ શું છે, તે જાણો છો ? ખર કારણુ એ છે કે, લોકોને દોરે તેવા ધર્મ-ગુરુઓ વીરના પાકે જે બાકી ધણાખરા તો લોકોથીજ દોરવાનારા હોય છે, કિબહુના લોકોના દાસ અને નોકર જેવા હોય છે તમે કહો કે 'સૂક છે' તો તેઓ કહે છે કે 'હા, તેમજ છે,' તમે કહેશો કે 'કાનુ છે,' તો તેઓ પણ ઓચરસો કે 'હા, કાનુજ છે' બાબત આમ છે, તેથી લોકો જે તરફ જવા માડે તે તરફજ તેઓ નિયારાને મથે છૂટકો છે તેઓથી તો એવુંજ થવાનું.

તેથી જોને તે બાળકમાં પુરોહિતવર્ગને માથે જે દોષનો બધો ટોપકો દાવવવાનો સામાન્ય રિવાજ છે, તે મુજબ આ વિષયમાં પુરોહિતો અથવા ધર્મશુરુઓનો દોષ કાઢવા પહેલા તમારો પોતાનોજ દોષ તમારે કાઢવો ઉચિત છે તમે જેટલાને લાયક હો છો, તેટલુજ તમને મળે છે કાષ્ટ છાતીચડ્યો પુરોહિત તમને આગળ વધેલા વિચારોનો ઉપદેશ કરી આગળ દોરવાની ઇચ્છા કરે, તો તેના શા હાથ થાય તેની તમને ખબર કે? તેના બાળબચ્ચા કદાચ જૂએ મરે, ને તેને વિચારોને ચીચરેહાલ થવું પડે! જે સાસારિક કાયદા-કાનુનોની સત્તા તમારાપર આવે છે, તેમની સત્તા તમે એ પુરોહિત પણ છે, તેથી જે તરફ તમે ડગ ઉપાડશો, તે વિષે તે તરત કહેશે “હા, ઠીક છે, આગળ વધો” અવળત, આ સસારમાં એવા પણ આત્માઓ અનવાદરૂપે મળી આવે છે, કે જેઓ સામાન્ય જનસમૂહમાં જરા પણ દબાતા નથી તેઓ સત્યને નિરખે છે અને એક સત્યનીજ તેમને કિમત છે કારણકે સત્યની પકડ તેમના પર સજ્જત બેઠી હોય છે. તેઓ સત્યના સંપૂર્ણ અનુયાયી થવા મથતા હોય છે. એટલે તેમને તો ‘સામે મોઢે સિદ્ધપુર’ એ કહેવત મુજબ ‘આગે કૂચ’ કર્યા વગર ચાલતુજ નથી પાછી દૃષ્ટિ કરી તેઓ કદી નેતા નથી, અને તમને માટે લોકપ્રતિઠાનું મહત્ત્વ કે આકર્ષણ રહેતું નથી; પણ માત્ર ઈશ્વર એકલાનુજ અસ્તિત્વ, મહત્ત્વ અને આકર્ષણ તેમને માટે રહ્યું હોય છે ઈશ્વર પોતેજ તેમની માર્ગદર્શક બાળવસ્થામાં જ્યોતિર્ણ બને છે, અને એ ઝળહળતી જ્યોતિનેજ તેઓ અનુસરે જાય.

આ દેશમાં મને એક માર્મન ગૃહસ્થનો સમાગમ થયો હતો તેમણે મને પોતાના મતનો અનુયાયી થવા માટે સમજાવવાની ખૂબ કેશીય કરી; પણ મે તેમને કહ્યું કે ‘તમારા સિદ્ધાંતો માટે મને પુષ્ટિ માન છે, પણ કેટલીક વાતોમાં હું તમારી સાથે એકમત થઈ શકતો નથી પ્રથમ તો એ કે, હું સંન્યાસી સમ્રાટનો છું, ત્યારે તમે અનેક મત્તાઓ મરચુદાસ સાંજાજાજા છો. પણ તમે હિંદુસ્થાનમાં પ્રચારકાર્ય માટે કા જતા નથી?’ આ સાંભળી તે અચંબા સાથે બોલ્યો કે “શુ, તમે એકે વારના લગ્નમાં નહિ માનનારા હોવા છતાં અને હું એકી વખતે અનેક સ્ત્રીઓને પરણવાની પ્રથામાં માનવવાળો હોવા છતાં, તમે મને તમારા દેશમાં જવાનું કહો છો?” મેં જવાબ આપ્યો કે—“હા, મારા દેશના ધુઓ હરકોઈ દિશામાંથી આવતા હરકોઈ ધાર્મિક વિચારોનું ધવણ કરશે તેથી મારી ઈચ્છા છે કે, તમે એક વાર તો હિંદુસ્થાન જાઓજ. મારી આ ઈચ્છાનું પ્રથમ કારણ તો એ છે કે, અનેક પંથોની ઉપયોગિતામાં મને જગજગત વિશ્વાસ છે; અને બીજું એ કે, હિંદુસ્થાનમાં એવા અનેક

માણસો છે કે જેઓ અત્યારના વિદ્યમાન ધર્મપયોથી સંતુષ્ટ નથી, અને એ અસતોષને લીધે તેમને કોઈ ધર્મની સાથે કોઈ જાતની નિરમત નહિ હોય, તેથી એવા લોકોમાંથી તમને પણ કેટલાક શિષ્યો મળી આવે એ સંભવિત છે " મતવળ કે, ધર્મપયોની સખ્યા જેમ વધારે, તેમ લોકોને ધર્મ મળવાની તક પણ વધારે જે હોટલ-મા સર્વ વાનીના ખોરાક રાખવામા આવેલા હોય છે, તે હોટલમા દરેક જથ્થાને પોતપોતાની રુચિને તૃપ્ત કરવાની તક મળે છે, તેજ પ્રમાણે વિવિધ જાતના ધર્મો હોય તો દરેક જથ્થાને તેને પોતાને રુચિનો ધર્મ પણ મળી રહે ખરો એટલાજ માટે હું ઇચ્છુ છું કે, પંથોની સખ્યા હજી પણ વધે જાય, અને વધારે લોકોને આધ્યાત્મિક માર્ગપર ચલવાની તક મળે લોકોને ધર્મ મળતો નથી એમ તો માનશોજ નહિ એ વાતમા મારો જરાય વિશ્વાસ નથી ખાખત એમ છે કે, લોકોને જેની જરૂર છે, તે ધર્મશુભ્રો તેમને આપી શકતા નથી જે માણસને કષણે એક વાર નાસ્તિક, જડવાદી દત્તાદિ ઇલાદિ છાપ વાગી હોય છે, તેનો તેજ માણસ તેને પોતાને જોઈતા સત્યનો ઉપદેશ કરનારો કોઈ સદ્ગુરુ મળી જાય છે તો તેની કેમમા તે સર્વશ્રેષ્ઠ ધર્મિષ્ઠ કિંવા અદ્વનિષ્ઠતરીકે ગણાડી હોઈ છે આપણે આપણી પોતપોતાની રીતેજ આજ શકીએ છીએ દાખલા તરીકે, અમે હિંદુઓ અમારા આગળાવડે આજએ છીએ અમારી આગળાએ તમારી આગળાએ કરતા વધારે વશવર્તીયાને આધીન છે, તમારાથી એ રીતે આગળાએનો ઉપયોગ નહિ થઈ શકે તે મુજબ આધ્યાત્મિક વિચારો તમારે દરેકને મેળવવાના છે, પણ તે તમારી પોતાની ખદતિ મુજબ તમારી સમક્ષ મૂકાવે જોઈએ ઉપદેશ-કોએ તમારી પોત યો ભાષામા અને તમારા આત્માની ભાષામા કહેતા તમારા હૃદયના આવને અનુસરી વાણીમા બોલવું જોઈએ અને તેમ કરે તોજ તેઓ તમને સતોષી શકે જ્યારે કે ધર્મ માણસ આપીને મારી પોતાની ભાષામા બે ને છે, અને મારી પોતાનીજ ભાષામા અને સત્યનું શિક્ષણ આપે છે, ત્યારે હું ખટ દહને તે સમજી જાઉં છું, અને દરેકને માટે તે સત્યને હું અપનાવી લઉં છું આ એક મહાન સાચી જીના છે

હવે આ ઉપરથી આપણે જોઈએ છીએ કે, માનવીઓના મન વિવિધ જાતના અને વિવિધ પાપરીઓના છે, અને તેમને સંતોષવા ધર્મો કેવું કામ પોતાને સિર લે છે, તે તો જુઓ ' એક માણસ બે કે ત્રણ સિદ્ધાંતો લઈને જવાર પડે છે ને દાવો કરતો ફરે છે કે, તેના ધર્મથી સકળ અનુધ્યજાતિને સંતોષ થવોજ જોઈએ ઈશ્વરની પરમ મહારચાનકથી આ દુનિયામા એક નાનુંથું પિંજરું લઈ તે આમ તેમ ફરે છે, અને કહે છે કે ' ઈશ્વર તેમજ હાથી દરેક

જાણે આ પિજરામાં આવવાનું છે હાથીને તેમ કરતા જો કાપી કાઢવો પડે તોપણ તેને અદર મમાવું તો પડશેજ ” વળી કોઈ ધર્મ થોડાકે સારા વિચારનાળા હોય છે તેના પ્રચારકો કહે છે કે “બધા મનુષ્યોએ આમાં આવવું જોઈએ ” એટલે કોઈ બોલી બિટે છે કે “પણ એમાં તેમને માટે જગ્યા નથી ” તો તેઓ કહે છે કે “પરવા નહિ ! તેમને કાપીને દુકડા કરો, પણ દરકોઈ રીતે તેમને અદર તો લેશેજ, છતાં જો તેઓ નજ આવે, તો તેમના પર ક્યાનત વરમશે ને તેઓ નરકમાં પડશે.” એવો એક પણ ધર્મોપદેશ કે ધર્મપથ મને હજી નથી મળ્યો, કે જે જરા ઉભો રહીને પૂછતો હોય કે “લોકો અમારું કંઈ સાબળતા નથી તેનું શું કારણ ?” આને બદલે ઉઠા તેઓ લોકોને ભાડવા માટે છે ને કહે છે કે “લોકોજ દુષ્ટ છે ” પણ તેઓ કદાપિ પૂછના નથી થોભતા કે “લોકો મારા સખદો કાને નથી ધરતા તેનું શું કારણ ? મારાથી તેમને સત્યનું દર્શન કેમ કરાવી શકાવું નથી ? હું તેમની આજો કેમ ઉધાડી શકતો નથી ?” અચિત્તજ, ધર્મગુરુઓને વધારે સારું જ્ઞાન હોવાની જરૂર છે, અને બધારે લોકો તેમનું સાબળતા ન જણાય ત્યારે કોઈને પણ દોષિત ઠરાવવાનું હોય કે કોઈને પણ બાડવાનું હોય, તો તે પોતાની જાતનેજ, પણ આને બદલે વાક હમેશા લોકોનેજ નાકો છે ! મતનબ કે, બધાજ લોકોના સમાવેશ માટે પોતાના પધને પૂરતો વિચારી બનાવવાની તેઓ કશી કોશીષ-જ કદી કરતા નથી

આ ઉપરથી ધર્મની ખામતમાં, જગતની અદર આદની બધી સંકુચિત મનોવૃત્તિ કેમ જણાય છે, તેનું કાગળ આપણાથી ઝંઘ સમજી શકાય છે, અને તે એજ કે, એક અશ-એક દુકડો હમેશા આખી વસ્તુ હોવાનો દાવો કરે છે એક કુદ્દ બધું એકમ અનત હોવાનો હમેશા દાવો કરે છે બૂબને પાત્ર મનુષ્યભેજ માથી, થોડાકે સંક્રામાં જન્મેના અનેક પંથોનો વિચાર કરે ધર્મચરણ અનત સત્યને આપ્તુ ને આપ્તુ જાણવાનો કેવો મગરખીભરેનો દાવો તેઓ કરે છે ! કેવી ઉદ્ધતાઈ આ વાતથી જો કંઈજ સિદ્ધ થવું હોય તો તે એજ કે, મનુષ્યપ્રાણીઓ કેવા મિથ્યાભિમાની છે ! અને એવા બધાજ દાવાઓ અત્યાર સુધીમાં નિષ્ફળ નીવડયા છે, તેમાં નવાઈ જેનું પણ કશુંજ નથી ધર્મચરણોએ એવા દાવાઓ હમેશા નિષ્ફળજ નીવડવા સરળયા છે આવા દાવાદારોની પ્રત્યેક દ્રવ્ય એક હાથમાં ધર્મમથ અને બીજા હાથમાં નલનાજ લઇને ચલી દત્તી વિધર્મી-ઓ પાસે જતાજ તેઓ કહેતા કે “હા તો અમારા ધર્મને સ્વીકારો કે હા તો મૃત્યુને અંગીકારો, ત્રીજો કોઈ રસ્તોજ નથી ” આવાઓની ફતેહ કેવી અમલકારી દત્તી તે તો તમે ઇતિહાસપરથી જાણોજ છો. છસો

વર્ષલગી તો કેટલેજ તેમના વેગને ખાળવા સમર્થ થયું નહિ, પણ તે પછી એવો વખત આવ્યો, કે જ્યારે તેમને એ અથોગ્ય રસ્તેથી અટકવાની ખૂબ લવકા-વી પડી બીજા કોઈ ધર્મો એનું અનુકરણ કરવા જશે, તો તેમની પણ એવીજ દશા થવાની આપણે મનુષ્યો આવા બહુચક ખાળકો છીએ ? મનુષ્યના સ્વભાવનું આપણને દમેશા વિરમરણ થાય છે આપણે જીવનની સરખાત કરીએ છીએ ત્યારે આપણને લાગે છે કે, આપણું પ્રારબ્ધ અસાધાનું નીવડવાનું છે, અને એ શક્તિ કેમે કરી એાછી થતી નથી, પરંતુ જ્યારે આપણે વદાવસ્થાને ઉબરે ચઢીએ છીએ, ત્યારે આપણે જૂદી રીતે વિચારના થઇએ છીએ ધર્મોની બાબતમાં પણ એવુંજ બને છે. ધર્મોની આગળની દશામાં જ્યારે તેમનો જરાનરાવિસ્તાર થવા માડે છે, ત્યારે તેઓ કૂનાઇ જઈ ને એમજ માની લે છે કે, થોડાજ વર્ષોની અદર તેઓ આખી મનુષ્ય-જાતિના મન ફેરવી નાખવા શક્તિમાન થશે, અને એ માન્યતાથી પ્રેરાઈને તેઓ બળાતકારે વટાળવા માટે આખો મીઝાને ખુનામરડી ને કતન ચલાવ્યે જાય છે, પણ આખરે તેમને એ કામમાં નિષ્ફળતા મળે છે, ત્યારેજ તેમને સારી સમજ આવવા માડે છે આપણે જોઈએ છીએ કે, આ ધર્મો જે કાર્ય સાધવા બદાર નીકળ્યા હતા, તે કાર્ય સાધવામાં તેઓ ફાળ્યા નથી, અને તેમની એ નિષ્ફળતા જગતને આશીર્વાદરૂપ હતી એમાનો એક પણ ધર્માધિ અનુની ધર્મ ફુનિયા-બરમાં ફાળ્યો હોત, તો અત્યારે મનુષ્યજાતિ ક્યા જગતે ઉભી હોત તેની જરા કલ્પના કરી લુઓ ? પ્રજાનો ઉપકાર માનો કે, તેઓ ફાળ્યા નહિ ! આમ છે, તથાપિ એકે એક ધર્મ એકેકુ મદાન સત્ય રજુ કરે છે, એ વાત તો નિર્વિવાદ. પ્રત્યેક ધર્મ અમુક એક વિશિષ્ટ ખુખી જગત આગળ રજુ કરે છે, અને એની એ વિશિષ્ટ ખુખીજ એનો આત્મા હોય છે એક જૂની વાત મને આ ઠેકાણે યાદ આવે છે એક સમયની વાતપર, કેટલીક નરમાસભક્ષક રાક્ષસીઓ હતી તેઓ લોકોને મારી ખાતી અને ખીજ પણ બહુ ઉપદ્રવો મચાવતી. પરંતુ તેમનો સહાર કોઈથી કરી શકાયો નહિ આખરે એક ભુદમાન માણસે શોધી કાઢ્યું કે, તેમના આત્માઓ અમુક અમુક પખીઓમાં વસે છે, તેથી જ્યાંસુધી એ પખીઓ સલામત રહે ત્યાંસુધી એ રાક્ષસીઓનો સહાર કોઈથી કે દશાથી થઇ શકે તેમ નથી એવી રીતે આપણું દરેકને પણ એવું એકેક પખી છે, કે જેની અદર આપણા આત્મા વસે છે, એ પખી તે આપણા જીવનનો આદર્શ, અને જીવનનો સદેશો દરેક માનવી એવા એકેકા આદર્શનું ને એકેકા જીવનસંદેશનું ધામ છે બીજું કાંઈ તે અને કાંઈ તેટલું તમારું જગત રહે, પણ જ્યાંસુધી તમારો એ આદર્શ શ્રમ થાય નહિ અને તમારા જીવનસંદેશને ઠઈદરકત

હેતો ન પહોંચે, ત્યાસુધી તમારો સહાર કરવા કોઈ પણ સમર્થ નથી. ધન લયે આવે અને જીવ, તથા દુખના દમલા દુગર જેટલા ઉંચા લયે ખડકાય, પણ જો તમે તમારા આદર્શને સાગોપાગ સાચવી રાખ્યો દરો તો કોઈથી કે કશાથી તમારી જીવનદોરી તૂટી શકશે નહિ તમે ધગડા થયા દરો, સો વર્ષના શુદ્ધ થયા દરો, પણ તમારો તે જીવનસંદેશ જો તમારા હૃદયમાં હજી તાજો ને તરણુ દરો, તો તમને મારો નાખવાની કોની તાકાત છે ? પરંતુ એ આદર્શ જ્યારે નષ્ટ થાય છે અને એ જીવનસંદેશને દાનિ પહોંચે છે, ત્યારે પણ તમને બચાવવા પણ સમર્થ ચતુ નથી. પ્રજાઓ, એ સખ્યાબધ વ્યક્તિઓના સમૂહ મિલાય ખીણુ શુ છે ? તેથી દરેકે દરેક પ્રજાને મનુષ્યજાતિઓની એકદિલીના ક્ષેત્રમાં પોતપોતાનો મદદો જાળવવાનો હોય છે, અને જ્યાસુધી એ આદર્શને-એ જીવનમદદશને તે પ્રજા વળગી રહે છે, ત્યાસુધી તે પ્રજાનો નાશ કરવા કોઈ કે કશું જ સમર્થ નીવડતું નથી, પરંતુ એ પ્રજા જો પોતાના જીવનસંદેશને પડતો મૂકીને ખીણ ત્રીણ બાળતો પાછળ લાગે છે, તો તેની જીવનદોરી ઢુકી બે છે ને તે વેગપૂર્વક નાશને પથે પથે છે.

ધર્મની બાનતમાં પણ એવોજ પ્રકાર છે, આ બધાજ જૂના ધર્મો અલારે જીવત છે, એ વાત પૂરવાર કરે છે કે, તેઓ બધાએજ પોતપોતાના સંદેશને સાગોપાગ સાચવી રાખ્યો હોવો જોઈએ તેમની મધી ભૂતો છતાં, બધી મુશ્કેલાઓ અને આફતો છતાં, બધા ગંધડા અને આતરવિગ્રહ છતાં, અને આચારવિધિઓના પોપડાને પોપડામાં દટાયા છતાં, હૃદય તો પ્રત્યેક ધર્મનું સાશુત છે-એકે એકનું હૃદય ધબકતું, સ્ફૂરતું ને જીવતું છે તેમાના એકેયે પોતે જે સંદેશો લખેને આ-યો હતો તે સંદેશો શુભાંચો નથી ધર્મના એ જીવનસંદેશનો અભ્યાસ કરવો એ એક બબ્બ અને ઉમદા વાત છે હૃદયરણુતરીકે ઇસ્લામધર્મનેજ લ્યો તમે ખ્રિસ્તી લોકો ઇસ્લામધર્મને જેટલો ધિક્કારો હો તેટલો દુનિયાના ખીજ એક પણ ધર્મને ધિક્કારતા નથી તમે એમ માનો છો કે, ઇસ્લામ જેવો ખરાબ ધર્મ ખીજો નથી પણ એ ઇસ્લામમાં પણ એક વિશિષ્ટ ખુબી છે તે જૂતો નહિ દરકોઈ જાત કે રંગનો કોઈ પણ મનુષ્ય એક વાર કલ્મો પડી લઈ મુસનમાન બને છે કે તરતજ આખી ઇસ્લામી આવજ તેને પોતાના બાઈતરીકે મોકલે હાથે બેટે છે, અને તેની સાથેની ગેહણીકરણીમાં કોઈ જાતનો બેદલ્લાવ કે અતર પડેો રાખતી નથી ખીજ કોઈ પણ ધર્મમાં આવી જાતનું વર્તન ચતુ જોવામાં આવ્યું નથી એકાદ જગતી મનુષ્ય પણ જો મુસનમાન ધર્મને અગીકારે તો મુસનમાન બાદશાહને પણ તેની સાથે મોજન કરવામાં વાધો નહિ આવે તેનામાં જો મગજશક્તિ ને શુદ્ધિ.

જગ હશે, તો કોઈ પણ જગ્યામા હયા પદવી તેને માટે અગ્ર પ્થ નહિ હે તારે આ સુરેલા ગણના અમેરિકામા, હજી એકે દેવળ એવું મારી નજરે ચડ્યું ત્યાં કે જ્યાં એકે ગેરો આદમી અને એકે કોલો હમમી એની જાતની અડોઅડ હી પ્રાર્થના માટે ધુટણીએ પડી ચમ્પા દોષ અને જાળ ખ્યાલ મેરો હજીવાન પોતાના બધાજ અનુયાયીઓને સરખા ગણે છે, એવું જ નહિ પણ એ નાન્યન વ્યવહારમા સિદ્ધ કરી દેખાડે છે હરિવામની અજબ ખુશી એમાજ રહેલી છે, તે છુઓ ને મમ્મને કુલના અનેક રચને તમને છવનના અતિવિષયવપ્ત ભાવોનું જ્ઞાન મળ્યું આવશે પણ પગ નહિ હરિવા મધર્મ જગનને જે મરેગો આપવા આપે છે તે એજ છે, પોતાના સવળાજ હમમીનો મહેતા ધર્મનુયાયીઓ પ્રત્યે વ્યવહારમા બાતમાવ અચરી જતાવલો હરિવામધર્મનો પ્રધાન ભાવ એજ છે માત્ર મહિસન છદ્મી ઇત્યાદિના બીજા બધા ભાવો એ હરજાનનું વાસ્તવ રૂપ નથી એ તો વધારો છે, મરી મચારો છે

હિંદુઓની જાજનના 'આધ્યત્મિકતાનો ભાવ એ એક પ્રજાકીય ભાવનરીકે તમારા જોવામા આવશે દુનિયાના બીજા એકે ધર્મમા કે એકે ધર્મપુસ્તકમા, હિંદુની મધ અને વ્યાખ્યા પાછા હિંદુઓએ જોટલી યજ્ઞિ ખર્ના છે, તેવી યજ્ઞિ ખર્માંવરી તમારા જોવામા નહિ આવે. દુન્યવી મધ રૂપથી તેની ખુશીને જગાડી ન શકે તેવી રીતે તેમના અત્માના ભાવની વ્યાખ્યા કરવા ની તેમણે અદ્ભુત કોશીય કરી છે આત્મા દિન્ય હોવો જોઈએ, અને જોવનગરે મનાયલા આત્માનું મનુ પતરીકે પાનગ મરી ન ખાતું ન જોઈએ હિંદુઓના વેદનમા અદ્વૈતનો યાને મર્વન્ય પી પરમાત્મા ના સાક્ષત્કારનો એજ ભાવ દેહ લગી હિપેશાયો છે હિંદુઓ કહે છે કે, પ્રભુ માત્ર સ્વર્ગમા કે જીનમા ને છે અને એવું એવું બીજું મહેવું એ બધેજ અર્થહીન જમ્વાદ છે એ તો દેવળ માનવી ભવ છે માનવવિદ્યાને લગતો ભવ છે સ્વમ જેવી કોઈ ચીજ કદી હમાન દોષ, તો તે બધા અત્યારે ને અહીંજ છે અનત દાગમાની એક સજ્જ બીજી કોષ સજ્જના જોટલીજ સામી છે પગ મેધમા જો તમે સચી શ્રદ્ધા ગખતા ચાઓ, તો પરમેશ્વરને તમે હમણા ને હમણાજ જોઈ શકો અમારા હિંદુઓના મન પ્રમાણે ધર્મની ખરી શરજાત મતની સરેજ પણ જાખી થવા માટે છે ત્યાંથીજ ચર્ચ ગણાય છે ધર્મના સિદ્ધાંતોમા માનતા થવાથી કે તેને બૌદ્ધિક મમતિ આપવાથી, ત્રિવા દેવળમા તેનો એકગર ગવાથી ધર્મની શરજાત થયેની કહેવાય નહિ તમારી માન્યતા પ્રમાણે હિંદુર જોડેજ, તો તમે તેને નિહાળ્યો છે જવામમ તમે કહો કે, 'ના' તો પછી તેની અદર શ્રદ્ધા રખવાનો તમને

શા અધિકાર છે વાર ? ઈશ્વર છે કે નહિ એનો તમને શક હોય તો તેને જોવાને તમે ચામાટે મથના નથી ? આ દુનિયાની મધ-લાળને છોડી ઈશ્વરને જોવાના હેતુ માટે તમારું સમગ્ર જીવન ખર્ચી નાખવા તમે તત્પર કેમ નથી બનતા ? ત્યાગ અને આધ્યાત્મિકતા એ બે હિંદુસ્થાનના મહાન આદર્શો છે, અને હિંદુસ્થાન એ મહાન આદર્શોને વળગી રહે છે, તેથી તેની સવળી બૂલોની ઝાઝી વિસાત રહેતી નથી.

ખ્રિસ્તીઓની બાળતમા પણ ખ્રિસ્તીધર્મે ઉપદેશોના કેન્દ્રસ્થ ભાવ આજ છે કે “સાદય થાઓ, અને પ્રભુની સહાય લ્યો; કેમકે એમ કરો તો સ્વર્ગનું રાજ્ય હાથવેતમા છે.” અર્થાત્ કે તમારાં મન અને આચરણ પવિત્ર કરીને સ્વર્ગ માટે તૈયાર થાઓ ! અને એ અસહ્ય આશય કદાપિ મરતો નથી. એ તો તમને ચાહજ છે કે, ખ્રિસ્તીઓ ગમે તેવી આક્રમક પણ, અને ગમે તેવા કુસં-રકારી ખ્રિસ્તી મુલકોમા પણ પરોપકાર કરવાનો પ્રયત્ન કરીને, દવાખાનાઓ અને એવીજ બીજી સંખ્યાવતી સંસ્થાઓ બધાવીને પ્રભુના આગમન માટે પોતાની જાતને તૈયાર કરવાનો હમેશા પ્રયત્ન કરે છે. જે જે ખ્રિસ્તીઓ જ્યાંસગી એ આદર્શને વળગી રહ્યા છે, ત્યાંસગીજ તેમનો ધર્મ જીવતો છે.

હવે એક આદર્શ મારા મનમા રહ્યો છે. એ કદાચ એક સ્વપ્નું માત્ર પણ હોય. આ દુનિયામા તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થશે કે કેમ, તેની મને ખબર નથી; પણ અણુમમતી ને નિષ્કુર ઘટનાઓપર કૂટાહ મરવા કરતાં મીઠું મધુરું સ્વપ્નું સેવવું એ કેટલીક વાર વધારે સાફ ને દિતકર હોય છે. ખરાબ બનાવો કરતાં તો સારા સ્વપ્નજ સારા હોય છે. તેથી ચાલો, આપણે એવું એક સ્વપ્નું સેવીએ.

એ તો તમે જાણોજ છો કે, મનની વિવિધ પાયરીઓ હોય છે. તમે વસ્તવિક રીતે એક સામાન્ય અક્ષયના પાઠા શુદ્ધિવાદી છો; તમને આચારવિધિઓની કષ્ટજ પરવા નથી. તમને તો શુદ્ધિ-ગમ્ય, નક્કર અને ખખડતી સાચી વાતોજ જોઈએ છે; અને એવી સાચી વાતોજ એકથી તમને સંતોષી શકે તેમ છે. હવે ખ્રિસ્તીધર્મના ખુરીટનોને અને મુસલમાનોને તેમના પ્રાર્થનામંદિરામા એક ચિત્રામણ કે મૂર્તિ હોય તો તે નહિ ચાલે. બહુ સાર ! પણ બીજો એક માણસ એવો છે કે જેને કળાની કદર વિશેષ છે, તેને જ્યાં ને ત્યાં ભરપટ્ટે કળા જોવી ગમે છે—સુરેખા અને વાકતું સૌંદર્ય, રંગો, ફૂલો અને આકૃતિઓ—એ બધી કળા તથા જર્તાઓ અને રોશનીઓ, ધૂપો અને દીપો તથા કર્મકાંડના જનાય દાઝાકની તેને ઈશ્વરદર્શનમાં આગળ વધવા માટે જરૂર લાગે છે. તમારું મન જેમ ઈશ્વરના ભાવને શુદ્ધિદારા ઝીંલે છે, તેમ તેનું મન કર્મકાંડની એ બધી

વિધિઓદ્વારા જીવે છે હવે વળી એક ભક્તિપરાયણ મનુષ્ય છે કે જેનો જીવ ઈશ્વરને માટે આકર્ષ કરી રહ્યો છે; તેને ઈશ્વરની ભક્તિ કરવા અને તેના ગુણાનુવાદ ગાવા સિવાય અન્ય કશું જ ગમતું નથી. હવે છેલ્લે સરવાળે એક તત્ત્વજ્ઞાની એ બધાથી છેટા ઉભો ઉભો દરયા કરે છે ને ઉપર કહેવા બીજાઓની પેરે તે પણ એવું જ મનમાં વિચારે કે “આ બધા કેવા મૂર્ખા છે ! ઈશ્વરવિષેના તેમના આ ખ્યાલ તે શા !”

હવે આ બધા એકબીજાની ટોળ ભલે ઉડાવે, પણ આ દુનિયામાં તે દરેકનું સ્થાન તો છેજ. એ બધો બાબતોની અને એ બધાજ વિવિધ પ્રકારોની આ જગતમાં આવશ્યકતા છે એક આદર્શ કદી પણ અસ્તિત્વમાં આવવાનો હોય, તો તે આ બધાજ પ્રકારના મનુષ્યોને જરૂરી ખોરાક પૂરો પાડવા જેટલો વિસાગ હોવો જોઈએ. તેણે એક તત્ત્વવેત્તાને તત્ત્વજ્ઞાનનું જોર પૂરું પાડવું પડશે અને ભક્તને ભક્તિભાવ પૂરો પાડવો પડશે કર્મકાંડીને તેણે આશ્રુતમાં આશ્રુત કર્મકાંડથી જે મળે તે આપવું જોઈશે, અને એક કવિને તેણે તેનાથી લઈ સઘાય તેટલા પ્રમાણમાં હૃદયનો ભાવ ને ઉર્મિ અને તે ઉપરાંત પણ અન્ય વસ્તુઓ આપવી જોઈશે, ધર્મને આવો વિશાળ બનાવવા માટે તો આપણે ધર્મના આર ભક્તિજન્ય પાછા જવું પડશે અને એ બધામને તેમાં સમાવેશ કરવો પડશે.

‘સ્વીકાર’ એ પછી આપણો મુદ્દાલેખ બનશે અને નહિ કે ‘અદિષ્ઠકાર’ માત્ર પરધર્મસંદિગ્ધતાજ નહિ, કારણ કે કહેવાતી પરધર્મસંદિગ્ધતા એ ધણી વાર બગદોષ જેવી હોય છે, અને તેથી ગમે એની અંદર અદા નથી. મને તો બસ ‘સ્વીકાર’માં જ અદા છે હું કેાઈ પણ ધર્મને શામાટે સાખી લઉં? હું તમને સાખી લઉં તેનો અર્થ એટલોજ કે, તમે ખોટા છો, હતા હું તમને નજાવી લઉં છું અને જીવવા દઉં છું. આ પછે એકબીજાને જીવવા દઉં છું, એવો વિચાર મરજો કરવો એ શું ઈશ્વરની બગદોષ કરવા સમાન નથી? માટે હું તો બધાજ ધર્મોનો સ્વીકાર કરું છું, અને બધાજ ધર્માનુયાયીઓની સાથે ઉપાસના કરું છું ઈશ્વરને જે વિધિએ તે લોકો ઉપાસતા હોય છે, તેજ વિધિએ હું પ્રત્યેકની સાથે તે મહાન પિતાને ઉપાસું છું. હું મુસલમાનોની મરજીમાં પણ જઈશ; ખ્રિસ્તી દેવળમાં પણ દાખલ થઈશ અને ખ્રિસ્તીઓની સાથે, તેમના ક્રૌંચ આગળ ઘુંટણમંડીએ પડીશ; બૌદ્ધોના મંદિરોમાં પણ હું જઈશ અને ત્યાં તેમની ગાંધક હું પણ ભગવાન બુદ્ધદેવનું ચર્ચન અને તેના નિષ્ક્રમણ પાવન કરીશ. પ્રત્યેક નાહ-પમા ઝગમગી રહેલી અખંડ જ્યોતિના દર્શન કરવાને પ્રપત્નશીલ હિંદુની સાથે જ મલમાં પણ જઈને એકાત્મ સાધના કરવા બેસાંશ.

આ બધું તો હું કરીશ, એટલુંજ નહિ પણ ભવિષ્યમાં પ્રગટનાર સકળ પંથો માટે પણ હું મારા હૃદયના આગળા મોકળા રાખીશ. ઈશ્વરના પુસ્તકની શું ‘ઇતિશ્રી’ થઇ ગઇ છે કે હલુયે દુનિયાનાં આ આધ્યાત્મિક પ્રક્ટીકરણો-હજી ચાલુજ છે ? ખરેજ એ એક અદ્ભુત પુસ્તક છે. બાઈબલ, કુરાન, વેદો અને બીજા તમામ ધર્મગ્રંથો, ઈશ્વરના એ અદ્ભુત મદદાન પુસ્તકનાં અનેક પાનાં માત્ર છે, અને હજી તેનાં અનંત પાનાં ઉઘડવાં તો બાકી છે. તેથી મારું હૃદયદાર તે બધાયને માટે મોકળું રાખીશ. આપણે વર્તમાનમાં જિભાં છીએ, પણ અનંત ભવિષ્યને માટે પણ આપણી જાતને ખુલ્લી રાખીએ છીએ. ભૂતસમયમાં જે જે કંઈ લગ્ય હતું તે તે બધાયને આપણે અપનાવી લઇએ છીએ, વર્તમાનકાળના પ્રકાશની પણ મોજ માણીએ છીએ અને ભવિષ્યમાં આવનારાં તમામને માટે પણ આપણાં હૃદયનાં બધાંજ બારીબારણાં ખુલ્લાં મૂકીએ છીએ. પ્રધુમ હો, ભૂતકાળના એ બધાજ પયગંબરોને ! વંદન હો એ વર્તમાનકાળના બધા મહાત્માઓને ! અને નમસ્કાર હો ભવિષ્યકાળમાં યનારા એ બધા મહાપુરુષોને !

૨૦-વિશ્વધર્મનો આદર્શ

બધીજ જાતનાં મન અને બધીજ જાતના માર્ગોને તે પોતાની બાથમાં ઢેલી રીતે લઇ શકે !

આપણી ઇચ્છા જે જે સ્થાનમાં પહોંચી શકે છે, અને આપણા મન જે જે વસ્તુઓની કલ્પના કરી શકે છે, તે તે બધાજ વિષયમાં એ પ્રચંડ શક્તિઓની ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયા થતી આપણા દીઠામાં આવે છે એ એ પ્રચંડ શક્તિઓ એકબીજાનો સતત પ્રતીકાર કરે છે, અને એમ કરીને તેઓ એકબીજાના સ્થૂળ અમલકારની અને મનમાં અનુભવાતા સૂક્ષ્મ અમલકારની, યાને બાહ્યજગતના તથા આંતરિક જગતના સતત ક્રીડાબ્યાપારની તે કારણીભૂત બને છે. બાહ્ય જગતમાં આ વિરોધી શક્તિઓનું કાર્ય આકર્ષણ અને વિપ્રરર્ષણ કિંવા પ્રતિસારણતરીકે અથવા તો મધ્યકેન્દ્રાભિસારણ બળ અને મધ્યકેન્દ્રત્યાગી બળતરીકે વ્યક્ત થાય છે; અને આંતર-જગતમાં એ વિરોધી શક્તિઓનું કાર્ય પ્રેમ, દ્વેષ, શુભ અને અશુભતરીકે વ્યક્ત થાય છે કેટલીક વસ્તુઓને આપણે આપણાથી દૂર દડસેલીએ છીએ, અને કેટલીકને આપણે આપણા તરફ આકર્ષાએ છીએ તેમ એક ગળિયને જોઈ આપણે તેના ભણી આકર્ષાઈએ છીએ, સારે ખીજને જોઈ તેનાથી દૂર ભાગી જઈએ છીએ. આપણા જીવનની અંદર અનેક વાર આપણને એવું માલમ પડે છે કે, અમુક વ્યક્તિઓ તરફ આપણે કોઈ પણ સખખ વગર આકર્ષાઈએ છીએ, અને તેવીજ રીતે ખીજ કેટલીક વ્યક્તિઓને જોઈ ધૂણાપૂર્વક પાછા દડી જઈએ છીએ. આ વસ્તુરિચિતિ બધામને માટે એકસરખી ખુદ્દી છે, યાને બધામને તેના એકસરખો અનુભવ થઈ શકે છે; એટલુંજ નહિ પણ એ નિયમ બધાંજ ક્ષેત્રોને લાગુ પડે છે; અને તે ક્ષેત્ર જેમ વધારે ઉંચું ઠાટિયું, તેમ આ વિરોધી શક્તિઓની અસર પણ વધારે તેજસ્વી અને વધારે અસૌકીક હોય છે. ધર્મનું ક્ષેત્ર એ મનુષ્યના વિચાર અને જીવનની હિચામાં હોયી ભૂમિકા છે અને તેની અંદર એ એ વિરોધી શક્તિઓનાં કાર્ય સૌથી વધારે લક્ષ્ય ખેંચનાર અને અસાધારણ હોય છે. ગાદમાં ગાદ પ્રેમ મનુષ્ય-

જાતિએ કદી જાણ્યો હોય, તે તે ધર્મમાથીજ પ્રગટ થયો છે, અને ધોરમા ધોર દ્રવ્ય પણ મનુષ્યજાતિએ કદી અનુભવ્યો હોય, તો તે પણ ધર્મમાથીજ પ્રગળ્યો છે. શાંતિના ઉમદામા ઉમદા શકુનો દુનિયાના સાબળવામા કદી આવ્યા હોય તો તે ધર્મમાથીજ નીકળ્યા છે, અને અશાંતિની કટુમા કટુ ધમણીએ પણ જગતે કદી જાણી કે સાંભળી હોય તો તે પણ ધર્મનિહ મનુષ્યોના મુખેજ ઓઝારાઈ છે. ધર્મનો હિંદેશ જેમ વધારે હિંમત પ્રતિભા અને તેનું બધારણ જેમ વધારે સૂક્ષ્મ અને સુદર, તેમ તેની પ્રવૃત્તિએ પણ વધારે લાક્ષણિક અને અસાધારણ હોય છે. ધર્મે દુનિયાને જેટલી શોધીથી રંગી છે, તેટલી અન્ય કોઈ માનવહેતુએ રંગી નથી. આની સાથે એ વાતનું પણ વિસ્મરણ થવું ન જોઈએ કે, ધર્મોદા દવાખાનાઓ અને ગરીબો મારેના નિવાસસ્થાનોમા અસ્તિત્વ જેટલા ધર્મને આભારી છે, તેટલા અન્ય કરાને નથી. ધર્મે જેટલી સલાજી, કેવળ મનુષ્યજાતિનીજ નહિ બલકે નિકૃષ્ટમા નિકૃષ્ટ પશુઓની પણ લીધી છે, તેટલી અન્ય કશાએ લીધી નથી-અર્થાત્ ધર્મ આપણને જેટલા ફૂર અને હિંસક બનાવે છે, તેટલા ફૂર અને હિંસક અન્ય કશુંજ બનાવતું નથી, અને ધર્મ આપણને જેટલા મૃદુ અને દયાળુ બનાવે છે તેટલા મૃદુ અને દયાળુ લાગણીવાળા પણ અન્ય કશું બનાવતું નથી. ખૂતકાળમા એમ જન્મ્યું છે, અને ભવિષ્યની અદર પણ કદાચ તેમ જાનશે, તથાપિ ધર્મપરોના આ બધા કોલાહલ અને શોરબકોરની, ટટાબખેડા તે કાપાકાપીની, અને ધર્મો ને વેરઝેરની વચમા રહીને પણ એ બધા શોરબકોરને કુબાવી દઈ, મૃદવીના એક છેડેથી તે બીજા છેડા લગી સલાજામ તેવા, શાંતિ અને એકદિલીનો હાલો પીટનારા પ્રચંડ નાદો વખતો વખત નીકળ્યા કરે છે. તે મુજબ દુનિયામા શાંતિ અને એકદિલીનું સામાન્ય કદાપિ રચપાસી બર કે ?

પ્રચંડ ધાર્મિક સત્રામના આ ક્ષેત્રપર શાંતિ અને એકદિલીનું અખંડ સાત્રાજ્ય કદાપિ રચપાવાની સમ્ભવતા છે ખરી ? આ શતકના પાછતા લાગમા શાંતિ અને એકદિલીના આ સવાલે દુનિયાને સારી પેઠે પલોટી છે. પરિણામે સમાજની અદર એ ભવ્ય વિચારોને અમલમા આણવા અનેક યોજનાઓ બહાર મૂકાઈ છે, અને તેની સિદ્ધિ માટે પ્રયત્નો પણ થયા છે. પરંતુ એ કામ કેટલું બધું મુશ્કેલીભર્યું છે તે તો આપણે બધા જાણીએજ છીએ. જીવન-સત્રામના જર્જર ઝનુનને કમી કરવાનું કામ, તથા મનુષ્યના આત્મિક રનાયુઓની ભલકર સ્થિતિસ્થાપકતાને સિધ્ધિ કરવાનું કામ એટલે કે મનુષ્યના મગજની ખુમારીને કમી કરવાનું કામ લગભગ અશક્ય છે, એમ લોકોને લાગે છે. હવે જીવનના આ રમૂજ અને

જાલજેવની અદર જ્ઞાતિ ને એમિહી અણવાનુ મમ અગ્રહ
 અધુ અવર છે, તે પછી અનુષ્ઠના જ્ઞાન સ્વભાવની ઉપર સત્તા
 બોધવાની જ નિ અને એમિહી અણવાનુ કામ તે તેના કન-
 પણ દત્ત-ગણ અધઃ છે કાલ પુત્ર તે હ તમને નિર્યા
 શકોની અજમાયાદી ન મગનુ સ્વચર કરે છુ મ અ કે પ્રેમને
 જાનિ દયાલ વ ને સમજવ, તથા વૈશ્વિક કૃપાવાની ને બીજી
 એવી એવી યાતો તે આપણે આપણા અનુષ્ઠના આપના આપના
 કીએ, પણ અવદા મા તે તે આપણે મારે અર્થરતિન ખાલી
 જખે જ રહ્યા છે ચોપદની નહક આપણે તે શકોનુ વખતેવખત
 જિયા છુ કરીએ છીએ, અને તેમ મુત્ર ને આપણે મારે તદ્દન
 સ્વાલ વિ મુની ગુણ છે તેમ મરે વગર અપણે નાણુ પણ
 નયા ને મહાત્માઓના હૃદયના આ મહાન આદર્શનુ પ્રયત્ન
 સૂચણ થયુ હતુ, તે મહાત્માઓએ અ સખે તે વખતે ન્યા
 દત્તા અને તે મગના અનેક બધુ તેમનો ભાવ થઈ અત્યંત
 નમજતા દત્તા, પણ પાછળથી અજ્ઞાન લોકોએ તે સખેને મમકા-
 ની પેરે મમવા નારે ઉચકી લધા છે, અને ધર્મને સખેની એ
 ખાલી મમત જેવો અને અનાતમા કદી નહિ મૂકવાની વસ્તુ જેવો
 કરી મૂક્યો છે ધર્મ એ હવે તેમનો પેતાનો જો નથી, પણ તે
 તેમના બાપનો, તેમના પ્રજાનો અને તેમના દેશનો વગેરે વગેરેનો
 બની ગયો છે તમારા પાદાત્મ પુત્રોમા સમન્વય રતે અણુજ
 સાકળવામા આવે છે કે “મારા અપનો ધર્મ-અમારી પ્રજાનો
 ધર્મ-તનુ દેશનો ધર્મ” વગેરે વગેરે અર્થાત્ કે અમુક એ
 ધર્મને મર્યાદા એ સ્વદેશ લિમાનનો એક ભાવ અને દેખાવ સ્વ-
 ન્દો છે, અને સ્વદેશ લિમાનને ભાવ ને દેખેલા એમિહી અણવા
 પક્ષપતિય હોય છે, સર્વ-આપી મદિ હોતે નથી આ ન છે
 તેથી ધર્મની એવામતા નાવિવતુ કમ દેખેલા અવરજ રહ્યુ
 છે, અને અવરજ હાલુ જોએ તદ્દપિ ધર્મોની એમિહી અને
 એકવામતાના આ અધઃ મશકને આપણે તે વિચારીજવ.
 આપણે જોએ છીએ કે, પ્રત્યેક ધર્મના ગણ અગ્રિ હોય છે-
 અને હુ મહાન અને નાન્ય ધર્મોની જન કરે છુ તે સૂચે ના
 પ્રત્યેક ધર્મનુ પ્રયત્ન અગ્ર તે તેનુ તત્વજ્ઞાન છે તત્વજ્ઞાન પે ના
 ના ધર્મના મૂળનુ સિદ્ધાંતો, તેનુ ધ્યેય અને તે ધ્યેયપ્રતિપા
 તપનેનુ પ્રતિપાદન કરીને તે ધર્મવિશિષ્ટ આપુજ હેતુ રહ્યુ
 મરે છે ધર્મનુ બીજુ અગ્ર તે તેનુ પુણ્યદાત્વ અને દેવદેવતા
 એ તદ્દા સનાતની પુરોહી ગાથાઓનો સમ્રદ છે આ પુણ્ય
 શાસ્ત્રો હિંદુ ને તે ધર્મના તત્વજ્ઞાનને દેવાખ્યાન અને બીજી
 ગાથાઓમાં નહર સ્વરૂપમા લોકો આગળ નાકવાના છે, કે જોઈ

કરી લોકોની આર્યા તે ધર્મના સિદ્ધાંતોપર સ્થિર જની રહે. એમાં મનુષ્યોના શુભનને લગતી અને દેવદેવતા તથા અન્ય ચમત્કારી વ્યક્તિઓને લગતી કાષ્ઠનિક લોકવાર્તાઓનો મમાવેશ થયેલો હોય છે, અને એવી લોકવાર્તાઓદ્વારા તત્ત્વજ્ઞાનના વિવિધ ભાવોનું પૃથક્કરણ કરી તે તે ભાવો લોકોના મનપર ઠસાવવાનો પ્રયત્ન થયેલો હોય છે. ધર્મનું ત્રીજું અંગ તે તેનો કર્મકાંડવિભાગ છે. આ કર્મકાંડની અંદર ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનને પુરાણશાસ્ત્રના અંગ કરતા પણ વધારે સઘટિત કરવામાં આ-યું હોય છે. એમાં તે તે ધર્મમાં પાળનાના વિવિધ આચારવિધિઓ, વિવિધ અંગવિન્યાસો ને આસનબેઠો, પુષ્પચંદન અને ધૂપદીપોની વિધિઓ, અને મનુષ્યની હૃદયોને રૂચે અને તે ધર્મમાં તેની શ્રદ્ધા અવિચળ બને તેવા અનેકાનેક ચીજોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હોય છે. બધાજ માન્ય ધર્મોની અંદર આ ત્રણ મુખ્ય અંગો તમારા જોવામાં આવશે. કેટલાકે એક અંગ ઉપર વધારે ભાર મૂકે છે, તો વળી બીજા કેટલાકે બીજા અંગ ઉપર વધારે ભાર મૂકે છે. ત્યારે હવે, આપણે ધર્મના પ્રથમ અંગ તત્ત્વજ્ઞાનનો સૌથી પહેલો વિચાર કરીશું. કોઈ પણ એક વિશ્વમાન્ય ફિલ્સુફી યાને તત્ત્વવિદ્યા છે ખરી ? ના, હજી-સુધી તો નથીજ. દરેક ધર્મ ચોવપોતાના સિદ્ધાંતો રજુ કરે છે, અને એ સિદ્ધાંતોજ એકલા સાચા હોવાનો દુરામત્સ્ય ધરે છે; એટલુંજ કરીને તે જ પતો નથી, પણ તેની સાથે એ વિચાર પણ તે બહાર કરે છે કે, જે લોકો તેના આ સિદ્ધાંતોને નથી માનતા, તેઓ રૌ રૌ નરકમાં કે એવાજ કોઈ ધોર સ્થાનમાં પડશે કેટલાકે વળી બીજાઓને પોતાની માન્યતા મુજબ વર્તવાની ફરજ પાડવા માટે તકવાર સુદ્ધા એએ છે, ને વાપરે પણ છે. આ કામ તેઓ કરે છે તે દુષ્ટતાથી પ્રેરાઈને કરે છે એમ નથી, પણ ધર્મોધપણાને નામે એવાજમાના માનવી ભેજના એક વિસિદ્ધ રોગથી પ્રેરાઈને કરે છે. આ ધર્મોધ લોકો બહુ નિખાલસ અને સાચા દિલના હોય છે ખરા, પણ તેઓ દુનિયાના બીજા ભેજચરકેલ યાને ગાકાઓના જેટલાજ તેમના એ ફેલો માટે બીનજવાબદાર રહે છે. આ ધર્મોધતાનો રોગ બીજા સર્વ રોગોમાં લયંકરમાં લયંકર છે. માનવ-સ્વભાવની સકળ દુષ્ટતા એ રોગના પરિણામે સળવળી ઉઠે છે. ધર્મોધતાના આવેશમાં ક્રોધાનલ લજ્જાની ઉડી બુદ્ધિ બહાર મારી જાય છે, સ્નાયુઓ તગ જની તેમાં રાક્ષસી બળ આવે છે અને મનુષ્યપ્રાણીઓ વાધ જેવા વિકરાળ ને લોહીના તરસ્યા બને છે !

હવે મનાઈ એ આવે છે કે, બધા ધર્મોની પૌરાણિક ગાથાઓમાં કેઈ સામ્યતા છે ખરી ? યાને એવો એક પણ પૌરાણિક ગાથાસંગ્રહ છે કે જેનો બધાજ ધર્મો એકસરખો સ્વીકાર કરતા

હોય ? તો કે ના, અચિત્તજ નદિ બધાજ ધર્મેને પોતપોતાની પૌરાણિક ગાથા બોધે, દરેક ધર્મ માત્ર એટલું જ કહે છે કે, “મારી ગાથાઓ અને મારી આખ્યાયિકાઓ સાચી છે, કપોલ કલ્પિત ગપગોગા માન નથી” આ વાત આપણે દાખલાદ્વારથી સમજવાનો પ્રયત્ન કરીએ. ધ્યાન રાખો કે, જૂના જૂના ધર્મોમાંથી દાખલા આપવાનો મારો હેતુ, માત્ર કથન પૂરવાર કરી આપવા પૂરતોજ છે, કેાઇ પણ ધર્મની રીકા કરવાનો મારો જરામ ઉદ્દેશ નથી. ખ્રિસ્તીઓની એક ગાથામાં એમ છે કે, ઈશ્વરે કબૂતરનું રૂપ લીધું અને ઇસુ ભગવાનને દીક્ષા આપવા તે પૃથ્વીપર આવ્યો. ખ્રિસ્તી ભોગે આને સાચી ઐતિહાસિક ઘટનાતરીકે માને છે તેમના શ્રદ્ધાળુ મનને તે વાત બેચેનકલ્પિત નથી લાગતી. દિંદુઓ માને છે કે, ઈશ્વર ગાયમાં વ્યક્ત થાય છે એ સાબળા ખ્રિસ્તીઓ તરફથી હો છે કે દિંદુઓની એવી માન્યતા ઐતિહાસિક ઘટના નથી, પણ કપોલકલ્પિત વાત છે, એક વહેમમાત્ર જ ચાહદી ભોગે મૂર્તિપૂજાને બિચારે છે, પણ એમ માને છે ખરા કે દેવદૂતની આકૃતિવાળા પેળે કે સદ્ગુના રૂપમાં મૂર્તિ બનાવાય, તો તે પવિત્રમાં પવિત્ર દેવસ્થાનમાં સમર્પી શકાય. અર્થાત્ કે એવી પેળે જોડેલા ભગવાનને સમર્પણને પાત્ર વસ્તુ બને છે પણ સ્ત્રી કે પુરુષના આકારની કોઈ મૂર્તિ બનાવવામાં આવે છે તો તેઓ તરત તરફી હો છે કે “આ ભયંકર મૂર્તિ છે, તેને તોડીને ઢુકડા કરી નાખો.” ત્યેય ? પૌરાણિક ગાથાઓની બાબતમાં આપણુ એમ આપું છે. કેાઇ માણસ ઉભો થઇને કહે કે “મારા પપ્પાજી સાહેબે આવો આવો ચમત્કાર કર્યો હતો,” તો બીજાઓ બોલી જાય કે “એસો, એમો, એ તો ટાઢા પટોળો તળાકે છે” પણ તેનીજ સાથે તે બીજા ભોગને કહેતા અચકાતા નથી કે “અમારા પેપાજી આવો આવો ચમત્કારો કર્યા હતા,” કાણુ કે એ ચમત્કારોનું વર્ણન કરનારા ભાવિકો તેમને ઐતિહાસિક ઘટનાઓ માને છે. ઇતિહાસ અને પુરાણ વચ્ચેના જે મુદ્દમ ભેદભાવ આ ભાવિકો ભોગના મગજમાં દોષ છે, તે સ્પષ્ટપણે સમજાવી આપવાને મને માલમ છે ત્યાંજથી તો દુનિયામાં હજી કેાઈજ મમથ થયું નથી. ગમે તે ધર્મને લગતી એ બધી વાતો, ખરી રીતે તો પૌરાણિક માને કલ્પિતજ છે અને પ્રમત્રોપાત અહી તહી જરા ઐતિહાસિક તત્ત્વો તેમાં ગુલાયા દોષ છે.

હવે દર્મદાંડની વાત આવે છે એક ધર્મનો અમુક એક વિશિષ્ટ દર્મવિધિ દોષ છે, અને તે માને છે કે, એજ વિધિ સાચો ને પવિત્ર છે તથા બીજા બધા ધર્મોના વિધિઓ કેવળ વહેમો છે એ પથ અમુક વિશિષ્ટ ચિદ્નને પૂજતો દોષ છે, તો બીજો પથ કહે છે કે “અરે ! કેવું બચકા ચિદ્ન” દાખલાતરીકે દિંદુઓની

પૂજનું સામાન્ય શિવલિંગને સિવલિંગ તેને લખ્યું છે. આ શિવલિંગનું ચિહ્ન એ અચિત્તજ્ઞ સ્વરૂપનું જાતિસૂચક ચિહ્ન છે; પણ કોને કોને તેનો એ ભાવ તદ્દન વિમર્યાદ ગયો છે, અને આત્મારે તે વિશ્વ-ભરના ચિહ્નતરીકે માત્ર સમજાય છે જે પ્રજાઓ આ શિવલિંગના ચિહ્નને પૂજતી હોય છે, તેમને તેની અંદર સ્વરૂપનો જાતિ-સૂચકતાનો યાને બીજાત્મતાનો ખ્યાલ સરખો નથી આવતો. એમને મન તો બસ એ પ્રભુનું ચિહ્નજ છે. એટલી વાત સમજી તેઓ મતોષ માને છે, અને એથી વધારે તર્કવિતર્ક કરવાની તેમને આવશ્યકતા નથી લાગતી. પરંતુ અન્ય જાત કે અન્ય ધર્મના માણસ-ને તો એમા વિષયભાવ સિવાય કશું દેખાતુંજ નથી, અને તેથી એ ચિહ્નને જોતાંજ તે તેની નિંદા કરવા માડે છે. આમ છતાં એ અન્યધર્મીય માણસ પોતે કશું એવું કરતો હોય છે કે જે જોઈ કે જાણીને શિવલિંગના પૂજારીઓને અતિ કંપારી વણ્ટે છે, અને તેઓ તેના એ ધાર્મિક વિધિને અત્યંત બચકર લેખે છે. દાખલા-તરીકે, હું જે મુઠ્ઠા લઈ છું-હિંદુઓની શિવલિંગપૂજા અને ખ્રિસ્તી-ઓની પ્રભુભોજનવિધિ. ખ્રિસ્તીઓને મન શિવલિંગની પૂજા બચકર અને નિંદા લાગે છે, અને હિંદુઓને મન ખ્રિસ્તીઓના આ પ્રભુભોજનવિધિ કે જેમા પ્રસાદતરીકે વહેંચવામા આવતા રોટલી ને દાઢમાં ભગવાન ઇસુ ખ્રિસ્તના શરીરના માસ અને રુધિરની ભાવના કલ્પવાની છે, તે બચકર ને ધોર બાસે છે. એ વિધિ જોઈ હિંદુઓ કહે છે કે, કોઈ મનુષ્યના સારા ગુણો પોતે પ્રાપ્ત કરવા માટે તેનો વધ કરીને તેના માસનું લક્ષણ કરવું અને તેના સોહીનું પાન કરવું, એ નરમાસભક્ષક અધોરીઓનું કૃત્ય છે. કેટલીક જગતી જાતોમા દજી પણ એવો રિવાજ છે. કોઈ માણસ જે અ-સાધારણ બહાદુર હોય, તો તેઓ રોજે મળીને તેનો વધ કરી નાખે છે, અને પછી તેના કાળજનો આહાર કરે છે. કારણ કે તેમની માન્યતા એવી જાતની હોય છે કે, એ બહાદુર માણસના કાળજનો આહાર કરવાથી તેની બહાદુરી અને મરદાનગીના ગુણો તેમનામાં આવશે. સર જોન લ્યુબ્બેક જેવો ધર્મનિષ્ઠ ખ્રિસ્તી ગૃહસ્થ પણ મુકતકે કબૂલ કરે છે કે, ખ્રિસ્તીઓના આ 'પ્રભુ-ભોજનવિધિ'નું મૂળ આ જગતી અને પિશાચી ભાવમાજ રહેલું છે; યાને એ પ્રભુ-ભોજનનો વિધિ નરમાસભક્ષણ કરનારા જગતીઓના પિશાચી રિવાજમાથીજ લેવાયેલો છે. સામાન્ય ખ્રિસ્તીઓ અલગત એના આ મૂળનો આ ખ્યાલ કબૂલ કરતા નથી; અને સાચી વાત તો એ છે કે, એ વિધિનું રહસ્ય ॥ છે તેનો ખ્યાલ સરખો તેમના ભાવિક મનમા આવતો નથી. તેમને મન તો એ વિધિ એ એક પવિત્ર ચીજ છે, અને એ કરતા વિશેષ બાણવાની તેમને દરકાર

પણ નથી દોતી. આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે, કર્મકાંડની બાબતમાં પણ એવું કોઈ વિશ્વમાન્ય નિહ્નવિશેષ નથી કે જેનો પ્રભાવ બધા ધર્માનુયાયીઓપર પડે, અને બધાજ ધર્મે તેને સર્વ-સામાન્ય ધર્મસ્થિતિનતરીકે સ્વીકારે તો પછી વિશ્વમાન્યતા જેવું એકે તત્ત્વ રહી જ કેમ ? અને વિશ્વધર્મનું બધારણ હાય લાગવાની શક્યતાજ ક્યા રહી ? પણ ગભરાઓ નહિ. આ બધા વિરોધી ભાવોમાં પણ વિશ્વધર્મનું અસ્તિત્વ તો ક્યારેનુંય છે. ચાલો ત્યારે, હવે આપણે જોઈએ કે એ વિશ્વધર્મ શું ચીજ છે ?

વિશ્વમાન્ય ભ્રાતૃભાવ વિષે અને એ ભાવનો જગતમાં મુખ્યત્વે કરીને પ્રચાર કરવા માટે સમાજે કેવી રીતે સ્વપાયે જાય છે, તેના વિષે તો આપણે બધાજ સાલગીએ છીએ. આ દેશણે મને એક જૂની વાત યાદ આવે છે. હિંદુસ્થાનમાં મલખાન એ અતિ નિષ્ઠ અને ખરાબ વરતુ લેખાય છે. તેથી ઉત્તરિયાત કામમાં જાહેર રીતે દારૂ પીવાની સાધારણ રીતે કોઈની હિંમત ચાલતી નથી. હવે કોઈ એ લાઠીએને એક રાત્રે ગ્રામ રીતે દારૂ પીવાની ઈન્છા થઈ તેમને એક જૂના વિચારનો કોઠો હતો, અને તે તેમની પડખેનાજ ઓરડામાં ઉઘતો હતો. તેથી દારૂ પીવા માડતા પહેલાં તે લાઠીએને પરસ્પર કાનમાં કહ્યું કે “જોજો, આપણે બહુ સાવચેતીથી મૂળા રહીને કામ કર્યું જોઈએ, નહિ તો કોઠો જાગી જશે” એમ કહી તેમણે દી ચવા માડ્યું. દી ચતા દી ચતા તેમણે એકબીજાને ખુફે સ્વરે કહેવાનું ચાલુ રાખ્યું કે “ચૂપ ! કાકા જાગશે” એક જણે એ પ્રમાણે બોલવા માટે કે લાગણી બીજે તેના સ્વરને દાખી દેતાં જોઈથી બોલે કે “ચૂપ ! કાકા જાગશે” એમ “ચૂપ ! કાકા જાગશે” કરતાં મરતા તેમનું ધાધલ ખૂમજ વધી ગયું, ને તેમના રેર બકોરથી કોઠો ખરેખર જાગી ઉઠ્યો. ને ઓરડીમાં પણ મૂકતાજ ખરી લકીકત પ મી ગયો. એવી રીતે આપણે પણ બધા આ દારૂ ડીઆ લાઠીઓની માફક “વિશ્વમાન્ય ભ્રાતૃભાવ ! વિશ્વમાન્ય ભ્રાતૃભાવ”ની જૂઓ પાડીએ છીએ, અને “આપણે સૌ સમાન છીએ તેથી આવો, આપણે એક સરથામાં સંગઠિત થઈએ” એમ પોકારીએ છીએ. પણ જેવા તમે એક સરથાનો વાડો ઉભો કરો છો કે તરતજ તમે સમાનતાના ભાવ સામે વિરોધ ઉઠાવતા બને છો, અને સમાનતાનું અસ્તિત્વ રહેવા પામતું નથી. ઇસ્લામીઓ વિશ્વ ચાપી ભ્રાતૃભાવની વાતો કરે છે, પણ વ્યવહારમાં તેનું વાસ્તવિક પરિણામ શું નજરે પડે છે ? એજ કે, ઇસ્લામેનર કે ઇ પણ રાખસને તેમની ખિરાદરીમાં યાને ભ્રાતૃમંડળમાં દાખલ કરવામાં આવતો નથી તો નથી, પણ એવાનું ગણ કપાવાનો પણ એ નિતદરીમાં સલાવ વધારે હોય છે. ખ્રિસ્તીઓ પણ વિશ્વ-ચાપી

બાંધુભાવની વાતો કરે છે, અને કહે છે કે “બધાંજ આકાશરથ મહાન પિતાનાં સંતાન છે” પણ ખ્રિસ્તી સમાજ બહારના કોઇની વાત આવે છે ત્યારે તેમનો બધાજ “મહાન પિતાનાં સંતાન છે” એ ભાવ ક્યાનો ક્યાંય ઉઠી જતો જોવામા આવે છે, અને કહેતાં જરાય અચકાના નથી કે, પવિત્ર ભગવાન ઈસુ ખ્રિસ્ત અને તેના ધર્મમાં નહિ માનનારની ગતિ એવા સ્થાનમા ચરો કે જ્યાં તેને શાશ્વત કાળ માટે ગોધાષ્ટ રહેવું પડશે.

અને આવી રીતે વિશ્વવ્યાપી બ્રાતૃભાવ અને સમાનતાની વાતો કરતા અનેકો જગતમા વિચરે છે; તેથી દુનિયામાં આવી વાતો ચર્ચાતી તમારા સાહજવામા આવે, ત્યારે મારી સલાહ તો એજ છે કે, તમે તમારે થોડીક વાર મૂંગા રહીને તમારી જાતને સંજાણી લેજો. કારણ કે આવી આવી વાતોને જ્યારે ઘણે ભાગે ભારેમા ભારે સ્વાર્થપ્રતિ રહેલી હોય છે. કહેવત છે કે ‘ગાળ્યા મેહ વરસે નહિ અને ભર્યા ફૂલ કાટે નહિ’ તેમ જોએ! ખરા કામકરંદા હોય છે અને જેમના હૃદય વિશ્વવ્યાપી ઉદાત્ત બ્રાતૃભાવ માને વિશ્વપ્રેમના ભાવથી ખરેખરાજ રંગાઈ ગયા હોય છે, તેઓ લાખીચોડી વાતો કરતા નથી કે વિશ્વવ્યાપી બ્રાતૃભાવના નાના નાના વાકા ઉભા કરતા નથી; પરંતુ તેમના કૃત્યો, તેમની હીંમત આશ્વા અને તેમનું સમગ્ર જીવન દીવા જેવું સ્પષ્ટ બતાવી આવે છે કે, તેમના અંતરમા માનવજાતમાટેનો વિશ્વપ્રેમ માને વિશ્વવ્યાપી બ્રાતૃભાવની લાગણી ખરેખર ઉભરાઈ રહી છે, અને તેમનામાં બધાંયને માટે પ્રેમ અને સમભાવ લરપટ્ટે છે. એવા સજ્જનોએવતા નથી, પણ મૂંગામૂંગા કાર્ય કરે છે અને એ કાર્ય માટેજ જીવે છે. મોઢાની વાતોથી અને કંકાસોથી આ જગત હવે કંટાળ્યું છે; તેથી અત્યારે તો આપણને હોશીયાર કાર્યની વધારે અને વાતોના વડાની ઓછી જરૂર છે.

ત્યારે, અત્યાર લગીમા તો આપણને જે જણાયું છે તે એટલુજ કે, ધર્મની બાબતમા કોઈ વિશ્વમાન્ય લક્ષણોને શોધી કાઢવાનું કામ અત્યંત કઠિણ છે; અને આમ છતાં હું તમને આગળ કહી ગયો છું કે, એવો વિશ્વધર્મ અને તેના ઉચિત લક્ષણો અસ્તિત્વમા છે. આપણે બધાજ મનુષ્યપ્રાણીઓ છીએ, પણ આપણે બધા સરખા છીએ? બેસક નહિજ. કોણ કહે છે કે, આપણે સમાન છીએ? માત્ર બેભાષેપ માણ્યોજ. આપણી મગજશક્તિઓમા, આપણી સત્તાઓમા અને આપણા સરીર ઇત્યાદિ ઇત્યાદિમાં આપણે સૌ શુ સરખા છીએ? ના. એક માણસ બીજા કરતા સરીરભજમાં ચઢીઆતો હોય છે, તો એકની અદર મગજશક્તિ બીજા કરતા વધારે હોય છે. જો આપણે બધાજ સરખા હોઈએ, તો આ

અસરખાપણું યાને અસમાનતા કેમ છે વાર ? આપણી વચ્ચેની એ અસમાનતા કાણે પેદા કરી છે ? તો કે આપણેજ. આપણી પાસે ઓછીવત્તી સત્તાઓ છે, આપણી અંદર ઓછીવત્તી મનજ-શક્તિઓ છે, અને આપણાં ધારીરિક જળ ઓછાંવત્તાં છે; તેને લીધેજ આપણી વચ્ચે અસરખાપણું ઉત્પન્ન થયું છે. આમ છતાં આપણુ સૌને ખબરજ છે કે, આ સમાનતાનો સિદ્ધાંત આપણાં હૃદયને અતિપ્રિય અને મુખકર લાગે છે. આપણે બધાંજ માનવી પ્રાણીઓ છીએ; પણ તેમાં કેટલાક પુરુષો છે અને કેટલીક સ્ત્રીઓ છે. કાઈના શરીરનો રંગ કાઠો છે તે કાઈનો રંગ ગોરો કે રાતો છે; પણ બધાંજ મનુષ્યો છીએ અને એકજ મનુષ્યજાતિનાં અંગી-ભૂત છીએ. ચહેરાઓ પણ આપણા જાતજાનના છે. કાઈ બે ચહેરા સરખા જણાતા નથી, છતાં આપણે બધાંજ મનુષ્ય પ્રાણીઓ છીએ, એ તો નિર્વિવાદ છે. ત્યારે આ બધાને સામાન્ય એવું મનુષ્ય જાતિત્વ ક્યાં ને શેમાં રહ્યું છે ? એ સવાલની વિવેચના આપણે કરવી રહી. હું કાઈ કાળા કે ગોરા રંગની સ્ત્રી કે પુરુષ વ્યક્તિને જોઈ છું, ત્યારે રંગભેદ અને જાતિભેદ છતાં પણ તે મનુષ્ય છે એમ તો તરતજ સમજી જઈ છું; અને આ બધા વિવિધ ચહેરાઓની અંદર પણ સર્વસામાન્ય એવો મનુષ્યત્વનો ભાવ રહેલો છે, એ પણ જાણું છું. એ મનુષ્યજાતિત્વના ભાવને હું પકડવા જઈ છું તો તે હાથમા નથી આવતો, અને તેને યાનેદ્રિયો-થી સમજવા કે જુદીથી પ્રત્યક્ષાનુભવ કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું, ત્યારે પણ તે ભાવ મને નથી જણાતો; તથાપિ હું ચોક્કસ રીતે જાણું છું કે, તે ભાવ છે તો ખરોજ. મને જો કશાની ખાત્રી હોય તો તે આપણુ બધાને સામાન્ય એવા આ મનુષ્યત્વના ભાવનીજ છે. એ ભાવના સામાન્ય અસ્તિત્વને લક્ષણેજ હું તમેને એક પુરુષ કે સ્ત્રીનરીકે ઓળખી શકું છું. તેવીજ રીતે આ વિશ્વધર્મની બાબતમાં પણ સમજવાતું છે. એ વિશ્વધર્મનો પ્રવાહ ઇશ્વરના હૃદમાં બધાજ પ્રકારના ધર્મોમાં સનન વહી રહ્યો છે. વિશ્વધર્મનું અસ્તિત્વ હોવાનું જોઈએ અને અનંતકાળથી તે ચાલતું આવ્યું છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં કહ્યુંજ છે કે “મયિ સર્વમિદં પ્રોત્તં સુત્રે મણિગણા ઇવ-અર્થાત્ કે માળાના મણકાઓની અંદર જેમ એક સુવ કહેતા તાર પડેવાયલો હોય છે, તેમ હું (ઈશ્વર) આ બધાંધર્મો પડેવાયલો છું.” એ સિદ્ધાંત મુજબ ધર્મચરિત્રો વિચાર કરતાં સદજ રીતેજ સમજાય છે કે, ધર્મોની માળામા ઇશ્વર એક અખંડ સ્વતંત્રીકે આવેલો છે, અને જગતના વિવિધ ધર્મો મા તેના પથો એ તે માળાના મણિઓ અથવા મુક્તાઓ છે-અર્થાત્ ઇશ્વરનો ભાવ એ સામાન્ય લક્ષણ બધાજ ધર્મોમા રહેલું છે, અને એજ

દક્ષણ આપણી વિશ્વધર્મની ભાવનાના કામગાને સુગમ બનાવે છે. હવે મુશ્કેલી માત્ર એજ છે કે, મનુષ્યજાતિનો મોટો ભાગ આ વસ્તુસ્થિતિથી ખિન્નકુવ અગ્રણ્ય છે.

‘વિવિધતામા એકતા’-એજ જગતની યોજના છે. આપણે સધળાંજ માણસ છીએ, અને છતાં સધળાંજ એકબીજાંથી ભિન્ન છીએ મનુષ્યજાતિના અંતરિક્ષે તમારી માથે મારી એકવાક્યતા છે, અને ફલાણા ફલાણા બાહ્યતરિક્ષે તમારીને મારી વચ્ચે બેદ છે. એક પુરુષતરિક્ષે તમે સ્ત્રીથી ભિન્ન છો, પણ એક મનુષ્ય-તરિક્ષે તો તમારી અને સ્ત્રીની વચ્ચે કંઈજ બેદ નથી; સ્ત્રી અને પુરુષ ઉભય એકજ છે. મનુષ્યતરિક્ષે તમે પશુથી જૂદા છો, પણ સચેતન અથવા જીવંત વસ્તુઓતરિક્ષે પુરુષ, સ્ત્રી, પશુ તેમજ વનસ્પતિ-બધા એકજ છો; અને અસ્તિત્વતરિક્ષે તો જગતસમષ્ટિ સાથે તમે એકરૂપ છો. એ જગતસમષ્ટિ અથવા વિશ્વવ્યાપી અસ્તિત્વ તેજ ઈશ્વર છે, અને એ ઈશ્વરજ જગતની અંદર છેવટનું એક છે એની અંદર આપણે બધા એક છીએ; તેમ છતાં વ્યક્ત સૃષ્ટિમા તો આ ભિન્નતાઓ હમેશા રહેવાની અને ન્દેવી જોઈશેજ. આપણા કાર્યોમા અને આપણી શક્તિઓમા આ ભિન્નતાઓ અથવા તફાવતો અભારે જેમ બદાર વ્યક્ત થયા કરે છે, તેમ તો હમેશા થયા કરવાનાજ. ત્યારે આપણને જણાય છે કે, વિશ્વ-ધર્મનો અર્થ જે એવો કરવામા આવે કે, તમામ મનુષ્યજાતિએ અમુક એક જગતનાજ સિદ્ધાનો માનવા જોઈએ, તો તે વાત બનરી સર્વથા અશક્ય છે તેમ કદાપિ થઈ શકવાનું નથી; એવો વખત ક્યારેય આવવાનો નથી કે જ્યારે બધાયના ચહેરા એકસરખા હશે. વળી આપણે એવી આશા રાખતા હોઈએ કે, સિદ્ધાંતો તો નહિ, પણ પૌરાણિક ગાથાઓ તો જગતભરમા સર્વની એક બનશે, તો તે વાત પણ અશક્ય છે, તેમ પણ કદી બનવાનું નથી. તેમ સર્વસામાન્ય કર્મકાંડનો પણ સંભવ નથી. એવી વસ્તુસ્થિતિ અકિત્ત્વમાં આવવાની કદાપિ શક્યતાજ નથી, અને જેમ કદાચ આપણે તો નહીંજ સમજીએ કે, તે વખતે દુનિયાનો નાશજ થઈ જવાનો, કેમકે વિવિધતા એજ જીવનનો પહેલો સિદ્ધાંત છે. પ્રાણીઓતરિક્ષે આપણા જૂદા અસ્તિત્વો છે તે ચાથી છે ? તો કે, જગતમા પ્રવર્તતી ભિન્નતાના નિયમને લીધેજ છે. સંપૂર્ણ સમતોલપણું આવ્યું એટલે આપણો વિનાશજ થયો સમજવો. ધારો કે, આ ખંડમા ગરમીનું જે પ્રમાણ છે તેનું વલણ સમાન અને સંપૂર્ણ પ્રસરી-કરણ તરફ હોય, અને તે જગતના પ્રસરીકરણની સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય, તો પછી એ ધરની ગરમી વસ્તુતઃ નાશુદ્ધ થવાની. આ જગતમા ગતિને શક્ય કેાણુ બનાવે છે ? શુભાયતું સમતોલપણુંજ. સમ-

તોલપણુ નો કાચમ હોય, તો ગતિનો સંભવજ નથી રહેતો; તેથી સમાનપણુનું એકય ત્યારેજ સ્થપાય, કે જ્યારે જગતનો નાશ થઈ જાય, અન્યથા તેમ થવું અસક્ય છે. માટે આપણે જ્યાં એકજ રીતે વિચારતા બનીએ એવી ઇચ્છા આપણે રાખવી ન જોઈએ, કેમકે એમ થતા આપણે માટે પછી કોઈ વિચાર વિચારવાના રહેશેજ નહિ. આપણે જ્યાં સમદરસ્થાનમાં જોઈવેલા મિસરદેશના મસાલો ભરીને સાચવી રાખેલા જૂના જમાનાના મડદા જેવા શૂન્ય-દૃષ્ટિએ એકબીજાના મો સામું જોતા થઈ જઈશું. એ મિસરી મડદાને જેમ કોઈ વિચાર વિચારવાનો હોતો નથી, તેમ આપણે પણ તે બના જેવાજ એકસરખા વિચારશૂન્ય થઈ ગયા હોઈશું. અત્યારે આપણે વિચારો કરી શકીએ છીએ અને વિચારને પરિણામે જે પ્રગતિ કરી શકીએ છીએ, તે જગતના આ ભિન્નતા ને વિવિધતાના નિયમને લઈનેજ. તાત્પર્ય કે, ભિન્નતા ને વિવિધતા એ આપણી પ્રગતિનો તેમ આપણા સકળ જાતના વિચારોનો આત્મા છે, અને જગતના અસ્તિત્વ તથા વિકાસમાટે વિવિધતા ને વિવિધતા સર્વદા હોવીજ જોઈશે.

આમ છે તો પછી વિશ્વવર્મના આદર્શથી તુ તુ કહેવા માણુ છું, એવો કોઈ સવાલ કરો વિશ્વવર્મનો મારો અર્થ એવો કદાપિ નથી કે, જગતના બધાજ લોકો એકજ જાતની દિલ્લુડી કે એકજ જાતની પૌરાણિક ગાથાઓ કે એકજ જાતની કર્મકાંડવિધિઓ માનતા બની જાય એવો દરોહો મારો મૂળ ચક્રીજ નથી, કેમકે હું જાણુ છું કે, આ સસારચક્રની ઘટના અતિ અટપટી, વિદ્યમ અને અદ્ભુત છે, એ જગતપત્રની અદર ચક્રોની અદર ચક્રો સમ જણુ ન પડે તેમ જોઈવાયલા છે, અને છતાંય તે ચાસવુંજ જોઈએ. તો પછી આપણે શું કરવું રહ્યું ? તો કે, આપણે એ અટપટા યંત્રને નિર્વિઘ્ને અને અનાયામે ચાલતું કરી શકીએ, એના ચક્રોમાં તેનું ઉછળે તેમને લીસા રાખી શકીએ અને એ રીતે તેમનું ધર્પણુ કમી કરી શકીએ એ કામ ફરી રીતે ચાય ? તો કે વિવિધતાની સ્વાભાવિક આવશ્યકતાનો સ્વીકાર કરીને જેવી રીતે આપણે અંકયને આપણા સ્વભાવ ચક્રીજ સ્વીકાર કર્યો છે, તેવી રીતે આપણે વિવિધતાનો પણ સ્વીકાર કરવો જોઈએ. એકજ સત્ય લાખો માર્ગ દર્શાવી શકાય છે, અને એમાંના પ્રત્યેક માર્ગ, જ્ઞાતુધી તે જાય છે ત્યાંતુધી સાચોજ છે, એ વાત આપણે સમજી લેવી જોઈએ. વળી એ પણ આપણે સમજી રાખવું જોઈએ કે, એકની એક વસ્તુ બિન્ન બિન્ન જિંદુઓપરથી જોઈ શકાય, છતાં તે વસ્તુ તો તેની તેજ રહે છે. આ વાત બરાબર સમજવા માટે આપણે સૂર્યનું ઉદા-હરણુ લઈએ. ધારો કે, એક માણસ સવાના પહેરમાં સૂઈને ઉગતો

જોતો પૃથ્વીપર ઉભો છે, તેને સૂર્યોદય વખતે પ્રકાશનો એક મોટો દડો દેખાય છે. હવે ધારો કે, તે સૂર્ય તરફના પ્રવાસે નીકળે છે. સાથે તે છબી પાડવાનું યત્ર યાને કેમેરા લેતો જાય છે, અને પ્રવાસના તેના દરેક મુકામે તે સૂર્યની તસ્વીર લેતો જાય છે આ ક્રમને સૂર્ય સુધી પહોંચતા લગી ચાલુ રાખે છે. પછી તે પાછો આવે છે ને તેણે પાડેલી સૂર્યની તસ્વીરો તે આપણા આગળ મૂકે છે. તે જોઈ આપણને શું જણાશે વાર? તો કે, એજ કે દરેક મજલ-પર લીધેલી તસ્વીર બીજી મજલોપરની તસ્વીરો કરતા જૂદી છે. એટલે જોનારને તો એમજ લાગે કે, જાણે પાછા ફરતી વખતે તે જૂદા જૂદા અનેક સૂર્યોની અનેક તસ્વીરો લેતો આવ્યો છે. પરંતુ આપણને તો ખબરજ છે કે, એ માથુસે ચોતાના પ્રવાસની દર મજલે એકજ સૂર્યની તસ્વીર ખેંચા કરી અને તેથી એ બધીજ તસ્વીરો એકજ સૂર્યની છે, અનેકની નહિ. એવોજ પ્રકાર પ્રજાની બાબતમા સમજવાનો છે. તસ્વીરોનું જૂદાપણુ જેમ સૂર્યને બાધક નીવડતું નથી યાને સૂર્યનું સ્વરૂપ તો જે છે તેજ રહે છે, તેમ જગતની જૂદી જૂદી પ્રજાઓ ધર્મવરને જૂદે જૂદે ભાવે બંને કે જૂદા જૂદા દૃષ્ટિબિંદુથી જુએ કે જૂદાજૂદા નામોથી જોળખે, પણ ધર્મવર તો જે છે તે એકજ છે અને તે એક ધર્મવરનેજ સૌ કોઈ બંને છે. હિંદી પ્રતિના તત્ત્વજ્ઞાનદ્વારા કે નિરૂપિત પ્રતિના તત્ત્વજ્ઞાનદ્વારા, અત્યંત પ્રશંસાપાત્ર પૌરાણિક ગાયત્રીઓદ્વારા કે હવકા ભાવવાળી સામાન્ય ગાયત્રીઓદ્વારા, સર્વોત્તમ સરકારી કર્મકાંડદ્વારા કે નિઘ્ન તાત્ત્વિક વિધિ-દ્વારા પણ દરેક સપ્રદાય, દરેક જીવાત્મા, દરેક પ્રજા અને દરેક ધર્મ જાણુપૂર્વક કે અજાણુપૂર્વક પણ પ્રજાના લણી ઉપર જવાનેજ મથ્યા કરે છે. સત્યની જે જે જાખીઓ મનુષ્યને થાય છે, તે તે દરેક એ પ્રજાનીજ છે, અન્ય કશાની નહિ. ધારો કે, આપણે સૌ હાથ મા વામણો લઈને એક જળાશયમાંથી પાણી લેવા જઈએ છીએ. કોઈના હાથમા પવાતું છે, તો કોઈના હાથમા ગાગર છે, કોઈના હાથમા ડોલ છે, તો કોઈના હાથમા કળશીઓ છે એમ જૂદા જૂદા વાસણો દરેકના હાથમા છે. અને તેમા આપણે પાણી ભરી લઈએ છીએ હવે દરેક પ્રસંગમા પાણીના આકાર અને કદ આપણે દરેક જણુ જે વાસણુ લઈ ગયા હોય, તે વાસણુ ના આકાર અને કદ જેવાજ સ્વાભાવિક રીતે યશે જે પ્યાલો લાવ્યો હશે, તેનું પાણી પ્યાલાના આકારનું હશે; જે ગાગર લાવ્યું હશે, તેનું પાણી ગાગરના આકારનું હશે, અને એ રીતે દરેકનું પાણી જૂદા જૂદા આકારનું હશે, પણ દરેકના વાસણુમા હોય છે તો પાણી-જ, પાણી સિવાય અન્ય કશું હોતું નથી તેવીજ રીતે દરેક ધર્મની બાબતમા છે આપણા મન આ વિવિધ વાસણો જેવા છે, અને એ

મનોની મદદથી આપણે પ્રત્યુનો સંપ્રદાયકાં પામવાનો પ્રયત્ન કરી
-લા છીએ ઈશ્વર એ આ જૂદા જુના વાસણોમાં ભરાતા પાણી
જેવો છે, અને દરેક મનરૂપી વાસણમાં ઈશ્વરનું દર્શન જે તે વાસણ
ના આકાર પ્રમાણે થાય છે તે મનોદરના પ્રમાણે થાય છે આમ
છતાં તે બધાં જ દર્શનો દોષ છે તેો એકજ ઈશ્વરના પ્રત્યેકની
બાબતમાં તે છે તેા પ્રત્યુજ. વિવેચનાથી યાદ પડે તત્ત્વો આપણે
સ્વીકાર કરી શકીએ તેમ હોય, તેા તે આજ છે

વાર ત્યારે, અનુમાનની દૃષ્ટિએ તેા અસાધ્યગતિમાં આપણે
ગીક શાસ્ત્ર દેવવાદએ, ધર્મેશ્વરને એક સર્વમામાન્ય તત્ત્વ આપ
ણે કાલ ચક્રમાં છે, પરંતુ ધર્મોની આ એમ્પ્લી વ્યવહારમાં સિદ્ધ
કરી બનાવાની કોઈ રીત છે કે કેમ તે જાણવું જોઈએ ધર્મના જૂદા
જૂદા ખ્યાલો બધાજ માન્યા છે, જે માન્યતા દર્શ આજકાલની
નવીન નથી, ધણી ધણી જૂની હોય એમ આપણને માલમ પડે છે
દિદુષ્ઠાન, મીન, નિષા, નરન, રિમે, મુરોપ અને હવે
તમારા અમેરિકામાં પણ નેકરો પ્રણો બધા ધર્મોને પ્રેમના સ્ત્રમમાં
ધરોવી એકત્ર કરવાના ઉચ્ચ ઉદ્દેશથી એકાદ અનુદાન નર્સામાન્ય
ધોણુ રચાવવા માટે થયો છે, પણ તે બધાજ નિષ્ફળ નીવડ્યા
છે, કેમકે તેમણે કાઈ વ્યાવહારિક યોજનાનું અનુકરણ કર્યું નહોતું.
ધણીએએ દખ્ખર કર્યું છે કે, દુનિયાના બધાજ ધર્મો ખરા છે,
પણ તે બધાના મગમ અને નગમમાં દરેકનું વ્યક્તિત્વ સ્વવાદ
ગતે એવી રીતે ધર્મ નગમને એકત્ર કરવાને વ્યાવહારિક નથી.
કોઈ મગમ કોઈએ બનાવ્યો નથી કે કોઈ બનાવના નથી એ
ઉદ્દેશ્યમિલિને માટે એકલી એજ યોજના વ્યાવહારિક થઈ શકે
તેમ છે કે જે ધર્મોની અદગત કે છ પણ શખ્સનું વ્યક્તિત્વ
નહી દર્શાવે, તેને બીજાઓની સાથે નગમમમાં આવવા
નો ધારે જુદથી બીજાઓની સાથે જાળવાનો કોઈ મુદ્દો
બનાવી આપે પરંતુ આને બદલે અત્યાનુરૂપતા થયું છે એવું
કે, ધર્મોની એકગતતા નાથવા માટે નેટલી નેટલી દુષ્ટિએ અજ
માવવામાં આવી છે, તેના ધર્મને ધરના અંધ જ વિચારોનો સના-
વેશ કરવાની મોટી મોટી વાતો કરવા છતાં આખર તત્ત્વો તેા
યોગ્ય છે એ ધોનાને અનુક્રમ યોગ્ય સિદ્ધાંતોથી જાણી દેવ નીજ કોઈપણ
કરેલી છે, અને એનું પરિણામ એ આવેલું છે કે, તેમની એ યોજ-
નાઓ દુનિયાના પથોમાં નુકસાન વધારવા નીવડી છે, અને બીજા
પથોની મદદ એ પણ પચ્ચર પ્રથમ, વિજવાદ ને ધણમધકા
કરી ની છે

દરે આ અબધમાં મારી પાને પણ એક નાનીની યોજના
છે એ કાલસાવક નીવડ્યો કે કેમ તેની તેા મને ખબર નથી.

નથી, છતાં પણ તે તમારી આર્જન ચર્ચા ખાતર રજુ કરવાની
આવેશ ધરાવુ છું આ રહી મારી તે યોજના-પહેલ પ્રથમ તો હું
મનુષ્યગતિને “મડન નહિ પણ મડન”-એ સૂત્રનો અંગીકાર
કરવાને કહું ઉચ્છેદક સુધારકોને હાથે એક દર સરવાળે ફુનિયાતુ
કદજી લાવુ થતું નથી મારે કશાને લાગો નહિ કે તોડો નહિ,
પણ રચો ચાને ખડનાત્મક કાર્ય નહિ પણ રચનાત્મક કાર્ય કરો.
તમારાથી બની શકે તો સહાયકતાં યાઓ, નહિ તો હોય જોડીને
કિંવા અદ્ય વાળાને આધા ઉભા રહો અને જેમ ચાને છે તેમ ચાલવા
દો અને જોયા કરો સહાય કવવાનું તમારાથી ન બને, તો તુકસાન
તો હરગીજ નજ કરો કોઈ પણ માણસની નિખાનસ માન્યતાઓ
સામે શુકન સરખો ન હિચારો બીજી વાત એ કે, મનુષ્ય જે
ભૂમિકાએ ઉભો હોય, તે ભૂમિકાપરથી તેને લ્યો અને ત્યાંથી તેને
ઉંચે ચઢાવી આપો તમારી પોતાની ભૂમિકાપર ચાને તમારા પોતાના
ધર્મમા તેને આણવાનો પ્રયત્ન ન કરો ઈશ્વર એજ બધા ધર્મોનું
કેદ્ર છે, અને આપણે દરેક જણ એ કેદ્રનું ઈશ્વર બધીજ જૂદી
જૂદી ત્રિજ્યાએ રહી ગતિ કરી રહ્યા છીએ આ વાન જે સાચીજ
છે, તો પછી એ વાત પણ મઝી છે કે, આપણે બધાય તે કેદ્રને
અવશ્ય પ્રાપ્ત થઈશું, અને એ કેદ્રપર કે જ્યાં બધી ત્રિજ્યાઓ
એકત્રિત થાય છે, ત્યાં આપણા બધા ભેદભાવો ઓસરી જશે
પણ જ્યાંસુધી આપણે ત્યાં પહોંચ્યા નથી, ત્યાંસુધી તો ભેદો
અવશ્ય રહેવાનાજ આ બધી ત્રિજ્યાઓ એકજ કેદ્ર બધી વળ
નારી છે તેથી એક જણ એને પોતાને રૂચતી ત્રિજ્યા પકડી તેને
આધારે પોતાનો પ્રવાસ શરૂ કરે, બીજો બીજાને આધારે અને એ
રીતે ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ ભિન્ન ભિન્ન રેખાએ ફર્ય કરે
અને આપણે બધાજ જે આપણી પોતપોતાની રેખાપર આગળ ને
આગળ ધપતા જઈએ, તો ખચિતજ આપણે મધ્ય એકજ કેદ્રને
પ્રાપ્ત થઈશું કારણ કે અગ્રેજીમા કહેવત છે કે “બધાજ રસ્તા
રામ લઈ જાય છે” તેમ આ બધીજ ત્રિજ્યાઓ એકજ કેદ્રને
મળે ॥ આપણામાનુ એકે એક જણ પોતપોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર
કુદરતી રીતેજ વૃદ્ધિ ને વિકાસ સાધી રહ્યું છે, એટલે કાલે કરીને
એકે એક જણને સર્વોત્તમમા સર્વોત્તમ સત્યનું જ્ઞાન થશે કેમકે
આખરે તો મનુષ્યોએ પોતેજ પોતાની જાતને શિક્ષણ આપવું
જોઈએ તમે અને હું શુ મરી સખીએ તેમ છીએ ? તમારાથી
એક બાળકને પણ શીખરાડી ચકાય એવું શુ તમે માનો છો ?
તમારાથી તેમ થઈ શકશેજ નહિ બાળક પોતેજ પોતાની જાતને
શીખવી રહ્યું છે તમારી ફરજ તો તેને બેઠતી તકો પૂરી પાડવી
અને તેના માર્ગમાની અડચણો દૂર કરી આપવી, એટલીજ છે

એક છોડવો ઉગે છે એ ઉગવાની ક્રિયા હોવા પામે શું તમે કરાવો છો ? તમારી ફરજ તો એ છોડવાના સબધમાં એવીજ છે કે તેની આલુઆલુ વાડોનિયુ કરી જનાવરો વગેરે તેને ખાઈ ન જાય તેવી વ્યવસ્થા રાખવી એટલું ક્યું કે તમારી ફરજ બસ ખનામ થઈ જાય છે પછી તો છોડવો એની મેળેજ વધે છે મનુષ્યમાત્રના આધ્યાત્મિક વિકાસની બાબતમાં પણ એવોજ પ્રકાર છે તમને કોઈથીજ સીખવી શકાય તેમ નથી, તમને આધ્યાત્મિક કે ધર્મપરાયણ કોઈથીજ બનાવી શકાય તેમ નથી તમારે પોતેજ તમારી જાનને શીખવવાનું છે, તમારી અભિવૃદ્ધિ માને તમારા વિકાસનું આગમન અદ્યતીજ થવું રહ્યું

બહારનો સિદ્ધાંત શું કામ કરી શકે ? તો કે એ તો તમારા માર્ગમાના અતરાનો જરા દૂર કરી આપે અને એનું કરે એવો તેની ફરજ ખનામ થઈ ગઈ તમારાથી બને તે તમે મદદ કરો તમેજ મનુષ્યોને આધ્યાત્મિક કે ધર્મપરાયણ બનાવી શકો છો, એવા વિચારોને તિલાંજનિ આપી દો કેમકે એ વાત અસંભવિત છે, અશક્ય છે તમારે માટે તમારા અતરાતમા સિવાય અન્ય કોઈ શુરુ નથી, એ વાતને સારી પેરે પિછાની જાઓ, અને પછી શુ થાય છે તે જાઓ સમાજની અદર આપણે અનેક જાતના સ્વભાવો જોઈએ છીએ સદસાવધિ પ્રકારના ચહેરાઓ છે, તેમ હજારો પ્રકારના મન અને દરેક મનમાં સદસાવધિ જાતની વૃત્તિઓ હોય છે એ બધાનું સંપૂર્ણ સમાનપણ થતું અશક્ય છે, પણ આપણા ચાતુ કામ માટે આપણે તેમને ચાર વર્ગોમાં વિભક્ત કરીશ તો બસ થશે પ્રથમ વર્ગ તો કાર્યકર વૃત્તિવાળા મનુષ્યો નો થશે એ વૃત્તિવાળા મનુષ્યને તો બસ કામ, કામ ને કામજ કરવાનું મમે છે, કામવગર એને એનજ પડતું નથી એના સ્નાયુઓ અને મજ્જાતત્ત્વોમાં અપાર શક્તિ વારેલી હોય છે એનો ઉદ્દેશ બસ કામ કરવાનોજ હોય છે દવાખાના બધા વવા કે એવાજ મીઠા સખાવતી કામો કરવા રસ્તાઓ બાધવા, યોજનાઓ ઘડવી કે વ્યવસ્થા ગખવી એવા એવા કામો કરવામાજ તેને રસ પડે છે આવી મનોવૃત્તિવાળાનો વર્ગ તે પહેલો વર્ગ થશે દરેક ખીજો વર્ગ જાગૃણીપ્રધાન અને રસિક વૃત્તિવાળાઓનો આવે છે એવી વૃત્તિવાળા મનુષ્યને સૌંદર્યનો વિચાર કરવાનું, પ્રકૃતિની રસિક અને કળામય બાજુનો ઉપભોગ કરવાનું અને પ્રેમ તથા પ્રેમના પ્રભુને આરાધવાનું બહુ મમે છે સર્વ જમાનામાં યઈ ગયેના મહાત્માઓપર સર્વ ધર્મોના પેઠાઓપર અને ઈશ્વરના પૃથ્વી પર થયેના અવતારોપર તેને ખરા અતકરણનો ભાવ હોય છે જાનો જીગરથી તે તેમના બધાના ઉપર ઓવારી જાય છે, અને તેમ કરતા એને દરકાર સરખી રહેતી નથી કે, કાંઈશ્વર કે જુદાનું અસ્તિત્વ

કે અમુક કાર્ય શુદ્ધિથી પૂરવાર થઈ શકે તેમ છે કે નહિ. વળી ગિરિ-
પ્રવચન અથવા પહાડપરનો ઉપદેશન ક્યારે ઉપદેશાયો તેની ચોક્કસ
તારીખ કે કૃષ્ણના જન્મચોત્તરીઆની ચોક્કસ ઘડીપણ જાણવાની
તેને પરવા હોતી નથી. તેને પરવા માત્ર તેમના અકિતત્વની અને
તેમની પ્રેમારપદ આકૃતિઓનીજ હોય છે, પ્રભુ પ્રત્યેની ભક્તિ ને પ્રેમ-
સિધ્ધાંત અન્ય કશું તેને રચવું નથી એ ભક્તિ ને પ્રેમ, બમ એજ
એનો આદર્શ હોય છે પ્રેમી અને રસિકજનની વૃત્તિ આવી હોય
છે, મારે આપણે એવી વૃત્તિવાળાઓનો ખીજો વર્ગ પાડીએ છીએ.
તે પછી સૃષ્ટિના ગૂઢ રહસ્યોના ઉકેલમા રસ લેનારા મનુષ્યોનો વર્ગ
આવે છે એવી વૃત્તિવાળાનું મન પોતાની જાતનું પૃથક્કરણ કરવામા,
માનવી મનની પ્રવૃત્તિઓ સમજવામા, આત્મસૃષ્ટિમા કંપી કંપી
શક્તિઓ કાર્ય કરી રહી છે તે જાણવામા અને તેમના પર કાણુ
કેવી રીતે મેળવવો તેની કળા શીખવામા રસ લે છે આવા ગૃહાર્થ-
શોધક વૃત્તિવાળાઓનો ત્રીજો વર્ગ થયો હવે ચોથો વર્ગ તરનજ
વૃત્તિવાળાઓનો થશે. જેમને પ્રત્યેક વસ્તુ શુદ્ધિથી તોળી તોળીને
જોવાની ટેવ છે, અને માનવી જ્ઞાનની શક્યતાની બહાર પણ પોતાની
શુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી જોવાની જેમની આસિપત છે, એવા તત્ત્વજ્ઞોનો
ચોથો વર્ગ પાડીશું.

હવે મનુષ્યજાતિના મોટામા મોટા ભાગને સંતોષવા ખાતર
આ વિવિધ વૃત્તિઓનાળા મનોને તેમને યોગ્ય જોરાક પૂરા પાડ-
વાની ધર્મમા શક્તિ હોવી જોઈએ જે ધર્મોમા એવી શક્તિનો
અભાવ હોય છે, તે ધર્મો બધા એકપક્ષી કિંવા એકદેશીય બની
જાય છે. ધારો કે, તમે કોઈ ભક્તિ અને ભાવપ્રધાન ધર્મમા જઈ
ચઢો છો. ત્યાં તમારા જોવામા શું આવે છે? તો કે, ભક્ત અને
ભાવિક લોકો ગાતા ને નાચતા હોય છે, આકેદપૂર્વક પ્રભુની પ્રાર્થ-
નાઓ કરતા હોય છે અને જે જાય તેને ભક્તિ ને પ્રેમભાવનો
ઉપદેશ આપતા હોય છે એવા લોકોને તમે કરો કે “ભાઈ! આ
બધું તમે કરો છો તે તો કીક છે, પણ મારે તો એના કરતાં કેઈ
વધારે સમજ વસ્તુ જોઈએ છે, મારે તો થોડુંક વિવેકશુદ્ધિનું
કામ છે અને તત્ત્વજ્ઞાન જોઈએ છે મારે તો બધી વસ્તુઓ કમેકમે
ને શુદ્ધિપૂર્વક સમજવી છે” તો તરનજ તેઓ બોલી ઉઠશે કે
“ચાલ, નીકળ અહીં ચી” એમ કહી તમને તે લોકો ત્યાંથી કાઢી
ગૂંકશે, એટલુંજ નહિ પણ જે તેમનાથી બની શકતું હોય તો તમને

+ (સમર્પન ઝોન થી માઉન્ટ) સિનાઈ પર્વત પર પ્રત્યક્ષ પરમેશ્વરે
દેશાયેલ લોકોના મુખ્ય પુરુષ મે કેસને સકળ મનુષ્યજાતિ મારે કાયદો અને
જાતિશાસ્ત્રનો ઉપદેશ આપેલો હતો, એવી ખ્રિસ્તી લોકોની માન્યતા છે એ
ઉપદેશન ગિરિપ્રવચન અથવા પહાડપરના ઉપદેશને નામે આજળાવ્યું છે

બીજા કેાઈ સ્થાનમાં મોકલી આપવાનું પણ જૂઠ્ઠો નહિ-અર્થાત્ કે એ પંથ ભાવપ્રધાન શક્તિવાળાનેજ મદદ કરી શકે છે; બીજા-એને તેઓ સદાચક્ષુ નથી થતા, અને તેમણે ખરાબમાં ખરાબ વાત તો જો છે કે, તેમની નિખાવતના અને પ્રમાણિકતામાં પણ વિશ્વાસ નથી કરતા. હવે તત્ત્વજ્ઞો પણ એવા હોય છે કે તેઓ ભારતવર્ષ અને પૂર્વ તરફના દેશોના ડહાપણની મોટી મોટી વાતો કરતા હોય છે અને લાંબા લઘુક અને ભારે પાચરોરી જેવા અધ્યાત્મ-વિદ્યાના શારિભાષિક સ્પષ્ટો વાતચીતમાં કમલે ને પમલે વાપરીને પોતાની પડિતાર્થ અને વિદ્વત્તાનું દર્શન કરાવે છે. પણ મારા જેવા કેાઈ સાધારણ માણસ તેમની પાસે જઈને કહે કે “મદાસપણ! અને એવું કંઈ જતાવી શકેશો કે જેથી હું આધ્યાત્મિક થાને તત્ત્વજ્ઞ બની સકું!” તો તેના જવાબમાં પ્રથમ તો તેઓ સહેજ સ્મિત કરે છે અને પછી ધીરે રહીને કહે છે કે “અરે! તું છુદ્ધિમાં અમારા કરતાં જલ્દી ઉતરતો છે. આધ્યાત્મિક વિદ્યા સમજવા જેટલી તારી છુદ્ધિજ ક્યાં છે? તારાથી શું સમજાવ-ધૂજ?” આવી રત્તિ હોય છે. આપણા મોટા મોટા તત્ત્વજ્ઞો આમ કહીને બારણાનોજ રસ્તો બનાવી દે છે. હવે ગોળે વર્તે મૂઠાવે રોષકોનો છે. તેઓ આ અસ્તિત્વની જૂદી જૂદી જૂમિકાઓનો, મનની જૂદી જૂદી દિશાઓનો અને મનની સક્રિયતા શું શું કરી શકે તેમ છે, ઈત્યાદિ ઈત્યાદિની મોટી મોટી વાતો ઊાતી રૂણાવી રૂણાવેને કરે છે. પણ જો તમે એક સાધારણ માણસની જે તેમની પાસે મથા હો અને કહે કે “મદારાજ! મારા હાથે થઈ શકે એવું સારું કાર્ય શું છે તે મને જતાવો; મારી તકે છુદ્ધિ કંઈ વાલતી નથી, મારે મને જલ્દીજ આજે એવું-મારા અધિકારને એક કંઈ મને આપશે?” તો તેઓ પણ ધમક-પૂર્વક સ્મિત કરી કહેશે કે “સાબરો, કેવો મૂર્ખ! એને કંઈજ જ્ઞાન નથી, એવું જીનું કૈાક છે.” આ પ્રમાણેના વ્યવહાર જગત સ્ખમસ્ત-મા જ્યા ત્યાં વ્યાપી રહ્યો છે. મારી તીવ્ર દુઃખ છે કે, આ અંધા પથોના આવા કદા પ્રતિનિધિઓને એક વાર એકદા કરીને એક બોરડામાં પૂર, અને તેમના ધમંડી સ્મિતોની ઊંચી પાટી લઈ !

ધર્મની વર્તમાન સ્થિતિ તેમજ વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિ આવી છે. હું જોતા પ્રવાર દયેવો જેવા માણં છું તે એક એવો ધર્મ છે કે જે જમાન મનોને એકસરખો માન્ય કરો. તે જેટલો તત્ત્વ-જ્ઞાનપ્રધાન હશે, તેટલોજ ભક્તિમાત્ર ને રસપ્રધાન હશે; અને જેટલો ગૂઢ રહસ્યપ્રધાન હશે તેટલોજ કર્મપ્રધાન પણ હશે. એ ધર્મમાં કોયેજેના પ્રોદેસરો-સાધન-સ અને દિવીક્ષના પડિને આવ-રો, તો તેઓ છુદ્ધિ અને તકને સંતોષવાની ઇચ્છા કરશે. ભલે, તેમને જોઈએ તેટલા પ્રમાણમાં તેઓ ખુશીથી એ ધર્મમાંથી મેળવી

હે, એવું તેવું બંધારણ હતું. તે લોકો ગમે તેટલા મુક્તિવાદ અને તર્કવાદ લડાવ્યા કરશે, પણ એક જિંદુ તો અવશ્ય એવું આવીને ઉભું રહેશે કે જ્યાં તેમને કહેવું પડશે કે “જસ દહ આવી મર્ધ; અમારી શુદ્ધિ અને તર્કશક્તિ આનાથી વધારે આગળ નથી જઈ શકતી.” અર્થાત્ તેમને શુદ્ધિ અને તર્કવાદને સ્વેચ્છાએ છોડીને આગળ ચાલ્યા વગર છૂટકાજ નહિ રહે; છતાં જો તેમાંના કોઈ એમ કહેશે કે “ઈશ્વર અને મુક્તિવિષેના તમારા આ ખ્યાલો બ્રમમાત્ર છે, વહેજોજ છે, માટે તેમને લાજ દો!” તો હું તેમને કહીશ કે “દિસ્તુર મહારાજ! તમારું આ શરીર, એ એના કરતાં પણ વધારે મોટો બ્રમ છે. તેનેજ છોડી દો, જમવા માટે ઘેર જવાનું કે શિક્ષણકાર્ય વાસ્તે કોલેજમાં જવાનુંજ માંડી વાલો. ચાલો, તમારા આ શરીરથી બ્રમને ત્યજો જોઈ, નહિ તો ચૂપ ચર્ષએસી ગઓ.” હવે, આ મુક્તિવાદી કોલેજનો દિસ્તુરીનો પડિત, શરીર બ્રમ છે એમ તો માનતો હોય છે, તેથી તેનાથી શરીરથી બ્રમને ત્યાગ કરવાનું બની શકેલું નથી; એટલે તે તરત ટાટો પટ્ટી નામ છે અને સમજી જાય છે કે, જો દિસ્તુરી આપણને શીખવાડે છે કે આ જગત એક છે અને જગતમાં બસ એકજ અસ્તિત્વ છે, તે દિસ્તુરીનો પ્રસક્ત અનુભવ કેવી રીતે કરવો તે તેને આવડવુંજ જોઈએ. આપણો ધર્મ એને જો રીત બતાવી શકશે. એવીજ રીતે કોઈ ગૂઢ રહસ્યપ્રેમી આવે તો આપણો આ ધર્મ તેને પણ વધાવી લે, અને માનસિક પૃથક્કરણનું સાચું તેની આગળ ખોલી દે; એટલુંજ નહિ પણ તેના વ્યાવહારિક પ્રયોગો પણ તેને કરી બતાવે, એવી આપણા વિશ્વધર્મમાં વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. હવે જો કોઈ ભક્તિપરાયણ અને ભાવરસિયો શખ્સ આવે તો પ્રભુ માટેની તાલાવેલીમાં, તેના હસવા-રડવા વગેરેની એજાઓમાં પણ આપણે સાથ આપવો જોઈએ; આપણે પણ “શ્રીમદસનો ખાસો પીને ગાડા-ગુર બનવું પડશે.” કોઈ શકિતશીલ કામકરદો આવી ચડે તો તેની સગે આપણે પણ આપણી સર્વે શક્તિ સાથે તેના કામમાં સાથ દેવો જોઈએ. આવી બધાનું સંયોગીકરણ, એ આપણા વિશ્વ-ધર્મના નિકટમાં નિકટ માર્ગનો આદર્શ થશે. મારી ધણીએ મજા છે કે, ઈશ્વર આ જગતમાં બધાજ મનુષ્યોને તત્ત્વજ્ઞાન, ગૂઢ રહસ્ય, ભક્તિ અને ધર્મનાં બધાજ તત્ત્વો સંપૂર્ણ અને સરખી રીતે ભરેલાં મનોવાળા પેદા કરે ! સંપૂર્ણ માણસનો મારો આદર્શ આ છે. ચારિત્રનાં આ તત્ત્વો પૈકી જેની અંદર એક કે બે તત્ત્વોજ હોય, તે દરેકને હું એકદેશીય ગણું છું; અને આ કુનિયા એવાં એક-દેશીય મનુષ્યોથીજ લગભગ ઉભરાય છે. તેમને, પોતે જો રસ્તે વિચરતાં હોય છે તે રસ્તાનુંજ માત્ર જ્ઞાન હોય છે, અને અન્ય બધું

તેમને મન લક્ષ્ય અને ઝગમગ લાગે છે તેથી એ સાર દિશામાં એમના સુમતેષ જનપુ એ ધર્મસ્થિતિના માર્ગ અર્થે છે એ ધર્મ દિગ્દશનમાં એમને જેને યોગ કહીએ છીએ તેનાથી સાધ્ય થાય છે એ યોગ કેન્દ્રમાં પણ મનુષ્યો માટે અને આખી માનવજાતિ પર્યેનો દરો ગૂઢ અર્થના સ્થિતિ માટે તે યોગ નિરૂપિત 'સ્વ' અને દિગ્દશ 'સ્વ' અને તેના પેનાના અર્થ અને પરમાત્મા પર્યેનો દરો લક્ષિત થઈને માટે એ યોગ તેની પેનાની જગત અને સમગ્રજગત ભગવાન પર્યેનો દરો અને તત્ત્વજ્ઞાન માટે એ યોગ લક્ષિત તત્ત્વજ્ઞાન દરો યોગને અર્થ આ છે યોગ એ અસૂત સાધનો સજ્જ છે, અને યોગના આ સાર જાગૃતિના સરૂપમાં સાર જૂદા જૂદા નામો છે એ રીતે દરો યોગના સાધને યોગી મહેવાના અર્થ છે કેન્દ્રમાં પણ અને નિરૂપિત કામમાત્ર નિમજ્જ-દેનને આશી મર્યાદી કહેવ થ છે, લક્ષિ ને પ્રેમદાના સુધના કરનારો જગત અર્થના લક્ષિરોગી કહેવ થ છે, ગૂઢ રહસ્યના જ્ઞાનદા ને માધના કહે છે, તે નાજરોગી કહેવાય છે; અને તત્ત્વજ્ઞાનદા ને યોગ અર્થે છે તે જ નાજરોગી કહેવ થ છે. તેથી આ યોગી સજ્જના વર્ગમાં એ આને જગતની મનોવૃત્તિઓ પામીને સમાવેશ થાય છે.

હવે પહેલવેલી કુ રાજ્યે જીવી સર્વો કરીય. આ નાજરોગ માને મનને વશ કરવાની સાધના એ શુ ચીજ છે ? આ અમેરિકા દેશમાં તમે જોશો આ 'યોગ' સજ્જની સાથે બધી જગતના જૂન પિયાનેના વહેમેને ભેગરી દો છો તેથી અને ડા -ટે છે કે, તમે કદાચ એવા અર્થના આ સજ્જપ્રયોગને મમજ દે. મટે કું ચરઆનનાજ જા-પૂર્વક કહી દઉ છું કે, મળા આ 'યોગ' સાધને એવા કે જગતના જૂનપિયાવાદિના વહેમો જોડે કદાચ જગતુ વળગતુ નથી, એ ખાત ખાત કહી શકાય ગમતો. આ સરૂપનો એકે યોગ જીવિને દેશવગે દેતો નથી, એકે યોગ તમને આપે પટા બાધાને અધ્યુ અધુક-જુ કંઈક કહેતો નથી કે એકે યોગ ત મારી પોતાની જાતને એટલે પ્રમાણના કેઈ પણ ધર્મશુરના હમ્દ નોથી દેવતુ કહેતો નથી, તેમજ એકે યોગ તમને કોઈ પણ દેવતા દત્ત ઉપર નિષ્ઠા રખવાનો થા તેને વશદા કહેવતુ કહેતો નથી. એકે એ જગતનો યોગ તમને તમારી પેનાની જીવિને વગળી રહેવાનું અને તેને નુસ્તપણે જનવી ન્યાયમુખ્યે વગળી રહેવાનું મહે છે પ્રાણીનાશમાં આપણને જાનકાંઈ મરેના પણ સાધનો નહીં જણાય છે તેમાનું પ્રદમ તથાન તે પ્રેણા અર્થના સદજ જીવિ છે, અને તેની ખીલાવટ જગતવાની અર્થ સર્વેષમ પ્રમાણમાં થયેલી દોષ છે આ પ્રેણા એ જગતુ નિરૂપિ

સાધન છે પ્રજા અથવા વિચારશક્તિ એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું બીજું સાધન છે, અને તેનો વિદ્યાસ મનુષ્યપ્રાણીઓમાં સૌથી સરસ થયો હોય છે હવે પ્રથમ તો પ્રેરણા એ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે અધુરું સાધન છે, જનાવરો માને પશુપક્ષીઓ માટે કાર્યનું ક્ષેત્ર બહુ મર્યાદિત હોય છે, અને તે મર્યાદાની અંદર પ્રેરણાશક્તિ કાર્યકર બને છે હવે જ્યારે તમે મનુષ્યપ્રાણી તરફ આવો છો, ત્યારે એ પ્રેરણાશક્તિ તમને અત્યંત વિકાસ પામીને પ્રજાના રૂપમાં આવેલી જણાય છે મનુષ્યને માટે કાર્યક્ષેત્ર પણ વધુ વિશાળ બન્યું હોય છે, છતાં તેને માટે આ પ્રજા અથવા વિચારશક્તિ પણ અતિ અપૂર્ણ છે પ્રજા અથવા વિચારશક્તિ માત્ર ઘોડેસુધીજ કામ આપે છે, અને પછી તે ચલી જાય છે આગળ જવાનું એનું મનુજ નથી હોતું છતાં પણ તમે ઘોડાપરેણા કરીને તેને બળા તકરે આગળ ધપાવવાનો પ્રયત્ન કરો છો, તો તેનું પરિણામ લાચારી ભર્યા ગરબડગોટાળામાં આવે છે, અને પ્રજા બિચારી અપ્રજા થઈને લાચાર બની ઉભી રહે છે તમને આમની કે તેમની કંઈજ સૂઝ પડતી નથી અને તમારો યુક્તિવાદ એક ગોળ કુડાળામાં આમથી તેમ ગોથા ખાતી દત્તીનનું રૂપ ધારણ કરે છે દાખલાતરીકે, આપણા જ્ઞાનના મૂળ પાયારૂપ જડ અને ચૈતન્ય એ બંને બીજોને લક્ષ્ય છે હું તમને પૂછું કે, જડ એટલે શું ? તેના જવાબમાં તમે કહેશો કે 'ચૈતન્યનું કાર્ય' જેનાપર ચાપ છે તે વસ્તુ' વાહ, અને 'ચૈતન્ય શું છે ? એ સવાનના જવાબમાં તમે કહેશો કે જડ ઉપર જેનું કાર્ય ચાપ છે તે' જોશું, આગળ ધ્યાનમાં આવી કે નહિ ? પહેલાંને સમજાવતા બીજીનો આધાર લેવો પડે છે, તે બીજીને સમજાવતા પહેલીનો આધાર લેવો પડે છે. આવી આગેને તર્ક-વાદીઓ ચી ચવો અથવા ચગડોળ કહી બોળખે છે કેમકે એમાં ફરી-ફરીને આખરે એના એ સ્થાનપર આવવું પડે છે ત્યારે તમને સમજાયું જ હશે કે, પ્રજા અથવા વિચારશક્તિની સામે એક પ્રચંડ આડ આવેલી છે, અને તે આડની પેની મેર પ્રજાના ગતિ શક્તિ નથી આમ છતાં એ આડની પેની મેર આવેના અનંતના પ્રદેશમાં જવાને તો તે હમેશા તન તાપડ થઈ રહે છે આપણી ધંદિયોના અનુભવમાં આવતું અને આપણા મનની કલ્પનામાં આવતું આ જગત એ જગતભાનની ભૂમિકાપર પથરાયેલો અનંતનો એક અપ્સ માન છે, અને જગતભાનની જાળની સંકુચિત મર્યાદામાં આપણી પ્રજાનું જોર ચાલી ચકે છે, તેનાથી પર નહિજ તેથી એ સંકુચિત મર્યાદાની પેરીપારના અનંત ક્ષેત્રનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનાર કોઈ સાધન પણ હોવાનું જોઈએ ને ? ખરી વાત, એનું સાધન છે અને તે અતર્જાનને નામે બોળખાય છે એ રીતે ત્યારે પ્રેરણા, પ્રજા અને

અંતર્દાન-એ રીતના ત્રણ સાધનો જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાટેનાં થયાં. તે પૈકી પ્રેરણા જનાવરો કહેતાં પશુપત્તિઓને હોય છે, પ્રજા અથવા વિચારશક્તિ મનુષ્યોને હોય છે અને અંતર્દાન પ્રજાનાં માણસોમાં માને પ્રજાને પંચે ચઢેલા પ્રાસાદિક મહાત્માઓમાં હોય છે. પરંતુ જ્ઞાનપ્રાપ્તિના આ ત્રણે સાધનોના પીજ બધા મનુષ્ય-પ્રાણીઓની અંદર ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં વિકસિત થયેલી સ્થિતિમાં મળી આવે છે. આ માનસિક સાધનો ક્રમે ક્રમે વિકસિત થાય છે એમ કહેવાય માને છે તે ખરું, પણ એ કાલવિકાસ માટે તેમના પીજ તો પ્રથમથીજ હોવાં જોઈએ. આની સાથે એ વાત પણ માઠ રાખવી જોઈએ કે, એક સાધન એ બીજા સાધનનું વિકસિત રૂપ છે, તેથી તેઓ પરસ્પર વિરોધક શક્તિઓ નથીજ. પ્રજા અથવા વિચારશક્તિનોજ વિકાસ થઇને અંતર્દાન બને છે, અને તેથી અંતર્દાન પ્રજાનો વિરોધ કરતું નથી કે પ્રજાના કાર્યનું ખંડન કરતું નથી; પણ તેની કયાશ હોય છે તે પૂછી શકે છે. જે વસ્તુઓને પ્રજાથી પહોંચી શકાતું નથી તેમને અંતર્દાન પ્રકારમાં લાવે છે, અને તે વસ્તુઓ પ્રજાનો વિરોધ કરનારી નથી હોતી. જુદા માણસ જેમ બાળકનો વિરોધ નથી કરતો પણ તેની અપૂર્ણતાને પૂરી કરે છે, તેમ અંતર્દાન પ્રજાનો વિરોધ ન કરતા તેનું પૂરક બને છે. તેથી તમારે દમોશાયાદ રાખવું જોઈએ કે, સામાન્ય રીતે ઉત્તરતા પ્રકારનું સાધન ઉંચા પ્રકારમાં માને પ્રેરણા તે પ્રજામાં અને પ્રજા તે અંતર્દાનમાં સમાઈ જવાની પણ ઓટી દહેશત છે. અનેક વાર પ્રેરણાને જગત આગળ પ્રજા અથવા વિચારશક્તિ કહી શકું કરવામાં આવે છે, અને પછી બવિધ્યકચતની ઈશ્વરી બક્ષિ-સના દુનિયા દાવા ઉભા થાય છે. એક મૂર્ખો કે હોસેદિસ અર્ધગાડો ધારે છે કે, એના મગજમાં જે ગરબડ ગોટાળો ચાલે છે તે અંતર્દાન છે, અને તેથી લોકોએ તેના અનુયાયી બનવું જોઈએ. આત્મંત વિરોધી અને ભુલિને ન સમજાય એવો મૂર્ખોઈવારેશો અર્થહીન બકવાદ દુનિયામાં ઉપદેશાયેલો જે જણાય છે, તેનું કારણ, ઉન્માદ-વશ અભ્યવસિયત મગજની પ્રેરણાપ્રધાન દાલિકે લાપા અંતર્દાન માટે સૂચેલાં બેઠકતરીકે પસાર થયેલો પ્રયત્ન કરે છે, એજ છે.

તેથી કરીને પ્રેરણા કબી અને અંતર્દાન કયું તે પારખી કાઢવાની કળા દરેકે જાણી લેવી જોઈએ. સાચા ઉપદેશની પ્રથમ કસોટી એ છે કે, એ ઉપદેશ પ્રજાની વિરુદ્ધ જતો ન હોવો જોઈએ, માને વિચારશક્તિને જે અમાણ લાગે તે ઉપદેશ સાચો નથી, એમ સમજવું. આ કસોટીમાંથી જે જે યોગોની વાત ઉપર કરી તે બધાજ યોગો પસાર થાય છે. એમનું બધારણજ એવા પ્રકારનું છે પ્રથમ આપણે રાજયોગની વાત કરીએ. એ રાજયોગનો વિષય આતિ-

વિશાળ છે, એટલે એમા બહુ હિડા તો આપણાથી નહિ ઉતરાય, પણ એનો કેન્દ્રસ્થ યાને પ્રધાન ખ્યાલ હું તમને આપી શકીશ જ્ઞાન મેળવવાની એકજ પદ્ધતિ આપણી પાસે છે, અને એજ પદ્ધતિનો ઉપયોગ નિકૃષ્ટ પ્રતિભા માણસથી તે ઉત્કૃષ્ટ યોગીધર્મ તના દરેકે દરેક જણે કરવાનો છે એ પદ્ધતિ અથવા રીતનું નામ એકાગ્રતા છે પ્રયોગશાળામા પ્રયોગો કરતો રસાયણશાસ્ત્રી એના મનની બધીજ શક્તિઓ એકાગ્ર કરીને એક મધ્યવર્તી સ્થાન યાને કેન્દ્રમા આણે છે, અને પૃથક્કરણ કરવાના તત્વોપર નાખે છે, એટલે એના ટેમ્પરરની વસ્તુઓ પૃથક્કૃત થઈને હિબી રહે છે, અને એ રીતે એનું જ્ઞાન આગળ વધે છે ખગોળશાસ્ત્રી પણ તેના મનની શક્તિઓ એકાગ્ર કરીને એક કેન્દ્રમા આણે છે ને પછી દૂરબીનદ્વારા આકાશસ્થ પદાર્થોપર તે નાખે છે. એટલે તારાઓ અને નક્ષત્રોની દુનિયા એની નજર આગળ ગડબડતી આવે છે અને ચોતપોતાના રહસ્ય તેની આગળ જાણે પ્રકટ કરી જાય છે બધીજ બાબતમા એવું છે ખુરશીમા બેઠેલા અધ્યાપકની બાબતમા, હાથમા ચોપડી લઈને બેઠેલા વિદ્યાર્થીની બાબતમા અને હરકોઈ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ કરવા ગયતા હરકોઈ માણસના સબધમા એવેજ પ્રકાર સમજવાનો છે આ તમે આપારે અને સાબળી રજા છો, અને મારા બોલવામા જે તમને રસ પડતો હશે, તો તમારા મન મારી વાણીપર એકાગ્ર બન્યા હશે એટલે તે વખતે આ ધડિયાળની અદર ટન્ટન એવા ટકોરા વાગશે, તોયે એકાગ્રતાને લઈને તેના અવશ્યનું જ્ઞાન સરખું તમને નહિ થાય. અને તમારા મનની એકાગ્રતા સાધવામા તમે જેટલા પ્રમાણમા વધારે શક્તિશાળી થશો, તેટલા પ્રમાણમા તમે મારા બ્યાખ્યાન વધારે સારી રીતે સમજશો હું પણ મારા પ્રેમ અને શક્તિઓની જેમ વધારે એકાગ્રતા સાધીશ, તેમ હું તમારી આગળ જે વિચારો દર્શાવવા માગુ છું તે વધારે સારી ને સચોટ બાબતમા દર્શાવવા શક્તિમાન થઈશ-અર્થાત્ આ એકાગ્રતાની શક્તિ જેટલી વધારે ને તેમ, તેટલી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પણ વધારે ને જનક કાનજી કે આ એકાગ્રતા એજ એક અને એકલા જ્ઞાનપ્રાપ્તિની રીત છે એક દલકામા દવડો જોડાપર રજ અડાવનારો યાને છુટ પોલીશ કરનારો માણસ કામ કરતી વખતે જે તેના મનને વધારે એકાગ્ર કરશે, તો તેનું કરેલું પોલીશ વધારે સુદૃઢ અને આકર્ષક નીવડેલું જણાશે. એકાગ્રતા સાથે રાધેની રસોઈનો સ્વાદ કંઈ ઝોરજ આવે છે પૈસા કમાવામા કે પ્રજાની આરાધના કરવામા, કિંવા કોઈ પણ કાર્યમા એકાગ્રતાની શક્તિ જેટલી વધારે બળવાન, તેટલું તે કાર્ય વધારે સારું ને વધારે સંતોષકારક બનવાનું આ એકાગ્રતાની એકજ હાકથી કે એકજ ટકોરાથી પ્રકૃતિના દરવાજા ઉઘડી જાય છે, અને

પ્રકાશની રેલ છે એ ચર્ચા જાય છે જ્ઞાનના ખજાનાની, આ એકાગ્રતાની શક્તિ એજ એકમાત્ર ચાવી છે રાજયોગની વિદ્યા ખાસ કરીને આ એકાગ્રતાના વિષયનું જ વિવેચન અને સ્પષ્ટીકરણ કરે છે, અને તેને ચર્ચાર્થ કેમ સાધવી તેના માર્ગો બતાવે છે આપણા ઘરીરની અત્યારની સ્થિતિમા આપણે એટલા બધા વ્યગ્રચિત્ત છીએ કે આપણું મન પોતાની શક્તિઓને સેકડે વિવિધ વસ્તુઓપર લગભગ વ્યય ગ્રામી નાખે છે અને એકે કાર્યસિદ્ધિ સંપૂર્ણ થતી નથી આપણી મનોદશાજ અત્યારે એવી છે કે આપણા ધસમસના વિચારોને રાત કરવાનો આપણે પ્રયત્ન આદરીએ છીએ કે તેની સાથે તરતજ સહસ્રાવધિ અનિષ્ટ આવેશો મગજમા ધસી આવે છે, અને હજારો વિચારોની પરપરા ફાગી નીચળીને મનને વ્યગ્ર બનાવી મૂકે છે તેનાપર કેવી રીતે કાણુ મેળવવો અને મનોનિમ્મલ કેમ કેળવવો એજ રાજયોગના અભ્યાસનો આખો વિષય છે

હવે કર્મયોગની ચાને કર્મોદ્ધારા ધમ્મને પ્રાપ્ત કરવાની રીતની વાત કરીશું એ તો ખુલ્લું જ છે કે, સમાજની અંદર અનેક માણસો, એક નહિ તો બીજી એમ કોઈને કોઈ પ્રવૃત્તિમાટે જન્મેના જણાય છે તેમનું મન એકલા વિચારની જૂમિકાપર એકાગ્ર નથી બની શકતું, તેમને બસ એકજ ધૂન લાગી હોય છે અને તે દેખાઈ આવે એવા સ્પષ્ટ કામની, આવી જાતની શુદ્ધીનું પણ એક શાસ્ત્ર હોતું જોઈએ આપણામાનું દરેક જણ કોઈને કોઈ કાર્યમા તો શેકાયતું હોય છેજ પણ આપણામાના ઘણા જણ આપણી શક્તિઓનો ધણો મોટો ભાગ નકામો વેડી નાખે છે કેમકે કમના રહસ્યની આપણને માહિતિ હોતી નથી કર્મયોગ આપણને એ રહસ્ય સમજાવે છે, અને આપણી શક્તિઓના મોટામા મોટા ભાગને આપણી આગળના કાર્યમાજ વ્યવહારમા વધારે ફાયદાકારક રીતે કેવી રીતે શેકી શકીએ તે શીખવાડે છે પણ આ રહસ્યની સાથે આપણે કર્મની સામેનો એક મોટો વાધો ધ્યાનમા રાખવો જોઈએ એ વાધો એ છે કે, કર્મમાત્ર દુઃખનું ઉત્પાદક છે, પણ માદ રાખો કે, સર્વ તરેહના દુઃખ અને કરોશ આ આસક્તિમાથી ઉદ્ભવે છે દાખલાતરીકે કર્મ કરવાની મારી ઇચ્છા છે, અને એ ઇચ્છાને દુઃખ કોઈનું બહુ કરવા ॥ કામમા વાળુ છું હવે, પરિણામ સામાન્ય રીતે જગતની અદો એવું જોવામા આવે છે કે, સોમા નવ્યાસી ટકા એ માણસ કે જેના ઉપર એ ઉપકાર કર્યો હશે, તે એવડા નીવડી મારા ઉપકારને જૂથી જરો તો જશે, પણ ઉતરો મારે અદિન કરવાનો પણ ઉલોગ કરશે, અને તે જોઈ પરિણામે મને દુઃખ ઉપજશે આવી વસ્તુરિચિતિઓ મનુષ્યજાતિને પરાપકારના કર્મો કરતી ઘણી વાર અટકાવે છે, અને આ દુઃખ તથા સતાપની બીકે મનુષ્ય-

મતિના કલ્યાણકારી કર્મો અને શક્તિઓના ધણા મોટા ભાગ વણસાડે છે પરંતુ એ બીકને તરી જવાને ઉપાય કર્મયોગ બતાવે છે, અને કાર્યની ખાતર કાર્ય કેવી રીતે કરવું, તથા બદવાની કશી દરકાર રાખ્યા વગર યાને અનાસક્ત મૂકીને કર્મો કેવી રીતે કરવા એની ચાવી કર્મયોગ પૂરી પાડે છે કર્મયોગી કર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે, કારણ કે તેમ કરવું એ તેના સ્વભાવ થઈ રહ્યો હોય છે, અને તેને લાગે છે કે, તેમ કરવું એ તેને પોતાને માટે એવરકર છે. એ મિવાય બીજો કોઈજ હેતુ તેના મનમાં હોતો નથી આ દુનિયા મા તેની સ્થિતિ આપનારની છે, અને કોઈની પાસેથી કશોય બદલો મેળવવાની તે પરવા રાખતો નથી તે આપે છે તેની તેને ખબર છે, છતાં બદલામાં તે કસાયની માગણી કરતો નથી અને તેથી તે હુ ખના પગમાંથી આબાદ છટકી જાય છે કેમકે હુ ખનો સપાટો જ્યારે જ્યારે આવે છે, ત્યારે ત્યારે તે આસક્તિની પ્રતિક્રિયાનુ-જ પરિણામ હોય છે, એ શૂંચણો નહિ

તે પછી કોમળ લાવપ્રધાન મનુષ્ય માટે બક્તિયોગ આવે છે એ વૃત્તિવાળા મનુષ્યને પ્રભુની લક્ષિતનીજ ખસ ધૂન બરાઈ હોય છે, અને સદા સર્વદા તે પ્રભુની પૂજાઅર્થાં ને બજનમાજ રહેવાની ઇચ્છા ધરે છે એ ઇચ્છાની તુષ્ટિ માટે તે પુષ્પચંદન, ધૂપદીપ, નૈવેદ્ય, શણગાર, મનોહર મંદિરની રચના અને એવી એવી અનેક કર્મકાંડપ્રધાન વિધિઓપર આધાર રાખે છે, ને તેમનો તે છૂટથી ઉપયોગ કરે છે એ વિધિઓ બોગી છે એમ કહેવાનું સાદસ તમે કરી શકો ખરા કે? પણ તેમ કરતા પહેલાં હુ એક વાત કહું છુ તે લક્ષમાં લ્યો ખાસ કરીને તમારા આ અમેરિકા દેશના લોકોએ આ વાત હમેશને માટે યાદ રાખી લેવી સારી છે કે, દુનિયાના મોટા મોટા આત્મજ્ઞાની મહાત્માઓ બધા એવાજ ધાર્મિક પથોમાંથી ઉદ્ભવ્યા છે કે જે પથોમાં કિમતી પૌરાણિક ગાથા સંગ્રહ અને સુસંસ્કૃત કર્મકાંડનો બકાર બરપૂર હોય છે બીજા જે જે પથોએ કેાઇ પણ વિધિ વગર ઇશ્વરને આરાધવાની કોશિય કરી છે, તે બધાએજ ધર્મના તમામ સર્વોત્કૃષ્ટ અને સુદર તત્ત્વને નિર્દય રીતે કચરીને છુટી નાખ્યા છે તેમનો ધર્મ શુધ્ધ, નીરસ અને લગભગ ધર્મોષ કોટિનો હોય છે દુનિયાનો પ્રતિદાય મારા આ કચનની સામે મોઢે સાક્ષી પૂરે તેમ છે માટે ધર્મના આ કર્મકાંડ અને પૌરાણિક કથાઓના અગોની મસ્કરી ન કરો કે તેમને વખોડીને ઉતારી ન પાડો જે લોકોની ઇચ્છા હોય તેમને તેમનો લાભ ઉઠાવવા દો, પણ તે શુદ્ધ દાનવથી ને સમજણપૂર્વક પેલા નાલાયક ધમઢી સિમતનો દલ કરીને એમ કહેશો ના કે “મૂખો છે, હશે, મરવા દો” એવો બાવ રાખ્યો નહિ ચાલે—અર્થાત્ કે

એમના કર્મકાંડ અને પૌરાણિક વિધિઓ તમને ન રચતા હોય તો બલે, પણ તેમના પ્રત્યે તિરસ્કાર બતાવવાનો કે મહેરબાની બતાવવાનો તમને જરાય અધિકાર નથી આધ્યાત્મિકતાની બાબતમાં અન્ય જોવા વિકાસ પામેલા મહાનમા મહાન નરો મારી જીંદગીમાં મે જોયા છે, તે બધાજ આ કર્મકાંડની તાલીમમાથી પસાર થઈનેજ એ ઉચ્ચતમ કોટિને પ્રાપ્ત થયેલા હોતામા આવ્યા છે. એ મહાન નરોના અરણ્યોમાં બેસવાને પણ હું મારી જાતને લાયક ગણતો નથી તો પછી તેમની ટીકા કરનારો તે હું કોણ ? મારું ગળુજ શું ? મનુષ્યના મનપર આ વિચારો કેવી ક્રિયા કરે છે તે મને કેવી રીતે જણાય ? અને તેમાના કયા ખ્યાલો મારે સ્વીકારવા લાયક છે અને કયા અસ્વીકારવા લાયક છે, તેની ખબર પણ મને શી રીતે પડી શકે ? એથી સંભવ છે કે, પૂરતા કારણવગર દુનિયામાની પ્રત્યેક વસ્તુની ટીકા કરવા આપણે તપર થઈએ છીએ મારે પ્રત્યક્ષ કે અપ્રત્યક્ષ કોઈ જાતની કોઈની ટીકા કરવાની આદતને કાઢી નાખો. ભોંકાને સુંદર પ્રેરણાઓથી બરેલા પુરાણશાસ્ત્રોની જેટલી જરૂર હોય, તેટલી તૃપ્ત કરવા દો; કારણ આ વાત તમારે હમેશા સ્મરણમાં રાખવી જોઈએ કે, બાવપ્રધાન વૃત્તિવાળા મનુષ્યોને સત્તની બાવવાચક વ્યાખ્યાઓની પરવા હોતી નથી, તેનાથી તેમના મનને સતોષ વળતો નથી. તેમને મારે ધ્મિર એ એક ઇદ્રિયગોચર પદાર્થ છે, અને તેમને મન તેજ એક સાચો પદાર્થ છે તેઓ તેને અનુભવે છે, જુએ છે, વાતો કરતો સાબળે છે અને તેનાપર પ્રેમ કરે છે તમારા તર્કવાદી ને યુક્તિવાદી ભોંકો એમને મન મૂખો જેવા લાગે છે, કેમકે એકાદ યુક્તિવાદીના જોવામાં એકાદ સુંદર મૂર્તિ આવે છે કે તે તેને બાગી તોડીને તે મૂર્તિ કયા પદાર્થની બનેલી છે, તે જોવા જાણવાની ઇચ્છા કરતો હોય છે. કોઈ પણ જાતના બાલ હેતુ વગર કેવળ નિષ્કામભાવે પ્રેમ કેમ કરવો તે ભક્તિયોગનું શાસ્ત્ર તેમને શીખવાડે છે, અને તેઓ પ્રભુને અને સારા કામોને ચાલે છે તે સ્વર્ગકામના, સંતાનકામના, દ્રવ્ય કામના કે એવી કોઈ પણ કામના વગર માત્ર તેમ કરવું સારું છે, એટલા મારેજ તેમ કરે છે કારણકે ભક્તિયોગ તેમને શીખવાડે છે કે, પ્રેમ અથવા ભક્તિનો ઉત્તમોત્તમ બદલો પ્રેમ કિવા ભક્તિજ છે, અને ધ્મિર પોતેજ એ પ્રેમ કે ભક્તિ છે. સર્વવ્યાપી અને સર્વશ સ્પર્શતરીકે, સર્વશક્તિમાન સત્તાધીશતરીકે અને માતા તથા પિતા-તરીકે પ્રભુનેજ સર્વ જાતનું માન અને ઋણ આપવાનું ભક્તિયોગ તેમને શીખવાડે છે પ્રભુનો ભાવ દર્શાવવા મારે ઉચામાં ઉચું વચન અને માનવીમન કળી શકે તેવો ઉચામાં ઉચો ખ્યાલ એજ છે કે “એ પ્રેમ તો પ્રભુ છે યાને પ્રભુ પ્રેમરૂપ છે.” જ્યાં જ્યાં પ્રેમ

જેવું જણાય છે, ત્યાં ત્યાં પ્રભુની જ હાજરી છે “જ્યાં જ્યાં પ્રેમ જેવું કંઈ છે, ત્યાં ત્યાં પ્રભુ છે, ત્યાં ત્યાં પ્રભુની હાજરી છે” જ્યાં પતિ પત્નીને સુખન કરે છે, ત્યાં એ સુખનમાં પણ પ્રભુ છે; જ્યાં આગળ માતા બાળકને સુખન કરે છે, ત્યાં માતાના સુખનમાં પણ પ્રભુ છે; જ્યાં મિત્રો હાથમાં હાથ મિલાવે છે, ત્યાં એ હસ્ત-મિલનમાં પણ પ્રેમરૂપ પ્રભુની હાજરી છે એક મહાપુરુષ જ્યારે મનુષ્યજાતિ પર પ્રેમ કરી તેને મદદ કરવાની ઈચ્છા કરે છે, ત્યારે પણ એ પ્રભુજ પોતે પોતાના પ્રેમનું મોઢળે હાથે મનુષ્યને સહાય કરતો હોય છે. જ્યાં જ્યાં હૃદય વિકાસ પામતું જણાય છે, ત્યાં ત્યાં એ પ્રભુજ વ્યક્ત થતો હોય છે ભક્તિયોગ આત્મ શિક્ષણ આપે છે.

હવે, હવે આપણે જ્ઞાનયોગી અથવા તત્ત્વજ્ઞાનના ઉપાસકની વાત કરીશું. જ્ઞાનયોગી એટલે આ હૃદયજગતની પેઠી પાર જવાની તીવ્ર ઇચ્છાવાળો માણસ જ્ઞાનયોગી એક એવો મનુષ્ય છે કે જેને આ દુનિયાના ક્ષુદ્ર પદાર્થો સંતોષ નથી આપી શકતા. એના ખ્યાલ ખાવાપીવા ઇત્યાદિના રોજના દૈનિક કાર્યથી પર થવાનો હોય છે; સહસ્રાવધિ પુસ્તકોનું શિક્ષણ પણ તેને સંતોષી શકતું નથી. બધા ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો પણ તેને સંતોષવા સમર્થ નથી બનતા. કેમકે તેઓ ધાડ મારી મારીને બહુ તો આ ક્ષુદ્ર જગતનો ચિતાર તેની આગળ રજુ કરે છે ત્યારે એવું બીજું શું છે, કે જેનાથી તેને સંતોષ થાય? અપરિમિત સૃષ્ટિઓના જ્ઞાનથી પણ તેને સંતોષ વળતો નથી. કેમકે એ બધીજ સૃષ્ટિપ્રણાલિકાઓ તેને મન અસ્તિત્વના એ અનંત મહાસાગરની અદર એક બિંદુસમાન છે એના આત્મા એ બધાયની પૈની પાર, વાસ્તવ સત્ જો સ્વરૂપમાં તેજ સ્વરૂપમાં નીરખીને તેના હૃદયપ્રદેશમાં સોસરૂ જવા તકાસે છે. તે વિરાટ સત્ને સાક્ષાત્કાર કરવા, તે વિરાટ સત્ પોતે થવા અને તે વિરાટ સત્મય બનવાની તાલાવેથી તેના આત્માને લાગી હોય છે. તત્ત્વ જ્ઞાનનો સાધક અથવા જ્ઞાનયોગી એક એવો માણસ હોય છે. ઈશ્વરને પિતા અથવા માતા, જગતનો વિધાતા કે ત્રાતા, નિયંતા કે નાયકતરીકે જોળખવો યા જોળખાવવો એ એને મન સાવ અધૂરો લાવે છે, માને અચોખ્ખ છે. તેને મન તો પ્રભુ તેનું જીવન-સર્વસ્વ અને તેના આત્માનો પણ આત્મા છે. એને મન ઈશ્વર-સિવાય અન્ય કશાનું અસ્તિત્વ રહેતું નથી. તેના સર્વ મર્થ અશો તત્ત્વજ્ઞાનના ભારે ધાણુથી છુદાઈ છુંદાઈને ચૂર્ણ વિચૂર્ણ બની જઈ અસ્તિત્વના ચિત્રપટ પરથી જુ સાઈ જાય છે, અને જે વાસ્તવ તત્ત્વ આખરે અવશિષ્ટ રહે છે તે પ્રભુ પોતેજ છે.

એકજ ઝાડપર બે પક્ષી બેઠેલા છે, એક ટોચપર અને બીજું નીચે ઝાળીપર. ટોચપર બેઠેલું પક્ષી શાતચિત્ત, મૃદુ અને બબ્બ

હોય પોતનીજ મદતમાં તાલ્લીન છે; ત્યારે નીચેની ડાળીઓ પર
મેંદુ પીંછ પડી શીય અને કડવા રણ વારાશરદી માખતુ અને
એક ડાળીથી પીંછ ડાળીએ રૂઠું થીકમાં સુખી અને થીકમાં
દુખી અને છે. એમ કરતાં દોડોક વખત રહીને એ નીચે મોઢા
પડીના ખાધામાં એક અસાધારણ કડવું રણ આવે છે તેના પર
તેને નિરસાર આવે છે અને પરિણામે જેના ના અ નીચેન
નિવાસથી કટાળને હિપર નચર કરે છે, તેા હિપર તેને સોનેરી
પીંછવાળુ ને સોનેરી કણગીવડું પેલુ અલૌકિક પડી જણાય છે
તે હિપર પડી શીય કે કડવા રણ ખાણ નથી દોડુ, તેમ તે
સુખી કે દુખી ભેમાથી એકે નથી, પણ સાવચિત્ત અને જેનાનાજ
તાનમાં સુસ્તાન દેખાય છે અને ચોતાની અનલિવાય ગમ્ય કટા-
યને તે એવુ જ નથી. નીચેના પડીને આ અસ્થા પ્રાપ્ત કરવાની
દુઝા થાય છે, પણ તે વાતનું તેને ગદ ચિરમરણ રખા જાય છે.
અને ડુન પાણુ તે રણનો સ્વાદ લેવા માડે છે એમ કરતા થોડી
વરમાં ફરી એક પીંછ અસાધારણ કડવું રણ તેના ખાધામાં
આવે છે; તેથી તે અત્યંત દુખી અને છે, અને ફરીને પછી તે
હિપી નચર કરે છે, અને તે હિપર મોઢા પડીની વધારે નિકટ
અવવાનો પ્રયાન કરે છે ફરી એક વાર પાણુ તે જુલાવ આ પડે
છે, અને પૂર્વવત્ અવધારમાં મરુત અને છે, અને થોડી વાર પછી
ફરી પાણુ ઉમે લુએ છે એમ કરતા કરતા તે આખરે પેટા સુદર
પડીની અદુલ સમીપ આવી પહોંચે છે, અને તેના છેનેગી પીંછ
આથી અવકાશ કટાળનેાં જોયો તેની જેનાની અલુાં જુ કોડ
કરતો તેને દેખા જ છે. એને પરિણે તે જેની જાનમાં એક
જાતના પરિવર્તનને અનુભવે છે, અને જે તે જાણે પીંછાની જાણ
ન હોય એમ તેને લાગે છે તે દજા અલુ વધારે નિકટવર્તી અને
છે, એટલે તેની આસપાસનું સ્વરૂપ પીંછાની જાણ છે અને આખરે
આ અદુલન પરિવર્તનનું રહસ્ય તેના સમજવામાં આવે છે એ
નીચેનું પડી તે હિપરન પડીનેાં જોયો માત્ર હેનું તે એટા ખરા
પડીરૂપે જાણતો હતો. વાસ્તવિક રીતે તેા તે અખે જ વખત
ઉપનું પડીજ રહુ, આ કડવા અને મીઠા રણનો અપાર, આ
નીચેનું નાનું પડી, વાના ફરતી સુખ ને દુખ તથા દર્શને રોડક
એ અલુ અદાકુસુમવત્ સિદ્ધિ રહુ, સ્વપ્નમાત્ર રહુ. એ
મધે જ વખત વાસ્તવિક પડી તેા જેની એકે રાત્રિ ચિને સૂપર.પ
જોનાના પૂર્ણ કપકા અને દમદમામાં રેક કે દુખન રહતું વચર
નિરાતે હિપર મેંદુ રહુ આ રૂપકમાં હિપરનું પડી તે આ વગ-
ને સ્વામી હજારે રોડેજ સમજવાને છે, અને નીચેનું પડી
તે અ. વચરના કાવા મીઠા અનુભવો દેને અનુભવે. છતાં

સમજવાનો છે વખતોવખત જીવાત્માને બારે દૃશ્ય પડે છે એટલે થોડોક વખત તે ખાવા પીવા વગેરેના જગતવ્યવહારો જૂની જમને આઠાત પ્રભુના પય લણી વળે છે, અને પ્રાણનો એક એક તેના લણી આવે છે તેના પ્રભાવે તેને સૂઝે છે કે, આ જગત એ મિથ્યા દ્રશ્ય છે પણ ફરી પાછો તે ઇન્દ્રિયજન્ય રિષયોને વશ થઈ નીચે ધસડાઈ આવે છે, અને ફરી પાછો જગતના કડવા અને મીઠા ફળો ખાવાનો આરંભ કરે છે એટલે ફરી પાછો એક અસાધારણ દૃશ્ય પડે છે પરિણામે તેના હૃદયના દરવાજા એ દિવ્ય પ્રકાશને માટે ફરી ખુલી જાય છે એ રીતે ક્રમે ક્રમે તે પ્રભુની પાસે ને પાસે આવતો જાય છે, અને જેમ જેમ તે વધારે ને વધારે નિકટ રિયતિને પ્રાપ્ત કરતો જાય છે તેમ તેમ તેને પોતાનું જૂનું 'સ્વ' ધીમળી જતું જણાય છે અને એમ યતા યતા જ્યારે તે પૂરતો નિકટ આવી પહોંચે છે, ત્યારે તે સમજી શકે છે કે તે પોતે ઈશ્વર સિવાય અન્ય કોઈ નથી, અને એ સમજના સાથેજ તે હર્ષ ધી પોષારી હો છે કે 'તે કે જેને મેં તમારી આગળ આ જગતના જીવનતરીકે, અથવા પરમાણુથી માંડીને તે અગાધિત સૂર્યદ્રોમા વ્યાપ્તમાનતરીકે વર્ણવ્યો છે, તે આપણા પોતાના જીવનનો પાયો છે આપણા આત્માનો પણ આત્મા છે ના, એટલુંજ નહિ પણ તુંજ તે જીવાને સર્વમાસિ' જ્ઞાનયોગ જેવું ચિહ્ન પણ આપે છે તે આ છે જ્ઞાનયોગ મનુષ્યને કહે છે કે, તેવું સ્વરૂપ અવશ્ય દિવ્ય છે વળી, આ જ્ઞાનયોગ મનુષ્યજાતિને અગ્નિતત્ત્વ માત્રની પ્રકૃત એકતા સિદ્ધ કરી જતાવે છે, અને આપણામાનું એકે એક જણ પૃથ્વીપર વ્યસ્ત થયેલું મર્વેશ્વર પ્રભુ પોતાનુંજ સ્વરૂપ છે, એમ તે શીખવાડે છે આપણા પગ તરે થઈને ધનડાના અવમમા અવમ જીવડાથી માંડીને તે આશ્ચર્ય અને આદરમાનની લાનણી આપણી અહીં ઉત્પન્ન કરતા સર્વદેહ મહાત્માઓપર તના જવાજ પ્રાણીઓ તે એકને એકજ પ્રભુના આવિર્ભાવો થાને જન્મ સ્વરૂપો છે.

ઉપર કહેવાનું એવુંજ કે, આ વિવિધ યોગેને જીવનની અહર આચરણમા મુકવાની ખામ આવશ્યના છે, એમનું આચરણ કલ્યાણકર્તા નીવડશે, જાણી તેમના ખાલી નિદાનોથી દઈ પણ લાભ થશે નહિ પહેલ પ્રથમ તો આપણે તેના વિશે પ્રાપ્તિનું જોઈએ, અને પછી તેમના પગ વિચાર કરવા જોએ પછી તે વિચારોને તર્ક અને મુનિથી નાણી જોઈને આપણા મનમાં 'સાવધા જોઈએ મનપગ' કમાવીને તેમનું મનન કરવું જોઈએ, અને એ મનન તે વિચારોનો આપણને સામાન્ય શબ્દ નહિ થાને એ વિચારોજ આપણું જીવનમર્ત્યવ મની જાય નહિ, ત્યાંથી આપણું રાખવું જોઈએ એવું થશે ત્યારે પછી ધર્મ એ એ-અર્થે જોઈએ

સિદ્ધાંતોનો નિર્જીવ પોટલો કિંવા બૌદ્ધિક સંમતિનો વિષય નહિ રહે, પણ તે આપણા જીવન સમગ્રમાં જોતજોત પ્રવેશી જશે બૌદ્ધિક સંમતિથી આજે આપણે અનેક મૂર્ખાઈભરેલી બાબતોપર આપણુ મતુ ઠોડીએ છીએ, અને કાલે ઉઠીને આપણા મન અને વિચાર સદતર બદલી નાખીએ છીએ; પણ સાચો ધર્મ કદાપિ બદલાતો નથી. ધર્મ જે અપરોક્ષાનુભવનો-સાક્ષાત્કારનો વિષય છે; વાતોનો, સિદ્ધાંતોનો કે વિચારોનો વિષય નથી વાતો, સિદ્ધાંતો કે વિચારો શમે તેટલા સુદર હોય પણ તે વાસ્તવિક ધર્મ નથી. સાલજીવુ અને સ્વીકારજીવું નામ ધર્મ નથી, પણ ઘણું અને હોણું જીવું નામ ધર્મ છે. આપણી માન્યતા મુજબ સમગ્ર જીવનજી-રે! આપણા આખા આત્માનું પરિવર્તન થઈ નવ જીવ જીવું નામ ધર્મ છે, એજ સાચો ધર્મ છે.

૨૧-ઉઘાડું રહસ્ય યાને માંગ્યો મરમ*

વસ્તુઓને તેમના વાસ્તવ સ્વરૂપમાં સમજવાનો પ્રયત્ન કરતાં આપણે હરકોઈ દિશામાં વળાએ, અને તેમનું થઈ શકે તેટલું પૃથક્કરણ કરીને જાણીએ, તો આખરે તે વસ્તુઓની એક એવી વિશ્લેષણ સ્થિતિ આપણે મેળવીએ છીએ કે જે દેખીતી રીતે સાવ વિરોધી લાગે છે અને જે આપણી શુદ્ધિ સમજ સફળ નથી અને તેમ છતાં પણ તે સત્ય હોય છે. આપણે અમુક એક વસ્તુ લાંબાં છીએ તે વખતે આપણે જાણતા હોઈએ છીએ કે તે સાંત ઠહેતાં અંતરાન છે; પણ જેમ જેમ આપણે તેનું પૃથક્કરણ કરવા માંડીએ છીએ, તેમ તેમ તે વસ્તુ આપણને શુદ્ધિના ક્ષેત્રની પાર લાંબ જાય છે, અને આપણને માલમ પડે છે કે, તેના ગુણો, શક્તિઓ, શક્તિઓ અને સંબંધોનો કંઈ પારજ નથી—અર્થાત્ કે સાંત વસ્તુ અનંત બની જાય છે. દાખલાતરીકે, એક સાધારણ ફૂલ જોઈએ. તે અંતરાન છે એ તો નક્કી. પણ એ ફૂલવિષે બહુજ યોગ્ય પોતે જાણે છે એવું કાણ કહી શકે તેમ છે વાર ? તે એક ફૂલ વિશેના જ્ઞાનનો પાર કાઢને લાધે એવી શક્તિના જ નથી. અર્થાત્ જે ફૂલ સાત જણાવું હવું તે પૃથક્કરણને અતિ અનંત બની ગયેલું લાગે છે. રેતીનો એક કણ જોઈએ. તેનું પૃથક્કરણ કરીએ. તે સાંત છે એવી ધારણા સાથે આપણે શરૂ કરીએ છીએ, પણ આખરે આપણને માલમ પડે છે કે, તે અનંત છતાં પણ આપણે તેને સાતતરીકે ગવણા કરીએ છીએ. ફૂલને પણ તેવી જ રીતે એક સાંત વસ્તુ ગણવામાં આવે છે.

આપણા શારીરિક તેમજ માનસિક સંકળ વિચારો અને અનુભવો વિષે પણ આવો જ પ્રકાર છે. આપણે માનીએ છીએ કે, આપણે નાના પાયાપર શરૂઆત કરીએ છીએ અને તેમને નાની બાજતોતરીકે ગ્રહણ કરીએ છીએ; પણ યોડી જ વારમાં તેઓ આપણી જ્ઞાનમર્યાદાની બહાર છટકી જઈ અનંતતાના અગાધ ખાડામાં ફૂટી પડે છે. આ રીતે સૌથી મહાન અને પ્રથમ જે વસ્તુનું પૃથક્કરણ થયું છે તે આપણી જાતનું છે. આપણે આપણા પોતાના અસ્તિત્વ વિષે પણ એવી જ દુનિયામાં છીએ. આપણે

જોઈએ છીએ કે, આપણે અતવાન પ્રાણીઓ છીએ. આપણે
 જીવોએ છીએ અને મરીએ છીએ આપણું ક્ષિતિજ સાગર
 છે આપણે જાડી છીએ તે સીમાબદ્ધ છીએ, અને આપણી
 સામે ચોમેર જાત ધુરકતું ઉજ્જ્વલ કુદરત આપણા અસ્તિત્વને
 ધરી વારમા કચરી નાખે તેમ છે આપણા કુદરત અગા જોયે તેમ
 એક જ રખાચ છે એક પદ્મમાં તેઓ છિન્ન વિન્નિન્ન યજ્ઞ
 જાળ તેમ છે આપણે એમ પણ સનજીએ છીએ કે, કાર્મના પ્રદેશમાં
 આપણે કેટલા બધા શક્તિશીલ છીએ ? આપણી ઈચ્છા દરેક વાત
 આગળ મહાત્મ બને છે, કિન્નદુના ધૂળમાં મળા જાય છે અનેક
 જાનનો ઠેરવાની આપણી ઈચ્છા હોય છે, પણ તેમાંથી કેટલી થોડી
 આપણે પુરી કરી શકીએ છીએ ? આપણી ઈચ્છાઓનો સુમાર
 નથી ઈચ્છા તો આપણે દરેક સ્ત્રીજાની રાખી શકીએ, દરેક સ્ત્રીજાની
 આપણને જરૂર પણ હોય, સુધના વારામાં જવાની પણ ઈચ્છા
 આપણે રાખી શકીએ પરંતુ આપણી એ બધી ઈચ્છાઓ અને
 વાસનાઓમાંથી કેટલી ગણી ગાળી પૂરી પડે છે ? શરીર તેમ થવા
 દેવ નથી કુદરત આપણી ઈચ્છાસિદ્ધિની સામે છે આપણે
 નિર્જન છીએ ફૂંની જાળતમાં, રેતીના કણની જાળમાં, જૌતિક
 જાળની જાળમાં અને પ્રત્યેક વિચારની જાળમાં ને સાચું છે,
 તે આપણી જાતના સંજ્ઞામાં સોમજ્ઞ સાચું છે આ પ્રમાણે
 આપણે પણ અસ્તિત્વની જાળમાં દુષ્કામાં છીએ—અર્થાત્ કે સાત
 અને અનંત એકી વારે છીએ આપણી સ્થિતિ સમુદ્રમાં મોળ
 જેવી છે મોળનો એકે ભાગ એવો નથી હોતો કે જેને ‘એ સમુદ્ર
 છે’ એમ તમે ન કહી શકો ‘સમુદ્ર’ એ નામ એ વિશિષ્ટ મોળને
 તેમજ સમુદ્રના બીજા એકે એક ભાગને એકસંખ્યા નીતે લાગુ પડે
 છે, અને છતાં જ મોળ સમુદ્રથી બિન્ન છે એવી જ નીતે અસ્તિત્વ
 ના અનંત મહાસાગરમાં આપણે કુદરત મોળરૂપ છીએ એમ જાણ
 આપણી જાનને-આપણા પોતાપણને-વાસ્તવિક રીતે પકડવા માગીએ
 છીએ, ત્યારે તેમ કતી શક્તા નથી કારણ કે એ પકડવાના પ્રયાસ-
 મ જ ન પણ પોતે અનંત જની તથા હોઈએ છીએ

સ્વાનામ આપણે ચાલતા હોઈએ એમ લાગે છે સ્વપ્નવશ
 મનમાં બધા સ્વપ્ન સાચાજ હોય છે, પણ એમાંથી એકને પણ
 પકડવાની તમે ઈચ્છા કરો છો કે ઝટ દહને તે જલુ રહે છે કારણ
 શું ? એ જુદા દ્રવ્યો તેથી જલુ રહ્યું, એમ નથી પણ તેને સમ
 જવાનું મામ આપણી બુદ્ધિરશ્મિ અને વિવેકશક્તિની મર્યાદા-
 બદલાવ છે તેથી તે જલુ રહ્યું આ જીવનની અદ્ય પ્રત્યેક જાળ
 એટલી બધી વિશાળ છે કે એની ઘુનનામાં બુદ્ધિજીવ પોષાય છે
 યાને નજીક છે બુદ્ધિના નિયમોથી બંધારની તે ના પાડે છે

તેને પકડવા શુદ્ધિ તેની આસપાસ બંધનની નો બાળ પાયરવા માગે છે તેની તે મળક કરે છે અને આ પ્રકાર મનુષ્યના આત્માના સંબધમાં તો હજારગણો વધારે છે. અર્થાત્ કે “આપણે પોતે” એ તો જગતનું મોટામાં મોટું રહસ્ય છે.

સધળુંજ કેવું ચમત્કારી ને અહ્ભુત છે? માનવી ચતુ તરફ નજર કરે. કેવી સહેલાઈથી એ ચતુનો નાશ થઈ શકે તેમ છે? અને છતાં એનાજ વડે મોટામાં મોટા સૂર્યોનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે, કેમકે ચતુઓ તેમને નિહાળે છે. દુનિયાનું અસ્તિત્વ પણ સિદ્ધ થાય છે, કારણકે તમારી આખો તેના અસ્તિત્વનું પ્રમાણપત્ર આપે છે. હવે એ રહસ્યનો ખ્યાલ કરો કેવું અહ્ભુત? આ નાની બાપડી આખો! હિમ પ્રકાશ કિવા એક નાનીશી ટાકણી તેમનો નાશ કરી શકે એવી એ બાપડી છે; છતાં પ્રચંડ શક્તિવાળા નાશકારક યત્રો, પ્રચંડ પ્રવચનજો તથા લક્ષ્યાવધિ સૂર્યો, નક્ષત્રો અને ચંદ્રો તેમજ પૃથ્વી જેવા અહ્ભુતમાં અહ્ભુત અસ્તિત્વો-બધાજ પોતપોતાના અસ્તિત્વ માટે આ બે નાની સરખી આખોપર અને તેના પ્રમાણપત્ર આધાર રાખે છે! આખો કહે કે “કુદરત! તારું અસ્તિત્વ છે” એટલે આપણે માનીએ છીએ કે કુદરત અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એવુંજ આપણી બધી ઇદ્રિયોની બાબતમાં છે.

આ તે શી ચમત્કાર! દુર્મળતા જેવું ક્યા છે? સખળ કોણ છે? મોટું શું છે અને નાનુંયે શું છે? અસ્તિત્વના આ અહ્ભુત પરસ્પરાશ્રયમાં, કે જેમાં સમષ્ટિના અસ્તિત્વ માટે તાનામાં નાના પરમાણુની આવશ્યકતા રહે છે, તેમાં હિતુ શું ને નીચું શું? મોટું કોણ ને નાનું કોણ? એનો પતો મળવો અશક્ય! અને એમ કેમ છે? તો કે કશુંયે મોટું નથી અને કશુંયે નાનું નથી. બધાજ વસ્તુઓની અંદર તે અનંત મહાસાગર એતપ્રાન ભરેલો છે, તેમનું વાસ્તવ સ્વરૂપ તે અનંતજ છે અને મપાડીપર નો દેખાય છે તે પણ અનંત સિવાય અન્ય કંઈજ નથી. ઝાઝ અનંત છે, તેમ તમારા જીવામાં આવતી કે કંઈપનામાં આવતી પ્રત્યેક ઝીજ પણ અનંત છે. રેતીનો એકે એક કણ, એકે એક વિચાર, એકે એક શબ્દાત્મા અને અસ્તિત્વમાત્ર અનંત છે અર્થાત્ કે અનંત તેજ સાત અને સાત તેજ અનંત-આ આપણું અસ્તિત્વ.

હવે એ બધી વાત ખરી, પણ અનંત માટેની આ બધી લાગણી યાને અનંત માટેનો આ બધો લાભ અત્મારે તો અચાતજ છે અસાત હોવાનું કારણ કંઈ આપણે આપણે અનંત સ્વભાવ બૂની ગયા છીએ તે નથી એમ તો કોઈથી કદાપિ ચર્ચ શકે તેમ છેજ નહિ. કોણ એવું કદી ધારી શકે તેમ છે કે, તેનો પોતાનો ખંસ થઈ શકશે? કોણ ધારી શકે તેમ છે કે, તે મૃત્યુવશ થશે? કોઈજ

નહિ. અર્થાત્ કે અનંત સાથેના આપણો સંબંધ અચાત રીતે પણ આપણી અદર કાર્ય કરી રહ્યો છે. તેથી આપણે આ પણ પ્રકૃત અસ્તિત્વને એક રીતે વિસરી જઈએ છીએ, અને તેથીજ આ બધું દુઃખ ઉભું થાય છે.

નિત્યના વ્યાવહારિક જીવનમાં નાની નાની ચીજો આપણને હાનિ કરે છે કેવા આપણી લાગણી દુઃખાવે છે, હુદ્દા પ્રાણીઓના બંધનમાં આપણે આવી પડીએ છીએ, એ બધું દુઃખ ઉભું થાય છે તેનું કારણ એજ છે કે, આપણે પોતાને સાત અને હુદ્દા માની બેઠા છીએ અને આપણે અનંત અસ્તિત્વરૂપ છીએ એવું શ્રદ્ધાપૂર્વક માનવું કપર પણ કેટલું છે. આ બધા દુઃખ અને મુશીબતોની અદર, અમુક એક નાની બાબત મને મારા સમતોલપણના બિંદુ-પરથી ગળગાની પાડે, ત્યારે 'હું તો અનંત છું' એમ આશ્વાસનપૂર્વક માન્યા કરવાની કાળજી મારે રાખવી જોઈએ અને વાત પણ સાવ સાચી છે કે, આપણે અનંતજ છીએ, અને જન્યે અગમ્યે પણ આપણે બધાજ તે અનંત પદાર્થની શોધમાં જ દોડ્યા મડેલા છીએ.

આ ધરતીના પડપર એકે મનુષ્યભૂતિ એવી નથી પાડી કે જેને કોઈ પ્રકારનો ધર્મ ન હોય કે જે કોઈ પણ પ્રકારના ઈશ્વર કે દેવતાઓને બળતી ન હોય એ ઈશ્વર કે દેવતાઓનું અસ્તિત્વ છે કે નહિ-એ પ્રશ્ન બાજુએ રહ્યો, પણ આ આધ્યાત્મિક અમ-તકારનું પૃથક્કરણ શું છે ? કુનિયા સારીય કોઈ એક ઈશ્વરને જોળી કાઢવાને કેમ મંથી રહી છે ? એનું કારણ શું હશે ? કારણ એજ કે, આ બધા બંધન છતાં અને આ કુદરત અને કામદાની પ્રચંડ શક્તિ આપણને પીસી નાખતી તથા કળ માટે એકે પાસુ આમ તેમ ફરવા નહિ દેતી છતાં, માનવી આત્માને પોતાની સ્વાભાવિક મુક્તાવસ્થાનું કદાપિ વિસ્મરણ થતું નથી, અને તેથી તેની શોધ નિર-તર ચાલુજ રાખે છે. મુક્તાવસ્થાની શોધ એ બધા ધર્મોનો વિષય થઈ રહ્યો છે, પછી તે વાતની તેમને દરેકને ખબર હોય કે ન હોય, એ વાત સારા આકારમાં તેમના ધર્મપુસ્તકોમાં મૂકાઈ હોય કે ન હોય, પણ એ ખ્યાલ તો પ્રત્યેક ધર્મમાં જોણુંદ હોય છેજ અધમમાં અધમ કોટિનો માણસ યાને અચાનમાં અચાન માણસ પણ એવી કશી વસ્તુની શોધમાં રહે છે કે જેનો કુદરતના કામદાપર કાણ ચાલતો હોય રાક્ષસ, જૂત, ખવિસ કે દેવદેવી-એ ઘેરા ગમે તે એક વ્યક્તિ કે જે કુદરતના કામદાને દબાવી રહે, અને જેની આગળ કુદરત કે તેના કામદાનું જોર ચાલી શકતું ન હોય, એવી એકાદ વ્યક્તિને જોવાની તે મનુષ્ય ઈચ્છા રાખતો હોય છે. "અરે" આ કુદરતનો કામદો ભાગી શકે એવું કોઈ." એજ એક પોકાર માનવી હૃદયમાંથી અખંડ નીકળ્યા કરે છે. કામદાનો

ભંગ કરનાર કોઇને આપણે અહર્નિશ ખોલ્યાજ કરીએ છીએ. ધર્મમસતુ વરાળયાંત્ર આગગાદીના પાટાપર વેગપૂર્વક આગળ વધે જાય છે; તેને આવતું જોઇ એક ક્ષુદ્ર કીડો પેટે ઘસડાતો ઘસડાતો તેના માર્ગમાથી બાલુપર ખસી જાય છે. તે જોઇ આપણે તરતજ ખોલી ઉઠીએ છીએ કે “વગળયાંત્ર એક અચેતન પદાર્થ છે, માત્ર યત્રજ છે; અને કીડો એક સચેતન યાને જીવંત વસ્તુ છે.” એમ કેમ કહીએ છીએ વાહ? તો કે કીડાએ કુદરતનો કાયદો ભાગવાનો યત્ન કર્યો માટે. એક ઇન્જનમાં પુષ્કળ શક્તિ હોવા છતાં પણ તેનાથી કાયદા કે નિયમનો ભંગ કદાપિ કરી શકાતો નથી. મનુષ્યની ઇચ્છામાં આવે તે દિશામાં તેને તે ચલાવી શકે છે, ઇન્જનથી તેથી વિરુદ્ધ વર્તન થઇ શકતું નથી. પરંતુ કીડો ગમે તેટલો નાનો ને ક્ષુદ્ર હોતો તોપણ તેણે કાયદાનો ભંગ કરી લાયમાથી છટકી જવાનો પ્રયત્ન આપ્યો. કુદરતના કાયદાની વિરુદ્ધ પોતાની જાતને સિદ્ધ કરી બતાવવાનો અને પોતાની મુક્તાવસ્થાનું પ્રતિપાદન કરવાનો તેણે પ્રયત્ન કર્યો; અને એજ એની અદરના ભાવિ ઈશ્વરનું ઘોતક ચિહ્ન હતું.

મુક્તાવસ્થાનું પ્રતિપાદન, આત્માની મુક્તાવસ્થાનું આ પ્રતિપાદન થતું આપણે દરેક ઠેકાણે જોઇએ છીએ. દરેક ધર્મમાં તેનું પ્રતિબિંબ ઈશ્વર કે દેવતાઓએ પડે છે, પણ એ પ્રતિબિંબ હજી બાણ હોઈ દેવતાઓને જે લોકો બહાર જુએ છે, તેમને માટેજ છે. મનુષ્યે પહેલાં તો એવો નિર્ણય બાધ્યો કે પોતે કઈજ નથી યાને પોતે પામર છે; પણ પછી તેને દહેશન લાગવા માઠી કે એમ હોય તો પ્રકૃતિના બધનમાથી તેનાથી કદાપિ છૂટી શકાયજ નહિ તેથી તે કુદરતની બહાર એવા કશાકની શોધમાં પડ્યો કે જે મુક્ત હોય. એમ કરવા જતાં એને એમ સૂઝ્યું કે, એવી મુક્ત વ્યક્તિઓ તો અનેક છે; અને એ રીતે ક્રમે ક્રમે આગળ વધતાં એ બધી મુક્ત વ્યક્તિઓને યાને દેવતાઓને તેણે દેવતાઓનાં પણ દેવતા એવા એક પરમાત્મામાં લીન કરી દીધી. હજી આટલાથી પણ તેને સતેષ ન જાયો. સત્સતી દર્શાવે નહક્રમાં તે આખો-જગત જગદૈ નિકટ આવ્યો, તો તેને ક્રમે ક્રમે માત્રમ પડ્યું કે, તે પોતે શાવે તે હોય, પણ એ પરમાત્મા સાથે પોતાનો કોઈને કોઈ જાતનો સંબંધ તો અવશ્ય છેજ. પોતાની જાતને હજી તે બધાયવી, પામર અને અશક્ત માન્યા કરતો હતો, છતાં એટલી તો તેની ખાત્રી થઇજ ચૂકી કે, પરમાત્મા સાથે તેના કોઈને કોઈ જાનનો સંબંધ તો જરૂર છેજ. પછી તેના અંતરમાં કંઈક ઓળા પડ્યા, વિચાર જાગત થયો અને તેના જાનની પ્રગતિ થવા માઠી; એટલે તે સત્યની યાને ઈશ્વરની વધારે ને વધારે નિકટ આવતો ગયો અને આખરે તેને સ્પષ્ટ સમગ્રયું કે, આ ઈશ્વર અને સકળ દેવતાઓ વગેરે—અર્થાત્ સર્વ-

શમિમાન મુક્ત વ્યક્તિની મોક્ષને લગતો સમગ્ર આધ્યાત્મિક ચમત્કાર—એ તો તેની પોતાની જાત વિના તેના પોતાના ખ્યાલના પ્રતિબિંબ સિવાય અન્ય કશું જ નથી એમ જ્ઞા કરતા આખરે તેને એ મોવ હાથ લાગી કે “ઈશ્વરે મનુષ્યને પોતાના નમુનાપર ધર્યો છે—એ જેટલું સાચું છે તેટલું એ પણ માનું છે કે ‘મનુષ્યે ઈશ્વરને પોતાના નમુનાપર ધર્યો છે’” આ રીતે ઈશ્વરી મુક્તા વસ્થાનો ખ્યાન જન્મ પામ્યો એ દિવ્ય તત્ત્વ મહેતા ઈશ્વર આપણા અંતરમાજ છે, આપણી નિકટમા નિમ્નવર્તી જે કોઈ નીચ હોય તો તે ઈશ્વરજ છે એમ છતાં એને આપણે અત્યારમુધી બદાર ખોલ્યા કરતા હતા, અને અનેક કારણને અંતે જણાવું કે તે તો આપણા હૃદયનું પણ હૃદય છે તમને પેના માથુસની વાત તો થાઈ જ હશે, કે જેણે પોતાના હૃદયના ધબકારાને બાજુ પર બહારથી કોઈના ટોકારા થતા હોય એમ માની લેવાનીજ બૂન કરી હતી હૃદયના ધબકારાને ટોકારા સમજી તે બિચારા હીને બારણા પાસે ગયો અને બારણું ઉઘાડી જુએ છે તો બદાર કોઈજ ન મળે, તેથી તે વીણે મોઢે પાછો વળ્યો પણ ફરી તેને બારણાપર થતા ટોકારાના બથુકારા વાળ્યા એને ફરી તેણે બારણું ઉઘાડ્યું, પણ બહાર કોઈજ નહોતું એ રીતે બે ત્રણ વાર થયા પછી તેને સમજ પડી કે, એને સજાગાયતો અવાજ બારણાપ ના ટોકારાનો નહોતો, પણ તેના પોતાના હૃદયના ધબકારાનો હતો, છતાં ગેરમમજથી તેણે તે અવાજને ટોકારાતરીકે માની લીધો હતો એજ રીતે મનુષ્યને પણ તેની લાખી શોધને અંતે માવમ પડે છે કે, આ અનંત મુક્તાવસ્થા કે જેને તે અત્યારમુધી બહારની પ્રકૃતિમા કાલ્પનિક રીતે સ્થાપિત કર્યા કરતો હતો, એ તો એનો પોતાનો આત્મતરિક વિષય યાને આત્માજ છે, એ વાસ્તવ રૂપ તે પોતેજ છે

આખરે તેને અસ્તિત્વના આ ચમત્કારી દૈતમાવની સમજણ આ રીતે પડે છે—વિષય અનંત છે તેમ સાત છે, પણ એકમાજ જે, યાને અનંત અસ્તિત્વ એજ માત જીવાત્મા પણ છે પ્રકાર એવો બને છે કે, અનંત અગ્નિત્વ જાણે કે સુદિની જાગમા ફસાઈ પડીને દેખાતી રીતે સાત અસ્તિત્વોતરીકે વ્યક્ત થાય છે, પણ એનું વાસ્તવ રૂપ તો એનું ને એનું જ નિર્વિકારી રમે છે

તેથી મત્ત જ્ઞાન આવું છે કે, આપણો આત્માએનો પણ આત્મા યાને આપણી પોતાની અંદર રહેની વાસ્તવિયના તે એજ અનંત છે, કે જે અવિચારી, શાશ્વત, સદા સિવ અને સદા મુક્ત છે આજ એક નક્કર બૃમિ છે કે જે પર આપણે સ્થિરતાપૂર્વક ઉભા રહી શકીએ

આવી જાનના જ્ઞાનનું પ્રાકટ્ય એજ મૃત્યુનો અંત છે, એજ

અમરત્વનું આગમન અને સકળ દુખનો આરો છે અને જે લાગ્ય શાળા જનને અનેકત્વમાં એકત્વના દર્શન થાય છે, આ પરિવર્તનોથી ભરેલા વિશ્વમાં જેને અપરિવર્તનીય એક સત્ત્વના દર્શન થાય છે, અને જે તે એકત્વને પોતાના આત્માના પણ આત્માતરીકે પેએ છે, તેનીજ શાશ્વત શાંતિ છે, અન્ય કોઈની નહિ.

અને દુખ તથા અધોગતિના ઉકાણુમાં પણ આત્મા પ્રકાશનું એક કિરણ પ્રેરે છે, એટલે એવા ઉકાણુમાં પડેલો માણસ પણ જાગૃત થઈને જુએ છે કે, વારત્તવિક જે તેનું છે, તે કદાપિ તેની પાસેથી જનું રહેતું નથી અને જનું રહ્યું પણ નથી સાચેજ, આપણી પોતાની વાસ્તવિક માલગી આપણે કદાપિ ગુમાવી શકીએ જ નહિ પોતાનું અસ્તિત્વ કોણ ખોઈ શકે તેમ છે ? તેમનું પોતાનું મૂળ અસ્તિત્વ કોણ ગુમાવી શકે તેમ છે ? હું જો બેસાડેલો યાને મારામાં જો બલાઈનો ગુણુ હોય તો તેમાં મારા અસ્તિત્વની વાત પહેલી રહી છે, અને તે પછીજ તે અસ્તિત્વપર બલાઈના ગુણુનો રંગ ચઢી શકે છે તેમ જો હું ખૂંસેલો હોઉં, તો તેમાં મારા અસ્તિત્વની વાત પહેલી છે અને તે પછીજ તેનાપર ખૂંસાઈના ગુણુનો પાસ બેસે છે માટે એ અસ્તિત્વ પહેલું છે એનું છે અને નિરંતર છે તે કદાપિ ક્યાય ગુમાઈ જવું નથી, પણ સદા સર્વદા વિશ્વમાન હોય ॥

તેથી, બધાંયને માટે આશ્વા છે કોઈજ મરી શકતું નથી, તેમ કોઈને સદા સર્વદાને માટે અવનત દશામાં રાખી શકાતું નથી જીવન એ તો એક ક્રીડાગણુ છે, પછી એના પર રમાતી ક્રીડા મને તેની ખડખડી કે દલકરી કા નથી હોતી ? એ જીવનખેનમાં મને તેટલા ધમ્પા આપણને પડ્યા કરતા હોય, મને તેટલા ગોડી મડા આમ તેમ ખાવા પડતા હોય, પણ એ બધેજ વખત આત્મા આપણી સાથેનો સાથેજ છે અને તેને કંઈ ઈર્ષા કંઈ પહોંચતી નથી કારણ કે આપણે તે અનંત છીએ.

એક વેદાંતી કવિએ આમ કવ્યુ છે કે - “ભય કે શંકા જેવું મારે કદાપિ નહોતું મૃત્યુ મારી સમીપ કંઈ આવ્યું નથી મા કે બાપ જેવું મારે કોઈજ કંઈ ન હતું, કારણ કે કદાપિ જન્મ્યોજ નહોતો મારે શત્રુ કોણ અને ક્યા છે ? કારણ કે જે છે તે હું જ બધું હું, હુંજ સત્, ચિત્ અને આનંદ હું સોડહં સોડહં-યાને હું તે હું, હું તે હું ક્રોધ અને કામ, ઈર્ષ્યા ને અસુખા, કુવિચાર અને એવી એવી ખીજ કોઈજ વસ્તુનો અને કદાપિ સ્પર્શ થયો નથી, કારણ સાચિદાનદરૂપ શિવોડહં શિવોડહમ્-યાને હું સત્, ચિત્ અને આનંદરૂપ હું, હું તે શિવ હું, હું તે શિવ હું ”

બાધિમાત્રનું રામબાણુ એસડ એજ છે, મૃત્યુને મીટાવ

વાતુ અમૃત પણ તેજ છે અત્યારે આપણે આ સસારમા પડ્યા છીએ, અને આપણે સ્વભાવ તેની સામે બળવો ઉઠાવે છે, પણ આપણે એ બધા બધા કરો કે “હું તે છું, હું તે છું મારે બધ, શકા કે મૃત્યુ જેવું કશુંજ નથી જાતિ, ધર્મ કે વર્ણનો બેદ પણ મારે નથી મારણ કે કયો ધર્મ મારો હોઈ શકે ? એવો કયો પદ છે કે જેનો હું મહેવાઈ શકું ? કયો સપ્રદાય મને જઠડી રાખી શકે તેમ છે ? હું તો બધાય સપ્રદાયમા છું ” સરીર ગમે તેટલો બળવો કરે, મન પણ ગમે તેટલો બળવો કરે, તોપણ ગાદ અધિકારમા, અસલ દેહધાતનામા કે અગાધ નિરાશામા પણ આ મનનો જપ એક વાર, બે વાર, ત્રણ વાર અને તેથી પણ વધારે વાર કરો એટલે પ્રકાશ ધીમે ધીમે આવવા માડશે, ધીમેથી પણ આત્રીથી આવરી

અનેક વાર હું બૂજે અધમૂઝો થઈ જઈ, તરવાઈ ગયેના પગ વાળો બની જઈ અને ચાકીને લોથપોથ થઈ જઈ મૃત્યુના જડનામા સપડાઈ ચૂક્યો છું દિવસોના દિવસો લગી મને આદાર નામે મળતો નહિ, અને મારાથી એક ડગતુ સરખું આગળ ભરી શકાય તેમ રહેતું નહિ, તે વારે હું ઢગલો થઈને એક ઝાડ તળે ખેસી જતો અને મારે જીવન બધું ચમી જતું હોય એમ લાગતું મારાથી એમ ઉચ્ચાગ સત્યો કાઢી શકાતો નહિ, વિચાર પણ મારાથી બાગે થઈ શકતો એવી દુર્દશા મે અનેક વાર અનુભવી છે પરંતુ તેમાયે આખરે મારે મન આ વિચાર તરફ વળતું કે “મારે બધ કે મૃત્યુ જેવું કશુંજ નથી, મને બૂખ કે તરસ કદી લાગતી નથી હું તે છું, હું તે છું પ્રકૃતિ સમસ્ત મને કચરી શકે તેમ નથી, મારણ પ્રકૃતિ એ તો મારી દારી છે માટે એ દેવતાઓના પણ દેવના ’ એ પ્રભુના પણ પ્રભુ ’ તાઝ બગ મિલ કરી દેખાડી તાર ગયેતુ સાત્રાન્ય પુન પ્રાપ્ત કરે ’ ઉહ, આગળ ચાન અને મ્યામ થોભ મા ” અને આ મદાન જપના પ્રભાવથી હું એકદમ તાજો માજો થઈ જતો અને ઉઠીને ગાઢિના ગાંઠિ આપવાને શક્તિમાન બનતો, અને અત્યારે હું જીવતો મગતો તમારી આગળ ઉભો પણ હું માટે જ્યારે જ્યારે આપત્તિ ને સકડામણરૂપી અધકાર આવી અડગા નાખે, ત્યારે ત્યારે આ જપથી તમાર વારતવ રૂપ સિદ્ધ કરો; એટલે આપત્તિ અણબાળા અદૃશ્ય વસ્તુ નહીં દરખુ કે આપત્તિ પણ આખરે તો સ્વપ્ન જ છે સકટે અને દુખો પડાડ જેવા ઉચા લાગે, અને બધી વસ્તુઓ બિદામણી ને નિરતેજ લાગે, તોપણ આખરે તો તે માયાનો જેનજ છે કરો ના, એની મેળે બધું અદૃશ્ય થઈ જમે એને પગતમે કચડી કાઢો, એટલે તે નષ્ટ થઈ થઈ જમે એને લત્તાપ્રદાર કરો એટલે તે મરી જશે ગભરાઓ મા, કરો મા આમા અનેક વાર તમને નિષ્ફળતા મળે પણ તેને

વિચાર સરખો ના કરો. નિષ્કળતાની પરવા કર્યા વગર આગળ ધ્યેજ
જાઓ કાળ અનંત છે. આગળ ધ્યે, તમારા સ્વરૂપનું પુન. પુન
પ્રતિપાદન કરો, એટલે પ્રકાશ આખરે આવશેજ આવશે બાકી આ
સ સારમા જોટલા જન્મી ગયા છે અને જન્મ્યા છે, તે દરેકની મદદને
માટે વિનંતિઓ અને પ્રાર્થનાઓ તમે કરશો, પણ તે બધી નકામી છે.
તમને મદદ કરવા કોણ આવી શકે તેમ ? અને જે મૃત્યુમાથી
છટકવાની બારી કોઈજ નાણુવું નથી, તે મૃત્યુવું શું ? માટે તારી
જાતને તુજ સંઘાયજાત યા બીજી કોઈજ તને આ બવસાગરમા
મદદ કરી શકે તેમ નથી બાકી ' કારણ કે તુ એકલોજ તારો પોતાનો
મોટામા મોટો રાતુ છે, અને તુ જ એકલો તારો મોટામા મોટો
મિત્ર છે. માટે હિતમ રસ્તો જોજ ને કે, તારા સ્વરૂપને પકક,
હિતો થા, ગભરા નહિ. સકળ દુઃખો અને દુર્બળતાઓની મધ્યમાં
પણ સ્વરૂપના પ્રકાશને બહાર નીકળવા દે. એ પ્રકાશ શરૂઆતમા
જાઓ અને ન જણાય તેવો હોય તેની ફિકર નહિ, પણ એક વાર
બહાર પડવા દે. કેમકે એથી તને હિમત આવશે અને આખરે તુ
સિદ્ધની માદક ગર્જવા શક્તિમાન થઈશ કે "સોડહં ! સોડહમ્ !"
"હું પુરુષ નથી કે સ્ત્રી નથી; દેવતા નથી કે દાનવ નથી; કિવો
પશુપખી કે જાડપાનમાંનું કંઈજ નથી. હું દરિદ્ર નથી કે ધનવાન
નથી, વિદ્વાન નથી કે અજ્ઞાન નથી. આ બધી વસ્તુઓ હું જે છું
તેની તુલનામા અતિશુદ્ધ છે કેમકે હું તે છું, સોડહમ્ ! સોડહમ્ !
સૂર્ય, ચંદ્ર અને નક્ષત્રો નિહાળો: તેઓમા પ્રકાશતુ તેજ તે હું
છું ! અગ્નિની કાતિ તે હું છું ! જગતમા સત્તા ને શક્તિ છે તે
હું છું ! કેમકે હું તે છું, સોડહં ! સોડહમ્ !

"હું શુદ્ધ છું, એમ જે ધારે છે તે બૂલ કરે છે, કેમકે જે
છે તે બધુંજ 'સ્વ' છે, બધુંજ અહં છે સૂર્યનું અસ્તિત્વ છે, કેમકે
હું કેહું છું કે તેનું અસ્તિત્વ છે. જગતનું અસ્તિત્વ છે, કેમકે હું
કેહું છું કે તેનું અસ્તિત્વ છે આરા વિગત તેઓ રહી શકેજ નહિ.
કારણ હું પોતેજ સત્, ચિત્ અને આનંદ છું; સદા સુખી, સદા
શુદ્ધ અને સદા કાતિમાન છું જુઓ, આ સૂર્ય આપણી સર્વની
દષ્ટિઓનું કારણ છે, પણ કોઈની આખમા કંઈ જોડ આવતા સૂર્યને
પોતાને લેશ આચ આવતી નથી; તેવીજ સ્થિતિ મારી છે ॥
બધીજ ઇદ્રિયોદ્વારા અને બધાજ સુષ્ટ પદાર્થોદ્વારા કર્મો કરે છું,
પણ કર્મોની શુભાશુભતા મને કદાપિ સ્પર્શી શકતી નથી હું સદા
સર્વદા નિર્લેપ છું. મારે માટે કોઈ કાયદો નથી કે કાનુન નથી;
શુભ કર્મ નથી કે અશુભ કર્મ પણ નથી હું સદા હૃતો અને સદા હું.

મારો ખરો આનંદ દુનિયાર્થ વસ્તુઓમા-પતિ, પત્ની, બાળ-
બચ્ચા અને એવી ઈતર વસ્તુઓમા-કદાપિ નહોતો. કેમકે હું તો

આ અનંત જૂરા આસમાન જેવો છું; વિવિધરંગી વાદળા આસ-
માનપર ચઢને પસાર ચાય છે, અને પળવાર જાણે સાત તાળીની
રમત રમે છે. પણ આખરે તે બધાય ખસી જાય છે અને આસ-
માન તો એનું એ અપરિવર્તનીય જૂર ને જૂરજ હોય છે, તેની
રીતે સુખ અને દુઃખ તથા શુભ અને અશુભ પળવાર મને લાગી
દે, મારા ‘સ્વ’ અગર અહંની આડે પડેા ઉભો ઠરી મારા પ્રવૃત્ત
રૂપને લાગી દે, પણ તે છતાં હું ત્યાં છું તો ખરોજ. આખરે તો
તેઓ બધાજ સરખી જાય છે, કેમકે તેઓ પરિવર્તનીય અગર
વિકારને વશ છે અને હું પ્રકાશ છું. કેમકે હું અપરિવર્તનીય અથવા
અવિકારી છું. હું ખૂબ આવે છે, પણ મને ખબર છે કે તે સાત છે
તેથી તે અવશ્ય જનું રહેવુંજ જોઈએ. હું એકલોજ અનંત અને
નિર્લેપ છું. કેમકે હું તેજ અનંત, તેજ શાશ્વત અને તેજ નિર્વિ-
કારી પરબ્રહ્મ છું.”—આવું કવન છે અમારા એક વેદાંતી કવિનું.

ચાલો ત્યારે આપણે આ અમૃતત્વ અને અપરિવર્તનીયતા
તરફ લઈ જતારા ખ્યાલામાથી પાન કરીએ ડરો મા એમ માનોજ
નહિ કે, આપણે ખરાબ છીએ, આપણે સાત છીએ અને આપણે
કદી મરી શકીએ છીએ, એ માન્યતા સાચી નથી.

“આ આત્માનું પ્રથમ થવજી થવું જોઈએ, પછી તેનું ચિંતન
થવું જોઈએ, અને તે પછી તે ઉપર મનન કરવું જોઈએ ”
જ્યારે હાથ કામ કરતા હોય, ત્યારે મને જખ્યા કરવું જોઈએ કે
“સોડહં સોડહ !” વિચાર કરો તો એનો કરો, સ્વપ્ના સેવા તો
એનાં સેવા, અને ત્યાસુધી તે તમારા રોમે રોમમાં વ્યાપી
જાય નહિ તથા આ પામરતા ને દુર્બળતાના, આપણા અને અનર્થ-
ના જમાનકે સ્વપ્ના બધાજ ઉઠી જાય નહિ, ત્યાસુધી એ
જાપને સતત જખ્યાજ કરો. એટલે આખરે સત્ય એક પળવાર
પણ તમારાથી જાનું રહી શકશે નહિ.

૨૨-કલ્યાણનો પંથ

આજે રાત્રે હું તમોને વેદમાની એક વાત કહીશ. વેદ એ અમારાં હિંદુઓનાં પવિત્ર શાસ્ત્રો હોય સાહિત્યનો એક વિશાળ ભંડાર છે, એના છેલ્લા ભાગને વેદાંત કહેવામાં આવે છે. તેમાં વેદની અંદર આવેલા સિદ્ધાંતોની અને ખાસ કરીને દાર્શનિક વિચારોની યાને તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. એ તત્ત્વજ્ઞાનનીજ ચર્ચા આજે આપણે કરવાની છે. વેદની ભાષા આર્ય સંસ્કૃત હોય, તે હજારો વર્ષ ઉપર લખાયા છે, એ લક્ષમાં રાખો. હું તમને જે વાત કહેવા માગું છું તે આવી છે:-અમુક એક માણસને એક મહા-યજ્ઞ કરવાની ઇચ્છા થયે. હિંદુઓના ધર્મમાં યજ્ઞ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. યજ્ઞ વિવિધ જાતના હોય છે. આદ્યો તેમાં વેદોનો ને કુંડો ખનાવે છે અને તેની અંદર અગ્નિની પ્રતિષ્ઠા કરી તેમાં વિવિધ યજ્ઞો બોલી બોલીને આહુતિઓ આપે છે, અને યજ્ઞની સમાપ્તિ વખતે આદ્યો તથા દરિદ્ર જનોને દાનદક્ષિણા આપે છે. દરેક યજ્ઞને અંગે તેની પોતાની વિસિષ્ટ પ્રકારની દાનવિધિ હોય છે. એક યજ્ઞનો પ્રકાર એવો હતો કે જેની અંદર યજ્ઞ કરનારને પોતાની માલકીનું સર્વ કંઈ દાનમા આપી દેવું પડતું હતું. હવે આ માણસ ધનાઢ્ય છતાં કંજુસ હતો. તેમ છતાં તેને આ કપરામાં કપરો યજ્ઞ કરાવવાની ઈર્ષ્યા ખાટવાતો અભિલાષ હતો; એટલે તેણે એ યજ્ઞ કર્યો તો ખરો, પરંતુ યજ્ઞને અંતે પોતાના સર્વસ્વનું છૂટે હાથે દાન કરવાને બદલે, તેણે તો પોતાની ગૌશાળામાની આધણી, લૂંટી, ધરડી, એવી એવી વસુધા ગયેલી ગાયો દાનમાં આપવા માંડી. હવે આ માણસને નચિકેતા નામનો એક તેજસ્વી જીવાન પુત્ર હતો. બાપની આ દાનવિધિ તેના જોવામાં આવતાં તેને વિચાર આવ્યો કે, આથી તો બાપની બદનામી થશે અને તેને પુણ્યને બદલે પાપની પ્રાપ્તિ થશે. તેથી બાપની આ કંજુસાઈનો ખંગ વાળી દેવા કાગળે તે પોતાની જાતને દાનમાં આપી દેવાના ઠરાવપર આવ્યો. એ ઠરાવ સાથે તે બાપની પાસે આવ્યો અને તેને પૂછ્યું કે “પિતાશ્ર ! મને તમે કેને દાનમાં આપવાની ઇચ્છા રાખો છો ?” નચિકેતાના એ પ્રશ્નનો તેની બાપે કંઈજ જવાબ આપ્યો નહિ. પણ નચિકેતાએ એનો

એ પ્રશ્ન બીજા ને ત્રીજા વાર પૂછે. એટલે જાણે કોણે બરાબરને કહ્યું કે “તારું દાન હું ચમરાળને કરું છું, મનુના દાસમાં તને હું અર્પણ કરું છું.” એ સાંભળ્યાંજ નચિકેતા સીધો ચમરા રાજ્યમાં ગયો; પણ તે વખતે ચમરાળ ઘેર નહોતા, તેથી તેને તેમની રાહ ભેટા ચોલવું પડ્યું. ત્યજ દિવસ રહીને ચમરાળ ઘેર પાછા ફર્યા, એટલે તેમણે નચિકેતાને જોઈને કહ્યું કે “એા બ્રાહ્મણ-કુમાર! તું તો મારો મહેમાન થઈને આવ્યો છે; છતાં તારે મારી વાટ ભેટા ત્યજ દિવસ નિરાહાર અવસ્થામાં અહીં પડી રહેવું પડ્યું! હું તને વદન કરું છું અને તને પડેલી તકલીફનું સાદું વાળું આપવા હું તને ત્યજ વરદાન આપવાની હઠિજા રાખું છું. મારે તને ગમે તે ત્યજ વરદાન તું મારી પાસે માગી લે.” એટલે નચિકેતાએ પહેલા વરદાનતરીકે એ માગ્યું કે “મારા પિતાનો મારાપરનો દોષ સમી જાય.” બીજા વરદાનતરીકે તેણે અમુક એક યજ્ઞવિધેની માહિતી મેળવવાની માગણી કરી. ચમરાળએ તેની એ બન્ને અભિલાષા તૃપ્ત કરી એટલે ત્રીજા વરદાનતરીકે નચિકેતાએ ચમરાળ પાસે માગણી કરી કે “મૃત્યુ પછી મનુષ્યનું શું થાય છે? કેટલાક કહે છે કે તેનું અસ્તિત્વ રહેવું નથી અને કેટલાક કહે છે કે રહે છે. આનું રહસ્ય જાણવાની માગી હઠિજા છે. તે કૃપા કરી તૃપ્ત કરો, મદારાજ!” એના ઉત્તરમાં ચમરાળએ કહ્યું કે “પ્રાચીન કાળમાં દેવતાઓ આ રહસ્યનો ગુંચ છોડવાનો પ્રયાસ કરતા હતા, પણ આ રહસ્ય એવું તો જારીક છે કે તે સમજવું મુશ્કેલ છે. મારે તું બીજું કંઈ વરદાન માગ, ને આ વાતને છોડી દે. હઠિજા હોય તો પૂનઃ નો વર્ષનું આશુચ્ચ માગ. માય, યોગ વગેરે પશુધન જેટલું જોઈએ તેટલું માગ, અને મરજી હોય તો મોટું ગવ્ય માગ. પણ આ રહસ્યના છોડ માટે તું મારાપર દબાણ ન કર. મનુષ્યપ્રાણીને જોગવિધાસ માટેની જે જે વાતનાઓ થતી હોય તે જાણીય તું મારી પાસે માગ, હું તે તૃપ્ત કરીશ. પણ આ રહસ્ય જાણવાની તું મારી પાસે માગણી કરેલી મૂઠી દે.” નચિકેતાએ ઉત્તર વાળ્યો કે “ના, મદારાજ! મનુષ્યને દ્રવ્યથી તૃપ્તિ થતી નથી, દ્રવ્ય જોઈતું હોય તો તે તારા દર્શન સનાતનજન મનુષ્યને મળી રહે છે. અમારો આવરદા પણ તમારા યાસન મુજબ ટકવ.વાલો છે. અહીંયાં અમત્સ દેવતાનો સત્ત્વ દયા પછી અને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી મત્સદે કનો કયો સીધમણ મત્સ માનવી જાણા આવરદાથી રામગે, અને તે પણ સંસારના ત્તનો સ્વાદ એક વાર જાણી લીધા પછી! મારે મદારાજ! મને તો મૃત્યુ પડીના એ મદાન રહસ્યનોજ ખુલાસો આપે; અન્ય કદાચનો મને અપેક્ષા નથી. નચિકેતાને જે જોઈએ છે તે

એજ કેમ્પુતુ રહ્યું છે ?" નચિકેતાની આવી દૃઢતા જોઈ ચમ-
રાગ પ્રસન્ન થયા અને તેની ઇચ્છા મુજબનું વરદાન આપવાની તેમણે
હા પાડી. છે'ના એ ત્રણ વ્યાખ્યાનમાં કહેવાતું આવ્યું છે કે, આ જ્ઞાન-
જ મનને કલ્યાણપથ માટે સજ્જ કરે છે, તે મુજબ આ વાતમાં
પણ તમે જુઓ છો કે, સત્યનીજ ખાતર સત્યને જાણવાની ઇચ્છા-
સિવાય અન્ય કશી વાસના મનુષ્યને રહેવી ન જોઈએ જુઓ, યમે
આપવા માટેની બધીજ બહિસો-માલમિલકત, અદળક ધન, લાભો
આવરદા-એ વગેરેનો નચિકેતાએ કેવો દૃઢતાપૂર્વક ઇન્કાર કર્યો, અને
ફક્ત જ્ઞાન અને સત્યના વિચારને ખાતર એકે એક બીજી ચીજને જતી
કરવાની કેવી તૈયારી દેખાડી. આવીજ-માત્ર આવીજ મીતે સત્યની
પ્રાપ્તિ થઈ શકે તાત્પર્ય કે, ચમરાગ પ્રસન્ન થયા અને બોલ્યા કે
"જો, નચિકેતા! અહીં એટલે કે, મૃત્યુ પછી જે માર્ગ છે એક
ભોગનો અને બીજો કલ્યાણનો એ બન્ને માર્ગો મનુષ્યને વિવિધ
રીતે પોતાના તરફ આકર્ષે છે એ જે પૈકી કલ્યાણનો પથ પકડ-
નાર જીવ શાણો છે, જ્ઞાની છે અને તે મુક્ત બને છે ત્યારે ભોગના
પથે પળતાર જીવ મૂઠ છે, અને તેની અવનતિ થાય છે. નચિકેતા !
હું તારા વખાણુ કરું છું, કેમકે તે કોઈ વાસનાની તૃપ્તિ માટે માગણી
કરી નહિ વિવિધ રીતે મેં તને ભોગના માર્ગ તરફ જવાને લલ-
ચાની જોયો, પણ તે બધામની સામે તું ટકી રહ્યો ને જરાય ચલિત
થયો નહિ ભોગની જાંઘળી કરતા જ્ઞાન વધારે ઉત્તમ છે, એવું
જ્ઞાન તને થઈ ચૂક્યું છે"

"તને એ વાત પણ પૂરેપૂરી સમજાઈ ગઈ છે કે, જે
માણસ અજ્ઞાનમાં પડી રહી ભોગ ભોગમાં દરે છે, તેની અને
મૂઠ પશુની વચ્ચે ઠાઠ ભેદ નથી આમ જતા દુનિયામાં એવાયે
અનેક હોય છે, કે જેઓ કલ્પવૃક્ષ અજ્ઞાનમાં ડૂબેલા જતા તેઓ
ધમકમાં એમ માને છે કે, તેઓ ભારે શાણા છે, અને આધ્યા-
ત્મિક દોરાયલા આધ્યાત્મિક પેઢે અનેક વાકે ચૂકે રસ્તે આમ તેમ ગોળ
ને ગોળ માર્ગમાં ભટકાયા કરે છે આ સત્યનો પ્રકાર એ નચિ-
કેતા ! જે માણસો, માટીના દેશથી રીઝી જતા અજ્ઞાન બાળકો સમા
છે તેમના હૃદયમાં કદી કાળ ચતો નથી તેવા અશુર અજ્ઞાનીઓને
આ લોકનું તેમ પરલોકનું ઉલ્લસ પૈકી એકેયનું જ્ઞાન હોતું નથી.
તેઓ આ લોકનો ઇન્કાર કરે છે, તેમ અપરલોકનો પણ ઇન્કાર
કરે છે; અને પરિણામે પુનઃ પુનઃ મારા કાણુ તબે આવ્યા કરે છે.
અનેકને તો એ સત્યને સાક્ષ્યવાની પણ તક મળતી નથી, અને
અનેકને અવશ્ય કર્યા જતા તેવું જ્ઞાન લાધતું નથી કારણકે એ જ્ઞાન
પ્રગટવામાં તો ઉપદેશક જેમ અસામાન્ય હોવો જોઈએ, તેમ ઉપદેશ
મહણુ કરનાર પણ તેવોજ અસામાન્ય હોવો જોઈએ ઉપદેશકે

પોતે જો એ માર્ગમાં અસામાન્ય પ્રગતિ સાધી નહિ હોય, તો એનું એ સત્ય મો વાર કહેવાય અને સો વાર સંભળાય, તોપણ હૃદયમાં સત્યનો પ્રકાશ કદાપિ ઝળહળતો નથી. માટે એ નચિકેતા ! વ્યર્થ વાદવિવાદથી તારા મનને અકળાવીશ ના. આ સત્યનો પ્રકાશ એવાજ હૃદયમાં ઝળહળે છે કે જે શુદ્ધ અને પવિત્ર બન્યું હોય છે. તે પરમાત્મા કે જે ભગીરથ પ્રયત્ન વગર ભોંછ શકતો નથી, અને જે હૃદયની અતિ ઉઠી ગુફામાં લપાઈ રહેલો છે, તે પુરાણ પુરુષના દર્શન સ્થૂળદષ્ટિથી કદાપિ થઈ શકતા નથી; અને આતરિક અધ્યાત્મદષ્ટિથી જોને તેના દર્શન થાય છે તેનાં સમજાવણ સુખદુઃખ ને હર્ષશેષ વિરમી જાય છે. જે આ રહસ્યને જાણે છે તે બધીજ લૌકિક વાસનાઓનો ત્યાગ કરી દે છે, અને એ અતિ-સૂક્ષ્મ અધ્યાત્મદષ્ટિને પ્રાપ્ત કરી પરિણામે તે સમ્વિદ્યાનંદરૂપ બની રહે છે. નચિકેતા ! કલ્યાણનો પથ એજ છે. એ સમ્વિદ્યાનંદરૂપ પરમાત્મા સર્વ દુઃખધી પણ પર છે, સર્વ સદ્ગુણોધી પણ અપાર શ્રદ્ધ છે; સર્વ કર્તવ્યોધી પર છે, તેમ સર્વ અકર્તવ્યોધી પણ પર છે સર્વ અસ્તિત્વોધી પર છે, તેમ સર્વ અવિતવ્યોધી પણ પર છે-એમ જે જાણે છે તેજ ખરો યાત્રી છે અને તેજ ઉત્તમ ચરિત્રવાન થાય છે. તે કે જોને સકળ વેદ શીધી રહ્યા છે, અને તે કે જોના દર્શન માટે મનુષ્યો જાત જાતની તપશ્ચર્યા કરે છે, તેનું નામ કુંતમને કહું ? તેનું નામ કંઈ છે. આ શાશ્વત ક્ષેત્ર પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે, તેજ એક અજર અમર છે. આનું રહસ્ય જે જાણે છે, તેની સકળ વાસનાઓ શાત થાય છે, કેમકે જે જે વસ્તુઓની વાસના થઈ શકે, તે તે તમામ વસ્તુઓ તેની પોતાનીજ તેને દેખાય છે. અરે એ નચિકેતા ! આ માનવી આત્મા કે જોના વિષે તુ જાણવા માગે છે, તે કદાપિ જન્મતો નથી તેમ કદાપિ મરતોયે નથી શરીરનો નાશ થાય છે, ત્યારે પણ આ અનાદિ શાશ્વત એવા પુરાણ પુરુષનો નાશ થતો નથી હતા અર્થાત્ દણુનારો જો એમ માનતો હોય કે તે દણે છે, અને દણુનારો જો એમ માનતો હોય કે તે દણાય છે, તો તે બન્ને બૂલે છે. કેમકે આત્મા કાષ્ઠને દણુતો નથી કે કેાઈથી દણુતોયે નથી નાનામાં નાના પરમાણુથી પણ એ અનંતમણો સૂક્ષ્મ, અને મોટામાં મોટા અસ્તિત્વથી પણ અનંતમણો મોટો એવો એ ચરાચરમાત્રનો માલીક પરબ્રહ્મ પુરષોત્તમ જૂતમાત્રના હૃદયની ગુફામાં વસેલો છે. જે માણસ પાપરહિત બન્યો હોય છે, તેને એ પ્રભુના દર્શન એ પ્રભુનીજ કૃપાથી થાય છે. એવો મહાન પ્રભુ કે જેની અદર બધાજ વિરોધી ભાવોનું સંમિશ્રન થયેલું છે, તેના દર્શનનો અધિકાર પવિત્ર અને પાકી સમજણવાળા મનુષ્યો મિવાય અન્ય કોને હોય ? એ પ્રભુ પોતે અશરીરી હોવા છતાં શરીરમાં રહે

છે; નિર્લેપ હોવા છતાં દેખાતી રીતે લિપ્ત બ્રહ્મા છે ને તે સર્વ-
 વ્યાપી પરમાત્મા સર્વના આત્મારૂપ છે, એવું બ્રહ્મોને શાશ્વત અને
 સાધુજનો દુઃખમાત્રનો ત્યાગ કરે છે. આ આત્માની પ્રાપ્તિ માત્ર
 લૌકિક હેતુવાળા વેદાધ્યયનથી કે ઉત્તમોત્તમ લૌકિક બુદ્ધિથી, કિંવા
 લૌકિક વિદ્વતાથી થઈ શકતી નથી. પણ જે કાષ્ઠ પુરી તાલાપેલી,
 પૂવકે એ પરમાત્માની સૌધમા હોય છે, તેનેજ તે પરમપુરુષનો બેઠા
 થાય છે. અને તેનીજ વ્યાગળ તે પોતાનો અપાર અલૌકિક મહિમા
 ખુલ્લો કરે છે. જે મનુષ્ય સદાસર્વદા લૌકિક સ્વાર્થોમાજ રમ્યો પમ્યો
 રહે છે, જેનું મન એ તરફથી યાંત ને ઉપરામ બન્યું નથી, જે
 એકાગ્રચિત્તે ધ્યાનમગ્ન બની શકતો નથી અને જે લૌકિક સ્વાર્થ
 પાછળ મમ્યો રહે છે, તે મનુષ્ય હૃદયની ગુફામા રહેલા આ પર-
 માત્માને સમજવા અને પ્રલક્ષ કરવા યક્તિમાન થતો નથી. એ
 નચિંતેતા ! સમજ કે, આ શરીર એ એક જાતનો રથ છે, રથૂળ
 ઇંદ્રિયો તેના ઘોડા છે, મન તેની લગામ છે, બુદ્ધિ તેનો સારથિ છે
 અને આત્મા એ રથમા બેસનારો સવાર છે. આત્મા જ્યારે બુદ્ધિ-
 રૂપી સારથી સાથે જોડાય-છે, અને પછી તેના દ્વારા મનરૂપી લગામનો
 તેને મેળાપ થાય છે, અને મનવાટે પછી ઇંદ્રિયોરૂપી ઘોડાઓને તે
 પહોંચે છે, ત્યારેજ તે પરમધામનો ગોઝા થઈ શકે છે. જે માણસ-
 નું મન સંયમમા નથી, અને જેનામા સારાસારની વિવેકબુદ્ધિ જાગી
 નથી, તેની ઇંદ્રિયો રથે જોડેલા ખરાબ ઘોડાઓ જેમ સારથીના
 કાણુમાં નથી રહેતા, તેમ કાણુમા નથી રહી શકતી. જેનામા વિવેક-
 બુદ્ધિ હોય છે અને જેનું મન સંયમમા રહે છે યાને જેણે મનોનિ-
 મલ સિદ્ધ કર્યો હોય છે, તેનીજ ઇંદ્રિયો રથે જોડેલા સારા ઘોડાની
 મારફત હમેશા વશવર્તી હોય છે. મતવચ કે, જેનામા વિવેકબુદ્ધિ
 હોય છે, જેનું મન સત્યને સમજવા પાછળજ હમેશા લાગેલું હોય
 છે અને જે સદા સર્વદા પવિત્ર અને વિશુદ્ધ હોય છે, તેનેજ તે પરમ
 સત્મની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને એ પ્રાપ્તિ પછી મનુષ્યને પુનર્જન્મ
 જેવું કંઈજ રહેતું નથી. આ રસ્તો એક રીતે એ નચિંતેતા ! બહુ
 કપરો અને લાંબો પણ છે જેણે સ્ફુર્ત્યદષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી હોય છે
 તેનેજ માટે આ રસ્તો દેખાવો કે સમજાવો શક્ય બને છે; તથાપિ
 ગભરાઈશ ના; જાત્રત બન, છંદ, એ રસ્તે પ્રવૃત્ત થા અને અતિમ
 ધ્યેયની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ થતા સુધી વચ્ચે ક્યાય રોકાતો નહિ. આ
 કામ ભલે તણવારની ધારપર ચાલવા જેવું અધરું હોય, પણ તે
 પરબ્રહ્મ પરમાત્મા કે જે ઇંદ્રિયોથી અતીત છે, રપર્સમાત્રથી અતીત
 છે, સકળ આસ્વાદથી અતીત છે, નિર્વિઝારી છે, અનંત છે, બુદ્ધિથી
 અતીત છે અને અવિનાશી છે, તેને પામીનેજ આપણે જન્મમૃત્યુના
 ગડમામાથી બચી શકીએ તેમ છીએ.”

આપણે જોઈએ છીએ કે, અત્યાગ્રમીમાં યમરાજ પ્રાપ્ત
 કરવાના અતિમ ધ્યેયનું વર્ણન કરે છે એમાં મૌઢી પ્રથમ ખ્યાલ
 આપણને મળે છે તે એજ કે જન્મ, મરણ, દુઃખ અને ભવમાગર
 માં ભોગવતી પડતી વિવિધ પ્રકારની અજ્ઞાનકૃતોનો અત એ મત્યને
 જાણવાથીજ આવી શકે કે એ સત્ય ક્ષી વસ્તુ છે ? તો કે જે કદાપિ
 પરિણામગામી યાને પરિવર્તનની નથી, એવો જે સર્વનો એક
 અમાપ આત્મા, જગતમમસ્તની પાછળ ગહેલો એ પરમાત્માજ સત્ય
 વસ્તુ છે. એ સબધમાં વળી એમ પણ કહેવામાં આવ્યું છે કે,
 નેને જાણવાનું કામ દમિ છે જાણવાનો અર્થ માત્ર શુદ્ધિયા તેને
 કબૂન કરવો એટલેજ નહિ, પણ પ્રત્યક્ષ કરવો યાને તેને સાક્ષા
 ત્કાર મેળવવો એવો મમજવાનો છે. ફરીને ફરી આપણે વાચ્યું છે
 કે, આ મુક્તાવસ્થાને આપણે સમજવા ઉપગત અનુભવથી પણ
 જોઈએ તે કાષ્ઠ આ ચમત્ક્રમોથી દેખી શકાતી નથી એને
 માટે તો અતદ્દિ અતિ સૂક્ષ્મ યાને દિવ્ય બનવી જોઈએ જે
 દૃષ્ટિવડે આ જીતો અને ચોપડીઓ વગેરે દેખાય છે, તે તો
 રથૂજદિ છે, પણ મત્યને નિદાગરામાં એ દૃષ્ટિ ન આવત એને
 માટે તો તેને અતિ સૂક્ષ્મ અત અતમુખા બનાવવી જોઈએ
 તે પછી યમ કહે છે કે, માણસે બહુ પવિત્ર અને શુદ્ધ બનવું
 જોઈએ દૃષ્ટિને સૂક્ષ્મ બનાવવાના એજ એમ માર્ગ છે તે પછી તે
 બીજા ગરતાઓ બનાવે છે. એ કેનયજૂ ઉદ્રિયેથી બહુ આધે રહેતો
 છે એ રથૂજ ઉદ્રિયો તો મત્ર બદારના વિચો જોઈ શકે છે, પણ
 તે સ્વયંજૂ આત્મા તો આભ્યતરનો વિચ છે એને જોવા કાળે
 જે શુદ્ધની જરૂર છે, તે તમારે યાદ રાખવો જોઈએ એ શુદ્ધ
 બીજો કાઈ નહિ પણ દૃષ્ટિને આભ્યતર દેશમાં વાળાને આભાને
 નિરખવાની ઉત્કટ ઇચ્છા પ્રકૃતિની જહર આજે આ સમારમાં જે
 મુદ્દા વસ્તુઓ આપણે જોઈએ છીએ તે બધીજ મારી છે, પણ
 ઇશ્વરને જોવાની એ રીત નથી એને માટે તો દૃષ્ટિને આભ્યતર
 વાળના આવડતું જોઈએ તાજ વસ્તુઓ જોવા માટે આખોની જે
 આવડતા ને ઉત્સુકતા હોય છે, તેના પર કાણુ મૂકવો જોઈએ
 કાઈ એક ઉઘાગી રસ્તે ચઢને તમે જતા હો છો, ત્યારે તમારી
 સગમાં ચાનના આદમીતુ બોનવું પણ તમારા માલત્યામાં બરા
 બર આવડું નથી તમને એ માલગના મુશ્કેલી પડે છે, કારણ કે
 રસ્તાપર જ્યા ત્યા ગાડી ધોડાની ધમાવમગી હોય છે તેમ તમારી
 માથેનો માણસ તમારે બોનવું પણ રસ્તાપગના એ ધોવાટને કબને
 માલગી શકેનો નથી આવડું બરા કારણુ એજ છે કે, બદારના
 અવાગને લાધે તમારે મન બદાર જતું રહે છે, એટલે તમારી
 આંખે પડેના આદમીતુ બોનવું પણ તમારા સાલગવામાં આવડું

નથી. એવીજ રીતે આપણી ચારેકાર આવી રહેયો આ સંસાર પણ એટલો બધો ઘોષાટમય છે કે આપણું મન તેથી બહારની બાજુ આકર્ષાય છે. તેથી આત્માને નીરખવાનું આપણાથી કેવી રીતે બને વાર? મનની આ બહાર ભટકવાની આદત રોકાવી જોઈએ, યાને મનોનિગ્રહ પ્રાપ્ત કરવો જોઈએ. એવી જાતનો મનોનિગ્રહ સાધ્ય થવો તેનુંજ નામ આભ્યંતર દષ્ટિની પ્રાપ્તિ છે. એવી આભ્યંતર દષ્ટિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારેજ અંતરમા બિરાગતા પ્રભુનો મહિમા દષ્ટિગોચર થાય છે.

આ આત્મા શી ચીજ છે? આપણે જોયું છે કે, તે બુદ્ધિથી પણ ચાલીત છે. આપણે એજ કંઠોપનિગદ્ગમાથી જાણી શકીએ છીએ કે, આ આત્મા શાશ્વત અને સર્વવ્યાપી છે તમે, હું અને બધાંજ સર્વવ્યાપી છીએ, અને આત્મા અપરિણામી અથવા નિર્વિકારી છે. જો આ વાત ખરી હોય તો તો આ વિશ્વવ્યાપી વ્યક્તિ એકજ હોવી જોઈએ. એકસરખી વિશ્વવ્યાપી હોય એવી બે વ્યક્તિઓ હોવાનો સંભવજ નથી. તેમ હોઈ શકેજ કેવી રીતે? અનત એવી બે વ્યક્તિઓ પણ હોઈ શકે નહિ એટલે પરિણામે એજ સિદ્ધ થાય છે કે, વાસ્તવિક રીતે તો અસ્તિત્વ માત્ર એક આત્માનુંજ છે. અને આ તમે, હું તેમજ આ સત્ચરાચર જગત સમસ્ત, અનેક દેખાતા છતાં એકજ છીએ. “જેવી રીતે એક અમિતત્વ સંસારમા આવતા વિવિધ રીતે પોતાની જાતને વ્યક્ત કરે છે, તેવીજ રીતે બધાનો એ એકજ આત્મા પોતાની જાતને પ્રત્યેક રૂપમા વ્યક્ત કરે છે.” પણ ત્યારે પ્રશ્ન એ રહે છે કે, આ આત્મા જો સંપૂર્ણ અને શુદ્ધ છે અને જગતસમસ્તનું સત્ એક છે, તો પછી અપવિત્ર, દુષ્ટ, શુભ ઈત્યાદિ દેહોમા જતા તેનું શું થવું હશે? ત્યાં એ કેવી રીતે સંપૂર્ણ અને શુદ્ધ રહી શકતો હશે? આના સમાધાનમા કહે છે કે “એકજ સૂર્ય પ્રત્યેક આખની દષ્ટિરાશિનું કારણ છે, તથાપિ કોઈની આખોની ખોડખાપણું સૂર્યનાગ્નિજ્વળને રપશી શકતી નથી; વળી કોઈ માણસને કમલો થયો હોય તો તેને બધુંજ પીળું પીળું દેખાય છે. તેની દષ્ટિનું કારણ પણ સૂર્યજ છે, પણ કમળાના રોગીને બધું પીળું દેખાય છે તેથી સૂર્યને તેના જરાય રપશી થઈ શકતો નથી, તેવીજ રીતે આખોદૂષ્ણ આ એક સત્ જો કે પ્રત્યેક જણનો આત્મા છે, છતાં તેને બહારની અપવિત્રતા કે પવિત્રતાનો જરાય રપશી થઈ શકતો નથી.” જેમા બધુંજ નાશવંત છે, એવી આ દુનિયામા જે માણસ એ નિલ નિર્વિકારીને જાણે છે, અજ્ઞાનમય આ સંસારમા જે જન એ જ્ઞાનમય સત્ ચિત્તને જાણે છે તથા અનેકથી ભરેલી આ સૃષ્ટિમાં જે શખ્સ આ એકને જાણે છે અને તેને પોતાનાજ આત્મામા

આ અદ્ભુત આભ્યંતરિક ચંતનું પૃથક્કરણ કરવા પ્રેરાયા, અને એ પૃથક્કરણે આ જગતનું રહસ્ય તેમની આગળ ખોલી બતાવ્યું; નક્ષત્ર કે સૂર્યથી તે કામ કરી શકાયું નહિ. એ કામ માટે તો તેમને માણસનું પૃથક્કરણ કરવું પડ્યું—પણ તે માણસના શરીરનું નહિ પણ તેના આત્માનું. અને એ આત્મામાંજ તેમને જોઈતો ઉત્તર સંતોષકારક રીતે મળી શક્યો. ક્યો ઉત્તર તેમને મળ્યો વાર? તો કે એજ કે, શરીર તેમજ મનની પાછળ એક સ્વયંબૂ અસ્તિત્વ છે, કે જે મરતું નથી કે જે જન્મતું નથી. એ સ્વયંબૂ તત્ત્વ સર્વ-વ્યાપી છે, કારણ કે તે નિરાકાર છે. જેને રૂપ કે આકાર નથી માને જે દેશકાળની મર્યાદામાં બદલ નથી તે અમુક એક સ્થાનમાં રહી શકેજ નહિ. એવું બની શકેજ શી રીતે? તે બધેજ છે, સર્વ-વ્યાપી છે, એટલે તે આપણી બધાંયની અંદર એકસરખો વિદ્યમાન છે.

ત્યારે આ માનવ આત્મા એ શું ચીજ છે? આના સંબંધમાં એક પક્ષનું એવું માનવું હતું કે, એક અસ્તિત્વ તો જાણે ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ છેજ, અને તેની સાથે બીજું એક અસ્તિત્વ ઈશ્વરથી બધી-જ બાબતમાં શાશ્વત ભિન્ન એવા અનંત અગણિત આત્માઓનું છે. આ દ્વિત્વાદ થયો. આના જવાબમાં બીજા પક્ષ તરફથી એવું પ્રતિ-પાદન થયું કે, આત્મા એ અનંત દિવ્ય અસ્તિત્વનો એક અંશ છે. જેવી રીતે આ શરીર પોતેજ એક દુનિયા છે અને તેની પાછળ વ્યક્તિગત આત્મા આવેલો છે, તેવીજ રીતે આ સમગ્ર વિશ્વ એ એક શરીર છે, તેની પાછળ વિશ્વવ્યાપી મન છે અને તેની પાછળ વિશ્વવ્યાપી આત્મા માને ઈશ્વર છે. હવે જેવી રીતે આ વ્યક્તિગત શરીર એ વિશ્વવ્યાપી શરીરનો અંશમાત્ર છે, તેવી રીતે વ્યક્તિગત મન એ વિશ્વવ્યાપી મનનો અંશ છે, અને વ્યક્તિ-ગત આત્મા એ વિશ્વવ્યાપી આત્માનો અંશ છે. આ વાદ વિશિષ્ટાદ્વિત માને સચ્ચણ એકેશ્વરવાદ થયો. હવે આપણે એ તો જાણીએજ છીએ કે, વિશ્વવ્યાપી આત્મા અનંત છે. તો પછી અનંતતાને તે વળી અંશ શી રીતે સંભવે? અનંતતા ખંડિત થઈ તેના ભાગલા કેવી રીતે પડે? હું અનંતનો એક તણખો છું એમ કહેવું કાવ્યમય તો બહુ ભાગતું હશે, પણ વિચારશીલ મનને એ કથન અર્થહીન અને એફફુ લાગ્યા વગર રહેતું નથી. કારણ કે અનંતતાના ભાગલા પાડવા એનો અર્થ શો? શું તે એક જડ પદાર્થ છે કે તેના તમે ભાગ પાડી ટુકડા બાચકા કરી શકો? અનંતતાના ભાગલા કદી પાડી શકાયજ નહિ. એમ છે તો પછી અંતિમ જવાબ શો સમજવો વાર? અંતિમ જવાબ એજ કે, જે આત્મા વિશ્વવ્યાપી છે તેજ તમે છો; તમે તેનો એક અંશ નહિ પણ તેનું અખંડ સમષ્ટિરૂપ છો. તમેજ સંપૂર્ણ ઈશ્વર છો, તો પછી

આ બધા નાના પ્રકારના બેદો એ શું છે? લક્ષ્યાવધિ આત્માઓ આપણી નજરે ચડે છે, એ બધા શું છે? એનો જવાબ એવો છે કે, પાણીના લક્ષ્યાવધિ નાના નાના નિદુઓ ઉપર જ્યારે સૂર્ય પ્રકાશી છે, ત્યારે તે દરેક નિદુમાં સૂર્યનું સંપૂર્ણ પ્રતિબિંબ નજરે પડે છે પણ ધ્યાન રાખો કે, તે માત્ર પ્રતિબિંબોજ છે, અને વાસ્તવ સૂર્ય તો એકજ છે તેવીજ રીતે આપણા પ્રત્યેકની અંદર રહેલો આ દેખીતો અત્મા એ ઈશ્વરનું પ્રતિબિંબમાત્ર છે, એ સિવાય બીજું કંઈજ નહિ એ બધાની પાછળ જે ખરું સત્ છે તે તો એક પરમેશ્વર અથવા પરમાત્માજ છે જગતમાં આત્માતરીકે તો આપણે બધા માત્ર એક જ છીએ તે મારી અંદર તેમ તમારી અંદર પણ છે અને તે એકજ છે, અને તે એકજ આત્મા આ જૂદા જૂદા શરીરોમાં જૂદા જૂદા આત્માતરીકે પ્રતિબિંબિત થઈ ગયો છે પરંતુ આપણને તેનું જ્ઞાન નથી, તેથીજ આપણે એમ માનીએ છીએ કે, આપણે એકબીજાથી તેમ એ એક ઈશ્વરથી પણ નિરાળા છીએ અને જ્યાંસુધી આપણે એમ ને એમ માન્યા કરીશું, ત્યાંસુધી દુઃખ ને ક્લેશનું અસ્તિત્વ દુનિયામાં રહેશેજ. માટે સાચેજ યાતો કે એ એક ભમ છે, ઉદ્ધ જાળ છે પછી દુઃખનું બીજું મોટું મૂળ ભય છે એક માણસ બીજાને ધમ્મ કરે છે તે શામાટે કરે છે? તો કે પોતાને પૂરતા પ્રમાણમાં ઇચ્છિત ભોગની પ્રાપ્તિ નહિ થાય એવી બીકથી તે સામાને નુકસાન કરે છે એક માણસને ધાસ્તી લાગે છે કે, તેની પાસે પૂરતા પૈસા નહિ રહે, એટલે તે ધાસ્તી તેની પાસે બીજાને નુકસાન કરાવે છે યાને, બીજાને લૂટાવે છે એકજ અસ્તિત્વ છે એમ બધા વાસ્તવિક માનતા થાય, તો પછી ભયને સ્થાનજ ક્યા રહે? મારા મસ્તકપર જે વિજળી પડે, તો દુઃખ તે વિજળી છું કેમકે અસ્તિત્વજ મારું એકનાત્મ છે જે પ્તેગ આવે તો તે પશુ દુઃખ, કોઈ વાદ આવે તો તે પશુ દુઃખ મૃત્યુ આવે તો તે પશુ દુઃખ શ્રવણ અને મૃત્યુ બંને દુઃખ છું આ ઉપરથી જણાય છે કે, બેના ભાવથી યાને દ્વેષભાવથીજ જગતમાં ભયને સ્થાન મળે છે. “એકબીજાને ચાહો” એમ ઉપદેશાત્મ આપણે હમેશા સાલગતા આવ્યા છીએ શામાટે એવો ઉપદેશ કરવામાં આવે? વાર? એ સિદ્ધાંતનો ઉપદેશ તો થાય છે, પણ તેનો ખુનાસો તો અહીંજ મળે છે મારે પ્રત્યેક જણને શા માટે ચાદવું જોઈએ? તો કે દુઃખ અને તે એક છીએ માટે એકતા કહેતા અહીંનો ભાવ છે, અને એજ આખા જગતની મુક્તિ માટે યાને વાસ્તવિકતા છે આપણા પગ તળે ધસાના કોટકથી માંડીને કો કાને પણ અસ્તિત્વ મા આવેલા સર્વથેષ્ઠ અનુધ્ય પ્રાણી સુદા-બધાવને દેહો ભિન્ન ભિન્ન દોષ છે, પણ આત્માતરીકે તો તે બધાજ એકજ છે બધાજ

મુખોદ્ધાર તમે આહાર કરો છો, બધાજ હરતો દ્વારા તમે કામ કરો છો, તેમ બધીજ આખોદ્ધાર તમે જીવો છો. લક્ષાવધિ શરીરોમાં તમે તંદુરસ્તી બોગવો છો, તેમ લક્ષાવધિ શરીરોમાં તમે વ્યાધની વેદના પણ અનુભવો છો. જ્યારે આવો ભાવ પેદા થશે, અને એ ભાવને આપણે પ્રત્યક્ષ કરતાં, જોતા ને અનુભવતાં અચવા વિચારતા ચર્ચિયું, ત્યારેજ જગતમાં જણાતા દુઃખ અને ભય નાબુદ થશે. હું મારી સકુળ કેવી રીતે ? મારામો પર અન્ન કર્યુંજ નથી. એ પ્રમાણે જ્યારે ભયમાત્ર ટળી જાય છે, ત્યારે ને ત્યારેજ સંપૂર્ણ સુખ અને સંપૂર્ણ આનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે. એ વિશ્વવ્યાપી સમભાવ, એ વિશ્વવ્યાપી પ્રેમ અને એ વિશ્વવ્યાપી આનંદ કે જે કદી બદલાતો નથી, તે અનુભવને ઉપે ચઢાવી બધાને માથે યાપે છે. એને પ્રતિક્રિયા જેવું કર્યુંજ હોતું નથી, અને દુઃખ નામે તેને સ્પર્શી શકતું નથી. પણ દુનિયાના આ ક્ષુદ્ર ખાનપાન હમેશાં પ્રતિક્રિયાને જન્મ આપે છે. એવું આખું એક કારણ આ દ્વૈતભાવજ યાને હું જગતથી તેમ ઇશ્વરથી લિન્ન છું, એવો એક ખ્યાલજ છે. પરંતુ “હું તે છું, હું જગતનો આત્મા છું, હું સદા સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ છું, હું નિત્યમુક્ત છું”-એ ઉન્નત ભાવને જેવા આપણે પ્રાપ્ત ચર્ચિયું કે તરતજ સાચો પ્રેમ ઉદ્ભવશે, ભય નામે નષ્ટ થઈ જશે અને દુઃખમાત્રનો આરો આવેલો જણાશે. इत्योम्

૨૩—યાજ્ઞવાલ્ક્ય અને મૈત્રેયી

આપણે મીઠીએ હીએ કે "વાદ્યવાદ્યો દિવ્યન ધિગુહ્ય મ
નથી, પણ એ દિવ્યે પ્રભુત્વ કવચનિત્યને રાજ તે દિવ્ય ખમિ
ખરાખ છે" યાગ્ય નાનના એ નેગ અધિ રૂપ ગય છે
તમને એ તો ખજર દોશીજ એકપે કે, તિ દુરે ના સાઓ-ના એ
એક રસમાન છે કે, જલસરથાના નાદને સંતા નો ત્યાજ મી રી
એકએ તે જુલમ યાગ્યએ પણ જલસરથાના રેલગા પેગની
પત્તિને મ્યુ કે "મિથે" ગારી અ ધનિમન, ધન વચેરે આ નહુ
સભાનો દુ સો દશે સભાનો ત્યાજ મીને ભઈ પુ એ ના
યાગ્યએ પત્તિએ મ્યુદન જુલુ કે "સ્વમિત્" ર પદી છે
કારી ના આખી પૂરી ગારી દ વ, સો એ દેવાદી ના ના
અપાથી સામે ખર ?" યાગ્ય એ મ્યુ કે "ના, તેમ તે નદિ બને
નેથી જુ ધનવાન બને સેમસ ધનથી મદ અનન્યની
પ્રાપ્તિ રૂપ છાની નથી" એકે તેમને જાગ્ય આપો ? "એ
એમજ હોય, સો નારે અખતલ મેગવવ ને મી વસ્તુ મેગવરી
એકે અને તે વસ્તુ મેગ મવાડુ મદ એકે ?" પણ એ ના
તા હો તો તે ને મો" અ પ્રભને જાગ્ય વગર યાગ્યએ
કહુ કે "મદ્યુ" જુ દમોદા અને કિમ રી ?" પણ એ ના
આ પ્રનથી જુ ના મિથત્વ જાની છે આત, ના આનન મદ્યુ
ર અને દુ મદુ તે નાન નાનુ દા પી તેનાય મનન
કેને ?" પદી વસ્તુએ મોદા નાનુ કે "પત્તિ પત્તિ મદ રે
તે પતિન ખતો નદિ પણ અત્તાની-પેગની ખાન મદે
છે પતિ પત્તિને મદે છે તે પણ પત્તિને ખતર નદિ, પણ પે-ને
ખતર મદે છે ? ને ખતરોની ખતરો મદે મદ્યુ નથી પણ
યાગ્ય પેગને ખતર મદે છે દનની ખતર કોદ દનને મદ્યુ
નથી પણ પેગને ખતર મદે છે મદ્યુને મદ્યુ ખતર ?" ના
મદ્યુ નથી પણ પે-ને ખતર મદે છે તેથી રીતે દિવ્યને
તે દિવ્ય છે ત્યાજ ખતર કોદ મદ્યુ નથી પણ પેગના દુખ
એ દિવ ને મદે છે વચેરે દુનિયાને ? ના મદે છે તે દુનિયાની
ખતર નદિ પણ યાગ્યને મુખ્ય પે-ને ને મદે રે
"એ તે દુનિયાને મદે છે તેથી રીતે ને મુખ્ય દેવ-એ પા

પ્રીતિભાવ રાખે છે તે દેવતાઓ માટે નહિ, પણ પોતાના પડ ઉપર તેનો પ્રીતિભાવ છે તેથીજ. મતલબ કે, વસ્તુની ખાતર વસ્તુને કાંઈ ચાહતું નથી, પણ તે વસ્તુ સુખદાયક ને દિતકારી હોય છે તેટલા ખાતર તેને ચાહ છે. હકીકત આવી હોવાથી એ આત્મા શું છે અને કેવો છે એ વાતનું અવશ્ય અવશ્ય થવું જોઈએ, પછી તે હુદ્દિમા ઉતરવો જોઈએ, અને છેલ્લે તેનું મનન ને ધ્યાન કરાવું જોઈએ. હે પ્રિય મૈત્રેયી! જ્યારે આ આત્માનું અવશ્ય થઈ ચૂકે છે, જ્યારે તે સમજાઈ ચૂકે છે અને જ્યારે તેનો સાક્ષાત્કાર થઈ રહે છે, ત્યારે બધુંજ રહસ્ય યાત્ર થઈ જાય છે.” યાજ્ઞવલ્ક્યના આ કથનમાથી આપણને શું પ્રાપ્ત થાય છે? આપણી સમક્ષ એક વિલક્ષણ દાર્શનિક વિચાર ઉપસ્થિત થયેલો આપણે જોઈએ છીએ એમાં એવું કથન કરાયેલું જણાય છે કે, પ્રેમ પણ માત્ર સ્વાર્થતા-હલકા-મા હલકા અર્થમાં સ્વાર્થતા છે. કારણ કે હું મારી જીવનને ચાહું છું તેથીજ હું સામાને ચાહું છું. અર્વાચીન સમયમાં પણ એવા દિલ્લુદ્દેા યાને તત્ત્વવિદો પાક્યા છે, અને તેમણે પણ કશું છે કે, આ સસારમાં પ્રધાન શક્તિ જે કાંઈની હોય તે એક માત્ર ‘સ્વ’નીજ છે એ સાચું પણ છે, અને તે છતાં જોડું પણ છે કેમકે સામાન્ય રીતે મનુષ્યનું એ ‘સ્વ’ અથવા પોતાપણું તેની પૂંઠળ રહેલા મૂળ ‘સ્વ’ અથવા આત્માનો પડછાયો માત્ર છે. આ ‘સ્વ’ જોડું એટલા માટે છે કે તે ખરા આત્માનો પડછાયો હોવાથી હુદ્દ છે. જ્યારે એક પત્ની પતિને ચાહતી હોય છે, ત્યારે પણ તેને ખબર હોય કે ન હોય પણ તે પોતાની ખાતરજ પતિને ચાહે છે. જગતમાં દરોવાય છે તેમ આ સ્વાર્થપરતા છે, પરંતુ એ સ્વાર્થપરતા પણ વસ્તુતઃ તો એ આત્માપણાનો અદ્વિતીય અંશજ છે. જ્યારે કોઈ પ્રેમ કરે છે, ત્યારે તે આત્મામાં થઈનેજ પ્રેમ કરી શકે છે. માટે પ્રેમ કરવા પહેલાં આ આત્માને ઓળખવો જોઈએ. ઓળખ્યા વગર અને ઓળખીને ચાહવામાં ફેર શો છે? તો કે આત્મા શી બીજ છે તે જાણ્યા વગર જે કાંઈ આત્માને ચાહે છે, તેનો તે ચાહ અથવા પ્રેમ એ સ્વાર્થપરાયણતા છે. ત્યારે જેઓ આત્માના સ્વરૂપને ઓળખીને પ્રેમ કરે છે, તેમનો પ્રેમ એ મહાન દોષથી મુક્ત હોય છે; અને તેથીજ તેઓ શાણા અને સંત કહેવાય છે. “જે મનુષ્ય પોતાના સત્ય આત્મા સિવાય બીજા કશાની અદર બ્રાહ્મણને જુએ છે, તેને બ્રાહ્મણ તણ દે છે; આત્મા સિવાય બીજા કશાને જોનારાનો કશોય ત્યાગ કરી દે છે; આત્મા સિવાય બીજા કશામાં દુનિયા જોનારનો દુનિયા પણ ત્યાગ કરે છે; એ સત્ય આત્મા-અર્થાત્ પરમાત્મા સિવાય અન્ય કશામાં દેવતાઓ રહેલા છે એમ સમજીને જે મનુષ્ય દેવતાઓપર ભાવ રાખે છે, તે જનને દેવતાઓ પણ છોડી દે

છે મતનબ કે પ્રત્યેક ચીજ આત્મા સિવાય કંઈ બીજું છે એમ સમજનારની પાસેથી પ્રત્યેક ચીજ નાસી જાય છે આ બાહ્યો, આ ક્ષત્રિઓ, આ દુનિયા, આ દેવતાઓ, જે જે કંઈ છે, તે બધું જ એ પરમાત્મા છે” આવી રીતે યાગવલ્ક્ય પ્રેમનો અર્થ સમજાવે છે જ્યારે જ્યારે કોઈ પદાર્થનું આપણે ઝીણી ઝીણી વિગત વાર વર્ણન કરીએ છીએ, ત્યારે ત્યારે દરેક પ્રસંગે આપણે તેને આત્માથી જૂદો પાડીએ છીએ હું એક સ્ત્રીને યાદવાને પ્રયાત કરું છું, અર્થાત્ એ સ્ત્રીને વિશેષતા આપું છું કે તરતજ તેણીને આત્માથી જૂદો પડાય છે, અને તેથી મારો તેણી માટેનો પ્રેમ શાશ્વત નહિ બને પણ શોક અને સતાપમા પરિણમશે પણ જેવો હું તે સ્ત્રીને આત્માતરીકે જોવા માકું છું કે તરતજ તેણી માટેનો મારો પ્રેમ સંપૂર્ણ બને છે અને તેમા કદાપિ ઉણપ આવતી નથી એવોજ પ્રકાર પ્રત્યેક જાળતમા છે જગતના કોઈ પણ પદાર્થને જગતરૂપ સમષ્ટિથી છૂટો પાડીને તેનાપર આસક્તિ રાખતા તમે થયા કે તરતજ પ્રતિક્રિયા આવતી હોય રહે છે આત્માની બહાર કોઈ વસ્તુને આપણે આદીએ છીએ કે તેની સાથેજ શોક અને સતાપ તેના પરિણામરૂપે આવીને ખડા થાય છે. દરેક જો આપણે આત્મામા અને આત્માતરીકેજ પ્રત્યેક વસ્તુને ઉપભોગ કરીએ, તો કોઈજ જાતનો કલેશ કે પ્રતિક્રિયા આવતા નથી આ સ્થિતિ સંપૂર્ણ સુખાનંદની છે પણ સવાલ એ છે કે, આ આદર્શને પ્રાપ્ત કેવી રીતે કરવો? એ ભૂમિકાને પ્રાપ્ત કરવાની વિધિ યાગવલ્ક્ય આજણ આવતા આપણને સમજાવે છે જગત અનંત છે, તેમાની પ્રત્યેક વિશિષ્ટ વસ્તુને આપણે એક વાર ઝોળખ્યા વગર આત્માતરીકે શી રીતે મણી શકીએ? એ સવાલના જવાબમા યાગવલ્ક્ય કહે છે કે “એક રામદોષનો દાખલો થો. આથે રહીને આપણે તેના અવાજને પકડી કે ઢાંચી શકતા નથી, પણ તેની પાસે આવતાજ આપણે તેનાપર હાથ મૂકીને તેના અવાજને મહાત કરી શકીએ છીએ તેવીજ રીતે થ ખ જ્યારે પુકાય છે, ત્યારે તેના અવાજને પણ આથે રહીને આપણે ઝીલી કે છતી શકતા નથી, પણ થ ખ વગાડનારની પાસે આવીને આપણે થ ખને ઝુટવી લઈએ છીએ કે તરતજ તેના અવાજને આપણે છતી શકીએ છીએ જ્યારે વીણા વાગતી હોય છે, ત્યારે પણ આપણે વીણાની પાસે આવીને જેમાથી અવાજ નીકળતો હોય છે, તે કેન્દ્રચાનને પ્રાપ્ત કરીને તેનો અવાજ બંધ કરી શકીએ છીએ જ્યારે કોઈ દવાયવું જળતણુ જાળવું હોય છે, ત્યારે જેમ તેમાથી ધુમાડો અને વિવિધ જાતના તણુખા નીકળે છે, એજ પ્રમાણે એ મદાન પ્રજ્ઞામાથી જ્ઞાન આસરે બહાર પડ્યું છે, અને વસ્તુ-

માત્ર તેમાથી ઉદ્ભવી છે. બધુ જ જ્ઞાન જાણે તેણે જ્ઞાનોદ્દેશ વાટે બહાર કાઢ્યું છે. બધાજ પાણીના સંગ્રહમાં જેમ સમુદ્રજ એકમાત્ર આદર્શ હોય છે, બધી જાતના સ્પર્શ માટે તથા જેમ એક કેન્દ્રસ્થાન છે, બધી વાસ માટે જેમ નાક એક મધ્યબિંદુ છે, બધા રસ માટે જેમ જીભ એક મધ્યબિંદુ છે, બધા રૂપ ને આકાર માટે જેમ નેત્રો મધ્યબિંદુ છે, બધા સ્પર્શ ને ધ્વનિ માટે જેમ કાન એજ એક કેન્દ્રસ્થાન છે, વિચારમાત્રનું કેન્દ્રસ્થાન જેમ મન છે, બધી તરિક્કના જ્ઞાન માટે જેમ હૃદય એજ એક કેન્દ્ર છે, બધાજ કાર્યો માટે જેમ દાઢ્ય એક મધ્યબિંદુ છે, તથા સમુદ્રમાં મૂકેલો મીઠાનો ગાગડો જેમ યોગીજી જાય છે અને તેને આપણે પુનઃ પાછો લઈ શકતા નથી, તેવીજ રીતે આ મૈત્રેયી આ વિશ્વ-યાત્રી સત્ અગર આત્મા સદાય અનંત છે, બધુ જ જ્ઞાન એની અદર સમાયેલું છે. જગત સમસ્ત તેમાથી ઉદ્ભવે છે, અને પુનઃ તેમાજ શમી જાય છે. પછી મરવાનું કે મરણ જેવું કશુંજ રહેતું નથી. આ કથનમાથી આપણને જે વિચારની પ્રાપ્તિ થાય છે તે એજ કે, આપણે બધાજ એ પરમાત્મામાથી તથા આરંભે બહાર આ યા છીએ, અને જ્યારે આપણે તેને બરાબર પિછાનીએ છીએ, ત્યારે આપણે પાછા તેના તરફજ વળીએ છીએ અને તેની સાથે તદ્દય બની જઈએ છીએ, માટે આપણે પણ તે સર્વ-યાત્રી આત્માજ છીએ.

આ કથન સાંભળીને ખીજે બધે ઠેકાણે જેમ લોકો ભડકે છે, તેમ મૈત્રેયી પણ ભડકી ગઈ ને બોલી કે “પૂજનથી આજ ઠેકાણે બરાબર આપે અને ભ્રમમાં નાખી દીધી છે. દેવતાઓનું નામ નહિ રહે અને વ્યક્તિત્વ માત્ર અસ્તગત થઈ જશે, એમ કહીને આપે મને ભડકાવી મારી છે. જો એમજ હોય તો તો પછી દુનિયામાં યોગ બંધાવું, ચાલવાનું કે ધિછારવાનું કશું રહેશેજ નહિ તોપછી આપણું શું થશે વા? ” યાગવાલ્ક્યે જણાવ્યું કે ‘મૈત્રેયી’ તને યુગવાડામાં નાખવાનો મારો ઈરાદો નથી, પણ બહેતર છે કે આ વિષયનું આટલે થીજ પડતો મેલ કારણકે વધુ જાણવા જતા સંભવ છે કે, તુ વધારે ગણરાધણ, પણ આટલું સાંભળી લે કે, જ્યાં બે જેવું હોય છે, ત્યાંજ એક જણ ખીજને જુએ છે કે સાંભળે છે, ત્યાંજ એક જણ ખીજનું સ્વાગત કે આદરાર્તિથ કરે છે, અને ત્યાંજ એક જણ ખીજનું ચિંતન કરે છે કે પિછાન કરે છે. પણ જ્યાં બધુ જ તે આત્મામય બની ગયું હોય છે, ત્યાં કોણ કોનાથી જોવાય, કોણ કોનાથી જાણાય, કોણ કોનાથી સ્વાગત થાય અને કોણ કોનાથી પિછાનાય ? ” આજ એક વિચારને ધૂરોપીય તત્ત્વવેત્તા શોધનહોરે અપનાવી લઈને પોતાની દિલ્લુશીમાં તેનો પડઘો પાડ્યો છે. આ જગતને આપણે

કેનાદ્વારા ઝોળખાએ છીએ ॥ મેના દ્વારા આપણે એને એટલે કે આત્માને ઝોળખવો ? એ જ્ઞાતાને આપણે કેવી રીતે જ્ઞાન કરવો ? કયા સાધનથી આપણે તે જ્ઞાતાનું જ્ઞાન સંપાદન કરી શકીએ ? એ વાત સંભવેજ શી રીતે ? કારણ કે એમા ને એનાદ્વારાજ વસ્તુમાત્રનું જ્ઞાન આપણને મળે છે તેવપણી ક્યો રીતે અને કયા સાધનથી આપણે તેને જાણી શકીએ ? એવું એકે સાધન નથી. સાધન હોય તો તે પોતેજ છે અને તેથી એ સાધનને જાણવાની હમેશા આવશ્યકતા છે. '

અત્યારસુધીમા જે ખ્યાલ પ્રાપ્ત થાય છે તે એ છે કે, જે છે તે બધુંજ તે એક અનંત અસ્તિત્વ છે એજ એક ખરું વ્યક્તિત્વ છે, તેના વિભાગ કે અંશ જેવું કંઈજ નથી. વિભાગ અને અશના આ છુદ્ધ ખ્યાલો અતિ નિકૃષ્ટ અને ભ્રમાત્મક છે, તથાપિ વ્યક્તિના દરેક તણખાના અને તણખાદ્વારા એજ અનંત તત્ત્વ પ્રકાશી રહ્યું છે પદાર્થમાત્ર એ અનંત આત્માનોજ આવિર્ભાવ છે. એને કેવી રીતે પામવો ? તો કે જેવી રીતે યાત્રવશ્ય પોતે આપણને કહે છે કે "આ આત્માનું પ્રથમ શ્રવણ થવું જોઈએ."-તેવી રીતે સૌથી પ્રથમ તો એનું કથન કરે. એવી રીતનું કથન તેણે કયું; પછી તેને છુદ્ધિથી છણી જોયું અને પછી જેનાદ્વારા મક્કજ જ્ઞાન શક્ય છે તેનું જ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવું તેનું દર્શન છેક છે'ને કરાવ્યું શ્રવણ કયાં પછી જે કરવાનું રહે છે, તે મનન છે એ કેવી રીતે કરવું, તે સમજાવવા તે વિરુદ્ધ લક્ષણવાળા સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ જગતનો મુકાબલો કરે છે, અને બતાવી આપે છે કે, એ ઉભયનો વ્યવહાર તેમની ખાસ ખામ પદ્ધતિઓપર કેવો વ્યાપ્ત્ય કરે છે, અને તે સકળ અસ્તિત્વ કેવું મનોહર ને રમ્ય છે તે કહે છે કે "આ ધગણી અત્યંત સુખપ્રદ છે, ભૂતમાત્રની તે મોટી સદાયક છે, અને ભૂતમાત્ર પણ એ ધરણીને અત્યંત સદાય કરનારા છે, પણ એ સ્વયં પ્રકાશી શુદ્ધ આત્માને કશુંજ સદાયક નથી " નિકૃષ્ટમાં નિકૃષ્ટભાવમા પણ સુખ જેવું જે કંઈ છે તે એનુંજ પ્રતિબિંબ છે. સાચું જે કંઈ છે તે પણ બધું તેનું માત્ર પ્રતિબિંબ છે; અને જ્યારે તે પ્રતિબિંબ ઝોળા જેવું આખું હોય છે ત્યારે તે ખરાજ અથવા અશુભ નામે ઝોળખાય છે એ દેવતાઓ જેવું કંઈ છેજ નહિ. જ્યારે તે ઝોળા પ્રમાણમા વ્યક્ત થાય છે ત્યારે તે અધકાર નામે ઝોળખાય છે, અને જ્યારે તે વધુ પ્રમાણમા આગિર્ભૂત થાય છે ત્યારે તે પ્રકાશતરીકે ઝોળખાય છે. અર્થાત્ કે જે છે તે બધું એજ છે, સાચું ને નરસું અથવા-શુભ ને અશુભ, એ માત્ર પ્રમાણનો સવાલ છે, એ શબ્દો એના આવિર્ભાવના વત્તાપણા અને ઝોળા-પણાના સૂચક છે. આપણા જીવનનોજ દાખલો દ્યો એવી કેટલી બધી વસ્તુઓ છે કે જે વસ્તુનું ખરાજ હોવા છતાં તેમને આપણી

બાલ્યાવસ્થામાં આપણે સારી ગણતા હોયએ છીએ. અને કેટલી બધી સારી વસ્તુઓને આપણે ખરાબ ગણીએ છીએ. અર્થાત્ કે સારા નરનાના આપણા ખ્યાલ કેવા જ નાના કરે છે. વિચાર કેવો આમળાને આગળ વધતો જાય છે એક વાર આપણને સાર લાગતું હતું તે અત્યારે એટલું સાંકડું નથી જણાતું માટે સાર તે નરસુ, શુભ તે અશુભ, એ તો માત્ર ક્રમો છે, વહેમો છે, વસ્તુત્ત્વ તો એવું કશું જ હોતું નથી. ભેદ જે દેખાય છે તે પ્રમાણનો છે. બાકી તો જે છે તે બધું જ એ આત્માનો આવિર્ભાવ માત્ર છે પ્રત્યેક વસ્તુમાં તે આવિર્ભૂત થયા કરે છે. જ્યારે તે આવિર્ભાવ બહુ જાડો કિબહુના ઝાંખો હોય છે, ત્યારે આપણે તેને ખરાબ દેહીએ છીએ, અને જ્યારે તે સૂક્ષ્મ કિબહુના સ્પષ્ટ હોય છે, ત્યારે આપણે તેને સાર કહી ઝોળખીએ ઝીએ અને જ્યારે બહુ જ આવરણ અદૃશ્ય બને છે, ત્યારે તે ઉત્તમોત્તમ અથવા એકતરીકે ઝોળખાય છે તેથી જગનમાં જે કંઈ છે તે પ્રત્યેકનું મનન થતું જોઈએ, તે એજ અર્થમાં કે જે બધું જ શ્રેષ્ઠ છે તેને આપણે સારાતરીકે જોઈ શકીએ સાર અને ખરાબ એ બંનેનું મથાણું અને મધ્યમિદુ તો એ એક સત્યજ છે તે સારો કે ખરાબ એમાંથી એકેય નથી પણ તે તો સર્વ-શ્રેષ્ઠ છે સર્વશ્રેષ્ઠ તો એકજ હોઈ શકે, સાગ અનેઃ હોઈ શકે તેમ ખરાબ પણ અનેક હોઈ શકે સાર અને નરસુ અથવા શુભ અને અશુભ, એમનામાં પણ ભેદના પ્રમાણો હોય છે, પણ સર્વ-શ્રેષ્ઠ તો માત્ર એકનું એકજ હોય છે, અને એ એઁ સર્વશ્રેષ્ઠ જ્યારે ચઢતા ઉતરતા પાતળા પડદામાંથી દેખાય છે, ત્યારે તેને આપણે સારા અથવા શુભની વિવિધ જાતોતરીકે ઝોળખીએ છીએ, અને જ્યારે જાડા પડદાઓમાંથી જોઈએ છીએ ત્યારે ખરાબ અથવા અશુભની જૂદી જૂદી જાતોતરીકે પિઠતીએ છીએ. શુભ અને અશુભ એ પરંપરા જૂનાજૂના રૂપો છે એ રૂપો દ્વિતાત્મક જાવના વિવિધ પ્રકારના ક્રમોમાંથી, અને બધી જાતના એવા વિચારોમાંથી બહાર થતા આવ્યા છે કે જે રમ્ભો મનુષ્યના હૃદયમાં કેડ ઉઠે લગી ઉતરી ગયા છે, અને ત્યાં રહ્યા રહ્યા જુનમમાં જાળીઓની માફક ઓપુઓને ચકરાવે છે તેઓ આપણને વાવ જેવા દૂર બનાવે છે. કોઈના જે આવેસથી આપણે ખીજાઓને ધિછારીએ છીએ તે આપણને ગળથુથીમાંથી અને બાલ્યાવસ્થામાં મળેલા આ 'સારા-નરસા'ના મૂર્ખાઈમરેવા વિચારોમાંથીજ ઉત્પન્ન થાય છે માણસ-જાતવિષેનો આપણો નિર્ણય સાર જૂરો પડે છે આ સુદૃઢ પૃથ્વીને સારા નરસાના ખ્યાલથી આપણે નરક બનાવી દઈએ છીએ, પણ આ સારા-નરસાના ખ્યાલ ત્યજી દેવાને આપણે જેવા શક્તિમાન થઈએ છીએ કે તરતજ આની આ પૃથ્વીજ સ્વર્ગ બની જાય છે.

આ પૃથ્વી બધા પ્રાણીઓને મધુર લાગે છે, તેમ બધા પ્રાણીઓ આ પૃથ્વીને મધુર લાગે છે, તેઓ સમજા એકબીજાને મદદ કરે છે અને જે મધુરતા છે તે બધીજ પૃથ્વીના અંતર ભાગમાં રહેતો તે જ્યોતિર્મય, અમર એક આત્માજ છે આ મધુરતા કોની છે ? તેના સિવાય કોઈ મધુરતા કે મીઠાશ હોઈ શકેજ કેવી રીતે ? એ એકજ મધુરતા વિવિધરૂપે વ્યક્ત થાય છે કોઈ પણ મનુષ્ય પ્રાણીમાં—સાધુમાં કે પાપીમાં, દિરસ્તમાં કે ખુનીમાં, તેમ શરીરમાં, મનમાં કે હૃદયોમાં જ્યાં જ્યાં પ્રેમ જેવું કંઈ છે, મધુરતા જેવું કંઈ છે, તે એજ છે, એજ છે બધા શારીરિક આનંદ પણ એજ માત્ર છે, માનસિક આનંદ પણ એજ છે, તેમ આધ્યાત્મિક આનંદ પણ એજ છે એના સિવાય બીજું કંઈ હોઈજ શી રીતે શકે ? પરંપર લાગના વીસદળર દેવો અને દાનવો હોઈજ કેવી રીતે શકે ? એ તો માત્ર બાલિયતાભર્યા સ્વપ્નો છે, બીજું શું ? નિઃકૃષ્ટમાં નિઃકૃષ્ટ શારીરિક આનંદ માત્ર એ છે, તેમ ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ આધ્યાત્મિક આનંદ પણ એજ છે એના સિવાય આનંદ, પ્રેમ ઈત્યાદિ નામોથી ઓળખાતી મધુરતા છેજ નહિ યાગ્યવત્ક્યનુ કથન આ પ્રમાણે છે એ જૂમિકાને જ્યારે તમે પ્રાપ્ત થશો અને બધીજ વસ્તુઓને સમદષ્ટિએ જોતા થશો, યાને દાર્દરીઆના દર પીવાના આનંદમાં પણ એજ મધુરતા જોઈ શકશો, ત્યારે ને ત્યારેજ તમને કુખનો ને પ્રેમનો ખરો અર્થ સમજશે પણ જ્યાંસુધી આ મિથ્યા જોદો કર્યા કરશો, અને સાદા પણ બાલિયતા તથા મૂખાઈભર્યા વહેમો રાખ્યા કરશો, ત્યાંસુધી વિવિધ જાતના દુઃખને કરશો આત્યાજ કરશો પરંતુ અમર અને જ્યોતિર્મય એવો જે તે પરમાત્મા તે પૃથ્વીના આતરભાગમાં છે મધુરતા માત્ર તેની છે, અને શરીરમાં પણ તેજ છે આ શરીર જાણે પૃથ્વી છે, અને શરીરની બધી શક્તિઓ તથા શરીરના બધા આનંદોની અંદર તે છે આખો જીવે છે, તથા સ્પર્શાનુભવ કરે છે—એ વગેરે બધા જોગો શું છે ? તો કે શરીરની અંદર રહેલો એ સ્વયં જ્યોતિ યાને એ પરમાત્માજ છે આ દુનિયા કે જે જૂતમાત્રને આટલી બધી મધુર છે, અને જૂતમાત્ર તેને આટલા બધા મધુર છે, તે પણ એ જ્યોતિર્મય આત્મા છે, એ અમર આત્માજ દુનિયામાં આનંદ છે આપણી અંદરનો આનંદ પણ એજ છે એજ પ્રજ્ઞ છે આ દવા બધા પ્રાણીઓને અતિ મધુર ને પ્રિય છે, અને બધા પ્રાણી એ દવાને અતિપ્રિય છે, પણ જે જ્યોતિર્મય અનંત સત્ત્વ દવામાં છે, તેજ સત્ત્વ શરીરમાં પણ છે પ્રાણીમાત્રના જીવતરીકે તેજ પોતાને જ્વળ કરે છે આ સૂર્ય બધા પ્રાણીઓને અતિ મધુર રહેના પ્રિય છે, તેમ બધા પ્રાણીઓ પણ સૂર્યને અતિ પ્રિય છે

સૂર્યમા ને જ્યોતિર્મય સત્ત્વ છે, તેનેજ આપણે લઘુતર ઉગ્મસ તરીકે પ્રતિબિંબિત શ્રીએ છીએ તેના પ્રતિબિંબ સિવાય હોઈજ શુ શકે ? એ શરીરમા છે, અને એનુજ પ્રતિબિંબ આપણને પ્રકાશ નેવાની શક્તિ અર્થે છે આ ચદ્રમા બધાને અતિ પ્રિય છે અને બધા તે ચદ્રમાને પણ અતિ પ્રિય છે, પણ ને તેજ્જેમય અમર સત્ત્વ ચદ્રમાનુ ‘સ્વ’ છે, તેજ આપણી અદર મનતરીકે વ્યક્ત થાય છે આ વિજળી અતિ મનોહર છે, અને પ્રત્યેક જણુ વિજળીને પણ અતિ પ્રિય છે, પણ ને જ્યોતિર્મય અમર સત્ત્વ આ વિજળીનો આત્મા છે તેજ આપણી અદર પણ છે, કા હુ કે બધુજ તે જાણ છે મનુષ્યો પશુપ્રાણીઓને પ્રિય છે, તેમ પશુપ્રાણી ઓ મનુષ્યોને પ્રિય છે, પણ ને જ્યોતિર્મય સત્ત્વ પશુપ્રાણીઓ મા છે, તેજ મનુષ્યમા પણ છે—અર્થાત્ કે બધુજ પરમાત્મા છે, પરમાત્મામય છે આ આપણો વિશુદ્ધાત્મા અથવા પ-માત્માજ ભૂતમાત્રનો રાગ છે” આ વિચારો મનુષ્યને અતિ સહાયક છે, મનન માને ધ્યાનને મારે બહુ કિ મતી છે જાણનાતરીકે, પૃથ્વીનુ ધ્યાન કરે ત્યારે પૃથ્વીનો વિચાર કરેજ કરે, પણ તેની સાથે એમ પણ સમજતા રહે કે, પૃથ્વીમા ને છે તેજ આપણી અદર પણ છે, અને એ બે એકજ છે મતનજ કે, શરીરને પૃથ્વી નેડે તદ્રપ બનાવે-અને શરીરસ્થ જીવાત્માને પૃથ્વી પાછળ રહેના આત્માની સાથે એકરૂપ કરે હવામા તેમજ તમારી અદર રહેલા આત્માને હવા સાથે તદ્રપ કરે એ સર્વ વિવિધ રૂપોમા ન્યક્ત થવા છતા એકજ છે

૨૪-જીવાત્મા, પ્રકૃતિ અને હૈશ્વર

વેદાંતની દિલ્લુદી મુજબ મનુષ્ય તથા પદાર્થોના બનેલો છે. સૌથી બહારનો પદાર્થ તે શરીર છે. શરીર એ મનુષ્યનું સ્થળ-રૂપ હોય તેનીજ આંદર આંખ, કાન, નાક ઇત્યાદિ ઇન્દ્રિયોનાં કર્ણો આવેલાં છે. આ આંખ એ દષ્ટિની ખરી ઇન્દ્રિય નથી; તે માત્ર કર્ણ અથવા સાધન છે. એ સાધનની પાછળ ઇન્દ્રિયશક્તિ આવેલી છે. તેવીજ રીતે કાન પણ વાસ્તવ શ્રવણેન્દ્રિય નથી; તે તો માત્ર કર્ણ કે સાધન છે, અને તેની પાછળ વાસ્તવ ઇન્દ્રિય અથવા જેને આવાગીન ભૌતિકશાસ્ત્ર કેન્દ્ર કહે છે તે છે. જે ઇન્દ્રિયશક્તિ અથવા કેન્દ્ર આખોપર સત્તા ચલાવે છે તે કેન્દ્રને કોઈ પણ કારણ-સર નહિ થઈ જાય, તો આ આંખો, બહારથી સાણત જણાવા છતાં તેનાથી જોવાને અનુભવ થઈ શકતો નથી. એવાજ પ્રકાર બધી ઇન્દ્રિયોની બાબતમાં છે. હવે એ ઇન્દ્રિયશક્તિઓ અથવા કેન્દ્રો પોતે પણ તેમની સાથે અન્ય કશાનું જોડાયું થવા વગર અનુભવ કરી શકતાં નથી. એ અન્ય કશું તે મન છે. એ તો ઘણી વાર તમારા અનુભવમાં આવ્યું દરી કે, જ્યારે તમે કોઈ મહત્ત્વ વિચારમાં મગ્ન થયા હો છો ત્યારે પરિમાણમાં ટૂંક ટૂંક ટકોરા વાગે છે છતાં ટકોરા વાંચ્યાનું જ્ઞાન તમને થતું નથી. કેમ વાર એમ થતું દરી કે કાન જેમના તેમ સાણત છે; ટકોરાના ધ્વનિનાં મોળાં તેમાં પ્રવેશે છે પણ ખરા અને ઇન્દ્રિય કિંવા કેન્દ્ર તેને મસ્તિષ્કને પહોંચાડે પણ છે, છતાં તમને શ્રવણજ્ઞાન નથી થતું તેનું કારણ એ કે મનને તે ઇન્દ્રિય સાથે સંયોજ થયો નથી હોતો. બહારના પદાર્થની ડાપ ઇન્દ્રિયો સુધી પહોંચે છે તે વખતે ઇન્દ્રિયો સાથે મનનું જો સરખું જોડાયું થયું હોય છે, તોજ મન તેમનું મહત્ત્વ કરે છે અને પછી તેમના-પર અહંતાનો જાણે રંગ ચલાવે છે. ધારો કે, હું કામમાં તલ્લીન હોઉં તે વખતે એકાદો મચ્છર આવીને મારી આંગળાએ ચટકો ભરી જાય છે, પણ મને તે ચટકાનો અનુભવ થતો નથી. કારણ કે મારું મન તે વખતે અન્ય કશાની જોડે સંલગ્ન થયું હતું. પછી, જ્યારે મારું મન ઇન્દ્રિયોને પહોંચેલી ડાપ સાથે સંયોજિત થાય છે, ત્યારેજ પ્રતિક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે, અને એ પ્રતિક્રિયાની સાથેજ મને મચ્છરનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી મનનું ઇન્દ્રિયની સાથે જોડાયું

યામ એટલેથીજ વાત પતતી નથી મજ્જાશક્તિના રૂપમાં પ્રતિક્રિયા હૃત્પન્ન થવી જોઈએ આ શક્તિ કે જેમાથી પ્રતિક્રિયા જન્મે છે તે શક્તિ જ્ઞાનશક્તિ અથવા બુદ્ધિ કહેવાય છે ત્યારે હવે ઈદ્રિય જન્મ અનુભવ થવા માટે આટલી વસ્તુઓની જરૂર સિદ્ધ થાય છે - પ્રથમ તો રચણ કરવું. અથવા સાધનો જગાજ હોવા જોઈએ, પછી ઈદ્રિયો અથવા કેન્દ્રો વ્યવસ્થિત હોવા જોઈએ, તે પછી મનનું જે તે ઈદ્રિય સાથે ચોક્કસ જોડાણ થયેલું હોવું જોઈએ, તે પછી પ્રતિક્રિયા જન્મવી જોઈએ, અને જ્યારે આ બધી વાતો માગોપાગ સિદ્ધ હોય છે, ત્યારે તત્કાળ વિચાર ઝબુકે છે કે “ હું અને બહારનો પદાર્થ ” - એટલે પછી અનુભવ, બોધ કે જ્ઞાન થાય છે સ્થૂળ ઈદ્રિય જે માત્ર સાધન છે તે શરીરરચ છે, અને તેની પાછળ સૂક્ષ્મતર એવી આત્મિક ઈદ્રિયનું રચાન છે તેની પછી મન, મનની પછી બુદ્ધિ અને બુદ્ધિની પછી અહતા રહેવી છે એ અહતા કહે છે કે ‘ હું ’-હું જોઈ છું, હું સાંભળું છું, હું જાણું છું, ઈત્યાદિ ઈત્યાદિ એ બધીજ ક્રિયા અમુક શક્તિઓના યોગે ચારે છે એ શક્તિઓને પ્રાણશક્તિ ત્રિવા એકલા પ્રાણતરીકે ઓળખવામાં આવે છે મનુષ્યનો આ સ્થૂળભાગ યાને શરીર કે જેમાં ઈદ્રિયોના બાહ્ય-સાધન યાને કરવું આવેના છે તેને સ્થૂળશરીર કહેવામાં આવે છે એ સ્થૂળશરીરની પાછળ ઈદ્રિયશક્તિઓ, મન, બુદ્ધિ તથા અહતાની પરપરા આવે છે એ અને પ્રાણ મળાને એક સમિશ્રણ બનાવે છે, જેને સૂક્ષ્મશરીર અથવા પિંગલ કહેવામાં આવે છે આ ઈદ્રિય શક્તિઓ, મન, બુદ્ધિ અને અહતા એ સૂક્ષ્મ તત્ત્વના બનેલા છે- એવા સૂક્ષ્મ કે આ સ્થૂળશરીર પર ચતી ગમે તેવી ધન્ય પશુ તેમનો નાશ કરવા શક્તિમાન બનતી નથી શરીરપર ચતા સંપ્રજાજ આધાત પછી પશુ તેઓ જેમના તેમ સનામત ટકી નહે છે આપણે જોઈએ છીએ તે સ્થૂળશરીર સ્થૂળદ્રવ્યનું બનેલું છે, અને તેથી તે નિરતર બદલાતું હે છે અને વખતોવખત તેના જીર્ણોદ્ધાર થયા કરે છે પરંતુ આત્મિક ઈદ્રિયો, મન, બુદ્ધિ તથા અહતા સૂક્ષ્મ તમ દ્રવ્યના બનેલા છે તેથી તે યુગેના યુગે સુધી ચાલ્યા કરે એ મન બુદ્ધિ વગેરે એવા તો સૂક્ષ્મ છે કે તેમનો અટકાવ કરવાને કે તેમની સામે થવાને કાર્ષ્ણ્ય સમર્થ થતું નથી તેથી તેઓ ટાઇ પણ અતરામને ભેદીને પાર જઈ શકે છે સ્થૂળશરીર અચેતન છે, તેમ સૂક્ષ્મ શરીર પશુ, સૂક્ષ્મ હતા જડ દ્રવ્યનું બનેલું હોવાથી નિશ્ચેતન છે એ સૂક્ષ્મ શરીરનો એક અથ મન, બીજો બુદ્ધિ અને ત્રીજો અહતા નામે ઓળખાય છે હતા તેમાથી એકેયમાં ‘ જાતા ’ હોવાની તાકાત નથી. એમાની એકે ચીજ અનુભોમતા અને સાક્ષી થઈ શકતી નથી તેથી કહે છે કે મન,

જુદિ કે અદતા મોટે થતી આ બધીજ ક્રિયાઓ અને દલયલો કોઈ બીજાને મોટેજ થતી હોવી જોઈએ વળી એ મન, જુદિ ને અદકાર સૂક્ષ્મ પણ જડ દ્રવ્યના બનેલા હોવાથી સ્વ-પ્રકાશી હોઈ શકે નહિ, પાને તેમનો પ્રકાશ અને તેમની તેજસ્વિતા તેમની પોતાની અદર હોવાનો સભવ નથી દાખવાતરીકે, આ મેજનો આવિર્ભાવ અથવા પ્રકાશ કોઈ જડ દ્રવ્યને આભારી હોઈ શકતો નથી, તેવી રીતે આ મનની ત્રિપુગીનો પ્રકાશ પણ સૂક્ષ્મ દ્રવ્યને આભારી હોઈ શકે નહિ તેથી તે બધાની પાછળ એવું કોઈ કે કશું હોવું જ જોઈએ કે જે પ્રકૃત પ્રકાશક, પ્રકૃત દ્રષ્ટા અને પ્રકૃત ભોક્તા હોય એ કોઈ અગર કશાને સરકૃતમા આત્મા-તરીકે ઓળખવામા આવે છે એ આત્માજ વસ્તુઓને વાસ્તવિક રીતે જુએ છે અને અનુભવે છે બહારના રચણ કરણો અને હ્રિયો બાહ્ય છાપોને મદલું કરે છે અને મનને સાદર કરે છે, મન તેમને જુદિ આગળ રજુ કરે છે અને જુદિ જલણે અદતારૂપી એક જાતના દર્પણ કે અરીસાની અદર તેમજ પ્રતિબિંબ પાડે છે, એટલે તે દર્પણની પાછળ નહેનો આત્મા તેમના પર નજર ફેરવે છે, અને પોતાના ટુકડો ને સૂચનાઓ છોડે છે એ આત્માજ આ બધા સાધનોનો શાસક ને નિયંત્રક છે, શૃદનો માધીક છે અને શરીરરૂપી રાગ્યનો અભિયંક્ત અથવા તખ્તતશીર્ત રાજ છે અદતાશક્તિ, જુદિશક્તિ, વિચારશક્તિ અથવા મન, હ્રિયશક્તિ, કરણો અને શરીર-એ બધાજ એના અર્થાત્ આત્માના ટુકડોને માન્ય કરે છે ને તે પ્રમાણે અનુસરે છે એ આત્માજ આ બધાને પ્રકાશિત કરે છે આ વાત મનુષ્યના આત્માની કિંવા જીવાત્માની ઘર્ષ એ પરથીજ આપણાથી સમજી શકાશે કે જગતના એક અસ્પ અશ યાને વ્યક્તિની બાબતમા જેવો પ્રકાર છે તેવોજ પ્રકાર જગતસમજિની બાબતમા હોવોજ જોઈએ સાદર્યના એ જો જગતનો નિયમજ હોય, તો તો જગતનો પ્રત્યેક અશ સમજિની ચોળનાપરજ રચાયલો હોવો જોઈએ તેથી આપણે વાલાવિક રીતેજ મારી લઈએ છીએ કે, રચૂળ જડાત્મક રૂપ જેને આપણે આપણું જગત કહીએ છીએ, તેની પાછળ પણ સૂક્ષ્મતર દ્રવ્યનું બનેલું જગત, જેને આપણે વિચાર કદી-એ છીએ તેનું અસ્તિત્વ હોવું જોઈએ, અને તેની પાછળ એક આત્મા પણ હોવોજ જોઈએ, કે જે આ બધા વિચારને શમ્ય બનાવતો હોય, આત્માઓ છોડતો હોય અને આ જગતનો અભિયંક્ત તખ્ત હોય દરેક મન અને શરીરની પાછળ નહેલો આત્મા ‘પ્રત્યઆત્મા’ યાને વ્યક્તિગત આત્મા કહેવાય છે, અને જે આત્મા જગતની પાછળ તેના માર્ગદર્શક, શાસક અને દરિમનતરીકે આવેલો છે, તે ધ્રિવર કહેવાય છે

દેવે બીજી જે વાતનો વિચાર કરવાનો છે તે એ કે, આ બધી

વસ્તુઓ કયાથી આવે છે? એના જવાબમાં હું સામે સવાલ કરું છું કે 'આવવું' એ શબ્દથી તમે શું કહેવા માગો છો? જો એ શબ્દથી તમે એમ કહેવા માગતા હો કે, વસ્તુઓ શૂન્યમાથી ઉત્પન્ન થાય છે, તો તેમ બંનવું કેવળ અશક્ય છે. આ બધી સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ શૂન્યમાથી તો હોઈ શકેજ નહિ. કારણ વગર કશાની ઉત્પત્તિ સંભવે નહિ, અને કાર્ય એ તો કારણનું પુનરાવર્તનમાત્ર છે. અહીંઆ એક કાચ છે. ધારો કે તેના ભાગીને ચૂરા કરી નાખીએ, પછી તેને પીસીને ઝીણો બૂકો કરીએ અને તે પછી રાસાયણિક દ્રવ્યોથી તેનો લગલગ નિરોધ પ્વંસ કરી નાખીએ; તો તેથી શું તે કાચ શૂન્યમા પાછો સમાઈ જશે કે? ખચિતજ નહિ એના આકારનો ભંગ થશે, પણ જો અણુઓનો તે બનેલો છે તે અણુઓ તો હવાતજ રહેશે એ અણુઓ આપણી હૃદયોને અગમ્ય બનશે, છતાં પણ રહે છે તો ખરાજ; અને એ વાત તદ્દન શક્ય છે કે, એ અણુઓમાથી બીજો કાચ પણ બને આ વાત જો એક બાબતમા સત્ય હોય, તો તે દરેક બાબતમા પણ તેમજ હશે. મતલબ કે, શૂન્યમાથી તો કશું બની શકેજ નહિ, તેમ કશાને શૂન્યમા પાછું પણ મોકલી શકાય નહિ હા, તે સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતર બને અને ફરી પાછું સ્થળતર ને સ્થળતર બને ખરું. હાખલાતરીકે વરસાદનું બિંદુ વરાળરૂપે સમુદ્રમાથી એવાય છે અને હવા મારફત પર્વત બાણી ધસડાય છે; ત્યાં તે ફરીને પાણીરૂપમા બદલાય છે અને સેકડો માઈલ વહેતું વહેતું પાણું પોતાની સમુદ્રરૂપી માને જઈને મળે છે. બીજાં જાડને ઉત્પન્ન કરે છે, જાડ મરી જાય છે અને પાછળ માત્ર બીજજ મૂકતું જાય છે. એ બીજમાથી ફરી પાછું તે બીજાં જાડરૂપે પ્રગટે છે, અને તે પણ પાછું અતે બીજરૂપમા પરિણમે છે તથા એ રીતની ક્રિયા ચિરકાળ ચાલ્યાજ કરે છે. ત્રીજો હાખલો પક્ષીનો લઈએ પક્ષી ઇડામાથી નીકળે છે, સુદર પક્ષી બને છે, જીવે છે અને પછી બાવિ પક્ષીઓના બીજવાળા બીજા ઈડા મૂકીને મરી જાય છે. એવુંજ જનાવરોના સંબંધમા છે, ને એવુંજ માણસોના સંબંધમા પણ છે. અત્યેક વસ્તુનો આરંભ ચોક્કસ બીજકોમાથી થાને ચોક્કસ મૂળતરવામાથી થાને ચોક્કસ સૂક્ષ્મ રૂપોમાથી થાય છે; પછી જેમ જેમ તે વસ્તુનો વિકાસ થતો જાય છે, તેમ તેમ તે સ્થળતર અને સ્થળતર બનતી જાય છે, અને પછી વળી તે પોતાના સૂક્ષ્મ રૂપમા ફરી સમાઈ જાય છે. આખાજ જગતનો કેમ આ રીતે ચાલ્યા કરે છે, એક વખત એવો પણ આવે છે કે જ્યારે આ આખુંજ જગત પીગળી જાય છે અને સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતર બનતું જઈ આખરે જાણે બિલકુલ અદૃશ્ય થઈ જાય છે; પણ અતિ સૂક્ષ્મ દ્રવ્યતરીકે તો તે રહે છેજ. અર્વાચીન પદાર્થવિજ્ઞાન અને ખગોળ-

વિદ્યાનંદાદિ આપણે એટલું તો જાણી શક્યા છીએ કે, આ પૃથ્વી દિવસે દિવસે હંદી પડતી જાય છે, અને વખત જતા તે બહુજ હંદી થઈ જશે અને પછી તેના ભાગીને ચૂરા જનરી, ને ફરીને ઇશિર અથવા આકેશાતરવ જનતા સુધી તે સદમતર ને સદમતર જનતી જશે આમ છતાં પણ તેના રજકણો તો રહેશેજ, અને તેમાંથી બીજી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ મળેલું જરૂરી દ્રવ્ય તેવાર થશે ફરીને પાછી તે લય પામશે અને ફરી બીજી ઉત્પન્ન થશે અર્થાત્ કે આ જગત તેના કારણેમા પાછું સમાઈ જાય છે અને ફરીથી તેના મૂળ દ્રવ્યો સમુક્ત જની આકાર પામી કંઈ છે સમુક્ત મેલું એક વર જોએ સમાઈ જઈ ફરીને પાણી ઉપગી આકાર પામી કંઈ છે, તેમ આ કારણમા પાછા સમાઈ જવાની અને ફરીને પાછા બહાર પડી આકાર પામી કરવાની ક્રિયાને સંકેતમા અને વિશ્વાસ ને નામે બ્રહ્માજીવામા આવે છે આ આપુજી જગત જાણે એક વાર સંકેતમા છે અને બીજી વાર વર્ણી વિકસિત થાય છે અર્વાચીન વિદ્યાનંદા પાર્થિભાષિક રજ્દોમા કહીએ તો તે વારાફરતી ક્રમ સમુક્ત થાય છે તે ક્રમવિકસિત થાય છે ક્રમવિકસના સભ્યમાં તમે સાબરજી જ દશે કે બધાજ રૂપો નિર્મિત અવસ્થામાંથી ક્રમે ક્રમે ઉભે ચઢતા જઈ જઈ મત થાય કે આ ધમે ધીમે વધવાની ક્રિયાને ક્રમવિકાસ અથવા ક્રિતિ વિ કહેવામા આવે છે દલે દરેક વસ્તુને ક્રમવિકાસ હોય છે એ વાત સાચી, પણ પ્રત્યેક ક્રમવિકાસ ક્રમસંકેત જનની પણ આજાદી કરે છે આપણે એ વાત તો જાણીએ છીએ કે જગતમા પ્રકાશિત થયેલી શક્તિસમૃદ્ધિ બધેજ વખત તેની તેજ રહે છે, તથા દ્રવ્ય અથવા જડ તત્ત્વ અવિનાશી છે દ્રવ્ય અથવા જડ તત્ત્વનો એક બાજુ સરખો તમામથી એકો કરી શકશે નહિ તેવી રીતે શક્તિમાંથી એક દેવ શક્તિ લઈ લેવાલું કે તેમા એક શેરનો ઉમેરો કરવાલું તમાને કે કાઈનું મળુ નથી અર્થાત્ કે તેમનું એકદર પ્રમાણ તો તેનું તેજ રહે છે માત્ર ક્રમસંકેતન અને ક્રમ વિશાસને યોગે તેનો અવિભાવ બદલાયા કરે ॥ એટલુંજ તેથી સમજો કે અત્યારનો કલ્પ એ એની પૂર્વેના કલ્પના ક્રમસંકેતન સારી જાણેલા ક્રમવિકાસ છે, અને આ કલ્પ પુર ક્રમસંકેતન થઈ જશે થાને સદમતર ને સદમતર જનતો જશે અને તેમાંથી બીજો કલ્પ ઉદભવશે આ જાણ જગતનો વ્યવહાર એ રીતે ચાલે છે આ પરથી અરથજીને મઝમઝ છે કે, જુન્યામાંથી કયાની ઉત્પત્તિ, એ અર્થમા સદિ જેવું કદજ નથી એને મારે વધારે સારો રાખ એ છે કે, સદિ એટલે અવિભાવ અને ઇશિર એ એનો અવિભાવક છે સદિ એ જાણે ઇશિરના આસારમા બહાર નીકળે શે, અને પુન તે ઉન્નૈસદ્ગતા તેમા લપાઈ જાય છે અને પુન પાછો ઇશિર તેને

શ્વાસદ્વારા કાઢે છે. વેદોમા એને માટે એક સુંદર રૂપક વપરાયેલું છે કે "એ નિત્યચક્ષુ જન્મતને ઉદ્દૈશ દ્વારા બહાર કાઢે છે અને શ્વાસદ્વારા પુનઃ અંદર લઈ લે છે." જેવી રીતે આપણે એક નાના રજ-કણને ઉદ્દૈશ દ્વારા બહાર કાઢી દઈએ છીએ અને પુનઃ શ્વાસદ્વારા અંદર લઈએ છીએ તેમ આ બધી વાત તો સારી છે, પણ એ સંબંધમા કોઈ તરફથી એવો પ્રશ્ન ઉઠવાનો સંભવ છે કે "સૌથી પહેલા કદ્ય વખતે શું સ્થિતિ હતી?" એના ઉત્તરમા હું સામેલ સવાલ પૂછીશ કે "સૌથી પહેલા કદ્ય એટલે શું? એવું પહેલા કે છેલા કદ્ય જેવું કંઈ છેજ નહિ. કાળને જો તમે આદિ કે આરંભ સમા-કર્તા જશો, તો તેમ કરવા જતા તો કાળની સમસ્ત બાવનાજ નષ્ટપ્રાય થઈ જશે. એવી કોઈ હદ વિચારી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરો કે જ્યાં કાળની શરૂઆત થઈ હોય. એ હદની પેલી પાર તમારે કાળની કલ્પના કરવી પડશે. તેવી રીતે દેશ અથવા સ્થાનની શરૂઆત જ્યાં થતી હોય એવું કશું વિચારી કાઢવાની કોશીલ્ય કરશો તો તે હદની પારજ દેશ અગર સ્થાનનો તમારે વિચાર કરવો પડશે અર્થાત્ કે દેશ અને કાળ અનંત છે, અને તેથી તેમને આદિ કે અત્ત એમથી એકેય નથી. ઈશ્વરે જન્મતને પાત્ર મિનિટમાં પેલા કર્તુ' અને પછી ઉઘી ગયો, અને ત્યારથી તે હજી ઉદ્યાન કરે છે; એવી બાવના કરતા આ બાવનાનો આ ખ્યાલ વધારે સારો છે. જનટપક્ષે, આ બાવનાથી ઈશ્વર આપણને શાશ્વત સૃષ્ટાતરીકે હાથ લાગે છે. જન્મત એ જાણે ઉઘે ઉછળતા અને પુનઃ નીચે પછડાતા મોજાની એક પરપરા છે, અને ઈશ્વર એ શાશ્વત ક્રિયાનો સંચાલક સૂત્રધાર છે. જન્મત જેમ અનાદિ અનંત છે, તેમ ઈશ્વર પણ અનાદિ અનંત છે. આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે, તેમ અવસ્થા હોવા જ જોઈએ, કેમકે આપણે જો એમ કહીએ કે, એક વખત એવો હતો કે જ્યારે રથજ કિંવા સૂક્ષ્મ રૂપમા પણ સૃષ્ટિની હયાતી નહોતી, તો પછી એમજ હરે કે, ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ પણ નહોતું, કેમકે ઈશ્વર એ તો સાક્ષીતરીકે આપણને જાત છે. એટલે જન્મતનું જો અસ્તિત્વ નહોતું તો ઈશ્વરનું પણ નહોતું એમજ આપણે માનવું પડે. એક કલ્પના બીજીને અનુસરે છે, કારણનો ખ્યાલ આપણને કાર્મ-ના ખ્યાલમાથીજ પ્રાપ્ત થાય છે; અને તેથી જો કાર્મ જેવું હોયજ નહિ, તો પછી કારણ જેવું પણ કંઈ ન હોય તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ સિદ્ધ થાય છે કે, જન્મતરૂપી કાર્મનું અસ્તિત્વ શાશ્વત છે, તેથી ઈશ્વરરૂપી કારણનું અસ્તિત્વ પણ શાશ્વત છે.

તેવી રીતે જીવાત્મા પણ શાશ્વત હોવો જોઈએ. કેમ? તો કે પ્રથમ તો આપણે જોઈએ છીએ કે, જીવાત્મા એ જડદ્રવ્ય નથી. તે રથજશરીર કે સૂક્ષ્મશરીર જેને આપણે મન કે વિચાર કહીએ

છીએ, તે ભેદાથી એકે નથી તે ભારતિક શરીર નથી, તેમ ખ્રિસ્તી-
ધર્મમાં જેને આધ્યાત્મિક શરીર કહે ॥ તે પણ નથી સ્થૂળશરીર
અને આધ્યાત્મિક-એટલ કે સૂક્ષ્મશરીરના પરિવર્ત નિ પાત્ર છે સ્થૂળ
શરીર પ્રત્યેક પતે પરિવર્તનને યાત્રા છે અને તે મરી જાય ત્યારે, પણ
સૂક્ષ્મ વિદ્યા આધ્યાત્મિક શરીરે જીવંતમાની સુક્તિ થતા વગીના
લાગી અવધિએ દરામવાન દેખા દેર છે, ને મુક્તિ યાત્રા છે ત્યારેજ
તેનો નાશ થાય છે અર્થાત્ કે જ્યારે આણ્વસને મુક્ત કરવાની પ્રાપ્તિ
યાત્રા છે ત્યારેજ સૂક્ષ્મ કિવા આધ્યાત્મિક શરીરનો લય થાય છે,
અને સ્થૂળશરીરનો તો પુનુના પ્રત્યેક પ્રસન્ને વિનાશ થાય છે
જવા મા કેઈ આણ્વસનો અનેસો નથી તેથી તે અવિનાશી હોવેજ
જોઈએ વિદ્યાશ શીખરી આપણે શુ સમજીએ છીએ? તો કે
વિનશ એટલે જે દ્રવ્યોમ થો કશું ॥ શુ છે તે મૂળ દ્રવ્યોત્તુ જ્ઞાન
પદી જનુ આ કામને જે કામીને ચૂરા કરવામાં આવે, તો તેના
મૂળ દ્રવ્યો જ્ઞાન પદી જશે એટલે તે કાચનો વિનાશ થશે મેવારી-
અર્થાત્ જન્મજોરુ જ્ઞાન પદી જનુ તેને આપણે વિનાશ અથવા લય
કહીએ છીએ આ પરથી સ્વાભાવિક રીતેજ સિદ્ધ થાય છે કે, જે વસ્તુ
સ્વભાવોની કિવા અણુઓની બનેલી નથી હોતી, તે કદાપિ જુગી પડે
શકતી નથી થાને તેનો કદાપિ વિનાશ થતો નથી જીવત્મા કોઈ
દ્રવ્યોત્તો અનેસો નથી તે અવિનાશ્ય એકચ છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે,
તે અવિનશી હોવેજ જોઈએ વળી જાજ કાચોને લઈયે તે અનાદિ
પણ હોવા જોઈએ તેથી હરે છે કે, જીવત્મા અનાદિ અને અનંત છે

ત્યારે આપણને હવે પણ અસ્તિત્વોદી પ્રાપ્તિ મર્ષ એક તો
નૃત્તિ કે જે અનંત પણ વિશરી અથવા પરિવનનથીય છે, સમસ્ત
નૃત્તિ અનંદિ અન અનંત છે, પણ તેની અદર નાનવિધ ફેરફારો
થતા હો છે પ્રકૃતિ એ દબરો વર્ષથી સમુદ્ર પ્રયે દોડતી વહેલી એક
નગીસમાન જે નદી દબેલા એકની એકજ દોષ છે, પણ તે પ્રત્યેક પતે
પારવન રાશીવ પણ દોષ છે કેમકે તેના પાણીના અણુઓની સ્થિતિ
નિરંતર બદલાયા પ્રે છે ખીનુ અસ્તિત્વ અવિશરી ને સાસક એવા
ધરણુ છે અને ત્રીણ અસ્તિત્વ ઉચ્ચત્વા જેના અવિશરી જીવત્માનું
છે એ જીવત્મા સાધન છે પણ સાસકને આધીન છે એક માત્રીક
છે ખીનુ ને કય છે અને ત્રીણ અસ્તિત્વ સક્તિ કિવા પ્રકૃતિપ્રે છે

ઉચ્ચર એ જગતના ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું મારણ હોવા
થી કાર્યને લેખન કરવા મારે કાચુની વિજમાનતા હોવીજ
જોઈએ એટલુંજ નહિ પણ કાચુ એજ કાચ મા પરિણત થાય
છે કાચ એ અમુક દ્રવ્યો અને કાચ જનારનારે વાપરેથી અમુક
ચક્તિઓના સંગ્રહમાંથી રજાય થાય છે-અર્થાત્ કાચમા તે ચક્તિ
ના ઓળખતા દ્રવ્યો રહેલા છે કાચની જનાવટના વપરાયથી ચક્તિ

એ સધદૃન કિવા વળગણુ શક્તિના રૂપમા પરિણુત થઈ છે, અને એ સધદૃન શક્તિ જતી રહે છે, તો કાય દુકડા યધને નીચે પડે છે દ્રવ્યો પણ કાયમા હોય છે, પણ તેમનુ રૂપાતર થયેલુ હોય છે એટલુજ-અર્થાત્ કે કારણ એજ કાર્ય બનેલુ હોય છે જ્યા જ્યા કાર્ય કિવા પરિણામ જેવુ તમારા જોવામા આવે, ત્યા ત્યા તમે તેનુ કારણમા પૃથક્કરણુ કરી શકો છો કેમકે કારણ એજ કાર્યતરીકે વ્યક્ત થાય છે આથી સિદ્ધ થાય છે કે, જો ઈશ્વર એજ જગતનુ કારણ હોય અને જગત એ તેનુ કાર્ય હોય, તો ઈશ્વરજ જગતરૂપમા પરિણુત થયો છે તેવી રીતે જીવાત્માએ જો કાર્યરૂપ હોય અને ઈશ્વર તેના કારણરૂપ હોય, તો ઈશ્વરજ જીવાત્માએ બનેયો છે આથી પ્રત્યેક જીવ ઈશ્વરનો અંશ છે “જેવી રીતે અગ્નિના સમુદાયમાથી અગ્નિણિત તણુમા ઉડે છે, તેવીજ રીતે એ નિત્યબ્રહ્માથી જીવાત્માઓની આ સૃષ્ટિ ઉદ્ભવી છે”

ત્યારે, આપણે જોયું છે કે શાશ્વત ઈશ્વર છે, તેમ શાશ્વત પ્રકૃતિ પણ છે, અને વળી અગ્નિણિત જીવાત્માઓ પણ છે. ધર્મના વિષયમા આ પ્રથમ ભૂમિકા થઈ તેને દૈતલાવ કહેવામા આવે છે દૈતલાવ એટલે એવી ભૂમિકા કે જ્યા રહીને મનુષ્ય ઈશ્વરને અને પોતાને શાશ્વત બિન્ન નિહાળે છે. એ ભૂમિકામા ઈશ્વર પોતે એક અમગ અસ્તિત્વ છે, જીવાત્મા પોતે એક અમગ અસ્તિત્વ છે અને પ્રકૃતિ પોતે પણ એક અમગ અસ્તિત્વ છે આ દૈતવાદ થયો આ દૈતવાદ એમ માને છે કે, કર્તા અને કર્મ પ્રત્યેક બાબતમા એકબીજાથી હવટા છે મનુષ્ય જ્યારે પ્રકૃતિને નિરખે છે, ત્યારે મનુષ્ય એ કર્તા છે, અને પ્રકૃતિ એ કર્મ છે. ને કર્તા અને કર્મમા દૈતલાવ જુએ છે જ્યારે તે ઈશ્વર લાલ્પી જુએ છે, ત્યારે ઈશ્વરને તે કર્મતરીકે જુએ છે અને પોતાને કર્તા દાખવ જુએ છે-અર્થાત્ કે તેઓ પરસ્પર તદ્દન નિરાળા છે આ ઈશ્વર અને મનુષ્ય વચ્ચેનું દૈત થયું. ધર્મનો આ સામાન્યત પ્રથમ ખ્યાલ છે

તે પછી, હમણાજ હું તમને જતાવી ગયો તે ખ્યાલ ખીજો આવે છે મનુષ્યને ક્રમેક્રમે દેખાવા માટે છે કે, જો ઈશ્વર એ જગતનુ કારણ હોય અને જગત એ તેનું કાર્ય હોય, તો તો ઈશ્વર પોતેજ જગત તથા જીવાત્મા બનેયો છે, અને મનુષ્ય પોતે ઈશ્વરરૂપી સમષ્ટિનો એક અશમાત્ર છે આપણે માત્ર અગ્નિસમુદાયના તણુમા જેવા હુદ્ અસ્તિત્વો છીએ, અને જગત સમગ્ર એ ઈશ્વર પોતાનોજ આવિર્ભાવ છે આ બીજુ પગથીહિ થયું એને વિશિષ્ટાદૈન કહે છે જેવી રીતે મારે આ શરીર છે અને આ શરીર આત્માને ઢાકી રાખે છે, તથા જીવાત્માનું અસ્તિત્વ શરીરમા અને શરીરની મારફત છે, તેવીજ રીતે આ જીવાત્માઓની

તથા પ્રકૃતિનાં ફોનોની સમગ્ર સૃષ્ટિ, એ જાણે ઉપરનું શરીર છે. જ્યારે કૃપાકાંક્ષાનનો અવધિ આવે છે, ત્યારે જનન સદ્ગતિ ને સુદગતિ મને છે, છતાં ઉપરના શરીરની જે તો તે અનુભવમાં પણ કાંઈક રહે છે. જ્યારે જ્યારે સ્વચ્છ આધિભાવ પ્રગટે છે, ત્યારે પણ જનન ઉપરના શરીરની જે રહે છે તેની રીતે માનવઆત્મા એ માનવદેહને અને મનને જીવ છે, તેની રીતે ઉપર એ આપણા જીવાત્માનો પણ આત્મા છે અને પરમાત્મા છે “આત્માઓનો પણ આત્મા”-એવો પ્રયોગ તો દરેક ધર્મમાં યતો તમે બધાએ સાંભળ્યો છે એ પ્રયોગ આજાજ અર્થમાં સાચો છે ઉપર જાણે એ જીવાત્મા-ઓમાં રહે છે, તેમને દેવ છે અને તે બધામાં અમલ થયેલ છે. પરંતુ એટલે કે દેવભાવમાં આપણે પ્રત્યેક જણ ઉપર તેમજ પ્રકૃતિમાં સાતત્ય સિન્ન એવી એક વ્યક્તિ મનાવે છીએ. ત્યારે ખીન્નમાં એટલે કે વિશિષ્ટાદૈવ ભાવમાં આપણે વ્યક્તિઓ તો છીએ, પણ ઉપરની સિન્ન નથી એવિશિષ્ટાદૈવના મત મુજબ આપણે એક સમુદાયમાં તરતા જઈએ છીએ, અને એ સમુદાય તે દેવ છે અર્થાત્ કે આપણે વ્યક્તિઓ છીએ પણ ઉપરના એક છીએ. આપણે બધાજ એવી અદર છીએ, નામ છતાં પણ એ સાવ મુશ્કેલ મનુષ્ય ને મનુષ્ય વચ્ચે, તથા મનુષ્ય ને ઉપર વચ્ચે સિન્ન છતાં અસિન્ન એવું આકાર વ્યક્તિત્વ તો રહે છે.

આ દેહાણે હવે, એક સદ્ગતિ સંભાવ ખડો થય છે. તે એવા કે “અનંતને તો વણી જાયો દેહ છો પરાં” અનંતના અર્થો એટલે કે સમગ્રનું !” આ પ્રશ્નને જો તમે તર્કશીલ વાપરીને છુદ્દિની કસોટીપર ચલાવી જોશો, તો તમને જણાશે કે એમ થવું થાને અનંતને અરોહ હોવા અશક્ય છે અનંતના ભાવના પરી તોજ નહિ, અનંત તો હમેશા અનંત અનંત રહે છે તેના ભાવમાં જો પરીજ શક્યા હોય તો તેનો એક એક ભાગ અમર અમર પણ અનંત જ હોય, અને જે અનંતનું અસ્તિત્વ તો કાંઈ દેહ શરીર નહિ છતાં પણ કે હોય, તો તો વાન એવીજને કે એક અનંત ખીન્નને મર્યાદિત ૨૦, એટલે અનંત સાત જની જાય. માટે સિદ્ધ થાય છે કે અનંત તો અવિશાલ્ય એક જ હોય તો આ પ્રશ્નને અંતિમ નિર્ણય એ પ્રાપ્ત થાય છે કે, અનંત એક છે, અનેક નથી; અને તેજ એક અનંત આત્મા સદસાવધિ કિ જલુના કોટપરધિ દર્શાવેલા દારા પ્રતિનિધિત થઈ અનેકવિધ જીવાત્માઓતરીકે દેખાય છે. એજ અનંત આત્મા જગતની પૃષ્ઠભૂમિ છે, અને તેજ આપણે ઉપર કહીએ છીએ એજ અનંત આત્મા માનવી મનની પૃષ્ઠભૂમિ છે, અને તેજ આપણે માનવઆત્મા કિવા જીવ કહીએ છીએ.

૨૫-જગતશાસ્ત્ર

જગત એ જાતનાં છે. એક સૂક્ષ્મ જગત કિંવા આતર જગત, અને બીજું સ્થૂળ જગત કિંવા બાહ્ય જગત. એ બન્નેમાંથી આપણને અનુભવદ્વારા સત્યોની પ્રાપ્તિ થાય છે આતર અનુભવમાંથી મળેલા સત્યોના પરિણામતરીકે માનસશાસ્ત્ર, અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અને ધર્મ છે, ત્યારે બાહ્ય અનુભવમાંથી મળેલા સત્યોના પરિણામરૂપ ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો છે. હવે કોઈ પણ સંપૂર્ણ સત્ય આ બન્ને જગતોમાં થતા અનુભવો સાથે એકવાક્ય હોવું જોઈએ યાને સૂક્ષ્મજગતનો અનુભવ સ્થૂળજગતના અનુભવનો સાક્ષીપૂરક હોવો જોઈએ, અને સ્થૂળજગતનો અનુભવ સૂક્ષ્મજગતના અનુભવનો સાક્ષીપૂરક હોવો જોઈએ—અર્થાત્ ભૌતિક સત્યના અનુભવની પ્રતિછાયા અથવા નકલ આતરજગતમાં અને આતરજગતના અનુભવની સાળીતી બાહ્યજગતમાં મળવી જોઈએ. આમ છતાં, આમાંના અનેક સત્યો, એક નિયમતરીકે પરસ્પર વિરોધી બધાય છે. દુનિયાના ઇતિહાસના એક યુગમાં આતરસત્યો સર્વોપરિ બને છે, અને તેઓ બાહ્ય સત્યો સાથે ઝઘડવા માડે છે વર્તમાનકાળમાં બાહ્ય સત્યો યાને ભૌતિક શાસ્ત્રો પ્રબળ બન્યા છે, અને તેમણે માનસશાસ્ત્રો તેમજ અધ્યાત્મશાસ્ત્રોને દબાવી દીધા છે. મારા જ્ઞાનની ગતિ જ્યાંસુધી પહોંચે છે, ત્યાંસુધી મને તો લાગે છે કે માનસશાસ્ત્રના અગત્યના અંશોની, વર્તમાન ભૌતિકશાસ્ત્રના જ્ઞાનના અગત્યના અંશો સાથે સંપૂર્ણ એકવાક્યતા છે. કોઈ પણ એકજ વ્યક્તિને દરેક બાબતમાં મહાન થવાનો અધિકાર મળેલો હોતો નથી; તેજ પ્રમાણે જ્ઞાનના સકળ ક્ષેત્રોની શોધખોળમાં સરખા સામર્થ્યવાન હોવાનો અધિકાર પણ કોઈ એકજ જાતિ અથવા પ્રજાને મળેલો હોતો નથી. વર્તમાનકાળની યુરોપીયન પ્રજાઓ બાહ્યજગતના ભૌતિક જ્ઞાનમાં અતિ પ્રબળ છે, પણ મનુષ્યના આતરસ્વભાવના અભ્યાસમાં યાને આતરજગતની વિદ્યામાં તેઓ એટલા પ્રબળ નથી. ત્યારે બીજા દાયકા પર પૂર્વીય પ્રજાઓ બાહ્ય ભૌતિક જગતની શોધમાં બહુ પ્રબળ નીવડી નથી, પણ આતરિક જગતની શોધમાં અત્યંત પ્રબળ નીવડી છે તેથીજ આપણને પૂર્વીય પ્રજાઓના પદાર્થવિજ્ઞાન અને બીજાં ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રોનો પાશ્વિમાત્મ પ્રજાઓના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો સાથે મેળ

ખાતો નથી જણાતો તેવીજ રીતે શાંખિઆત્મ આનંદસંભવો પૌર્વોત્પન્ન મનમયાત્મ સાથે એવ નથી ખાતો, તેનું દર્શનુ પશુ એજ છે પૌર્વોત્પન્ન ભૌતિકશાસ્ત્રીઓએ ભૌતિકવિજ્ઞાના વિષયમાં શાંખિઆત્મ ભૌતિક વિજ્ઞાનીઓ સાથે નાતું લીધું છે, અને પૂર્વના શાંખિ એ વિષયમાં પરિમતના લોકો સાથે દરેક સંબંધ નથી તેમ છતાં દરેક પક્ષ સત્ય ઉપર આધાર રાખવાનો દાવો કરે છે, અને આપણે ઉપર જણાવી ગયા તેમ માર્ગ પશુ જ્ઞાનના વિષયમાં પ્રાપ્ત થયેલું કુદરતનાં સત્ય પરસ્પર વિરોધક નહિ હોય અથવા જે આત્મિક જગતનાં સત્યો હોય તેજ જાણજનનના સત્યો હોવા જોઈએ, અને તેમ છે પશુ ખરૂં.

આધુનિક ખગોળવેત્તાઓ અને પદાર્થવિજ્ઞાનીઓના મતાનુસાર જગતના સિદ્ધાંતો શા છે, તેની આપણને જાણોજ ખબર છે, અને આની માથે આધુનિક ભૌતિક વિજ્ઞાનવેત્તાઓ યુરોપની અધ્યાત્મવિજ્ઞાના મૂળાંશના કેરી કુખમાં રીતે વારે છે તેની પશુ આપણને ખબર છે ભૌતિક વિજ્ઞાનનો અદર આજે જે જે મોંઘો યાય છે, તે દરેક અધ્યાત્મવિજ્ઞાના કિસ્વાવમાં જુવડેલું જોજાની મારજ સારે છે, અને તેથી આ ભૌતિક વિજ્ઞાનની મોંઘખોળોને દાખી દેવાને અધ્યાત્મશાસ્ત્રવેત્તાઓએ વખતોવખત કેવા પ્રયત્નો કર્યા છે, તેની પશુ આપણ સૌને ખબર છે.

આ હેતુ જે દુ તમારી આગળ જગતશાસ્ત્ર અને તેને લગતા ખીજા બધા વિષયો નિઃ અમારા પૌર્વોત્પન્ન લોકોના અધ્યાત્મિક નિચારો કેવા છે તેની ચર્ચા કરીશ, અને ને પરથી તમને જણાશે કે, અમારા એ અધ્યાત્મિક મતે અર્વાચીનકાળની તમારી ભૌતિક વિજ્ઞાનની ઉત્ક્રાંતિમાં હેમ્પી મોંઘો સાથે કેવી અજળ રીતે મળતા આવે છે અને તથા તથા એવા મેળ ખાતો નહિ આવત્ય પડે, તથા તથા આધુનિક ભૌતિક વિજ્ઞાનની ટીણુ છે થાને એ મુદ્દાઓપર ભૌતિક વિજ્ઞાને દરેક મોંઘ હગવાની બાકી છે, અને નહિ કે અમારા સત્યો ખોટા છે, કુદરત અથવા પ્રકૃતિ એ સજ્જતો આપણે જાણવા પાડેલીએ છીએ પ્રાચીનકાળના સામ્યજાતવેત્તાઓ એને પ્રકૃતિ અને અન્યત્ર એવા બે જુદા જુદા નામોથી એજખ્યાસના 'પ્રકૃતિ' એ અન્યેજ 'નિયત' એવા કુદરત સજ્જતને અધિકાર મળેલ છે, તથા અન્યત્ર એ એનું વધારે શાસ્ત્રીય નામ છે થાને શાસ્ત્રીય રીતે સજ્જ છે એ પ્રકૃતિ અથવા અન્યત્રનાથી અન્યત્ર, પરમાત્મનો અને મન, વિચાર તથા જીવિની રૂઢિઓ પ્રગટે છે દિ કુદરતના નાતવેત્તાઓએ તથા માનવશાસ્ત્રવેત્તાઓએ મુખે પૂર્વે, મનને જગતના તથા કરીને એજખ્યા મુ છે, એ જાણીને તમને અજાણની ઉપજશે. વર્તમાન મુખના આર્થિક થાને અનાત્મવાદાઓ કિવા જગતનીઓ

પણુ શેનો પ્રપત્ન કરી રહ્યા છે? એજ દેખાડવાનો કે, મન એ શરીરના જોડણીજ પ્રકૃતિની પેદાશ છે. અને એવીજ રીતે વખત જતા આજ જડવાદીઓને મોઢે આપણે સાલળીશુ કે, વિચાર તથા બુદ્ધિ પણ અવ્યક્ત અથવા પ્રકૃતિમાથી ઉદ્ભવી છે. અમારા સાખ્ય-વેત્તાઓ પ્રકૃતિની વ્યાખ્યા, ‘સત્ત્વ, રજ્જસ અને તમસ નામે ઓળખા-તી ત્રણુ શક્તિઓનું સમતોલપણુ’ એવી કરે છે કનિષ્ઠમાં કનિષ્ઠ શક્તિ જે તમસ, તે દેખીતી રીતે આકર્ષક યાને આગળ ખેંચનારી શક્તિ છે, તેના કરતા જરા ચઢિયાતી રજ્જસ શક્તિ એ પ્રતિસારક યાને પાછળ ઠેલનારી શક્તિ છે; અને સર્વોત્કૃષ્ટ જે સત્ત્વશક્તિ તે તમમ અને રજ્જસ શક્તિઓનું સમતોલપણું છે; તેથી જ્યારે આ આકર્ષક અને પ્રતિસારક બંને ઉભય શક્તિઓ સત્ત્વશક્તિના સંપૂર્ણ કાણુમા હોય છે, સારે સૃષ્ટિ જેવું અગર જગતમા ગતિ જેવું કંઈજ હોતું નથી. આ સમતોલપણુ ખોવાય છે અગર તેમા કંઈ ખસેલ પહોંચે છે તથા તમસ ને રજ્જસ એ બે શક્તિઓમાની એક શક્તિ ચઢી વાગે છે, ત્યારેજ ગતિનો સચાર થાય છે અને સૃષ્ટિની શરૂઆત થવા માટે છે. આવી ઘટના કંપે કંપે કે અમુક કાલાવધિએ થવા કરે છે. મતવખડે, એક કાલાવધિ સમતોલપણુના ફોલનો કિંવા ખસેલનો આવે છે ત્યારે શક્તિઓનું જોડાણ અને પુનર્જોડાણ થવા માટે છે; એટલે સૃષ્ટિના પદાર્થોનું બહાર આગમન થાય છે. આની સાથે સાથેજ પ્રત્યેક વસ્તુનું વલણુ પોતાની અસવ સમતોલપણુની સ્થિતિને પુનઃ પ્રાપ્ત થવાનું હોય છે, એટલે પાછો એક કાલાવધિ એવો આવે છે કે જ્યારે સકળ વ્યક્તતાનો યાને સૃષ્ટિમાત્રનો સર્વાંશે ખ્વસ કિવા લય થઈ જાય છે ફરી પાછું અમુક કાલાવધિ બાદ સૂક્ષ્મ સમઘટિમા દખલ દિપન્ન થાય છે, સ્થૂળસૃષ્ટિ બહાર પડે છે, અને પુનઃ ધીમે ધીમે મોજની માફક શમી જાય છે. દરેક ગતિ, તેમ જગતમાની પ્રત્યેક ચીજ, ઉદય અને પતનના ક્રમને અનુસરતા સાગરના મોજની સાથે સરખાવી શકાય. આમા કેટલાકે તત્ત્વવેત્તાઓ એમ માને છે કે, અમુક અવધિપર્યંત તો વિશ્વસમસ્ત શમી જાય છે; ત્યારે બીજા કેટલાક એમ માને છે કે, આ શાતતા અથવા લયની ક્રિયા અમુક એક લોકનેજ લાગુ પડે છે; એટલે કે આપણી આ સૃષ્ટિ યાને સૌરસૃષ્ટિ શાત પડીને અન્ય-ક્ત સ્થિતિમા લય પામશે, ત્યારે લક્ષાવધિ નાજી સૃષ્ટિઓ એથી ઉપટા ક્રમને પ્રાપ્ત થશે—અર્થાત્ તેઓ વ્યક્તાવસ્થાને પામશે કિંવા પ્રગટ થશે મને જો પૂછવામા આવે તો તો હું આ બીજા અભિપ્રાય-નેજ મળતો થાઉં એટલે કે આ લયની ક્રિયા અખિવ ઘણાડમા એક સમયાવસ્થાએ યાને એકી વખતે નથી બનતી અને જૂદા જૂદા ભાગોમા જૂદા જૂદા પ્રકાર ચાલે છે. એ ગમે તેમ બનતું હોય

તેની સાથે આત્મારે આપણને કંઈ લેવા દેવા નથી; પરંતુ મુદ્દો તો બંનેનો એકજ છે કે, આપણે જે જે કંઈ જોઈએ છીએ-એટલે કે પ્રકૃતિ સમસ્ત વિદ્ય અને અસ્તના અનુક્રમમાં પ્રગતિ કરે છે એ અસ્તક્રિયાને માટે સંપૂર્ણ સમતોત્તપણાની જીમિકાની પુનઃ પ્રાપ્તિને પ્રાપ્તિ ક્રિયા કલ્પનો અત કહેવામાં આવે છે. જન્મતની આ ઉત્પત્તિ અને પ્રસપ્તની ક્રિયાઓને સિદ્ધિદાયકના આસ્તિક અથવા ઉચ્ચિરવાદી દેખાઈએ ઉચ્ચિરના આસોજીયાની સાથે સરખાવી છે. એટલે કે ઉચ્ચિર ભણે કે ઉચ્ચિરસદાસ સદિને જહાર કાઢે છે અને આસદાસ પાછી તેને અંદર ખેંચી રાખે છે અને પ્રથમ એ રહે છે કે, પ્રથમે આ તે જન્મતની ક્રિયા છે? એ તો જન્મત એવો છે કે, પ્રસપ્તને જન્મતનું અસ્તિત્વ સદમતર રૂપમાં, અને સામ્યસાચની બાવામાં કદીયે તો કારણમાં મોજુદ રહે છે પ્રસપ્તને પણ જન્મત કાર્યકારણ તથા દેશ-કાળ ॥ જાણેથી મુકા જન્મત તથા પણ તેઓ તો જન્મતા તેમ રહે છે. તેથી પ્રપ્તિને જન્મત અતિ સૂચ્ય અરે બારીક રૂપને પ્રાપ્ત થાય છે એટલું જ દલે મારો કે આપણા સદવાસનો પ્રાપ્ત પદાર્થ એક સુદ્ધ પરમાણુ બની જાય ત્યાંસુધી આ આપણ જન્મત સંક્રિયામાં માટે છે તે એ પરચુરિયતિમાં આપણને થઈ રહેવા પરિવર્તનનો મુદ્દલ જાણ નહિ થાય કેમકે આપણા સજ્જ મની પ્રાપ્ત મીજ એક સમવાયવેદે માને એકી વખતે સક્રિય થઈ જાય છે એ રીતે બધું જ વિશ્વ સમી જાય છે, અને રી પાણુ પ્રમદ થાય છે, કારણ કાર્યને પ્રમદાવે છે અને એ રીતે તે આપણ કરે છે

વર્તમાન સમયમાં આપણે જેને 'મોટર' કહેતા જઈ કલ્પતરીકે જોઈએ છીએ, તે જ પ્રાચીન કાળ ॥ તત્ત્વવિદો પચમદાજીનો માને બાલ મૂળ તરવો કહેતા તેમના મત મુજબ એમણે એક મદાજીત અથવા મૂળ તત્ત્વ સ્થાપત છે, અને બીજા પદાર્થ મદાજીતો અથવા મૂળ તરવો આ સ્થાપત એક મદાજીતમદાજીત પ્રમદે છે એ સ્થાપત મદાજીત નામ આકાશ છે એ આકાશનું રૂપ તત્ત્વ અર્થમાં જૌતિક વિશાળીઓના ઈશ્વર તરવો આજેના તો નહિ પણ કંઈક મળતું હ આ આકાશતરવની સાથે પ્રાણ નામે જોવા પાતી પ્રપાત સક્રિય અસ્તિત્વ છે એ પ્રાણ અને આકાશ વચ્ચે જોડાણ અને પુરતે જાણની ક્રિયા ॥ પરિણામે બીજા મદાજીતો અથવા મૂળ તરવો પ્રમદ થાય છે કલ્પાતે બધું જ સમી જાને આ આકાશ આ પ્રાણમાં લીન થાય છે મનુષ્યજાતિનો જૂનામાં જૂનો મધ્ય જે જાગેદ તેનો એક સુદ્ધ અને અતિરામ કાલ્પમય હકો સદિની ઉત્પત્તિનું જ્ઞાન કલ્પ કહે છે કે 'અરે આ કે ને કલ્પ નહોતું, અને અરે અધિકાર ઉપર અધિકારનો મોટો પિડો અકાશનો હતો, તારે મુ દનું' અને એનો જવાબ આપના કહે છે કે 'પ્રાણનું

અસ્તિત્વ ત્યારે આનિદ્વાત્મક હોતાં આંદોલનરહિત હવું" અર્થાત્ કે તે વખતે આ પ્રાણશક્તિનું અસ્તિત્વ હવું તો ખરૂં, પણ તેમાં ગતિ નહોતી; કેમકે આંદોલનક્રિયા બંધ પડી હતી. તે પછી ત્યારે લાંબે કાળે કલ્પની શરૂઆત થાય છે, ત્યારે આ આનિદ્વાત્મકતાને આંદોલનરહિત પ્રાણુમાં આંદોલનનો આરંભ થાય છે અને આકાશ-પર તેના ફટકા પર ફટકા પડવા માંડે છે. એટલે આકાશના છૂટા પરમાણુઓ સઘટ્ટ બને છે, અને જેમ જેમ તે સંગઠિત થતા જાય છે, તેમ તેમ વિવિધ તત્ત્વોની ઉત્પત્તિ થાય છે સાધારણ રીતે આ બધી વાતોનું અન્ય ભાષામાં વિશ્લેષણ રૂપાતર થયેલું આપણા દીકરામાં આવે છે. ભાષાતર કરતી વખતે લોકો તત્ત્વવેત્તાઓ કિંવા ભાષ્યકારોની મદદ નથી ગોતતા, અને મૂળ વાતોને તેમના યથાર્થ રૂપમાં સમજવા જેટલી તેમની મગજશક્તિ નથી હોતી. એક સાદો ભોળો માણસ સંસ્કૃત ભાષાના ક, ख, ग વાચતો થાય છે કે આખા ગ્રંથનું ભાષાતર કરવા ખેસી પડે છે. એવા ભાષાતરકારોએ આ મૂળ તત્ત્વોને હવા, અગ્નિ, ઇત્યાદિ નામોએ ઓળખાવ્યાં છે; પણ જો તેઓએ કાંઈ ભાષ્યકારની મદદ શોધી હોત, તો તેમને માત્રમ પડત કે, એમનો અર્થ હવા ઇત્યાદિ એવી જાતનું કંઈ, એવો નથી થતો.

પ્રાણના ઉપરાજાપરી આધાતથી આકાશમાથી વાયુ અથવા ગતિની ઉત્પત્તિ થાય છે. આ વાયુ આંદોલાયમાન બને છે, અને તેનાં આંદોલનો વધારે ને વધારે વેગવાન બનતા તેમાં ધર્પણ ઉત્પન્ન થઈ પરિણામે તેમાંથી તેજ તત્ત્વ નીકળે છે. પછી આ તેજ એજ વિધિએ આપ કહેતા પ્રવાહી તત્ત્વ પાણીમાં પરિણમે છે. પછી તે આપ એજ પ્રકારે ધનત્વને પ્રાપ્ત કરે છે અને નજર બને છે. હવે તમને સમજાયું જ હશે કે, આરભમાં આકાશ અને પ્રાણ હતા. તેમાંથી અનુક્રમે વાયુ, તેજ ને આપની ઉત્પત્તિ થઈ, અને એ આપતત્ત્વ સંગઠિત થઈને સ્થૂળ જડદ્રવ્ય કહેતા પૃથ્વી બની; અને એનો લય થાય છે ત્યારે બરાબર ઉલટા ક્રમમાં તે સમાતી જાય છે. અર્થાત્ કે તમામ ધનદ્રવ્ય પ્રવાહી બની જશે, પછી બધા પ્રવાહી પદાર્થનું તેજ તત્ત્વમાં રૂપાતર થઈ જશે, એ તમામ તેજ ગતિ કિંવા વાયુરૂપમાં પરિણમશે, અને એ વાયુ આકાશમાથથી જતા ગતિ બંધ પડી જઈને કલ્પનો અંત આવે છે. તે પછી કાલાવધિએ વિશ્વ-ચમત્કાર પાછો પ્રાદુર્ભૂત થશે અને પાછો આકાશમાં લીન થઈ જશે. જગતમાં ગતિ, આંદોલન અથવા વિચારના રૂપમાં આપણને જે જે કંઈ જણાય છે, તે તે બધું જ એ પ્રાણનું અથવા મહત્તત્ત્વનું રૂપાંતર છે અને પ્રત્યેક વસ્તુ કે જેને આપણે આકાર કે અંતરાય જેવા જડપદાર્થના રૂપમાં જોઈએ છીએ તે તે બધી જ એ આકાશના રૂપાંતર છે

[illegible]

હવે હું પ્રાચીન માનસશાસ્ત્રજ્ઞોના ખીલ સિદ્ધાન્તની ચર્ચા પર આવું છું. તે સિદ્ધાન્ત કહે છે, નમ્રાન સ્વરૂપવાદો માનસને યદ્યપિ પશિયામરૂપ છે.

તેમો દહે છે કે, પ્રત્યેક સ્વર્ગ વસ્તુ સુક્રમ વસ્તુની બનેલી છે એ સુક્રમ વસ્તુઓને તેઓ તન્નાગ્રા એવે વર્તન બદલે નુ નામ આપે છે દાખલાતરીકે, એક પુષ્પ કે ફૂલ કે પુષ્પ કે સુક્રમની ક્રિયા માટે કે જે નીચે આપે નામના તત્ત્વમાં આવરી જ નેહરો દેશમાં હવે તે, પણ તેને કી તે હુ ના ના રૂ મુદ્દા અવસ્થા હોય તેમ આ મોવડે જોતો નથી છતાં સુવાત તે બધે દેશ તેથી તે એક પુષ્પની નીચે તે આ નામના તત્ત્વમાં આવે છે તે વસ્તુને તન્નાગ્રા મોવડે છે અર્થ એ પુષ્પની તન્નાગ્રા એટલે કે પુષ્પના ક્રિયા બદલે અર્થ જાણે એવીજ રીતે તાપ, પ્રગટ વગેરે પ્રત્યેક વિષયના સ્વરૂપ દેવાય છે આ તન્નાગ્રાઓના બદલે ૫ ઓ પરમ ભૂઓના એક વિષય દર્શાવે છે સિન્ન સિન્ન તન્નવેન એ ના સિન્ન સિન્ન ના (આન્નદા) દેશ છે, અને આપણે જોઈએ છે એ કે એ કેવળ મન અર્થવા નન્નવેન દેશ છે હવે તે આપણા દેશ માટે એટલું જ જણવું જાય છે કે પ્રત્યેક સ્વર્ગ વસ્તુ અન્ન તન્ન વસ્તુઓની બનેલી છે સર્વ તન્ના સ્વર્ગ દેશ ના આપણને પ્રતિ દેશ છે તેમને આપણે જાણે દા. એક જાણી જાણે છે એ તે પછી તે તે પદાર્થના સ્વર્ગ ગતિવે (અર્થવા) એક કે ૫ નહીં આપણા ના, ના અને આપણે ના તત્ત્વમાં આવે છે એવે તે તે પદાર્થના અવસ્થા અવસ્થાને જાય છે દેશ

નાં મોળાં મારી આખોના સંસર્ગમાં આવે છે. તે મારાથી જોઈ શકાતા નથી, છતાં મને ખબર તો છેજ કે, હું પ્રકાશને દેખી શકું તે પૂર્વે મારી આખના સંસર્ગમાં એ ધિરના મોળાં આવવાંજ જોઈએ.

આ આખો જેમની તેમ રહે, છતાં તેનાથી જોવાનું કામ થઈ શકે નહિ. મસ્તિકના કેન્દ્રનેજો તમે ખસેડી મૂકો, તો આખો તેમજ બાહ્યજગતનું દ્રશ્ય તેના પડદાપર જેમનાં તેમ દાયમ રહેવા છતાં, આંખોથી જોવાનું કામ નહિ બને. તેથી આંખો એ તો જોવાની ક્રિયાનું એક ગૌણ સાધન છે; ખરી દષ્ટિઇદ્રિય નથી. દષ્ટિની ઇદ્રિય એ તો મગજમાં આવેલું એક જ્ઞાનતંત્રનું કેન્દ્ર છે. એવીજ રીતે આ નાક એ પણ બાહ્યસાધન છે, અને તેની પાછળ ઇદ્રિય અથવા કેન્દ્ર રહેલું છે. આ ઇદ્રિયો અથવા જ્ઞાનતંત્રો અનુભવ અથવા જ્ઞાનનાં પ્રકૃત ધામ છે, એમ કહેવાય ખરું.

જ્ઞાનાનુભવ માટે ઇદ્રિયો સાથે મનનું જોડાણ થવું અનિવાર્ય છે. એ તો એક સાધારણ અનુભવની વાત છે કે, આપણે જ્યારે કોઈ ગહન અભ્યાસમાં તલ્લીન થયા હોઈએ છીએ, ત્યારે આપણાજ ખંડમાં વાગતા ધડિયાળના ટકોરા આપણા સાંભળ્યામાં નથી આવતા. કેમ વારુ એમ થતું હશે ? જાન તો જેમના તેમ સાણત હતા. તેનાદ્વારા ટકોરાના અવાજ મગજને પહોંચ્યા છતાં મન શ્રવણેન્દ્રિયની સાથે નહિ જોડાવાથી સાંભળવાની ક્રિયા આપણાથી થઈ શકી નહિ.

દરેક કરણ અથવા સ્થળ ઇદ્રિયરૂપી સાધનને નિરનિરાળા ઇદ્રિય અથવા કેન્દ્ર હોય છે. કારણ કે એકજ ઇદ્રિય અથવા કેન્દ્રથી જો કામ સરતું હોત, તો તો આપણને એવો અનુભવ થાત કે મનનું તે એક કેન્દ્રની સાથે જોડાણ થતા બધાજ કરણો એકસરખી રીતે કામ કરવા મંડી પડતા હોત. પરંતુ તેમ થતું નથી, એવું આપણે ઉપરના ધડિયાળના દાખલાપરથી જોઈ શક્યા છીએ. બધાં કરણો માટે કેન્દ્ર અથવા ઇદ્રિય જો એકજ હોત, તો તો મન જોવાનું તથા સાંભળવાનું કામ, તેમ સાંભળવાનું ને સંધવાનું કામ એકી સાથે કરી શકત; અને અત્યારે એ બધા કામો એકી સાથે કરવા તે અસમર્થ છે તેમ ન હોત. તેથી એ વાત આવસ્યક દરે છે કે, દરેક સ્થળ ઇદ્રિય માટે સૂક્ષ્મ ઇદ્રિય અથવા કેન્દ્ર જૂદી જૂદી હોવી જોઈએ. અમારી આ પ્રાચીન આધ્યાત્મિક શોધનું અર્વાચીન પ્રાણી-શાસ્ત્ર સમર્થન કરે છે હવે કોઈ કહેશે કે, જોવા તથા સાંભળવાની બન્ને ક્રિયા મન એકી વખતે કરી શકે છે. પરંતુ યાદ રાખો કે, તેવે પ્રસંગે મન આખ તથા જ્ઞાનના ઉભય કેન્દ્રો સાથે એાહું વધુ સંયોજિત થાય છે—જોડાય છે, તેથીજ તેમ થઈ શકે છે.

હવે, સવાલ એ ઉભો થાય છે કે, આ સૂક્ષ્મ ઇદ્રિયો શેની બનેલી છે ? આપણે જોયું કે, આ આંખ, જાન, નાક

વગેરે રચ્છ કરશે. રચ્છ જડત્વમાથી બનેલા છે તેવી રીતે આ સૂક્ષ્મ ઇદ્રિયો પણ જડત્વમાથીજ બની છે જેવી રીતે આ રચ્છ-શરીર રચ્છક યનું બને છે અને પ્રાણનુ રચ્છક્રિયાઓમા રૂપાતર કરે છે, તેવી રીતે સૂક્ષ્મ ઇદ્રિયો આકાશ, વાયુ, તેજ વગેરે સૂક્ષ્મ મહાબૂતો અગત્ય મૂળતત્ત્વોમાથી બને છે, અને પ્રાણને સૂક્ષ્મ જ્ઞાન-શક્તિઓ વાતે ઇદ્રિયોમા રૂપાતર કરે છે આ સૂક્ષ્મ ઇદ્રિયો પ્રાણની શક્તિઓ, તથા મન અને શુદ્ધિ-એ ચાન્ના સમુદાયને મનુષ્યનું જિજ્ઞાસારીર કિવા સૂક્ષ્મશરીર કહ્યું છે એ જિજ્ઞાસારીરને વાસ્તવ આકાર હોય છે, કેમકે સિદ્ધાંત મુજબ જડાત્મક પ્રત્યેક વસ્તુને આકાર હોવાજ જોઈએ.

મનને સંસ્કૃતમા મનસ્ કહેવામા આવે છે મનસ્ એટલે વૃત્તિરચ અથવા આદોનાયમાન કે અચળ ચિત્ત જે કોઈ તજાવમા તમે એક પથરા ફેંકશો, તો પ્રથમ તો આદોનન થશે અને પડીથી પ્રતિરોધની ક્રિયા થશે થોડેક વાર પાણીમા આદોનનો ઉઠશે, અને તે પછી પાણી થેલા પથરાપર પ્રતિક્રિયા કરશે તેવી રીતે જ્યારે કોઈ જાણવિષયની ડાપ ચિત્તપર આવે છે, ત્યારે તે પ્રથમ જરાક આદોનાયમા યાય છે એવી નીનનું આદોનાયમાન થતું ચિત્ત તેનુંજ નામ મનસ્ જાણીએ અને મન આગળ અદરના ભાગમા લઈ જાય છે, અને નિર્ણાયક શક્તિને શુદ્ધિ તેની મમ્મ રહ્યું કરે છે, એટલે શુદ્ધિ પ્રતિક્રિયા કરે છે એ શુદ્ધિની પાછળ અદકારનું સ્થાન છે અદકાર એટલે સ્વભાવ કે જે ‘હું, હું’ કંઈ કરે છે એ અદકારની પૂઠે મદતનું સ્થાન છે મદત એટલે સમજ, અણપ કે અવગણ હોય તેનું સ્થાન પ્રકૃતિની સૃષ્ટિમા ઉત્તમા ઉત્તુ છે આ મન, શુદ્ધિ વગેરે પ્રત્યેક પદાર્થ તેના પછીનાનું પરિજ્ઞાન અથવા કાર્ય છે તજાવની જાણતમા જેમ પ્રત્યેક આધાત જાણ જગતમાથી આવે છે, તેમ મનની જાણતમા જાણ અગર આંતરિક બેમાથી મને તે એક જગતમાથી આધાત આવે છે મદતની પાછળ માનવ આત્મા જેને પુરુષ કહે છે, તેનું સ્થાન છે એ પુરુષ શુદ્ધ, સપૂર્ણ એકમ અદ્વિતીયમ સાક્ષી અથવા દ્રશ્ય હોય તેને અનુલક્ષીનેજ આ બધું પરિવર્તન ચાલી રહ્યું છે.

પુરુષ આ બધા પરિવર્તનોને કિવા ફેરફારોને નિદ્રા છે, તે પોતે કદાપિ અપવિત્ર કે અશુદ્ધ નથી, પણ વેદાંતીઓ જેને અધ્યાત્મ કહી ઓળખાવે છે તે અધ્યાત્મ કિવા પ્રતિબ્ધામા કે રહિતા થઈ તો અપવિત્ર કિવા અશુદ્ધ જણાય છે કોઈ જિજ્ઞાસારની આગળ એકાદ બૂર કે રાત્રી ફૂલ ધરવામા આવે ત્યારે જિજ્ઞાસારનો જેવો દેખાવ થાય છે, તેવાજ આ દેખાવ માત્ર છે કૂવનો રંગ જિજ્ઞાસાર મા પ્રતિબિંબિત થાય છે, તેથી જિજ્ઞાસાર રંગીન હોવાનો ભાસ

યાય છે; બાકી બિલોર તો વસ્તુતઃ નિરંગી યાને સ્વચ્છ હોય છે. તેવીજ રીતે આ પુરુષના સંબંધમાં પણ સમજવાનું છે. જીવાત્મા અનેક છે અને તે દરેક વિશુદ્ધ અને મુખર્ણુ છે, એ વાત આપણે માન્ય ગણી લઈશું. એની નિર્મળ સંપાદીપર નાનાવિધ સ્પૂળ તેમજ સૂક્ષ્મ જડાત્મક તત્ત્વોનાં પ્રતિબિંબ આપોઆપ આવીને પડે છે, અને તેને અનેકરંગી બનાવે છે. કુદરત અથવા પ્રકૃતિ આમ કેમ કરે છે વાદ ? તો કે જીવાત્માના વિકાસમાટે-જ પ્રકૃતિ આ બધાં પરિવર્તનોમાંથી પસાર યાય છે; તેમ આ બધું સૃષ્ટિકાર્ય પણ જીવાત્માના ભક્ષા માટે યાય છે, કે જેથી તે ક્રોધ રીતે મુક્ત બને. આ જગતરૂપી પ્રયત્ન પુસ્તક મનુષ્યની આગળ વાંચન માટે ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું છે; તે વાંચતાં પરિણામે એને માક્ષમ પડે છે કે, એ પોતેજ સર્વશ અને સર્વશક્તિમાન અસ્તિત્વ છે. આ ઠેકાણે મારે તમને કહી દેવું જોઈએ કે, અમારા કેટલાક સર્વોત્કૃષ્ટ પંડિતના અધ્યાત્મવેત્તાઓ, તમે હોકા જે અર્થમાં ઈશ્વરમાં માનો છો, તે અર્થમાં ઈશ્વરને નથી માનતા. અમારી અધ્યાત્મવિદ્યાના પિતા ભગવાન કપિલ મુનિનો મત એવો છે કે, પૌરુષેય સગુણ ઈશ્વરનો ભાવ બિલકુલ અનાવશ્યક છે; કેમકે પ્રકૃતિ એકલીજ આપું સર્જનકાર્ય કરવાને પૂરતી છે. જેને ‘દીઝાઇન થીઅરી’ યાને યોજનાવાદ અથવા હેતુવાદ કહેવામાં આવે છે, તેના માથાપર તો તેઓ ખૂબ હથોડા મારીને કહે છે કે, એના જેવો નાદાની-ભર્યો વાદ કદાપિ મોખરે કરવામા નહિ આવ્યો હોય. આમ છતાં પણ તેઓ ઈશ્વરના એક વિલક્ષણ પ્રકારમાં માને છે. તેઓથી કહે છે કે, આપણે બધાંજ મુક્તાવસ્થાને પ્રાપ્ત થવા મથી રહ્યાં છીએ; અને જ્યારે તે આપણને પ્રાપ્ત યાય છે, ત્યારે આપણે જાણે પ્રકૃતિમાં પીગળી જઈએ છીએ, અને બીજા કલ્પના આરંભમાં તેમાંથી પ્રગટ થઈ તેના શાસક બનીએ છીએ. આપણે તેમાંથી સર્વશ અને સર્વશક્તિમાન અસ્તિત્વોતરીકે પ્રગટ થઈએ છીએ, એ અર્થમાં આપણે ઈશ્વરો પણ કહેવાઈ શકીએ. એ રીત મુજબ તો તમે ને હું અને બીજાં નિરૂપ્તમાં નિરૂપ્ત પ્રતિનાં પ્રાણીઓ પણ જૂદા જૂદા કલ્પોમાં ઈશ્વરો થઈ શકે છે. પણ આગળ તેઓથી કહે છે કે, આવો ઈશ્વર તે કલ્પ પૂરવોજ હોય છે; શાશ્વત સર્વશક્તિમાન અને જગતનો શાશ્વત નિયંતા હોય એવો શાશ્વત ઈશ્વર તો હોઈ શકેજ નહિ. એવા શાશ્વત ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ માનીએ, તો તેમાં આ અડચણ નડે છે: તે કાં તો બદ્ધ આત્મા હોવો જોઈએ કે મુક્ત આત્મા હોવો જોઈએ. હવે જે ઈશ્વર સર્વાંશે મુક્ત હોય તે તો સર્જનકાર્ય કરે નહિ. કેમકે તેને તેમ કરવાની કંઈ આવશ્યકતા નથી. હવે જો તે બદ્ધ હોય તોપણ તે સર્જનકાર્ય નહિ કરે.

કેમકે તેમ શ્રવા તે અચકા હશે તેથી એવું દર છે કે, એમથી એકે રીતે સર્વશ અને સર્વશક્તિમાન એવા શાશ્વત શાસ્તાત્ અસ્તિત્વ સંભવિત નથી કપિન મુનિના મત મુજબ તો આપણા શાસ્ત્રોમા જ્યાં જ્યાં ઈશ્વરનું નામ આવે છે, લા ત્યાં તે શબ્દ થી મુક્ત થયેલા માનવ આત્માઓનું સમજનાના છે

વળી કપિનદેવ તો જીવાત્માઓની એકતામા પણ નથી માનતા એ બાબતમા તેમનું પૃથક્કરણ જે સ્થિતિમા મળી આવે છે તે સ્થિતિમા તો કેવળ અદ્ભુત છે કપિય જગવાન ભારતવર્ષીય વિચારકોના પિતા હોઇને બૌદ્ધધર્મ અને બીજા પથો તેમનાજ વિચારના પરિણામરૂપ છે

કપિનદેવના અધ્યાત્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે તો બધાજ જીવાત્માઓ પોતપોતાની મુક્તાવસ્થા તથા સર્વશક્તિમત્તા ને સર્વજ્ઞતાના સ્વાભાવિક દક્ષો પુનઃ પ્રાપ્ત કરી શકે છે પરંતુ પ્રશ્ન એ ઉઠે છે કે, આ બધન આવે છે યાથી ? કપિન કહે છે કે, આ બધન અનાદિ છે પણ જો તે અનાદિ હોય, તો તો તે અનંત પણ હોયુ જોઇએ અને એમ હોય તો તો આપણે કાઈ કાળે પણ મુક્ત થઈ શકીએ નહિ આના સમાધાનમા એ કહે છે કે બધન જોકે અનાદિ છે, તોપણ તે અનાદિપણ આત્માના સબધમા જેવું છે તેવું નિત્ય સમાન લક્ષણ વાળું નથી બીજા શબ્દોમા કહીએ તો બધનનું કારણ જે પ્રકૃતિ તે અનાદિ ને અનંત છે, પણ આત્મા જે અર્થમા અનાદિ ને અનંત છે, તે અર્થમા નહિ કારણ કે પ્રકૃતિને પોતાનું વ્યક્તિત્વ નથી-પ્રકૃતિ એ તો પ્રત્યેક પળે પાણીનો નવો જથ્થો મેળવનારી નદીના જેવી છે પાણીના આ બધા જથ્થાઓની સમષ્ટિ તે નદી છે, પણ નદી એ પોતે એક સ્થિર જથ્થો નથી તેવી રીતે પ્રકૃતિ માનુ બધુજ સદા બદલાયા કરે છે, પણ આત્મા જ્ઞાપિ બદલાતો નથી આથી સિદ્ધ થાય છે કે, પ્રકૃતિ નિત્યપરિવર્તનશીલ હોવાથી આત્માને તેના બધનમાંથી મુક્ત થનાનો સંભવ છે

આ વિરાટ જગતના એક અંશનું બધાગણુ જે યોજનાપર થયેલું છે, તેજ યોજનાપર જગત સમસ્તનું બધારણુ થયેલું છે, તેથી જેવી રીતે મારે એક મન છે તેવી રીતે જગતને પણ એક મન છે જેવું વ્યષ્ટિમા તેવુંજ સમષ્ટિમા મારે જેમ એક સ્થૂલ શરીર, ને તેની પાછળ સૂક્ષ્મ શરીર છે, તેમ જગતને પણ એક વિરાટ સ્થૂલ શરીર અને તેની પાછળ બીજું એક વિરાટ સૂક્ષ્મશરીર છે એ વિરાટ સૂક્ષ્મશરીરની પાછળ વિરાટ મન અને તેની પાછળ વિરાટ ચૈતન્યનું અદકારનું તથા એ વિરાટ અદકારની પાછળ વિરાટ ચૈતન્યનું અસ્તિત્વ છે અને પ્રકૃતિનો આ બધોજ આવિર્ભાવ પ્રકૃતિની અદર છે, અને નહિ કે તેની બદાર

આપણા સ્થૂનદેહો તેમજ ચૈતન્ય આપણને આપણા માબાપ

તરફથી વારસામાં મળેના છે. જડક વારસાવાદ પ્રમાણે તો મારા શરીર એ મારા માળાપના શરીરોનો એક અંશ છે, તેમજ મારા ચૈતન્ય અને અદ્ધકાર પણ મારા માળાપના ચૈતન્ય અને અદ્ધકાર નો અંશ છે. માળાપ તરફથી વારસામાં મળેના એ નાના ભાગમાં આપણે વિરાટ ચૈતન્યમાથી બીજી જોઈએ તેટલું ઉપાડીને ઉમેરો કરી શકીએ. પ્રકૃતિમાં ચૈતન્યનો અનંત ભંડાર ભરેલો હોય તેમાથી આપણને જરૂર પૂરતું મળ્યા કરે છે તેવીજ રીતે માનસિક શક્તિનો પણ અનંત ભંડાર વિવિધ ભરેલો છે, તેમાથી પણ આપણને નિરંતર જોઈએ તે પ્રમાણમાં મળ્યા કરે છે. પરંતુ તેનું મૂળમીજ તો આપણને માળાપ તરફથીજ મળવું જોઈએ.

પુનર્જન્મયુક્ત વારસાવાદ એ અમારો સિદ્ધાંત છે. વારસાના કાયદા મુજબ, પુનર્જન્મને પ્રાપ્ત થતા જીવાત્માને મનુષ્ય બનવા પૂરતું જડ દ્રવ્ય માળાપ તરફથી મળી રહે છે.

કેટલાક ધૂરોપીયન તત્ત્વવેત્તાઓએ પ્રતિપાદન કર્યું છે કે, આ દુનિયાનું અસ્તિત્વ છે કેમકે મારું અસ્તિત્વ છે, અને મારું અસ્તિત્વ જો બધું પડે તો દુનિયાનું પણ બધું પડશે. “આપ મુઆ પિછે દૂધ ગાઈ દુનિયા” એવું કેટલીક વાર કહેવામાં આવે છે. જગતના બધા લોકો મરી જાય અને અનુભવ તથા ચૈતન્યશક્તિ વાળા મનુષ્યપ્રાણીઓ તથા પશુપ્રાણીઓનું અસ્તિત્વ નાશ થઈ જાય, તો આ બધાજ વ્યક્ત ભાવો અદૃશ્ય બની જાય. પરંતુ આ ધૂરોપીયન તત્ત્વવેત્તાઓને જો કે મૂળ સિદ્ધાંત હાય લાગ્યો છે, તોપણ હજી તેમને તેના અધ્યાત્મશાસ્ત્રની સમજ નથી પડી. અર્વાચીન તત્ત્વવિદ્યાને હજી નેની કંઈક ઝાંખી માત્ર થઈ છે. સાખ્યના દૃષ્ટિબિંદુથી જોતા આ સત્ય સમજવું સહેલું થઈ જાય છે એ બાબતમાં સાખ્યનો ભત્તર એવો છે કે, જે કશાકની અંદર મારા મનનો અંશ પાસે પણ તેના જડ દ્રવ્યતરીકે નથી હોતો, તે કશાકનું અસ્તિત્વ હોવું અશક્ય હોય છે. આ મેળવું જ્ઞાન મને જેવી રીતિમાં તે છે તેવી રીતિમાં પરખાઈ જ નથી થતું. પ્રથમ તો તેની છાપ મારી આજો પાસે આવે છે, ત્યાંથી પછી હૃદય પાસે જાય છે, ત્યાંથી મન પાસે અને મન પાસેથી શુદ્ધિ પાસે જાય છે, અને શુદ્ધિ પ્રતિક્રિયા કરે છે, તથા જોને કુ મેજ કદુ છું તે આ પ્રતિક્રિયાનું પરિણામ છે. આ ઘટના તળાવમાં પથરો ફેંકવાની ઘટનાને મળતી છે. તળાવ તેમાં પડતા પથ્થર તરફ એક મોલુ ફેંકે છે, આપણે જે જાણીએ છીએ તે આ મોલુજ છે. બહાર શું છે તેની ઝાંઝને બહાર નથી હોતી. જ્યારે કુ તેને જાણવાનો પ્રયત્ન કરે છું, ત્યારે મારી આજ જે દ્રવ્ય તેને પૂરું પાડે છે તે રૂપે તેને જનવું પડે છે. જે મારા મનપડે મારી આજોને

તે દ્રવ્ય પૂરું પાડ્યું છે. બહારની બાજુ નિમિત્ત કે ઇસારા જેવું કંઈક હોય છે, અને એ નિમિત્ત કે ઇસારાને આધારેજ હું મારા મનની યોજના ધકું છું અને તે યોજનાજ મને દેખાય છે તે રૂપમા પરિણત થાય છે. વાર, એમ છે તો પછી આપણે બધાંજ વસ્તુઓને એકજ સરખા રૂપમા કેમ કરી જોઈએ છીએ ? તો કે આપણુ સૌની અદર જગદ્વ્યાપી કિંવા વિરાટ મનના એકસમાન આશો છે તેથી. જેમને એકસમાન મન હોય છે, તેમને બધી વસ્તુઓ એકસમાન દેખાય છે, અને જેમના મન એકસમાન નથી હોતા તેમને વસ્તુઓ પણ એકસમાન રૂપમા નથી દેખાતી

૨૬-સાંખ્યદર્શન વિષે વિચાર

પ્રકૃતિને સાંખ્યદર્શનવેત્તાઓ આલિન કહી ઓળખાવે છે, અને તેની અંદર આવેલાં દ્રવ્યોનું સંપૂર્ણ સમતોલપણ તેનું નામ પ્રકૃતિ, એવી તેની વ્યાખ્યા કરે છે. આ વ્યાખ્યાપરથી સ્વાભાવિક રીતેજ સિદ્ધ થાય છે કે, સંપૂર્ણ સમતોલપણની દશામાં તે ગતિજ હોઈ શકે નહિ; તેથી આવિર્ભાવ પહેલાંની આરંભિક દશામાં, જ્યારે ગતિ નામે નહોતી પણ સંપૂર્ણ સમતોલપણ હતું ત્યારે આ પ્રકૃતિ અવિનાશી હતી. કેમકે હમ કિંવા શત્રુની ઉત્પત્તિ અસ્થિરતા અથવા પરિવર્તનમાંથી થાય છે. વળી સાંખ્યદર્શનના મત મુજબ અણુઓ એ પ્રકૃતિની આરંભિક દશા નથી આ જગત પરમાણુઓમાંથી ઉદ્ભવતું નથી; પણ એ પ્રકૃતિના બીજા કે ત્રીજા અવસ્થા હશે. પ્રકૃતિનું જે સૌથી આદિ દ્રવ્ય તેના અણુઓ બને છે, અને તે અણુઓ નાના મોટા પદાર્થોરૂપે પરિણમે છે. અર્વાચીન વૈજ્ઞાનિક શોધો પણ જમાલગી થઈ છે ત્યાંજગી આજ નિષ્કૃંપ ખતાવતી હોય એમ લાગે છે. દાખલાતરીકે ઈશ્વરના સિદ્ધાંતમાં તમે જે એમ કહો કે, તે અણુઓનો બનેલો છે, તો તેથી કશાનો નિકાલ આવી શકશે નહિ. વધારે ઓખવટ મારે હવાનો દાખલો લઈએ. જાનો કે, હવા અણુઓની બનેલી છે. અને આપણે એ તો જાણીએજ છીએ કે, ઈથરની સર્વભેદક અને સર્વવ્યાપી હાજરી સર્વત્ર છે; તેમ આપણને એ પણ ખબર છે કે, આ હવાના અણુઓ, જાણે હવામાં તરી રહ્યાં છે. હવે જો ઈથર પણ અણુઓનો બનેલો હોય, તો ઈથરના પ્રત્યેક જે અણુઓ વચ્ચે હજી પણ ખાલી સ્થાન અથવા અવકાશ હોવો જોઈએ એ અવકાશ કોણ પૂરે છે ? આના જવાબમાં જો તમે કહો કે, સૂક્ષ્મતર બીજા ઈથરનું અસ્તિત્વ છે ને તે એ કામ કરે છે, તો પાછો એનો એજ પ્રશ્ન આવીને ઉભો રહે છે કે, એ સૂક્ષ્મતર ઈથરના અણુઓ વચ્ચે પણ અવકાશ હશે તે શાથી પૂરાતો હશે ? અને એ જાતની પ્રશ્નપરંપરાનું પરિણામ સાંખ્યદર્શનવેત્તાઓના મત મુજબ ‘શૂન્યતા તરફ દોરી લઈ જનાર કારણ’ આવશે. તેથી અણુવાદથી એ અંતિમ ઉકેલ પ્રાપ્ત થઈ શકે તેમ નથી. સાંખ્યના મત મુજબ, પ્રકૃતિ એ એક સર્વવ્યાપીપણુનો ઢગલો છે, ને તેની અંદર વસ્તુમાત્રનાં

અસ્તિત્વના કારણ મોણુદ છે કારણ એટલે વ્યક્ત દશાની સૂક્ષ્મ દશા કે સકુચિત દશા એટલે કે જે એક વાર વ્યક્ત થયેનું હતું તેની સૂક્ષ્મતર ને સૂક્ષ્મતર થઇ ગયેની દશા વિનાશ શબ્દનો શો અર્થ કરે? હા ? વિનાશ એટલે કારણમા પરાનર્ત થયું થાને કારણમા પુનઃ સમ પામવું એજ, બીજું કંઈ નહિ તમારી પાસે એકાઃ માગીનું વાસણુ હોય અને તેને જો તમે એકાદ ફટકો મારો છો, તો તેનો નાશ થાય છે આ નાશનો અર્થ એટલોજ થાય છે કે એ માગીના ધટના કારણો તેમના પોતપોતાના અસત સ્વભાવમા પરિણત થાય છે થાને જે દ્રવ્યોમાથી તે માગીના વાસણુની ઉત્પત્તિ થઇ હતી, તે દ્રવ્યો તેમની અસત સ્થિતિને પ્રાપ્ત થાય છે વિનાશના આ ખ્યાલ ઉપરાંત સમૂહો ઉઘટે જેવો અન્ય કોઇ પણ ખ્યાલ દેખી તોજ અર્થહીન અને બેહુદો કે અવાચીન ભૌતિક વિજ્ઞાનથી પણ આ વાત સામીત કરી દેખાડાય એમ છે કે, નાશ એટલે કારણમા પાછા હીન થઈ જવું તે અર્વાચીન વિજ્ઞાનને આ સહનો દજી દમણજ પત્તો લાગ્યો છે, ત્યારે એજ સત્યનો ઉલ્લખ અમારા કપિનમુનિએ કહી જમાનાઓ પૂર્વે કરેનો છે અર્થાત્ કે સૂક્ષ્મતર રૂપમા પાછા પરિણત થવું એનુંજ નામ નાશ છે નાશ શબ્દનો એથી વિશેષ કંઈજ ભાવાર્થ નથી જડ દ્રવ્ય અવિનાશી છે એ પ્રયોગશાળામા કેવી રીતે સિદ્ધ કરી દેખાડાય છે તેની તો તમને ખબરજ છે તેથી આપણા જ્ઞાની વર્તમાન ભૂમિકાએ કોઈ શખ્સ ઉભો થઇને કહે કે જડદ્રવ્ય અથવા આ આત્માનો ઉઘટે થાય છે તો તે શખ્સ એ કથનથી પોતાને કેવળ દાસ્તારપદજ કરી મૂકશે કેવળ અભણ અને ગમાર લોકોજ આ જગતમા એવી દરખાસ્ત રજુ કરે છે કારણ કે વર્તમાન વિજ્ઞાનની આ શોધ શિક્ષિતવગને તો સુવિદિતજ છે અને કેવી આશ્ચર્યની વાત છે કે, આ વર્તમાન જ્ઞાનનો તે પ્રાચીન કાળના તત્ત્વવેત્તાઓના જ્ઞાન સાથે સાગોપાગ મેળ ખાય છે ' સત્યની આખતમા તેમ હોવુંજ જોઇએ એ તો સત્યની સાખીતી છે પ્રાચીનકાળના તત્ત્વવેત્તાઓએ મનને પાયાતરીકે સ્વીકારી પોતાની શોધ આગળ ચલાવી હતી અને આ જગતના માનસિક અશનુ પૃથક્કરણ કરીને તેમણે અમુક સિદ્ધાંતો નિશ્ચિત કર્યા હતા અને તેજ સિદ્ધાંતોપર વર્તમાન પ્રાચીન ભૌતિક વિજ્ઞાનશાસ્ત્રાઓ જગતના શારીરિક કિંવા સ્વર્ણ અશનુ પૃથક્કરણ કરતા કરતા આવવા લાયા છે અને આવવુંજ જોઇશે કારણ કે જનને જ્ઞેયથી જરૂર થયેની શોધ એકજ કેન્દ્ર કહેતા સત્ય તરફ લઈ જનારી નીવડવીજ જોઇએ

વિશ્વની અદર આવેલી આ પ્રકૃતિનો સૌથી પ્રથમ આવિર્ભાવ સાખ્ય જેને 'મદત્ નામે ઓળખાવે છે તે છે, એ વાત તમારે સમરણમા રાખવી જોઇએ એ મદત્ને આપણે ચિંતન્ય અથવા જ્ઞાન

શક્તિ કહી શકીએ, અને એનો અક્ષરશઃ અર્થ કરવો હોય તો 'મોહ' મૂળતત્ત્વ' એવો થાય પ્રકૃતિનું સૌથી પ્રથમ પરિણામ અગર રૂપાતર આ 'મહત્' અગર ચૈતન્ય કે ચાતુરી છે. મહત્ અથવા ચૈતન્યને હું સ્વ-જ્ઞાન નામે નહિ જાણખાવું, કેમકે જ્ઞાન એ તો આ ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાનશક્તિનો એક અંશમાત્ર છે. મહત્ સર્વ-વ્યાપી હોઈ સુષુપ્તિ, જાગૃત અને તુર્યાવસ્થા યાને અવચેતના, આત્મચેતના અને પરચેતનાને અગર અજ્ઞાનાવસ્થા, જ્ઞાનાવસ્થા અને જ્ઞાનાતિશય અવસ્થાને પોતાની અદ્ધર સમાવે છે. અર્થાત્ કે જ્ઞાનની એ ત્રણે અવસ્થાઓ 'મહત્ અથવા ચૈતન્ય'ના અંગો છે. તેથી જ્ઞાનની કોઈ પણ અવસ્થા આ મહત્ને લાગુ પાડવાથી બસ ન થાય. દાખલાતરીકે, પ્રકૃતિની અદ્ધર તમે અનેક દેશકારો તમારી સમક્ષ થતા અવલોકો છો. એ દેશકારો તમારા જ્ઞેવામા તેમ સમ-જવામા પણ આવે છે, પણ તે ઉપરાંત બીજા પણ અનેક સૂક્ષ્મતર દેશકારો પ્રકૃતિની અદ્ધર ચાલે છે, કે જેમને મહત્ત્વ કરવા યા અતુ-લવવા મનુષ્યની જ્ઞાનેન્દ્રિયો અશક્ત છે. એ સૂક્ષ્મ દેશકારોનું કારણ પણ સ્થળ દેશકારોનું જે કારણ છે તેજ છે, યાને એકજ મહત્ત્વ એ તકળ પરિવર્તનોનું કારણ છે મહત્ત્વમાથા વિશ્વ-વ્યાપી કિંવા વિરાટ અહંતા જન્મે છે. આ પ્રકૃતિ, મહત્ત્વ અને અદ્ધતાદિ બધુંજ જડ દ્રવ્ય છે જડ અને મન વચ્ચે પ્રમાણ સિવાય બીજો કંઈજ દેશ નથી સૂક્ષ્મતર કે સ્થળતર રૂપમા મૂળપદાર્થ તો એનો જોજ છે, અને એકે રત્ન બીજા રૂપમા પરિવર્તન થય છે. સાંખ્યદર્શનનું આ સત્ય આધુનિક શારીરશાસ્ત્રની શોધખોળના પરિણામોને આબે-હૂબ મળતું આવે છે. માટે મન એ મસ્તિષ્ક અથવા બેજાથી નિરાળા બીજા નથી, સાંખ્યના એ સિદ્ધાન્તમા શ્રદ્ધા રાખવાથી અનેક માયાદૃઢ અને ઝઘડામાથી તમે બચી જશો. અદ્ધતાનું વળી જે પ્રકારમા રૂપાતર થાય છે. એક પ્રકારમા તેનું ઇન્દ્રિયોમા પરિવર્તન થાય છે. ઇન્દ્રિયો જે પ્રકારની છે-લાગણીની અને પ્રતિક્રિયાની. આ ઇન્દ્રિયો તે આ આખા, કાન ઇત્યાદિ નહિ, પણ તમે જેને મગ-જના, જ્ઞાનના ઇત્યાદિના કેન્દ્રો કહો છો તે જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે આ અદ્ધતાનું જડદ્રવ્ય રૂપાતર પામીને તેમાથી આ ઇન્દ્રિયો અથવા કેન્દ્રો બને છે. અદ્ધતાનો બીજો પ્રકાર તન્માત્રાઓનો છે. તન્માત્રા-ઓ એટલે દ્રવ્યના જે સૂક્ષ્મ અણુઓ આપણી જ્ઞાનેન્દ્રિયોને અથડાઈ લાગણીઓ ઉત્પન્ન કરે છે તે. તન્માત્રાઓને તમે દેખી શકતા નથી પણ તેમના અસ્તિત્વની માત્ર તમને ખબર પડે છે આ તન્માત્રા-ઓમાથી પૃથ્વી, પાણી ઇત્યાદિ જે જે પચમહાભૂતાત્મક સ્થળ પદાર્થો આપણે જોઈએ છીએ અને સ્પર્શીએ છીએ તે બને છે. આ વાત હું તમારા મનપર સારી રીતે દસાવવા માગું છું. એને

સમજવાનું કામ તમારે માટે બહુ કપર છે કેમકે પાશ્ચાત્ય મુલકો માં મન અને જડ દ્રવ્યની ભાવનાઓ બહુ વિનક્ષણ છે એ વિનક્ષણ સરકારો મગજમાથી કાઢી નાખવા સહેલ નથી અને પોતાને પણ, વિદ્યાર્થી-અવસ્થામાં મેં પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાનનું શિક્ષણ લીધેલું હોવાથી, તેમ કરતા બહુજ મુશ્કેલી પડી હતી જુઓ ત્યારે, જગતની ઉત્પત્તિને લગતી વાતો બધી આવી છે-પ્રથમ તો જડ તત્ત્વના યાને પ્રકૃતિના આ વિશ્વવ્યાપી વિસ્તારનો વિચાર કરો. શરૂઆત માં તે એક અખંડ અને અભિન્ન અવ્યક્ત પદાર્થ હોય છે પછી તેનું રૂપાંતર થવા માડે છે, એમ દૂધનું દહીં માં રૂપાંતર થાય છે તેમ જડનું પહેલું રૂપાંતર મહત્ત્વ કહેવાય છે એ મહત્ત્વ પદાર્થ અહતા નામે સ્થૂળતર માં થતા રૂપાંતરિત થાય છે ત્રીજું રૂપાંતર તેનું વિશ્વવ્યાપી જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને વિશ્વવ્યાપી સૂક્ષ્મ અણુઓ અથવા તન્માત્રાઓમાં થાય છે એ તન્માત્રાઓ આખ, નાક, કાન, ઇત્યાદિ કે જોડારા ઇન્દ્રિયોના સમાગમમાં આવતા આપણે જોઈ, સુધી કે સાબળી શકીએ છીએ છે-ને સરવાળે એ તન્માત્રાઓનું સંયોગીકરણ થઈ આ સ્થળજગત ઉત્પન્ન થાય છે સાખ્યના સિદ્ધાંત મુજબ સ્થૂળ જગત ઉત્પન્નવાની યોજના આવી છે અને જે યોજના સ્થૂળજગતના સંજ્ઞમાં છે, તેજ યોજના સૂક્ષ્મજગત ને વિશે પણ હોવી જોઈએ એ સમજવા સાથે એક મનુષ્ય વ્યક્તિ થો. તેની અંદર સૌથી પ્રથમ તો વિશ્વ માપી અવ્યક્ત પ્રકૃતિનો એક અંશ હોય છે એની અંદરની એ જડાત્મક પ્રકૃતિનું પછી મહત્ત્વમાં રૂપાંતર થાય છે એ મહત્ત્વ વિરાટ મહત્ત્વ યાને વિશ્વવ્યાપી ચિત્-મનું એક અણુ અણુ હોય છે પછી એનું એ મહત્ત્વ અહતામાં ને તન્માત્રાઓ અગર સૂક્ષ્મ અણુઓમાં અને તેમાંથી જ્ઞાનેન્દ્રિયોમાં રૂપાંતરિત થાય છે એ સૂક્ષ્મ અણુઓ અથવા તન્માત્રાઓ પરસ્પર જોડાઈ તેનું શરીર બનાવે છે આ વાતની હું આટલી ચોખ્ખવટ કર છું તેનું કારણ એ કે, તે સાખ્યદર્શનનું આરભનું પગથીક છે તમારે પણ તે બરાબર સમજી લેવાની ખાસ જરૂર છે કારણકે સાખ્ય એ આખા જગતની તત્ત્વવિદ્યાનો પાયો છે દુનિયામાંની એકે ક્રિસ્તુશી યાને તત્ત્વવિદ્યા એવી નથી કે જે ભગવાન કપિલમુનિને આભારી ન હોય ત્રીસના પડિત પાઈથેગોરાસે અમારા ભારતવર્ષમાં આવીને આ સાખ્યદર્શનનો અભ્યાસ કર્યો હતો, અને એ પાઈથેગોરાસથીજ ગ્રીક લોકોની તત્ત્વવિદ્યાનો આરભ થાય છે આગળ જતાં એ ગ્રીક તત્ત્વવિદ્યામાંથી એલેક્ઝાન્ડર યન સપ્રદાય અસ્તિત્વમાં આવ્યો, અને એ ગ્રીક ક્રિસ્તુશીમાંથીજ તમારા અત્યાગ્ના ઑસ્ટિકો યાને અદ્વૈતવાદમાં માનનારા પથો નીકળ્યા છે આ રીતે અસલ સાખ્યદર્શનના બે ફાટા પડ્યા એક

કાટો પાછથેજોરાસદ્ધાગ યૂરોપમાં અને એવેકઝાન્ડિયામાં ગયો, અને બીજો હિંદુસ્થાનમાં રહ્યો હિંદુસ્થાનમાં રહેલા એ કાટામાંથી વખત જતા ભગવાન વ્યાસની પ્રણાલિકાનો વિકાસ થયો. અર્થાત્ કે કપિલમુનિનું સાંખ્યદર્શન એજ દુનિયાતુ પહેલવહેલું યુક્તિસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન હતુ ચાટે દુનિયાભરના એકે એક અધ્યાત્મ કિંવા માનસ-શાસ્ત્રવેત્તાએ ભગવાન કપિલમુનિને અભિવંદન કરવા ભેદ્યે. આમ કહી હું તમારા મનપર એ કસાવવા માગું છું કે, હિંદુસ્ત્રીમાત્રના મહાન પિતા કિંબહુના પિતામહતરીકે ભગવાન કપિલમુનિનું કહ્યું સાંભળવા આપણે બધાથયાં છીએ તત્ત્વવેત્તાઓની દુનિયામાં પ્રાચીનતમમાં પ્રાચીનતમ એવા આ મુનિના નામનો ઉલ્લેખ સ્મૃતિ-માં પણ મળી આવે છે. સ્મૃતિમાં એક ઠેકાણે એવો ઉલ્લેખ છે કે “હે! પ્રભો! તુ કે જેણે આરંભમાં કપિલમુનિને ઉત્પન્ન કર્યા.” એમના વિચારો કેવા અદ્ભુત અને સચોટ છે! યોગી લોકોની અસાધારણ વિચારશક્તિનું પ્રમાણ આવા મહાન પુરુષોજ પૂરું પાડે છે. એ જૂના જમાનાના યોગીઓ પાસે સૂક્ષ્મદર્શક કે દૂરદર્શક યંત્રો નહોતાં; છતાંયે એમના અનુભવો ને વિચારો કેવા આઘાદ, અને તેમનાં પૃથક્કરણો કેવા સપૂર્ણ અને અદ્ભુત! અને હું યૂરોપીયન પંડિત શૌપનહોરની તત્ત્વવિદ્યા અને ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા વચ્ચે રહેલા ભેદનું દર્શન કરાવીશ. શૌપનહોર કહે છે કે, વાસના અથવા ઈચ્છા પ્રત્યેક પદાર્થનું ઉત્પાદક કારણ છે—અર્થાત્ કે અસ્તિત્વની ઇચ્છાજ આપણને વ્યક્તતા પ્રાપ્ત કરાવે છે; પણ અમે શૌપનહોરના એ સૂત્રનો ઇન્કાર કરીએ છીએ. ઇચ્છા અને સંચાલક મન્નજાતનું અભિન્ન કહેતાં એકજ છે. જ્યારે કોઈ પદાર્થ મારી નજરે પડે છે, ત્યારે ઇચ્છા જેવું મારામાં કંઈ હોવું નથી. એ પદાર્થની લાગણીઓ જ્યારે મગજમાં પહોંચે છે ત્યારે પ્રતિક્રિયા જન્મે છે, અને એ પ્રતિક્રિયા મને કહે છે કે “આમ કર કે આમ ન કર.” અહંપદાર્થની આ રિયતિ, તેનું નામ ઇચ્છા. ઇચ્છાનો એકે અણુ એવો નથી કે જે પ્રતિક્રિયાનું પરિણામ ન હોય. તેથી ઇચ્છાની પૂર્વે તો અનેક બાબતો આવે છે ઇચ્છા એ તો ‘અહં’માંથી બનેલું કંઈક માત્ર છે, અને એ અહં તે તેના કરતાં પણ ચઢીઆતું જે મદત અથવા ચૈતન્યતત્ત્વ, તેની બનાવટ છે; અને એ મદત અથવા ચૈતન્ય વળી અભિન્ન પ્રકૃતિનું રૂપાતર છે. બૌદ્ધોનો એવો મત હતો ખરો કે, આપણે જે જે ભોઈએ છીએ, તે તે બધું ઇચ્છાનું રૂપ છે; પણ અધ્યાત્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એ મત સાવ ખોટો છે. કારણકે ઇચ્છા એ સંચાલક મન્નજાતનુંઓતરીકેજ પિછાની ચકાવ તેમ છે. એ સંચાલક મન્નજાતનુંઓ ને મનુષ્ય-માથી તમે કાઢી લ્યો, તો મનુષ્યની અંદર કોઈજ ભાતની ઇચ્છા

નહિ રહે. આ વાત કદાચ તમોને પણ સુવિદિત હશે, કેમકે નિદ્રા પ્રાણીઓપર કરેલા અખતરાઓની સાબી પરપરા પછી એ વાત હાનમાં મિદ્ધ થઈ ચૂકી છે.

આ પ્રથમ આપણે હાથમાં ધરીશું માણસની અદરના મહત્ત્વના મવાય સમજવાની બહુ અગત્ય છે. આપણે જેને અહતા કહીએ છીએ તે આ મહત્ત્વનું ઉપાત્તર છે, અને એ મહત્ત્વ શરીર-રથ સહજ શક્તિઓનું કારણ છે સુષુપ્તિ, જાગૃત અને તૃપ્તિવસ્થાનું આખું ક્ષેત્ર આ મહત્ત્વથીજ વ્યાપેલું છે. આ તથા અવસ્થાઓ કેવી છે ? સુષુપ્તિ અવસ્થા યાને અવચેતના આપણને જનાવરોમાં જણાય છે, ને એને આપણે પ્રેરણા કહી ઝાળખીએ છીએ. આ પ્રેરણાશક્તિ લગભગ અચૂક અને સચોટ હોય છે, પણ તેનું ક્ષેત્ર બહુ મર્યાદિત હોય છે. પ્રેરણા ભાગ્યેજ નિષ્ફળ નીવડે છે ખાવા લાયક વનસ્પતિ અને ઝેરી વનસ્પતિ પ્રેરણાશક્તિથીજ જનાવર પારખી કાઢે છે, પણ એ પ્રેરણાશક્તિ બહુ મર્યાદિત હોય છે એકાદ નવીન વસ્તુ આવત જ તે આધળુથીત ખની જાય છે ને ય ત્રવત્ વર્તે છે હવે બીજી જાગૃત અવસ્થા અથવા ચેતના. એ જ્ઞાનની ઉચ્ચતર અવસ્થા છે, પણ તે જૂનને પાત્ર હોઈ ધણી વાર જૂનો કરે છે ગતિમાં એ મદ છે, છતાં એનું ક્ષેત્ર બહુ વિશાળ છે. એને આપણે ભુદ્ધિ નામે ઝાળખીએ છીએ. એ ભુદ્ધિ પ્રેરણા કરતા વધારે સુવિશાળ છે, પણ ચોક્કસાઈની બાબતમાં પ્રેરણા ભુદ્ધિ કરતા ચઢી જાય છે. પ્રેરણાને અનુમત્તવા ક્રમમાં ભુદ્ધિ ને અનુસરવામાં જૂનો થવાના વધારે સહયો છે હવે ત્રીજી અવસ્થા જે તૃપ્તિવસ્થા અથવા અવચેતના, એ ઉપરોક્ત બન્ને અવસ્થાઓ કરતાં ચઢીમાતી છે, અને તે યોગીઓમાંજ અને જે સોફા એ તેને ખાસ કેળવી હોય છે, તેઓમાંજ હોય છે. આ તૃતીય અવસ્થાનું ક્ષેત્ર ભુદ્ધિ કરતા વધારે અચૂક તેમજ બહોળું હોય છે. આ અવસ્થા હિયામાં હિન્ની છે, તેથી આપણે રમરણમાં રાખવું જોઈએ કે, આ જગતની અદર વિવિધ રીતે દશ્વમાન થવું જે જે કર્મ છે, તે સવળાનું અર્થકારણ આ મહત્ત્વ છે સુષુપ્તિ, જાગૃત અને તૃપ્તિ, એ ત્રણે અવસ્થાઓનો પણ એ મહત્ત્વની અદરજ સમાવેશ થઈ જાય છે.

આ ઠેકાણે હવે દમોદરા પૂછે તો એવો એક સૂક્ષ્મ સવાલ આપીને ખડો થાય છે તે એવો કે, જગતનો સ્રષ્ટા એ સપૂર્ણ ધર્મિયજ છે, તો પછી જગતની અદર અપૂર્ણતા કેમ નજરે પડે છે ? કારણકે કર્તા સપૂર્ણ હોય તે કાર્ય પણ સપૂર્ણ હોવું જોઈએ ને ? હા, વસ્તુતઃ તો તેમજ છે પણ આપણે જેને જગતતરીકે ઝાળખીએ છીએ, તે કેવળ દશ્વજગતજ એટલે કે જાગૃતવસ્થાનું નાનું ક્ષેત્ર અને

લુહિજ છે; એની પેલી પાર આપણે બિલકલ જોતાં નથી. અરં
જોતાં તો આ પ્રશ્નજ અસંભવિત છે. કેઈ વસ્તુના આખા સંમુ-
દાયમાંથી હું એક નાનો લાગ લઈ તેનાપર નજર ફેરવું, તો તે
મને ખેતાલ અથવા સંજંધ વગરની લાગે છે. સ્વાભાવિક રીતે તેમ
ચાલજ. તેવી રીતે આ જગત પણ આપણને ખેતાલ અને અપૂર્ણ
લાગે છે, કારણકે આપણે તેને તેવું જનાવીએ છીએ. શી રીતે?
તો કે જુઓ, પ્રમા અથવા જ્ઞાન શી વસ્તુ છે? જ્ઞાન એટલે કે
વસ્તુઓનો સંજંધ ખોળી કાઢવો તે. તમે શરીરમાં જાઓ છો, અને
એક માણસને જુઓ છો, એટલે કહો છો કે ‘આ માણસ છે,
એ હું જાણું છું.’ એમ શા ઉપરથી કહો છો? તો કે તમારા
મનપરની માણસની છાપો તમને યાદ છે તેથી. ઘણાં માણસો
તમારા જોવામાં આવી ગયાં હોય છે, અને તે દરેકે તમારા મન-
પર એકેક છાપ મૂકી છે; તેથી શરીરમાં માણસદેખાતાંજ તમે એના
રૂપધાટને તમારા જાંઘરમાંનાં અનેક રૂપધાટો સાથે સરખાવવા
માડો છો, અને તેમ કરતા તમારા જાંઘરમાં એ રૂપધાટને મળતી
અનેક જાળીઓ તમારા દીઠામાં આવે છે. એટલે તમને સંતોષ
વળે છે અને આ નવી જાળીને પણ જીજ્ઞાસોની સાથે તમારા જાં-
ઘરમાં સંધરી દો છો—અર્થાત્ કે જ્યારે કોઈ નવીન છાપ આવે
અને તેના સંજંધો યાને તેને મળતી સૂક્ષ્મ છાપો તમારા મનની
અંદર મળી આવે, ત્યારે તમને સંતોષ થાય છે. એતુંજ નામ જ્ઞાન
છે. તમારા મનનો આ જાંઘર કણતરખાના જેવો અનેક ખાનાં-
વાળો છે, અથવા તો ટપાલ ઑફિસમાં કાગળોને છૂટા પાડવાતું
ખાનાં ખાનાંવાળું ક્યાટ હોય છે તેવો છે, અને તેનાં જૂઠાં જૂઠાં
ખાનાંની અંદર તમારા જૂઠા જૂઠા સંસ્કારો અથવા જૂઠી જૂઠી
ખાખતોની છાપો અલગ અલગ સંચિત થયેલી હોય છે. એ અલગ
અલગ સંચિત થયેલા અનુભવોના ખળના સાથે નવીન અનુભવને
સરખાવી જોઈ તેના વર્ગના અનુભવોના ખાનામાં તેને સંધરી
દેવો તેહું નમ્ર જાણ છે; તેથી કેટલાક સૂરેખીસન તત્ત્વજ્ઞાનો
માને છે તેમ તમારું મન જન્મતી વખતે સાવ કોઈ કંટ યાને
અનુભવોના સંસ્કારચત્ર હોય, તો તો તમને કશાજ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ
થવી અશક્ય છે. કેમકે મનની અંદર પૂર્વસંચિત સંસ્કારોવડે નવી
આગંતુક વસ્તુની પિછાન કરવી તેતુંજ નામ જ્ઞાન છે; તેથી નવી
છાપને સરખાવી જોવા માટે જરૂરી જાંઘર માણસ પાસે હોવોજ
જોઈએ. એક બાળક આ દુનિયામાં એવા લડોળરહિતજ જન્મે,
તો કોઈ જાતની જ્ઞાનપ્રાપ્તિ તેને માટે અશક્ય જનશે. માટે જન્મતી
વખતેજ બાળકની પામે એવો પૂર્વસંચિત અનુભવોનો ખળનો
હોય છે, તેથીજ જ્ઞાન નિરંતર વધતું જતું જોવામાં આવે છે.

આ દહીનનું પરિક્રમણ કરવાની કોઈ રીત મને જાતાવો એ તો ગણિતનિયમાનુસારી સિદ્ધ વાત છે તત્ત્વજ્ઞાનના કેટલાક પાઠ્યાલ સંપ્રદાયોનો પણ એવો મત થયો છે કે, જૂતકાલીન જ્ઞાનના ભંડોળ વગર કોઈજ જ્ઞાતના જ્ઞાનનો સંભવ નથી—અર્થાત્ કે તેમનો પણ એવો મત થયો છે કે, જાણક જ્ઞાન સાથેજ અવતરે છે પરંતુ આ પાઠ્યાલ તત્ત્વવેત્તાઓનું એવું કહેવું છે કે, જાણકો જે સરકારો સાથે આ દુનિયામાં આવે છે, તે તેમના પોતાના જૂતકાલીન અનુભવોને આભારી નથી, પણ તેમના પૂર્વજોના અનુભવોને આભારી છે અર્થાત્ કે એ સરકારો જોનામાં એના જાપદાદા તરફથી વારસામાં ઉતરી આવેલા છે, પણ તેમની એ માન્યતા જૂતભરેલી છે, અને થોડાજ વખતમાં તેમની એ જૂન તેમને સમજાશે અત્યારેજ કેટલાક જર્મન તત્ત્વવેત્તાઓ તરફથી આ વારસાવાદ પર સખ્ત હટકા પડવા માડ્યા છે વારસાનો ખ્યાલ છે તો જહુ સારો, પણ તે અપૂર્ણ છે તેનાથી માત્ર શારીરિક જાણનો ખુલાસો મળે છે, પણ આપણા પર પ્રભાવ પાડતી પરિસ્થિતિઓનો સો ખુલાસો છે? અનેક કારણો મળી એક કાર્ય અથવા પરિણામ ઉપજાવે છે પરિસ્થિતિ, એ પણ એક પરિવર્તન કરનાર પરિણામ છે આપણી પરિસ્થિતિને આપણેજ પેદા કરીએ છીએ એક દારૂડીઓ મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતેજ શહેરના દલખમાં દલકા લતા તરફ જાય છે

ત્યારે હવે તમે સમજ્યા હશે કે, જ્ઞાન એટલે શું? જ્ઞાન એટલે નવા મળતા અનુભવને જૂના અનુભવોના ખાનામાં સમરી દેવો તે, યાને નવા અનુભવની પિછાન ઠગવી તે પિછાન એટલે શું? મનુષ્યની અદર પહેલે યકી રહેલા છે તે સરકારો સાથે નવા અનુભવનો સંબંધ સીધી કાઢવો તેનુંજ નામ પિછાન એ ઉપરાંત જ્ઞાન કે પિછાનનો કઈજ વિશેષ અર્થ નથી જો આમજ હોય તો તો કોઈ પણ વસ્તુના જ્ઞાન માટે આપણને તેના સમગ્રતીય વર્ગની આખી પરપરા જોવી પડે, નહિ વાર? ધારો કે તમે એક કાકરો છો છો તેનો સંબંધ જાણવા માટે તમારે તેને મળતા કાકરાઓની આખી પરપરા તપાસી જવી પડે છે પરંતુ આ જગતસમષ્ટિ સંબંધી આપણને જેવું ને જેટલું જ્ઞાન છે, તેટલાવડે તો આપણાથી તે કાર્ય યદિ શકે તેમ નથી કારણ કે આપણા મનના ખાનામાં તો કાકરાના જ્ઞાનની એકજ નોંધ છે, એજ જાનના કે એજ વર્ગના બીજા જ્ઞાનની નોંધ નથી, અને બીજા જ્ઞાનની છાપ સાથે તો તે સરખાવી શકાયજ નહિ પરિણામે આપણને તેના ચોક્કસ સંબંધોનો પત્તો નથી મળતો યાને તે કાકરો અથવા મરડીઓ કયા જાતનો છે તેની ચોક્કસ માહિતી આપણને નથી મળતી તેજ પ્રમાણે આપણી જાગૃત અવસ્થાએ યાને આપ

હી ચેતનાએ કાપી કાઢેલો જગતનો આ ટુકડો થાને આ દશ્ય-
માન જગત, આપણને એક ચમકાવનારી નવીન વસ્તુ થઈ પડે
છે. કારણ કે તેના સંબંધીઓનો પતો શોધી કાઢવા આપણે
શક્તિમાન થયાં નથી. તેથી આપણે તેની સાથે માયાજીક ક્યો
કરીએ છીએ, અને તેને ભયંકર, દુષ્ટ અને ખરાબ માનીએ
છીએ. વળી કોઈ કોઈ વાર આપણે તેને સારી માનીએ છીએ,
પણ તે અપૂર્ણ છે એવું તો હમેશાં માનવા કરીએ છીએ. તેના
સંબંધીઓનો થાને તેની સજાતીય હાથોનો આપણને પતો લાગે
ત્યારેજ આ જગત આપણાથી વચાર્થ પિછાની ચકાવ, ત્યારેજ
તેનું વચાર્થ જ્ઞાન આપણને થઈ શકે. ત્યારે એ કામ શું અશક્ય
છે? ના, અશક્ય તો નથી; પણ જ્યારે આપણે આ દશ્યમાન
જગતથી તથા જાત્રદવસ્થાથી પર થઈશું ત્યારેજ તેનું વચાર્થ
જ્ઞાન આપણને થશે, કિંબદ્ધતા જગત એની મેળેજ આપણી
આગળજીવું થઈ જીવું રહેશે. જ્યાંસુધી એ કામ આપણે સિદ્ધ ન કરી
શકીએ, માને દશ્યમાન જગત અને જાત્રત અવસ્થા અથવા ચેતનાથી
પર ન બની શકીએ, ત્યાંસુધી આપણે તેને સમજવાના ગમે તેટલા
પ્રયત્ન કરીશું તોપણ તે બીજો સાથે માયાં અજ્ઞાનવા સમાન નિબ્ધન
નીવડશે, અને જગતની પિછાન એવા મિથ્યા પ્રયત્નોથી નહિ મળે
તે નહિજ મળે. કારણકે હિપર કહી ગયા તેમ જ્ઞાન એટલે સજાતીય
વર્ણનો પતો, અને જાત્રદવસ્થા અથવા ચેતનાની ભૂમિકા તો આપણા
મનને આખા જગતના એકજ ભાગની હાથ પૂરી પાડે છે. ઈશ્વર-
વિષેની આપણી ભાવનાના સંબંધમાં પણ એવુંજ છે. જગતના
સંબંધમાં જેમ આપણને તેનો એકજ ભાવ દેખાય છે, તેમ ઈશ્વર-
તરીકે આપણે જે કંઈ જોઈએ છીએ તે પણ એક અંશમાત્ર છે;
બાકીનું બીજું બધું માનવી જ્ઞાનની સીમા બહાર છે. “વિરાટ
સ્વરૂપ હું એવો તો મહાન છું કે આ જગત પણ મારો એક
અંશમાત્ર છે.” આમ છે તેથીજ ઈશ્વરને આપણે તેના અપૂર્ણ
રૂપમાં જોઈએ છીએ, અને તેથી તેને વચાર્થ સમજવા નથી. તેને
તથા જગતને સમજવાનો એકજ રસ્તો છે, અને તે એ કે, શુદ્ધિ
તથા જાત્રત અવસ્થાની પેલી પાર પહોંચવું. “શ્રાવ્ય (શ્રવણ કરવાનો
પદાર્થ) અને શ્રવણ, તથા વિચાર્ય અને વિચારથી તું પર થઈ
જઈશ, ત્યારેજ તું સત્યની સોડે આવીશ.” વળી “તું જ્ઞાનોની
પેલી પાર જા, કારણકે જ્ઞાનોમાં તો માત્ર પ્રકૃતિ અને તેના ત્રણ
ગુણો સુધીનુંજ શિષણ મળી આવે છે.” તેથી આપણે ત્યારે તેમને
વટાવીને પાર જઈએ છીએ, ત્યારેજ જગતની અંદર આપણને
એકતાત્ત અને સુસંબદ્ધતા જણાય છે, તેની પહેલાં નહિજ.

સૂક્ષ્મજગત તથા સૂક્ષ્મજગતની રચના એકજ યોજનાપર

ચયેલી છે, અને સૂક્ષ્મ જગતની અદ આપણને એકજ ભાગનું
 યાને મધ્યભાગનું જ જ્ઞાન છે સુકૃષ્ણિ અને તુષ્ટાવસ્થા પૈકી એકેનું
 આપણને જ્ઞાન નથી, આપણને જ્ઞાન છે તે નાત જન્યતનુ જ તેથી
 જો કોઈ માણસ જિઓ રહીને કહે કે ‘હું પાપી છું’ તો તેનું
 એ કથન દેહભાવેજ સત્ય હોઈ શકે, આત્મભાવે અસત્ય છે પોતા
 ની જનતવિષે તેને માત્ર એકજ ભાગનું જ્ઞાન છે, કેમકે એનું જ્ઞાન
 તે પોતે, જન્યત અથવા ચેતનાની જે ભૂમિકા પર રિયન હોય છે,
 તેટલા પૂરતું જ હોય છે તેવા રીતે આ જગતના સંબંધમાં પણ
 જુદાવડે તો તેના એકજ અણનું જ્ઞાન થઈ શકે છે, અને નહિ કે
 સમષ્ટિનું કેમકે જગત સમષ્ટિ તો સુકૃષ્ણિ, જન્યત તથા તુષ્ટાવસ્થાનું
 યાને અચેતના, ચેતના અને અવચેતનાનું તથા વ્યક્તિગત ‘મહત્,
 વિરાટ મહત્ તથા તેના પાછળથી ચયેના સકળ રૂપાતરોનું બનેલું છે

પ્રકૃતિ રૂપાતરિત સાચી ચાય છે? અત્યારસુધીમાં તો આપ
 ણને જણાયું છે કે, અત્યેક વસ્તુ, પ્રકૃતિ માત્ર, જડ કહેતા નિષ્કે
 તન છે પદાર્થમાત્ર મિત્ર અને નિષ્કેતન છે જ્યાં જ્યાં પ્રકૃતિનો
 કાયદો લાગુ પડતો જણાય, ત્યાં ત્યાં આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જાય
 છે કે, તેનું ક્ષેત્ર જડ કિંવા નિષ્કેતન છે મન, જુદા, ઇચ્છા અને
 બીજું બધું જ જડ છે પરંતુ તે સંબંધાળ તેમની પર આવેના
 કોઈ અસ્તિત્વના ચિત્તનું અથવા ચિત્તન્યનું પ્રતિબિંબ પાડે છે
 એ કથાકને સામ્યતત્ત્વવેત્તાઓ પુરત કહી ઓળખાવે છે એ પુરુષ-
 જ જગતના સંજ્ઞા ફેરફારોનું અચાત કારણ છે મનનબ કે, આ
 પુરુષજ, તેને વિરાટભાવમાં સમજાવે તો જગતનો ઉત્પાદક ઇશ્વર છે
 મામાન્ય રીતે એવું કહેવામાં આવે છે કે, ઇશ્વરની ઇચ્છાએ જગતને
 ઉત્પન્ન કર્યું છે અને સામાન્ય વર્ણનનરીકે તે બદ્ધ સાર છે, પણ
 આપણે જોઈએ છીએ કે, તે સાચું દરી શકે તેમ નથી ઇચ્છા, એ
 ઉત્પાદક કારણ કેવી રીતે હોઈ શકે? પ્રકૃતિના આવિર્ભાવોમાં
 ઇચ્છાનો નબળો તો ત્રીજો કે ચોથો આવે છે તેની પહેલા અનેક
 ઘટનાઓ અસ્તિત્વમાં આવે છે, ત્યારે તેમને કોણે પેદા કરી?
 ઇચ્છા એ એક મિત્ર પદાર્થ છે, અને મિત્ર વસ્તુમાત્ર પ્રકૃતિની
 પેદાશ છે માટે ઇચ્છા પ્રકૃતિની ઉત્પાદક હોઈ શકેજ નહિ આથી
 સિદ્ધ ચાય છે કે, પ્રણી ઇચ્છાએ જગતને ઉત્પન્ન કર્યું એમ કહેવું
 તદ્દન અર્થહીન છે આપણી ઇચ્છા સ્વચ્છેતન્ય અથવા આત્મચેતના
 ના એક ભાગપરજ પચગથેરી દોર્લ તે આપણા મગજના સ-
 ચાલનનું કાર્યમાત્ર કરે છે ઇચ્છા એ તમારા શરીરનું કે જગતનું
 મ ચાલક કારણ નથી તમારા શરીરનું સચાલન એક એવી શક્તિ
 કરે છે કે જે શક્તિનો ઇચ્છા એ તો એક આશિક આવિર્ભાવ
 છે તેવીજ રીતે જગતની અદ પણ ઇચ્છાનું અસ્તિત્વ છે, પણ

તે જગતમમરુનો એક અશમાત્ર છે. અર્થાત્ કે આખા જગતનું સચાવનકાર્ય ઇચ્છાથી થતું નથી, અને એ ઇચ્છાને લીધેજ ઇચ્છાવાદથી આપણે તેનું વિવેચન કરી શકતા નથી. ધારો કે, ઇચ્છાજ શરીરના સચાવનનું કાર્ય કરે છે, એ ફનીવ હું ઘડીભર માની લઉં છું, પણ પછી જ્યારે મને માલમ પડે છે કે, ઇચ્છા મુજબ શરીરનું સચાવન માગથી નથી કરી શકાતું, સારે હું ધ્રુવા-ધ્રુવા ચર્ચ ખીગઢિ છું પણ એમા વાદ મારોજ છે, કેમકે આ ઇચ્છાવાદને માન્ય ગણી લેવાનો મને કશોજ અધિકાર નહોતો. તેવીજ ગતે આ જગતને પણ હું ઇચ્છાથી અધ્યાયિત થતું માની લઉં, અને પછી મને તેમા અમબદ્ધતાઓ અને અપૂર્ણતાઓ દેખાય, તો તેમા વાદ મારો છે તેથી પુરુષ અથવા સમાલક-શક્તિ એ આ ઇચ્છા નથી, તેમ મહત્ અથવા ચૈતન્ય પણ નથી કારણ મહત્ પણ એક મિશ્ર પદાર્થ છે. એવું કાર્મ ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાનશક્તિ નથી કે જેની અંદર મગજને મળતું કોઈ જાતનું દ્રવ્ય ન રહ્યું હોય જ્યાં જ્યાં ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાનશક્તિ જેવું હોય, ત્યાં ત્યાં જે દ્રવ્યને આપણે મગજ અથવા બેજી કહીએ છીએ તેને મળતું કશું અવશ્ય હોય છેજ. એજ કશું દ્રવ્ય અમુક વિશિષ્ટ રૂપમા હોયો પિડેા વળીને મગજનું કામ આપે છે. તેથી જ્યાં જ્યાં ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાન જેવું દેખાય, ત્યાં ત્યાં એ દ્રવ્ય એક યા બીજા રૂપમા હોવુંજ જોઈએ. પણ ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાન પોતેજ મિશ્ર છે, ત્યારે આ પુરુષ એ શુ તત્ત્વ દશે ? તે ચૈતન્ય (જ્ઞાન) કે ઇચ્છા એ જેમાથી એકે વસ્તુ નથી, પણ એ બંધાનો તે હિત્પાદક છે. દુરુપની હાજરીજ તેમને સચાલિત અને સચુકત કરે છે એ પુરુષતત્ત્વ પ્રકૃતિની સાથે પણ બેજવાતું નથી; તેમ તે ચૈતન્ય કિવા મહત્ પણ નથી પણ શુદ્ધ આત્મા તેજ એ પુરુષ છે. “હું” સાક્ષી-રૂપ છું, અને મારા સાક્ષિત્વત્વેજ પ્રકૃતિ ચેતન તથા જડ સકળ યાને સમગચર તમામ સૃષ્ટિ પેદા કરે છે”

ત્યારે પ્રકૃતિની અદર આ ચૈતન્યતત્ત્વ શું છે વાર ? મહત્ એજ આ ચૈતન્યતત્ત્વ છે, અને તેનું નામ ચિત્ છે ચિત્તનું મૂળ પુરુષમા છે યાને પુરુષનો તે સ્વભાવ છે એ ચિત્ તત્ત્વ એવું છે કે જેને સમજવી શકાય તેમ નથી, છતાં આપણેજેને જ્ઞાન કહીએ છીએ તે મકળ જ્ઞાનનું કારણ એજ છે જાગ્રદવસ્થા અથવા જ્ઞાન કે ચેતના એ પુરુષ નથી, કેમકે એ મિશ્ર પદાર્થ છે પરંતુ એ જાગ્રદવસ્થા અથવા જ્ઞાન કે ચેતનામા જે તત્ત્વ હલકું કહેતા સૂક્ષ્મ અને સાર છે તે પુરુષનું છે પુરુષ એ જ્ઞાનવાનો નથી પણ ચૈતન્ય અથવા જ્ઞાનમા જે હલકું યાને સૂક્ષ્મતત્ત્વ છે તે એનું છે ચિત્ અથવા જ્ઞાન દુરુપમા છે, પણ તે જ્ઞાનચુકત કે જ્ઞાતા નથી

આપણી ચારે મેર જણાતુ દશ્ય આ પુરુષસ્થ ચિત્ત વત્તા પ્રકૃતિનું પરિણામ છે જગતની અદર આનંદ, મુખ અને પ્રકાશ જેવું જે જે કંઈ છે, તે તે બધું પુરુષનું છે, પણ તે મિત્ર દ્રવ્ય છે, કેમકે તે પુરુષ વત્તા પ્રકૃતિના મેળાપથી બનેલું છે કહ્યું છે કે “ન્યા ન્યા કંઈ મુખ છે, ન્યા ન્યા કંઈ આનંદ છે, ત્યા ત્યા અમર કરેતા ધ્મિરની ચીણુગારી છે” પુરુષ એ જગતનું મેળામા મોટું આધાર છે જગતથી તે અસ્પર્શનીય અને અનગ હોવા છતાં, તેજ અખિય જગતને આધાર છે માણસને તમે મોનાની શોધમા જતો જુઓ છો, કેમકે સોનાની પાછળ પણ કચ્છા ને મેલના ચગવાળી છતાં એ પુરુષનીજ એક ચીણુગારી છે જ્યારે કાંઈ માણસ પોતાના છોકરાને કે એક સ્ત્રીને ચાહે છે, ત્યારે તેને તેમ કરવા આકર્ષનારી શક્તિ શી છે? તો કે એ છોકરા કે સ્ત્રીની પછવાડે આવેલી પુરુષની ચીણુગારીજ એનું અસ્તિત્વ ત્યાં છેજ, માત્ર ધૂળ ને કચ્છાથી તે મલિન થયેલું છે એટલુંજ બાકી, બીજું કશુંજ તેને આકર્ષવા શક્તિમાન નથી “અચેતન અને અજ્ઞાનથી જરેલા આ જગતમા પુરુષજ એકલો સચેતન અને સજ્ઞાન છે” સામ્ય-દર્શનમાનો પુરુષ તે આજ છે તેમાં અવશ્ય રીતે સિદ્ધ થાય છે કે, એ પુરુષ સર્વવ્યાપી હોવો જોઈએ, કારણ કે જે સર્વવ્યાપી ન હોય, તે સસીમ અથવા મર્યાદિત હોવું જોઈએ બધી જગતની મર્યાદા અથવા સસીમતાને કારણ હોય છે જે જે કારણથી બનેલું હોય છે તે તે દરેકને આદિ અને અંત હોવાજ જોઈએ તેથી કરી પુરુષ જો સસીમ અથવા મર્યાદાવાળો હોય, તો તેને મરણ હોય, તે મુક્ત હોય નહિ અને તે અતિમ તત્ત્વ ન હોતા તેનું પણ કાંઈ કારણ હોવું જોઈએ, પણ તેવું કશું નથી, તેથી કહે છે કે, તે સર્વવ્યાપી હોવો જોઈએ હવે, કપિલના સિદ્ધાંત મુજબ પુરુષો અનેક છે, એક નહિ, પણ સંખ્યાતીત અનંત પુરુષો, તમારે ને મારે તેમજ બીજા દરેકને એકેકો પુરુષ છે પ્રત્યેક વર્તુલ અનંત હોય એવા સંખ્યાતીત અનંત વર્તુલો ગણે આ જગતની અદર યજ્ઞને દોડી રજા છે પુરુષ મન અમર જડતત્ત્વ એ બેમાંથી એકે નથી આપણે જાણીએ છીએ તે તો માત્ર તેમાંથી આવતો પડછાયોજ છે પુરુષ જો સર્વવ્યાપી છે, તો તો આપણી ખાત્રીજ છે કે તેને જન્મમરણ જેવું પણ કંઈ નથી પ્રકૃતિ પોતાનો જન્મમરણનો પડછાયો તેના પર નાખે છે, પરંતુ એ પોતે તો સ્વભાવ યજ્ઞ શુદ્ધ ને પવિત્ર છે અત્યાર સુધીમા તો સામ્યનું તત્ત્વજ્ઞાન આપણને અદ્ભુત માલમ પડ્યું છે

હવે, આપણે તેની વિરુદ્ધના પ્રમાણો હાથ ધરીશું અત્યાર સુધીનું પૃથક્કરણ સંપૂર્ણ છે, અને એનું અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અખંડ નીય છે સંક્રમ જ્ઞાનેદ્રિય અને કરણ-ઇન્દ્રિયોના એ બે વિભાગથી

આપણને માલમ પડે છે કે, ઇન્દ્રિયો સાદુ તત્ત્વ નથી, પણ મિશ્ર છે અહતાને પણ ઇન્દ્રિયો તથા જડદ્રવ્યમા વિભક્ત કરી દેખાડ્યા-થી સમન્વય છે કે, અહતા પણ પચમહાબૂતાત્મક દ્રવ્ય છે પછી મહત્ત્વ પણ જડની એક સ્થિતિ છે, અને એમ કરતા કરતા આપણે હેવટે પુરુષની પ્રાપ્તિપર્યંત આવી પહોંચ્યા છીએ અહીં સુધી કે ઇન્દ્રિય વાધો વચ્ચે નથી પરંતુ સાંખ્યવાદીઓને આપણે પ્રશ્ન પૂછીએ કે “પ્રકૃતિને કેણે વેદા કરી?” તો તેઓ કહે છે કે પુરુષ અને પ્રકૃતિ બન્ને સ્વયંબૂ અને સર્વવ્યાપી છે, એટલેજ નહિ પણ આ પુરુષની અનંત સંખ્યા છે. આ છેલ્લા મતોના ખડનપૂર્વક આપણે આ જગતરહસ્યનો વધારે સરસ ઉકેલ શોધી કાઢવો પડશે, અને એમ કરતા આપણે અદ્વૈતવાદપર આવી પહોંચીશું આપણે પહેલો વાધો એ છે કે, એ અનંતના અસ્તિત્વ કેવી રીતે સંભવી શકે? એટલે આપણી તકરાર એ વશે કે, સાંખ્યદર્શન એ સંપૂર્ણ સામાન્યીકરણ નથી, અને તેની અંદર આપણને રહસ્યનો સંપૂર્ણ ઉકેલ પ્રાપ્ત થયો નથી વેદાતીઓ આ બધી મુશ્કેલીઓ-માથી કેવી રીતે રસ્તા શોધી કાઢે છે અને સંપૂર્ણ રહસ્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે, તે આપણે બીજા વ્યાખ્યાનમા જોઈશું હતા મને કહી લેવા દો કે, એનો બધોજ યશ વાસ્તવિક રીતે આ સાંખ્ય-દર્શનનેજ ધટે છે. કારણ કે એક મહાન બધાઈ રહ્યા પછી તેને સાક્ષીશીના ઉત્તરો દ્વારા મારવાનું માને તેમા રોનક આણવાનું કામ સહેલું છે. તાત્પર્ય કે, વેદાતલું કામ આણુજ હોઈ એને લીધે સાંખ્યની મહત્તાથી જરામ એાછી થતી નથી.

૨૭-સાંખ્ય અને વેદાંત

જે સાંખ્યદર્શનની ચર્ચા આપણે ચક્રાવી રહ્યા છીએ, તેના સારાશ હું તમને એક વાર કહી જઈશ; અને પછી એમા ઉલ્લેખો ક્યા ક્યા છે અને વેદાંત ક્યા આગળ આપાને તે ઉલ્લેખો પૂરી કરે છે, તે આપણે આજના વ્યાખ્યાનમા જોઈશું.

વાર, ત્યારે એ તો તમને યાદ રહ્યું હશે કે, સાંખ્યના મન મુજબ આપણે જેને વિચારબુદ્ધિ, વિવેકચક્તિ, પ્રેમ, દેવ, સ્પર્શ, સ્વાદ અને ભૂતદ્રવ્ય કહી ઝોળખીએ છીએ તે બધાજ આવિષ્કારોનું કારણ પ્રકૃતિ છે. પરંપરામાત્ર પ્રકૃતિમાથીજ ઉદ્ભવ્યો છે. આ પ્રકૃતિ સત્ત્વ, રજસ અને તમસ નામના ત્રણ મૂળ તત્ત્વોની બનેલી છે. આ સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ શુદ્ધો નથી, પણ દ્રવ્યો છે અને એ દ્રવ્યોમાથીજ આપણે વિશ્વ ક્રમવિકસિત થયું છે. દેવની યજ્ઞઆત્મા એ દ્રવ્યો સમતોલપણની સ્થિતિમા હોય છે, અને સૃષ્ટિ યગદે છે ત્યારે તેઓ જોડાવા અને પુનઃ જોડાવાનું શરૂ કરે છે; અને પરિણામે જગતતરીકે વ્યક્ત થાય છે. એમને સૌંદર્ય પહેલો આવિર્ભાવ સાંખ્ય જેને મહત્ત્વ કહે છે તેનો છે, અને એ મહત્ત્વમાથી જગતતત્ત્વની માને જ્ઞાનની કિંવા ચેતનાની ઉત્પત્તિ થાય છે. સાંખ્યના મિદ્ધાત મુજબ જ્ઞાન અથવા ચેતના એ એક તત્ત્વ છે, અને તેમાથી મન, ઇન્દ્રિયો તથા તન્માત્રાઓ કહેતા ધ્વનિ, સ્પર્શ ઇત્યાદિના અણુઓનું પ્રાકટ્ય થાય છે. સકળ સૂક્ષ્મ અણુઓ જગત અથવા જ્ઞાન કે ચેતનાતત્ત્વમાથી વિકાસ પામે છે, અને એ સૂક્ષ્મ અણુઓ અથવા તન્માત્રાઓમાંથી રચેલ મૂળ તત્ત્વો અથવા આપણે જેમને પચમહાભૂતો કહીએ છીએ તેમનો ક્રમવિકાસ થાય છે. તન્માત્રાઓ આંખને દેખાતી નથી, પણ જ્યારે તેઓ રચેલ અણુઓમા યાને મહાભૂતોમા પરિણમે છે ત્યારે આપણે તેમને સ્પર્શી શકીએ છીએ કે અનુભવી શકીએ છીએ.

મહત્ત્વ અથવા જ્ઞાન, જ્ઞાન અને મન, એ ત્રિવિધરૂપે ચિત્-દાયક કરી પ્રાણનામની શક્તિઓને જનાવે છે. પ્રાણ એટલે શ્વાસ, યાને શ્વાસ એજ પ્રાણ છે, એવી જાનની લાવનાને તમારે તત્કાળ તિલાંજલિ આપી દેવી જોઈએ. શ્વાસ એ તો પ્રાણનું એક દાયક છે. પ્રાણ સરીરપર સત્તા ચલાવનાર અને તેનું સંચાલન કરનાર

અને તેનું સંચાલન કરનાર શક્તિઓ છે, કે જે શક્તિઓ વિચાર-રૂપે પણ આવિર્ભૂત થાય છે. પ્રાણનો સૌથી પ્રધાન અને સ્પષ્ટ આવિર્ભાવ સ્વાસોન્દાસની ગતિ છે. સ્વાસોન્દાસની ક્રિયામાં પ્રાણનું કાર્ય હવા ઉપર થાય છે, અને નહિ કે હવાનું પ્રાણ ઉપર. એ સ્વાસોન્દાસની ક્રિયાને સંયમમાં આણવી તેનું નામ, પ્રાણાયામ છે. આ સ્વાસોન્દાસની ગતિ ઉપર કાશ્યુ મેળવવા માટે પ્રાણાયામ કરવામાં આવે છે; એનો હેતુ કેવળ શ્વાસને વશ કરવાનો અથવા ફેફસાને મજબૂત બનાવવાનો નથી. એ તો કેલસર્ત કહેવાય, પ્રાણાયામ નહિ. પ્રાણ એ જીવનરક્ષક શક્તિઓ હોય તેઓ શરીરપર કાર્ય કરે છે; અને તેમના પર વળી શરીરનો અંદર ગહેલી મન અને આત્મર ધ્રિયો નામે ઓળખાતી ખીજ ધ્રિયોનું કાર્ય થાય છે. આત્મારસુધીનાં આ અધ્યાત્મવિદ્યા બરાબર ઓખ્ખી અને ઓછસ છે; અને જ્યાં તે દુનિયાનો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન યુક્તિ-યુક્ત વિચાર છે. આત્મારે જ્યાં જ્યાં કંઈ પણ તત્ત્વજ્ઞાન કે યુક્તિ-યુક્ત વિચાર જેવું દોઢામાં આવે, ત્યાં ત્યાં તે દરેક કપિલ-મુનિની સાખ્યાવિદ્યાને એકે વા ખીજ રાતે આભારી છે. પાંચથે-ગોરાસે હિંદુસ્થાનમાં આવીને એ વિદ્યાનું શિક્ષણ મેળવ્યું અને ત્રીસ દેશમાં તેનો ઉપદેશ કર્યો આગળ જતા પ્લેટોએ તેમાંથી વિચાર મેળવ્યા, અને તેની પછી પણ ઑરિટકો કહેતા ગ્રેકવાદીઓ એલે-ક્ઝાન્ડ્રિયા તરફ એ વિચાર લઈ ગયા, અને ત્યાંથી તે વિચાર યુરોપમાં આવ્યો. તેથી અધ્યાત્મશાસ્ત્ર કે તત્ત્વજ્ઞાનનાં દિશામાં જ્યાં જ્યાં કોઈ પ્રમત્ત દોઢામાં આવે છે, ત્યાં ત્યાં તેનો મહાન પિતા તો આ કપિલમુનિજ છે. એમનું અધ્યાત્મશાસ્ત્ર અતિ અદ્ભુત છે, એ તો આપણે આત્મારસુધીમાં જોઈ લીધું છે; પણ હવે કેટલાક મુદ્દાપર આપણે તેમાંથી જોઈ જુદા પડવું પડશે આપણે જોઈએ છીએ કે, કપિલમુનિએ કમવિકાસના મૂળભૂત સિદ્ધાંતને વળગી રહીનેજ પોતાના શાસ્ત્રના રચના કરી છે. તેઓ એક વસ્તુનાં ખીજમાંથી વિકાસ સિદ્ધ કરે છે. કાલજુકે કાર્યની તેમની વ્યાખ્યાજ એ છે કે 'કાર્ય એટલે કારણનું ખીજ રૂપમાં પુનરાવર્તન.' અને વળી આપણે જોઈ શકીએ છીએ ત્યાંજગી આ જગત પણ પ્રગતિશીલ તથા વિકાસશીલ છે. આપણે જે મટોડી જોઈએ છીએ; તેજ મટોડીને ખીજ રૂપમાં આપણે કુમતરારકે ઓળખીએ છીએ. એમાં મટોડી એ કારણ હવે અને ફળ એ તેનું કાર્ય છે. આના ઉપરાંત કાર્યનો વિશેષ ખ્યાલ આપણને આવી શકતોજ નથી. આ પ્રમાણે આ આખું જગત પણ પ્રકૃતિમાયાજ કમવિકાસ પામ્યું છે, તેથી જગત તેના કારણથી ખાસ કરીને બિન્ન હોય શકતું નથી. કપિલમુનિના મત મુજબ અવ્યક્ત પ્રકૃતિથી માહીને તે વિચાર કે સુદ્ધિ-

પર્યંતની એકે વસ્તુ જોડતા કે પ્રકાશક નથી જેવો માગીનો લોચો તેવોજ મનનો લોચો મનને પોતાને કોઈ જાતનો પ્રકાશ નથી પણ આપણે જોઈએ છીએ કે, તે તર્ક કરે છે તેથી એમ હરે છે કે મનની પાછળ એવું કોઈ તત્ત્વ હોવું જોઈએ કે જેનો પ્રકાશ તે મહત્ત્વ એતના અને તે પછીના રૂપાતરોદ્ધાર માળાને દૃષ્ટાવે છે એ કશાક તત્ત્વને કપિત્રિમુનિ પુરુષ કહાને ઓળખાવે છે, અને સામ્ય નો જે એ પુરુષ તેજ વેદાવીઓનો આત્મા છે કપિલ મુનિના મત મુજબ પુરુષ એ સાદું અસ્તિત્વ છે, મિથ્ય નથી તે અપ્રાકૃતિક છે માને પ્રકૃતિની જનાવટ નથી, અને ધ્વજા-જરમા અપ્રાકૃતિક ઓળ કોઈ હોય, તો તે એ પુરુષજ છે આ ખીલ જધા આવિર્ભાવો પ્રાકૃતિક છે, માને પ્રકૃતિની જનાવટો છે એક પાગલ અને દેખાય છે એને જોવાની ક્રિયામા પહેલા તો બાલસાધન માને કરણ ઇદ્રિયને સંદેશો પહોંચાડે છે, દ્વિવિધતામાં તે સંદેશો મનને પહોંચે છે અને ત્યાં એ વિચારની છાપ પડે છે, મન તેને લઈને શુદ્ધિ આગળ રજુ કરે છે પરંતુ શુદ્ધિ પણ ક્રિયા કરી શકતી નથી ક્રિયા તો પછવાડે રહેવા પુરસ્કાથી જાણે નીકળે છે આ ઇદ્રિય, મન, શુદ્ધિ વગેરે કરણો અથવા સાધનોનો માત્ર પુરુષની પાસે સંદેશો લાવનારા કોઈ જનારા કલુરીઆ નોકરો છે, અને એ સાલળીને પુરુષજ જાણે હુકમો છોડે છે અને પ્રતિક્રિયા કરે છે એ પુરુષ જોડતા દ્રષ્ટા અને એક સત્ય અસ્તિત્વ છે, અને એ પુરુષ શરીર રાજ્યનો સિદ્ધાસનારૂઢ રાજા હોઈ અપ્રાકૃતિક છે ને એજ મૂળ આત્મા અથવા પરમાત્મા છે પુરુષ અથવા આત્મા અપ્રાકૃતિક છે, તેથી અવશ્ય હરે છે કે, તે અનંત પણ હોવો જોઈએ, તો કોઈ પણ જાતની સંસીમતા કે મર્યાદા હોઈ શકેજ નહિ એ પુરુષ સર્વવ્યાપી છે, પણ કાર્ય તો તે લિંગશરીર દ્વારાજ કરી શકે છે મન, અહ કાર અથવા સ્વ-જ્ઞાન, ઇદ્રિયો અને પ્રાણ મળીને વિગદારીર અને છે ખ્રિસ્તી તત્ત્વજ્ઞાનમા એ લિંગશરીરને આધ્યાત્મિક શરીર કહેવામા આવ્યું છે મુકિત અને સગ્ન સ્વર્ગ આ નરક જન્મ અને પુનર્જન્મ—એ બધું આ વિગદારીરનેજ હેય છે કારણ એ તો આપણે આરભથીજ જોઈ લીધું છે કે પુરુષ અથવા આત્માને માટે કયાય જવા આવવાનું અસકય છે ગતિ એટલે જવું આવવું તે અને જે એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જાય આવે, તે સર્વ વ્યાપી હોઈ શકેજ નહિ કપિત્રિમુનિ અધ્યાત્મવિદ્યા માને સામ્યપરથી આપણને આટલે સુધી જણાય છે કે આત્મા અનંત છે અને આત્માજ એક એવી વસ્તુ છે કે જે પ્રકૃતિની જનાવટ નથી પ્રકૃતિની બહાર હોય એવી વસ્તુ પણ એ એજ છે, પણ દેખીતી રીતે તો તે પણ પ્રકૃતિથી જમાવેલો છે કારણ કે એમર પ્રકૃતિ પથરાયેલી છે,

અને પ્રકૃતિની સાથે તેણે પોતાને પણ તેના જેવો બનાવી દીધો છે. કેમકે તે એમ માને છે કે “હું લિંગચરીર છું, હું સ્વરૂપચરીર છું” અને એજ કારણથી તે સુખદુઃખનો ભોક્તા બને છે. પણ વાસ્તવિક રીતે જોતા તો સુખદુઃખ કાંઈ એના નથી, પણ લિંગચરીરના છે.

ધ્યાનશીલ અવસ્થાને યાને સમાધિ દશાને યોગીજનો દમેશાં ઉચ્ચામાં ઉચ્ચ અવસ્થા કહે છે એ દશા સક્રિય તેમ નિષ્ક્રિય બેમાની એકે નથી, અને એ અવસ્થામાં તમે પરમ પુરુષના નિકટમાં નિકટમાંથી ચાલો છો. આત્માને સુખ કે દુઃખ બેમાથી એકે હોતું નથી. તે પદાર્થમાત્રનો સાક્ષી છે, કાર્યમાત્રનો શાશ્વત ભક્ષી છે; છતાં કોઈ કાર્યનું ફળ એ પોતે મદ્યજ કરતો નથી જેમ મૂર્ખ એ પ્રત્યેક આખની દૃષ્ટિનું કારણ છે, છતાં કોઈ આખની ઉત્થપ તેને બાધકતાં નીવડતી નથી, અથવા જેમ કોઈ બીલોરી પદાર્થ પારો લાલ કે શૂર કે ફૂલ મૂકવામાં આવે છે ત્યારે તે બીલોરી પદાર્થ લાલ કે શૂર કે ફૂલ દેખાય છે, છતાં એ પદાર્થ પોતે ખરી રીતે તે બેમાથી એકે હોતો નથી, તેમ આત્મા પણ સક્રિયતા કે નિષ્ક્રિયતા બેમાથી એકે નથી. એ બનેથી તે પર છે. આત્માની આ અવસ્થાને દર્શાવનારો સારામાં મારો શબ્દ સમાધિ છે સાંખ્યનું તત્ત્વજ્ઞાન આ છે.

ખીજું, સાંખ્ય કહે છે કે, પ્રકૃતિના આવિર્ભાવ આત્માને માટે છે; બધાજ મિત્રણ અને સંયોગીકરણો કોઈ ત્રીજીજ વ્યક્તિ માટે હોય છે. જે સંયોગીકરણોને તમે પ્રકૃતિ કહો છો, તે સંયોગીકરણો યાને એ બધાજ નિરંતર ચતા પરિવર્તનો આત્માના ઉપભોગ માટે, તેના છૂટકાગ માટે અને નિકૃષ્ટ યોનિથી માડીને તે ઉત્કૃષ્ટ યોનિ-પર્યંતનો તમામ અનુભવ તેને મળે એટલા માટે થયા કરે છે. આત્માને જ્યારે એ અનુભવ થઈ જાય છે ત્યારે તેને માલમ પડે છે કે, તે પોતે પ્રકૃતિની અદર કદાપિ નહોતો, તે પ્રકૃતિથી શાવ બિન્ન હતો, તે અવિનાશી છે અને તેને ક્યાં જવા-આવવાપણું નથી. સ્વર્ગમાં જવાનું કે કૂરી જન્મવાનું પ્રકૃતિમાં હતું, આત્મામાં પોતામાં નહિ અને એ રીતે જીવાત્મા મુક્ત થાય છે. મતલબ કે, સમગ્ર પ્રકૃતિ આત્માના ઉપભોગ અને અનુભવ માટે કાર્ય કરી રહી છે; અને અતિમ શ્વેય જે મુક્તાવસ્થા તેને પ્રાપ્ત કરવા માટેજ જીવાત્મા અનુભવો લઈ જાય છે પરંતુ સાંખ્યદર્શન કહે છે તેમ મૂળ આત્મા (પરમાત્મા) અનેક નહિ પણ અખ્યાતીત અનંત છે. વળી કપિલ મુનિનો બીજો એક મિદ્ધાત એવો છે કે, જગતના સૃષ્ટાતરીકે કોઈજ ઈશ્વર નથી. અને અસ્તિત્વમાત્રના ખુલાસા માટે પ્રકૃતિ પોતેજ ખસ છે—અર્થાત્ કે સાંખ્યવાદીઓ કહે છે કે, ઈશ્વરની ભાવનાની આવશ્યકતાજ નથી.

હવે વેદાંતી કહે છે કે, આત્માઓ સ્વભાવચક્રીજ સત્, ચિત્

અને જ્ઞાનંદ છે; પણ આ સત્, ચિત્ અને જ્ઞાનંદ-એ આત્માના ગુણો નથી; તેઓ એક છે, ત્રણ નથી. કેમકે આત્માનું તે સાર-તત્ત્વ છે. વળી મહત્ અથવા જ્ઞાન પ્રકૃતિમાંથી આવતું હોવાથી પ્રકૃતિનું છે, એ વાતમાં વેદાંત સાંખ્ય સાથે એકમત થાય છે. વેદાંત વળી એમ પણ જાત્રાવે છે કે, આ મહત્ એ મિશ્રતત્ત્વ છે. દાખલા-તરીકે આપણા જ્ઞાનાનુભવો આપણે તપાસીએ. મને એક પાટિયાને જોવાનું જ્ઞાન થાય છે. એ જ્ઞાન કેવી રીતે થાય છે? જર્મન તત્ત્વ-વેદાંતમાં જોને 'વાસ્તવ-વસ્તુ' કહી ઓળખાવે છે, તે પાટીઆની વાસ્તવ-વસ્તુ અજ્ઞાત છે, તેને હું કદી જાણી શકું તેમ નથી. પાટીઆની એ વાસ્તવ-વસ્તુને આપણે જ્ઞ કહીશું. જ્ઞ મારા મનપર ક્રિયા કરે છે, અને મન પ્રતિક્રિયા કરે છે. મન એ તળાવ જેવું છે. તળાવમાં એક પથરા નાખીએ છીએ, એટલે પ્રતિક્રિયાત્મક મોજાં પથર લણી આવે છે. એ મોજાં પથરા જેવું સુદૃઢ નથી, એ તો પાણીનું મોજાજ છે. તે મુજબ પાટીઆના ક્ષરણી પથર મનરણી તળાવમાં ફેંકાય છે ને અથડાય છે; એટલે મનરણી તળાવ તેના પ્રત્યે એક મોજાં ફેંકે છે, અને એ મોજાં તેજ આપણે જોને પાટી ઉં કહી ઓળખીએ છીએ તે છે. હું તમને જોઉં છું. વાસ્તવ-વસ્તુ-તરીકે તમે મને અજ્ઞાત અને અજ્ઞેય છો. તમે વાસ્તવરૂપે જ્ઞ છો, અને મારા મનપર ક્રિયા કરો છો. મારું મન જે દિશામાંથી આઘાત આવે છે તે દિશા તરફ એક મોજાં ફેંકે છે, અને તે મોજાંજ હું જોને ક્ષણે જાણી શકું કે ક્ષણે જાણી જાહેનતરીકે જોઉં છું તે છે. જ્ઞાનાનુ-ભવની બાબતમાં એ મૂળ તત્ત્વો રહેલા છે, એક બહારથી આવતું ને બીજું અંદરથી આવતું. એ બંનેના સંયોગ યાને 'જ્ઞ+મન'નું પરિણામ તે આપણું બાહ્યજગત છે. બધુંજ જ્ઞાન પ્રતિક્રિયામાંથી જન્મે છે. મગરમચ્છને તેની પૂછડી કાપી નાખ્યાનું દુઃખ મોડેથી થાય છે, કેમકે તેનું મન પ્રતિક્રિયાનું કામ કેટલીક વાર પછી કરે છે. આ વાત ગણત્રી અને અખતરાથી સાબીત થયેલી છે.

આંતરિક જ્ઞાનાનુભવની બાબતમાં પણ તેવુંજ છે. મારી અંદર રહેલ પ્રકૃત 'સ્વ' અથવા વાસ્તવ-વસ્તુ પણ મને અજ્ઞાત તેમજ અજ્ઞેય છે. એને આપણે જ્ઞ કહીશું. હું મારી જાતને અમુક અમુક તરીકે ઓળખું છું, ત્યારે તે જ્ઞ+મન બને છે. એ યનો મનપર ધક્કો આવે છે, અને મનની પ્રતિક્રિયા થતાં મને તેનું જ્ઞાન થાય છે. ત્યારે આપણું આખું જ્ઞાન જ્ઞ+મન (સ્થૂળ જગત) અને જ્ઞ+મન(સૂક્ષ્મ જગત)નું થયું. જ્ઞ એ સ્થૂળજગત પાછળની વાસ્તવ-વસ્તુનો સૂચક છે, અને જ્ઞ એ સૂક્ષ્મ જગતની પાછળની વાસ્તવ-વસ્તુનો સૂચક છે.

વેદાંતના મત મુજબ અહંકારનાં ત્રણ પ્રધાન અંગો "હું" છું,

હું જાણુ છું, અને હું આનંદી અથવા સુખી છું " એ છે મારે કશાની કે કોઈની જરૂર નથી હું સ્વસ્થ છું, શાંત છું અને મને કાંઈજ ખરેખર પહોંચ્યાદી શકે તેમ નથી—એવો જે ખ્યાલ વખતોવખત આપણને આવે છે, તે ખ્યાલ આપણા અસ્તિત્વનું કેન્દ્રસ્થ સત્ય છે અને આપણા જીવનનું મૂળભૂત તત્ત્વ છે—અર્થાત્ કે આપણુ વાસ્તવ સત્ત્વ, ચિત્ત્ અને આનંદ છે તેથીજ આ પણુને એવો ખ્યાલ આવતો રહે છે બીજા શબ્દોમા કહીએ તો આપણુ વાસ્તવ રૂપ સત્ત્વ, ચિત્ત્ અને આનંદ છે તેની એ ખ્યાલ સાખીતી છે. એ સત્ત્વ, ચિત્ત્ અને આનંદ જ્યારે સક્ષીમ ધ્વજ મિશ્ર વસ્તુ બને છે, ત્યારે તે સ્વૂળ અગ્નિત્વ, સ્વૂળજ્ઞાન અને પ્રેમ-તરીકે જણાય છે પ્રત્યેક મનુષ્ય અસ્તિત્વ ધરાવે છે પ્રત્યેક માણસે જ્ઞાન મેળવવું જોઈએ અને પ્રત્યેક મનુષ્ય પ્રેમની પાઠગ ધેનો છે પ્રેમ કદાં વગર તેને ચાનવુંજ નથી સૃષ્ટિભરમા નિકુષ્ટથી તે હિતકૃષ્ટપર્પત પ્રત્યેક જીવ પ્રેમ કરેજ છે, કારણુ કે તેના તેમ કયાં વગર છૂટકોજ નથી આત્મિક વાસ્તવ વસ્તુ જ મનની સાથે જોડાતા જે અસ્તિત્વ, જ્ઞાન અને આનંદને ઉપજાવે છે તેને વેદાંતીઓ સત્ત્વ, ચિત્ત્ અને આનંદ કહે છે એ પ્રકૃત અસ્તિત્વ અસીમ, નિર્બોળ, અમિશ્ર અને અપરિણામી અથવા અપરિવર્તનશીલ હોઈએજ શુક્તાત્મા છે, અને જ્યારે તે મનની સાથે સેજાસેજ ધર્ષ હોઈનાઈ જાય છે, ત્યારે તે વ્યક્તિગત અસ્તિત્વ યાને જીવ કહેવાય છે એક વિશ્વવ્યાપી સ્થાન સીમાથી કપાઈને જેમ ઓરડો, ઘર, બરણી, કબાટ વગેરે બને છે, તેમ આ પ્રકૃત અસ્તિત્વ અથવા આત્મા મનની સાથે ભેળાઈને સક્ષીમ બનતા વનસ્પતિજીવ, પશુજીવ, મનુષ્યજીવ ઇત્યાદિ બને છે. અને એ પ્રસૂત જ્ઞાન કિવા ચિત્ત્ એ આપણને અત્યારે જે જ્ઞાન છે તે, કિવા સદજ્ઞાન એટલે કે અ-તરમાથી તત્કાલ સૂર્ય જ્ઞાન નથી, તેમ વિવેકબુદ્ધિ કે પ્રેરણા પણ નથી જ્યારે એ ચિત્ત મનની સાથે ભળીને અવનત થાય છે ને સુઅવર્ણ જાય છે, ત્યારે તેને અત્યજ્ઞે સદજ્ઞજ્ઞાનતરીકે એજાખ્યાએ છીએ, જ્યારે તે એ કરતા પણ વધારે અવનત બને છે ત્યારે તે વિવેકબુદ્ધિ કહેવાય છે, અને હજી તેના કરતા પણ વધારે અવનતિને પામે છે ત્યારે તે પ્રેરણાતરીકે ઓળખાય છે. એ પ્રકૃત જ્ઞાન અથવા ચિત્ત્ પોતે સદજ્ઞ જ્ઞાન, વિવેક કે પ્રેરણા થીજી કઈજ નથી, તે તો વિજ્ઞાન છે (અર્થાત્ વિજ્ઞાન એટલે અજ્ઞેજમા જેને 'સાયન્મ' કહે છે તે ભૌતિક વિજ્ઞાન નથી સમજવાનું, પણ જે મૂળજ્ઞાન અથવા પર-માત્મસાક્ષાત્કારને માટે વેદોત્તે વિજ્ઞાન શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે તે ધ્યાનમા રાખવું) વિજ્ઞાનને સીમા કે ભેળાવાપણુ નથી, એટલે કે વિજ્ઞાન અસીમ અને નિર્બોળ છે હવે, એ રીતે પ્રકૃત આનંદપર

ન્યારે આવરણ ચડે છે ત્યારે તેને આપણે પ્રેમ, રત્નદ અને સ્થળ કે લિંગશરીરો માટે કે ભાવનાઓ માટેના મોહ ઈલાદિ નામોથી ઓળખીએ છીએ. અર્થાત્ કે આ પ્રેમ વગેરે એ પ્રકૃત આનંદના મરડાવણા, મચકાવણા ને અધઠચરા આવિષ્કારો છે. સ્વચ્છિત્ અને આનંદ એ આત્માના ગુણો નથી પણ આત્માનુસાર જનસત્ત્વ છે, એ તો ઉપર જણાવીજ ગયા છીએ; તેમની અને આત્માની વચ્ચે મુદ્દલ ભેદ નથી. એટલુંજ નહિ પણ તે ત્રણે એકજ વસ્તુ છે, યાને એકજ વસ્તુ આપણને ત્રણ જૂદા જૂદા રૂપમાં દેખાય છે. તેઓ સાપેક્ષ જ્ઞાનથી પર છે—અર્થાત્ કે તુલનાથી તે સમગર્ભ સકે તેવું નથી. આત્માનું એ શાશ્વત જ્ઞાન, મનુષ્યના મગજમાથી નિહાળના મદજ્ઞાન, સ્પુરણા, વિવેક વગેરેરૂપે નજરે પડે છે એ શાશ્વત જ્ઞાનનો આવિષ્કાર, અથવા તે જે વસ્તુમાં થઈને પ્રકાશે છે તે આવિષ્કાર, વસ્તુના પ્રમાણમાં વિવિધ પ્રકારનો હોય છે. વિશુદ્ધાત્માનરીકે અધમ પ્રાણી અને મનુષ્ય વચ્ચે કંઈજ તફાવત નથી. માત્ર અધમ પ્રાણીનું મગજ ઓછું વિકસિત થયેલું હોઈ તેનાદ્વારા પ્રગટતો પ્રેરણા નામે ઓળખાતો જ્ઞાનનો આવિષ્કાર બહુ ઝાંખો હોય છે એટલુંજ. મનુષ્ય પ્રાણીની અદ્ય મગજ બહુ સૂક્ષ્મ હોય છે, તેથી તેનાદ્વારા પ્રગટતો જ્ઞાનનો આવિષ્કાર વધારે ખુબો અને સાફ હોય છે; અને તેમાયે સર્વોત્તમ કોટિના મનુષ્યમાં યાને સુક્ષ્માત્મામાં તો તે સંપૂર્ણ સ્વચ્છ હોય છે. અસ્તિત્વની બાબતમાં પણ એમજ છે અસ્તિત્વના જે મર્યાદિત ક્ષેત્રને આપણે જાણીએ છીએ, તે તો આત્માનો સ્વભાવ જે સત્ છે તેનું કેવળ પ્રતિબિંબ માત્ર છે. તેનુંજ આનંદની બાબતમાં, જેને આપણે પ્રેમ કે આકર્ષણ કહીએ છીએ તે તો આત્માના શાશ્વત આનંદનું પ્રતિબિંબ માત્ર છે. આવિષ્કારની સાથેજ સસીમતા સકળામયી છે, એટલે આવિષ્કાર થતાજ સસીમતા આવડેને ખડી રહે છે. પણ આત્માનો પ્રવાન સ્વભાવ જે અચ્ચક્ષ્ણતા તે તો અસીમજ છે; તેથી તે મૂળ આનંદને સીમાનું બંધન નથી, પરંતુ પ્રેમનેજ સીમાનું બંધન હોય છે. એક દિવસ કું તમને ચાહતો હોઈ છું ને બીજે કોઈ દિવસે વળી ધિક્કારતો થાઉં છું. મારો પ્રેમભાવ એક દહાડો જુદિંગત થતો લાગે છે અને બીજે પ્રસંગે વળી ધટતો લાગે છે. એનું કારણ એજ કે, તે પ્રકૃત આનંદ નહિ પણ તેનો આવિષ્કાર માત્ર છે.

પહેલા જે મુદ્દાપર આપણે સાંખ્યની સાથે તકરારમાં કિતરીશું, તે મુદ્દો તેની ઈશ્વરની ભાવના વિષેનો છે. વ્યક્તિગત શુદ્ધિથી વ્યક્તિગત શરીરપર્યંતની પ્રકૃતિની જે રૂપાતરપરપરા છે, તેની પાછળ જેમ એક પુરુષને તેના શાસક અને અધિષ્ઠાતાતરીકે કંઈપણની જરૂર સાંખ્યને જણાઈ છે, તેમજ જ્ઞાતાની અંદરની

વિરાટ સુદ્ધિને, વિગટ અહંતાને, વિરાટ મનને અને વિરાટ સદેશ તેમજ સ્વર્ગ દ્રવ્યોને માટે પણ એક શાસક અને અધિષ્ઠાતાતરીકે એક વિરાટ પુરુષને કલ્પવાની જરૂર રહેશેજ. એવા વિરાટ પુરુષનો શાસક ને અધિષ્ઠાતાતરીકે સ્વીકાર કર્યો વગર બ્રહ્માંડની એ પરંપરા પૂરીજ શી રીતે થાય ? સમષ્ટિ બ્રહ્માંડની એ પરંપરા પાછળ વિરાટ પુરુષની કલ્પના સ્વીકારવાનો તમે સાંખ્યવાદીઓ ઇન્કાર કરો, તો અમે વેદાંતીઓ એ વ્યક્તિપરંપરા પાછળના તમારા પુરુષનો પણ ઇન્કાર કરીશું. કમળદ્વ વ્યક્તિગત આધિષ્ઠાતાની પાછળ એ આધિષ્ઠાતાથી પર અને અપ્રાકૃત એવો પુરુષ આવેલો છે, એ બાવના નો સાચો છે, તો તો તેજ તર્ક ને તેજ ન્યાય વિરાટ અથવા સમષ્ટિના આધિષ્ઠાતાને પણ આબાહ લાગુ પડશે; અને તમારે સ્વીકારવુંજ પડશે કે એવો વિરાટ પુરુષ છે. પ્રકૃતિના આધિષ્ઠાતા ને રૂપાંતરોથી પર રહેલા આ વિરાટ પુરુષ અથવા વિરાટ આત્માનુંજ નામ ઈશ્વર છે, અનેઈએ ઈશ્વરજ સર્વોપરિ શાસક અને સર્વદેશ અધિષ્ઠાતા છે.

હવે સાંખ્ય અને વેદાંત વચ્ચેના આ ફેરનો વધારે અગત્યનો મુદ્દો આવે છે. એ મુદ્દો આ છે કે—“એક કરતા વધારે પુરુષ હોઈ શકે ખરા કે ?” સાંખ્યમા જે પુરુષને આપણે જોયો છે, તે સર્વવ્યાપી અને અનંત છે. સર્વવ્યાપી અને અનંત એ હોઈ શકે નહિ. જો જ અને જ નામના એ અનંત હોય, તો અનંત જ અનંત અને સસીમ બનાવશે અને મર્યાદિત કરશે. કારણ કે અનંત જ એ અનંત જ, અને અનંત જ એ અનંત જ નથી, અને બન્ને એકરૂપ નથી. સાદૃશ્યનો ફેર એટલે નિષેધ, અને નિષેધ એટલેજ સસીમતા અગર મર્યાદા. તેથી જ અને જ એકબીજાને સસીમ બનાવતાં ખેતાનું અનંતપણું શુભાવી કે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે, અનંત તો એકજ હોય, અને પરિણામે પુરુષ પણ એકજ છે.

હવે આપણે આપણા જ્ઞ અને જ ના અજ્ઞેય પદાર્થોપર આવીશું અને બતાવી આપીશું કે, તે બન્ને એકજ છે. એ તો આપણે ઉપર સિદ્ધ કરીજ આવ્યાં છીએ કે, બાહ્યજગત બરાબર જ્ઞ નમન, અને આંતરજગત બરાબર અનમન. આ બન્ને સમીકરણોમાં જ્ઞ અને અનમન અને અજ્ઞેય રકમો છે. જગતમાં જણાતો વક્રાવત માત્ર દેશ, કાળ તથા કાર્ય—કારણના નિયમને લીધે છે. આ દેશ, કાળ અને કાર્યકારણનો નિયમ મનનાં ઉત્પાદક મૂળતરંગો છે. એમની હાજરી વગર કોઈ પણ વસ્તુના માનસિક વલણની શક્યતા નથી. કાળ ન હોય તો તમે કદી કશાનો વિચાર કરી ન શકો, દેશ અથવા સ્થાનનો અભાવ હોય તો તમારાથી કશાની કલ્પના કદી કરાય નહિ, અને કાર્ય—કારણના નિયમ વગર તમને

દેશાની પ્રાપ્તિ કદાપિ થાય નહિ આ મનના ધાટો છે તેમને દૂર કરો, એટલે મનનું પોતાનું જ અસ્તિત્વ નાણુંદ ઘર્ષ જાય છે, તેથી તદ્દાવન માત્ર મનનેજ આભારી છે તેથી વેત્તાતના મત મુજબ મન અને તેના વિવિધ ધાટો એજ આપણા હૃદ અને ચ ને દેખીતા સમીપ બનાવ્યા છે, અને તેમને બાળ અને આતરજગત કિંવા સ્થળ અને સૂક્ષ્મ જગતનરીકે ભિન્ન રૂપે દેખાડે છે પણ હૃદ અને ચ બન્ને મનથી પગના વિષય હોવાથી તદ્દાવતરહિત છે, અને તેથી એક છે એમને આપણે એક ગુણધર્મ લાગુ પાડી ન શકીએ, કેમકે ગુણધર્મોનું ઉત્પત્તિસ્થાન મન છે જે ગુણરહિત છે, તે એક છે હૃદ પોતે ગુણરહિત છે, મનનાજ ગુણો તે ધારણ કરે છે યનું પણ તેમજ છે તેથી હૃદ અને ચ ગુણની બાળતમા સરખા છે, એટલે દરે ઠ કે, તેઓ ઉભય એક છે આગમ જગત એક છે એ એકજ જગતમા આત્મા પણ એકજ છે અને અસ્તિત્વ પણ એકજ છે એ એક અસ્તિત્વ જ્યારે દેશ, કાળ અને કાર્ય-કારણના નિયમમાથી પસાર થાય છે ત્યારે ભુદિ, તન્માત્રા, મહાભૂત, તેમજ માનસિક અને ગાર્હગીય તમામ ધાટોને આકાશના વિવિધ નામથી ઓળખાય છે આ એક માત્ર અસ્તિત્વનો અરૂપ અણ દેશ કાળ ને કાર્ય-કારણની જગમા આવે છે ત્યારેજ તે રૂપોને ધારણ કરે છે એ જાળ દૂર કરી દેતા બધુંજ એક દેખાશે આથી કરીને અદ્વૈતના તત્ત્વજ્ઞાનમા આ આધુય જગત આત્મામા એકરૂપ છે અદ્વૈતના વેદાતમા એ વિશુદ્ધાત્મા અથવા પરમાત્માનું 'બ્રહ્મ' નામ છે અને જગતનું 'બ્રહ્મા' નામ છે એ બ્રહ્મને જ્યારે જગતની પાછળ રહેના જગતના સૂત્રધારતની જેવાય છે ત્યારે તેને ઈશ્વર કહેવાય છે, અને તેજ જ્યારે શરીરરૂપી નાના જગતની પાછળ તેના સૂત્રધાર તરીકે દેખાય છે ત્યારે તે જીવ નામે ઓળખાય છે તેથી આ જીવ એજ આત્મા તેમજ ઈશ્વર છે વેદાત જેને બ્રહ્મ કહે છે તેજ માત્ર એક પુરુષ અથવા પરમપુરુષ છે, ઈશ્વર અને મનુષ્યનું પૃથક્કરણ કરતા તેઓ પણ એક બ્રહ્મમય દરે આ જગત દેખાય છે તે પણ તમે પોતેજ છો, તમે એટલે કે તમારે એક વાસ્તવિક અને અખડિત સ્વરૂપ એ મૂળ સ્વરૂપે બ્રહ્માભરમા તમારી વ્યાપકતા છે "બધાજ હાથોથી તમેજ કાર્ય કરો છો, બધાય મોઢા વાટે તમેજ બોજન કરો છે, બધા નરકોરા વાટે તમેજ શ્વાસ લો છો ને છોડો છો, તથા બધા મન વાટે તમેજ વિચારો છો" આધુય જગત તમે હો, જગત તમારે શરીર છે, તમેજ જગત છો-સાકાત તેમજ નિરાકાર જગતના આત્મા તમેજ છો, તેમ શરીર પણ તમેજ છો તમેજ ઈશ્વર છો, તમેજ દેવદૂતો છો, તમેજ મનુષ્ય છો, તમેજ પશુપક્ષી હો, તમેજ

વનસ્પતિ સૃષ્ટિ છે, તમેજ અનિજ પદાર્થ છે, ૨. તમેજ બધું છે, વસ્તુમાત્રનો આવિર્ભાવ તે તમે પોતેજ છે. જે જે કંઈ અસ્તિત્વમાં છે તે પુદ્ગલ તમેજ છે તમે અનંત છે. અનંતના ભગવા પડી શકે નહિ. અનંતને ભાગ જેવું હોયજ નહિ કેમકે અનંતનો દરેક ભાગ અનંતજ હોય, એટલે કે ભાગનું આખાની સાથે સાદૃશ્ય હોય, એ વાતજ એટલી છે, અર્થવિનાની છે તેથી તમે દ્વાષ્ટા દ્વાષ્ટા ભાઈ છે. એ જ્ઞાન કદાપિ માથે દોષ નહિ એ તો કેવળ જગત્ત્વસ્વરૂપ છે આ ગૃહસ્થ જાણે અને ભવમંથનમાંથી છૂટે. આમ કહી વેદાંત આવી રીતે સમાપ્તિ કરે છે કે - “હું શરીર નથી, ઈન્દ્રિયો નથી, લેખ મન પણ નથી, હું તો મત્, ચિત્ અને આનંદ છું, સચ્ચિદાનંદ હું પોતેજ છું, સોઽહમ્” સાચું જ્ઞાન આ છે, વિવેચ્છાદ તથા બીજું બધું અજ્ઞાન છે, મારે મારે જ્ઞાન આ ગૃહ્ હોય ? કેમકે હું પોતેજ જ્ઞાન છું મારે મારે જીવન જેવું ક્યા હોય ? કેમકે હું પોતેજ જીવન છું હું જીવું છું તેની મને ખાત્રી છે, કેમકે હું પોતેજ એકમાત્ર જીવનતત્ત્વ છું, અને માની અદૃશીને, મારામાં અને મારાતરીકે આ સિવાયનું કશું અસ્તિત્વ છેજ નહિ. પચ્ચમદાભૂતોદારા હું વ્યક્તતાને પામ્યો છું, પણ હજી તે સુક્તાત્મા છું સુક્તાવસ્થા શોધવાની કોને રહી ? કોઈનેજ નહિ તમે બદ્ધ છે એમ જો માનો છે, તો તમે બદ્ધજ રહો છો, લમાર બંધન તમે પોતેજ ઉત્તુ કરો છો તમે મુક્ત છો એવું જો તમે જાણો પાતે અપરોક્ષાનુભવ કરો, તો અર્હા અને અમધહીજ તમે મુક્ત છો. આ જ્ઞાન છે મુક્તિનું જ્ઞાન અને મુક્તિનું ધામ, મુક્તિ એજ પ્રકૃતિ મકળનું ધ્યેય છે.

આ સંસ્થાના ઉત્તમ ગ્રંથો

ધાર્મિક ગ્રંથો

મૂલ્ય

શ્રીમહાભારત-સંપૂર્ણ ભાષાંતર-૭ ભાગમાં...	૩૬)
શ્રી વાલ્મીકિ રામાયણ-૩૨ વિનોસાયે ...	૬)
શ્રીતુલસીકૃત રામાયણ-૪૦ વિનોસાયે કૃતી છપાય છે.	
શ્રીગિરધરકૃત શુદ્ધ રામાયણ	૨૧
શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ-૭ ભાગમાં....	૧૦)
મહાભારતનું શાંતિપર્વ-નવી આવૃત્તિ	૫)
મહાભારતનાં આદિ-સભાપર્વ(બની પ્રતો)	૨)
શ્રીમદ્ભગવતી ભાગવત-ઉત્તમ ભાષાંતર	૪૫
શ્રીમદ્ભાગવત-નવી આવૃત્તિ ૩) ૭ ભાગમાં	૩૧
શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા-નવી આવૃત્તિ	૨)
શ્રીરામકૃષ્ણ કથામૃત-૭ ને ભાગ ભેગા ...	૨૧
મહાભારત અને રામાયણવિષે વિચારો(સાદુ)	૧૦૦
શ્રીમહાભારતવિષે-જાણવાનો નિયતો ...	૧૧
ધર્મતત્ત્વ-બૌદ્ધમત્તરિ સાથે ૧૦૧, યોગતત્ત્વ...	૧૧
સ્વામી રામતીર્થ-આજે અથ ભાગ ૬ થી ૧૩	૮
" " અથ ૧ લો-ભાગ ૧ થી ૫	૨)
" " અથ ૨ જો-ભાગ ૬ થી ૯	૨૧
" " અથ ૩ જો-ભાગ ૧૦-૧૧	૨)
" " અથ ૪ થો-ભાગ ૧૨-૧૩	૨)
સ્વામી વિવેકાનંદ-સર્વ ભાગોનું મૂલ્ય ...	૧૧)
" " અથ ૧ લો ભાગ ૧-૨-૩	૨૧
" " અથ ૨ જો-ભાગ ૪-૫	૨૧
" " ભાગ ૬-૭ (સાદુ પૃષ્ઠ)	૧)
" " ભાગ ૮ મો ...	૨)
" " ભાગ ૯ મો-સંપૂર્ણ ચરિત્ર	૨૧
" " ભાગ ૧૦ મો-રાજયોગ (સાદુ) ૧)	
" " ભાગ ૧૧ મો-જ્ઞાનયોગ...	૧૧

૧) વહગીતા-ગુજરાતી સરસાર્થ સહિત ૦)૮, પાકું ૦)૮
 ૨) વહગીતા-ગુ. સરસાર્થ સાથે મોટા અક્ષરમાં ૦૧, ૦૧૮
 ૩) વહગીતા-શ્રીધરી ટીકાનુસાર અર્થ સહિત ... ૦૧-
 ૪) વહગીતા-મૂલમાત્ર-મધ્યમાક્ષર ૦૧, મોટા અક્ષર ૦૧૧
 ૫) ચરત્ન ગીતા-ગુ. સરસાર્થ સાથે મોટા અક્ષર ... ૦૧૮
 ૬) ચરત્ન ગીતા-ગુ. સરસાર્થ સાથે નાના અક્ષરમાં ૦૧
 ૭) ચરત્ન ગીતા-મૂલમાત્ર-ત્રણ પ્રકારની ૦૧, ૦૧૮, ૦૧૧
 ૮) પ્રભુમય છવન-સંશોધિત નવી આવૃત્તિ ૦૧૧
 ૯) અખાની વાણી-મનહર પદ સાથે ૧૧૧
 ૧૦) પ્રીતમદાસની વાણી-ચરિત્ર સાથે મોટા સંગ્રહ ૧૧૧
 ૧૧) છોટમની વાણી-અંચ ૧ લો-૧), ખીજે ૧૧૧, ત્રીજે ૧)
 ૧૨) શ્રીભજનરાગર-સાદું પૂઠું ૦૧૮, પાકું પૂઠું ૦૧૮
 ૧૩) શ્રીસુખોદ રતનાકર-અસરકારક દૃષ્ટાંતો સાથે ૦૧૧
 ૧૪) સ્વર્ગનું વિમાન ૧૧૮ સ્વર્ગની કુચી ૧૧૮
 ૧૫) સ્વર્ગનો અજનો ૧૧૮ સ્વર્ગનો પ્રકાશ ૧૧૮

ઉત્સાહ અને ચેતનાપ્રેરક પુસ્તકો

આર્યોના સંસ્કાર અથવા હિંદની વિદ્યાકળા ૦૧૧
 શુભસંગ્રહ-ભાગ ૧ લો ૦૧, ભાગ બીજો ૨૧૧, ભાગ ૩જો ૧૧૧,
 ભાગ ૪ થો ૧૧૧, ભાગ ૫ મો ૧૧૧, ભાગ ૬ હો છપાય છે.
 આગળધસો-૧૧૧, સુખ સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ ૧૧
 આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા-ભાગ ૧ લો ૧)૮, ભાગ ૨ જો ૧૧
 અંકિત નિબંધમાળા-ધર્મતત્ત્વ સાથે ... ૧૧૧
 ભાગ્યના સૃષ્ટાઓ-(સાદું પૂઠું) ... ૧૧

ઇતિહાસ અને વૈદકસંવંધી પુસ્તકો

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ-એ મોટા અંકોમાં. ૧૦)
 આર્યભિષદ્ અથવા હિંદનો વૈદરાજ ... ૪)
 આરોગ્યવિષે સામાન્ય જ્ઞાન-ગાંધીજીકૃત... ૦૧-

વૌધદાયક ઉત્તમ જીવનચરિત્રો

સ્વા. ભાસ્કરાનંદ અને ગો. વિજયકૃષ્ણનાં ચરિત્ર ૧૧૧
 મુસ્લીમ મહાત્માઓ ૧૧૧

ભારતનાવીરપુરુષો
 શ્રી ભક્તચરિત્ર અથવા ભક્તિરસામૃત ...
 શ્રી શિવાજી છત્રપતિ
 વીર દુર્ગાદાસ-અથવામારુ સરદારો... ..

ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો-ગુપ્ત યુગમાં નવી આવૃત્તિ
 મહાન સાધ્વીઓ-છપાય છે સત્વર બહાર પડશે
 મહાન સમ્રાટ્ અકબર ... ૧
 દાનવીર કાર્તિકેયી ૧૫૫
 કાઉન્ટ ટ્રાસ્ટેસ ... ૨૫
 મહાન નેપોલિયન બોનાપાર્ટ ... ૩)
 રામતીર્થ તથા વિવેકાનંદનાં ચરિત્ર હપર આવે ગયા છે.

વૉધપ્રદ ટુંકી વાર્તાઓ

ટુંકીવાર્તાઓ-ભાગ ૧ થી ૪ ભેગા ... ૨)
 ટુંકીવાર્તાઓ-ભાગ ૫ થી-૨૮ વાતો ૦૫૫-
 ટુંકીવાર્તાઓ-ભાગ ૬ થી- ૨૭ વાતો ... ૧)
 ટુંકીવાર્તાઓ-ભાગ ૭ થી-અનેક વાતો ... ૧૫૫
 દયાળુ માતા અને સદ્ગુણી પુત્રી ... ૦૫

વાઠકો માટે સ્વાસ ઉપયોગી પુસ્તકો

સદ્ગુણી બાળકો-૬૬ ટુંકા બાળચરિત્ર ... ૦૫
 બાળસહબોધ-વાર્તાઓએ ધાર્મિક શિક્ષણ ૦૫
 બાળકોની વાતો-ગ્રમિક વાતચિતરૂપે ૨૧ પાક ૦)જ
 દુઃખમાં વિદ્યાર્થીસ-તથાટ સાચા દૃષ્ટાંતો ૦૫
 સુબોધક નીતિકથા-શ્રી ખીરખલની લખેલી ૦૫

ચિત્રો અને ચિત્રાવલીઓ

શ્રીમહાભારત ચિત્રાવલી-૨૬ ચિત્રો, પાકા પૂઠાં ૧)
 શ્રીરામાયણ ચિત્રાવલી-૩૬ ,, ,, ,, ૧)
 શ્રીકૃષ્ણમુરારીનું નિરંગી મોઢું ચિત્ર ... ૦૫-
 શ્રીદ્રાપદો-વસાહરણ ,, ,, ... ૦૫-

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય { મુખ્ય-૨
 અમદાવાદ